Predgovor izdavača

Nije u nas običaj da o osjetljivim temama naše nedavne prošlosti objavljujemo prevedene knjige stranih autora. Djelo Joze Tomasevicha »Četnici« po mnogo čemu zaslužuje da bude izuzetak.

Prije svega, Jozo Tomasevich nije u punom smislu te riječi strani autor, iako je njegova knjiga napisana na engleskom jeziku i po prvi put objavljena 1975. godine u izdanju uglednog kalifornijskog sveučilišnog izdavača Stanford University Press.- Jozo Tomasevich roden je 1908. godine na Pelješcu, završio je Trgovačku akademiju u Sarajevu, a studirao je i diplomirao ekonomske nauke u Baselu, gdje je 1932. godine stekao i doktorat radom »Die Staatsschulden Jugoslawiens« (objavljeno u Zagrebu 1934). Radio je zatim u časopisu »Narodno blagostanje« u Beogradu, pa u »Ekonomistu« u Zagrebu, objavio je i dvije knjige u Zagrebu (»Financijska politika Jugoslavije 1929-1934« i »Novac i kredit«) i dobio je 1938. godine Rockefelerovu stipendiju za dvogodišnju specijalizaciju iz područja ekonomsko-financijskih nauka u SAD. Rat ga je zatekao u SAD. Nastavio se baviti naučnim radom na području ekonomije i financija, radio je u odjelu UNRRA-e za Jugoslaviju, uključio se u rad naučnih i sveučilišnih institucija u Kaliforniji, objavio nekoliko naučnih radova, primio je američko državljanstvo i postao nastavnik na sveučilištu u San Franciscu. Baveći se pretežno američkim privredno-financijskim temama, ipak je uspio rezimirati svoja znanstvena saznanja o političko-ekonomskom položaju sela u jugoslavenskim zemljama doII svjetskog rata u knjizi »Peasants, Politics, and Economic Changes in Yugoslavia« (740 str, izdanje »Stanford University Press« 1955. godine). Tek šezdesetih godina, potkraj njegove sveučilišne karijere, zainteresirao se znanstveno temeljitije za ratna zbivanja u njegovoj bivšoj domovini i počeo rad na knjizi »Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945«.

Pristupio je tom poslu s etikom objektivnog znanstvenog radnika, koji strastveno traži istinu; s akribijom i rutinom već iskusnog istraživača; s nepristranošću distanciranog Amerikanca, ali i s razumijevanjem čovjeka koji poznaje jezik, ljude, krajeve i prethistorije glavnih zbivanja kojima se bavi njegova knjiga. Obilno je koristio prednosti što ih pruža znanstveni rad pod patronatom bogatog američkog sveučilišta kakvo je Stanford: mogućnost da se nabavi sva literatura, da se nabave mikrofilmovi relevantnih njemačkih, talijanskih, jugoslavensko-emigrantskih, američkih, britanskih i drugih dokumenata, da se po potrebi putuje i istražuje po svim arhivima od Washingtona do Beograda. Također je zahvaljujući prijateljskoj suradnji s kolegama u Jugoslaviji lakše prokrčio put kroz obilje jugoslavenskih dokumenata u Vojnohistorijskom institutu u Beogradu i u drugim arhivima, a bilo mu je i omogućeno da razgovara s nekima od važnih sudionika. Rezultat je petnaestogodišnjeg takvoga rada golema prikupljena grada, koja je autora navela da svoj prvobitni plan o jednoj knjizi znatno proširi i da najprije objavi knjigu »The Chetniks«, a sada dovršava drugu knjigu o ustašama i drugim kolaboracionistima, dok će treća knjiga biti posvećena partizanima.

I prije pojave Tomasevicheve knjige u inozemstvu, posebno u SAD, bilo je pokušaja da se povijesno obradi četnički pokret u ratnim godinama u Jugoslaviji. Pretežno se, međutim, radilo o pristranim apologijama četničkih emigranata u kojima se zagrižljivim antikomunizmom pokušala opravdati vlastita izdaja, ili pak o objektivnijim pokušajima koji su obično bili necjeloviti ili su pak trpjeli od nepotpunog uvida u izvore. Stoga je razumljivo da je u znanstvenim krugovima, posebno medu povjesničarima II svjetskog rata, knjiga Joze Tomasevicha »The Chetniks« bila dočekana s najlaskavijim superlativima:

»Događaji u Jugoslaviji koji su uslijedili poslije raspada višenacionalne države 1941. godine. . . bili su toliko kompleksni, da još nijedna zadovoljavajuće potpuna i objektivna povijest o tom razdoblju nije napisana. Pojava knjige »The Chetniks«. .. kao prvog dijela najavljene trodjelne studije, pruža nam obećanje da napokon takvu kompletnu i kompleksnu povijest imamo na vidiku. . . Profesor Tomasevich zaslužuje najveće pohvale za temeljit i objektivan znanstveni pristup vrlo složenoj tematici, za koju će ova knjiga još dugo ostati temeljnim priručnikom...« (Stephen Clissold u »English Historical Review«, januar 1977).

(Knjiga Joze Tomasevicha) ». .. daje nam o predmetu kojim se bavi takva razjašnjenja, koja bez sumnje u svim bitnim dijelovima možemo smatrati definitivnim. ..« (Jean-Marie d'Hoop u»Revue historique«, Paris, svezak CCLVI, 1).

»Tomasevicheva analiza četničkog pokreta zaslužuje epitet djela koje je za ovu temu nezaobilazno.« (O. N. Haberl u »Südost-Forschungen«, svezak XXXLV, 1977).

»To je knjiga s dubokim povjesničarskim uvidom, kakav se mogao i očekivati od autora klasičnog djela »Seljaci, politika i ekonomske promjene u Jugoslaviji«, koja je objavljena prije 20 godina...« (D. Wilson u »Historical Journal« Vol. 19/1, mart 1976).

»Profesor Tomasevich, istaknuti američki povjesničar dalmatinskog porijekla, napisao je djelo velike znanstvene vrijednosti, koje ima daleko širi zamah nego li to sam naslov sugerira.. .« (F. B. Singleton u »The Times, Higher Education Supplement«, 22. 8. 1975).

Mogli bismo tako nanizati još priličan broj sličnih pohvala iz uglednih pera u uglednim listovima i časopisima, ali moramo također reći da te pohvale nisu bile jednodušne. U »Amerikanskom Srbobranu« (Pittsburg, jula 1976) izišao je žučljiv napad iz pera bivšeg ljotićevca Karapandžića, u kojem je glavni argument protiv profesora Tomasevicha i njegove knjige tvrdnja, da jedan Amerikanac hrvatskog porijekla ne bi smio tako samopouzdano izricati svoje sudove o jednom srbijanskom političkom i vojnom pokretu i o historijskoj epizodi koja je prvenstveno srpska.

Istovremeno, u »Hrvatskoj reviji« (Barcelona-Zürich decembra 1975) emigrant Bogdan Radića doduše priznaje Tomasevichevoj knjizi dokumentarnu vrijednost u odnosu na četnički pokret, ali mu žustro zamjera što prema ustaškom pokretu i NDH ima jednako negativan, ili

čak još negativniji odnos, nego li prema četnicima Draže Mihailovića. U »Canadian Journal of History« (broj 1 od 1976) Alex N. Dragnich optužio je profesora Tomasevicha da zanemaruje ili namjerno prešućuje poštene motive koji su pokretali četnike u svim njihovim zapetljanim kolaboracijama.

Takvi napadi na knjigu ostali su ipak zanemarivo malobrojni, a argumentacija im je bila providno politički pristrana, sasvim izvan sfere objektivnih znanstveno-povjesničarskih mjerila.

U brojnim knjigama o NOB koje su objavljene u našoj zemlji neke se usput, kao perifernom temom, bave i četničkim pokretom. U njima ima vrijednih podataka, pa i pojedinih ocjena, ali nema niti cjelovitog pregleda niti sintetičkih sudova o četništvu. Nešto slično se može reći i za znanstvene radove u kojima se naši povjesničari, medu njima i neki od vrlo istaknutih, bave pojedinim epizodama ili aspektima četništva u Jugoslaviji za vrijeme prošlog rata: četnici u Srbiji 1941, počeci četništva u Hrvatskoj 1941-42, četnici u vrijeme bitaka na Neretvi i na Sutjesci, likvidacija četničkog vodstva u Crnoj Gori i dr. Mahom su to ozbiljni naučni radovi koji temeljito istražuju i historičarski iscrpljuju dijelove jedne opsežne teme i pružaju neophodan materijal za buduće sinteze, ali te povjesničarske sinteze o četništvu zasad još nemamo. Stoga je razumljivo da je pojava Tomasevicheve knjige »The Chetniks« i u stručnim krugovima u Jugoslaviji bila odmah zapažena i sa zadovoljstvom prihvaćena. O tome je prvi opširnije pisao naš povjesničar drugog svjetskog rata Dušan Biber u »Časopisu za suvremenu povijest« broj 2-3 1976. godine. Analizirajući iscrpno sve vrijednosti Tomasevicheve knjige, Biber nedvosmisleno zaključuje kako tako cjelovito djelo o toj temi još nemamo, pa ono svakako zaslužuje da bude prevedeno i pruženo na uvid i našem čitaocu.

To su razlozi pored ocjene stručnih recenzenata koji su potakli izdavača da objavi prvo jugoslavensko izdanje Tomasevicheve knjige »The Chetniks« u hrvatsko-srpskom prijevodu. Izdavač to čini s provjerenim osvjedočenjem, da našoj javnosti pruža vrlo vrijedno djelo koje, iako napisano u stranoj zemlji i od autora koji nije naš državljanin, ipak pokazuje veliko razumijevanje naših prilika, paralelno s nužnom historičarskom distancom i objektivnošću. Vrijednost te knjige neće bitno umanjiti ni neke rezerve što ih sam izdavač osjeća prema dijelovima teksta, pa na to želi upozoriti i budućeg čitaoca.

Na primjer, raspravljajući o slabostima stare Jugoslavije i uzrocima njena sloma profesor Tomasevich iscrpno sagledava nacionalni aspekt problema (neriješeno nacionalno pitanje), ali čini nam se da mjestimično zanemaruje socijalni. To se onda neminovno produžava i na procjene o uzrocima sukoba između četnika i partizana za vrijeme rata. Potpunijim sagledavanjem socijalno-klasne komponente tih sukoba autorova je analiza mogla biti bogatija za jedan važan sloj, u kojem se četništvo pojavljuje ne samo kao protivnik antifašističkih, borbeno-patriotskih, demokratsko-republikanskih i federalističkih koncepcija, već i kao predstavnik jednog socijalno i klasno neželjenog režima.

Moglo bi se raspravljati i o načinu kako autor tretira kompleks izdaje. Tomasevich je kao nitko prije njega temeljito i detaljno prikazao i dokazao sve vidove četničke kolaboracije s okupatorom, i to je jedna od velikih vrijednosti njegove knjige. Ali, za autora, čini se, ta je kolaboracija bila samo politička pogreška, dok se mi, u ovoj zemlji, ne *možemo* osloboditi mučnog dojma o ružnoj izdaji. Teško *možemo samo* kao političku pogrešku tretirati mučka ubistva partizanskih komandira i komesara na spavanju, udarce iza leđa već u prvoj i u svim ostalim ofanzivama, poubijane ili okupatoru izručene partizanske ranjenike, denuncijacije okupatorskim vlastima, uloge vodiča i prethodnice okupatorskim jedinicama koje pale sela, otkrivaju skrivene partizanske bolnice i pljačkaju hranu koju je narod sakrio u zemunice. Iz svoje vremenske i prostorne distance autor možda nije ni mogao imati senzibilitet za taj najnečasniji aspekt četničkog djelovanja.

Slično je s odnosom prema četničkom teroru. U svojoj vrlo opsežnoj i iscrpnoj studiji o četništvu autor raspravlja o četničkom teroru na svega pet-šest stranica. Opće konstatacije, kojima se autor tu zadovoljava, svakako su točne, i neumjesno je i pomisliti da se bilo što prešućuje ili zataškava. Ali teror je bio jedan od važnih sastavnih dijelova četničkog programa i gotovo uvijek najočitija manifestacija četničkog prisustva na nekom terenu. Jugoslavenski čitalac stoga nije navikao da se u raspravi o četnicima teror spominje samo periferno, jer teror i četništvo u našem su iskustvu, u našoj svijesti, ostali nerazdruživo povezani, gotovo kao sinonimi ili barem kao vrlo čvrsta simbioza. Autorov hladniji odnos moramo i ovaj put pripisati njegovoj američkoj distanci, koja se očigledno ponegdje pokazuje kao prednost, ali ponegdje i kao nedostatak.

*

Izdavač je jugoslavensko izdanje ove knjige priredio prema engleskom originalu »The Chetniks«, izdanje Stanford University Press 1975. Prilikom prevođenja na hrvatsko-srpski autor knjige mnogo je pomogao prevodiocu i uredništvu u preciziranju terminologije, te u provjeravanju citata i izvora. U sporazumu s autorom izdavač je terminologiju mjestimično prilagodio jugoslavenskim standardima. Na pet-šest mjesta izdavač je sam izostavio sažete prikaze povijesnih pozadina nekih zbivanja, koja su strancu vjerojatno neophodna, ali jugoslavenskom čitaocu dobro poznata, pa ga u ovako presažetom i simplificiranom obliku mogu i smetati. Po istom je kriteriju izostavljen i rezime na kraju knjige, koji je svakako bio namijenjen američkom čitaocu, a za jugoslavenskog koji pročita cijelu knjigu nije od interesa. Time je knjiga u odnosu na original skraćena za ukupno 11 stranica.

Predgovor američkom izdanju izostavljen je po autorovoj želji. Znanstveni aparat (indexi, bibliografija) obrađen je i u ovom izdanju jednako kao i američkom, na izričiti autorov zahtjev.

Izdavač je sebi uzeo slobodu da na desetak mjesta u knjizi stavi ispod teksta svoje vlastite bilješke, koje su uvijek označene zvjezdicom i potpisane s *Izdavač.* Pokušali smo u

tim bilješkama dopuniti autora u nekim pojedinostima koje su nam se činile važnima, a na osnovi dokumenata ili podataka koji su postali poznati nakon što je ova knjiga već bila napisana (1974) ili ih autor iz bilo kojeg drugog razloga nije uzeo u obzir. Također smo zamolili jednog od recenzenata ove knjige - pukovnika Vojmira Kljakovića - da napiše svoj predgovor ovoj knjizi, u kojem se znanstveno djelo Joze Tomasevicha smješta u šire okvire cjelokupne historiografije o četnicima.

Na kraju, izdavač i ovim putem zahvaljuje autoru što mu je povjerio jugoslavensko izdanje ovog djela, a recenzentima pukovniku Kljakoviću i prof, dru Marjanoviću zahvaljuje na stručnoj i drugarskoj suradnji, s uvjerenjem da smo svi zajedno našim jugoslavenskim čitaocima priredili zanimljivo i vrijedno izdanje.

IZDA VAČ

Dosadašnja historiografija i knjiga Joze Tomasevicha o četnicima

Nijedan rat modernog doba nije bio toliko dinamičan u razvoju ni raznovrstan u sadržaju kao što je drugi svjetski rat. Iz njegovih globalnih dimenzija teško je izdvojiti relativno mali prostor kao što je Jugoslavija, na kome su događaji razmjerom bili opsežniji i pojavama složeniji. Tu su činjenicu uočili još mnogi dok je rat bio u toku. Otada interesiranje stranih historičara i drugih za Jugoslaviju tog vremena nije prestalo. Od prvih ratnih izdanja o nama, koja su napisali L. Adamic, B. Newman, A. Russo, W. Bernstein i drugi, do danas napisane su stotine knjiga na svim vodećim jezicima svijeta a i drugim, bilo da u cjelini govore o Jugoslaviji ili u kontekstu širih tema.

Naši autori objavili su veliki broj djela o narodnooslobodilačkom ratu. Ali, reklo bi se da su strani raznovrsniji. Kod njih su zastupljena jugoslavenska međusaveznička politička pitanja, unutrašnja politika, savezničke vojne misije, pružanje materijalne pomoći narodnooslobodilačkom ratu, okupacione sile i njihova djelatnost, pravni problemi rata i okupacije u Jugoslaviji, kvislinzi i drugi suradnici okupatora, ratni zločini, vojna suradnja s Narodnooslobodilačkom vojskom i mnoga druga pitanja.

Interesiranje stranih autora za ono što se u ratu zbivalo u Jugoslaviji i poticaj da o tome pišu nije prestao ni nakon tri i po decenije od kraja drugog svjetskog rata, niti su iscrpli teme o kojima treba pisati. Kao da se želi reći nešto što još nije kazano, nešto drugačije objasniti nego što je do sada tumačeno ili da se uđe u novu nedirnutu problematiku, u jedno od mnogobrojnih aspekata koji karakteriziraju jugoslavenski narodnooslobodilački rat i revoluciju.

O Jugoslaviji u ratu pisali su iz različitih pobuda autori iz zemalja ratnih saveznika i ratnih protivnika, kao i politička emigracija. Već u njihovim prvim radovima odražavala se nova jugoslavenska stvarnost koja je dovela do polarizacije opredjeljenja stranih autora

prema tokovima u Jugoslaviji u ratu. Braneći društveni sistem doratne Kraljevine Jugoslavije, preživjele nacionalne, socijalne i druge odnose tog vremena, branile su se ranije stečene pozicije nekih zemalja na zapadu. Otuda su se njihovi sljedbenici stavili na stranu jugoslavenske političke emigracije s kraljem na čelu, a s njima i u obranu četnika i vođe četničkog pokreta Draže Mihailovića. Pisci zemalja koje su bile u ratu protiv savezničke koalicije ne zaboravljalu iscrpljujući rat i poraz u Jugoslaviji. Svojim djelima oni uglavnom ostaju odani ratnim suradnicima koje su tu našli, ohrabrivani pruženom podrškom tim elementima od strane onih prvih. Tako se stvarno splet radova svih nivoa koji su pisani u apriornoj viziji jedne jučerašnjice.

Ranijih godina, u klimi političke aktualnosti koja se vještački gradila, pisali su o njima i branili četnike ljudi koji su za vrijeme rata dolazili u kontakt sa četnicima, kao što su D. Martin, J.Rootham, A. Seitz, C. Lawrence i drugi. Oni su svjetskoj javnosti pružili svoja viđenja i svoja uvjerenja. Njima i njihovim gledanjima dali su podršku ili dijelili njihova mišljenja neka poznata imena kulturnog i političkog života, kao što su John Dos Passos, William Green, Robert Taft, Sumner Welles i drugi.

Trebalo je dosta vremena dok su jednostrane interpretacije postepeno zamjenjivali naučni radovi iz ove problematike, koji su se počeli javljati u inostranstvu. Od prvih knjiga, koje su pisane s naklonošću prema našoj borbi ili prema drugoj strani, do naučnih studija bio je dug put. S vremenom su se na strani sve češće javljali autori s ozbiljnim djelima o Jugoslaviji u ratu.

Za razliku od nekih drugih manjih zemalja, nismo ponudili nijedno značajno sveobuhvatno djelo o našem ratu i revoluciji na nekom od vodećih svjetskih jezika. Tako smo strane istraživače koji ne poznaju hrvatsko-srpski jezik lišili potrebne pomoći u traganju za istinom. Njima su u najvećem broju ostali nepristupačni radovi naših historičara koji su pisali posebno o četničkom problemu, kao što su J. Marjanović, F. Saje, D. Stanisavljević, R. Pajović i drugi, ne računajući publiciste i autore manjih rasprava. Tu prazninu izdašno su koristili emigranti koji su na jezicima zemalja u kojima žive pisali i pišu kako žele, pa su i ozbiljni autori više-manje bili upućeni na takvu literaturu.

Podvojenost stranih autora iz zemalja ratnih saveznika u pristupu problematici Jugoslavije u ratu kreće se uglavnom oko pitanja partizana i četnika. Godinama su traženi argumenti da se obrani i rehabilitira Draža Mihailović, iz poznatih razloga. Ta nastojanja traju do danas i prisutna su u novim publikacijama i povremenim izjavama. U argumentaciji za njegovu obranu, neke političke ličnosti na zapadu govore o »preko 500 američkih avijatičara koje su spasile Mihailovićeve snage«, a prešućuju koliko su ih četnici predali Nijemcima. Nitko medu njima ne spominje da je samo u prvoj polovici 1944. godine Randolph Churchill, sin britanskog predsjednika vlade, sa slobodne teritorije organizirao evakuaciju oko hiljadu spašenih savezničkih pilota, za koje su ponekad partizanske jedinice vodile borbu da ih ne bi zarobio okupator ili kvislinzi. To se u ratu znalo,

a u miru se zaboravlja. Američki general Ira Eaker, komandant savezničke avijacije na Sredozemlju, pisao je Titu još 28. marta 1944:

»Svi članovi savezničkih zračnih snaga na Sredozemlju duboko cijene i dive se mnogim slučajevima kada je Vaša vojska pomagala u spašavanju našeg osoblja oborenog nad Jugoslavijom. U njihovo ime želim da se zahvalim Vama i Vašim hrabrim partizanima za ovu smjelu i plemenitu pomoć učinjenu nama.«

U težnji da se istine podrede interesu jedne strane, nema ograničavanja u pronalaženju proizvoljnih tvrdnji. Kada se već ne može partizanima predbaciti da su bili u službi okupatora, onda se negiraju činjenice da su to radili četnici i uvjerava u njihovu borbu protiv okupatora. Na suprotan argument branioci ove fame kažu da su tako ponekad postupali samo pojedinci, neki nedisciplinirani vođe, mimo i protiv općeg stava. Ličnost Mihailovića se uvijek ograđuje od toga, usprkos njegovim pregovorima s Nijemcima u Divcima. Prelazi se preko njegove izjave u Lipovu, kada je kazao da »sve dok Talijani ostaju njihov (četnički - primj. V. K.) jedini pravi izvor pomoći i opće podrške, saveznici neće uopće moći utjecati da izmijenimo svoj stav prema njima. . .« -kako je zabilježio tadašnji šef britanske misije kod Mihailovića, pukovnik Bailey. Kada je prvi put šef britanske vojne misije pri Vrhovnom štabu Narodnooslobodilačke vojske, brigadir Maclean izjavio da Titov štab raspolaže nepobitnim dokazima o suradnji četnika s okupatorom, odgovarajući saveznički organi ignorirali su tu istinu.

Bezbrojni i rječiti pokazatelji o tome što su četnici bili i što su radili za rata u Jugoslaviji, na geografskoj distanci od Jugoslavije do Amerike i pri jezičnoj barijeri, nisu istinu mogli izvesti do kraja. Ali, u posljednjih nekoliko godina pojava ozbiljnih djela na tu temu u zemljama na zapadu, posebno u Americi, suzila je dotadašnje mogućnosti četničke emigracije i njihovih prijatelja da uvjeravaju svijet u svoju priču. Gotovo istovremeno 1975. godine objavljene su dvije značajne knjige: Jozo Tomasevich *The Chetniks* i Matteo Milazzo *The Chetnik Movement and Yugoslav Resistance.* Pojava ovih knjiga pokazuje trajno interesiranje stranih pisaca i čitalaca cijelog svijeta da saznaju što se uistinu događalo u Jugoslaviji za vrijeme rata.

Dok je Milazzova knjiga skromnijih pretenzija, Tomasevicheva knjiga najdublje zahvaća ovo pitanje od svih koji su do sada o tome pisali na bilo kojem jeziku i predstavlja prvi dio njegove trilogije »Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941 -1945«. Ono što je napisao plod je njegovih dugogodišnjih istraživanja po svim dostupnim arhivama u Evropi i Americi. Impresivan je njegov naučni aparat i korištena bibliografija koji pokazuju koliko je autor duboko pronikao u ovu problematiku. Najavljujući njen izlazak iz štampe, američki izdavač kaže da ona predstavlja »konačnu historiju jedne od najdramatičnijih epizoda drugog svjetskog rata, uspon i pad - kako ga naziva -jugoslavenskog pokreta otpora poznatog pod imenom *četnici* koji je vodio general Draža Mihailović.« Zaista, teško da bi neki strani autor mogao dati nešto više. Tomasevich nije izostavio nijednu bitnu komponentu četničkog

fenomena. Stoga će pisci koji se budu vraćali ovom pitanju i dalje imati otvorene mogućnosti za interpretacije i dopune, moći će razrađivati postojeći sadržaj, ali neće pronalaziti nove osnovne činioce šireg značaja.

Reagiranje javnosti na Tomasevichevu knjigu, do čega je ubrzo došlo u Americi, Velikoj Britaniji, Kanadi, Njemačkoj, Francuskoj i drugim zemljama i kod jugoslavenske emigracije, pokazuje koliko su njen sadržaj i dokumentiranost uzdrmali stara uvjeravanja i legende. U kratko vrijeme o knjizi je napisano preko četrdeset prikaza i osvrta u raznim časopisima i novinama. Svi se slažu da je Tomasevicheva knjiga do sada najtemeljitija studija o četnicima. Tek što je izašla iz štampe dovela je do preispitivanja mišljenja američkog javnog mnijenja o tim problemima. Njen sadržaj izazvao je revidiranja izvjesnih poluslužbenih držanja nekih krugova u Americi o četnicima i Draži Mihailoviću.

Nemoćna bez argumenata, razgolićena dokazima i činjenicama koje ruše jedan mit a s njim i sliku godinama proturanog nestvarnog svijeta, četnička emigracija i njoj bliski krugovi čine nov napor da neutraliziraju ovaj efekt. Nakon Tomasevicheve knjige, stari prijatelj četnika David Martin, autor *Ally Betrayed,* pod uredništvom Milorada Drachkovitcha, objavio je knjigu *Patriot or Traitor.The Case of General Mihailovich«,* u pokušaju da spasi što može od nekadašnje reputacije Draže Mihailovića i njegovih pozicija, toliko dugo i brižno građenih u poslijeratnom svijetu na zapadu. S druge strane, uz Drachkovitchevu pomoć, Milije Lašić-Vasojević knjigom *Enemies On All Sides: The hall of Yugoslavia* čini neuspjeli pokušaj da se zasjeni oružana borba naroda Jugoslavije. Ta uočljiva veza ovih ličnosti i njihovih političkih pogleda pokazuje svrhu objavljivanja ovih radova. Ali, Tomasevich je dao odviše zrelu i iscrpnu studiju da bi se njen sadržaj mogao opovrgnuti ovakvim pokušajima. S. M. Horak je bio u pravu kad je napisao: »Niti period a niti predmet knjige stručnjaku nisu nepoznati, jer ima već dosta knjiga koje se time bave, ali nijedna od njih čak se i ne približava analitičkoj savjesnosti ove studije, koja nadmašuje sve dosadašnje.«

Tomasevich je knjigu *Četnici* napisao u prvom redu za američkog čitaoca, kao i za druge na zapadu, godinama opterećivane kontraverznim informacijama o ovom pitanju. Otuda autor zadire i u neka druga srodna pitanja koja su posredno s tim u vezi. To je razlog zašto je pokrenuo neke teme i neke proširio mimo potreba našeg čitaoca. Autor je savjesno koristio obilje arhivske građe i veoma brojnu literaturu na više jezika. Ali kako se u vrijeme rata nalazio u Sjedinjenim Američkim Državama, ta se udaljenost od poprišta zbivanja o kojima piše morala odraziti u izvjesnoj mjeri na njegova saznanja, sud i prezentiranje događaja u zemlji. Zato autor neke stvari objašnjava uprošćenije dok ponekad njihova delikatnost i složenost zahtijevaju više finese pa ne treba očekivati da će svaki navod i objašnjenje dati pravi odgovor i biti u skladu s viđenjem svjedoka događaja i ljudi koje je zahvatila struja rata kakav se vodio u Jugoslaviji. Jugoslavenski čitalac, upravo zbog bliskosti prošlosti traži da se još neki faktori navedu, a izneseni naglase. Prirodno je što naši ljudi, stariji i mlađi, koji su doživjeli ili naslijedili duboku impresiju jednog teškog vremena, očekuju u sadržaju ona psihološka doimanja koja su rijetka pojava u ratovima druge vrste.

Dati historijsku panoramu četništva i njegovog rukovodstva s Dražom Mihailovićem na čelu nije ni za koga lak zadatak. Tomasevich je realistički prišao ovome i nije u Mihailoviću vidio »heroja klasičnih grčkih tragedija«, niti je tražio upoređenja kod Euripida i Eshila, kao što su neki napredni ali slabo verzirani pisci vidjeli. Dao je potpun portret njegovog dometa, koji je razočarao još za rata njegove prijatelje i njegove saveznike s obje strane barikade. Ocjena Mihailovićevih slabih vojnih sposobnosti koju je dao njemački komandant Balkana, general Löhr, nakon bitke na Neretvi, trajna je Mihailovićeva karakteristika: »Dosadašnje borbe pokazuju da je Mihailović kao vojni komandant zatajio. Mihailović snosi osnovnu krivicu za dosadašnje neuspjehe...«. (iz Predgovora Vojmira Kljakovića). To je varijanta ocjene generala Badera, tadašnjeg njemačkog komandanta Srbije, da Mihailovićeve snage u odlučujućem času »nisu položile ispit zrelosti.« Mihailović ni u jednoj značajnoj prilici nije pokazao potrebni uzrast niti opravdao svoj položaj. Njegova vojna i politička nedoraslost potvrđivala se kroz cijelo vrijeme rata. Stara Schlieffenova postavka i ovdje se potvrđuje da pobjedu jednog grade oba protivnika, svaki na svoj način. Konačni poraz četnika s jedne strane je potvrda njegove vojne i političke inferiornosti a s druge strane vitalne dinamičnosti i superiornosti narodnooslobodilačkog pokreta i njegovog rukovodstva. Bio je tučen u svakoj rješavajućoj bitki - na Neretvi 1943., u Srbiji 1944., u Bosni 1945. godine.

Mihailovićeva organizacija niti je stvorena s pretpostavkom da se bori protiv okupatora, niti je mogla opstati bez oslona na okupacione sile. Rastuća snaga narodnooslobodilačkog pokreta, koju četnici nisu mogli slijediti ni dostići, sve više je četnike činila zavisnim od okupatora. Pod njihovim okriljem imali su izglede da se održe, s nadom da će u otvorenoj i bespoštednoj borbi Narodnooslobodilačka vojska napokon klonuti, a oni sačuvati snagu za konačni obračun. S vremenom kada su četnici bili na izmaku snaga, s izgubljenom nadom da će pobijediti, Draža Mihailović nudio je tješnju suradnju svima i svakome tko je bio spreman da je prihvati, od već postojeće suradnje s okupatorom i kvislinzima do ideoloških protivnika i nesklonih mu vjerskih zajednica. To je trebalo da pojača borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta, s parolom da im je »zajednički cilj uništenje komunista«.

Oslon četnika na snage koje su se borile na strani Osovine bio je vrlo dobro poznat saveznicima. Ali, politički razlozi tolerirali su takvo stanje: Britanci su u njima vidjeli jedinog političkog saveznika u upornoj težnji da poslijeratnoj Jugoslaviji vrate dinastiju, a preko nje i svoj raniji utjecaj. Svaki drugi pokret koji nije bio te orijentacije ignoriran je. Rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta dobro je osjetilo tu politiku. Na četnike su računale i vodeće okupacione sile, s njima su surađivale i snabdijevale ih. General Zanussi iz štaba talijanske okupacione 2. armije u svojim sjećanjima navodi šta su sve četnici dobili od njih. Razlozi su bili jasni: »Zašto bismo mi morali oklijevati - piše Zanussi - da se koristimo četnicima i time uštedimo talijansku krv u obrani od ustanika?« Pa i onda kada su nastali lokalni krizni, ali prolazni trenuci u takvim odnosima, okupator je bio obziran prema četnicima. Na Sutjesci, kada je njemački general naredio da se svaki zarobljeni partizan odmah strijelja, dao je uput

i za postupak prema četnicima na tom području: »Četnike, suprotno od komunista i drugih hapšenika tretirati kao ratne zarobljenike i odvojeno smjestiti«. Tomasevich je objasnio ove privremene i rijetke pojave u odnosima okupatora prema četnicima i istakao onu drugu trajnu i sveobuhvatnu stranu, o sistemu suradnje na kome su počivali principi okupacione politike, razradenije i perfidnije od običnog klasičnog cilja osvajača - *divide et impera.*

Jedno pitanje, toliko prisutno u stranoj literaturi, mahom proizvoljno pokretano i tumačeno s određenom tendencijom, pokreće i Tomasevich. Riječ je o kontaktu, uspostavljenom za vrijeme bitke na Neretvi između predstavnika Narodnooslobodilačke vojske i njemačkih komandi. Autor nije slijedio druge pisce koji su stvarali svoje verzije o toj epizodi iako ne raspolažu iscrpnijom i pouzdanom građom. Zato on samo registrira što se zbilo po njegovu mišljenju i logično ukazuje da se o tome ne može ništa reći sa sigurnošću sve dok Jugoslaveni ne daju svoje tumačenje. Nedavno smo čuli s visokog mjesta što je u stvari bilo, pa je to sada prvi put u ovoj knjizi u nas objašnjeno.

Ako bismo tražili što je u knjizi trebalo još reći, to bi bilo pitanje politike Sovjetskog Saveza prema četnicima do 1944. godine. Jugoslavenski će čitalac uočiti da je o tome relativno malo rečeno. Vjerojatno nedostatak odgovarajućih radova i, svakako, zatvorenost sovjetskih arhivskih fondova bili su razlog da ova komponenta četničkog problema ne dobije odgovarajući prostor u knjizi. Ono što je poznato ukazuje da je ovo pitanje naročito zanimljivo, kako u unutrašnjim okvirima Jugoslavije, tako i na međusavezničkom planu; reklo bi se u obratnoj relaciji nego što je bila britanska politika u istom problemu. Ne tako otvorena kao britanska, ali zato više složena, sovjetska politika prema četnicima velikim dijelom ilustrira njenu politiku prema Jugoslaviji uopće i nije ništa manje zanimljiva, jer se odnosi na iste činioce prema kojima se na svoj način postavljala kao i druge vodeće savezničke zemlje - prema jugoslavenskoj vladi u izbjeglištvu, četnicima i narodnooslobodilačkom pokretu. Taj trio još više je komplicirao sovjetsku politiku jer ju je Sovjetski Savez vodio formalno na dva kolosijeka: s jugoslavenskom vladom održavala je odnose sovjetska vlada, a s rukovodstvom narodnooslobodilačkog pokreta Kominterna, dok je postojala. Međuveza sovjetske vlade i Kominterne po jugoslavenskim pitanjima sama po sebi je svojevrstan fenomen.

Gotovo da nema djela objavljenog u inostranstvu koje narodnooslobodilačku borbu u Jugoslaviji ne kvalificira kao pokret otpora. To isto čini i Tomasevich, mada postoje suštinske razlike između tog pojma i pojma narodnooslobodilački rat. Dok pokret otpora bilo kojeg stupnja i razmjera ima zadatak da nanese štetu okupatoru, narodnooslobodilačka borba ima za cilj da kroz rat za oslobođenje zemlje razvije oružane snage i novu vlast, da nakon pobjede nad okupatorom ne dozvoli obnovu starog režima, nego da izgradi novi napredniji poredak. U izvjesnoj mjeri ovakva definicija može štošta objasniti u već poznatim pojavama.

Knjiga Joze Tomasevicha će u našem prijevodu sigurno izazvati pažnju stručne i šire javnosti. Možda se čitaoci neće složiti sa svakim autorovim objašnjenjem i o pojedinostima

moći će se diskutirati, ali mu se neće osporiti vrijednost cjeline. Ovo djelo je veliki doprinos produbljavanju našeg saznanja o četnicima Draže Mihailovića i njihovoj historiji kakvu napisanu nismo imali. Njegova je vrijednost trajna i takva će biti čak i kada se budu pisali novi radovi o istom pitanju.

Osim memoarskih radova, u nas nije bilo primjera da se sa stranog jezika prevodi bilo koja knjiga ovakve ili druge tematike iz našeg rata. Ovo je presedan na koji se izdavač odlučio i dao dobar primjer kako se iz bogatog opusa stranih pisaca dobrim izborom mogu ponuditi našim čitaocima vrijedna djela koja osvjetljavaju još nedovoljno istražene pojave iz našeg narodnooslobodičkog rata.

VOJMIR KLJAKOVIĆ

DIO PRVI

Približavanje rata

GLAVA PRVA

Jugoslavija između dva rata

POVIJESNA POZADINA

Početkom devetnaestog stoljeća zemlje i narodi današnje Jugoslavije pripadali su mnogonacionalnim carstvima, otomanskom i habsburškom. Postepeno, najprije je otomansko, a mnogo kasnije i habsburško carstvo, počelo gubiti snagu; istovremeno je unutar njihovih granica pod utjecajem ideja nacionalizma i demokracije počeo rasti pokret za nezavisnost među Slavenima i drugim narodima. Srbija i Crna Gora postigle su svoju nezavisnost od otomanskog carstva tokom devetnaestog stoljeća, a u balkanskim ratovima 1912-1913. oslobodile su i sva ostala južnoslavenska područja kojima su do tada vladali Turci. Poslije propasti Austro-Ugarske, krajem prvog svjetskog rata, Srbija i Crna Gora stvorile su zajedničku državu Južnih Slavena s Hrvatima, Slovencima i Srbima koji su ranije bili pod habsburškom vlašću. Tokom stoljeća postepenog oslobađanja i ujedinjavanja, Južni su Slaveni znatno napredovali na političkom, kulturnom i privrednom polju, ali su još uvijek u razvoju zaostajali za državama zapadne i srednje Evrope. Godine 1918. najmanje razvijena područja bila su ona, što su pod otomanskom vlašću ostala sve do 1878. (Bosna i Hercegovina) ili do 1913. (Sandžak i Makedonija).

Teritorijalno oblikovanje nove jugoslavenske države u razdoblju 1913 — 19. naznačeno je na Karti 1. Ujedinjenje Južnih Slavena u jednu državu krajem prvog svjetskog rata udružilo je pet različitih, iako vrlo srodnih naroda (Srbe, Hrvate, Slovence, Makedonce i Crnogorce),

koji su živjeli u osam povijesno relativno jasno definiranih područja (uža Srbija, Makedonija, Vojvodina, Bosna i Hercegovina, Hrvatska-Slavonija, Dalmacija, Slovenija i Crna Gora), ispovijedali tri glavne religije (srpsko-pravoslavnu, rimokatoličku i muslimansku), govorili tri bliska, srodna, a ipak različita jezika (srpsko-hrvatski ili hrvatsko-srpski, slovenski i makedonski), te upotrebljavali dva pisma (latinicu i ćirilicu).

Tih pet naroda nisu nikada prije bili ujedinjeni u jednoj državi, a njihova politička, kulturna i socioekonomska prošlost mnogo se razlikovala.[1] U srednjem vijeku i Srbi i Hrvati imali su dobro razvijene države. Hrvati su svoju izgubili 1102, kad su sklopili ugovor s ugarskim kraljevstvom. Ta veza trajala je sve do 1918. Od 1526. do 1918. i Mađarima i Hrvatima vladala je habsburška dinastija. Od 1868. do 1918. Hrvatska je bila autonomni dio ugarske polovine dvojne monarhije. Srpsku srednjevjekovnu državu osvajali su Turci kroz razdoblje od devedeset godina, počevši od bitke na Marici 1371, a završivši s padom smederevske despotovine 1459. U srednjem vijeku bilo je na crnogorskom prostoru nekoliko državica koje se općenito smatraju srpskim, a Crna Gora je pala pod Turke 1499, ali neka njena izolirana, ekonomski i strateški nevažna područja, nikada nisu bila potpuno potčinjena. Sve do stvaranja moderne crnogorske države 1850-tih godina stanovnici tih područja živjeli su kao plemenski savez.

1 Za pregled povijesti Južnih Slavena od vremena dolaska na Balkan u ranom srednjem vijeku pa do 1918, vidi moju knjigu *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia,* str. 3-232; Ćorović, *Istorija Jugoslavije;* i Grafenauer i dr; *Istorijanaroda Jugoslavije, 2* sveska, koja obraduje samo razvoj do kraja 18. stoljeća. Za potpuni pregled imena autora, naslova i podataka o izdanjima svih djela i o objavljenim i neobjavljenim (na mikrofilmu ili ne) zbirkama dokumenata citiranih u bilješkama, vidi Bibliografiju, str. 409-421.

Bosanska srednjevjekovna država, čije su osvajanje Turci dovršili 1463, uključivala je i Hrvate i Srbe. Gotovo cijelo vrijeme njenog postojanja u njoj su vladali bogumili, heretička kršćanska crkva, koja se oštro suprotstavljala prodiranju kako katoličke Hrvatske i Ugarske, tako i pravoslavnog Bizanta i Srbije u Bosnu. Napokon su bogumili pretežno prigrlili islam. Većina bosansko-hercegovačkih Muslimana, a 1971. bilo ih je oko milijun i po, potomci su bogumila.

Slovenci su također imali nekoliko ranosrednjevjekovnih kneževina, ali njihove su zemlje ubrzo pale pod vlast njemačkih država i oni su ostali u sastavu Austrije sve do 1918. U Makedoniji je također postojala srednjevjekovna država, ali je taj prostor, izvorno pod Bizantom, povremeno prelazio sad pod srpsku, a sad pod bugarsku vlast; pod Turke je pao najranije i ostao je pod njihovom vlašću sve do 1913.

U kasnom osamnaestom stoljeću u južnoslavenskih se naroda pojavljuju prvi osjećaji nacionalnog identiteta i prve želje za nacionalnom nezavisnošću i udruživanjem. Nacionalni

se identitet među Srbima, Hrvatima i Slovencima u današnjem smislu te riječi potpuno razvio u prvoj polovini devetnaestog stoljeća, i to pod utjecajem tadašnjih ideja nacionalizma i demokracije koje su dolazile sa Zapada. Medu Crnogorcima je postojalo dvojstvo osjećaja: neki su se smatrali dijelom srpskog naroda, a neki posebnim narodom, iako u najužem srodstvu sa Srbima. Među Makedoncima, čiji su teritorij kao integralni dio svoje države žestoko svojatali i Srbi i Bugari i Grci, postepeno se razvio osjećaj da su posebna nacionalnost, ni u kakvoj zavisnosti o bilo kojem od spomenutih pretendenata. To uvjerenje dobilo je veliki zamah u toku drugog svjetskog rata, i danas post oji potpuno razvijena makedonska nacija, sa svojim vlastitim književnim jezikom i nacionalnim osjećajem, koja živi kao posebna socijalistička republika unutar Jugoslavije.

U prvoj polovini devetnaestog stoljeća u Hrvatskoj se također razvila ideja južnoslavenskog kulturnog i političkog jedinstva, ideja koja će postati osnovom jugoslavenskog nadnacionalizma. Jedinstvo je na više načina izgledalo logično. Svi su južnoslavenski narodi imali zajedničku rasnu pozadinu. Hrvati i Srbi govorili su varijante istog jezika i pomiješani živjeli na mnogim područjima. Južnoslavenski narodi, koji su živjeli u Austro-Ugarskoj monarhiji bili su pojedinačno preslabi da se s punim uspjehom suprotstave političkim, kulturnim i ekonomskim pritiscima Austrijanaca i Mađara. Izgledalo je da njihove najbolje nade leže u ujedinjenju u jednu državu s ostalim Južnim Slavenima.

Karta 1. Teritorijalna formacija Jugoslavije 1913-1919

Jugoslavenska nadnacionalna ideja proširila se iz Hrvatske u izvjesnoj mjeri i na druge južnoslavenske narode. Zbog drugačijih uvjeta i aspiracija oni su tu ideju često drugačije tumačili, ali su se slagali da su Srbi, Hrvati i Slovenci u biti grane istog jugoslavenskog naroda i nadali se da će u jednoj jugoslavenskoj državi, u kojoj će osjećaj međusobnog pripadanja postepeno odmijeniti osjećaj srpske, hrvatske ili slovenske nacionalne posebnosti, moći polučiti puno političko osobođenje i ujedinjenje. Jugoslavenstvo je imalo dva osnovna izvora. Jedan je bio želja da se sačuva nacionalni identitet i da se u jedinstvu stekne snaga za borbu protiv mnogonarodnog habsburškog carstva koje je prijetilo germanizacijom i mađarizacijom, i u kojem su južnoslavenski narodi bili tretirani kao građani drugoga reda. Drugi je izvor bio primjer nacionalnih pokreta u nekih evropskih naroda koji su tada još uvijek živjeli u više država, prije svega primjer Nijemaca i Talijana. Ovo se integralno jugoslavenstvo nije proširilo u mase, ali je imalo mnogo pristaša medu intelektualcima u

većini južnoslavenskih naroda i bilo je važna ideološka snaga u pozadini stvaranja jugoslavenske države 1918.[2]

2 Za Jugoslaviju između dva rata i povijest njenih raznih sastavnih dijelova, vidi bibliografiju (do 1954.) u *Peasants...,* str. 703-726. Neke od novijih studija o Jugoslaviji između dva rata su Lederer, *Yugoslavia at the Paris Peace Conference: Astudy in trontiermaking;* Hoptner, *Yugos lavia in Crisis, 1934-1941;* Valev, Slavin i Udaljcov, *Istoriia Iugoslavii,* II, 7-184; Čulinović, *Jugoslavija između dva rata;* Kukoleča, *Analima privrede Jugoslavije pred drugi svjetski rat;* i Stajić, *Nacionalni dohodak Jugoslavije 1923- 1929 u stalnim i tekućim cenama.* Od literature koju su objavili jugoslavenski politički emigranti, vidi osobito Pavelić, *Dr Ante Trumbić: Problemi hrvatsko-srpskih odnosa;* Maček, *In the Struggle for Freedom;* Stojadinović, *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata;* Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike;* i Ostović, *The Truth about Yugoslavia.*

Južnoslavenski narodi vrlo se razlikuju po svojoj brojnosti. Kako je Jugoslavija između dva rata bila potpuno pod velikosrpskom dominacijom i nije priznavala ni makedonski ni crnogorski narod, za našu će svrhu najbolji pokazatelji biti oni iz poslijeratnog popisa stanovništva (Tablica 1). Kako pokazuje tablica, dva su najbrojnija južnoslavenska naroda Srbi i Hrvati; slijede ih Slovenci, Makedonci, Muslimani koji odbijaju da se izjasne bilo kao Srbi ili kao Hrvati,[3] te konačno Crnogorci. Među »ostalim Slavenima« najveće grupe su Slovaci i Bugari. Tome treba dodati da je - kao posljedica mirovnih ugovora nakon prvog svjetskog rata - pod Italiju potpalo između 500.000 i 600.000 Hrvata i Slovenaca koji su živjeli u Istri, Slovenskom primorju, Rijeci, Zadru i na nekoliko jadranskih otoka.[4] Oko 65.000 koruških Slovenaca i oko 40.000 Gradišćanskih Hrvata ostalo je nakon 1918. pod Austrijom.

TABLICA 1 - NACIONALNI SASTAV JUGOSLAVIJE NA DAN 15. MARTA 1948.

Slavenski narodi	Stanovnika	%	Neslavenski narodi	Stanovnika		[illegible]
Srbi	6,547.117	41,50	Albanci	750.431	,76	[illegible]
Hrvati	3,784.353	23,99	Mađari	496.492	,15	[illegible]
Slovenci	1,415.432	8,98	Vlasi	102.953	,65	[illegible]

Makedonci	810.126	5,13	Turci	97.954	,62
Crnogorci	425.703	2,70	Talijani	79.575	,50
Muslimani, neopr.	808.921	5,13	Romi	72.736	,46
ostali Slaveni	240.990	1,53	Rumunji	64.095	,41
			Nijemci	55.337	,35
			ostali	19.883	,13
Ukupno	14,032.642	88,97	Ukupno	1,739.456	1,03

Izvor: *Statistički godišnjak FNRJ 1954,* str. 60.

3 Muslimani južnoslavenskog porijekla, to jest Muslimani iz Bosne i Hercegovine, mogli su se u popisu stanovništva 1948. slobodno izjasniti kao Srbi, Hrvati ili neopredijeljeni. Okruglo 89% izjasnilo se kao neopredijeljeni, 8% kao Srbi a 3% kao Hrvati. Krajem 1960-tih godina, Muslimani iz Bosne i Hercegovine dobili su službeno status jednak zasebnoj naciji.

4 Ova su područja, osim malog dijela Julijske krajine, pripojena novoj Jugoslaviji 1945. i 1953.

Neslavenski narodi u Jugoslaviji sačinjavaju manjinu brojniju nego u bilo kojoj drugoj evropskoj zemlji, osim u Sovjetskom Savezu. Najbrojniji su Albanci, koncentrirani na području Kosova (oko 30 posto svih Albanaca živi u Jugoslaviji), i Mađari koji gotovo isključivo žive u Vojvodini. U međuratnom razdoblju ovim se dvjema velikim manjinama pribrajala i treća, Nijemci, koji su uglavnom živjeli u Vojvodini, (podrazumijevajući ovdje i Srijem), Slavoniji i Sloveniji. Njihov je broj tridesetih godina iznosio oko 550.000. Nakon dobrovoljnog povlačenja s njemačkom vojskom u odstupanju, u završnoj fazi rata, te nakon što je od ostataka nova vlast većinu protjerala, taj se broj 1948. smanjio na jednu desetinu.

Višenarodni karakter Jugoslavije i činjenica da je brojno manjinsko stanovništvo živjelo u pograničnim područjima, učinili su zemlju u periodu između dva rata krajnje krhkom s političke točke gledišta. Velike manjine su potencijalni izvor neprilika ako im se nametnu politička, kulturna i ekonomska ograničenja koja ne pogađaju većinu, ili ako su njihove

matične zemlje spremne i sposobne da ih iskoriste u revanšističke ili ekspanzionističke svrhe. Jugoslavija je ispunjavala oba uvjeta.

U pogledu vjerske podjele, podaci iz popisa 1931. pokazuju da je oko 48 posto stanovništva ispovijedalo pravoslavnu vjeru (Srbi, Makedonci, Crnogorci i razne manjine na područjima naseljenim većinom Srbima), rimokatolika je bilo 37 posto (uglavnom Hrvati i Slovenci), muslimana 11 posto (muslimani slavenskog podrijetla u Bosni i Hercegovini, te albanska i turska manjina), a manje od 4 posto bili su protestanti i Židovi. U popisu iz 1953. odnosi su u biti isti: 48 posto pravoslavnih, 36 posto katolika, 14 posto muslimana i 2 posto ostalih.[5] Budući da je vjerska pripadnost vrlo utjecala na osjećaj nacionalne pripadnosti većine južnoslavenskih naroda, budući da su odnosi među različitim crkvama bili obilježeni sumnjičavošću i netrpeljivošću (kako zbog općenitih povijesnih, tako i zbog specifičnih novijih razloga) - vjerska raznorodnost zemlje bila je jedan od njenih mnogih problema.

5 Yugoslavia, Information Service, *The Churcb in the Federal People's Republic of Yugoslavia,* str. 3.

VLAST I POLITIKA 1918-1939.

Stradavajući u ropstvu stoljećima, a u slučaju Srbije i Crne Gore iskusivši tek relativno kratko razdoblje moderne državnosti, ujedinjeni su južnoslavenski narodi 1918. iznad svega željeli sačuvati svoju nacionalnu nezavisnost, svoj nacionalni karakter i nasljeđe, te svoje nacionalne težnje. Logično, novu je državu trebalo organizirati na federalnom principu koji bi svakom od naroda dopustio slobodni razvitak sve dok je taj spojiv s krajnjim ciljem jačanja međusobnih veza. Umjesto toga, nova se jugoslavenska država 1918. organizirala na kruto centralističkoj osnovi. Uzme li se u obzir četrdesetak godina praktične nezavisnosti i još četrdeset godina potpuno nezavisnog postojanja Srbije, pa njeno izvrsno držanje u balkanskim ratovima 1912-13. i u prvom svjetskom ratu u kojem je bila na strani Saveznika, zatim činjenica da su Srbi bili daleko najbrojnija nacionalnost - srpska se prevlast u novoj državi mogla unaprijed očekivati. Većina Južnih Slavena koji nisu bili Srbi uskoro je vjerojatno počela osjećati da se dogodila puka zamjena jednog oblika strane vladavine - austrijske, mađarske ili turske - za drugi, iako blaži oblik. Tako je neriješeno nacionalno pitanje, posebno ono Hrvata i Makedonaca, već od samog početka zatrovalo život nove države i potkopavalo joj temelje.

Novom višenacionalnom i raznovjernom jugoslavenskom državom, koja je tada imala preko 12 milijuna stanovnika, upravljala je - kako u unutrašnjim tako i u vanjskim poslovima - srpska vladajuća elita, ali jedva drugačije nego što je prije 1918. upravljala balkanskom srpskom kraljevinom - malom zemljom, nacionalno i vjerski homogenom, bez znatnih regionalnih razlika i samo s 3,5 milijuna stanovnika.[6] Vođe stare srpske države

postale su dominantne političke figure u novoj jugoslavenskoj državi, koju je nova vlast u biti tretirala kao proširenu Srbiju. Ustav iz 1921, koji su u Konstituanti progurale srpske stranke uz nekoliko kupljenih glasova makedonskih i bosanskih Muslimana i s pomoću frakcije jedne male slovenske stranke, ne samo da je ustavno omogućio srpsku hegemoniju, već je efektivno zagušio konstruktivni politički život nove države.[7]

6 Za koncizan prikaz političkog razvoja i problema Jugoslavije između dva rata vidi Vucinich, »Interwar Yugoslavia«, a za analizu kompleksnog nacionalnog problema od 1918. do ranih 1%0-tih godina vidi njegov »Nationalism and Communism«.

7 Prilikom glasanja 28. juna 1921, za ustav su bila 223 glasa. 196 glasova bilo je protiv ili su pripadali članovima koji nisu sudjelovali u radu Ustavotvorne skupštine, to jest Hrvatskoj seljačkoj stranci. Članovi Ustavotvorne skupštine koji su glasali za ustav predstavljali su, zahvaljujući prekrajanju izbornih okruga, manje od polovice ukupnog biračkog tijela. Nakon prihvaćanja ustava, Ustavotvorna skupština proglasila se Narodnom skupštinom, redovitim parlamentom.

Isprva regent, a nakon 16. augusta 1921. i kralj, Aleksandar je imao veliku moć i utjecaj na djelovanje srpskih političara i stranaka. Da se sačuva forma, nekolicina Hrvata i Slovenaca uvijek je ulazila u vladu, ali su položaj predsjednika vlade i sva važnija ministarstva (vanjski i unutrašnji poslovi, pravda, vojska i mornarica) uvijek držali Srbi.

U obrani svojih pozicija srpski vladajući krugovi služili su se kombinacijom prividne zakonitosti i zastrašivanja, koristeći centralističke ustave, prekrajajući izborne okruge, a nakon listopada 1929. i banovinske granice, propisujući stroge zakone o zaštiti države, uz potpunu kontrolu vojnih i policijskih snaga i cenzuru štampe. Razilaženje u mišljenju bilo je opasno čak i u Skupštini. Dvadesetog juna 1928, usred skupštinske debate, jedan od poslanika Radikalne stranke i bivši predsjednik jednog od ekstremističkih četničkih udruženja, Puniša Račić, izvukao je revolver i pucao na pet članova. Hrvatske seljačke stranke, ubivši dvojicu na mjestu. Oni su se usudili optužiti vladu zbog korupcije.[8]

Šestog januara 1929. kralj Aleksandar ukinuo je Ustav iz 1921. godine, sve je političke partije stavio van zakona i zaveo svoj osobni režim. Predsjednikom vlade imenovao je generala Petra Živkovića, zapovjednika kraljevske garde.[9]

8 jedan od trojice ranjenih, vođa stranke Stjepan Radić, umro je oko šest tjedana kasnije. O pozadini i političkim vezama Puniše Račića vidi Šehić, str. 83-91. Vidi također Glavu 5. str. 115-119.

9 Mjesta u vladi zaposjedali su ili stari srpski, hrvatski i slovenski političari koji su uživali kraljevo povjerenje, ili činovnici.

Kraljevu osobnu vlast podupirali su beogradski politički i ekonomski krugovi, te vojska — institucija nad kojom je kralj stekao kontrolu još na solunskom procesu, u vrijeme prvog svjetskog rata, kad je uklonio opozicioni dio vojnog rukovodstva.[10]

Aleksandar je ustavnu promjenu opravdavao obrazloženjem da su stalna gloženja i nesuglasice među političkim strankama ugrožavale opstanak države. Godine 1931. došao je do zaključka da bi bilo lakše vladati s nekim prividom parlamentarnog života nego li bez njega. Sam je donio novi Ustav, kojim su u potpunosti zajamčena kraljeva izvanredno velika osobna ovlaštenja, a dopuštena je vrlo ograničena stranačka djelatnost.

Aleksandar je umoren u Marseillesu 9. oktobra 1934, po dolasku u državnu posjetu Francuskoj. Njegov je ubojica bio član VMRO, ali akciju je organizirala hrvatska teroristička organizacija, ustaše, koji su djelovali iz baza u Italiji i u Mađarskoj.[11] Vodio ih je dr Ante Pavelić. Aleksandra je naslijedio njegov sin, kralj Petar II. Ali kako je bio maloljetan zastupalo ga je namjesničko vijeće od tri regenta, kojima je na čelu bio knez Pavle, Aleksandrov bratić. Knez Pavle, praktično jedini regent koji je odlučivao, htio je zaštititi ustav i prirodu režima, u želji da državu preda Petru točno ovakvu kako ju je ostavio Petrov ubijeni otac. Pavlova se diktatorska vlast pokazala mnogo blažom od Aleksandrove, a vanjske i domaće prilike prisilile su ga da ponešto ispravi političku organizaciju zemlje. To je u stvari značilo promjenu ustava iz 1931, ali je hegemonija dvora i velikosrpskih političara ostala osigurana kao i prije.

10 Dinastiju Karađorđevića vratila je na srpsko prijestolje 1903. grupa oficira predvođena Dragutinom T. Dimitrijevićem-Apisom, nakon što je ubila posljednjeg Obrenovića, kralja Aleksandra. Godine 1911. Apis je sudjelovao u organiziranju tajnog udruženja »Ujedinjenje ili smrt«, u javnosti poznatog kao »Crna ruka«. Cilj je bio ujedinjenje svih Južnih Slavena. To udruženje bilo je izravno upleteno u ubistvo nadvojvode Franza Ferdinanda u Sarajevu, 1914. Poslije balkanskih ratova, Apis (koji je u međuvremenu postao šef vojne obavještajne službe) i njegovi prijatelji razišli su se s vladom oko politike koju je trebalo provoditi u novooslobođenim krajevima na jugu. Te su se svađe nastavile i nakon povlačenja srpske vojske preko Albanije na grčki otok Krf 1915, te njenog prebacivanja u Solun. Kad je 1915. izgledalo da će Srbija biti prisiljena da sklopi separatni mir sa Centralnim silama, mislilo se da će Apis tome stati na put. Stoga se iz čitavog niza razloga smatralo da je najbolje ukloniti ga. Inscenirani su neki incidenti, pa su Apis i još neki optuženi za pokušaj umorstva regenta Aleksandra i predsjednika vlade Nikole Pašića, te za zavjeru sa ciljem da se zbaci dinastija i zavede vojna diktatura. Na vojnom sudu u Solunu 1917. Apis i još dvojica osuđeni su na smrt i kasnije strijeljani, mnogi su drugi bili zatvoreni, a oko četrdeset oficira je umirovljeno. Na reviziji procesa 1953. u Beogradu, Apis i njegovi prijatelji posmrtno su rehabilitirani. Vidi Milan Ž. Živanović, str. 178-184 *i passim.*

11 Madeta Milićević, *Der Königsmord von Marseille.* Više o ustaškoj organizaciji u Glavi 4.

Bilo je prilično istine u onome što je kralj rekao 1929: da su glavne političke partije, uključujući i one u opoziciji (naročito Hrvatska seljačka stranka, Samostalna demokratska stranka, srpska Zemljoradnička stranka, vrlo često Slovenska ljudska stranka i Jugoslavenska muslimanska organizacija, a tokom tridesetih godina i veliki dio Demokratske i Radikalne stranke) uvijek u neslozi. Niti jedna jugoslavenska građanska ili seljačka stranka nije imala ni općejugoslavenski program niti takav sastav sljedbenika. Praktično su sve partije bile ne samo regionalne nego i natražnjačke, pa sve da su i našle načina da se slože, pitanje je da li bi se mogle efikasno nositi s problemima onakve Jugoslavije. Po zakonu je minimalna dob za članove narodne skupštine bila trideset godina, za senatore četrdeset. Kako na lokalnoj razini skoro i nije bilo političke aktivnosti, nije bilo ni terena za odgoj političkog kadra. Stranački vode bili su uglavnom stariji ljudi i nisu poticali rad s omladinom. To je vrijedilo čak i za dobro utemeljenu Hrvatsku seljačku stranku.[12]

Tek u nekoliko navrata tokom tridesetih godina došle su opozicione stranke do sporazuma za zajedničku akciju protiv koalicije vladinih stranaka. Tako su na izborima u maju 1935. i u decembru 1938. neke opozicione stranke poduprle zajedničku izbornu listu kako bi na taj način izbjegle izborni cenzus što ga je nametao Ustav iz 1931, kojim se za svaku izbornu listu zahtijevao minimum od šezdeset potpisa u više od polovine svih kotareva u najmanje dvije trećine od devet banovina. U većini slučajeva opozicione su stranke bile složne samo u onome protiv čega su bile, a ne u onome za što su bile.

U svjetlu kasnijih događaja posebno zanimljiva stranka bila je Komunistička partija Jugoslavije. Stvorena je 1919. godine ujedinjenjem dijelova socijaldemokratskih stranaka koje su i prije 1914. postojale u raznim krajevima što su se udružili u Jugoslaviju. Kao i u drugim evropskim zemljama, »lijevi« socijaldemokrati odvojili su se 1919. i stvorili Komunističku partiju Jugoslavije kao sekciju Komunističke Internacionale. Na izborima za Ustavotvornu skupštinu, u novembru 1920, Komunistička partija dobila je 12,3 posto svih glasova i 13,8 posto od svih izabranih zastupnika. Još je veći uspjeh imala na općinskim izborima u Srbiji i u Hrvatskoj, osobito u gradskim središtima, uključujući Zagreb i Beograd.[13] U stvari, komunisti su dobili u Beogradu više glasova nego ijedna druga stranka i tako stekli pravo da upravljaju gradom, ali je centralna vlada intervenirala i spriječila ih da preuzmu upravu. Partija je na to potaknula štrajkove u mnogim dijelovima zemlje, uključujući i vrlo efikasan štrajk na državnim željeznicama, te je širila propagandu protiv postojeće vlasti i socijalnog poretka. Uznemirena onim što se dogodilo u Rusiji i u Mađarskoj, jugoslavenska je vlada krajem decembra 1920. izdala specijalni dekret kojim je drastično smanjila aktivnost Komunističke partije, njenih sindikata i štampe. U junu 1921. jedan član partije pokušao je ubiti princa-regenta Aleksandra, a u julu je drugi njen član ubio bivšeg ministra unutrašnjih poslova Milorada Draškovića, autora decembarskog dekreta iz 1920. Vlada je odgovorila stavljanjem partije van zakona u augustu 1921, a mandate komunističkih poslanika poništila je Skupština. Partija je prešla u ilegalnost i tu je usprkos policijskom gonjenju nastavila djelovati u smanjenom opsegu.

12 U vrijeme dok je Hrvatska seljačka stranka sudjelovala u vladi, između augusta 1939. i aprila 1941, i skoro potpuno kontrolirala autonomnu banovinu Hrvatsku, kumovala je i izbornom zakonu za *Sabor* koji je biračku dob postavio na 24 godine. Za jugoslavensku narodnu skupštinu ta granica iznosila je 21 godinu, ali je dr Maček, vođa HSS, mislio da je to prenezrela mladost za takvu političku odgovornost kao što je glasanje. Maček, str. 200-201.

13 Hasanagić, str. 18-23, 38-40.

Ilegalna Komunistička partija nije još bila čvrsta politička grupa. Njeni su rukovodioci bili previše doktrinarni da bi dovoljno razumjeli političku i ekonomsku situaciju Jugoslavije, i nisu se mogli složiti oko strategije i taktike. U članstvo su se ubacili policijski agenti, a rukovodioci su jedan po jedan bili zatvarani ili prinuđeni da bježe iz zemlje ili ubijeni.[14] Do 1932. partija se je smanjila na nekoliko stotina članova. U međuratnom periodu njen Centralni komitet djelovao je uglavnom iz inozemstva. Komunistička Internacionala i sovjetske vlasti nisu odobravale neprestanu frakcijsku borbu u Partiji; rukovodstvo se često smjenjivalo i praktično su svi članovi Centralnog komiteta iz sredine tridesetih godina nestali u Staljinovim čistkama 1936. i 1937. Konačno se je 1937. otvorila perspektiva za poboljšanje stanja u Partiji, kad je za njenog šefa, s naknadnim punim ovlaštenjem Kominterne da imenuje ostatak novog rukovodstva, došao Josip Broz — kasnije poznat kao maršal Tito — koji je zatim prionuo da nanovo izgradi partiju.[15]

14 Za tekstove glavnih zakona i uredaba protiv komunista i o njihovoj primjeni u meduratnoj Jugoslaviji, vidi Ribar, *Stara Jugoslavija i komunizam.* Takoder vidi Hasanagić, str. 47 — 56, 201—230.

15 Za mišljenje rukovodstva KPJ potkraj tridesetih godina o rješenju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, vidi Kardelj, (pod pseudonimom Sperans), *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja,* str. 205 — 255.

EKONOMSKI I SOCIJALNI PROBLEMI 1918-1939.

Usporedo s poremećenom domaćom političkom situacijom, jugoslavenska je država u razdoblju između dva rata imala mnoge teškoće socijalne i ekonomske naravi. Neke je od njih dijelila s drugim zemljama balkanskog područja, neke su bile samo jugoslavenske. Sažeto rečeno, ti su problemi bili slijedeći:

1) opći porast stanovništva, ali i velike razlike u stopi rasta između pojedinih južnoslavenskih naroda i vjerskih grupa;

2) ekonomska nerazvijenost zajedno s uglavnom seoskom ekonomijom, koja je u sve manjoj mjeri bila sposobna da izdržava rastuće stanovništvo;

3) kompleksni odnosi s drugim zemljama, odnosi u kojima su politički i ekonomski interesi često bili u suprotnosti;

4) rašireni strani interesi u industriji i rudarstvu; i

5) rastuća tendencija prema etatizmu, što je imalo neposredno političko i ekonomsko značenje.

U godinama od 1921. do 1939. stanovništvo Jugoslavije naraslo je od 12,149.000 do procijenjenih 15,703.000. To je bila jedna od najvećih stopa rasta u tadašnjoj Evropi, iako je zapravo opadala: od prosječnih 14,8 promila godišnje u razdoblju 1921 —25. do prosjeka od 11,7 promila u razdoblju 1936-39. Padala je i stopa nataliteta i stopa mortaliteta. Ova potonja djelomice zbog smanjene visoke stope smrtnosti dojenčadi (u razdoblju 1936-39. ona još uvijek iznosi prosječnih 141 na tisuću živih porođaja). Očekivano trajanje života je 1931. procijenjeno na 46,5 godina za muškarce i 49,5 godina za žene.[16]

16 Tomasevich, *Peasants ...,* str. 287-307.

Jedan od vodećih jugoslavenskih demografa izračunao je da se stanovništvo obuhvaćeno današnjom Jugoslavijom približno udvostručilo između 1880. i 1957. Na današnjem teritoriju Slovenije stanovništvo je poraslo 1,4 puta; u Hrvatskoj 1,6 puta; u Srbiji 2,2 puta; u Makedoniji i Crnoj Gori 2,3 puta, a u Bosni i Hercegovini 2,5 puta.[17] Općenito je rast bio najbrži u siromašnim i zaostalim predjelima, a neravnoteža u stopama rasta stanovništva samo je pojačavala napetost koja je već postojala medu raznim nacionalnim i vjerskim grupama. Posebno važna bila je znatno veća razlika u stopi rasta srpskog (pravoslavnog) prema hrvatskom (rimokatoličkom) stanovništvu.

17 Macura, str. 7-8

Bilo je nešto migracija stanovništva, osobito u godinama neposredno iza prvog svjetskog rata, kad su ljudi iz planinskih područja, uglavnom Srbi i Crnogorci, selili u Vojvodinu, Srijem, Slavoniju, Makedoniju i na Kosovo, da preuzmu zemlju dobivenu agrarnom reformom. Ta je kolonizacija imala politički aspekt utoliko, što se njome namjeravalo ojačati srpski element u koloniziranim područjima. Stalna je bila i emigracija turskog elementa iz Makedonije u Tursku. Relativno je bila velika i migracija stanovništva, prvenstveno mladih ljudi, sa sela u gradove i veća mjesta, u potrazi za radom i obrazovanjem.

Kretanje sa sela u gradove već je dugo postojalo kao tendencija. Ali dok je relativni broj zaposlenih u poljoprivredi i šumarstvu ponešto padao, njihov je apsolutni broj uporno rastao zajedno sa stanovništvom. Učinak tog porasta može se dramatično pokazati na seljaštvu. Pretpostavimo, kao općenito prihvaćenu normu u jugoslavenskim uvjetima

seljačkog obrađivanja zemlje, poljoprivredno stanovništvo od 80 osoba na 100 hektara obradive zemlje (koja je ovdje definirana tako da uključuje oranice, vrtove, voćnjake i vinograde, ali isključuje livade i pašnjake) ili oko pet hektara na prosječnu seljačku obitelj. Jugoslavija je 1921. već imala 135 poljoprivrednih stanovnika na 100 hektara obradivog zemljišta, te je tako bila poljoprivredno najnapučenija zemlja istočne i jugoistočne Evrope. Iako su u slijedećih deset godina povećane obradive površine, njihovo povećanje nije držalo korak s rastom poljoprivrednog stanovništva, pa se 1931. broj stanovnika na 100 hektara popeo na 140, a 1938. dosegao je procjenu od 144, ili u skladu s gornjim standardom, »višak« poljoprivrednog stanovništva od 44,4 posto.[18] K tome se između dva rata pogoršao omjer između broja poljoprivrednog stanovništva i broja stoke, što je imalo nepovoljne posljedice za žetvene prinose i prehranu seljaka. I konačno, kako je u dvadesetim godinama prekomorska emigracija bila uvelike ograničena, a zbog krize u tridesetim godinama postala praktično nemoguća, i kako su mogućnosti za zapošljavanje izvan poljoprivrede rasle vrlo polako, velika većina nabujalog seoskog stanovništva morala je ostati na selu, gdje je sa svojim razočaranjima (pogoršanim političkim ugnjetavanjem, niskim prihodom, nepovoljnim uvjetima razmjene poljoprivrednih i industrijskih proizvoda, pretjerano visokim kamatama i porezima) postala potencijalno eksplozivna snaga.

18 Tomasevich, *Peasants ...,* str. 322, 324. Moore, str. 63-64, smatra da je tokom tridesetih godina postotak prekobrojnog pučanstva u poljoprivredi Jugoslavije, ako se računa na osnovi normi drugačijih od naših, iznosio 61,5%.

Sredinom tridesetih godina općenito se shvatilo da se rješenje, ili bar znatnije ublaženje poljoprivredne prenapučenosti ne može naći u samoj poljoprivredi, u što su ranije vjerovale naročito seljačke stranke, već da to zahtijeva obimne i dugoročne napore industrijalizacije. Na žalost, uvjeti za takav napor jedva da su mogli biti lošiji. Dohodak po glavi stanovnika bio je u Jugoslaviji tridesetih godina skoro najniži u Evropi; za 1938. procijenjen je na 3.100 dinara, ili približno 70 dolara. Iz te osnovne činjenice izrastao je dobro poznati začarani krug nerazvijenosti. Niski dohodak značio je slabu potrošnju i malu štednju; male uštede značile su male investicije; male investicije značile su niski dohodak, i tako dalje, bez nade u promjenu, ako se stvari prepuste svojem toku. Niski dohodak po glavi stanovnika bio je u Jugoslaviji prije svega posljedica slabe produktivnosti koju su uzrokovala dva faktora: oskudni prirodni izvori i malobrojna proizvodna sredstva u usporedbi s brojem stanovništva, i niska produktivnost rada.

I kvantitativni i kvalitativni pokazatelji odražavaju stanje ekonomske nerazvijenosti. U 1931. godini, na primjer, 76,5 posto stanovništva živjelo je od poljoprivrede, a samo 11 posto od industrije, rudarstva i zanatstva. Između 1926. i 1939. (po cijenama iz 1938) od poljoprivrede je dolazilo 46 posto nacionalnog dohotka, 18,9 posto od industrije, a 35,1 posto od ostalih aktivnosti.[19]

19 Stajić, *»Realni nacionalni dohodak Jugoslavije u periodima, 1926-1939. i 1947 - 1956.«* str. 19.

Nadalje, poljoprivredna proizvodnja je bila većinom na razini golog opstanka. Oko 80 posto obradive zemlje bilo je zasijano žitaricama (najviše kukuruzom), koje su uglavnom služile za neposrednu ljudsku ishranu. Svega 14 posto ukupne potrošnje bjelančevina potjecalo je od životinjskih prehrambenih prerađevina. Uzgoj stoke obavljao se na veoma primitivan način. Radni učinak životinjske vučne snage bio je nedovoljan u mnogim područjima. Neposredno prije izbijanja drugog svjetskog rata u Jugoslaviji je bilo svega oko 2.300 traktora, uglavnom u Vojvodini, gdje je poljoprivredna tehnologija bila na mnogo višoj razini nego drugdje. Južno od Dunava i Save još su se uvijek mnogo upotrebljavali drveni plugovi. Umjetna se gnojiva gotovo nisu upotrebljavala, a pesticidi su se rabili samo u vinogradarstvu, tek ponegdje i u voćarstvu.

Organizacija unutrašnje trgovine bila je slabo razvijena. Nacionalno tržište novca i kapitala nije postojalo, a financijske institucije zemlje bile su općenito primitivne. Kapital društvene potrošnje bio je nedovoljno razvijen. Prosječno trajanje života bilo je, kao što smo vidjeli, nisko, dječja smrtnost visoka, a visoke su bile i stope smrtnosti od tuberkuloze, malarije i bolesti prouzročenih lošom ishranom. Od, svih osoba iznad deset godina starosti 1921. godine, 51,5 posto bilo je nepismeno; visoki dodatni postotak bio je polupismen. Razlika u pismenosti između pojedinih područja bila je napadna: od 8,8 posto nepismenih u Sloveniji do 83,8 posto u Makedoniji.[20]

20 Tomasevich, *Peasants* ..., str. 198.

Nije iznenađujuće da se i ekonomska razvijenost u mnogome razlikovala od područja do područja, dijelom zbog razlika u prirodnom bogatstvu, ali i zbog različite povijesne pozadine, te različitog prirasta stanovništva. Kako za meduratni period nemamo podataka o dohotku i proizvodnom bogatstvu stanovnika po područjima, moramo se zadovoljiti podacima iz 1953. (Tablica 2).[21]

TABLICA 2

RASPODJELA STANOVNIŠTVA, DOHODAK PO STANOVNIKU I PROIZVEDENO BOGATSTVO

PO STANOVNIKU PO NARODNIM REPUBLIKAMA I ZA JUGOSLAVIJU, 1953.

	Dohodak	Proizvedeno

Područje	Stanovništvo (31. marta 1953) u postocima	po stanovniku (1953) % od nacionalnog prosjeka	bogatstva po stanovniku (krajem 1953) % od nacionalnog prosjeka
FNR Jugoslavija	100,0%	100,0 %	100,0 %
NR Srbija	41,3	90	85
uža Srbija	26,4	—	80
AP Vojvodina	10,1	—	117
AP Kosovo i Metohija	4,8	—	45
NR Hrvatska	23,1	113	126
NR Slovenija	8,6	188	185
NR Bosna i Hercegovina	16,8	80	80
NR Makedonija	7,7	71	62
NR Crna Gora	2,5	61	74

Izvori: Za broj stanovnika, *Statistički godišnjak FN RJ, 1956,* Beograd, 1956, str. 51. Za dohodak po stanovniku, *Narodni dohodak 1952-1956,* Statistički bilten br. 115, Beograd, 1958, str. 10. Jugoslavenski pojam nacionalnog dohotka razlikuje se od onog u upotrebi u zapadnim zemljama po tome što ne uključuje vrijednost onog što marksisti nazivaju ekonomski neproduktivnim djelatnostima, kao npr. državne službe; ta činjenica ne utječe znatnije na gornje brojeve. Za proizvedeno bogatstvo po stanovniku, Ivo Vinski, *Procjena fiaciona/nog bogatstva po područjima Jugoslavije,* Zagreb 1959, str. 33.

21 Ove brojke treba uzeti samo kao pokazatelje redova veličine za 1953. jer je proizvedeno bogatstvo u različitim krajevima pretrpjelo različitu štetu u drugom svjetskom ratu. Investicijska aktivnost između 1946. i 1953. pokazuje velike razlike u raznim područjima, a relativne cijene su 1953. u znatnoj mjeri odstupale od meduratne strukture cijena. Podaci iz 1953, međutim, daju prilično pouzdanu sliku o regionalnim razlikama u nivou meduratnog ekonomskog razvoja.

Kao što pokazuje tablica, nivo dohotka po stanovniku u Sloveniji bio je skoro dvostruko veći od prosjeka: u Crnoj Gori, Makedoniji i Bosni i Hercegovini bio je znatno ispod

nacionalnog prosjeka. Na žalost, nisu mi bili pristupačni podaci o dohotku po stanovniku za sastavne dijelove Narodne Republike Srbije, ali podaci o proizvodnom bogatstvu po stanovniku pokazuju neravnomjernost ekonomskog razvitka: uža Srbija bila je za dvadeset poena ispod nacionalnog prosjeka, Autonomna Pokrajina Vojvodina sedamnaest poena iznad nacionalnog prosjeka, a Albancima nastanjena Autonomna Pokrajina Kosovo i Metohija (danas Kosovo) koja ima najveću stopu prirasta stanovništva u zemlji, bila je ispod polovine prosjeka.

Jugoslaviji je između dva rata jako nedostajao poduzetnički talent. Tko je imao kapitala težio je investiranju u trgovinu ili u gradska zemljišta i nekretnine, što je zahtijevalo malo poduzetničkih ili menedžerskih sposobnosti. Dugoročne investicije u industriju privlačile su tek nekolicinu, dobrim dijelom zbog male potražnje industrijskih proizvoda. (Iznimku je činila tekstilna industrija sa svojim niskim omjerom između uloženog i zarađenog kapitala, ali i značajnim domaćim tržištem). Nedostatak ušteda i domaćeg poduzetničkog talenta doveo je do širokog uvoza stranog kapitala i menedžerskog osoblja, kao i do široke državne ekonomske aktivnosti. Država je nastojala potaknuti ekonomski rast ne samo takvim klasičnim mjerama kao što su zaštitne carine i porezne olakšice, već i stvaranjem državnih industrijskih poduzeća, investiranjem u saobraćaj, javne radove, školstvo i narodno zdravlje, što je posredno poticalo razvoj privatnih poduzeća.

Usprkos naporima države ekonomski rast bio je tako trom da je jedva premašivao brz porast stanovništva.[22] Nalet svjetske ekonomske krize zahvatio je sve grane jugoslavenske privrede, ali se osobito osjetio u poljoprivredi i bankarskom sistemu, i to u takvoj mjeri da je oporavak trajao još dugo nakon što je najniža točka krize bila prevladana u mnogim drugim zemljama. Nagli oporavak koji se zbio poslije 1936. bio je ponajviše rezultat poboljšanih ekonomskih uvjeta u inozemstvu, pri čemu su vojne pripreme raznih evropskih zemalja, a naročito Njemačke, imale velikog udjela.

22 Stajić procjenjuje da je između 1926. i 1939. dohodak po glavi stanovništva kao cjeline (u cijenama iz 1938) rastao po stopi od 0,73% godišnje (»Realni nacionalni dohodak« str. 21-26). Vinski procjenjuje godišnji rast za period 1920-1939. (u cijenama iz 1953.) na 1,70% (»National Product and Fixed Assets«, str. 206-211). Razlika proizlazi iz upotrebe različitih osnovnih godina i drugačijih relativnih cijena. Kao što smo vidjeli, stanovništvo je raslo u prosjeku za 1,48% godišnje u razdoblju 1921-1925. i za 1,17% godišnje u razdoblju 1936-1939.

Čitaoca koji želi precizniju informaciju možemo uputiti na »Pregled istorije SKJ« (Beograd 1963), u kojem se opširnije analiziraju dugotrajne teoretske polemike unutar KPJ u odnosu na nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Tek godine 1935. KPJ je jasno definirala svoju politiku prema nacionalnom problemu.

(Izdavač)

Unutar sukoba i odnosa snaga međuratne Evrope, položaj Jugoslavije bio je vrlo nesiguran. Zemlja je od samog osnivanja bila izložena revanšističkim i ekspanzionističkim pritiscima Italije, Bugarske i Mađarske. S dolaskom nacista na vlast, dodatnu prijetnju predstavljao je njemački ekonomski i politički pritisak. Svaka je od tih stranih država bila u bliskom dodiru s jednom ili više ekstremističkih političkih grupa u Jugoslaviji, koje su bile spremne i voljne prihvatiti stranu podršku kako bi porazile svoje domaće neprijatelje. Stara VMRO postala je oruđe i Bugarske i Italije. Hrvatskom ustaškom terorističkom organizacijom poslužila se Italija, Mađarska i Njemačka, albanskom manjinom Albanija i nakon 1939. Italija. Uz to je Komunistička partija Jugoslavije u međuratnom razdoblju bila oruđe Sovjetskog Saveza i Kominterne. Partija je od 1923. do 1935. zagovarala ne samo zbacivanje režima, već i razlamanje jugoslavenske države u separatne nacionalne komunističke republike.

Glavna diplomatska savezništva Jugoslavije bila su od početka s Francuskom, a u okviru Male antante sa Cehoslovačkom i Rumunjskom, dakle s francuskim sistemom poslijeratnih saveza. S Turskom, Rumunjskom i Grčkom stvorila je Jugoslavija 1934. Balkanski savez. Od pet savezničkih zemalja samo je Cehoslovačka imala snažne ekonomske veze s Jugoslavijom. Grčka, Rumunjska i Turska, i same svojom ekonomskom strukturom slične Jugoslaviji, bile su više takmaci no saveznici. Sto je još gore, najjače ekonomske veze Jugoslavija je imala sa zemljama s kojima su je vezivale male i nikakve političke simpatije — s Italijom, Austrijom i Njemačkom. Taj problem dramatično osvjetljuje Tablica 3.

Usporedno s opadanjem francuskog utjecaja i s evropskim usponom nacističke Njemačke, Jugoslavija je oko 1935. pod vodstvom kneza Pavla i predsjednika vlade Milana Stojadinovića počela voditi vanjsku politiku koja je formalno bila neutralna, ali je postepeno prema silama Osovine postala dosta prijateljska. Teškoće u koje su zemlju bacile ekonomske sankcije Lige naroda protiv Italije, nakon invazije Etiopije, učinile su neizbježnom jaču ekonomsku orijentaciju prema Njemačkoj, a s tim i uže političke veze. Priključenjem Austrije Reichu i slamanjem Čehoslovačke, Jugoslavija je konačno ekonomski izručena na milost i nemilost Njemačkoj. Kao i u drugim slučajevima, Nijemci su i ovu ekonomsku prednost koristili da pripreme tlo za političko i/ili vojno osvajanje.

TABLICA 3 JUGOSLAVENSKI IZVOZ I UVOZ PO ZEMLJAMA, 1931-35. (U POSTOCIMA)

Zemlja	Izvoz	Uvoz
Francuska	2,4%	4,5%
Velika Britanija	3,3	8,6
Sjedinjene Države	2,7	5,3
Cehoslovačka	12,8	14

		,3
Austrija	17,9	13,8
Njemačka	14,1	16,0
Italija	21,4	12,9
Grčka	4,2	1,3
Rumunjska	0,6	2,2
Turska	0,1	0,1
Sovjetski Savez	0,0	0,1

Izvor: Jugoslavija, Ministarstvo financija, Carinski odio, *Statistique du commerce exterieur,* Beograd, godišnjaci 1931-35. Jugoslavenski se izvoz sastojao uglavnom od poljoprivrednih proizvoda i sirovina, kao drvo i obojeni metali; uvozile su se uglavnom tekstilne sirovine, strojevi, alati, kemikalije, farmaceutski proizvodi, te goriva, uključujući koks. Za više podataka vidi Jozo Tomasevich, »Foreign Economic Relations, 1918-1941«, u Robert J. Kernered, *Yugoslavia* (Berkley and Los Angeles,1949), str. 169-214.

Većinu velikih poduzeća u međuratnoj Jugoslaviji - tvornice, rudnike, banke, osiguravajuća društva — posjedovali su, kontrolirali i njima upravljali stranci. Prije 1918, dok je više od polovine jugoslavenskog teritorija bilo u Austro-ugarskom carstvu, austrijski i mađarski investitori vladali su svim granama privrede u tim krajevima. Većina je njihovih investicija nakon prvog svjetskog rata »nacionalizirana«, ali je nacionalizacija bila samo formalna i strani vlasnici nastavili su kontrolirati ta, sada nominalno jugoslavenska poduzeća. Pošto se sredinom dvadesetih godina valuta defacto stabilizirala i financije sredile, počeo je strani kapital ulaziti u pojačanoj mjeri, i posredno i neposredno, putem komercijalnih banaka u stranom vlasništvu. Da ohrabri tu tendenciju, država je poduzećima u stranom vlasništvu omogućila porezne olakšice, slobodan uvoz strojeva, transfer profita i slično.

Krajem 1937. postotak stranog vlasništva u ukupnom dioničkom kapitalu svih jugoslavenskih poduzeća bio je slijedeći: električna energija 83%; kemikalije i petrolej 69,9%; rudarstvo 69,2%; osiguranje 38%; cement, boksit i staklo 37%; metalurgija 32,7%; drvena građa 28,8%; rafinerije šećera 24%; tekstil 22,7%; hoteli 21%; mlinovi 19%; bankarstvo 9%. Uzmu li se kao osnova dionički kapital i strani krediti, tada su jednu četvrtinu svih stranih investicija posjedovali Francuzi. Britanski interes držao je 17,4%, slijede ga Sjedinjene Američke Države sa 15%; Njemačka (uključujući austrijski i čehoslovački udio) 11,1%; Italija

9,5%; Belgija 7,4%; Švicarska 5,9%, te još neki manji vlasnici.[23] K tome je mnoga poduzeća, čiji je dionički kapital bio pretežno jugoslavenski, u stvari efikasno kontrolirao strani kapital, i to zahvaljujući ugovorima s velikim inozemnim kupcima ili stranim kratkoročnim kreditima, ili sudjelovanju tih poduzeća u međunarodnim kartelima. U svim poduzećima koje su kontrolirali stranci, oni su držali i ključne pozicije; držali su obično i niže menedžerske položaje i visoko kvalificirana mjesta u proizvodnji. Usprkos visokoj cijeni uvezenog kapitala i osoblja, profit je obično bio vrlo visok i to zbog carinske zaštite, kartelizacije industrije, a osobito zbog niskih nadnica, koje su proizlazile iz činjenice da je Jugoslavija imala veliki višak nekvalificirane radne snage, a bez efikasnih sindikata.

23 Prema Rozenbergu i Košticu, str. 94-231. Podaci su iskazani prema faktično zastupljenim dioničarima na skupštinama. Vidi također Tomasevich, »Foreign Economic Relations«, str. 185-195.

Između 1922. i 1931. Jugoslavija je koristila više stranih zajmova da pokrije budžetski deficit, financira izgradnju željeznica, stabilizira valutu i slično. Nakon 1931, zbog sloma međunarodnog kretanja kapitala, strani zajmovi Jugoslaviji bili su mnogo manji i namijenjeni isključivo za gradnju željeznica, mostova i sličnih objekata društvene potrošnje.

Krajem tridesetih godina jugoslavensko se javno mišljenje odlučno okrenulo protiv stranih investicija u zemlji. Ljudi su s negodovanjem primali izvještaje o visokim profitima i specijalnim privilegijama stranih poduzeća i postajali su sve sumnjičaviji prema stranom utjecaju na domaći politički život. Optuživali su Francuze i Britance da pomažu politički status quo (to jest, prevlast srpskog vladajućeg sloja). Sa sve većom zabrinutošću gledalo se na Nijemce, osobito nakon što su preuzeli kontrolu nad velikim poduzećima što su ih ranije držale Austrija i Čehoslovačka. Ipak, nema sumnje da je u međuratnom periodu strani kapital imao veliku ulogu u ekonomskom razvoju Jugoslavije, ali je i cijena te pomoći bila vrlo visoka.

Općenito uzevši, niske privatne uštede i nedostatak poduzetničkog talenta u Jugoslaviji krivi su ne samo za opsežne strane investicije, uvoz menedžerskog osoblja i visoko kvalificirane radne snage, nego također i za ulogu države kao investitora i upravljača u mnogim sektorima privrede koji bi u razvijenim kapitalističkim zemljama bili prepušteni privatnoj inicijativi. Samo država sa svojom snagom oporezivanja, mogla je kao dužnik dati potrebnu garanciju i sigurnost za velike dugoročne zajmove za financiranje gradnje željeznica, riječne plovidbe, telegrafske i telefonske mreže. Samo centralne i lokalne vlasti mogle su upotrebljavati poreske prihode za financiranje škola, komunalnih usluga, i lokalnog saobraćaja. Što više, nužnost da država u korist stranih vjerovnika založi neke relativno sigurne i obimne porezne prihode, dovela je do državnog vlasništva i monopola u proizvodnji nekih roba široke potrošnje, posebno duhana, cigaretnog papira, šibica i soli.

Na prosvjetnom i kulturnom polju država je ustanovila i financirala sve škole (osim nekih koje su pripadale vjerskim zajednicama), sva priznata kazališta, opere, muzeje, galerije i neke izdavačke kuće. Većinu postrojenja za proizvodnju oružja, municije i ratnih brodova, posjedovala je država. Centralne i lokalne vlasti također su u svojim rukama imale i dio državnog bankarstva, koje se i nadopunjavalo i natjecalo s privatnim bankama. Sekvestracijom i nacionalizacijom nakon prvog svjetskog rata, jugoslavenska je država postala vlasnik nekih industrijskih poduzeća, među kojima su bili rudnici ugljena, postrojenja za preradu drva, rudnici i topionice željeza, tvornice šećera i državna poljoprivredna dobra.

S prodorom bilateralizma u međunarodnu trgovinu i pojavom velikih blokiranih salda u kliringu s inozemstvom, posebno s Njemačkom, vlada je odlučila investirati u nova postrojenja za proizvodnju čelika, bakra i aluminija. Strojevi za te objekte kupovani su uglavnom u Njemačkoj na račun tih zamrznutih potraživanja, a unutarnje financiranje uređeno je pomoću državnih banaka. Nijemci su smišljeno favorizirali ekspanziju postrojenja za proizvodnju strateških materijala, znajući da će ih u slučaju rata moći dobiti pod svoju kontrolu.

Razvoj postrojenja za proizvodnju nekih strateških materijala i samog naoružanja, nedvojbeno je poslužio kao stimulans ekonomskom razvitku Jugoslavije. Međutim, činjenica da je jugoslavenski vojni budžet između dva rata iznosio oko 30 posto svih rashoda centralne vlade (5 do 7 posto nacionalnog dohotka), ostavlja malo mjesta sumnji da su opsežni troškovi za nacionalnu obranu bili jedan od uzroka koji su sprečavali i razvoj poljoprivrede i razvoj ekonomije u cjelini.

Kao rezultat svih tih procesa, država je, poslije poljoprivrede, bila najvažniji poslodavac. Zbog toga, pitanje namještenja u državnoj službi postalo je jedan od osnovnih problema za sve političke stranke. Činjenica da su ta namještenja kontrolirale velikosrpske vladajuće grupe, pojačavala je teškoće koje su izvirale iz nacionalne i vjerske podvojenosti u državi i mučile i ogorčavale jugoslavenske narode.

Gledani izdaleka, problemi Jugoslavije između dva rata bili su nastavak i varijacija situacije koja je tu postojala sve od dolaska Južnih Slavena na Balkan - to sjecište vjerskih, kulturnih, političkih, vojnih i ekonomskih imperijalizama. Južnoslavenski narodi i novostvorena Jugoslavija imali su nesreću da stoje s obje strane linije koja je u ova ili ona vremena razdvajala Bizantsko i Zapadno rimsko carstvo, istočnu pravoslavnu i rimokatoličku crkvu, ćirilsko i latinsko pismo, bizantsku i zapadnoevropsku civilizaciju, islam i kršćanstvo, te prostore s pretežno despotskom i one s pretežno demokratskom vladavinom. Uz to je Balkan u novijim stoljećima bio područje na kojem su se u svojim imperijalističkim težnjama sukobljavale velike evropske sile, upotrebljavajući komade tog teritorija za izravnavanje svojih računa.

Pod takvim vanjskim utjecajima, južnoslavenski narodi lavirali su između različitih svjetova, pokušavajući s više ili manje uspjeha sintetizirati sve te pritiske i ostvariti vlastiti način života. Kada je 1939. izbio rat između zapadnih demokracija i Osovine, ti su pritisci još jednom dostigli svoj vrhunac. Jugoslaviju i Balkan još jednom je zahvatio vrtlog.

GLAVA DRUGA

Uoči rata

Slabljenjem francuske dominacije u Podunavlju, koja je bila uspostavljena mirovnim i drugim ugovorima nakon prvog svjetskog rata, te pojavom nacističke Njemačke kao vodeće i bezobzirne ekspanzionističke sile u Evropi, Jugoslavija je pokušala zadržati neutralističku poziciju između zapadnih demokracija i nacifašističkog bloka. To joj je kroz nekoliko godina i uspijevalo.[1] Ali u kasnijem razdoblju Stojadinovićeve vlade, politički i ekonomski pritisci gurali su Jugoslaviju sve više na stranu Osovine. Okupacijom Austrije, a zatim komadanjem i djelomičnom okupacijom Cehoslovačke, osjetljivo su smanjene mogućnosti za uspješno odoljevanje njemačkom pritisku. Brze promjene koje je na političkoj karti Evrope izazvao najprije Hitler, a zatim okupacijom Albanije u aprilu 1939.Mussolini, najavile su novu fazu jugoslavenske unutrašnje i vanjske politike. (Cisto vojni aspekti te nove situacije u kojoj se našla Jugoslavija bit će raspravljeni u slijedećoj, trećoj glavi)

1 Za detaljnu i dobro dokumentiranu analizu jugoslavenske vanjske politike u tom razdoblju, vidi Hoptner, *Jugoslavija u kri^i, 1934-1941.*

SPORAZUM CVETKOVIĆ-MAČEK

S talijanskom okupacijom Albanije postalo je jasno da se Jugoslavija po svoj prilici ne može sačuvati od potpunog uvlačenja u rat koji je predstojao skoro sigurno. Njen geografski položaj u središtu strateški važnog balkanskog prostora činio ju je mjestom vjerojatnog sukoba i predmetom teritorijalnih pretenzija revanšističkih sila. Tako dugo zanemarivano pitanje nacionalne solidarnosti sada se činilo Vitalnim, jer ako dođe rat, nezadovoljni ne-srpski narodi, osobito Hrvati, mogli bi zemlji prouzročiti velikih neprilika. Knez regent Pavle praktično je od početka svoje vladavine upućivao prijedloge vođi Hrvatske seljačke stranke, dru Vladku Mačeku, nadajući se da će pokrenuti razgovor o trnovitom hrvatskom pitanju. Na zahtjev regenta, predsjednik vlade Stojadinović i Maček sastali su se u januaru 1937, ali predsjednik vlade nije bio voljan suočiti se s pravim spornim pitanjima. Zbog tog neuspjeha da postigne bilo kakav napredak u rješenju hrvatskog pitanja, a djelomično i zbog Stojadinovićeva sve izraženijeg pro-osovinskog stava, knez Pavle smijenio je svog predsjednika vlade u februaru 1939. Na njegovo mjesto postavio je Dragišu Cvetkovića, jednog od prijašnjih Stojadinovićevih ministara, povjerivši mu posebno zadatak da postigne sporazum s Hrvatima. Skoro šest mjeseci trajali su napori novog predsjednika vlade, dra

Mačeka i grupe stručnjaka, pa je konačno 26. augusta 1939. s blagoslovom kneza Pavla zaključen sporazum Cvetković-Maček.[2]

Uvodni paragraf sporazuma Cvetković-Maček sadrži tvrdnju da je »Jugoslavija najbolji jamac nezavisnosti i napretka Srba, Hrvata i Slovenaca«. Time je Hrvatska seljačka stranka, koja je u to vrijeme nesumnjivo predstavljala hrvatski narod, dala važnu načelnu izjavu, potvrđujući da prihvaća jugoslavensku državu. Tu izjavu slijedio je niz specifičnih točaka sporazuma: da se sastavi nova vlada u koju će biti uključeni predstavnici Hrvatske seljačke stranke, da se spajanjem postojeće Savske i Primorske banovine stvori Banovina Hrvatska kojoj će se pridodati neki kotari u Slavoniji, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini, koji su tada bili u sastavu drugih banovina. U Banovini Hrvatskoj, jednako kao i u drugim dijelovima zemlje, garantira se politička jednakost Srba, Hrvata i Slovenaca, uključujući tu i jednakost pri stupanju u državnu službu. Sve vjere proglašene su ravnopravnima. Da bi se garantirala jednaka građanska i politička prava svih građana, treba izraditi i prihvatiti novi ustav. Unutar hrvatskog područja svu administraciju za poljoprivredu, trgovinu, industriju, šume i rude, zatim sudsku, policijsku (osim žandarmerije), prosvjetnu i zdravstvenu administraciju, javne radove, socijalnu politiku, a do izvjesne mjere i financije, treba prenijeti u nadležnost Banovine Hrvatske. Sve druge stvari, to jest nacionalna sigurnost, obrana, vanjski poslovi, financije, bankarstvo, zakonodavstvo i sva administracija od općeg interesa prepušta se centralnoj vladi. Banovina Hrvatska imat će svoj Sabor, a poglavar banovinske vlade bit će ban, koji je organ kraljeve izvršne vlasti u Hrvatskoj. Ban je odgovoran kralju i saboru. Sve zakone i uredbe koje se odnose na Hrvatsku potpisivat će kralj, a supotpisivati ban, uključujući tu i ukaz o smjenjivanju s banskog položaja. Banovina treba imati svoj vlastiti budžet, a za njeno funkcioniranje treba osigurati dovoljna financijska sredstva.

2 Maček, str. 177-195; Cvetković, »Smisao, značaj i posledice srpsko-hrvatskog sporazuma«. Najbolja i najpotpunija studija o sporazumu od 26. augusta je Boban, *Sporazum Cvetković-Maček.* Osobito je zanimljiva njegova rasprava o stavovima raznih jugoslavenskih političkih grupa i stranaka koje nisu bile direktno vezane ni s Mačekom ni Cvetkovićem, str. 218-280.

Konačno, sporazumom je uglavljeno da se neće opstruirati zakoni koji pridonose demokratizaciji zemlje, te da je sporazum u cijelosti privremene prirode, sve dok nova ustavotvorna skupština ne odobri novi ustav. Tako sporazum Cvetković-Maček i nije trebao biti više od prvog koraka u rješavanju hrvatskog pitanja, korak koji bi vodio do potpune ustavne reorganizacije zemlje. Očito su dr Maček i njegova stranka imali dojam da bi trajna ustavna reforma znatno povećala autonomiju Hrvatske.[3] Uza sve to, predsjednik vlade Cvetković angažirao je grupu pravnih stručnjaka koji su izradili plan za ustanovljenje srpske federalne jedinice sa sjedištem u Skopju, koja bi uključivala ostatak zemlje s izuzetkom Slovenije.[4] Slovenija je trebala biti treća federalna jedinica, ali budući da je stanovništvo te pokrajine homogeno, postojeća Dravska banovina jednostavno bi postala Banovina Slovenija, te bi imala nešto proširenu jurisdikciju. Separatizmu skloniji hrvatski političari nisu

bili zadovoljni sporazumom, a nesretni su bili i mnogi Srbi, iako iz suprotnog razloga, smatrajući da su Hrvati dobili previše vlasti. Velik broj ljudi bio je protiv podjele Bosne i Hercegovine. Bilo je onih koji su smatrali da je cijela ta pokrajina hrvatska, zatim onih brojnijih koji su tvrdili da je srpska, i trećih koji su mislili da je uopće ne bi trebalo nikome pripajati, nego joj omogućiti da živi svojim vlastitim specifičnim političkim životom, kao zasebna federalna jedinica u okviru jugoslavenske države. Daljnja slabost sporazuma bila je, što nije sadržavao nikakve klauzule, niti sugerirao ikakvu buduću odredbu o makedonskoj ili crnogorskoj federalnoj jedinici. Drugim riječima, sporazum je čak i kao privremeno rješenje propustio da se uhvati u koštac sa svim aspektima nacionalnog problema u Jugoslaviji.

3 U tom smislu vidi Boban, str. 281-319, 421-424.

4 Prema Bobanu, str. 314. taj plan je napravljen bez sudjelovanja ili suglasnosti HSS i predviđao je neke odredbe kojima se HSS otvoreno protivila. Za nacrt tog plana vidi *ibid.* str. 412-418.

Sporazum Cvetković-Maček stupio je na snagu uredbom zasnovanom na članu 116. ustava iz 1931.[5] Stvorena je Banovina Hrvatska, a odmah zatim i nova vlada u kojoj je Cvetković ostao predsjednik vlade, Maček je postao potpredsjednik, a dr Ivan Šubašić, zastupnik Hrvatske seljačke stranke, poznat po svojim jakim dinastičkim i jugoslavenskim sklonostima, imenovan je banom Banovine Hrvatske. Rat u Evropi, koji je izbio samo nekoliko dana kasnije, trajno je odgodio izvršenja nekih točaka sporazuma, uključujući tu i izbornu reformu i izglasavanje novog ustava. Ali sporazum je na širokom frontu dopuštao Hrvatima znatan stupanj autonomije. Između ostalog, Hrvatska seljačka stranka ojačala je svoje poluvojničke organizacije, *Seljačku zaštitu* u seoskim područjima, i *Građansku zaštitu* u gradovima. U Zagrebu je *Građanska zaštita* proglašena pomoćnom policijskom snagom.

5 Član 116. Ustava iz 1931. glasi: »U slučaju rata, mobilizacije, nereda i pobune, koji bi doveli u pitanje javni poredak i sigurnost države ili kad su do te mere uopšte ugroženi javni interesi, Kralj može, u tom izuzetnom slučaju, ukazom narediti da se privremeno preduzmu sve izvanredne, neophodno potrebne mere u celoj Kraljevini ili u jednom njenom delu nezavisno od' ustavnih i zakonskih propisa. Sve izuzetne preduzete mere podneće se naknadno Narodnom Predstavništvu na saglasnost.«

Čak ni pod najidealnijim uvjetima ne bi promjene do kojih je došlo sporazumom Cvetković - Maček mogle odmah iskorijeniti loš učinak od dva desetljeća srpske hegemonije i krutog centralizma, te jednog desetljeća kraljevske diktature. Svakom je, na žalost, bilo jasno da srpski vladajući sloj nije učinio ustupke Hrvatima iz neke ljubavi prema federalizmu, već isključivo u cilju pokušaja ujedinjenja i jačanja zemlje ako bi bila uvučena u rat. (Maček je u stvari i smanjio neke od svojih zahtjeva kad ga je njegov predstavnik u.inozemstvu dr Juraj Krnjević, obavijestio da je rat neminovan.)[6] Nacionalna kohezija i solidarnost, koju je kratkovidna politika velikosrpskih vladajućih grupa tokom proteklih dvadeset godina

efikasno gušila, nije mogla oživjeti u tim tjeskobnim danima kad je zemlja bila pod teškim unutarnjim i vanjskim političkim, psihološkim i ekonomskim pritiskom.

6 Maček, str. 191-192.

Sporazum je u biti bio hitna politička mjera, ustupak hrvatskim političkim snagama u nadi da će time ojačati unutarnja politička struktura. Ali bilo je prekasno da se to postigne. Sporazum ne bi postigao taj cilj čak da je i bio stvoren - što u stvari nije — na zadovoljstvo pretežne većine i Hrvata i Srba. Tako je Jugoslavija i dalje ostala slabo pripremljena za svaku veću krizu; o ratu protiv strahovito nadmoćnog neprijatelje da i ne govorimo.

RASTUĆE EKONOMSKE TEŠKOĆE

Malo je tko u Jugoslaviji i na Balkanu septembra 1939. optimistički gledao u budućnost. Zemlje jugoistočne Evrope bile su ne samo vojno i politički, već i ekonomski potpuno izložene na milost Osovine, posebno Njemačke. Geografski izolirane, daleko od zapadnih demokracija s kojima ionako nisu imale jakih ekonomskih odnosa, one su mnogim nitima bile vezane za snage Osovine.

U nekima od ovih zemalja postojale su jake pronacističke ili profašističke grupacije, a u nekima, kao u Jugoslaviji, postojala je velika njemačka manjina spremna učiniti sve što je bilo u njenoj moći da pomogne nacističkoj stvari. Nedostatak jakog interesa zapadnih demokracija za balkanske zemlje, i njihova nevoljkost da im pomognu stvarnim povećanjem kupovine poljoprivrednih i stočarskih proizvoda, mnogo je pridonijela da su te zemlje bile gurnute u naručje Reicha. U razdoblju između 1936 — 1939. njemački udio u jugoslavenskom izvozu iznosio je 28,3 posto, a uvozu 34,8 posto. U istom razdoblju udio Francuske iznosio je 2,8, odnosno 2,3 posto, a britanski 8,4 odnosno 7,5 posto. Priključenjem Austrije i češkog protektorata, udio Njemačke iznosio je više od 50 posto, i u jugoslavenskom uvozu i u izvozu. Nadalje za jugoslavenskog poslovnog čovjeka pristup Njemačkoj i Italiji bio je lak, jeftin i siguran, dok je pristup na zapadnoevropska tržišta bio skup i potencijalno rizičan. Nakon septembra 1939. Jugoslavija je popustila sve većem pritisku, te je u Njemačku i Italiju sve više izvozila hranu i sirovine, dok je u isto vrijeme imala sve više teškoća da uveze prijeko potrebne tekstilne sirovine, naftne derivate i koks.[7]

7 Za statističke podatke o jugoslavenskoj trgovini, od izbijanja rata u septembru 1939. pa do invazije zemlje u travnju 1941, osobito s Velikom Britanijom, Njemačkom i Francuskom, vidi Đorđević, str. 67-72, 174-191, 233-237.

Odmah nakon izbijanja rata, vlada je donijela nekoliko hitnih i široko zamišljenih mjera, u naporu da zaustavi val ekonomske krize. Uvela je ograničenja pri povlačenju bankovnih uloga iz privatnih i državnih banaka, kako bi izbjegla navalu ulagača, a kako su se rasplamsale i groznica stvaranja zaliha i špekuliranje cijenama, vlada je ozakonila mjere

protiv špekulacije. Kad su se one pokazale neadekvatne, izravno su kontrolirani i izvoz i uvoz i raspodjela sirovina, a plafonirane su cijene brašna, jestivog ulja i sjemena za njegovu proizvodnju, te od juna 1940. i cijene široke liste uvoznih roba (riže, kave, čaja, sirovog pamuka i pamučnog vlakna, gume i gumenih proizvoda, sirove i stavljene kože, kositra, naftnih derivata itd). Specijalni propisi regulirali su prodaju naftnih derivata, drugim propisima vlada je stekla prioritet pri kupnji ugljena, a još nekim propisima raspoređena je proizvodnja obojenih metala za domaću potrošnju i posebno za izvoz. Da obuzda domaću potrošnju i ostavi veći višak mesa za izvoz u zemlje Osovine, vlada je u maju 1940. uvela dva bezmesna dana u tjednu. Bankovni sistem podvrgnut je daljnjoj kontroli, a povećani su i razni porezi.[8]

8 Za tekstove svih ovih propisa treba konzultirati *Službene novim Kraljevine Jugoslavije.* Ali slijed i suština ovih mjera može se vidjeti i iz rezimea Narodne banke, *IJactivite economique en Yougoslavie* objavljivanih mjesečno u Beogradu do januara 1941. Izvještaje koje su o tim stvarima svojim pretpostavljenima slali njemački službenici u Beogradu mogu se vidjeti u izdanju Vojnoistoriskog instituta, *Aprilski r -t 1941 - Zbornik dokumenata,* str. 358-359, 430-431, 464-465, i *passim,* (u daljnjem tekstu djelo se citira kao *Aprilski rat 1941).* Vidi također Hoptner, str. 159-161.

Ustanovljeni su neki novi vladini uredi kako bi pomogli pri provođenju izvanrednih mjera. U septembru 1939. osnovana je direkcija za ishranu koja je imala zadatak da prouči i poboljša prehranu, da stvara rezerve hrane i da općenito usmjeri prehrambenu politiku. U martu 1940. stvorena je direkcija za vanjsku trgovinu, a u maju iste godine vladin savjet za obrambenu privredu, sa zadatkom da koordinira, koliko je to bilo moguće, smjernice u odnosu na vojne i civilne zahtjeve za opskrbom. U januaru 1941. ustanovljeno je zasebno ministarstvo za snabdijevanje. Ali ni jedna od tih mjera i nijedan od novih vladinih ureda nije mogao mnogo učiniti da se riješe teškoće nagomilane u vanjskoj trgovini, u opskrbi hranom i osnovnim sirovinama, a nije spriječeno ni nagomilavanje zaliha, spekulativno povećanje cijena, i gubitak povjerenja u bankovni sistem.

U maju 1939, nekoliko mjeseci prije izbijanja rata, jugoslavenska vlada poduzela je mjere opreza i naredila Narodnoj banci Jugoslavije da prebaci veći dio zlatne rezerve u Englesku; kasnije su te rezerve, u visini od 47 milijuna dolara, deponirane u Federalnoj banci za rezerve u New Yorku.[9] U zemlji se opticaj novčanica, glavnog sredstva plaćanja, već popeo od 6,6 milijardi dinara krajem decembra 1938, na 8 milijardi dinara krajem augusta 1939, ali do samog izbijanja rata nije bilo znakova inflacije. Zapravo je opći indeks cijena (1926 = 100) tokom devet mjeseci i pao, od 77,5 na 76,8. Ali početkom septembra 1939. počele su se strmo penjati i cijene i opticaj novčanica.

9 Hoptner, str. 156.

Specijalnom zakonskom uredbom od septembra 1939. vlada je bila ovlaštena da kod Narodne banke diskontira specijalne bonove za narodnu obranu. Taj se potez pokazao kao najvažnija inflatorna mjera tokom slijedeće godine i pol: krajem 1940. diskontirani iznos tih bonova popeo se na 6,9 milijardi dinara što je pomoglo da se iznos novčanica u opticaju popne na 13,8 milijardi. K tome su se obaveze po viđenju kod Narodne banke popele od 1,35 milijardi dinara (što je bilo nešto ispod normale) na 3,5 milijardi dinara. U međuvremenu je inflacioni pritisak jačao ne samo porastom novčane mase, već i ubrzanim opticajem novca (zbog očekivanja daljnjeg porasta cijena), te nestašicom svakovrsne robe. Kao posljedica svega toga, opći indeks cijena popeo se od 76,8 u augustu na 90,9 u decembru 1939, na 143,9 u decembru 1940, te na 155,3 u februaru 1941. Najizrazitiji porast dogodio se kod prehrambenih proizvoda biljnog porijekla: od 75,7 u augustu 1939. na 90,7 u decembru 1939, te na 195,6 u decembru 1940. i na 213,7 u februaru 1941. Zbog zamrzavanja cijena glavnih predmeta uvoza sredinom 1940, cijene izvoznih roba narasle su povrh cijena uvoznih roba. Usprkos sve kontrole, troškovi života u Beogradu popeli su se od 81,7 u augustu 1939. na 141,3 u februaru 1941.[10]

10 L'activite economique en Yougoslavie, III 1940, str. 1, 14; V 1940. str. 1, 12; I 1941. str. 1, 7.

NJEMAČKO NAPREDOVANJE U JUGOISTOČNOJ EVROPI

Uvjeti pod kojima je Jugoslavija funkcionirala od septembra 1939. pa do invazije u aprilu 1941. učinili su neizbježnim promjene u njenom privrednom i novčanom stanju, od zla na gore. Pored povećanih domaćih ekonomskih i financijskih poremećaja, pored nagomilanih političkih pritisaka unutrašnje i vanjske prirode, njemačko osvajanje^rancuske^i praktična nacifašistička kontrola gotovo cijele Evrope sve do sovjetskih granica, s nesposobnošću Engleske da pruži efikasnu pomoć zbog smrtne opasnosti kod kuće i u svojim mediteranskim posjedima, pored stava Sjedinjenih Država da ne ulaze u rat — sve to učinilo je jugoslovensko oslanjanje na Zapad u ono vrijeme i za neposredne svrhe potpuno iluzornim.

Vojnički je položaj Jugoslavije bio vrlo nesiguran. Talijanska okupacija Albanije 1939. stjerala je zemlju u strateški tjesnac između talijanskih snaga u Albaniji i njemačkih i talijanskih snaga na sjeverozapadu i sjeveru, stavljajući u pitanje većinu tradicionalnog vojnog planiranja koje je bilo zasnovano na sigurnom pristupu Solunu. Slom Francuske, tradicionalnog jugoslavenskog saveznika čije je vojno mišljenje u mnogome utjecalo na jugoslavenski Glavni đeneralštab, zbrisalo je sve nade u francusko-britansko otvaranje Solunskog fronta, na način koji je tako uspješno djelovao u prvom svjetskom ratu. U toj je novoj situaciji za Jugoslaviju bilo prirodno, bez obzira na njeno nepriznavanje Sovjetskog Saveza kroz sve godine između dva rata, da pokuša dobiti neku podršku u Sovjetskom Savezu kao sili koja je tradicionalno zainteresirana za Balkan i željna da spriječi njemačku (ili, ranije, austro-ugarsku) dominaciju u tom dijelu Evrope.[11] U julu 1940, nakon što je

prethodnog maja sklopljen ugovor o trgovini i plovidbi, Jugoslavija i Sovjetski Savez stupili su u diplomatske odnose. Taj potez postao je u Jugoslaviji popularan zahvaljujući tradicionalnim vezama Srbije i Crne Gore s Rusijom, ali je mogao biti od male praktične koristi budući da je daleki Sovjetski Savez i sam očajnički pokušavao izbjeći teškoće s Njemačkom, u namjeri da dobije na vremenu i pojača svoju obranu protiv njemačkog napada. Sve do 13. marta 1941. jugoslavenska je vlada gajila nadu da će sa Sovjetskim Savezom zaključiti vojni savez, ali kad jugoslavenski poslanik u Moskvi nije uspio ostvariti instrukcije koje je dobio, knez Pavle nije kroz preostala dva tjedna svoje vladavine više pokretao tu stvar.[12]

11 Izgleda da su bar neki jugoslavenski visoki oficiri pomišljali da bi se uspostavljanjem diplomatskih odnosa sa Sovjetskim Savezom mogao ublažiti njemački p_ritisak. Cvetković, *»Jugoslavija i razvoj međunarodne situacije između dva rata«,* osobito str. 20.

12 Kljaković »Memoari generala Simovića i dokumenti 1939-1942.« *Politika,* 9. IX 1970. Studiju jugoslavenskog vojnog historičara pukovnika Vojmira Kljakovića objavljivao je u 96 nastavaka beogradski dnevnik *Politika* i to od 21. VIII do 24. XI1970. Ona se sastoji dijelom od Simovićevih memoara, dijelom od dokumenata i Kljakovićevih komentara.

Prvi kritični potezi u cilju invazije jugoslavenskog teritorija nisu došli iz Njemačke koja je izgledala kao najveća prijetnja, već iz Italije, i Jugoslavija u to vrijeme zapravo nije bila potpuno svjesna opasnosti. U septembru 1940, prema zamjeniku načelnika Generalštaba talijajiske vojske, generalu Mariu Roatti, »sve raspoložive snage u sjevernoj Italiji skupljene su na jugoslavenskoj granici između Tarvisia. i Rijeke: dvije armije na liniji fronta, a treća armija u rezervi. Ukupno je tamo bilo trideset i sedam divizija, osamdeset i pet odreda srednjokalibarske artiljerije i razne specijalne jedinice s odgovarajućim službama i opskrbom«.[13] Talijani su od Nijemaca tražili dozvolu da dio svojih trupa i opreme prebace preko teritorija Reicha (prije austrijskog teritorija), tako da sa sjevera mogu izvršiti invaziju iz Austrije kao i sa svojih granica, ali Nijemci su zahtjev odbili, s izlikom da Führer »želi mir na njemačkim južnim granicama, jer bi inače Britanci mogli dobiti povod da se sa svojim zračnim snagama smjeste u Jugoslaviji«.[14] Taj odgovor prisilio je Mussolinija na razmišljanje i on je »krajem septembra odlučio da ne izvrši invaziju, već je naredio demobilizaciju 600.000 rezervista«.[15] Generali su se složili s Mussolinijevim odustajanjem od invazije, ali se nisu složili s demobilizacijom rezervista. Do nje je djelomice ipak došlo, i u toj vojno oslabljenoj poziciji, ovoga puta bez savjetovanja s Hitlerom o svojim planovima, Mussolini je 28. oktobra 1940. iz Albanije udario na Grčku.[16]

13 Roatta, str. 117. Za prijevod direktive talijanske Vrhovne komande za planiranu operaciju »E«, vidi *Aprilski rat 1941.* str. 765-768. Vidi također Rossi, str. 72-75.

14 Von Rintelen, str. 105.

15 Roatta, str. 118.

16 Izgleda da je zbog protivljenja talijanskog Generalštaba demobilizirano samo oko 300.000 rezervista. »Ali upravo u tom najopasnijem i nepredvidivom trenutku vlada je odlučila da zarati s Grčkom.« *Ibid,* str. 119.

Talijanska invazija Grčke bila je za Jugoslavene strašan šok, jer je prijetila potpunom izolacijom Jugoslavije od prijateljskog svijeta, zatvarajući svaki pristup Solunu. Odmah nakon što su vijesti stigle u Beograd, održan je sastanak regenta kneza Pavla, predsjednika vlade Cvetkovića, ministra vanjskih poslova Aleksandra Cincar-Markovića, ministra vojske i mornarice Milana Nedića, načelnika Glavnog đeneralštaba Petra V. Kosića i ministra dvora Milana Antića. Sastanak nije rezultirao ničim odlučujućim, osim što je (a ima razloga da se u to vjeruje) knez Pavle tražio od generala Nedića tom prilikom da generalštabu naredi izradu uvjetnog plana za mogući napad na lijevi bok talijanskih snaga u Grčkoj, ako bi izgledalo da će uskoro zauzeti Solun.[17] Nadalje, čini se da je general Nedić shvatio diskusiju na tom sastanku kao povod da izloži svoje poglede na vojnu situaciju s kojom je suočena zemlja. U dugačkom memorandumu kojim se je 1. novembra obratio knezu Pavlu i vladi, Nedić je u uvodu naglasio 1) da nije mudro i da nije moguće nastaviti s politikom neutralnosti, 2) da će Jugoslavija uskoro biti potpuno okružena neprijateljskim zemljama, te da će, kad se okruženje završi, morati položiti oružje ako se to od nje bude tražilo, i 3) da je jugoslavenska vojska slaba i nespremna da se odupre jakom, modernim oružjem naoružanom neprijatelju.[18] Glavno pitanje, rekao je, s kojim je suočena zemlja, jest: »Hoćemo li mi zajedno s Italijom i Njemačkom ili protiv njih? Ako hoćemo s njima, moramo definitivno prekinuti svaki kontakt i koketiranje s Engleskom.« Britanska pomoć Grčkoj nije bila efikasna i nije ju mogla spasiti. Što se Jugoslavije tiče, rekao je, »mi smo potpuno sami. Nitko nam ni uz najbolju volju ne može ozbiljno pomoći.« Ako Jugoslavija želi nastaviti sadašnju (neutralističku) politiku, bit će potrebno da mobilizira sve svoje snage i požuri u pomoć Grčkoj, da spasi Solun od Talijana, te da zajedno s Grcima spriječi okruženje Jugoslavije. Ali takav bi korak po njegovu mišljenju doveo do zajedničkog napada na Jugoslaviju od strane Njemačke, Italije, Mađarske, Rumunjske i Bugarske, što bi odmah uslijedilo porazom i komadanjem zemlje. Može se razmotriti obrambeni pakt sa Sovjetskim Savezom, ali u svjetlu njegove slabe vojne pozicije uklještene između Njemačke i Japana (a i zbog nekih drugih razloga) zaključio je da se ni iz tog pravca ne može očekivati pomoć. Preostaje samo treći kurs: pridružiti se Osovini bez daljnjeg odlaganja. Svoj zaključak zasnovao je na čvrstom uvjerenju da će Njemačka dobiti rat i da će, osim u slučaju građanskog rata, kroz dugo vrijeme zadržati kontrolu evropskog kontinenta. Nadalje, mislio je, ako Jugoslavija odmah priđe Osovini, Njemačka će je zaštititi od pohlepnih susjeda. Čak i u tom slučaju, smatrao je da će na kraju rata neke revizije granica na štetu Jugoslavije biti neizbježne. Konačno, objasnio je da će knez Pavle i vlada morati odlučiti kakvu politiku da vode u budućnosti i tu mu odluku dati »napismeno«, tako da kao član vlade odgovoran za vojne poslove može početi s potrebnim planovima.

17 Vidi Hoptner, str. 183-187. On analizira ovu epizodu po zapisnicima sjednica kojima je predsjedavao knez Pavle, 28. i 31. X i 1. XI 1940. Hoptneru je ipak nedostajao jedan bitni dokument, Nedićev memorandum knezu Pavlu i vladi, od 1. XI. Vidi također Čulinović, *Dvadeset sedmi mart,* str. 85-100.

18 Za njemački prijevod teksta memoranduma vidi mikrofilm br. T-501 rola 251, snimke 368-371.

Iako se knez Pavle nadao da će moći nastaviti s politikom neutralnosti, on i njegovi politički i vojni savjetnici bili su potpuno svjesni opasnosti za Jugoslaviju, ako bi se talijanske i bugarske snage udružile u Solunu i tako dovršile okruženje zemlje. Formalni razgovori s Italijom o tom problemu smatrani su uzaludnim,[19] a Nedić je objasnio da bi svaki samostalni jugoslavenski pokret prema Solunu samo ubrzao intervenciju Njemačke i njenih saveznika. U skladu s tim knez Pavle je naredio Nediću da jugoslavenskom vojnom atašeu u Berlinu, pukovniku Vladimiru Vauhniku, pošalje instrukcije, neka od njemačkih vojnih vlasti sazna kakva bi bila njemačka reakcija na jugoslavenske pokrete prema Solunu. Šestog novembra je, međutim, knez Pavle naglo smijenio Nedića, očito uvidjevši da je nemoguće slijediti ministrov savjet, i zamijenio ga je popustljivim sedamdesetogodišnjakom, penzioniranim generalom Petrom Pešićem, koji je bio manje sklon da osporava regentove ideje. Vauhnikovi pokušaji da u Berlinu sazna njemačko mišljenje o tome kakva bi bila reakcija na jugoslavenski pokret prema Solunu nisu dali nikakav odgovor, i kad je general Nedić napustio vladu, Vauhnik je pustio da se stvar zaboravi.[20]

19 Svejedno je učinjen pokušaj neformalnih razgovora. Vidi dalje u tekstu, iza naslova »Jugoslavija pristupa Trojnom paktu«.

20 United States, Department of State, *Documents on German Foreign Policy, 1918-1945,* serija D, svezak XI, str. 525. (dalje citirano kao DGFP). Vidi također Hoptner, str. 183-186.

Izgleda da su razgovori na visokom nivou, vođeni 28. oktobra i slijedećih dana, postali ubrzo poznati Talijanima i Nijemcima; i jedni i drugi imali su izvrsne obavještajne izvore u jugoslavenskim vojnim krugovima, a Talijani su također nesumnjivo saznali za Vauhnikova propitkivanja u Berlinu. Možda kao upozorenje, talijanski su avioni 5. novembra napali jugoslavenski grad Bitolu u blizini grčke granice i bacili sedamdeset i tri bombe, ubivši deset i ranivši dvadeset tri civila.[21]

Usprkos odlučnom iskazivanju neutralnosti, Jugoslavija je očito činila sve što je bilo u njenoj moći da pomogne svom napadnutom susjedu na. jugu, makar da se samo održi i spriječi da Talijani zauzmu Solun. Prema Cvetkoviću, jugoslavenska je vlada Grcima tajno isporučila.raznu opremu iz vojnih magazina smještenih u garnizonima blizu grčke granice i progledala kroz prste privatno organizirani, inače zabranjeni izvoz konja, kao i izvoz municije

(osobito granata i upaljača) iz tvornice oružja Vistad (u Valjevu i Višegradu) u Grčku.[22] Izvještaje o takvom izvozu potvrđuju Hoptnerovi razgovori s bivšim direktorom Vistada Nikolom Stankovićem, i pismo tadašnjeg grčkog poslanika u Beogradu R. Bibica-Rosettisa knezu Pavlu, u kojem Bibica-Rosettis kaže da je Jugoslavija opskrbila Grčku s mnogo tona oružja i svim potrebnim konjima.[23] Nisam mogao naći potvrdu Cvetkovićevoj tvrdnji da je Jugoslavija prebacila neke jedinice u pogranično područje prema Albaniji, uzrokujući tako popuštanje talijanskog pritiska na Grčku, ali točno je da je jugoslavenska vlada naredila reaktiviranje (u stvari mobilizaciju) svojih jedinica u Makedoniji i dijelovima Srbije, što je moglo imati nekog utjecaja na pokrete talijanskih trupa.[24] Takoder je točno, da su Jugoslaveni,, opravdavajući to neutralnošću, odbili Talijanima dozvolu za prebacivanje tisuću kamiona iz Njemačke u Albaniju preko jugoslavenskog, teritorija. Na insistiranje Talijana, to odbijanje stajalo ih je isporuke 327 raznih aviona.iz Njemačke (mahom iz zaplijenjenih poljskih, belgijskih i francuskih rezervi) kao i dijelova za proizvodnju 40 aviona njemačke proizvodnje, te 50 dovršenih njemačkih aviona, iako su ti avioni već ranije bili naručeni, a dijelom i plaćeni.[25]

21 General Simović u svojim memoarima kaže, da je Nedić svoj memorandum knezu Pavlu predao 5. XI, nakon što su Talijani bombardirali Bitolu i da je u njemu zagovarao okupaciju Soluna. Vidi Kljakovič, u *Politici* 31. VIII 1970. Ali okupacija Soluna nije bila alternativa koju je predlagao Nedić, a Vauhnikovo osluškivanje njemačkog mišljenja izgleda da je sugerirao knez Pavle. O bombardiranju Bitole vidi *Aprilski rat 1941,* str. 890-891, 894-900.

22 Cvetković, »Jugoslavija i razvoj međunarodne situacije između dva rata«, str. 16 — 18. 1951-52. god. izbila je ogorčena prepirka između Cvetkovića i Radoja Kneževića koji je bio istaknuta figura puča od 27. marta 1941. Potonji je optužio kneza Pavla i Cvetkovića da su potajno planirali zaključenja vojnog saveza s Njemačkom i zauzimanje Soluna u času kad su Grci bili u borbi na život i smrt s Italijom. Kneževićev napad objavljen je u članku »Knez Pavle, Hitler i Solun«, *InternationalAffairs,* I 1951, str. 38-44, i preštampan u listu *Poruka* br. 2-3, str. 3-6. Cvetković je dva puta odrešito opovrgao objavivši: *»Porodom članka Radoja Kneževića o 25. i 27. martu«* i *»Dokazi Radoja Kneževića«,* oba u *Dokumenti o Jugoslaviji* (br. 1, str. 11 -12; br. 2, str. 14-22). Cvetković ne samo negira da je Jugoslavija ikad pokušavala zauzeti Solun, već izjavljuje da »sa famoznim pitanjem Soluna, Knez Pavle i tadašnja jugoslavenska vlada nemaju ničeg zajedničkog« (vidi njegov prvi članak, str. 15). Iako ta tvrdnja uopće nije točna, što će se vidjeti iz niže navedenih dokumenata, nema sumnje da je Kneževiću, čije su činjenice dijelom točne, bilo uglavnom do toga da ocrni kneza Pavla, i obratno, osvjetla obraz pučistima.

23 Hoptner, str. 191-192; pismo Bibica-Rosetisa je u Hoptnerovom arhivu.

24 Aprilski rat 1941, str. 875-889. Ali talijansko bombardiranje Bitole prigušilo je eventualne jugoslavenske ideje o pokretu prema Solunu.

25 DGFP, serija D, svezak XI, str. 643-644, 803-804, 810-811. Jugoslavija je prije toga naručila i drugu vojnu opremu u ukupnom iznosu od 41,000.000 rajhsmaraka, ali je zbog njemačkih potreba većina tih ugovora uzajamnim sporazumom opozvana. *Ibid,* str. 644.

Italija je i dalje gajila prema Jugoslaviji neprijateljske namjere, ali Italija više nije bila glavna prijetnja. Prava je prijetnja, naravno, bio Hitler i razvoj jugoslavenske,situacije krajem 1940. i početkom 1941. treba razmatrati u svjetlu Hitlerovih planova. Odlučivši u junu l940. da idućeg proljeća napadne Sovjetski Savez, on je trebao osigurati svoj desni bok na Balkanu. Nije bilo sumnje da bi on to više volio postići diplomatskim, vojnim i psihološkim pritiskom nego li ratovanjem, kao što je učinio i prilikom nekoliko svojih ranijih osvajanja, ali Hitlerove su planove u jugoistočnoj Evropi komplicirale samostalne akcije njegovog partnera Mussolinija. Nakon početnih talijanskih uspjeha, Grci su se oporavili i stali potiskivati Talijane iz svoje zemlje, a čitava je talijanska kampanja jenjala.[26] Taj obrat događaja otkrio je slabosti mlađeg osovinskog partnera i tražio je njemački zahvat. Hitler je sada morao intervenirati u Grčkoj, u namjeri da spasi svog partnera i spriječi Britance da se sa svojim zračnim snagama i drugim jedinicama ne utvrde na grčkom kopnu. Hitlerovi planovi nisu ni pod koju cijenu dopuštali da Britanci steknu čvrstu poziciju na grčkom kopnu s kojeg bi njihova avijacija mogla ugrožavati lučke i transportne instalacije u južnoj Italiji i na Balkanu ili, što je bilo još važnije, rumunjska petrolejska polja, koja su bila glavni izvor goriva za osovinsku ratnu mašinu. 12. novembra 1940. Hitler je izdao svoju direktivu broj 18 koja je sadržavala ciljeve na području Sredozemlja. Između ostalog, tom je direktivom naredio pripremu za okupaciju Grčke sjeverno od Egejskog mora, s ulaskom iz Bugarske. Glavna je svrha tog poteza bila dobivanje zračnih baza za napad na britanske zračne baze po istočnom Sredozemlju, osobito one u čijem su akcionom radijusu ležala rumunjska naftonosna polja.[27] Na sastanku s talijanskim ministrom vanjskih poslova grofom Galeazzom Cianom 18. novembra, i kasnije u pismu Mussoliniju od 20. novembra, Hitler je kritizirao talijanski napad na Grčku. Navodeći probleme Osovine na Mediteranu i na Balkanu, naglasio je da su talijanske teškoće u Grčkoj otežale njemačke diplomatske poteze na Balkanu, i obećao Mussoliniju da će »učiniti sve što mu može olakšati sadašnju situaciju«. Ali rekao je, »na Balkanu je nemoguće voditi rat prije marta. Svaki bi zastrašujući pritisak na Jugoslaviju stoga bio beskoristan, budući da je srpski generalštab potpuno svjestan nemogućnosti izvođenja takve prijetnje prije marta. Jugoslaviju zato treba, ako je ikako moguće, pridobiti drugim načinom i sredstvima.«[28]

26 Najbolju talijansku studiju o zlosretnoj talijanskoj kampanji protiv Grčke napisao je Cervi, *Storia della guerra di Greda.* S grčke strane vidi Papagos, *The Battle oj Greece, 1940-1941* (prijevod na hrvatsko-srpski *Grčka u rat«* 1940-1941).

27 DGFP, serija D, svezak XI, str. 527-531.

28 Njemačku zabilješku razgovora Hitler-Ciano vidi *ibid,* str. 606-610; za tekst Hitlerovog pisma Mussoliniju vidi *ibid,* str. 636-643.

U svom odgovoru od 22. novembra, Mussolini se ispričao što unaprijed nije obavijestio Hitlera o svojim akcijama protiv Grčke, i objasnio je tamošnje talijanske teškoće. Sto se Jugoslavije tiče, Mussolini je rekao: »Spreman sam Jugoslaviji garantirati sadašnje granice i priznati joj pravo na Solun pod slijedećim uvjetima: a) da Jugoslavija priđe Trojnom paktu; b) da demilitarizira. Jadran; c) da sepostigne dogovor o njenoj vojnpj intervenciji; drugim riječima, neka to bude samo nakon što je Grčkoj zadan početni talijanski udarac«.

Mussolini je dalje pisao: »Ovim pismom dajem Vam zato svoj pristanak na sve što želite učiniti da se taj cilj postigne što je brže moguće.«[29]

29 Ibid, str. 671-672.

Drugom porukom od 5. decembra Hitler je obavijestio Mussolinija da je Rumunjskoj zajamčio da će je štititi od svake prijetnje, te da je naredio da se »počne s pripremama za napredovanje njemačkih jedinica kroz Bugarsku prema Solunu«.[30] 13. decembra Hitlerje izdao direktivu broj 4 za operaciju Marita, osvajanje Grčke.

30 *Ibid,* str. 789-791.

Uz osiguranje njemačkog desnog boka pri predstojećim operacijama protiv Sovjetskog Saveza (spašavanjem Mussolinija u Grčkoj, te izbacivanjem britanskih trupa koje su se tamo već iskrcale), Hitlerovi su ciljevi u jugoistočnoj Evropi trebali dovršiti strateško okruženje Jugoslavije, tako da ona nema drugog izbora nego da prihvati njemačke prijedloge za ulazak u Trojni pakt, te da zastrašivanjem prisili Tursku da ostane neutralna. Drugim riječima, Hitler je planirao da mirnim putem na svoju stranu pridobije ili snagom oružja eliminira Mađarsku, Rumunjsku, Bugarsku, Jugoslaviju i Grčku. Osim u Grčkoj, nigdje nije predviđao posebne teškoće. Mirnim ulaskom njemačkih trupa tokom oktobra i novembra 1940. Mađarska i Rumunjska već su bile pod punom kontrolom, i odmah su prišle Trojnom paktu: 20. novembra Mađarska, a 23. novembra Rumunjska. Članstvo u Osovini Berlin-Rim-Tokio bilo je za male narode dokaz njihove lojalnosti Osovini i njenim planovima za »novi poredak u Evropi«.[31] Istovremeno, Hitler je učinio nekoliko teritorijalnih promjena u korist Mađarske i Bugarske, a na štetu Rumunjske, mnogo je ojačao položaj njemačkih manjina, a u izvjesnoj mjeri i položaj pronacističkih političkih stranaka u tim zemljama. S time je ruku pod ruku išlo daljnje ekonomsko podvrgavanje sve tri zemlje Njemačkoj.

31 Trojni pakt zaključile su Njemačka, Italija i Japan 27. septembra 1940. Za jezgrovit prikaz diplomatskog i vojnog nadiranja nacističke Njemačke u jugoistočnu Evropu, vidi Wiskemann »The Subjugation ofSouth-eastern Europe, June 1940 to June 1941.«

Nakon ulaska njemačkih trupa u Rumunjsku, Hitler je nastavio s »mekšanjem« Bugarske i krajem februara 1941. Bugarska je također pristala da pristupi trojnom paktu, te da svoje granice otvori nacističkim trupama. Tako su već u martu 1941. Hitlerove

divizije izbile na sjevernu grčku granicu i operacija *Marita* mogla je otpočeti svakoga časa. Njegove su armije također stajale na svim sjevernim i istočnim granicama Jugoslavije. S gledišta jugoslavensko-njemačkih odnosa, ulazak njemačkih trupa u Bugarsku značio je da se diplomatska, ekonomska, a sada tJUGOSLAVIJA PRISTUPA TROJNOM PAKTU

Dok su se odvijale akcije usmjerene na ostale zemlje u jugoistočnoj Evropi, Hitler je primjenjivao sve intenzivniji diplomatski, politički i psihološki pritisak na jugoslavensku vladu.[32]Zastrašena Hitlerovim planovima, Jugoslavija se očajnički osvrtala za alternativama, vodeći neke neformalne razgovore s Italijom (kao posrednik poslužio je beogradski odvjetnik dr VladislavStakić, inače pravni savjetnik talijanskog poslanstva)[33] i ispitujući mogućnost da dobije efikasnu pomoć, osobito od Velike Britanije, a u izvjesnoj mjeri i od Sovjetskog Saveza i Sjedinjenih Američkih Država. Ali u središtu svih nevolja bili su njemački planovi i jugoslavenski odnosi s Njemačkom. Nijemci su svoj prvi potez, povukli krajem novembra 1940. tražeći od jugoslavenskog ministra vanjskih poslova Cincar-Markovića da dođe u Njemačku i da se sastane s Joachimom von Ribbentropom. Sastanak je uslijedio u najvećoj tajnosti 27. novembra, a slijedećeg je dana Cincar-Marković razgovarao s Hitlerom. Ovi su razgovori označili početak neposrednog njemačkog pritiska na Jugoslaviju da priđe Osovini i pridruži se Trojnom paktu. Na udicu je kao mamac stavljen Solun.[34]

Nešto više od tjedan dana nakon povratka Cincar-Markovića iz Njemačke, 7. decembra, jugoslavenska je vlada obavijestila njemačkog poslanika u Beogradu Viktora von Heerena, da je Jugoslavija voljna raspraviti potpisivanje pakta o nenapadanju s Njemačkom i Italijom, na osnovi talijansko-jugoslavenskog sporazuma öd 25. marta 1937. Tokom slijedeća tri i pol mjeseca, jugoslavenski i njemački predstavnici (ovi potonji zastupali su i Italiju) pokušavali su postići suglasnost o naravi pakta koji je Jugoslavija trebala potpisati, i o tome koje će specijalne note biti priključene protokolu o potpisivanju pakta. Jugoslavija je činila sve što je bilo u njenoj moći da otegne proces pregovaranja, nadajući se da će nekako naći alternativu umjesto pristupanja Osovini. U međuvremenu, 30. decembra 1940. britanska je vlada ponudila Grčkoj da uspostavi zračnu bazu u Solunu i o toj je ponudi obavijestila Jugoslaviju i Tursku. Knez Pavle smatrao je taj potez teškom pogreškom, jer će ta britanska akcija biti dovoljno jaka provokacija da izazove njemačku invaziju balkanskih država, a nedovoljna da je spriječi. To su mišljenje također dijelili Grci.[36] Otegle su se rasprave o slanju britanskih snaga u Grčku, i rano u martu, to jest poslije njemačkog ulaska u Bugarsku, britanske su se trupe počele iskrcavati na grčko kopno.

32 Za slijed događaja koji su doveli do ulaska Jugoslavije u Trojni pakt, vidi Hoptner, str. 202-243; Čulinović, *Dvadeset sedmi mart 1941,* str. 13-222; Terzić, str. 99-126, Pavelić, »Jugoslavija i Trojni pakt«. Takoder vidi Gregorić, str. 92-157.

33 Stakić je posjetio Rim jedanput u novembru 1940. godine i dvaput u februaru 1941. i opširno razgovarao s Mussolinijem i Ganom; Stakić, str. 80-117.

34 Izvještaj o pozivanju Cincar-Markovića vidi u DGFP, serija D, svezak XI, str. 692, a o predmetu razgovora s Hitlerom, kako su ga zabilježili Nijemci, vidi *ibid,* str. 728-735. Bilješka o razgovoru između Cincar-Markovića i von Ribbentropa očito je izgubljena.

35 Za saopćenje jugoslavenske vlade njemačkom poslaniku kojem se potvrđuje ta spremnost vidi *ibid,* str. 805-809.

36 Woodward, I, 519-520.

Jugoslavenskoj vladi postalo je jasno da ni Velika Britanija niti Sovjetski Savez ne mogu pružiti dovoljno direktnu pomoć kao protutežu njemačkom pritisku. Još manje se mogla očekivati podrška od Sjedinjenih Država. Pukovnik William J. Donovan posjetio je od 23-25. januara 1941. Beograd kao specijalni predstavnik ministra mornarice Franka Knoxa, tražeći načina kako da podupre Jugoslaviju u njenom otporu njemačkom pritisku; on je bio sklon britanskom planu za otvaranje balkanskog fronta, ali nije ponudio neposrednu američku pomoć.[37]

Slijedeći poziv Nijemaca uslijedio je sredinom februara, ovaj puta i predsjedniku vlade Cvetkoviću i ministru vanjskih poslova Cincar-Markoviću. Dok su Nijemci obećavali da će svi jugoslavenski interesi biti zaštićeni i u stvari ojačani, također su uporno isticali kako nitko nije u stanju oduprijeti se stalnom napredovanju njemačkog oružja u Evropi. Prema parafraziranoj bilješci o razgovorima, Hitler je u jednom času rekao Cvetkoviću da je »za Jugoslaviju došla jedinstvena, povijesna prilika da učvrsti svoje mjesto u Evropi definitivno i zauvijek. Ona je ta koja sada treba zauzeti jasan stav prema novom poretku u Evropi, a to je, da budemo sigurni, u njenom najsvojskijem interesu; to jest, da svoje mjesto u poretku koje su zamislile Njemačka i Italija zauzme odmah, pristupanjem Trojnom paktu«.[38] Još uvijek je kao meku nudio Solun, ali bilo je jasno da nije ostavio mjesta odbijanju, kad je požurivao Jugoslavene da izaberu odmah pristupanje Trojnom paktu«. To još uvijek nije bio izravni ultimatum, ali do ultimatuma nije bilo daleko. Konačno, knez Pavle je 4. marta pozvan u Berchtesgaden na tajni sastanak, na kojem je Hitler ponovio mnogo od onoga što e rekao Cvetkoviću. Ponovio je obećanje da će Jugoslaviji odobriti kontrolu Soluna poslije rata, ako Jugoslavija pristupanjem Trojnom paktu na vrijeme osigura svoje pretenzije, ali odlaganja ne može biti: u interesu Jugoslavije je da tu odluku donese u slijedećih četrnaest dana«.[39] Još uvijek su Jugoslaveni pokušavali odgoditi potpisivanje, nastavljajući da od Nijemaca traže ustupke. Osobito su htjeli pismenu izjavu od Njemačke i Italije kojom bi se osigurala Kugoslavenska nezavisnost i nepovredivost jugoslavenskog .teritorija, što, bi isključilo pokrete osovinskih trupa preko jugoslavenskog teritorija, zajedno s obećanjem da se od Jugoslavije neće tražiti vojna pomoć.

37 Hoptner, str. 205; Woodward I, 528-529.

38 Za njemačku bilješku o razgovorima s Cvetkovićem,vidi DGFP, serija D, svezak XII, str. 79-96; citat : sa str. 95. Za Cvetkovićeva sjećanja s tog sastanka vidi njegov članak »Razgovori u Berchtesgadenu«; također idi Cvetković, »Jugoslavija i razvoj međunarodne situacije između dva rata«.

39 Za njemačku bilješku o razgovorima između kneza Pavla i Hitlera 4. marta, vidi DGFP, serija D, vezak XII, str. 230-231.

Jugoslavenska je vlada, kao i druge evropske vlade prije nje, bila užasnuta pomišlju na uništavajuću snagu njemačke ratne mašine, te na političko i policijsko divljaštvo nacističkog sistema. Tokom nekoliko mjeseci, od alijanskog napada na Grčku krajem oktobra, Jugoslavija je bila suočena s dilemom: ili pristupiti Osovini, ili će je vojna mašina Osovine zdrobiti.

Nijemci nisu pretjeravali kad su urgirali zaključenje ugovora s Jugoslavenima. Dvanaesti maj određen je kao dan napada jia Sovjetski Savez, a prije tog datuma trebalo je osvojiti Grčku, čije su snage početkom marta bile pojačane jedinicama britanskog ekspedicionog korpusa od oko 50.000 ljudi; trebalo je također, osigurati jugoslavenski prostor, na ovaj ili onaj način. I Velika Britanija i Sjedinjene Američke Države pomnim su oköm pratile Jugoslaviju i opću situaciju na Balkanu, a Britanci su upotrebljavali sva raspoloživa sredstva ne bi li spriječili da se Jugoslavija pod njemačkim pritiskom sruši. Britanci su poslali tokom tih kriznih mjeseci neke od svojih glavnih vojnih ljudi u Beograd, a drugi vojni i diplomatski predstavnici sastajali su se s jugoslavenskim vojnim predstavnicima u Grčkoj da rasprave probleme s kojima se Jugoslavija suočila, kao i eventualnu britansku pomoć. Također su u Beogradu vrlo pojačali svoju obavještajnu službu i grupu za specijalne operacije (bili su to operativci britanske SOE ili Special Operations Executive — Uprava za specijalne operacije, služba za suradnju s pokretima otpora u Evropi),[40] s namjerom da djeluju protiv njemačkog pritiska, i da prema potrebi pruže podršku grupama protivnim jugoslavenskoj vladi i njenom plutanju prema Osovini.[41] Zanimljivo je zabilježiti da su, upravo dok je Hitlerpokušavao podmititi Jugoslaviju da priđe Osovini, obećavajući joj grčku luku Solun, i Britanci obećavali Jugoslaviji ispravak granice prema Italiji, ako ostane izvan Osovine i pridruži se Britancima.[42]

40 Sef SOE grupe u Beogradu bio je Tom S. Masterson, koji je s uspjehom izvršio sabotažu naftonosnih polja u Rumunjskoj u prvom svjetskom ratu. Pomagali su mu Julius Hanau, engleski poslovni čovjek koji je u Beogradu živio od svršetka prvog svjetskog rata, S. W. Bailey, rudarski inženjer koji je do tada radio u britanskoj firmi Trepča Mines Ltd, Duane T. (Bill) Hudson, rudarski inženjer južnoafričkog podrijetla također zaposlen u jednom, tada britanskom rudniku u Srbiji, te nekoliko drugih, uključujući tu i više intelektualno usmjerenog Hugh Seton-Watsona i Juliana Ameryja. Nekoliko mjeseci prije invazije Jugoslavije, grupa je pojačana s jednim od glavnih SOE funkcionara Georgom Taylorom, Australijancem po podrijetlu. Vidi Sweet -Escott, str. 21 -22, 55, 60-64, i *passim.* U vrijeme sloma, sredinom aprila 1941, većina tih ljudi pošla je prema jadranskoj

obali da ih evakuiraju britanske podmornice, ali su ih uhvatili Talijani i odveli u Italiju. Brzo su bili oslobođeni kao diplomati i kasnije su tokom rata imali važne uloge ili kao ključni ljudi u SOE sekcijama koje su se bavile Jugoslavijom ili kao oficiri za vezu sa četnicima. O ustanovljenju i općim ciljevima SOE također vidi Dalton, str. 366 — 384. Naravno, prije invazije su u Jugoslaviji djelovali i mnogi drugi engleski redovni obavještajci.

41 Jedan od planova SOE i britanskog Intelligence Servicea zahtijevao je sabotažu u Demir-kapiji na Vardaru; u planu je bilo ili potapanje brodova ili miniranje obala. I jugoslavenska i njemačka obavještajna služba znale su za plan. Pod njemačkim pritiskom uhapšen je i Julius Hanau, jedan od britanskih operativaca. *Aprilski rat 1941,* str. 505-506, 519-521.

42 Prema Phyllis Auty, britanska vlada ovlastila je ministra vanjskih poslova Edena 27. februara 1941. »da nagovesti princu Pavlu da Jugoslavija, ako pređe na stranu saveznika, može da očekuje ispravljanje granica u pogledu Istre...« Vidi njen članak »Neki aspekti britansko-jugoslovenskih odnosa 1941. godine« u *Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine i Evropa,* izd. Srpske akademije nauka i umetnosti, str. 92.

Nakon što su poslali ekspedicione snage u Grčku, Britanci nisu bili u stanju ponuditi Jugoslaviji vojnu pomoć, ali dali su mnogo savjeta i moralnog ohrabrenja i bili spremni upotrijebiti sva sredstva da odvrate Jugoslaviju od pristupanja Osovini. Jedna takva sugestija, koju je prenio delegat jugoslavenskog Glavnog đeneralštaba, major Milisav Perišić, koji je 8. marta prisustvovao konferenciji britanskih i grčkih predstavnika u Ateni, bila je, da bi Jugoslavija trebala izvršiti invaziju Albanije koju su držali Talijani. Takva akcija, osim što bi Jadran učinila sigurnijim, oslobodila bi dio pritiska na Grke i rasteretila neke grčke jedinice i sve britanske trupe za borbu protiv Nijemaca, te im omogućila prisvajanje velikih skladišta talijanskog oružja u Albaniji.[43] Jugoslaveni se na ovu sugestiju, nisu obazirali, sigurni da bi Njemačka smjesta uzvratila invazijom njihove zemlje. Iste se sugestije, pored nekih drugih, latio u svom pismu knezu Pavlu 17. marta ministar vanjskih poslova Anthony Eden, i opet bez povoljnog odgovora.[44] Ovo je bio posljednji britanski pokušaj da se knez Pavle odvrati od prelaska na stranu Osovine. Ali, kao što će se vidjeti, britanska diplomatska i obavještajna služba, kao i grupa za specijalne operacije, uz nešto američke potpore, nastavile su punom parom djelovati u Beogradu, s nekim dalekosežnim posljedicama.

43 Eden, str. 255; i naročito Kljaković u *Politici* od 7. i 8. IX 1970, koji navodi dijelove Perišićevog zapisnika s tog sastanka. Vidi također Churchillovu poruku Rooseveltu, 10. marta 1941, u United States, Department of State, *Foreign Relations of the United States - Diplomatic Papers 1941,* II, 951 -952 (dalje kao *FRUS 1941).* Neki su antifašistički raspoloženi talijanski oficiri povjerljivim kanalima također sugerirali jugoslavenskoj vladi da bi svoje vojne napore trebala koncentrirati na izbacivanje talijanske vojske iz Albanije, tako da Mussolini padne i da se obnovi vlast monarhije. Vidi Vladeta Miličević, str. 101-102.

44 Eden, str. 257-259.

Već je tjednima bilo očigledno da Jugoslavija ne može dulje odgađati pristupanje Trojnom paktu. Odsad su knez Pavle i.njegovi glavni savjetnici bili protiv onog što su smatrali beskorisnim vojnim otporom u obrani neutralnosti zemlje, izgledalo je da izlaza nema. Šestog marta krunsko vijeće odlučilo je da će Jugoslavija potpisati Trojni pakt ako se ispune svi njeni uvjeti, ali je odluka zadržana u tajnosti.[45] Nekoliko dana kasnije, knez Pavle i Glavni đeneralštab primili su detaljnu poruku od pukovnika Vauhnika iz Berlina, kojom ih obavještava da se Njemačka sprema napasti Sovjetski Savez vrlo skoro.[46] Ta vijest trebala je Jugoslavenima objasniti da Hitler neće trpjeti nikakvo odlaganje na Balkanu, ali iz nekog razloga imala je potpuno obrnuti efekt: ohrabrila je Jugoslavene da izmišljaju nove izgovore. Međutim, do 19. marta Nijemci su izišli u susret svim jugoslavenskim protuprijedlozima s obzirom na specijalne otvorene i tajne klauzule koje bi išle uz potpisivanje jugoslavenskog pristupa Trojnom paktu, kao i s obzirom na način njihovog objavljivanja,,pa više nije bilo mogućeg izgovora. Slijedećeg dana, na sjednici krunskog vijeća, a nekoliko sati kasnije i na sjednici kabineta, odlučeno je da je kobni čas došao. Trojica od sedamnaest članova vlade odbili su da se slože, a sama vlada bila je toliko nesklona da Nijemcima nije htjela reći kad će potpisati pakt.[47]

45 Kljaković, u *Politici,* 6. IX 1970.

46 Vauhnikov članak pod naslovom »Deset godina od raspada Jugoslavije«, djelomično naveden u *Dokumenti o Jugoslaviji,* br. 2, str. 23-26. Pukovnik Vauhnik bio je vrlo sposoban obavještajni oficir koji je znao doći do strogo povjerljivih njemačkih vojnih podataka. Za pojedinosti vidi Hoptner, str. 231-233.

47 Hoptner, str. 233, 238.

Tek tada su Britanci odigrali svoju prvu jaku kartu, sklonuvši jednog od svojih prijatelja u jugoslavenskoj vladi koji je glasao protiv pristupanja Osovini, da podnese ostavku. Takva gesta mogla je srušiti vladu, a u najmanju ruku trebala je odgoditi potpisivanje.[48] Potez je propao. Imenovani su novi ministri, a vlada je nastavila radom. Nijemci su očito uzeli ostavku kao znak da odrede krajnji rok za definitivnu odluku: u ponoć 23. marta.[49] Usprkos telegramu koji je Churchill u posljednji čas, 22. marta, uputio Cvetkoviću, tražeći da se odupre Njemačkoj,[50] jugoslavenska je vlada nakon nove sjednice krunskog vijeća i kabineta, kasno uvečer 23. marta, obavijestila njemačkog poslanika da će sutradan uputiti svoje predstavnike, predsjednika vlade Cvetkovića i ministra vanjskih poslova Cincar-Markovića u Beč, te da će oni potpisati protokol o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu na dan 25. marta.[51] U međuvremenu je knez Pavle rekao svom ministru vanjskih poslova neka obavijesti sve vode srpskih opozicionih stranaka da će vlada potpisati pristupanje Paktu, ali da je ugovorila razne ublažavajuće klauzule koje će postati dio dokumenta. Ovi su vođe još uvijek bili protiv potpisivanja, kao što je bio i patrijarh srpske pravoslavne crkve

Gavrilo.[52] Pešić, ministar vojske i mornarice, i Košić, načelnik Glavnog đeneralštaba, bili su za potpisivanje, kao što su to očito bili i komandanti sedam armija koji su, prema nekim izvorima, bili konzultirani tokom prethodnih tjedana i brzo obaviješteni o konačnoj odluci.[53] Sam knez Pavle objasnio je odluku generalu Simoviću, komandantu zrakoplovstva i prijašnjem načelniku Glavnog đeneralštaba, koji je bio odlučan pristalica prozapadne orijentacije i vrlo protivan Paktu, te se u nekoliko navrata pred knezom Pavlom tako i izjasnio. Simović, potišten viješću, upozorio je kneza Pavla da će, ako vlada izvrši svoju odluku, doći do ogorčenja naroda i pobune u beogradskom garnizonu, a da će vojska biti na strani naroda. Rekao je knezu Pavlu da je kao najviši oficir u beogradskom garnizonu sazvao sastanak garnizonskih komandanata da rasprave situaciju i da će o rezultatu obavijestiti ministra vojske i mornarice.[54] Čuvši za Simovićeve prijetnje, vlada se na njih uopće nije obazirala.[55]

48 Zapravo su ostavku podnijela tri ministra: dr Srđan Budisavljević, ministar unutrašnjih poslova, dr 3ranko Cubrilović, ministar poljoprivrede i dr Mihailo Konstantinović, ministar bez portfelja, ali objavljene su ;amo prve dvije ostavke. Ni britanski ni jugoslavenski izvori nikada nisu otkrili tko je od trojice tako usko mrađivao s Britancima. Vidi Eden, str. 62; Kljaković u *Politici* od 9. IX 1970; Hoptner, str. 238. Bio je to 3udisavljević.

49 Hoptner, str. 240.

50 Churchill, *The Second World War,* III, 159-160.

51 Hoptner, str. 240.

52 Ibid, str. 237-238.

53 Očito po nalogu samog kneza Pavla. *[bid su.* 237. U tom smislu vidi naročito izjavu prijašnjeg ministra dvora Milana Antića pred Diničevom komisijom (komisiju je, na zahtjev njemačkih okupacionih vlasti, formirao general Nedić, šef srpske marionetske vlade, da se utvrdi odgovornost za puč 27. marta 1941). *Dokumenti o Jugoslaviji,* br. 10, str. 4.

54 Kljaković, u *Politici,* 11. IX 1970.

55 Hoptner, str. 239-240.

Jugoslavenska vlada održala je svoju riječ, i 25. marta u Beču su Cvetković i Cincar-Marković potpisali protokol kojim je Jugoslavija postala član Trojnog pakta. Bio je to čin predaje, ali pod danim okolnostima to se knezu Pavlu i njegovim ministrima, kao i većini jugoslavenskih političara i generala, činilo manjim zlom od beznadnog oružanog otpora. Nema sumnje da su knez Pavle i njegova vlada bili ideološki i politički protivnici Osovine i da su učinili sve kako bi odgodili kobno potpisivanje, ali bez nade u efektivnu inozemnu vojnu pomoć nisu mogli više izdržati. Četiri su mjeseca pregovora, u svakom

slučaju, donijela dovoljno koncesija da potpisivanje učine probavljivijim no što bi inače bio slučaj. Protokol je popraćen sa četiri klauzule; prve dvije trebalo je objaviti zajedno s objavljivanjem jugoslavenskog stupanja u Pakt, druge dvije su trebale ostati u tajnosti. Suština prve klauzule glasi: »Njemačka vlada potvrđuje svoju odluku da će u svako vrijeme poštovati suverenitet i teritorijalni integritet Jugoslavije.« U glavnom dijelu druge klauzule kaže se: »Sile Osovine neće Jugoslaviji upućivati zahtjev da dozvoli prelazak ili transport trupa preko jugoslavenskog teritorija.« (Ova druga klauzula nije objavljena doslovce, već u parafraziranoj formulaciji s kojom su se složile obje potpisnice). Dvije tajne točke sadržavale su dodatni sporazum između Jugoslavije i sila Osovine. Prva od njih glasi: »Uzimajući u obzir vojnu situaciju, Njemačka i Italija uvjeravaju jugoslavensku vladu, da neće iz vlastitih pobuda postavljati bilo kakav zahtjev za vojnu pomoć. Ako bi jugoslavenska vlada u bilo koje vrijeme smatrala da je sudjelovanje u vojnim operacijama sila potpisnica Trojnog pakta u njenom interesu, ostavlja se jugoslavenskoj vladi da u tom smislu učini potrebne vojne sporazume sa silama potpisnicama Trojnog pakta.« Druga tajna točka sadržavala je slijedeći bitni paragraf: »Prilikom novog određivanja granica na Balkanu, uzet će se u obzir interes Jugoslavije za teritorijalnu povezanost s Egejskim morem, proširenjem njenog suvereniteta na grad i luku Solun.«[56] Ali u dokumentu nije bilo garancije da u budućnosti neće biti nametanja dodatnih obaveza, zavisno o promjenama Hitlerovih ratnih planova u odnosu na jugoistočnu Evropu. Ipak su knez Pavle, Cvetkovićeva vlada i jugoslavensko vojno rukovodstvo - s nekim značajnim iznimkama - smatrali da će pristupajući Paktu, s dodatnim klauzulama što ih je vlada uspjela osigurati, sačuvati mir i teritorijalni integritet države bar za neko vrijeme. Toje također pružalo mogućnost da se pređe na stranu Saveznika kad okolnosti za to postanu povoljnije.

56 Za puni tekst nacrta ovih točaka vidi *DGFP,* serija D, svezak XII, str. 312-315, a za jugoslavensko--njemačku pismenu i usmenu razmjenu mišljenja oko potpisivanja protokola o stupanju u Trojni pakt, vidi *ibid,* str. 353-357. Također vidi Hoptner, str. 240-241, 303-305; Čulinović, *Dvadeset sedmi mart,* str. 197-211.

Teško je precizno govoriti o reakciji širokih slojeva jugoslavenskog pučanstva na potpisivanje Trojnog pakta. Ono što je sigurno poznato, to je činjenica da su mnogi ljudi, osobito u Srbiji, iako potpuno svjesni opasnosti ratnog razaranja u slučaju odbijanja ili nepriznavanja potpisa, više voljeli rat i okupaciju nego predaju, jer su vjerovali u konačnu pobjedu Engleske, i htjeli su da Jugoslavija na kraju rata bude na pobjedničkoj strani. Ali najvjerojatnije je dobar dio stanovništva i u Srbiji, a osobito u drugim krajevima, prihvatio potpisivanje kao manje od dva zla, upravo kao knez Pavle i njegova vlada.

Protivnici pristupanja Jugoslavije Osovinskom savezu bili su: velik dio oficirskog kora (posebno niži činovi), dobar dio srpskih političkih voda u Srbiji i u područjima izvan Srbije, glavari Srpske pravoslavne crkve, vođe i velik dio članstva srpskih organizacija kao što su Srpski kulturni klub, Narodna odbrana, četnička organizacija i udruženje rezervnih oficija. Zatim veliki dio stanovništva u Srbiji i u drugim krajevima Jugoslavije, te liberali i komunisti u

cijeloj zemlji. Zadnjih dana prije potpisivanja Pakta, čak i kad su predsjednik vlade i ministar vanjskih poslova već bili u Beču, te su grupe sasvim otvoreno izražavale svoje protivljenje. Došlo je do masovnih uličnih demonstracija u Kragujevcu, Beogradu, Splitu, Sušaku, Ljubljani i drugdje. U svim tim demonstracijama često su bili zapaženi članovi i simpatizeri Komunističke partije Jugoslavije. Možda po prvi puta nakon mnogo godina širi sloj stanovništva postao je svjestan spremnosti Komunističke partije da u tim opasnim vremenima odigra vodeću ulogu.

Među vojskom koju su kontrolirali srpski generali i medu srpskim opozicionim političkim strankama, neprijateljstvo prema Paktu imalo je dva usko povezana unutrašnjo-politička aspekta. Jedan je od njih bio opozicija regentu knezu Pavlu, koji je pokazivao mnogo trpeljivosti prema Hrvatima i sudjelovao je u donošenju sporazuma Cvetković-Maček u augustu 1939. Knez Pavle bio je pomalo jalov, engleski odgojen intelektualac koji se držao po strani od srpske političke i ekonomske elite. Smatralo se da ga umjetnost i književnost zanimaju mnogo više nego politika. Odmagalo mu je i to, što su tokom dvije posljednje i ključne godine njegove vladavine, i predsjednik vlade Cvetković i drugi stup njegova kabineta, dr Maček, bili ljudi tek osrednjeg formata. Opozicija je dakle bila usmjerena protiv politike koju je utjelovljavao sporazum Cvetković-Maček, kojeg su mnogi Srbi smatrali prevelikim popuštanjem Hrvatima i stoga opasnim po državu. Razmjer srpskog nezadovoljstva nije baš bio tajna: već je 25. oktobra 1940. njemačko poslanstvo iz Beograda javilo Berlinu da opozicija knezu Pavlu i vladi Cvetković-Maček raste medu generalima i srpskim nacionalističkim snagama, i da kruže glasine o mogućnosti puča.[57] Očito je postojalo nekoliko oficirskih grupa, a ponegdje su u njih bili uključeni i civili, koje su razmišljale o zbacivanju režima kneza Pavla. (Neke takve grupe postojale su već 1938. godine). Ali nije bilo zavjere koja bi obuhvatila sve grupe i niti jednu od njih ne možemo smatrati prethodnicom one grupe generala i oficira srednjeg ranga koja je pripremila i izvela puč 27. marta.[58]

57 DGFP, serija D, svezak XI, str. 396.

58 Čulinović, *Dvadeset sedmi mart,* str. 248-252.

U tim krajnje teškim martovskim danima 1941, u Beogradu su snaga od ne male važnosti bile britanska diplomatska i obavještajna služba, te služba za specijalne operacije; one su činile sve moguće da Jugoslaviju odvrate od stupanja u Trojni pakt. U slučaju da ti napori ne urode plodom, bile su spremne poduzeti sve mjere, uključujući tu i pomoć pri udaru, ne bi li nova vlada obrnula odluku svojih prethodnika.[59] Sjedinjene Države vršile su također (diplomatskim kanalima i direktnim porukama predsjednika Roosevelta knezu Pavlu) određeni pritisak na Jugoslavene da se odupru njemačkom nadiranju, ali taj je pritisak imao manji intenzitet od britanskog.[60] Britanci su najmanje sedam mjeseci mislili o nekoj vrsti pobune.

59 Hoptner, str. 241-243, 275.

60 Za američke diplomatske manevre u to vrijeme vidi *FRUS 1941,* II, 937-984.

Britanski poslanik u Beogradu Ronald Campbell javio je 25. jula 1940. da postoji takva mogućnost, te da bi vodstvo bilo iz redova srpske patriotske organizacije »Narodna odbrana«. Pobunu bi trebalo izvesti istovremeno s pobunom agrarne partije u Bugarskoj, u času kad britanska pomoć sa Srednjeg istoka postane moguća. Ali Campbell je smatrao da bi preuranjena akcija mogla više štetiti nego koristiti britanskim interesima na Balkanu i naredio je svom osoblju da je ne potiču. Foreign Office se složio, ali je smatrao da bi taj plan mogao dobiti na važnosti u neko kasnije vrijeme. Pri eventualnom izvođenju plana postojalo je ipak jedno ograničenje, naime, da se protiv kneza Pavla neće primijeniti nasilje.[61]

61 Za Campbellov telegram iz Beograda i reakciju u Londonu, vidi navedeni prilog Auty, str. 94-95.

Sa svojim pro-britanskim simpatijama i bliskim vezama s grčkom i engleskom kraljevskom obitelji, knez Pavle bio je, logično, prava osoba kojoj bi se Britanci obratili, ali njegova je glavna briga u tim mjesecima bila da dobije neposrednu i dovoljnu pomoć kako bi se odupro Nijemcima. Međutim, upravo to Britanci u bližoj budućnosti nisu mogli ni pružiti ni obećati. Prema tome, kad se krajem 1940. vidjelo da knez Pavle i njegova vlada nezadrživo kližu prema Osovini, Britanci su odlučili da pokušaju s drugačijim pristupom: počeli su pritisak na neke grupe protivne knezu Pavlu, iako nisu popuštali ni s pritiskom na regenta; kad bi im uspjelo da postignu zbacivanje režima, Jugoslaviju bi možda bilo moguće zadržati izvan osovinske orbite. Razmjena mišljenja izmeđuCampbella i Foreign Officea daje naslutiti da su britanski predstavnici radili u tako uskoj vezi s nekima od vodećih zavjerenika, da su bili u stanju utjecati na stvarno vrijeme izvršenja udara. U telegramu od 21. marta Campbell je od Foreign Officea zatražio savjet da li da prekine odnose s jugoslavenskom vladom u času potpisivanja Trojnog pakta i tako ubrza državni udar. Prvim odgovorom Foreign Office javio je Campbellu da se ne miče i da prema udaru bude na oprezu, ali slijedećeg je dana Eden savjetovao Campbellu da »treba imati na umu da smo spremniji riskirati ubrzanje njemačkog napada nego pustiti Jugoslaviju da malo po malo sklizne u njemačku orbitu.« Nakon što je Campbell 24. marta poslao vijest da je Hitler Jugoslaviji dao ultimatum da priđe Osovini, Eden je ovlastio Campbella da upotrijebi sva raspoloživa sredstva kako bi javno mišljenje i političari shvatili realnost trenutka, te da poduzme sve mjere, čak i državni udar kako bi se promijenila vlast.[62] Dan nakon što su jugoslavenski predstavnici potpisali Trojni pakt, tj. 26. marta, član britanske vlade Leopold S. Amery, čovjek s brojnim vezama u Beogradu, poslao je preko BBC-a uzbuđeni poziv svim Jugoslavenima, ali osobito Srbima, nagovarajući ih da spase svoju nacionalnu čast i da ne priznaju akcije svoje vlade.[63]

62 Eden, str. 262-264.

63 Hoptner, str. 241-242.akođer i vojna omča nabačena Jugoslaviji oko vrata, stegla do točke davljenja.

PUČ OD 27. MARTA 1941.

Pod takvim je uvjetima grupa oficira zrakoplovstva i vojske u noći od 26. na 27. marta uspješno zbacila režim kneza Pavla i predsjednika vlade Cvetkovića. Iako se o planu puča očito diskutiralo mjesecima, izgleda da je završna faza bila pripremana u žurbi, i u obje faze pomoću britanskih predstavnika u Beogradu.

Planer i izvođač ovoga puča bila je grupa prozapadno orijentiranih oficira iz Komande avijacije u Zemunu, te iz redova jedinica kraljeve garde u Beogradu. Oficiri u rangu generala bili su samo iz avijacije, dok su iz kopnene vojske i garde sudjelovali samo oficiri srednjeg ranga. Neprijeporno je utvrđeno tko su bili oficiri koji su izvršili specifične zadatke, ali postoje proturječne tvrdnje o tome tko je zapravo rukovodio cijelim planom — to jest, tko je donio odluku da se poduzme puč, tko je odredio vrijeme izvršenja i tko je rasporedio različite zadatke kod preuzimanja centara vlasti u Beogradu (razne komandne položaje i jedinice, centre civilne administracije i policijskih snaga, jedinice kraljevske garde, beogradsku radio-stanicu itd). Da su rukovodili pučem tvrdili su i komandant avijacije general Dušan Simović i njegov pomoćnik, general Bora Mirković, a u izvjesnoj mjeri, bar što se tiče samog izvršenja puča, i neki oficiri nižeg ranga, naročito major Živan Knežević.

General Mirković počeo je jedino sebi pripisivati zaslugu čim je puč bio izveden[64] i ta stvar postala je jedan od elemenata razdora koji su, tokom ratnih godina, mučili vladu u londonskom izbjeglištvu. Kralj Petar je govoreći grupi uglednih Britanaca 17. decembra 1941, zasluge za puč pripisao »mlađim i srednjim (oficirskim) činovima jugoslavenske vojske«,[65] naglašeno ne spominjući ni generala Simovića niti generala Mirkovića. U javnosti više ništa o tome nije rečeno sve do jedno desetljeće kasnije, kad je na desetogodišnjicu puča Mirković u Londonu izjavio da je on bio isključivi začetnik. Rekao je da je kroz više godina planirao kako da vojska zaigra značajniju ulogu u političkom životu zemlje, te da je za pomoćnike imao na umu veći broj generala, ali da nije naišao na razumijevanje sve dok se nije povjerio generalu Simoviću koji je prihvatio njegovu ideju. »Tek kada sam o ovoj mojoj ideji obavestio Simovića i on je prihvatio, doneo sam odluku da izvršim nameravani prevrat. Odluku sam doneo sam, a isto tako i celu organizaciju proveo sam. Ja sam odredio momenat i čas, kada treba prevrat da se izvrši.«[66] General Simović je šutio, čuvajući svoju verziju priče za posthumnu izjavu. U izjavi koja je sastavljena 27. januara 1956. u Beogradu, a objavljena nakon Simovićeve smrti 1962, on se postavlja potpuno nasuprot Mirkoviću. On je taj koji je »stajao u centru celog poduhvata« i prigovorio knezu Pavlu i predsjedniku vlade. Također je razgovarao s patrijarhom srpske pravoslavne crkve i s nekolicinom političara te ih obavijestio da su oružane snage protiv Trojnog pakta, i on je bio taj koji je »lično angažovao svog

pomoćnika, brigadnog generala Boru Mirkovića za akciju« i doveo ga u dodir s drugim oficirima, među njima i s majorom Kneževićem. Izjava se nastavlja u trećem licu: »26. marta popodne đeneral Simović doneo je odluku za izvršenje udara noću 26/27-og, i u 17 časova izdao naređenje Bori Mirkoviću: da akcija otpočne u jedan sat posle ponoći 26/27-og.« Izjava završava kako slijedi:

1. Ja sam vršio samo svoju dužnost isto, kao i svi ostali učesnici u tome martovskom činu i ne tražim nikakvo prvenstvo ispred onih koji su zalagali svoje živote u izvršenju neposredne akcije.

2. Mišljenje da je Bora Mirković bio vođa —lider ćele akcije, da je on doneo odluku za izvršenja akcije noću 26/27. marta i da je on izvršio državni udar 27. marta 1941 ne priznajem i smatram da je pogrešno isticati njegovu ulogu iznad uloge u radu neposrednih izvršilaca čina od 27. marta.

3. Isticanje uloge Živana Kneževića i njegovog brata Radoja iznad ostalih, naročito iznad uloge pukovnika Stojana Zdravkovića, nije na mestu.[67]

64 Kljaković, u *Politici,* 20. IX 1970.

65 Dio govora koji sadrži te riječi citira Radoje Knežević u svom članku u *Poruci* br. 53 — 54, str. 32. Radoje Knežević, brat majora Živana, bio je ministar dvora u izbjegličkoj vladi i vrlo je lako mogao biti pisac kraljeva govora.

66 Iz govora generala Mirkovića, kako je naveden u *Dokumenti o Jugoslaviji,* br. 2, str. 37. Hoptner, str. 252, kaže »Mirković je vjerojatno počeo oblikovati svoj plan za udar negdje u vrijeme potpisivanja talijansko--jugoslavenskog pakta 1937.«

67 Simović, »Objašnjenje o ulozi vodećih ličnosti u državnom udaru od 27. marta 1941.« Kapetan Dragiša Ristić, Simovićev adutant u vrijeme pobune, podržava Simovića. Vidi njegovu *Yugoslavia's Revolution 1941,* posebno str. 84-94.

Simovićeva izjava je čvrsta, ali Mirkovič (koji je još jednom kasnijom izjavom ponovio svoje tvrdnje)[68] je vjerodostojniji od dva generala, a njegovu izjavu potkrepljuju s nekoliko strana i Saveznici i sile Osovine. Jedan obavještajni dokument njemačke Dvanaeste armije s datumom od 31. marta 1941. ističe slabost Simovićeve vlade, bilježeći da je Simović »previše mudar da zauzme anti-osovinski kurs, a preslab da od naroda a možda i od oficirskog kora zatraži politiku suradnje s Njemačkom i Italijom«, i zatim dalje nastavlja: »General Mirkovič, čovjek koji je stvarno odgovoran za prevrat, došao je u vezu s njemačkim vojnim atašeom i izjavio da će nova vlada stajati uz Trojni pakt. Vojni ataše nije dao nikakav odgovor.«[69] Premijer Churchill, koji je sigurno mogao saznati mnogo o onome što se zbivalo

u Beogradu, vjerovao je Mirkoviću i braći Knežević.[70] I prema pouzdanom izvoru, postoji memorandum pisan Mirkovićevom rukom nekoliko dana poslije puča, koji je pronađen u komandi avijacije i u kojem se tvrdi da je 26. marta poslije podne Mirkovića posjetio T. G. Mapplebeck, dugogodišnji operativac britanskog Intelligence Servicea u Beogradu, koji mu je rekao da udar treba izvršiti u slijedećih četrdeset osam sati. Mirkovič je odvratio da će udar biti izveden na vrijeme. Ali ni Mirković ni Simović niti bilo tko drugi od pučističkih voda, nije nikada javno spominjao bilo kakvu ulogu britanske obavještajne službe u udaru.

68 Mirkovićeva izjava pojavila se najprije 22. X 1962. u listu *Kiic Triglava* koji objavljuju slovenski politički emigranti u Londonu. Budući da je datirana prije objavljivanja Simovićeve izjave, mora da je Mirković bio upoznat s njenim sadržajem prije objavljivanja. Kasnije ju je gotovo u cijelosti citirao Kljaković, u *Politici* od 19. i 20. IX 1970, u cijelosti je objavljena kao dodatak srpsko-hrvatskom prijevodu ovdje često citirane J. B. Hoptnerove knjige, objavljene u Beogradu 1964, str. 424-429. Svi ostali pozivi na stranice u Hoptnerovoj knjizi odnose se na njezino američko izdanje.

69 Mikrofilm T-312, rola 470, snimki 8,059, 270-71.

70 Churchill, *The Second World War, III, 161.*

Ali ako je Mirković bio glavni začetnik, zašto nije stao na čelo nove vlade? To je pomalo zagonetno, no treba pretpostaviti da bi kao brigadni general (tada najniži generalski čin), bez nacionalne reputacije i u sredini koja je mnogo držala do činova i ranga, imao problema s generalima višeg čina koji ne bi htjeli služiti pod njim. Isti bi slučaj bio sa srpskim a osobito s ne-srpskim političarima koji bi ušli u vladu. U takvim je okolnostima logičan potez bio povezati se s čovjekom najvišeg vojnog čina i nacionalne reputacije, te nesumnjivih prozapadnih uvjerenja. Sve te uvjete ispunjavao je njegov pretpostavljeni, general Simović, poznati prozapadnjak koji se uporno opirao ulasku Jugoslavije u Trojni pakt i koji je štoviše simpatizirao s idejom pobune.

Pod vrhovnom komandom i kontrolom generala Mirkovića raspoređeni su važni zadaci oko vođenja raznih jedinica koje su trebale preuzeti vojne, vladine i policijske centre u Beogradu, te aerodromske uređaje u Zemunu. To je bilo povjereno oficirima srednjih činova iz avijacije, vojske i kraljeve garde. U naznačeno vrijeme, u rane jutarnje sate, plan je glatko proveden u djelo. Pukovnik Dragutin Savić (avijacija) preuzeo je komandu zračne baze u Zemunu; pukovnik Dimić (kopnena vojska) preuzeo je kontrolu nad dva mosta preko rijeke Save između Zemuna i Beograda; pukovnik Stjepan Burazović (vjerojatno jedini Hrvat u rukovodstvu puča), jedan od Mirkovićevih zamjenika u komandi avijacije, preuzeo je gradsku upravu, upravu policije i beogradsku radio-stanicu; major Živan Knežević (garda) preuzeo je dio grada u kojem su bila smještena razna ministarstva i Glavni đeneralštab; pukovnik Stojan Zdravković (garda) preuzeo je kraljevski dvor; potpukovnik Miodrag Lozić preuzeo je kontrolu glavne pošte u Beogradu, a neki drugi oficiri preuzeli su kontrolu gardijske kasarne i

autokomande. Sve je svršeno u nekoliko sati i režim kneza Pavla bio je zbačen. Izgubljen je samo jedan život i to nesretnim slučajem.[71]

Čini se da je prilično definitivno utvrđeno da su zavjerenici unaprijed osigurali podršku mnogih ključnih oficira po garnizonima širom zemlje, iako su, s nekim iznimkama, u to bili upućeni samo oficiri Srbi.[72] Neki stariji oficiri koji su podržavali vlast kneza Pavla, kao na primjer general Petar V. Kosić, načelnik Glavnog deneralštaba, pokušali su navesti one jedinice kraljevske garde koje nisu sudjelovale u udaru da se odupru pučistima, ali su brzo odustali od beznadnog napora.[73] Kad je ocijenjeno da su garnizoni bili sigurni, vođe udara svrgnuli su Namjesničko vijeće kojem je na čelu bio knez Pavle i proglasili kralja Petra (koji još nije imao osamnaest godina) punoljetnim i punopravnim vladarom. Jedan mladi oficir s glasom sličnim kralju Petru pročitao je preko radija proglas narodu, koji je i samom kralju došao kao iznenađenje. General Simović je smjesta preuzeo vlast, te je kao predsjednik vlade i načelnik Glavnog deneralštaba poslao kneza Pavla u izbjeglištvo u Grčku i naredio hapšenje nekolicine političara i generala.

71 Za opis puča na engleskom jeziku vidi Hoptner i Ristić. Standardno jugoslavensko djelo o tom predmetu je Čulinović, *Dvadeset sedmi mart,* posebno str. 268-276, ali također vidi Kljaković, u *Politici* od 12-20. i 27. IX 1970; Milovanović, *Vojni puč i 27. mart,* str. 29-33.

72 Hoptner, str. 256.

73 Vidi izvještaj Dinićeve komisije, *Dokumenti o Jugoslaviji,* br. 10, str. 16.

Srpske opozicione stranke i patriotske grupe, te srpska pravoslavna crkva, sve protivnici kneza Pavla i potpisivanja Trojnog pakta, s oduševljenjem su primili vijest o državnom udaru. U Beogradu i drugim srpskim gradovima, te u mnogim gradovima širom čitave Jugoslavije, izbile su masovne ulične demonstracije, neke inscenirane, a mnoge nesumnjivo spontane, što je sve pridonijelo širenju raspoloženja u znaku uspješne pobune. U mnogima od tih demonstracija sigurno je igrala ulogu Komunistička partija, iako ni posredno ni neposredno nije imala ništa sa samim pučem. Kakva je bila reakcija među širokim masama srpskog naroda, osobito srpskog seljaštva, nije poznato, ali kako je sve to predskazivalo rat, možemo pretpostaviti da je izazvalo veliku zabrinutost. To se također sa sigurnošću može reći i za većinu stanovništva u područjima izvan Srbije.

Zbacivanje vlade i demonstracije koje su podržale prosavezničke oficire, naelektrizirale su za kratko potčinjene zemlje u Evropi i izbacile iskru koja je bljesnula širom svijeta. Na dan udara Churchill je izjavio da je »rano jutros jugoslavenski narod našao svoju dušu.« Ali za trenutkom ushićenja slijedio je trenutak gorkog otrežnjenja. Pobuna je značila da je pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu dovedeno u sumnju i da je time pokrenut lanac događaja sa sudbonosnim posljedicama.

NERIJEŠIVI ZADACI

Uvjeti su zahtijevali formiranje nove vlade nacionalnog jedinstva, i to je bio prvi zadatak koji je očekivao oficire čija je pobuna uspjela. Trebalo je nekoliko dana uvjeravati dra Mačeka, vođu Hrvatske seljačke stranke — vodeće ne-srpske stranke u zemlji — da prihvati mjesto u kabinetu. Za njegov način mišljenja udar je bio čisto srpska stvar, usmjerena ne samo protiv kneza Pavla, nego i protiv sporazuma Cvetković-Maček, i on je oklijevao da uđe u novu vladu. Međutim, njegovo je sudjelovanje bilo stvar od najveće važnosti, jer je trebalo pokazati punu suglasnost njegove stranke.[74] Iako ni Maček ni Simović u svojim memoarima ne spominju da je Maček postavljao uvjete za svoj ulazak u vladu, nema sumnje da je on to učinio. Uvjeti su bili: prvo, da se prizna sporazum o hrvatskoj autonomiji od 26. augusta 1939, te da se prošire neke ovlasti Banovine Hrvatske, posebno s obzirom na kontrolu žandarmerije i policije; drugo, da nova vlada u potpunosti prihvati sve obaveze koje je Jugoslavija prihvatila pristupajući Trojnom paktu u Beču, 25. marta; treće, da jedan vodeći Srbin i jedan vodeći Hrvat privremeno preuzmu ulogu regenata. Prva su dva uvjeta bila u potpunosti prihvaćena,[75] ali budući da je kralj Petar već bio proglašen punoljetnim, jedva da je bilo moguće nametnuti novo regentstvo. Kad se vodstvo Hrvatske seljačke stranke sastalo u Zagrebu 1. aprila da raspravi Mačekovo sudjelovanje u Simovićevoj vladi, složilo se o još jednoj dodatnoj točki: odlučeno je da se u slučaju rata i eventualne namjere vlade da ode u izbjeglištvo, Maček, kao potpredsjednik, zahvali, te da se vrati u Zagreb, a njegovo bi mjesto popunio tajnik stranke dr Juraj Krnjević.[76] Nije poznato da li je Maček o ovome uvjetu obavijestio Simovića kad su se tri dana kasruje sastali u Beogradu.

74 Boban, str. 359.

75 Ibid, str. 363-371.

76 Ibid, str. 366, 373. Krnjević je godine od 1929-1939. proveo u egzilu.

Ulazeći u Simovićevu vladu kao prvi potpredsjednik, dr Maček je kao uvjereni pacifist nesumnjivo vjerovao da pomaže očuvanju mira i teritorijalnog integriteta zemlje.[77] Ali čini se da je već na prvom sastanku kabineta, 5. aprila poslije podne, shvatio da su mu nade uzaludne. Razmatrajući taj sastanak u svojim memoarima, Maček piše: »Onda je počeo govoriti Simović. Njegov govor nije imao nikakav politički sadržaj i sastojao se u cjelini od patriotskih fraza i nacionalnih parola. Postalo.je jasno da Simović želi u rat pod svaku cijenu.«[78] Prema slovačkom diplomatu, koji je dobro poznavao Mačeka i nakon tog sastanka razgovarao s njim, Maček je shvatio da su njegovi mirotvorni napori propali, da su on i njegova politika propali, te da je on još samo jedan slomljeni starac.[79]

77 Za tekst Mačekove izjave za štampu vidi *Poruka* br. 2-3, str. 7, kako je preštampana iz *Obzora,* Zagreb, 4. IV 1941.

78 Maček, str. 223.

79 Za puni tekst poruke njemačkog charge d' affaires svom ministarstvu, koja se bazira na saopćenju slovačkog diplomata, vidi Boban, str. 371.

Na kraju, vlada je sastavljena od vodećih predstavnika svih značajnih političkih stranaka, što ju je bar po imenima činilo »najjačom« jugoslavenskom vladom čitavog međuratnog razdoblja. Ilegalna Komunistička partija Jugoslavije nije, naravno, bila zastupljena, niti su antikomunističke mjere popustile. Nova vlada se u tom pogledu nije razlikovala od stare, a također je htjela izbjeći očiti izazov Hitleru. Stvarno je, naime, vlada bila krajnje razjedinjena i zbog toga slaba. Sudeći po njihovim riječima i djelima, mišljenje članova Simovićevog kabineta o osnovnom problemu rata ili mira s Njemačkom bilo je oštro podijeljeno u dvije grupe. Dobra trećina vlade stajala je u sredini. Osim predsjednika Simovića (koji je uz to bio i načelnik Glavnog đeneralštaba) i generala Bogoljuba Ilića, ministra vojske i mornarice, bilo je još nekoliko političara jako protivnih Osovini. Među njima su bili Srđan Budisavljević (unutrašnji poslovi) i Sava Kosanović (snabdijevanje), obojica članovi Samostalne demokratske stranke, općejugoslavenske partije kojom su dominirali Srbi iz Hrvatske; Branko Čubrilović (poljoprivreda), bosanski član srpske Zemljoradničke stranke, i Radoje Knežević (ministar dvora), član skoro isključivo srpske, Demokratske stranke. Na suprotnom kraju bili su oni članovi kabineta koji su iskreno htjeli da Jugoslavija ispuni obaveze preuzete stupanjem u Trojni pakt 25. marta i koji su tražili dodatne garancije u nadi da će na taj način sačuvati mir i teritorijalni integritet zemlje. Osim Mačeka kao prvog potpredsjednika, u tu su grupu spadala i četiri člana Hrvatske seljačke stranke: Ivan Andres (trgovina i industrija), Josip Torbar (pošte i telegrafi), Juraj Šutej (financije) i Bariša Smoljan (ministar bez portfelja); Momčilo Ninčić (vanjski poslovi), član, gotovo isključivo srpske, Radikalne stranke; Džafer Kulenović (šume i rude) iz Jugoslavenske muslimanske organizacije, stranke bosanskih Muslimana, i dva člana Slovenske ljudske stranke, koja je bila u uskoj vezi s katoličkom crkvom, Fran Kulovec (javni radovi) i Miha Krek (ministar bez portfelja). Preostalih sedam članova kabineta bili su u sredini, neki od njih skloniji prvoj, a neki drugoj grupi. To su bili Milan Grol (socijalna politika i narodno zdravlje) i Boža Marković (pravda), obadva iz Demokratske stranke; Miloš Trifunović (prosvjeta) iz Radikalne stranke; Bogoljub Jeftić (saobraćaj) i Jovo Banjanin (ministar bez portfelja) članovi, uglavnom srpske, Jugoslavenske narodne stranke i Marko Daković (ministar bez portfelja), crnogorski političar.

Jasno je da oficiri koji su izvršili puč nisu bili spremni preuzeti isključivu odgovornost za sudbinu zemlje i zbog toga su inzistirali da Simović stvori vladu sa širokim stranačko-političkim sudjelovanjem. To je više od svega bio dokaz da oficiri nisu imali dugoročni plan, a još manje detaljni politički program. Široka politička lepeza nove vlade onemogućila je jedinstvo mišljenja i ciljeva. Ali akcijom zbacivanja režima kneza Pavla, a time implicitnog negiranja jugoslavenske pripadnosti Trojnom paktu, oni su čini se odrazili političke želje velikog dijela vojske, srpskih opozicionih grupa, vjerskih i kulturnih snaga, jednako kao i

srpskog naroda i određenog dijela ne-srpskog stanovništva širom zemlje. Svi oni koji su odlučno stajali iza nove vlade bili su emocionalno odani paroli »Bolje rat nego pakt, bolje grob nego rob«, koja se na dan pobune izvikivala na ulicama Beograda i mnogih drugih gradova. Ali to je bila parola, a ne program po kojem bi se moglo upravljati zemljom u opasnim vremenima. Dilemu vlade prikladno je opisao pukovnik Kljaković u komentarima kojima je popratio memoare generala Simovića:

»Nije prošlo ni dva dana od izvršenog udara, kada je Simovićevoj vladi bilo jasno da su novi prijatelji (Engleska, SAD) nemoćni da išta efikasno urade u korist Jugoslavije, dok izazvani nesuđeni saveznici (Nemačka, Italija) poseduju veliku snagu. Između ova dva pola, vlada nije bila u stanju da nađe neko svoje rešenje. Sada se svaki njen akt brižno odmeravao, da se ne zameri ni jednoj strani i to će biti suština spoljne politike.«[80]

80 Kljaković, u *Politici,* 25. IX 1970.

Posebno zanimljivo je, naravno, pitanje što je na ime pomoći nova vlada primila od Britanaca, nakon što su njeni tvorci poslušati britanski savjet da zbace vladu koja je potpisala Trojni pakt. Odgovor je - ništa, osim pohvale, savjeta i obećanja. O tome su Britanci zapravo već prije odlučili, kako je to u poruci od 24. marta Eden objasnio Campbellu u Beogradu. Eden je upravo dao Campbellu slobodne ruke da pomogne srušiti kneza Pavla. Ali ga je kasnije istoga dana obavijestio da neće biti moguće isporučiti Jugoslaviji ništa od oružja koje je sada u rukama britanskih trupa, da Jugoslaveni također ne bi mogli upotrijebiti to oružje bez prethodnog uvježbavanja, „te „nadalje, da nema drugog raspoloživog .izvora oružja.[81] U svojoj prvoj poruci Simoviću, 4. aprila,Churchill ga obavještava o masovnim pokretima njemačkih trupa prema Jugoslaviji i daje mu svoj, već uobičajeni, savjet: »Najbolji potez prema pobjedi i sigurnosti jest da se izbori odlučna prethodna pobjeda u Albaniji i pokupe gomile opreme što će vam pasti u ruke.«[82]

81 Eden, str. 264.

82 Churchill, *The Second World War,* III, 174.

Vlada generala Simovića izjasnila se spremnom da prihvati sve međunarodne obaveze prijašnje vlade, uključivši pristupanje Trojnom paktu, pod uvjetom da nacionalni interesi Jugoslavije budu zaštićeni. To nije rečeno samo dru Mačeku s namjerom da uđe u vladu kao potpredsjednik; glavni akter pobune, general Mirković, rekao je to također njemačkom vojnom atašeu u Beogradu, a najviše je to naglasio ministar vanjskih poslova Ninčić, u izjavi predanoj 30. marta Viktoru von Heerenu, njemačkom poslaniku u Beogradu (izjavi koja je za informaciju poslana svim jugoslavenskim predstavništvima u inozemstvu):

Sadašnja kraljevska jugoslavenska vlada ostaje vjerna principima poštivanja zaključenih međunarodnih ugovora, među koje spada i protokol potpisan 25. ovog mjeseca

u Beču. Vlada će na najodlučniji način inzistirati da ne bude uvučena u sadašnji sukob. Njena glavna briga bit će posvećena održanju dobrih i prijateljskih odnosa sa svojim susjedima, njemačkim Reichom i kraljevinom Italijom. Kraljevska vlada je posebno zainteresirana za način primjene spomenutog protokola; u vezi s tim ona će pomnjivo štititi sve bitne interese jugoslavenske države i naroda.[83]

83 *DGFP,* serija D, sv. XII, str. 421-422. Kad se von Heeren vratio u ured iz posjete ministarstvu vanjskih poslova, našao je poruku iz Berlina s instrukcijama da on i ostalo osoblje poslanstva izbjegava svaki kontakt s jugoslavenskim službenim licima. Nijemci nikad nisu odgovorili na Ninčićevu notu. Von Heeren je bio pozvan u Berlin da podnese izvještaj, a otpravniku poslova je naređeno da prema jugoslavenskim vlastima bude krajnje rezerviran. *Ibid,* str. 422-423. 2. IV Nijemci su naredili hitnu evakuaciju svih osim nekoliko službenika svog poslanstva u Beogradu. Istovremeno je otpravnik poslova bio obaviješten da sugerira diplomatima prijateljskih zemalja u Beogradu da većinu svog osoblja pošalju kući ili u neku neutralnu zemlju. *Ibid,* str. 431-432. Smisao svih tih poteza bio je očit: do njemačkog napada na Jugoslaviju bilo je još samo par dana.

Ninčić je naravno djelovao s nalogom i odobrenjem predsjednika vlade Simovića, i (prema mojim izvorima) primio je od Simovića memorandum u kojem se kaže da Jugoslavija ne bi trebala pokazivati nikakve probritanske simpatije, već treba slijediti politiku neutralnosti; da će Jugoslavija u stvari zaštititi lijevi bok Talijanima u Albaniji i desni bok Nijemcima u Bugarskoj, te nadalje, da treba okupirati Solun kako bi tamo spriječila iskrcavanje antinjemačkih snaga.

Nova je vlada ipak htjela od Nijemaca dodatna uvjerenja i pokušavala je stoga povesti nove pregovore - ne samo u Beogradu već i u Budimpešti (s njemačkim predstavnicima koji su trebali doći na pogreb mađarskog predsjednika vlade Pala Telekija), a poslije toga i u Berlinu - i prilično naivno je tražila da Mussolini, nikakav prijatelj Jugoslavije, posreduje za Jugoslaviju..kod Hitlera. Jugoslavenski predstavnici za ove razgovore već su bili imenovani, i određeno je da otputuju 6. ili 7. aprila.

U međuvremenu je nova vlada nastavila Cvetkovićevu politiku prema oružanim snagama ubrzavajući »aktiviranje« rezervista. (U početku nije htjela proglasiti opću mobilizaciju, smatrajući da bi to još više izazvalo Hitlera, što se nastojalo izbjeći). Učinjeni su neki prilično neefikasni pokušaji da se hrana i druge vojne rezerve prebace iz izloženijih ravničarskih krajeva na sjeveru u manje pristupačne planinske krajeve u centralnom dijelu zemlje. Beograd, Zagreb i Ljubljana proglašeni su u slučaju rata otvorenim gradovima. Idući stopama svojih prethodnika, vlada je poduzela posljednji pokušaj da poboljša svoj položaj jačanjem odnosa sa Sovjetskim Savezom, i u tu svrhu potpisan je u Moskvi, noću od 5. na 6. aprila, ugovor o prijateljstvu i nenapadanju. To je bio, međutim, uzaludni diplomatski potez, koji na postojeću situaciju nije mogao imati nikakvog stvarnog utjecaja.

Retrospektivno gledano, jasno je da novi režim nije imao vremena da učvrsti svoju politički vlast u zemlji. Nije imao ni vremena ni sredstava da zemlju politički, psihološki, vojno i ekonomski pripremi za poduzimanje bilo kakvog produženog oružanog otpora. Nije .imao iluzija o stanju u kojem se našla zemlja ni o šansama da se uspješno suprotstavi invaziji sila Osovine. Tako je režim, pokušavajući učvrstiti svoju obrambenu sposobnost, a da ne izazove Hitlerov gnjev, istovremeno pokušavao povesti nove razgovore s Nijemcima, nadajući se da će dobiti daljnje garancije za državni suverenitet i nacionalnu nezavisnost. Ali da bi se s Osovinom mogao sklopiti bilo kakav novi sporazum, volja za pregovorima trebala je biti obostrana. Glavna Hitlerova briga u tom času bio je vremenski raspored za planirani napad na Sovjetski Savez i nije imao ni vremena ni volje da pregovara s Jugoslavenima, tim više što je državni udar smatrao osobnom uvredom i uvredom Trećega Reicha. Zbog toga je 27. marta, nekoliko sati nakon primitka vijesti o pobuni, izdao direktivu (br. 25) za napad na Jugoslaviju u najkraćem mogućem roku: »Vojni puč u Jugoslaviji promijenio je političku situaciju na Balkanu. Čak i ako bi Jugoslavija brzo dala izjavu o lojalnosti, mora se smatrati neprijateljem i zato je treba uništiti što je brže moguće.«[84]

84 *Ibid,* str. 395-396.

Da je udar od 27. marta bio važan ali sporan događaj jugoslavenske povijesti, potvrđuje i način na koji se ocjenjivao i još uvijek ocjenjuje. Većina otvorenih srpskih nacionalista i veliki dio predstavnika prijašnjih vladajućih grupacija ukazuje na njega s ponosom. Pristaše politike prilagođavanja Osovini tvrde da je Jugoslavija bez tog događaja mogla ostati neutralna i tako izbjeći invaziju i mnoge posljedice drugog svjetskog rata, ili da je mogla ući u rat u povoljan čas i s malo žrtava. Rukovodstvo Komunističke partije Jugoslavije reklo je o tom događaju slijedeće:

»Prvi revolucionarni proboj starog političkog sistema odigrao se 27. marta 1941. godine. Puč prozapadno orijentisane frakcije buržoazije i vojnih vrhova protiv pristupanja Jugoslavije hitlerovskom bloku, prevaziđen je raspoloženjem i kretanjem narodnih masa, jer rastući revolucionarni demokratski pritisak koji se ostvarivao pod rukovodstvom Komunističke partije, nije dopustio da taj puč ostane u granicama u kojima su ga pokušavali da zadrže njegovi nosioci. Komunistička partija uspjela je da ga dalje razvije u pravcu dubljeg revolucionarnog pokreta.«[85]

85 VII kongres SKJ, str. **991. Vidi također Kardelj, »Deset godina Narodne revolucije«, str. 55-59.**

Bez obzira kako puč tumačili njegovi izvodioci i pristaše, ili oni protiv čije je politike bio početno usmjeren, ili oni koji su se njime najviše okoristili, nema nikakve sumnje da je njegov neposredni učinak bio ogroman i da je postao početnom točkom uspješne komunističke revolucije. U slijedećoj će se glavi pokazati da je to, također, prouzročilo

sudbonosno odlaganje njemačkog napada na Sovjetski Savez, činjenicu od vrlo velike važnosti za konačnu pobjedu Saveznika nad silama Osovine.

GLAVA TREĆA

Invazija i slom

Kao što smo vidjeli, udar od 27. marta potpuno je iznenadio Nijemce. Njemački diplomati i agenti u Beogradu bili su vrlo svjesni činjenice da su dijelovi jugoslavenskog oficirskog kora, i izvjesni srpski politički, crkveni i kulturni krugovi nezadovoljni politikom kneza Pavla prema Osovini, te vladom Cvetković-Maček uopće. Ali oni nisu računali s mogućnošću udara, ne vjerujući da bi mala, politički »smekšana«, ekonomski slaba, razjedinjena i skoro potpuno okružena zemlja, povej^^pjälitiku ravnu državnom samoubistvu. Kad se dogodilo neočekivano, Hitler je bio tako bijesan zbog te akcije da je odlučio odbaciti svaku eventualnu deklaraciju o lojalnosti nove beogradske vlade i učiniti sve potrebne pripreme da Jugoslaviju uništi i vojno i kao državu.

Na konferenciji koja je održana u Hitlerovoj kancelariji 27. marta poslije podne, razjašnjeni su široki ciljevi predstojećih vojnih operacija protiv Jugoslavije:

Politički je osobito važno da se udar protiv Jugoslavije izvede s nesmiljenom žestinom, te da se vojno uništenje izvrši u formi blitz-operacije. Na taj će način Turska vjerojatno biti dovoljno zastrašena, što će na predstojeću kampanju protiv Grčke imati povoljan utjecaj. Treba očekivati da će Hrvati kad napadnemo stati na našu stranu. U skladu s tim osigurat će im se politički tretman (autonomija kasnije). Za pretpostaviti je da će rat protiv Jugoslavije biti vrlo popularan u Italiji, Mađarskoj i Bugarskoj, jer će im se obećati teritorijalni dobici: jadranska obala Italiji, Banat Mađarskoj, a Makedonija Bugarskoj.[1]

1 Zapisnici sa konferencije u DGFP, serija D, svezak III, str. 372-375. »Banat« se ovdje odnosi na ono što Jugoslaveni zovu Vojvodina i sastoji se od jugoslavenskog dijela Banata, Bačke i Baranje. Budući da su Rumunji prijetili invazijom jugoslavenskog dijela Banata, ako bi pripao Mađarskoj, Hitler ga je uključio u okupiranu Srbiju, a upravu predao lokalnoj njemačkoj manjini.

Hitlerova naredba o vojnom uništenju i političkom komadanju Jugoslavije sadržana je u direktivi broj 25, izdanoj nakon sastanka 27. marta. U direktivi broj 26, izdanoj 3. aprila, Hitler je skicirao ulogu koju u jugoslavenskoj kampanji trebaju igrati Mađarska, Rumunjska i Bugarska. Samo je Mađarska trebala sudjelovati u invaziji; Rumunjska je trebala samo osigurati svoje granice prema Jugoslaviji i Sovjetskom Savezu, a Bugarska je trebala prebaciti veliki dio svojih trupa na granicu prema Turskoj. Kako bi osigurao operativno jedinstvo kampanje, Hitler je za sebe zadržao zadatak da koordinira talijansko i mađarsko sudjelovanje, ali je odlučio da to učini tako da šefovi dviju država pred svojim narodom i

oružanim snagama ispadnu kao »suvereni vojskovođe«. U pismu od 5. aprilaHitler je objasnio Mussoliniju cijeli plan za napad na Jugoslaviju, i dao mu također neke operativne smjernice.[2]

2 Za tekst direktive br. 25. vidi *ibid,* str. 395-396, kao i *Zbornik DNOR,* TOM II, sv. 2; za tekst direktive >r. 26. vidi *ibid,* 440-442, (bez *Zbornika),* a za tekst Hitlerovog pisma Mussoliniju, vidi *ibid,* str. 475-478.

JUGOSLAVENSKI OBRAMBENI PLANOVI

Poput generalštabova drugih zemalja, i jugoslavenski generalštab pripremio je u toku tridesetih godina nekoliko ratnih planova. Kako je vrijeme prolazilo i strateška se situacija zemlje mijenjala, to su i ti planovi bili modificirani. Do prve osnovne revizije jugoslavenskih planova očito je došlo zbog njemačkog priključenja Austrije u martu 1938; revidirani plan potpisao je general Milutin Đ. Nedić (Milanov brat), načelnik Glavnog đeneralštaba, na dan 17. septembra 1938.[3] Nekoliko tjedana kasnije Nedića je smijenio general Dušan T. Simović, i pod Simovićevim rukovodstvom izrađen je novi ratni plan, Plan *S* (S za sjever), zasnovan na pretpostavci da će napad doći iz Italije, Njemačke i Mađarske, te da će Nijemci udariti također s mađarske zapadne granice.[4] Prema tom planu, oko 50% svih jugoslavenskih snaga treba u cilju početne obrane rasporediti na zapadnim i sjevernim granicama, dijelom na liniji fronta, dijelom u utvrđenjima; ostalih 40 posto treba držati u rezervi. Budući da se dugotrajnija uspješna obrana tih granica smatrala nemogućom, plan je predviđao postupno i uredno povlačenje svih snaga u jugoistočnom pravcu, kroz brdovito središte zemlje prema Grčkoj, gdje se pretpostavljalo da će stvar u svoje ruke uzeti jake savezničke armije. Najvažniji zadatak bio bi spriječiti pojedinačno razbijanje jedinica i gubitak oružanih snaga, te održati otvorenim linije opskrbe i put povlačenja.

3 *Aprilski rat 1941,* str. 38-40.

4 Kljaković, u *Politici,* 21. i 22. VIII 1970. Vojnoistorijski institut, *Drugi svetski rat (Pregled ratnih operacija),* . 416-417. (dalje citirano kao *Drugi svetski rat).* O jugoslavenskim ratnim planovima također vidi Terzić, str. 109-324.

Strateška pozicija Jugoslavije radikalno se promijenila talijanskom okupacijom Albanije u aprilu 1939, jer je talijanska prisutnost u Albaniji, osim što je bila prijetnja po sebi, ugrožavala i jugoslavensko odstupanje prema Solunu, što je oduvijek bio jedan od temelja jugoslavenskih ratnih planova. Početkom januara 1940, knez Pavle je uklonio generala Simovića s položaja načelnika glavnog đeneralštaba i zamijenio ga generalom Petrom V. Kosićem. Zbog promijenjenih uvjeta i ponešto različitih strateških shvaćanja, ratni plan *S* je napušten i tokom prvih mjeseci 1940. pripremljen je novi ratni plan, R-40.[5] Taj plan je uzeo u obzir prisutnost talijanskih snaga u Albaniji, unio je nekoliko novih crta, ali slijedio je plan *S* u zahtjevu za početnom obranom zapadnih i sjevernih granica, te postupnim povlačenjem svih

snaga u jugoistočnom pravcu prema Grčkoj. Novosti u planu predviđale su brz i jak napad na talijansko uporište u Zadru na dalmatinskoj obali, tako da se smanji ugroženost središnjeg dijela zemlje iz tog pravca; držanje fronta prema Albaniji, aktivno izviđanje prema Rumunjskoj, te koncentrični napad na Bugarsku svih članica Balkanskog saveza, ako bi Bugarska napala jednu od zemalja članica. Snage određene za operacije na granicama trebalo je pojačati do 70 posto ukupnih snaga.

5 *Drugi svetski rat,* I, 416-417. Kljaković u *Politici,* 25. VIII 1970, prema pismenom iskazu generala Cosića, napisanom poslije rata.

Ali ubrzani razvoj događaja uskoro je pretekao i plan *R-40,* pa je u februaru 1941. izrađen plan *R-41,* koji je računao s prisutnošću njemačkih trupa u Mađarskoj i Rumunjskoj i vjerojatnošću njihova ulaska u Bugarsku. Planom *R-41* bilo je predviđeno stvaranje obrambenog pojasa uzduž čitave jugoslavenske kopnene granice u ukupnoj dužini od skoro 3000 km, s izuzetkom granice prema Albaniji, gdje se predviđala kombinirana grčko-jugoslavenska ofenzivna akcija sa ciljem da se eliminira talijanska vojska u Albaniji i tako zaštiti povlačenje prema Grčkoj. Predviđena je velika koncentracija trupa prema bugarskoj granici, osobito na području jugoslavenske Makedonije, da bi se zaštitila komunikacija Skopje-Solun i put povlačenja. Ne baš mudro, još su više smanjene rezerve u odnosu na ukupne efektive na liniji fronta, do jedan naprama sedam. Iz ovog ili onog razloga, plan *R-41* ipak nije sve do 31. marta bio poslan komandantima grupa armija. Zbog toga je ostalo malo vremena da se u danima neposredno prije invazije prestroje oružane snage, i stari plan *R-40* ostao je i dalje, u aprilu 1941, operativni plan za svaku praktičnu svrhu.[6]

6 *Drugi svetski rat,* I, 417, 421-422, 435-436. Također vidi Kljaković, u *Politici* 1. i 4. X 1970.

Svi su ti planovi pretpostavljali da će napad doći sa strane sila Osovine, te da će Jugoslavija biti saveznik zapadnih demokracija; po karakteru su bili defanzivni, a jugoslavenski je cilj bio da se spasi što je više moguće žive sile, te da se na kraju bude na pobjedničkoj, savezničkoj strani. Početna obrana granica i upotreba pograničnih utvrđenja, te nekoliko dijelom spremnih drugih linija obrane, dozvolile bi postupno povlačenje u brdovito središte zemlje, gdje je, smatralo se, bila moguća dugotrajnija obrana. Put u Grčku trebalo je sačuvati otvorenim, i kao liniju opskrbe i kao eventualni izlaz. Povlačeći se u Grčku, jugoslavenska vojska bi mogla udružiti svoje snage s grčkim i drugim savezničkim armijama, a potpomognuta savezničkim jedinicama i opremom, mogla bi se kasnije vratiti i osloboditi Jugoslaviju od neprijatelja. To je zapravo bilo srpsko iskustvo iz prvog svjetskog rata, osim što se tada povlačilo kroz Albaniju da bi trupe bile prebačene na solunskifront. Na tom iskustvu zasnovani su planovi iz tridesetih godina.

Za vrstu rata koju je srpska vojska vodila 1914—1915. i uz pretpostavku da nema neprijateljske avijacije, oklopnih i motoriziranih jedinica, ti bi planovi bili teoretski izvedivi.

Ali uz uvjete 1941. oni su bili beznadni i neadekvatni. Protiv neprijatelja koji se služi tehnikom blitzkriega, zasnovanoj na upotrebi velikih zračnih, oklopnih i motoriziranih snaga, i koji napada zemlju sa svih strana odjednom, ti su planovi bili praktično beskorisni i vodili su u brzu katastrofu.

Jugoslavenski ratni planovi zamišljali su vojsku koja bi pri punoj mobilizaciji imala oko 1,200.000 ljudi u operativnim jedinicama, i oko 500.000 ljudi (u dobi od 41 — 50 godina) u neborbenim službama.[7] Tokom 1939 — 1940. bilo je nekoliko uzastopnih ali neefikasnih povremenih aktiviranja (eufemizam za mobilizaciju) rezervista, pozvanih da se iskuša efikasnost mobilizacionih planova i pojačaju već postojeće snage vojske, a i radi daljnjeg uvježbavanje i, u nekim slučajevima, radi povećanja radne snage za radove na fortifikacijama.[8] Ali događale su se brojne zloupotrebe u smislu tko je, kada i na kako dugo pozvan. Ni budžet nije dostajao da se program izvrši zadovoljavajuće i vojnički dovoljno stručno. Štoviše, pokazalo se da je moguće aktivirati samo mali dio motornih vozila i stočne vuče. Zbog svega toga je ukupni učinak takvih aktiviranja na borbenu spremnost jugoslavenske vojske ostao neznatan.[9]

7 *Drugi svetski rat,* I, 417.

8 *Ibid)* str. 433.

9 Ministar vojske i mornarice, general Nedić, u svom memorandumu knezu Pavlu i vladi, 1. XI 1940, iznio je vrlo nepovoljnu ocjenu politike periodičkog aktiviranja rezerve. O lošoj uvježbanosti rezervnih oficira u to vrijeme vidi pismo jednog takvog oficira, napisano u maju 1939, *Aprilski rat 1941,* str. 236-241. Nakon rata, kritiku te politike iznio je Maček u svojoj knjizi *In the Struggle for Freedom,* str. 196-198, i general Živko Stanisavljević u pismu *Politici,* 11. IX 1970. (u vezi s Kljakovićevim objavljivanjem Simovićevih memoara).

Veličina i sastav potpuno mobilizirane ratne vojske zamišljen je kako slijedi:

»Štab Vrhovne komande; 3 štaba grupe armija; 7 štabova armija sa delovima van diviziskog sastava; 28 pešadiskih divizija; 3 konjičke divizije; 1 gardiska konjanička brigada; 2 planinska odreda (po 1 plp. i 1 art. divizion); 16 združenih odreda (od 1-3 pp i 1-3 art. diviziona); 16 posadnih pukova za granična utvrđenja; 2 tvrđavske komande (Boka i Šibenik); Komanda vazduhoplovstva sa jedinicama i ustanovama; Komanda ratne mornarice sa jedinicama i ustanovama; specijalne jedinice van armijskog sastava: 4 puka teške motorizovane artiljerije, 2 tenkovska bataljona, 1 bataljon za vezu, 3 železnička puka (saobraćajni, tehnički i radnički) i 6 automobilskih bataljona; Komanda pozadine Vrhovne komande sa jedinicama i ustanovama; 6 armijskih oblasti; 16 komandi diviziskih oblasti i 49 komandi vojnih okruga; trupe za zaštitu i zatvaranje granica i za osiguranje unutrašnjosti teritorije u jačini od 48 pešadiskih pukova od po 2-5 bataljona sa nešto artiljerije (u sastav

ovih pukova ulazile su žandarmerija i granična trupa); Komanda teritorijalne vazdušne odbrane sa jedinicama i ustanovama.«[10]

K tome je jugoslavenska vojna organizacija od aprila 1940. uključivala i specijalnu komandu za gerilske operacije, »četničku komandu«, koja je imala svoj vlastiti štab i trebala je imati sedam bataljona. Ta je snaga mogla biti upotrijebljena kako protiv domaće petokolonaške aktivnosti, tako i za gerilske operacije. Početkom aprila 1941. bilo je organizirano šest od sedam bataljona, koji su pridodani komandama armija (to jest jedan bataljon svakoj armiji), radije nego da budu pod posebnom komandom.[11]

10 *Drugi svetski rat,* I, 418. Za detaljnu informaciju o mirnodopskoj organizaciji vojske vidi *ibid,* str. 74-77, i članak »Jugoslavenska vojska« (stara Jugoslavija), *Vojna enciklopedija,* IV, 235-255, prvo izdanje.

11 Članak *Četovanje, Vojna enciklopešja,* u, 321. i članak *Jugoslavija* IV, 252. Hagen (str. 243) miješa imena: nije pukovnik Draža Mihailović bio šef Četničke komande, već divizijski general Mihailo Mihailović (koji je jula 1965. još živio u Beogradu). Vidi također Terzić, str. 696. Zbog pritiska potpredsjednika Mačeka ime komande je neko vrijeme bilo potpuno neprikladno: *Jurišna komanda.* Prvotno ime vraćeno je u aprilu 1941.

Dvije od temeljnih slabosti jugoslavenske vojske (prije 1941) bile su: sistem vrlo velikih jedinica, i zavisnost o stočnoj vučnoj snazi (često volovi) i tovarnim životinjama za transport. To je bio uzrok sporosti i nedostatka manevarske pokretljivosti jugoslavenskih snaga, naročito velikih formacija. Tako je pješadijska divizija u ratnom sastavu imala 26 — 27.000 ljudi, a konjička divizija 6-7.000 ljudi.[12] A prema planu, potpuno möbiliziräna vojska imala bi oko 900.000 vučnih i tovarnih životinja.[13] Nadalje, iskustvo periodičkog aktiviranja jedinica, tegleće marve i vozila, pokazalo je da izdržavanje životinja i vozila stoji dvostruko više od izdržavanja aktiviranih ljudi. Jugoslavenska vojska bila je potpuno svjesna ovih nedostataka i u junu 1940. počela se proučavati mogućnost da se smanje i poboljšaju vojne formacije, te smanji zavisnost o stočnoj vuči. Ali osim motorizacije četiri artiljerijska puka, do invazije zemlje praktično ništa nije postignuto u tom pravcu.[14]

12 Drugi svetski rat, I, 75-76.

13 Ibid, str. 417.

14 Aprilski rat 1941, str. 715-717.

Još je ozbiljniji problem bila nedovoljna opremljenost oružjem (osobito automatskim oružjem i oružjem specijalne namjene, što je uzrokovalo slabu vatrenu moć jugoslavenskih jedinica) i ostalom vojnom opremom, i praktično potpuna nemogućnost da se popuni oružjem i opremom. Oružje pješadijskih i artiljerijskih jedinica — glavne snage jugoslavenske

vojske — sastojalo se po svom porijeklu i starosti od tri glavne grupe: a) teško naoružanje, uključujući teške mitraljeze preostale iz prvog svjetskog rata, od kojih su mnogi bili zastarjeli i u lošem stanju; b) nešto teškog i nešto lakog naoružanja, kao laki mitraljezi uvezeni u meduratnom periodu iz Čehoslovačke, i u manjoj mjeri iz Francuske; c) lako naoružanje koje se sastojalo od oko.1,000.000 pušaka tipaMauser, i .20.000 puškomitraljeza, dijelom uvezenih, ali većinom proizvedenih po stranoj licenci kod kuće. Samo je ovo lako naoružanje bilo moderno i za njega je bilo dovoljno rezervnih dijelova. Jedinice rezervista bile su naoružane austrijskim puškama iz prvog svjetskog rata.

Od oko 7.000 artiljerijskih oružja, oko 4.000 oružja bilo je relativno moderno, uključujući tu i 800 protivtenkovskih topova. Zatim je bilo oko 1.900 modernih minobacača i oko 250 protivavionskih topova. Sve to oružje bilo je uvezeno, sa raznih strana, što je značilo da su razni modeli oružja često bili bez municije i bez mogućnosti da se odgovarajuće popravljaju i održavaju. Nakon izbijanja rata u Evropi, 1. septembra 1939, postalo je mnogo teže i često nemoguće upotpuniti oružje stranog porijekla. Nadalje, početkom aprila 1941. jugoslavenska vojska imala je na raspolaganju municiju samo za 75 dana za pješadijsko naoružanje, 100 dana za artiljeriju i svega za dva do sedam dana za protivavionsko oružje.[15] Vojska je imala 110 tenkova od kojih su 60 bili, neprikladne mašine od pet tona iz prvog svjetskog rata, a 50 moderni 10-tonski tenkovi kupljeni u Belgiji.1940.[6] Vojska je imala mali broj posada za tenkove i to loše izvježbanih. Za protivtenkovske operacije vježbanje je bilo minimalno.

15 *Drugi svetski rat,* **I, 431.** Vidi **također** ***Jugoslavija, Vojna enciklopedija,*** **IV, 250-252, prvo izdanje.**

16 *Drugi svetski rat,* I, 432.

Onih 459 aviona jugoslavenskog zrakoplovstva bili su također razne proizvodnje — britanske, francuske, njemačke, talijanske i jugoslavenske — a čak ni za avione jugoslavenske proizvodnje nije bilo moguće osigurati rezervne dijelove i zamjenu. Ukupna avijacija sastojala se od 125 lovaca (38 zastarjelih), 173 bombardera i 161 izviđačkog aviona (od toga 150 zastarjelih).[17]

17 Članak *Jugoslavija, Vojna enciklopedija,* IV, 248, prvo izdanje. *Drugi svetskj rat,* I, 422-425, navodi nešto manje brojke, ali budući da je prvi citirani izvor kasnijeg datuma, upotrebljavam njegove podatke.

Jugoslavenska mornarica je bila skromna. Sastojala se od jedne male zastarjele krstarice, četiri moderna razarača, četiri stare torpiljarke, osam velikih i dva mala torpedna čamca, četiri podmornice, jedanaest minonosača, oko tucet pomoćnih plovnih jedinica i četiri riječna monitora na Dunavu.[18] Mornarica je također imala oko 150 većinom zastarjelih hidroplana.[19] Osnovni cilj pomorskog obrambenog plana bio je da za 24-48 sati zadrži

eventualno talijansko amfibijsko iskrcavanje, što je bilo vrijeme potrebno da kopnena vojska stigne do obale i počne s operacijama protiv mostobrana.[20]

18 Jednu od ekstremnih ilustracija šarolikosti jugoslavenskog uvoznog oružja predstavlja razarač *Dubrovnik.* Taj brod je sagrađen u Engleskoj, glavni topovi bili su iz Čehoslovačke, protivavionska oruđa iz Švedske, torpedni uređaji iz Engleske, topovski uređaji iz Nizozemske, radio-oprema iz Belgije. *Drugi spetski rat,* I, 431; vidi također članak *Jugoslavija, Vojna enciklopedija,* IV, 241-243, prvo izdanje.

19 Članak *Jugoslavija, Vojna enciklopedija,* IV, 248, prvo izdanje.

20 Prema osobnom saopćenju prijašnjeg kapetana fregate Jugoslavenske kraljevske mornarice Zenona V. Adamicha koji je radio na tim planovima u jugoslavenskom admiralitetu.

Osnovni razlog da je Jugoslaviji nedostajalo moderno naoružanje leži u nerazvijenoj ekonomiji. Niski dohodak po glavi stanovnika i mala industrijska baza onemogućili su proizvodnju dovoljne količine modernog oružja kod kuće, kao i uvoz takvog oružja. Godine 1938. dohodak po glavi stanovnika procijenjen je na 3.100 dinara, što iznosi oko 70 dolara. Za usporedbu, evo cijena uvoznog naoružanja u novembru 1938. godine: laki tenkovi (12 — 15 tona) 2,500.000 dinara; teški tenkovi (20-25 tona) 5,000.000 dinara; teški kamioni 90.000 dinara; haubice 150 mm (M 36) 3,500.000 dinara; lovački avioni (očito bez naoružanja) 1,750.000 dinara; bombarderi (očito bez naoružanja) 4,500.000 dinara.[21] Kontrast između krajnje niskog dohotka po glavi stanovnika i visokih cijena naoružanja otkriva apsurdnost situacije u kojoj su se našle ekonomski nerazvijene zemlje kao Jugoslavija, kad su pokušavale stvoriti modernu vojsku ili izvršiti barem djelomičnu modernizaciju svojih oružanih snaga. Ili, da kao indikator ekonomske, a time i vojne snage uzmemo proizvodnju čelika. U 1938. Jugoslavija je proizvela oko 230.000 tona čelika, od čega je jedna trećina proizvedena u željezarama na pograničnom području ili nedaleko granice.[22] Te iste godine njemačka proizvodnja čelika iznosila je 22,600.000 tona,[23] a u slijedeće tri godine, kad je Njemačka pod svoju kontrolu podvrgla kapacitete za proizvodnju čelika u Austriji, Čehoslovačkoj, Poljskoj, Francuskoj, Belgiji, Luxemburgu, Nizozemskoj, Danskoj i Norveškoj, ukupna proizvodnja s kojom je raspolagala ogromno se povećala, dok jugoslavenska proizvodnja jedva da je uopće rasla.

21 Za cijene raznog oružja vidi izvještaj Glavnog đeneralštaba od 20. XI 1938. ministru vojske i mornarice. Izvještaj se bavi nespremnošću jugoslavenskih oružanih snaga i potrebom poboljšanja naoružanja i opreme kao i proširenjem vojne industrije zemlje. *Aprilski rat 1941,* str. 68-95, posebno str. 85-90.

22 Ibid, str. 49-50; *Statistički godišnjak FN RJ 1954,* str. 157.

23 Za podatke o njemačkoj proizvodnji čelika vidi Länderrat des amerikanischen Besatzungsgebietes, *Statistisches Handbuch von Deutschland, 1928-1944,* str. 8-9, 288, 600.

Jugoslavenske vojne vlasti bile su bolno svjesne malog ekonomskog potencijala svoje zemlje, malih zaliha oružja i municije i nedostatka ostalih nužno potrebnih vojnih materijala kao odjeće, obuće, lijekova, vozila, te rezervi hrane.[24] Godine 1938. grčevito su pokušali unaprijediti i poboljšati domaću vojnu industriju, ali vrijeme je bilo prekratko a sredstva premala da bi se učinila čuda. Jugoslavija je nastavila kupovati strano oružje; kad je izbio rat a njena neutralistička pozicija izazivala sumnju i Osovine i Velike Britanije, taj uvoz je postajao sve manji, a negdje u 1940. još je samo kapao.[25]

Uoči invazije bilo je odjeće i obuće za svega oko dvije trećine potencijalnih jedinica prve linije, a za druge jedinice samo djelomično. Ostale bitne opreme bilo je samo za trećinu jedinica prve linije. Medicinske i sanitetske opreme bilo je za svega nekoliko tjedana, a ljudske i stočne hrane bilo je samo za dva mjeseca.[26] Za sve ovo postojala je mala ili nikakva mogućnost popune.

U mjesecima koji su prethodili invaziji, Jugoslaviji je uspjelo da iz Sjedinjenih Američkih Država uveze oko 1.000 kamiona vojne namjene, ali praktično je sve teško naoružanje i opskrba zavisila o stočnoj vučnoj snazi.[27] Za ilustraciju: njemačke trupe i oprema mogle su za sat prevaliti udaljenost za koju je jugoslavenskim jedinicama i komori trebalo dvadeset četiri sata. Treba također zabilježiti da je Jugoslavija, sa zanemarivom domaćom proizvodnjom nafte, skoro potpuno zavisila o uvozu, dijelom iz zemalja pojput Rumunjske koja je sada bila pod njemačkom kontrolom. Uvoz morem lako bi presjekla talijanska mornarica. Pod pretpostavkom da rezervoari i rafinerije ne budu bombardirani, rezerve benzina u zemlji su, navodno, dostajale za dva ili tri mjeseca.[28]

24 Vidi naročito izvještaj jugoslavenskog Glavnog deneralštaba od 20. XI 1938. citiranog u bilješci 21.

25 O oružju i vojnoj opremi koju je Jugoslavija htjela uvesti ili kupiti kod kuće, vidi listu datiranu 20. III 1939, *Aprilski rat 1941,* str. 152-160. Glavni su dobavljači oružja trebale biti Njemačka i Italija, ali nakon izbijanja rata obje su osovinske zemlje bitno smanjile svoje isporuke. O avionima i oružju iz Velike Britanije, od 1935. do marta 1941, vidi Vinaver, str. 77-92. O općim problemima vojne industrije i nabave oružja i vojne opreme iz domaćih i stranih izvora, također vidi Terzić, str. 290-297, osobito str. 297.

26 Terzić, str. 277-278.

27 Drugi svetski rat, I, 432.

28 Terzić, str. 274.

Od 1937, Jugoslaveni su trošili prilično velike svote novaca na utvrđivanje svojih granica, najprije prema Italiji, a zatim prema Njemačkoj (Austriji) i Mađarskoj. Na granicama prema Rumunjskoj, Bugarskoj i Albaniji trebalo je krajem marta 1941. započeti s obimnim radovima na utvrđivanju, ali u vrijeme invazije utvrđenja su bila dovršena samo na zapadnoj i sjeverozapadnoj granici. Ona su bila mnogo .nesavršenija nego, na primjer, čehoslovačka utvrđenja prema Njemačkoj, i sastojala su se uglavnom od utvrđenih mitraljeskih gnijezda, protivtenkovskih i protivpješadijskih zapreka.[29] Započeti su i neki vrlo mali obrambeni radovi na utvrđivanju desne obale Dunava, Save i Une.[30] Kad je došlo do invazije, glavni udarac je nekom ironijom došao s bugarske granice, koju prema ratnim planovima *S* i *R-40* nije trebalo smatrati točkom velike opasnosti, i koja je praktično bila bez utvrđenja.[31]

29 O raspravi visokih jugoslavenskih vojnih predstavnika o fortifikacijama, o **odluci-da se grade, o** cijenama, o područjima koja treba utvrditi i napredovanju radova, vidi *Aprilski rat 1941,* str. 90-123, **143-150,** 223-232, 319-329 i *passim.*

30 *Ibid,* str. 638-643, 649-650, 658, 700-704.

31 *Drugi svetski rat,* I, 427-430; Terzić, str. 303-309.

Već je naglašeno da su svi jugoslavenski ratni planovi između 1938. i 1941. računali s mogućnošću povlačenja u Grčku i s osloncem na snažne savezničke armije. Istovremeno, bilo je u britanskom i grčkom interesu da pomognu Jugoslaviji odbiti svaki neprijateljski napad. S namjerom da pomognu Grcima, britanske ekspedicione snage počele su iskrcavanje u Pireju 7. marta.[32]Kao što smo već spomenuli u prošloj glavi, Jugoslaveni su 8. marta poslali u Grčku generalštabnog majora Perišića da obavijesti britanskog komandanta za Srednji istok, generala HenryjaMaitlanda Wilsona, da će se Jugoslaveni oduprijeti njemačkom napadu, te da se raspita može li se ili ne računati s nekim specifičnim oblicima britanske vojne podrške u slučaju da Jugoslavija mora veliki dio svojih trupa povući u Grčku. Britanski i grčki komandanti bili su vrlo razočarani činjenicom da su svi jugoslavenski planovi defenzivne prirode, i zahtijevali su promjenu u korist ofenzivnog pristupa, posebno u odnosu na talijanske snage u Albaniji. Jugoslavenske vlasti zaključile su da ne mogu očekivati nikakvu pomoć od Britanaca u Grčkoj. Nakon puča u Beogradu, Britanci su nastavili s pritiskom da Jugoslavija svoje planove koordinira s planovima grčkih i britanskih snaga, ali je odaziv neočekivano izostao. Nova jugoslavenska vlada odbila je posjetu ministra vanjskih poslova Edena Beogradu, bojeći se da bi Nijemci to smatrali provokacijom, a s oklijevanjem je pristala da primi generala sira Johna G. Dilla, načelnika britanskog Imperijalnog generalštaba, pod uvjetom da dođe u civilnoj odjeći. Razgovori od 1. aprila između Dilla i Simovića bili su potpuno besplodni: Jugoslaveni nisu bili voljni ni za kakvu akciju na koju bi Nijemci imali primjedbi, i pristali su samo da pošalju još jednog oficira na daljnje razgovore u Grčku. Tako je 3. aprila zamjenik načelnika Glavnog đeneralštaba, general Radivoje Janković, otputovao u Grčku, ali ni ti razgovori nisu urodili plodom. Stvarna slabost britansko-grčko-jugoslavenske kombinacije i obeshrabrujući strah od Nijemaca (barem na jugoslavenskoj

strani), spriječili su svaki realistički plan za zajedničku akciju. Postignut je jedino sporazum u smislu kombiniranog jugoslavensko-grčkog napada na talijanske snage u Albaniji, ali to se nije ostvarilo, a invazija je došla. Niti jedna od tri strane nije bila u poziciji da pomogne drugoj, a rezultat je bio uzajamno razočaranje i laka pobjeda Nijemaca u Jugoslaviji i Grčkoj.[33]

32 Britancima je bilo vrlo teško odlučiti da pošalju ekspedicione snage u Grčku. Britanske vojne vlasti na Srednjem istoku i ministar vanjskih poslova Eden (prilikom posjeta Ateni) optimistički su gledali na takvu operaciju i shvaćali su da će vrlo nepovoljno utjecati na sliku o Britaniji ako ne pomogne savezniku u nevolji. Američki pukovnik William J. Donovan, koji je posjetio Balkan i Tursku u januaru, bio je još veći optimist u pogledu većeg britanskog izazova Nijemcima na Balkanu. Britanci su konačno poslali oko 60.000 ljudi u Grčku. S vojnog stanovišta, operacija je bila očita pogreška. Do kraja aprila Nijemci su dosegli najjužniju točku Peloponeza, a između 20. i 31. maja osvojili su Kretu zračnim desantom. Britanci su uspjeli povući oko 50.000 ljudi. Britanski gubici svih vrsta, uključujući zarobljenike, iznosili su oko 12.000 ljudi. K tome su izgubili oko 8.000 kamiona i 209 aviona. Na Kreti su britanski gubici također bili teški: 1742 ubijenih, 1737 ranjenih i 11.835 zarobljenih. Vidi Playfair i dr., II, 70-105, 121-151; Woodward, I, 525-536.

Slabost jugoslavenske vojske u živoj sili, naoružanju, transportu i snabdijevanju, dopunjavale su se s nedostatkom kohezije i jedinstva pogleda i ciljeva u redovima političkog i vojnog rukovodstva zemlje, kao i u većini stanovništva. Politička i vojna kratkovidnost monarhističkog režima učinila je za protekle dvadeset tri godine zemlju potpuno nespremnom za svaku veću vanjsku krizu. Ukratko, tek neposredno prije i nakon udara od 27. marta, spremnost na borbu pokrenula je duhove određenog broja oficira avijacije i kopnene vojske, srpskih političara i javnosti u Srbiji, a u vrlo maloj mjeri i drugdje u zemlji. Kad se nova vlada suočila sa stvarnošću, i taj duh je nestao. Kad je invazija jednom otpočela, većina je visokih oficira bila uvjerena da je otpor Nijemcima beznadan, i razmišljala je samo o tome kako se najbrže predati i spasiti živote, a ne kako se oduprijeti i braniti zemlju.

Petokolonaška aktivnost smatrana je stvarnom opasnošću, zbog nezadovoljstva raznih jugoslavenskih nacija i nacionalnih manjina, osobito njemačke manjine u Vojvodini, ali malo se poduzimalo protiv takve aktivnosti.[34] Iako je vodstvo hrvatske ustaške ekstremističke organizacije zajedno s tri do četiri stotine najžešćih sljedbenika bilo u emigraciji, u zemlji je 1941. bilo vjerojatno nekoliko puta više zakletih članova i nekoliko desetaka tisuća simpatizera. Ustaše šu bili sigurni da će ih dobiti još više ako Jugoslavija bude uvučena u rat. Postojala je također i potencijalna peta kolona medu pro-bugarski orijentiranim Makedoncima, te među albanskim stanovništvom na Kosovu. U godinama prije invazije jugoslavenske su vojne vlasti bile opsjednute idejom o komunističkoj opasnosti u zemlji uopće, a posebno u oružanim snagama, ali su također vrlo pažljivo pratile razvoj događaja među nacionalnim manjinama, te Hrvatima i Makedoncima.[35]

Na kraju treba naglasiti da je uvježbanost svih vidova, rodova i službi vojske bila loša i zastarjela.[36] Jugoslavenski vojni vrhovi pristupali su ratovanju na način iz prvog svjetskog rata, kadrovski rok bio je relativno kratak, a modernog naoružanja nije bilo ni za vježbu ni za borbenu upotrebu.

33 Drugi svetski rat, I, 435-521; Wilson, str. 63-103, osobito str. 72-75, 80-84, 100; Hoptner, str. 274-275; Terzić str. 111-113, 145-150.

34 Vidi Todor Milićević, str. 13-14.

35 Vidi razne izvještaje u *Aprilski rat 1941,* str. 175-176, 252-260, 341-343, 382-383, 412-416, i *passim.*

36 Drugi svetski rat, I, 433.

Jugoslavija je u času invazije imala pod oružjem samo oko 700.000 ljudi: od toga su više od 400.000 bili loše uvježbani regruti, s manje od mjesec dana u uniformi.[37] Većina jedinica bila je još uvijek na zbornom mjestu, a ne na frontu ili na položajima u blizini fronta, gdje im je prema planu bio raspored. Niti jedna jedina divizija nije bila spremna za akciju, iako neki pješadijski i konjički pukovi i neke pionirske jedinice jesu. Prema najautoritativnijim izvorima, niti jedan viši komandni štab, niti jedna jedinica veze, artiljerijska, pogranična, pozadinska, sanitetska ili opskrbna jedinica nije bila popunjena do svoje planirane ratne jačine, to jest potpuno mobilizirana u trenutku invazije. Tako ni one jedinice koje su bile spremne, ili skoro spremne, a zavisile su o podršci drugih jedinica, nisu mogle biti valjano iskorištene.[38] Opća mobilizacija nije namjerno proglašena da se Hitler ne izazove, i do 3. aprila nije ni naređena. A kad je bila naređena, vrlo mnogo ljudi, vlasnika stoke, vučnih i motornih vozila, nije se odazvalo pozivu, osobito u područjima koja nisu simpatizirala s režimom.

37 Prema tvrdnji generala Košića, načelnika Glavnog đeneralštaba od januara 1940. do udara, u Culinović, *Slom stare Jugoslavije,* str. 162-168. Prema službenim podacima, na dan udara bilo je pod oružjem oko 600.000 ljudi *(Drugi svetski rat,* I, 434), ali Terzić (str. 35) kaže da taj broj uključuje i neke jedinice koje su radile na utvrđenjima.

38 Drugi svetski rat, I, 434; Terzić, str. 359; članak *Jugoslavija, Vojna enciklopedija,* IV, 254, prvo izdanje.

NAPAD OSOVINE

U Hitlerovoj direktivi broj 25, izdanoj 27. marta poslije podne, stajalo je da »Jugoslavija mora biti uništena što je brže moguće«. U točki 2. ove direktive navodi se osnovna strateška zamisao:

Moja je namjera da u Jugoslaviju prodrem u generalnom pravcu prema Beogradu i prema jugu, koncentričnom operacijom iz područja Rijeka-Graz s jedne, i iz područja oko Sofije s druge strane, te da jugoslavenskim oružanim snagama zadam uništavajući udarac. K tome namjeravam odsjeći krajnji južni dio Jugoslavije od ostale zemlje i zauzeti ga kao bazu za nastavak njemačko-talijanske ofenzive protiv Grčke.[39]

Hitler je dalje postulirao »zaoštravanje domaće političke napetosti u Jugoslaviji davanjem garancija Hrvatima.«[40] Među važnim pojedinostima direktive bila je slijedeća: »Čim budu na raspolaganju dovoljne snage i čim vremenske prilike dopuste, treba uništiti sva zemaljska postrojenja jugoslavenskog zrakoplovstva i Beograd, neprekidnim danonoćnim napadima Luftwaffe.«[41]

39 Za potpuni tekst vidi *DGFP,* serija D, sv. XII, str. 395-396.

40 Ovaj dio Hitlerove strategije protiv Jugoslavije doveo je kasnije do proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, o kojoj će biti više riječi u Glavi IV.

41 *DGFP,* serija D, sv. XIII, str. 395.

Budući da nisu imali prethodnih planova za napad na Jugoslaviju, Nijemci su iznenađeni beogradskim državnim udarom bili prisiljeni improvizirati: trebalo je smisliti napad koji bi garantirao brzi slom jugoslavenskih snaga, i koji bi u najmanjoj mjeri otežao pripreme za napad na Rusiju (operacija Barbarossa).[42] Kako Hitler nije mogao pouzdano znati kakav će otpor pružiti Jugoslaveni, brz i snažan napad bio je tim potrebniji. Trupe njemačke 12. armije već su u Bugarskoj čekale za napad na Grčku i jedan njihov dio lako se mogao upotrijebiti protiv jugoslavenske Makedonije i Srbije; dijelovi drugih njemačkih velikih jedinica smještenih u Austriji, Mađarskoj i Rumunjskoj za operaciju Barbarossa mogli su se privremeno odvojiti za operacije protiv jugoslavenskih snaga u Sloveniji, Hrvatskoj, Vojvodini i Srbiji. Zbog nestašice materijala, sve ove jedinice ipak nisu bile u punoj pripravnosti. Iz toga je proizlazilo da »snage koje će sudjelovati u jugoslavenskoj kampanji treba prikupiti s prostora između istočne Njemačke i južne Francuske, a u izvjesnim slučajevima nužno je poduzeti specijalne mjere da se ubrzaju pripreme za njihovo sudjelovanje u bitci.«[43]

42 Plan Operacije 25. podastrt je Hitleru 29. marta. Užurbano su ga pripremili i sastavili specijalni odjeli njemačkog Generalštaba i operativnog štaba Vrhovne komande. Za opis tih priprema, prema jednom njemačkom oficiru, koji je u to vrijeme bio adutant u Generalštabu, vidi Mueller-Hillebrand, *The German Campaign in the Balkans 1941 - A Model of Crisis Planning,* str. 17-34. Za detaljni raspored jedinica, kako ga je naredila Glavna komanda kopnene vojske (Oberkommando des Heeres OKH) 30. aprila 1941. vidi mikrofilm br. T-78, rolu 329, snimke 6.285, 869-915. Vidi također *Kriegstagebuch des Oberkommando der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab)* I, 150, 368-370, 1181 (dalje citira kao *KTBjOKWjWFSt);* Greiner, str. 280-282.

43 Mueller-Hillebrand, *The German Campaign,* str. 73.

Sve u svemu, snage napadača sastojale su se od 24 njemačke divizije i oko 1500 njemačkih aviona, 23 talijanske divizije i oko 670 talijanskih aviona zajedno sa značajnim brojem pomorskih jedinica, i pet mađarskih divizija - ukupno 52 divizije sa oko 2200 aviona. Njemačke divizije, najbolje naoružane i opremljene, bile su kičma napadačkih snaga. Od toga su dvije petine bile oklopne ili potpuno motorizirane divizije s ogromnom vatrenom moći i pokretljivošću, a vodili su ih veterani iz kampanja u Poljskoj, Norveškoj i Francuskoj. Bili su to savršeno uvježbani, pouzdani, sposobni i majstorski predvođeni ljudi. Oni su bili nosioci siline udara protiv jugoslavenskih trupa.

Jugoslavenska vojska s oko 30 divizija, od kojih nijedna nije bila do kraja popunjena ljudstvom i u stanju borbene spremnosti, niti je zaposjela položaje u pojedinim područjima predviđenim planom, bila je, nasuprot njemačkoj, loše uvježbana, borbeno neiskusna (s izuzetkom viših oficira koji su bili u prvom svjetskom ratu) i obilježena krajnje defetističkim duhom svojih glavnih komandanata. Nadalje, komanda nekih najvećih vojnih jedinica povjerena je umirovljenim generalima, koji su bili reaktivirani svega nekoliko dana prije invazije.[44]

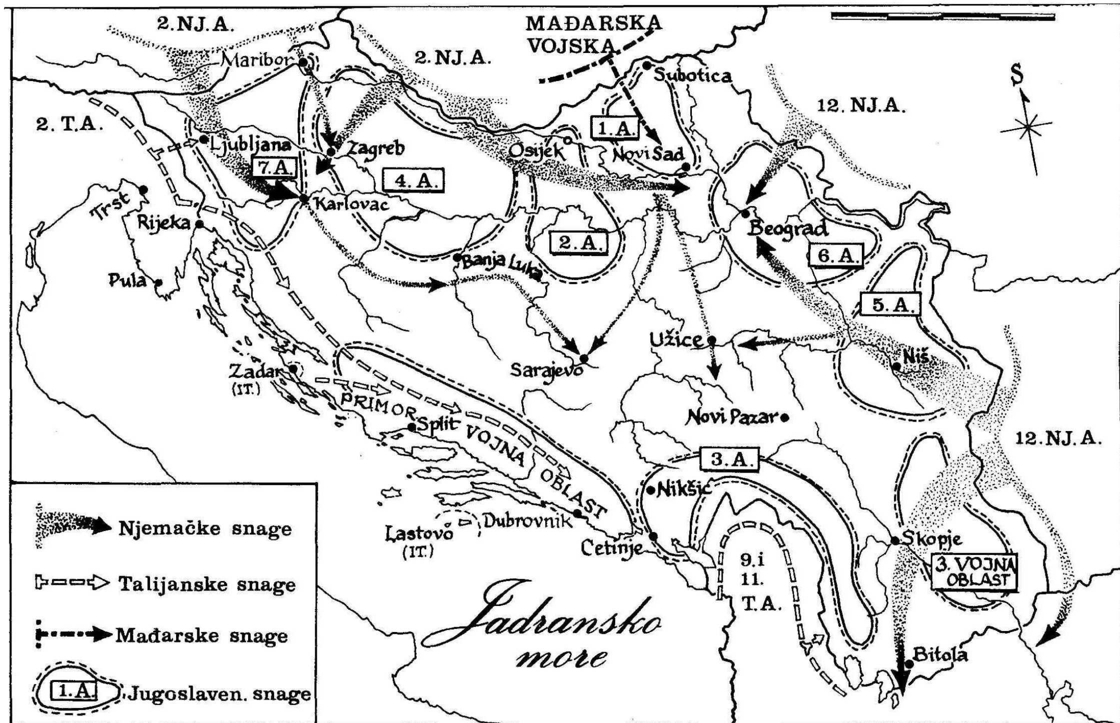
44 Zelenika, str. 209.

Karta 2 pokazuje raspored jugoslavenskih obrambenih snaga, te raspored i pravac napredovanja napadačkih armija. Većina njemačke 12. armije bila je raspoređena u Bugarskoj, s nekim jedinicama u Rumunjskoj; 2. armija bila je na položajima u Austriji i zapadnoj Mađarskoj. Talijanska 2. armija bila je u Istri i na sjeveru, sve do austrijske granice; talijanske 9. i 11. armija bile su u Albaniji. Glavnina mađarskih snaga bila je koncentrirana na području između Dunava i Tise.

Sedam jugoslavenskih armija, podijeljenih u četiri grupe armija, bile su raspoređene po obrambenom pojasu na periferiji zemlje. Prva grupa armija sastojala se od Sedme armije, raspoređene u Sloveniji i sjeverozapadnoj Hrvatskoj, nasuprot Nijemcima. Četvrta armija u sjevernoj Hrvatskoj raspoređena je kao zaštita od njemačkog napada iz zapadne Mađarske. Druga grupa armija sastojala se od Druge armije u Slavoniji i Baranji i Prve armije u Bačkoj. Treća grupa armija sastojala se od Treće armije koja je trebala braniti Crnu Goru, Kosovo i zapadnu Makedoniju od napada iz Albanije, i snaga Treće armijske oblasti koje su trebale braniti Makedoniju od napada iz Bugarske. Peta armija, raspoređena u jugoistočnoj i istočnoj Srbiji, i Šesta armija, rapoređena u južnom Banatu i centralnoj Srbiji, bile su pod neposrednim zapovjedništvom Vrhovne komande i trebale su braniti Srbiju i Banat od napada iz Bugarske, odnosno Rumunjske. Uz to su postojale i relativno slabe trupe primorske oblasti, sa zadatkom da štite od talijanskog kopnenog napada iz Zadra, te protiv napada talijanske mornarice ili amfibijskog iskrcavanja. Tako su sve točke napada bile zaštićene, ali nijedna od njih dovoljno jako da izdrži teški nasrtaj. Nadalje bilo je premalo

jedinica u rezervi; kao što se sjećamo, ratni su planovi povećavali postepeno broj jedinica na liniji fronta u odnosu na rezervu, sve dok ih plan *R41* nije sveo na omjer sedam naprama jedan, a tako je bilo i u vrijeme invazije 1941. K tome su rezerve bile loše raspoređene, a njihova slaba pokretljivost smanjivala je njihovu efikasnost.[45]

45 Drugi svetski rat, I, 444-445, 491.

Karta 2. Invazija Jugoslavije, april 1941 (Prema karti nasuprot str. 32 u knjizi Ahmeta Đonlagića, Žarka Atanackovića i Dušana Plenče: *Jugoslavija u drugom svjetskom ratu,* Beograd 1967)

Za dan napada određen je isprva 31. mart, ali je napad odgođen do 6. aprila. Jugoslavensku vladu je 2. aprila o točnom datumu napada obavijestio pukovnik Vauhnik, jugoslavenski vojni ataše u Berlinu, ali vlada nije ozbiljno shvatila njegovo upozorenje.[46] Snažni udar 6. aprila počeo je masovnim zračnim napadom na Beograd, te na sve aerodrome i instalacije jugoslavenskog zrakoplovstva.[47] Istovremeno su oklopne, motorizirane i pješadijske jedinice njemačke 12. armije iz jugozapadne Bugarske otpočele s napadom na jugoslavensku Makedoniju.[48] Jaki prodor u Makedoniju omogućio je Nijemcima da 7. aprila zauzmu grad Skopje i da presjeku željezničku i cestovnu vezu između Jugoslavije te grčkih i britanskih snaga u Grčkoj, zadajući tako fatalni udarac osnovnom načelu svih jugoslavenskih ratnih planova — održanju otvorenog puta do Soluna kao linije snabdijevanja ili eventualnog povlačenja. Osmog aprila su njemačke snage iz Bugarske prodrle u Srbiju i pojurile na sjever, prema Beogradu. One su četiri dana kasnije, zajedno s njemačkim

snagama koje su krenule iz Rumunjske, došle do Beograda i zauzele ga bez otpora. Napad jedinica 2. njemačke armije iz zapadne Mađarske na Hrvatsku, te iz Austrije na Sloveniju, opočeo je 7. aprila, ali to su bile samo uvodne operacije. Usprkos ustaškoj petokolonaškoj aktivnosti, jugoslavenska Četvrta armija pružila je mjestimični otpor, ali je 9. aprila bila prisiljena otpočeti s povlačenjem prema jugu. Sedma armija također se počela povlačiti iz Slovenije. Desetog aprila, nakon izviđačkih napada i uspostavljanja mostobrana, njemačke trupe iz zapadne Mađarske krenule su u uništavajućem nasrtaju kroz sjevernu Hrvatsku, područjem koje je trebala držati Četvrta armija, i brzo se približavale Zagrebu. Kasno poslije podne njemački su tenkovi počeli ulaziti u grad. Dotad su njemačke trupe, napredujući iz Austrije, zauzele većinu Slovenije i neke su se od tih jedinica 11. aprila sastale južno od Zagreba s jedinicama koje su došle iz Mađarske. Ostale njemačke jedinice iz zapadne Mađarske udarile su na jugoistok, kroz Slavoniju, sa ciljem da dođu do Sarajeva. Tamo su se 15. aprila sastale sa snagama koje su nadirale iz Zagreba. U blizini Sarajeva su 15. aprila Nijemci zarobili jugoslavensku Vrhovnu komandu, koja je zapravo čekala da se preda. Tokom čitave jugoslavenske kampanje Nijemci su, kadgod su to vremenske prilike dopuštale, intenzivno angažirali svoje zračne snage u samostalnim operacijama i kao podršku kopnenim snagama. Iako je jugoslavensko zrakoplovstvo bilo skoro potpuno mobilizirano i prilično se dobro držalo protiv neprijatelja, Nijemcima je uspjelo steći kontrolu nad jugoslavenskim nebom već prvog dana rata.

46 Vidi Hoptner, str. 281-283; Kljaković, u *Politici* 3. X 1970.

47 Na sam dan invazije Jugoslavija je zatražila oružje od SAD. Do kraja aprila Sjedinjene Američke Države odredile su malu količinu oružja iz postojećih rezervi, ali tad je već bilo prekasno. Vidi Stettinius, str. 91.

48 Za njemačke izvještaje o ratu na Balkanu, vidi OKW, *Der Feld^ug auf dem Balkan und die Rückeroberung der Cyrenaika;* KTB/OKW/WESt I, 375-382; Bathe i Glodschey, *Der Kampf um den Balkan;* Greiner, str. 273-282, 286-287. Takoder, United States, Department of the Army, *The German Campaigns in the Balkans (Spring 1941),* Department of the Army Pamphlet br. 20-260. Ta i druge takve brošure bile su sastavljene na osnovi referata koje su pisali njemački oficiri u američkom zarobljeništvu uglavnom po sjećanju a ne na osnovi dokumenata, iako su se služili dnevnicima feldmaršala Franza Haldera, te kartama i razgovorima s ostalim sudionicima. Za talijanske izvještaje, vidi Stato Maggiore del R. Esercito, *Bollettini della Guerra,* str. 229-239; Zanussi, I, 83-101; Roatta, str. 161-183.

Među jugoslavenskim izvorima najvažniji je Vojnoistorijski institut, *Zbornik dokumenata i radova o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda,* Tom II, sv. 2, str. 465-570. (dalje citiran kao *Zbornik DNOR).* Za diskusiju i analizu Aprilskog rata 1941. najvažniji su izvori *Drugi svetski rat,* I, 74-77, 398-493, osobito 446-493; radovi Terzića, Krizmana i Zelenike; Čulinović, *Slom stare Jugoslavije,* str. 145-347; i članak »Aprilski rat«

u *Vojnoj enciklopediji,* I, 185-189. Za mišljenja jednog od kraljevskih jugoslavenskih generala u emigraciji, vidi Todor Milićević.

Talijani su svoje zračne napade 7. aprila usmjerili protiv zrakoplovnih i pomorskih jedinica i njihovih uređaja, te gradova uzduž jadranske obale, i nastavili ih s prekidima tokom slijedećih dana. Također su Nijemcima dopustili upotrebu svojih aerodroma za napad na iste ciljeve. Operacije jedinica talijanske Druge armije ograničile su se na sporadičnu artiljerijsku vatru od 6. do 11. aprila, kad su i talijanske trupe prodrle na jugoslavenski teritorij. Dotad su jugoslavenske snage već bile u procesu raspadanja na svim frontovima osim albanskog. Ne susrećući praktično nikakvog otpora u Sloveniji, Hrvatskoj i Dalmaciji, Talijani su brzo napredovali. 12. aprila ušli su u Ljubljanu, dok su ostali dijelovi 2. armije nadirali u Hrvatsku i Dalmaciju. Neke jugoslavenske snage prodrle su u Albaniju gdje su bile raspoređene trupe talijanske Devete armije, ali su Talijani otkrili jugoslavensku šifru i slanjem lažnih poruka zbunili jugoslavensku višu komandu na albanskom frontu, tako da čak ni tu Jugoslaveni nisu požnjeli nikakav uspjeh.[49] To je moralo posebno obradovati Hitlera koji je naročito tražio od Mussolinija da albanski front brani svom žestinom.[50] Jedanaestog aprila su mađarske trupe otpočele svojim operacijama protiv Jugoslavije u Bačkoj. Ni one nisu susrele praktično nikakav otpor, pa su brzo napredovale prema svojim ciljevima: da bi ih okupirale ili kasnije anektirale. Tjedan dana kasnije, 19. aprila ušle su u Jugoslaviju i bugarske trupe da zauzmu područja koja im je Hitler dodijelio.

49 Janeković, str. 27-46, osobito str. 27-28. Prema ovom izvoru, talijanski vojni ataše u Beogradu imao je prije rata 34 agenta u jugoslavenskim oružanim snagama, od kojih dvojicu u Glavnom đeneralštabu.

50 DGFP, serija D, sv. XII, str. 476, Hitlerovo pismo Mussoliniju, 5. aprila 1941.

Strategija njemačkog napada na Jugoslaviju je bila jednostavna: prvo, proizvesti ogromni psihološki udarac brutalnim zračnim napadom na Beograd, odsjeći eventualnu liniju povlačenja prema Grčkoj, te bezobzirno napasti aerodrome i instalacije neutralizirajući taj dio jugoslavenske obrane. Drugo: razoriti zračnim napadima glavne komunikacije i napasti jugoslavensku kopnenu vojsku iz više pravaca s mnogo jačim snagama, ispresijeći zemlju snažnim frontalnim i obuhvatnim operacijama u dijelove, i time preduhitriti otpor polumobilizirane, loše opremljene, nepokretne i slabo predvođene jugoslavenske vojske. Treće, jugoslavenske armije uništiti pojedinačno i eliminirati ih kao organizirane borbene jedinice. U stvari su se sve te operacije slile u jednu i izvršene su tokom pet ili šest dana. Hitlerova odluka da brzim, masovnim napadom prisili Jugoslaviju da poklekne što je brže moguće, jedva da je mogla biti efikasnije provedena. Zemlja je za par dana pala.

VOJNI I POLITIČKI SLOM

Vojna kampanja Osovine protiv Jugoslavije može se prikladno podijeliti u dvije faze: najprije odlučni nalet u trajanju od 6. do 10. aprila, a zatim druga faza, od 11. do 17. aprila, koja uključuje zauzimanje vitalnog prostora i svršava predajom jugoslavenske vojske.[51] Prva se faza sastoji od velikih ofenzivnih pokreta u Makedoniju, Srbiju i Banat, i konačno 10. aprila u sjevernu Hrvatsku i Sloveniju, što je dovelo do sloma svih jugoslavenskih frontova obrane. Do 10. aprila jugoslavenske su snage bile već u potpunom neredu, predajući se i odstupajući u svim područjima osim uzduž albanske granice. Videći slom na svim frontovima, jugoslavenska Vrhovna komanda izdala je tog dana Operativnu direktivu broj 120 kojom je naredila opće povlačenje svih jedinica prema brdovitoj unutrašnjosti zemlje, gdje bi se mogla uspostaviti jaka linija obrane i izdržati dok ne stigne pomoć od zapadnih saveznika. Vrhovna komanda je preko radija također obavijestila sve jedinice da tuku neprijatelja na svoju vlastitu inicijativu gdje god bude moguće — iako je to sigurno bila pusta nada usred skoro potpunog raspada oružanih snaga.[52]

51 Kronologiju Aprilskog rata treba rekonstruirati na osnovi škrtog jugoslavenskog dokumentarnog materijala, objavljenih neprijateljskih materijala i svjedočanstava nekih visokih oficira koji su u to vrijeme komandirali raznim jugoslavenskim jedinicama. Vidi *Drugi svetski rat,* I, 7; Dedijer, »Sur l'armistice 'germano-yougoslave'« osobito str. 1 — 2.

52 Terzić, str. 505-507.

Desetog aprila, posljednjeg dana prve faze, nekoliko sati prije ulaska njemačkih tenkova u Zagreb, hrvatski ustaše su pod vodstvom i uz pomoć njemačkih agenata proglasili Nezavisnu Državu Hrvatsku. U Sloveniji su prvoga dana rata slovenske političke stranke (osim komunista) formirale Slovenski narodni savjet, ali. aprila, slijedeći događaje u Zagrebu, Narodni savjet se preko Radio-Ljubljane proglasio jedinom suverenom vlašu koja jedina predstavlja slovenski narod.[53] Slijedećeg dana savjet se predao talijanskoj vojsci koja je ušla u Ljubljanu.

Dok su armije Osovine 13. aprila napredovale sebi svojstvenim tempom na svim frontovima, predsjednik vlade Simović, koji je bio i načelnik štaba Vrhovne komande, prenio je svoja ovlaštenja na generala Danila Kalafatovića i dao mu instrukcije da zatraži primirje, jer je daljnji otpor nemoguć »zbog događaja u Hrvatskoj i Dalmaciji.«[54] Pod »događajima u Hrvatskoj i Dalmaciji« Simović je mislio na djelovanje ustaške pete kolone i nekih hrvatskih oficira u jugoslavenskoj vojsci, te dijela poluvojnih organizacija Hrvatske seljačke stranke, ali ono je, kao i aktivnost slovenskih političara u Sloveniji, u stvari bilo od malog vojnog značenja. Oni su teško mogli biti uzrok potpunog sloma, ali su predstavljali prikladan izgovor da se objasni ono što je u stvari bio (kao što je Simović kasnije priznao) potpuni slom jugoslavenskih oružanih snaga na svim frontovima i neuspjeh jugoslavenskih visokih oficira (velikom većinom Srba) da pokažu borbenu inicijativu ili odlučnost protiv neprijatelja.[55]

53 O razvoju događaja u Sloveniji, vidi Saje, str. 15 — 27.

54 Simović je taj korak poduzeo očito na svoju ruku. Za tekst njegove naredbe Kalafatoviću i za druge dokumente o slomu oružanih snaga i primirju, vidi *Zbornik DNOR,* tom II, sv. 2. str. 549-570; vidi također Čulinović, *Slom stare Jugoslavije,* str. 281 -309.

55 Terzićev detaljni opis višeg komandnog osoblja jugoslavenskih oružanih snaga tokom aprilskog rata (str. 691-698), iz kojeg se skoro bez greške može izvesti nacionalnost komandanata, pokazuje da su uz položaje zapovjednika Vrhovne komande i ministra vojske i mornarice sva komandna mjesta viša od divizije bila u rukama Srba. Komandanti 29 od 30 divizija bili su Srbi, kao i komandanti 11 kombiniranih odreda, od ukupno 12. Na položajima u zrakoplovstvu drugi su narodi bili prilično dobro zastupljeni, a u mornarici većinu komandnih mjesta nisu zapremali, Srbi.

Nepovoljan položaj jugoslavenskih snaga od prvog dana napada i neposredne uzroke njihova sloma najbolje je karakterizirala autoritativna »Vojna enciklopedija« u svom članku o »Aprilskom ratu«:

»Tri početna udara rešila su sudbinu jugoslavenske vojske: 6. IV u Makedoniji, 8. IV u Srbiji, a 10. IV u Hrvatskoj. Sva tri puta su Hitlerovci probili granični front, prodrli duboko u unutrašnjost, i jugoslavensku odbranu izbacili iz ležišta... Kad je probijen granični front, jugoslovenske trupe bile su ubrzo prevaziđene, raskomadane, opkoljene, bez veze, bez komora, voćstva.«[56]

Međutim, kolikogod treba kriviti jugoslavensku vojsku zbog nedostatka borbenosti, treba reći da se .„ona jednostavno nije mogla mjeriti sa^silama Osovine. Kombinirana vojna sila Njemačke i njenih saveznika bila je nerazmjerno nadmoćna, i mala jugoslavenska vojska nije imala nikakve šanse za uspješnu obranu. Jugoslavenska Vrhovna komanda već je prvoga daha rata izgubila kontrolu nad svojim armijama na položaju, a u većini slučajeva i svaki kontakt s njima. Nastavila je s izdavanjem naređenja, ali ona su bila samo formalna, budući da se nisu odnosila na stvarno stanje na bojištu; naređenja se nisu mogla ni prenositi do armija, a još manje provesti u djelo.[57]

56 Aprilski rat Vojna enciklopedija, I, 189, prvo izdanje.

57 Drugi svetski rat, I, 491-492.

Četrnaestog aprila kralj i njegova uža okolina, a 15. aprila predsjednik vlade Simović i vlada, te praktično svi glavni sudionici nedavnog udara, pobjegli su iz zemlje s jednog aerodroma kraj Nikšića u Crnoj Gori. S izuzetkom nekih jedinica koje još nisu čule tu vijest (pa je bilo nešto borbe na albanskoj granici), Aprilski rat je bio završen. Od čitave jugoslavenske oružane sile samo je mali dio izbjegao zarobljavanju, a i taj privremeno; mali dio mornarice u sastavu od dva torpedna čamca i jedne podmornice pobjegao je u Egipat;[58] dio zrakoplovstva, između šezdeset i sedamdeset aviona, odletio je iz zemlje; oko

1500 vojnika pobjeglo je u Grčku. Vojnike su uskoro zarobili Nijemci, a četrdeset četiri aviona je kratko vrijeme nakon bijega uništio napad njemačkih bombardera na aerodromu Paramythia blizu Janjine, u sjeverozapadnoj Grčkoj. Oko dvadeset drugih aviona odletjelo je u Egipat.[59] I Nijemci i Talijani bili su iznenađeni brzinom jugoslavenskog rasula. Očekivali su da će se vojska, ili bar dio vojske, nakon početnih poraza povući u unutrašnja planinska područja i čvrsto se boriti sve dok bude imala municije i hrane.[60] Umjesto toga, kao što je primijetio jedan njemački oficir, »osvajanje Jugoslavije, s njemačke točke gledišta, bilo je praktički vojna parada.«[61] General Roatta komentirao je u svojim memoarima: »Mi smo u stvari vrlo dobro znali da jugoslavenska vojska ne bi mogla izdržati protiv snaga Osovine. Ali mislili smo da će neprijateljska komanda, shvaćajući da je bitka izgubljena, ipak više voljeti slavnu propast (»morire in bellezza«) pokušavajući izvršiti briljantni proboj na nekoj od naših slabih točaka, ili na frontu u Alpama ili u Albaniji.«[62]

58 Vidi Adamich, »The Royal Yugoslav Navy in World War II«

59 Richards, I, 298.

60 Vidi naređenje o rasporedu za Operaciju 25. od 30. marta 1941, kako ju je izdala OKH, mikrofilm br. T-78, rola 329, snimke 6, 285. 870.

61 Von Melenthin, str. 31.

62 Roatta, str. 162.

Planinski tereni Jugoslavije, idealni za gerilsko ratovanje, bili su zaista velika vojna prednost, ali izuzev nekoliko gerilskih jedinica, jugoslavenska vojska je bila uvježbana samo za konvencionalno pješadijsko i artiljerijsko ratovanje, tipično za prvi svjetski rat. Pod postojećim uvjetima, u Jugoslaviji u to vrijeme ne bi niti gerilski rat bio moguć. General Terzić (bivši kraljevski jugoslavenski oficir koji je tokom rata postao partizanski general) sugerira da je jugoslavenska Vrhovna komanda trebala izdati naređenje za općenarodni gerilski rat u područjima na kojima nije bilo široke petokolonaške aktivnosti, ali njegova sugestija proizlazi iz kasnijih partizanskih uspjeha koji su postignuti pod političkim i psihološkim okolnostima sasvim drugačijim od onih koje su vladale u vrijeme invazije i tokom Aprilskog rata.[63]

63 Terzić, str. 506-507.

PRIMIRJE 17. APRILA 1941.

Dva dana nakon što su Nijemci zarobili u Sarajevu generala Kalafatovića i štab Vrhovne komande, Jugoslaveni i Osovina potpisali su 17. aprila »Odredbe o izvršenju primirja od 17. aprila 1941.« Sa strogo pravne točke gledišta to nije bio dokument koji obavezuje. Kao što se u članu 1. izričito kaže, to nije bio prekid neprijateljstava već bezuvjetna kapitulacija - a

Kalafatovića je predsjednik vlade Simović opunomoćio samo da traži i potpiše primirje. Već taj nedostatak punomoćja čini dokument nezakonitim, bar što se Jugoslavije tiče. Nadalje, jugoslavenski potpisnici, general Radivoje Janković i Aleksandar Cincar-Marković predstavljali su generala Kalafatovića, ali Kalafatović je bio ratni zarobljenik i u stvari nije imao zakonsko pravo da djeluje u ime Jugoslavije ili njenih oružanih snaga, niti da ovlasti predstavnike da to učine (Janković je također bio ratni zarobljenik).[64]

64 Za detalje pregovora vidi članak jednog sudionika, potpukovnika Radmila Trojanovića, »Pregovori o primirju s Njemačkom, 16. i 17. aprila 1941« str. 9-17. Za tekst direktive vidi *Zbornik DNOR,* tom II, sv. 2, str. 559-562, ili Čulinović, *Slom stare Jugoslavije,* str. 303-305. General Janković bio je pomoćnik načelnika štaba Vrhovne komande, ali Cincar-Marković, bivši ministar vanjskih poslova u vladi Cvetković-Maček, nije uopće imao službeni položaj. General Maximilian von Weichs, zapovjednik njemačke Druge armije, i pukovnik Luigi Bonfatti, talijanski vojni ataše u Beogradu, potpisali su za Osovinu. Za daljnje detalje o zaključenju primirja i o njegovom nezakonitom karakteru, vidi Dedijer »Sur Parmistice 'germano-yougoslave'«.

Dokumentom od 17. aprila određena je predaja svih jugoslavenskih oficira, podoficira i ljudi pod oružjem; sveg oružja i municije; sve vučne i tovarne stoke; svih sredstava veze i vojnih skladišta; svih instalacija i sredstava kopnene vojske, avijacije i mornarice; svih transportnih i plovnih sredstava; te svih dokumenata, arhiva, planova i drugih spisa od vojnog značenja. Osobito važna odredba, u svjetlu kasnijih događaja, sadržana je u prvom paragrafu točke 14: »Vojnim licima je zabranjeno da napuste zemlju. Ko bude učestvovao u borbi protiv sila Osovine, sa njim će se postupiti kao sa franktirerom.« U skladu s tim njemački su generali za vrijeme okupacije uvijek inzistirali na tome da je Jugoslavija 17. aprila potpisala dokument o bezuvjetnoj kapitulaciji te da su sve mjere koje okupaciona vojska poduzima da bi suzbila oružani otpor opravdane, i po tom dokumentu i po međunarodnom ratnom pravu.

Iako su svi oficiri i vojnici jugoslavenske vojske bili prisiljeni na predaju zajedno sa svim naoružanjem i rezervama, postojala je razlika u tretiranju. Njemačka politika je bila da se ratnim zarobljenicima smatraju samo Srbi i neki Slovenci, a od drugih nacionalnosti samo oni koji su bili poznati po jakoj jugoslavenskoj orijentaciji. Tako, praktično, nisu zarobljavani ili su brzo pušteni svi Hrvati, kao i ljudi iz Makedonije (smatrani Bugarima), zatim većina Slovenaca i Crnogoraca, kao i pripadnici manjina. Talijani su uglavnom slijedili istu politiku. Kasnije su puštani i Srbi s teritorija Nezavisne Države Hrvatske, ako su to željeli. Podaci o broju ratnih zarobljenika zbunjujući su, dakle, iz očitih razloga. Prema najranijim njemačkim službenim podacima broj ratnih zarobljenika iznosio je 6.298 oficira i 337.864 podoficira i vojnika, sve Srba.[65] Prema američkim izvorima koji se temelje na zaplijenjenim njemačkim dokumentima, Nijemci su zarobili oko 254.000 vojnika i oficira, ne ubrajajući one koji nisu bili iz Srbije[66]. Pišući kasnije na bazi potpunije evidencije, Terzić tvrdi da je zarobljeno oko 375.000 ljudi; od toga su 30.000 zarobili Talijani. Nakon puštanja raznih kategorija ljudi,

uključujući i neke bolesnike, on procjenjuje da je na kraju ostalo oko 200.000 ratnih zarobljenika u Njemačkoj, a 10.000 u Italiji, te da su 90 posto njih bili Srbi.[67] Još kasnije njemački službeni izvor procjenjuje broj jugoslavenskih ratnih zarobljenika u Njemačkoj 21. juna 1941. na 181.258, uključujući i one koji su pušteni, pobjegli ili umrli. Od tog broja 13.559 su bili oficiri.[68]

65 Der Feld^ug auf dem Balkan, str. 64.

66 United States, Department of the Army, *The German Campaigns in the Balkans,* str. 64.

67 Terzić, str. 575-576.

68 KTB/OKW/WFSt I, 1106.

Zbog uništenja, zarobljavanja ili gubitka jugoslavenske ratne dokumentacije, ne postoje podaci, čak niti približna procjena o broju jugoslavenskih vojnika i oficira ubijenih u Aprilskom ratu. Gubici pri bombardiranju Beograda bili su isprva procijenjeni na preko 10.000 ljudi, ali je broj nakon pažljivog poslijeratnog ispitivanja znatno smanjen. Ukupni gubitak ljudskih života iz njemačkih bombardiranja u aprilu 1941. i savezničkih bombardiranja između aprila i septembra 1944. iznosi nešto preko 5.000; gubitak u njemačkim napadima na Beograd 1941. iznosi negdje između 3.000 i 4.000.[69] Ne postoji jugoslavenska procjena o gubitku među civilnim stanovništvom u cijeloj zemlji tokom dvotjednog Aprilskog rata.

»Paradnu« prirodu napada jasno pokazuju krajnje mali gubici na njemačkoj strani: 151 ubijeni, 392 ranjena i 15 nestalih u akciji. U svom naletu na Beograd, 41. oklopni korpus izgubio je samo jednog oficira, žrtvu civilnog snajpera.[70]

69 Marjanović, *Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi: Beograd,* str. 300-304, 343. Svrha savezničkih bombardiranja bila je razaranje saobraćajnih postrojenja u Beogradu, ali su civilni gubici bili teški, osobito u napadima 16. i 17. aprila 1944, kada je prema procjenama ubijeno oko 1160 ljudi.

70 The German Campaigns in the Balkans, str. 64.

Brzina i način sloma jugoslavenske vojske i države u aprilu 1941. kao da su podrazumijevali da se Jugoslavija neće nikada oporaviti, ili biti u stanju oživjeti kao nešto što bi bar donekle sličilo na teritorijalno i političko tijelo koje je postojalo u međuratnom razdoblju. Ne samo da je bio uništen stari politički režim, već je izgledalo da je Jugoslavija uništena također i kao država.

TKO JE ODGOVORAN?

Odgovornost za neuspjeh jugoslavenskog državnog i vojnog rukovodstva u aprilu 1941. još je uvijek predmet spora. Srpska vladajuća elita, koja je svoju hegemoniju u međuratnom razdoblju opravdavala srpskim državotvornim vrlinama, političkim oštroumljem i vojničkom hrabrošću, bila je očito najneposrednije odgovorna za neslavni poraz, i odmah je pokušala naći krivce u različitim petokolonaškim grupama, na koje bi bacila svu odgovornost. Istovremeno, dugogodišnji unutarnji neprijatelji Jugoslavije, prije svega hrvatski ustaše, htjeli su sebi pripisati mnogo više zasluga za slom nego što im je pripadalo. Djela onih koji su pisali o ratu i napisi jugoslavenskih političkih emigranata poslije 1945. o »Aprilskom ratu 1941.« obiluju okrivljavanjem i optužbama; svaka strana pokušava prebaciti odgovornost, ili se njome hvaliti. Čak i neki noviji napisi nastavljaju tu prepirku, a postoji najmanje pola tuceta proturječnih interpretacija.

Iako je general Simović okrivio za vojni slom »događaje u Hrvatskoj i Dalmaciji«, odnosno petokolonašku aktivnost hrvatskih ustaša i njihovih simpatizera, i iskoristio te »događaje« kao pretekst za naredbu generalu Kalafatoviću da zaključi primirje, Kalafatović je sam sasvim iskreno izjavio da se radi o porazu svih armija na svim frontovima, ali osobito u Hrvatskoj, Sloveniji i Dalmaciji.[71] Oba generala ignorirala su fatalna područja sloma - jugoslavensku Makedoniju, gdje su njemačke snage drugog dana napada presjekle moguću odstupnicu i jedinu vezu s Grčkom, te istočnu Srbiju, gdje su se linije obrane raspale pod jakim napadom njemačkih snaga koje su dolazeći iz Bugarske otvarale put prema Beogradu.

Simović je iste optužbe ponovio i nakon što je s ostatkom vlade pobjegao u Atenu (uz nešto početnih pohvala srpskim, hrvatskim i slovenskim jedinicama),[72] ali oko tjedan dana kasnije, u manastiru Tantura blizu Jeruzalema, gdje se vlada privremeno smjestila, rekao je kabinetu da su komandujući generali oni koji su odgovorni. »Skoro svi generali su bili protiv otpora... Kad su generali želeli što pre primirje, da se vrate svojim porodicama, što se moglo očekivati od ljudstva.«[73] Gotovo svi generali na vodećim komandnim položajima u kopnenoj vojsci savjetovali su Cvetkovićevoj vladi da priđe Trojnom paktu, jer su vjerovali da se Jugoslavija ne bi mogla oduprijeti napadu Osovine, a sam Simović je bio taj koji je vratio u vojsku generala Milana Nedića i dao mu komandu nad Trećom grupom armija, koja je imala zadatak da brani vitalno područje jugoslavenske Makedonije, most do Soluna i Grčke. Budući da je Nedić kao ministar vojske i mornarice bio smijenjen jer je htio da se Jugoslavija pridruži Osovini, a između novembra i aprila nije promijenio mišljenje, njegova želja za brzim primirjem nije uopće iznenađujuća. Gotovo se unaprijed moglo zaključiti da će nakon 27. marta on i ostali generali kopnene vojske biti za što brže zaključivanje primirja, pozivajući se na uobičajeni izgovor da žele spriječiti nepotrebno prolijevanje krvi. Ali ako je general Simović i shvatio što se dogodilo, njegov sud zanemarili su ostali srpski emigrantski pisci koji su pisali o ratu, pisci koji ne vole da se u nepovoljnom svjetlu prikazuje kraljevska vojska, najistaknutija ustanova međuratnog režima. Uobičajeno objašnjenje generala i političara velikosrpskog kova jest da se stara Jugoslavija vojno raspala jer su je izdali Hrvati —

implicirajući time da se inače rat mogao odvijati drugačije i da njegov ishod nikako nije morao biti sigurni poraz.

71 Zbornik DNOR, tom II, sv. 2, str. 349-350, 553-554.

72 Kljaković, u *Politici* 23. X 1970.

73 Marić, str. 105. Marić citira iz zapisnika vladinog sastanka koji se čuva u arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu. U tom smislu tvrdi i Branko Cubrilović *{Zapisi i% tuđine,* str. 26) ministar poljoprivrede u Simovićevoj vladi, koji je prisustvovao sastanku od 28. IV 1941.

Grupa mlađih oficira emigranata koji su sudjelovali u udaru od 27. marta i sačinjavali tzv. »ligu majora« optuživali su kasnije i Simovića i njegova ministra vojske i mornarice, generala Ilića, za loše vođenje i kukavičku predaju u aprilu 1941.[74] Trebalo je okriviti pojedine generale, a ne vojsku u cjelini, jer su se ti oficiri prilikom izvršenja udara pozivali na to da imaju podršku vojske, srpskog naroda, a također i velikog dijela drugih naroda Jugoslavije. Ista grupa oficira krivila je također i kneza Pavla i Cvetkovićevu vladu za predaju u Beču, za vojnu nespremnost i općenito za loše rukovođenje prije 27. marta. I ovdje su opet optužbe dijelom istinite, a dijelom pretjerane. Vlada Cvetković-Maček, ili knez Pavle kao glavni faktor u donošenju odluka, mogu se opravdano optužiti za neodlučnost, defetizam i eventualno popuštanje pod pritiskom Osovine, ali svi su ti ljudi bili za Saveznike, a ne za Osovinu. Nagodbu s Osovinom tražili su samo kao jedinu moguću alternativu pod postojećim uvjetima. Svoje su odluke donosili u potpunom sporazumu s vodstvom oružanih snaga, vjerujući da rade u najboljem interesu zemlje. Vodeći generali vlade Cvetković-Maček (Nedić, Pešić i Kosić) bili su naravno beznadni defetisti, ali veliki dio pučističke vlade i većina njenih generala koji su zapovijedali kopnenom vojskom nisu u tom smislu bili mnogo drugačiji.

74 Ova optužba pala je u žestini takozvane »Kairske afere« o kojoj će se raspravljati u Glavi VIII. Vidi osobito komentare Radoja L. Kneževića u *Poruci,* br. 2-3, str. 9-11, koji odgovara na optužbu generala Vasilija Petkovića u *Iskri* (ljotićevskom listu objavljivanom u Münchenu) od 1. III 1951, da je pučistićka vlada izazvala rat.

Vraćajući milo za drago, bivši predsjednik vlade Cvetković i neki njegovi ministri - bacajući dio krivice i na petu kolonu hrvatskih ustaša — glavnu odgovornost za rat i slom svaljuju na Simovićevu vladu, prvenstveno na oficire koji su stajali iza nje, zaključujući da je njihova neodgovorna akcija svrgavanja vlade izazvala Hitlera i uzrokovala invaziju. To je zatim neminovno uslijedilo slomom i raspadom zemlje.[75] Sve je to vrlo jednostavno: da nije bilo udara, Jugoslavija je mogla ostati van sukoba, jer su se sile Osovine u Beču obavezale da će poštovati njenu neutralnost. Kad bi se zatim ratna sreća promijenila i Njemačka stala gubiti, Jugoslavija, čije su simpatije uvijek bile na strani Saveznika, mogla je u pravi čas ući u

rat na savezničkoj strani, i tako biti među pobjednicima, te požnjeti svoj dio plodova. Da nije bilo udara ne bi bilo napada, ne bi bilo sloma ni komadanja zemlje, ne bi bilo partizana ni građanskog rata, i napokon, ne bi bilo komunističke pobjede i komunističke diktature poslije rata.

Slično tumačenje sloma daje i već citirani članak generala Todora Milićevića. On se prvenstveno suprotstavlja tezi nekih ljudi da je jugoslavenska vojska 1941. htjela rat, te da je zbog toga kriva za slom. Milićević tvrdi: da je u Beogradu u martu 1941. postojala zaista reprezentativna i stoga jaka vlada, umjesto »nereprezentativne« i slabe vlade Cvetković-Maček (»nereprezentativne« u smislu da Cvetković i njegovi srpski kolege nisu pravi predstavnici srpskog naroda), te da je takva vlada prišla Trojnom paktu i da nije bilo udara, Jugoslavija je mogla ostati neutralna. Po njegovu mišljenju ni jugoslavenski narod, niti »vrhovno vojno voćstvo« nije pod postojećim uvjetima htjelo rat s Njemačkom. »Rat je, prema tome, izazvala i željela vlada od 27. marta.«[76] Tvrdnja generala Milićevića još je jedan dokaz podvojenosti koja je postojala i u vojnom rukovodstvu i u oficirskom koru jugoslavenske vojske. Iako je većina oficira, osobito među višim činovima, bila krajnje defetistička i kapitulantski raspoložena, među nižim činovima bilo je onih koji su bili spremni boriti se pod svaku cijenu, ali i drugih koji su djelovali kao petokolonaši, bilo za njemački, talijanski ili ustaški račun. Ta podijeljenost prije i za vrijeme rata odražavala je, naravno, podijeljenost političkog života u Jugoslaviji, razliku u širokom spektru političkih, nacionalnih, ekonomskih i ideoloških problema.

75 Vidi Cvetkovićevu publikaciju *Dokumenti o Jugoslaviji,* br. 1, str. 10; br. 2, str. 27-33; br. 6, str. 31. Vidi također Maček, str. 223.

76 Todor Milićević, str. 47.

Na drugoj strani stoje tvrdnje hrvatskih ustaša i onih osoba koje su iz ovog ili onog razloga podržavale ustaški stav. Oni ne samo da prihvaćaju dio odgovornosti za slom - već ga sebi i pripisuju. Njihova petokolonaška aktivnost i hrvatska oružana pobuna, kažu, koja je razoružala i inače neutralizirala Četvrtu armiju u sjevernoj Hrvatskoj i Jadransku diviziju u sjevernoj Dalmaciji, ubrzala je pobjedu Nijemaca i Talijana i poraz Jugoslavije. Tokom rata i poslije, u emigraciji, mnogi su ustaše tako tvrdili. Ministar vanjskih poslova Mladen Lorković analizirao je to detaljno u svom govoru u Hrvatskom saboru ustaškog saziva, 24. februara 1942:

Na 6. travnja 1941. počeo je rat protiv Jugoslavije. Već 7. travnja pojedini odredi hrvatskih vojnika, sliedeći poziv Poglavnika i glas svoje hrvatske krvi, digoše se protiv srbskih častnika i srbskih odreda vojske. 8. i 9. travnja na različitim područjima bivše Jugoslavije te su se pojave sve više i više množile. 10. travnja hrvatski vojni odredi, koji su na Dravi imali braniti granice Jugoslavije, razoružavši i pohvatavši srbske jedinice, dočekaše oslobodilačku njemačku vojsku ne samo bez otpora, nego sa najvećim oduševljenjem, kao što ju je u

deliriju radosti istoga dana poslije podne dočekao glavni grad Zagreb. Kad je u tome času Vojskovođa Slavko Kvaternik u ime Poglavnika proglasio uzpostavu Nezavisne Države Hrvatske na čitavom hrvatskom narodnom području od Mure, Drave i Dunava do Drine i Jadranskoga mora, planuo je obći hrvatski narodni ustanak, u toku kojega su hrvatski vojnici, ustaše, te građanska i seljačka zaštita u nevjerojatno kratko vrieme posvuda preuzeli vlast, razoružali i raztjerali potučene skupine srbske vojske i dočekivali sa oduševljenjem dolazak savezničkih njemačkih i talijanskih četa. Sa ponosom i dubokom radošću možemo utvrditi poviestnu istinu, da je ustanak hrvatskoga naroda, koji je usliedio na proglas i poziv Poglavnika, a voden bio po na dugo spremanoj ustaškoj akciji, doprinio znatan udio toliko brzom slomu Jugoslavije, te je hrvatskim narodnim ustankom skraćeno prolievanje krvi i smanjeni su gubitci velikih savezničkih vojska, koje su Jugoslaviji na iztočnim granicama Srbije zadale smrtan udarac.[77]

77 *Brzopisni zapisnici Prvog zasjedanja Hrvatskog državnog sabora u NDH, godine 1942,* str. 20.

Lorkovićeva tvrdnja sadrži neke elemente istine. Nema sumnje da je ustaško djelovanje (zajedno s akcijama nekih oficira Hrvata koji su radili za Osovinu ili za ustaše, i akcijama poluvojnih organizacija HSS koje su infiltrirane ustašama stale u aprilu 1941. na njihovu stranu) na području koje je branila Četvrta armija pomoglo dezorganizaciji i demoraliziranju fronta i pozadine te armije. Ustaše posebno spominju pobunu od 8. aprila u 108. puku Slavonske divizije, smještenom u Bjelovaru, ali ta takozvana pobuna bila je samo odbijanje jedinice da ide na front i dezerterstvo, ali nikako okretanje oružja protiv postojećih jugoslavenskih vlasti. Čini se da je daleko važnija bila izdaja jednog hrvatskog oficira u jugoslavenskoj vojsci, pukovnika Franje Nikolića, načelnika štaba Prve grupe armija, koji je 10. aprila ujutro otišao u Zagreb i ponudio pomoć Slavku Kvaterniku, penzioniranom austrougarskom pukovniku i Pavelićevom pouzdaniku, koji je bio glavni vojni stručnjak ustaške organizacije u Zagrebu. Pošto se sporazumio s Kvaternikom, Nikolić se vratio na svoje mjesto i razglasio da su počeli pregovori s Nijemcima oko primirja, te da zbog toga nema potrebe za daljnjim vojnim djelovanjem. Zatim je nekim jedinicama naredio da se udalje iz okolice Zagreba, omogućujući tako Kvaterniku .da bez opasnosti izvrši proglašenje Nezavisne Države Hrvatske.[78]Bilo je također nešto petokolonaške ustaške aktivnosti u pozadini Druge armije u Slavoniji, i na području Jadranske divizije oko Knina u sjevernoj Dalmaciji. Vrijedno je još primijetiti kako Lorković tvrdi da je smrtni udarac Jugoslaviji zadan na istočnim granicama Srbije (što očito namjerno uključuje i istočne granice Makedonije), gdje su se snage Treće armijske oblasti i Treće, Pete i Šeste armije slomile pod punom žestinom njemačkog napada.

78 Za Nikolićevo djelovanje vidi izvještaj generala Vilka Begića, podsekretara u hrvatskom Ministarstvu domobranstva, početkom XI 1941, generalu Edmundu Glaise von Horstenau, njemačkom opunomoćenom generalu u Hrvatskoj, mikrofilm br. T-501, rola 265, snimke

782-784. Za nagradu, Nikolić je 12. IV 1941. primljen u novi generalštab domobranstva NDH u činu pukovnika, što je bio i u Jugoslaviji.

KOMUNISTI I APRILSKI RAT

Komunistička partija Jugoslavije dala je svoje vlastito objašnjenje vojnog i političkog sloma u aprilu 1941. u dokumentu koji je sastavljen na sastanku partijskog rukovodstva u Zagrebu, mjesec dana nakon predaje.[79] Ta interpretacija je tim važnija zbog vodeće uloge koju će kratko vrijeme nakon toga preuzeti KPJ. Ona naravno nije mislila na dobrobit starog režima i bila je protiv Osovine, a njen stav je bio iskreno jugoslavenski. Tako su njeni pogledi, iako pristrani, bili sasvim drugačiji od ranije spomenutih grupa ili pojedinaca. Kad je KPJ počela aktivno sudjelovati u organiziranju uličnih demonstracija u gradovima širom zemlje, u drugoj polovini marta, učinila je to jer se protivila sve većem jugoslavenskom približavanju Osovini, a također i zato jer je takva aktivnost bila dio njenog sistematskog nastojanja da učvrsti sliku o sebi kao o patriotskoj snazi koja je spremna do kraja braniti zemlju. U tom svjetlu, kao i u svjetlu komunističke ideologije, treba promatrati »Zaključke«, napisane u maju 1941, podrazumijevajući da su imali i specifične političke i propagandne ciljeve.

79 »Aprilski (zapravo majski, op. ur.) zaključci 1941, savjetovanje Komunističke partije Jugoslavije u Zagrebu«, *Zbornik DNOR,* tom II, sv. 2, str. 7-23.

Osnovni razlog brzog vojnog sloma KPJ vidi u tome, što buržoazija (prvenstveno ona srpska kao vladajuća, ali također i ostale) nije uspjela pripremiti zemlju za obranu ni vojno, ni politički, ni ekonomski. Velik dio buržoazije stavio se još prije invazije u službu neprijatelja da zaštiti svoje klasne interese i, djelujući kao peta kolona, dokazao je jasno svoj krajnji defetizam. Nakon sloma, svaka je nacionalna buržoazija okrivljavala onu drugu ili je, kao ustaše, sebi pripisivala zaslugu za slom, ako je to više odgovaralo njenim političkim ciljevima. Srpska buržoazija je za aprilski poraz okrivila hrvatski narod, a hrvatska buržoazija krivila je za sva ranija stradanja Hrvata srpski narod. Obadvije su tako potkapale moralne temelje buduće jugoslavenske države. U svako doba, prije, za vrijeme i poslije vojnog sloma, buržoazija je svoj klasni interes stavljala ispred nacionalnog interesa, povezujući se s neprijateljem protiv svog vlastitog naroda.

»Zaključci« su također dokazivali da su komunisti u redovima vojske bili odlučni da se bore i da su partijsku liniju da se zemlja mora braniti vojnici, podoficiri i niži oficiri primili sa simpatijama i spremnošću za borbu, ali su ih u tome spriječili viši vojni i civilni vođe koji su bili aktivni petokolonaši ili potpuni defetisti. »Zaključci« su optuživali petokolonaštvo koje je uzelo maha od samih vrhova pa do dna vojne organizacije u zemlji, s tim da je među višim činovima bilo najviše pravih izdajica: Danas je svakome jasno, jer se svatko mogao uvjeriti u to, da smo mi, komunisti, imali potpuno pravo kada smo govorili i pisali o razornom radu pete kolone, kada smo govorili i pisali da peta kolona nisu samo frankovci i slična bratija, nego da ona postoji u vladi, u generalštabu armije, u državnom aparatu, policiji i drugim

državnim ustanovama. Mi smo to vidjeli i upoznavali narod, ali je, evo, trebalo ovo teško i krvavo iskustvo da se u to uvjere na svoje oči najšire narodne mase. Naši vojnici, koji su pošli sa puno elana da brane nezavisnost naroda Jugoslavije od imperijalističkih razbojnika sa zaprepašćenjem su se brzo uvjerili da u vrhovima armije cvate izdaja i špijunaža, da je sve vješto i sistematski pripremljeno, ne za odbranu, već za poraz i kapitulaciju, uvjerili su se da je akcija pete kolone u vojsci uzela takvog mana na komandujućim mjestima, da je potpuni krah na frontovima bio svakome jasan.[80]

80 *Ibid,* str. 9. Za značenje pojma Frankovci vidi Glavu IV, bilješku 39.

Propagandna linija u tumačenju jugoslavenskih zbivanja u martu i aprilu 1941. u kategorijama klasne borbe i klasnih interesa ovdje je vrlo jasna: založiti se za izdane mase običnih vojnika i nižih oficira, pokazujući narodnim masama da je samo komunistička partija istinski branilac njihovih interesa, te oštro kritizirajući političke i vojne vrhove kao vodstva klasnog neprijatelja, buržoazije.

Prave činjenice nisu bile tako jasne. Kao što je KPJ rekla, neke jugoslavenske jedinice i mnogi oficiri i vojnici bili su odlučni da se bore, i borili su se, uključujući tu praktično cijelo zrakoplovstvo, ali većina trupa nije se htjela boriti, prije svega zato što nije imala pravog interesa za održanje Jugoslavije kakva je bila u meduratnom razdoblju. Država je bila oruđe nacionalnog ugnjetavanja za sve ne-srpske narode u zemlji i nije uspjela učiniti ništa značajno da odgovori socijalnim i ekonomskim potrebama velike mase ljudi. Niti jedan njen vođa nije bio čovjek kojemu bi obični ljudi potpuno vjerovali ili ga slijedili. Štoviše, nitko iz starog rukovodstva ni sam nije imao vjere u državu u času kad ju je trebalo braniti, niti je čvrsto vjerovao u njeno ponovno oživljavanje nakon što se srušila i bila raskomadana.

U interpretaciji aprilskog poraza koju daje KPJ zanemaruje se činjenica da je najočitiji razlog brzog vojnog sloma — neodoljiva nadmoćnost agresorove vojne snage. Priznati tu činjenicu značilo bi oslabiti propagandnu liniju, a propagandni element bio je, naravno, snažno političko i psihološko oružje protiv stranog neprijatelja i domaćih protivnika partije, te sredstvo pokretanja i okupljanja masa oko stavova KPJ.

Od dolaska Hitlera na vlast, a osobito nakon Sedmog kongresa Kominterne u augustu 1935, koji je podigao zastavu narodnog fronta protiv fašističke prijetnje, zatim tokom španjolskog građanskog rata i poslije njega, jugoslavenski su se komunisti, kao i komunisti uopće, žestoko protivili nacistima i talijanskim fašistima i njihovim ekspanzionističkim planovima. Ti su planovi bili posebno opasni za Jugoslaviju koja je direktno ležala na putu njemačkog i talijanskog nadiranja u Podunavlje i na Balkan. Nakon što je Tito 1937. preuzeo rukovodstvo, KPJ je počela proces pomlađivanja kako bi bila spremna za predstojeće međunarodne krize i vjerojatni rat - za uvjete koji će, prema marksističkoj doktrini, pogodovati revolucionarnom djelovanju i preuzimanju vlasti od strane komunističkih partija.[81] Ali kako mi je rekao maršal Tito, u razgovoru 4. augusta 1965, komunista je bila

samo šaka, i pratio ih je glas da su anacionalni. Stoga je trebalo medu članovima Partije razvijati osjećaj jugoslavenskog patriotizma i odlučnost da brane Jugoslaviju od rastuće fašističke opasnosti; samo u tom slučaju mogli su se nadati da će preuzeti vodeću ulogu u oružanoj borbi protiv neprijatelja u predstojećim uvjetima okupacije, te steći snagu i podršku za tu borbu, za svoj dolazak na vlast i revolucionarni preobražaj Jugoslavije u komunističku zemlju.

81 Vidi Tito, *Politički izvještaj CK KPJ* (1948), str. 44-50.

Kako je vjerojatnost rata bivala sve veća, KPJ se suočila sa slijedećim hitnim zadacima: 1) bilo je nužno poboljšati rad tajne partijske organizacije, konspirativne metode rada i moral članova, tako da može opstati kao revolucionarna organizacija i pod uvjetima rata i okupacije, kada će biti izložena još većim progonima nego ranije. 2) Pripremiti rukovodeći kadar za uvjete koji će nastati tokom rata i okupacije; ako se budu činile greške to će partiju dovesti u krajnju opasnost, ali ako se stari režim slomi i komunisti se pokažu kao uspješni organizatori oružanog otpora, ako mobiliziraju revolucionarne energije jugoslavenskih masa i politički ih usmjere, tada se pružaju neograničene mogućnosti. 3) Nastaviti s politikom Narodnog fronta i tražiti još veću podršku masa, jer se tek s masovnom podrškom nekomunista KPJ može nadati da će postići svoje ciljeve. 4) Kao disciplinirani član Kominterne KPJ treba stajati uz bok svih političkih zaokreta Sovjeta, ali to je ne smije spriječiti da jača svoje redove i da se priprema za eventualni napad Osovine na Jugoslaviju. 5) Sto se tiče vanjsko-političke orijentacije zemlje, KPJ je zagovarala sve jače povezivanje sa Sovjetskim Savezom kao zatočnikom mira. U tom smislu dogodila se, zapravo, velika promjena službene politike kad je Jugoslavija priznala Sovjetski Savez i uspostavila diplomatske odnose, nadajući se da će nekako naći protutežu rastućem njemačkom utjecaju u Jugoslaviji.[82]

82 Zaključivanje ugovora o prijateljstvu i nenapadanju, kasno noću 5. IV 1941, nije poboljšalo vojnu situaciju Jugoslavije. Mjesec dana kasnije (9. V) Sovjetski je Savez, da ne bi kod Hitlera stvorio podozrenje, prekinuo je diplomatske odnose s jugoslavenskom vladom u emigraciji. Nakon njemačkog napada, sovjetska je vlada ponovno uspostavila odnose s jugoslavenskom vladom.

Potpisivanje njemačko-sovjetskog pakta u augustu 1939. stavilo je KPJ u nezavidan položaj, koji se odrazio i na propagandnu liniju. S jasne antifašističke pozicije, a u skladu s odlukama VIIkongresa Kominterne, Partija je prešla na protivljenje imperijalističkim ratovima uopće, a posebno na protivljenje bilo kakvom svrstavanju Jugoslavije na stranu Francuske i Engleske u njihovom ratu s Njemačkom. Partija je nastavila zagovarati promjenu domaće politike u pravcu jačanja Narodnog fronta i jače orijentacije prema Sovjetskom Savezu. U skladu s tom linijom održana je Peta konferencija KPJ u Zagrebu, u oktobru 1940, koja je formulirala stavove i politiku, propagirajući ideju obrane zemlje protiv imperijalističkih napadača.[83] Na istoj konferenciji partijsko rukovodstvo je podvrglo oštroj

kritici propagandnu liniju regionalne partijske organizacije u Crnoj Gori, koja je u maju 1940. zastupala demobilizaciju vojnika, odbijanje poslušnosti, i čak dezerterstvo. U stvari, četnički su izvori objavili izvode iz takvih letaka KPJ, u kojima se od ljudi sposobnih za pušku tražilo da se ogluše na poziv u vojsku ako ne žele biti topovska hrana za interese britanskih imperijalista.[84]

83 Za Titov izvještaj Petoj zemaljskoj konferenciji vidi *Communist* (englesko izdanje) br. 1, str. 49-89; a za rezoluciju prihvaćenu na toj konferenciji vidi *Komunist* (srpsko-hrvatsko izdanje) br. 1, str. 100-122. Za Titov izvještaj Kominterni krajem maja 1941, o prilikama u Jugoslaviji neposredno prije invazije, o toku rata i odgovornosti za brzi slom, te o prilikama prvih pet-šest tjedana okupacije, vidi Tito, *Vojna djela,* I, 11 - 20. Vidi također Trgov referat »KPJ i obrana zemlje«, održan na simpoziju u Splitu,X 1969, koji se posebno bavi razdobljem od 1931. do IV 1941.

84 Za Titovu kritiku propagandne linije crnogorskih komunista, vidi njegov izvještaj podnesen na Petoj konferenciji u *Communist,* br. 1, str. 69 — 70; za neke izvode iz letaka KPJ, te nekih komunističkih antifrancuskih i antibritanskih tekstova prema četničkim izvorima, vidi Vukašin Perovič, str. 72 — 75.

Ali jedna je stvar pokazati da su jugoslavenski komunisti 1940. i početkom 1941. bili protiv vlade i da su u jednoj pokrajini izdavali propagandni materijal u kojem se rezervisti nagovaraju da se ne odazovu vojnom pozivu, a sasvim je druga stvar kriviti ih za slom vojske, kao što je to učinio Živan Knežević kad piše: »Uz izdaju hrvatskih ustaša u toku rata, komunisti su svojom aktivnošću zabili nož u leđa jugoslovenskoj vojsci koja se uhvatila u koštac sa silama Osovine, 6. aprila 1941 .«[85]

Komunisti su bili preslabi da bi utjecali na ishod napada na Jugoslaviju na bilo koji način;[86] niti su mogli ubrzati, niti odgoditi, a još manje otkloniti slom. Kneževićeva optužba, koja pada u vrijeme kad su komunisti dokazivali svoju jakost kao revolucionarna snaga otpora, bila je priznanje njihove nove pozicije kao opasne prijetnje braniocima starog, monarhističkog režima.

85 Živan L. Knežević, *Why the Allies Abandoned the Yugoslav Army of General Mihailovicb,* dio I, str. 17, iz memoranduma predanog britanskoj vladi 2. VI 1943, koji je Knežević pripremio u svojstvu šefa Vojnog ureda predsjednika vlade.

86 Tito, *Stvaranje i razvoj jugoslavenske armije,* str. 47.

S komunističkog stanovišta, mizerno držanje i skoro trenutni slom vlade i vojske u aprilu 1941. mogao se povoljno iskoristiti, jer su svi faktori vlasti u zemlji: dinastija, vojska, policija i građanske političke stranke, i srpske i one ostale — bili potpuno diskreditirani i/ili u raspadu, ostavljajući ogromni politički i psihološki vakuum. Komunistička partija — praktično

još netaknuta, koja nije bila diskreditirana jer nikad nije imala priliku da učini nešto što bi je moglo diskreditirati, koja je znala što hoće i usudila se ići za svojim ciljevima usprkos užasnoj razlici snaga — bila je jedina dinamična, integrirajuća snaga koja je obuhvaćala cijelu zemlju i jedina snaga sposobna da povede oružanu borbu protiv okupatorskih armija i njihovih marionetskih režima, a kasnije i protiv četnika kao branitelja starog poretka. Kao takva integrirajuća snaga, bila je u stanju da postupno izgradi program političkih i (bar implicitno) socioekonomskih reformi, što će joj osigurati stalno rastuću podršku među svim narodima Jugoslavije, s kojom će i pobijediti.

Najveći dio propagande KPJ postao je zaista uspješan nakon sloma, a ne ranije, dijelom i zbog same brzine sloma. U vojsci je bilo malo pravih komunista, i zapravo su članovi KPJ u nekim jedinicama, koje su se zbog ustaškog podbadanja pobunile u Hrvatskoj, mirno stajali ne poduzimajući ništa, pa ih je kasnije partijsko rukovodstvo kritiziralo. Pored toga što je preživjela rat i komadanje zemlje skoro netaknuta - što je činjenica od najveće važnosti - Partija je također iskoristila nered da prikupi i sakrije priličnu količinu oružja i municije, koju je prikupila od vojske u raspadu. Tako je došla do jednog dijela oružja s kojim će nekoliko mjeseci kasnije započeti ustanak. Stvarna promjena slike o KPJ u očima javnosti dogodila se kasnije i postupno, kao rezultat ogromnih napora i odličnog rukovođenja u borbi protiv okupatora, raznih kvislinških snaga i četnika; posredno su joj pomogli politički kratkovidni i krajnje krvavi postupci okupacionih vojski i kvislinških režima protiv svakoga tko je odbijao da se podvrgne njihovoj vlasti. U tom je smislu osobito važna politika KPJ zacrtana u »Zaključcima«, u maju 1941, koji su zastupali jedinstvo i bratstvo svih naroda Jugoslavije, te bespoštednu borbu protiv stranih neprijatelja i njihovih domaćih pomagača — kao stvar golog opstanka.

TEMELJNI UZROCI SLOMA

Nakon svega što se reklo o određenim unutrašnjim faktorima koji su pridonijeli slomu Jugoslavije u aprilu 1941. (petokolonaška aktivnost ustaša i ostalih, defetizam u vojnom i političkom vodstvu što je rezultiralo općim nedostatkom borbenog morala, nepotpuna mobilizacija), neizbježno se vraćamo osnovnom uzroku poraza, koji je naprosto bio u nadmoćnoj vojnoj snazi Njemačke. U tom ratu agresor je, čak i bez svojih saveznika, bio ogromna industrijska sila koja se pod Hitlerom grozničavo naoružavala i usavršavala svoje vojno rukovođenje i tehnologiju. U aprilu 1941. ona je bila na vrhuncu svoje moći. Protiv nje se branila mala, siromašna i slaba zemlja, čija se privreda zasnivala na seljačkoj proizvodnji s krajnje ograničenim mogućnostima za moderno ratovanje. Njemačka je bila druga najvažnija industrijska sila na svijetu, dok je Jugoslavija imala tek rudimentarne začetke industrijskog razvoja. Njemačka (bez Austrije) je u maju 1939. imala 69,3 milijuna stanovnika, a Jugoslavena je bilo 15,5 milijuna. Godine 1938. Njemačka je imala prosječnih 480 dolara dohotka po stanovniku, a Jugoslavija 70 dolara. Prva je proizvodila 22,6 milijuna tona sirovog čelika, a druga 230.000 tona, ili samo jedan posto njemačke proizvodnje.

Razlika između dvije zemlje u veličini i u privrednoj snazi odražavala se, naravno, i na brojnost vojske koju su mogle baciti na bojište, a osobito na nivo vojne tehnologije i količinu oružja koju su mogle proizvesti ili drukčije nabaviti. Iz toga proizlaze i razlike u strategiji i taktici koju takvo oružje omogućuje. Osvajanjem Poljske i Francuske, zemalja znatno većih i jačih od Jugoslavije, kao i Nizozemske, Danske i Norveške, Njemačka je stekla još veće izvore ekonomske snage. Imajući pred sobom takvog neprijatelja, potpuno izolirana i bez izgleda na neposrednu pomoć izvana, Jugoslavija je podlegla paralizirajućem strahu koji je prožimao ne samo sva jugoslavenska politička i vojna tijela i one koji odlučuju, već također široke mase stanovništva, oduzimajući svaku razumnu nadu u mogućnost obrane na konvencionalan način. Za dugotrajniju obranu naprosto nisu postojali nužni geografski, ekonomski, politički, vojni i psihološki temelji. Njemačka je 1941. imala na raspolaganju ogromne količine modernog oružja i mogla ih je lako nadopunjavati; njemačka strategija i taktika blitzkriega - upotrebe masovnih zračnih udara i brzog proboja jakih oklopnih i motoriziranih jedinica - bila je iskušana i usavršena. Protiv svega toga jugoslavenska vojska - organizirana, uvježbana i vodena prema strateškim i taktičkim principima iz prvog svjetskog rata, naoružana prema ekonomskoj snazi male, seljačke i k tome polumobilizirane zemlje - nije imala skoro ništa u svoju korist. To se pokazalo odmah, već prvog dana bitke, u svakom öd tri glavna područja napada: Makedoniji, jugoistočnoj Srbiji i sjevernim dijelovima Hrvatske i Slovenije. Iskazana pojmovima konvencionalnog ratovanja, konfrontacija tako nejednakih snaga bila je groteskna.

Prirodu sloma treba ipak objasniti još nečim, a ne samo njemačkom snagom. Jugoslavija je bila podvojena zemlja; njome su više od dvadeset godina vladali velikosrpski političari koji su ignorirali prava i potrebe drugih nacija u zemlji. Bila je to vlast nekolicine, po nekolicini i za nekolicinu. Samo je neznatna manjina ljudi imala pravi interes za očuvanje Jugoslavije kakva je bila prije 1941, a očito su čak i oni osjećali da se za nju jedva vrijedi boriti ili umrijeti. Tako su se čisto vojne poteškoće i nedostaci dopunjavali s podvojenošću među nacijama i klasama, s općim političkim, socijalnim i ekonomskim nezadovoljstvom, te centrifugalnim političkim silama kojima su se služile susjedne zemlje.

S te točke gledišta treba, dakle, srpske vladajuće grupe i vojsku, koja je bila pod kontrolom njihovih generala, smatrati odgovornima za način na koji se odvio slom u aprilu 1941. Poraz je bio neizbježan pod bilo kojim okolnostima, ali da zemlja nije bila bezizgledno podvojena, slom bi bio čisto vojnički, a ne također politički i moralni, kakav je u stvari bio.

Brzi vojni slom Jugoslavije u aprilu 1941. bio je posljedica ogromnog ekonomskog i vojnog nesrazmjera između protivnika. Političko i moralno rasulo Jugoslavije u vrijeme vojnog poraza (što je samo završna faza dugotrajnog procesa) bilo je posljedica međuratnog političkog režima karakteriziranog veliko srpskom hegemonijom i - faktorom koji ga je najviše oslabljivao - neriješenim nacionalnim problemom u državi. Nezadovoljstvo zbog nacionalnog problema bilo je praćeno s bezbroj socioekonomskih problema kojima je režim jedne uske, grabežljive političke i ekonomske elite posvećivao malu ili nikakvu pažnju. Glavni

nezadovoljni društveni sloj bilo je seljaštvo, povećano radničkom klasom u nastajanju i velikim dijelom inteligencije. Svima njima stari režim nije mogao pružiti nikakvu nadu ni perspektivu. Te grupe su smatrale da jugoslavensku državu, kakva je bila u međuratnom razdoblju, nije vrijedno sačuvati.

Svi drugi faktori, uključujući i aktivnost pete kolone, bili su samo pomoćni, i imali su samo nominalni učinak na brzinu i ukupnost vojnog sloma, a samo mali učinak na način rasula i vojske i države.

APRILSKI RAT I KONAČNA POBJEDA SAVEZNIKA

Nekoliko riječi može se posvetiti i učinku što ga je invazija na Jugoslaviju imala na Hitlerovo vođenje rata i na konačnu pobjedu Saveznika. Događaji u Jugoslaviji, koji su počeli udarom od 27. marta, bili su djelomice uzrok onome što se pokazalo fatalnim: odlaganju Hitlerovog napada na Sovjetski Savez. Isprva je za početak operacije *Barbarossa,* tj. tog napada, bio određen 12. maj.[87] Prvo odgađanje operacije *Barbarossa* pada na dan 27. marta, na Hitlerovo) konferenciji s generalima iz Vrhovne komande povodom udara u Beogradu. Nakon diskusije o novonastaloj situaciji i o načinu na koji je Hitler odlučio postupiti s Jugoslavijom, zapisnici sa sastanka kažu: »Taj plan (invazija Jugoslavije) pretpostavlja ubrzano izvršenje svih priprema i upotrebu tako jakih snaga da se slom Jugoslavije dogodi u najkraće vrijeme. *U vezi s tim bit će potrebno operaciju Barbarossa odgoditi do četiri tjedna.«* Invazija je kasnije opet odgođena i u stvari je počela 22. juna.

Mnogi pisci smatraju da je to odlaganje krivo što Nijemci nisu uspjeli osvojiti Moskvu u zimi 1941/42. i da je ovdje, a ne kod Staljingrada, bila ratna prekretnica. Tako je De Witt C. Poole, koji je vodio istraživanje grupe američkih stručnjaka o tome kako su nacisti stvarali svoju vanjsku politiku, napisao: »Karl Ritter, koji je neko vrijeme zastupao ministarstvo vanjskih poslova pri Generalštabu, rekao nam je potpuno sabrano da je to odlaganje stajalo Nijemce zimske bitke pod Moskvom i da je na töm mjestu rat izgubljen.«[89]

87 Görlitz, *Generalfeldmarschall Keitel: Verbrecher oder Offizier?* str. 231.

88 *DGFP,* serija D, sv. XII, str. 374. Kurziv kao u originalu.

89 Poole, str. 150.

Jedan njemački admiral koji je posebno proučavao bitku za Moskvu i smatra je više od staljingradske bitke prekretnicom drugog svjetskog rata, utvrdio je da su vojne operacije protiv Jugoslavije prouzročile odgodu napada na Sovjetski Savez i gubitak dragocjenog vremena, što je uz krajnje oštru zimu 1941/42. onemogućilo Nijemcima da osvoje Moskvu. Ta se činjenica pokazala kobnom za njemački rat protiv Rusije.[90] Općenito je prihvaćeno da

su još dva faktora igrala također važnu ulogu u neuspjehu Nijemaca da zauzmu Moskvu: prvo, ogorčene razmirice između Hitlera i rukovodstva njemačke vojske o strategiji koju je protiv Sovjetskog Saveza trebalo primijeniti u jesen 1941, što je prouzročilo zakašnjenje u njemačkim operacijama; i drugo, činjenica da su odlični sovjetski obavještajci u Japanu saznali japanske planove za napad na Sjedinjene Američke Države, a ne na Sovjetski Savez. To je Rusima omogućilo da prebace veliki dio svojih snaga s Dalekog istoka za pojačanje obrane Moskve. Vremenske prilike također su igrale ulogu, jer su s proljeća 1941. rijeke u Poljskoj i zapadnoj Rusiji snažno nabujale, što je značilo, samo na račun toga, odgoditi operacije za dva ili tri tjedna. Uza sve to, prema H. B. Mueller-Hillebrandu, dok balkanske operacije zbog brzog izvođenja i potpunog uspjeha nisu imale neki znatniji učinak na operaciju *Barbarossa* saspekta žive sile i ratnog materijala — one su ipak pridonijele njenom odlaganju »najviše za tri tjedna«.[91] A upravo su ta tri tjedna bila krajnje značajna. Promatrani s gledišta sveukupnog ratnog napora protiv Osovine, beogradski državni udar i napad na Jugoslaviju koju je izazvao, djelovali su na vrlo važan, iako indirektan način na konačnu pobjedu nad Osovinom.

90 Assmann, *Deutsche Schiksalsjabre,* str. 255-286. Generalpukovnik Alfred Jodl, načelnik Operativnog štaba Vrhovne komande, primijetio je uglavnom isto, 15. V 1945: »... Kad je došla zimska katastrofa 1941/42, Führer i Generalštab vidjeli su jasno (dijelom zbog veoma oštre zime) da se s takve kulminacione točke početkom 1942. nikako ne može krenuti u pobjedu.« Vidi *KTBjOKWjWFSt* sv. IV, dio 2. (1945), str. 1503.

91 Mueller-Hillebrand, *Der Zusammenhang ^wischen dem deutseben Balkanfeld^ung und der Invasion in Russland,*

GLAVA ČETVRTA

Podjela i okupacija

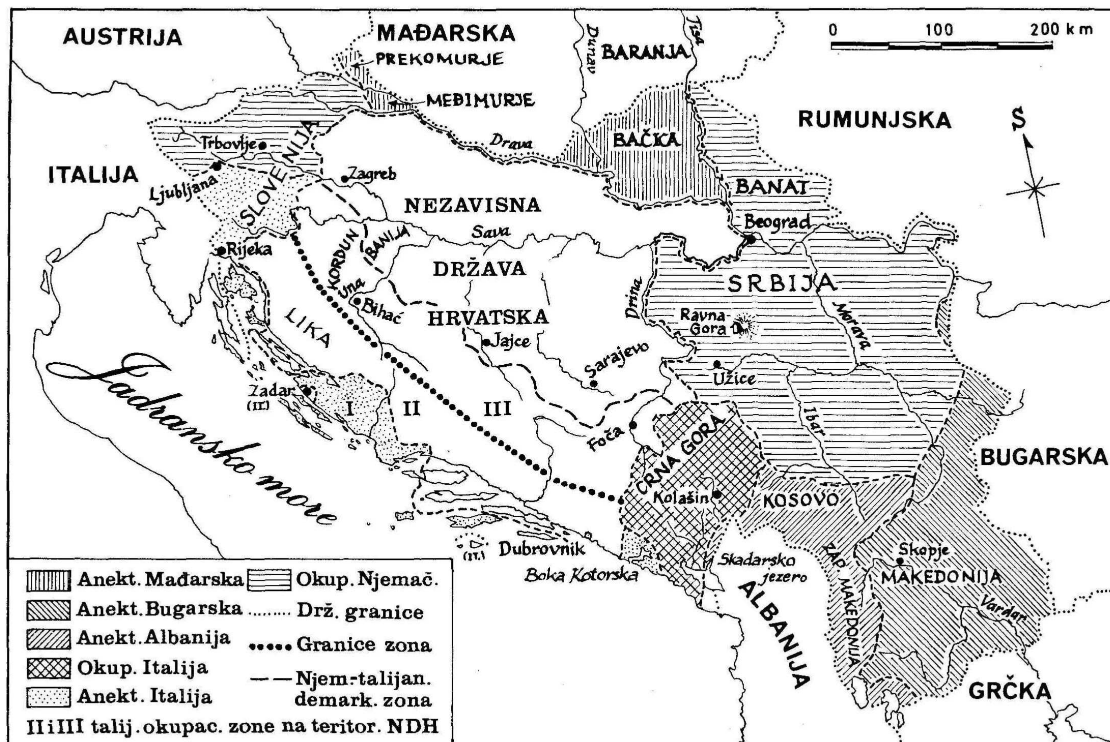
Priznati propis međunarodnog ratnog prava kaže da nakon poraza i pokoravanja neke zemlje u ratu, njen teritorij ostaje pod formalnom vojnom okupacijom sve do zaključenja mirovnih ugovora. Ali kao što se nije osvrtao na ostale propise zakona o ratu i okupaciji, Hitler nije poštivao ni ovaj spomenuti, kad se radilo o Jugoslaviji.[1] Podjela Jugoslavije između dvije sile Osovine i njihovih satelita (kao i uspostavljanje marionetske Nezavisne Države Hrvatske) dogovoreno je dijelom prije invazije a dijelom u toku rata, iako se o definitivnom rješenju nije odlučivalo sve do završetka osvajanja. O glavnim obrisima tog rješenja odlučivao je skoro isključivo sam Hitler.[2]

1 Prema Oppenheimu I Lauterpachtu, 7. izdanje, II, 448-449, za vrijeme aktivnog perioda neprijateljstava u drugom svjetskom ratu, Njemačka je »osobito s obzirom na teritorije okupirane u istočnoj Evropi krivac za povredu bez presedana praktički svih zakona o okupaciji u ratnom stanju«.

2 Za Hitlerov osnovni plan od 12. IV 1941. o komadanju Jugoslavije, vidi Međunarodni vojni sud, *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg,* XXVII, 60-62. Taj plan upotpunili su na svom sastanku od 20-22.IV 1941. u Beču ministri vanjskih poslova von Ribbentrop i Ciano. Vidi DGFP, serija D, sv. XII, str. 606-610, i osobito str. 630-632. Vidi također Tuđman, *Okupacija i revolucija* str. 69-80; Hory i Broszat, str. 39-57.

Hitler je imao nekoliko namjera s jugoslavenskim teritorijem. Prije svega, htio je zaokružiti teritorij Reicha anektirajući ili priključujući na neki drugi način područja u kojima su obitavali Nijemci, ili koja su prema njemačkim mišljenjima iz tridesetih godina bila podložna brzoj germanizaciji. Takoder je htio nagraditi pomoć svojih saveznika, zadovoljavajući teritorijalne aspiracije Italije, Mađarske i Bugarske. Mogao je tako i hrvatske ustaše nagraditi teritorijem da stvore »nezavisnu« državu. Dijeleći te nagrade, Hitler je mogao osigurati korisnu podršku i istovremeno učvrstiti »posebne njemačke ekonomske interese u bivšoj jugoslavenskoj državi.«[3] Tako su svi aranžmani s partnerima o podjeli jugoslavenskog teritorija sadržavali specijalne klauzule koje su štitile ili formalno odnosno neformalno uspostavljale njemačku kontrolu nad važnim prirodnim bogatstvima u tim područjima, bar dok traje rat.

3 DGFP, serija D, sv. XII, str. 662.

Karta 3. Komadanje Jugoslavije 1941

Daleko najveći kamen smutnje između Njemačke i Italije pri podjeli Jugoslavije bila je Nezavisna Država Hrvatska. Još nekoliko godina ranije, 1938/39, njemački državnici govorili su da u Jugoslaviji imaju samo ekonomske, a ne i političke interese; činilo se da se slažu da Jugoslavija leži u talijanskoj interesnoj sferi.[4] Tokom 1940, i u prvim mjesecima 1941, njemački se stav ipak promijenio. Sad im se Jugoslavija činila od najveće političke važnosti, jer je ležala na prostoru od velikog strateškog značenja za njemačke planove u jugoistočnoj Evropi i u Sovjetskom Savezu. Na osnovi tih novih procjena, Nijemci su odlučili priznati Italiju samo kao mlađeg partnera u odnosu na jugoslavenski plijen, ali su nastavljali s izjavama da će Talijani vršiti glavni politički utjecaj u Hrvatskoj.

PODJELA

Prema Hitlerovoj odluci od 12. aprila i njemačko-talijanskim razgovorima u Beču od 20. do 22. aprila, Jugoslavija je podijeljena između slijedećih zainteresiranih strana: osovinskih partnera, njihovih satelita Mađarske, Bugarske i (za talijanski račun) Albanije, te novostvorene hrvatske marionetske države. Tu državu dijelila je otprilike na pola demarkaciona linija između njemačke i talijanske zone; sa stanovišta Osovine to su praktično bile okupacione zone. Demarkaciona linija počinjala je zapravo u Sloveniji i, prelazeći preko hrvatskog državnog teritorija, nastavljala se prema jugoistoku do spojne točke njemačke, talijanske (tj. albanske) i bugarske okupacione zone (ili anektiranog područja). Kako pokazuje Karta 3, Njemačka je okupirala veći dio Slovenije, isključujući grad Ljubljanu ali uključujući sjeverozapadna područja te pokrajine sve do talijanske granice, i čitavo područje što se prostire sjeverno od demarkacione linije (deset do petnaest kilometara udaljene od desne obale Save), te na istok do nove hrvatske i mađarske granice. Njemačka je liniju u Sloveniji povukla na svoju ruku i bez konzultiranja s Italijom. Italija se morala zadovoljiti s ostatkom. Njemačka je isprva namjeravala anektirati to područje Reichu, ali plan formalno nikad nije proveden — vjerojatno zato što denacionaliziranje Slovenaca koji su činili 96,4 posto ukupnog stanovništva i široko zamišljena deportacija slovenskog pučanstva nikad nije izvršena.[5] Italija je anektirala ostatak Slovenije i nazvala ga »Ljubljanskom provincijom«, vrlo ogorčena što je Njemačka za sebe uzela one dijelove Slovenije preko kojih vodi željeznička pruga do Zagreba, te područje u kojem leži Trbovlje s rudnicima ugljena.[6]

4 Ciano's Diary 1939-1943, str. 49, 52. *i passim,* (preveden na hrvatsko-srpski kao *Cianov dnevnik).* Hory i Broszat, str. 31-33.

5 Herzog, str. 45-46. Za više pojedinosti vidi Harriman »Slovenia as an Outpost of the Third Reich«.

6 Mikuž, I, 37-45, 52-68.

Ostala područja koja je Italija anektirala ipak nisu bila beznačajna. Ona je uzela dio hrvatskih teritorija u zaleđu Rijeke, pojas zemlje uzduž velikog dijela istočne obale Jadrana

zajedno s većinom jadranskih otoka, te cijelo područje Boke Kotorske. K tome je okupirala čitavu Crnu Goru koju je namjeravala učiniti posebnom kraljevinom, vazalnom državom privrženom Italiji. Albanija je za talijanski račun pripojila zapadni dio Makedonije, većinu Kosova i uži pojas Crne Gore u blizini Skadarskog jezera - to jest, sva područja u kojima su Albanci činili većinu ili veliki dio stanovništva. Bugarskoj je bilo dopušteno da priključi veliki dio Makedonije, dio Srbije i mali dio Kosova.[7] Mađarskoj je odobreno da uzme Baranju, Bačku, hrvatsko Međimurje i slovensko Prekomurje.[8]

7 To nije bilo učinjeno posebnim proglasom ili sličnim aktom vlade već jednostavnim proširenjem bugarskog zakonodavstva i upravne organizacije na ta područja. Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije,* str. 602-605.

8 Posebni cilj Mađara, naime dogovor po kojem bi im Hrvati i Talijani dali specijalna prava na izlaz na Jadran u Rijeci, nije se međutim nikad ostvario. Vidi DGFP, serija D, sv. XII, str. 564-577, 586.

Srbija je u biti bila svedena na svoje granice prije 1912. godine, ali je uključivala dio Kosova i Banat. Nju su izravno okupirale njemačke trupe koje su uspostavile vojni sistem vlasti, dok je Banatom upravljala lokalna njemačka manjina. Od 640.000 ukupnog stanovništva u Banatu, njemačka manjina je sačinjavala oko 120.000, ili 18,7 posto.[9] Užom Srbijom upravljala je njemačka okupaciona vojska, isprva uz pomoć grupe srpskih komesara, a od augusta 1941. pomoću kvislinške vlade kojoj je na čelu stajao general Milan Nedić, bivši jugoslavenski ministar vojske i mornarice. Posebnim sporazumom između Nijemaca i Bugara pozvane su bugarske trupe koje su u tri uzastopne etape okupirale najveći dio Srbije i tako zamijenile neke njemačke jedinice koje su dobile drugi raspored. Ali kontrola je ostala u njemačkim rukama.

9 Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941,* str. 23. (dalje se citira kao Marjanović, *Ustanak 1941).*

I na kraju, od teritorija Hrvatske i Slavonije (bez Međimurja, manjeg područja sjeverno od Rijeke i bez nekih sjevernih jadranskih otoka), zajedno s onim dijelom Dalmacije koji Italija nije anektirala, te čitavog teritorija Bosne i Hercegovine, stvorena je Nezavisna Država Hrvatska. Njena granica prema Njemačkoj regulirana je njemačko-hrvatskim ugovorom od 13. maja 1941, a prema Italiji talijansko-hrvatskim ugovorom od 18. maja 1941; njena granica prema Srbiji, postavljena na Drini, »utvrđena« je jednostranom zakonskom odredbom NDH koja je prvo dogovorena s Nijemcima i zatim po njima formalno priznata. Granica prema Crnoj Gori riješena je specijalnim talijansko--hrvatskim ugovorom od 27. oktobra 1941.[10] U tako ucrtanim granicama hrvatske marionetske države srpski je živalj činio oko jednu trećinu ukupnog stanovništva i bio je razasut na oko 65 — 75 posto teritorija. Kao i međuratna Jugoslavija (i ona poslije rata), ali u nešto manjoj mjeri, kratkovječna NDH bila je višenacionalna država s više religija. Ustaški je režim, nerazumno (kao što je vrijeme

pokazalo) odlučio da ne prizna pravo na postojanje tom brojnom srpskom življu, stavljajući ga van zakona i postupajući prema njemu tokom rata na najnečovječniji i užasavajući način.

10 Za spomenute ugovore vidi NDH, Ministarstvo vanjskih poslova, *Međunarodni ugovori 1941,* str. 24-28. Za ugovor s Njemačkom; str. 49-59. za ugovor s Italijom (zaključeno je istovremeno između Italije i NDH nekoliko drugih ugovora o kojima se raspravlja niže); str. 83-86. za naredbu o granici prema Srbiji, i str. 305-306. za ugovor s Italijom o granici prema Crnoj Gori.

Što se tiče odnosa između teritorija i broja stanovnika, Jugoslavija (koja je krajem marta 1941. imala površinu od 247.542 km^2 i prema procjeni 15,970.000 stanovnika)[11] je podijeljena na slijedeći način:[12]

11 Taj broj dobiven je projekcijom banovinskih godišnjih stopa rasta za 1937/38.

12 Prema Marjanoviću, *Ustanak 1941,* str. 22-23. Ovo su njemačke procjene od 1. V 1941, ali nije naznačeno da li su to jednostavne projekcije zasnovane na stopi rasta tokom tridesetih godina ili (manje vjerojatno) procjene stvarnog stanovništva u raznim područjima na dan 1. V 1941.

	km^2	stanovnika
Slovenija, njemačka okupaciona zona	9.620	775.000
Slovenija, pripojena Italiji	5.242	380.000
Ostali teritorij pripojen Italiji	5.381	380.000
Crna Gora i područja pripojena Albaniji	28.000	1,230.000
Područja pripojena Bugarskoj	28.250	1,260.000
Srbija, njemačka okupaciona zona	51.100	3,810.000
Banat, njemačka okupaciona zona	9.776	640.000
Područja pripojena Mađarskoj	11.601	1,145.000
Nezavisna Država Hrvatska	98.572	6,300.000

Stalna prisutnost i talijanskih i njemačkih trupa u NDH (iako su operirale i bile stacionirane na raznim područjima) zahtijevala je da se reguliraju njihovi međusobni odnosi, koji su neizbježno utjecali i na njihove odnose s ustaškom državom. Kako ističe Helmuth

Greiner, teritorijalni aspekt problema su von Ribbentrop i Ciano riješili u Beču samo privremeno:

Budući da se nije mogao postići sporazum o podjeli Hrvatske u okupacione svrhe, jer su Talijani postavili ogromne teritorijalne zahtjeve i zapravo tražili prevlast u čitavoj Hrvatskoj (koju je nakon ulaska njemačkih trupa u Zagreb hrvatski voda dr Ante Pavelić, u stvari njegov predstavnik pukovnik Kvaternik, proglasio posebnom, nezavisnom državom) ministri su se za početak ograničili na to da utvrde demarkacionu liniju između talijanske i njemačke okupacione zone.[13]

13 Greiner, str. 286.

Opći tok demarkacione linije odredio je, naravno, Hitler, ali kako je konačno zacrtavanje linije podrazumijevalo povlačenje i prebacivanje trupa, sređivanje veza između vojnih komandi, uređenje željezničkog i cestovnog prometa, a iznad svega pitanje vitalno važnog rudnog bogatstva, svoju su ulogu u tome odigrali i vojni, vanjskopolitički i ekonomski forumi. Dva ministra vanjskih poslova samo su dovršila odluke koje su donijeli Hitler i vojska, te regulirala ostale sporne točke, kao npr. kontrolu proizvodnih bogatstava. Stvarna okupacija NDH od strane Njemačke i Italije dovela je kasnije do velikog suparništva između dva partnera Osovine, što je posebno smetalo vojnim akcijama protiv oružanog otpora koji se postupno razvijao u marionetskoj državi.

Vojno i političko rukovodstvo u Njemačkoj i u Italiji bilo je oštro podijeljeno oko komadanja i okupacije Jugoslavije. Vojno rukovodstvo u obje zemlje bilo je očito za direktnu okupaciju čitave Jugoslavije, stojeći na stanovištu da marionetske države svagdje jako kompliciraju ulogu vojske, smanjujući njen utjecaj i slobodu djelovanja. Njemački ministar vanjskih poslova vrlo je zagovarao marionetsku Hrvatsku, možda po teoriji da će preko svog poslanika imati stanovit utjecaj na Zagreb, što pri jednostavnom uspostavljanju okupacionog vojnog režima ne bi bio slučaj. Vjerojatno jevon Ribbentropa podržavao Hitler, koji je sistematski nastojao da podijeli vlast medu svojim potčinjenima, a u ovom konkretnom slučaju htio je također zadovoljiti goruću potrebu svog partnera Mussolinija da svom narodu objavi neku »pobjedu«. U Italiji je prvenstveno Mussolini bio taj koji je zastupao neposrednu podjelu teritorijalnog plijena i time uspostavljanje marionetske države u kojoj je Italija trebala imati punu prevlast.

Vrlo skoro nakon proglašenja NDH, ustaški režim Ante Pavelića otpočeo je sistematskim progonima srpskog stanovništva. Ti su progoni direktno izazvali izbijanje prvog oružanog otpora u Hercegovini, krajem juna, ali to je bila lokalna i spontana manifestacija a ne dio smišljenog ustanka. U julu, nakon njemačkog napada na Sovjetski Savez 22. juna, te poziva Kominterne i Staljina evropskim komunističkim partijama na oružani otpor i sabotažu protiv Nijemaca kako bi se bar malo smanjio pritisak na Sovjetski Savez, Komunistička partija Jugoslavije počela je (manje-više simultano u raznim dijelovima zemlje) s planiranim

oružanim ustankom protiv okupatorske vojske i protiv kvislinških vlasti i njihovih trupa. U većini su područja snage otpora bile mješovite, sastojeći se prvih pet do šest mjeseci i od komunista i njihovih sljedbenika i od srpskih nacionalističkih grupa. U Srbiji su komunističke i srpske nacionalističke ili četničke snage bile odvojene od samog početka.

Priroda okupacionih ili kvislinških režima u nekim dijelovima raskomadane i okupirane Jugoslavije imala je velikog utjecaja na rast otpora u njegovim raznim oblicima. Zbog toga je potrebno ukratko opisati sistem upravljanja u glavnim područjima, osobito u prvoj godini okupacije (ispuštajući područja koja su anektirale Bugarska i Mađarska, koja su imala samo malu ulogu u četničkom pokretu). To je nužna predradnja za ispitivanje četničkog pokreta Draže Mihailovića. Specifični uvjeti u Sloveniji i u Crnoj Gori raspravit će se u Glavi sedmoj.

NJEMAČKI SISTEMI UPRAVLJANJA

Uža Srbija, otprilike u svojim granicama od prije 1912. godine, jedino područje raskomadane Jugoslavije u kojem je uspostavljena neposredna njemačka vojna vlast, bila je iz nekoliko razloga krajnje dragocjena njemačkom Reichu. Njene prometnice, Dunav i srpske željeznice, povezivale su srednju Evropu s Bugarskom na istoku, a s Grčkom i sjevernom Afrikom na jugu. Zatim, Srbija je imala bogate zalihe strateški važnih obojenih metala koje je Njemačka trebala za svoju ratnu industriju. Štiteći takve prednosti, Nijemci su morali održavati red i mir, a htjeli su, naravno, zemljom upravljati sa što manje troška. Srpska marionetska vlada (o kojoj će kasnije biti više riječi) stvorena je da pomogne izvršenju tog zadatka.

Njemačka vojna vlast u Srbiji ustanovljena je naredbom komandanta OKH (Glavna komanda kopnene vojske) feldmaršala Walthera von Brauchitscha, 20. aprila 1941. Ova naredba koja je stupila na snagu 22. aprila 1941, upotpunjena serijom drugih propisa, ustanovila je položaj vojnog zapovjednika u Srbiji kao šefa okupacionog režima. On je bio podređen pomoćniku načelnika OKH, a tako dugo dok je dio 2. njemačke armije bio u Srbiji, također i komandantu te armije, te je svoju izvršnu vlast provodio u ime obje te instance.[14] Prema uputama za vojnog zapovjednika u Srbiji, izdanim 27. aprila, njegovi su glavni zadaci bili: zaštita željezničke pruge između Beograda i Soluna, plovnog puta na Dunavu, izvršenje ekonomskih naređenja maršala Reicha HermannaGöringa, opunomoćenika za četverogodišnji plan, te uspostava i održanje reda i zakona.[15]

14 Mikrofilm br. T-501, rola 264, snimak 421.

15 Ibid, snimci 427-428. Medu važnim početnim zadacima bilo je također i čuvanje jugoslavenskih ratnih zarobljenika koji su još bili na srpskom teritoriju i zaštita vojnog plijena zarobljenog od jugoslavenske vojske.

Posebnom naredbom OKH, 23. aprila, određene su mnogo detaljnije dužnosti i ovlasti vojnog komandanta u Srbiji. Njegova neposredna komanda podijeljena je u vojni štab i administrativni štab. Za organizaciju te komande dodijeljeno mu je osoblje za četiri oblasne i deset okružnih komandi: četiri bataljona za lokalnu obranu *(Landesschützen),* trupe koje je trebalo razdijeliti među četiri oblasne komande; jedan odred tajne vojne policije i drugo osoblje za nadzor administracije i za organizaciju i izvršenje ekonomske eksploatacije zemlje. Pod svojom komandom nije imao borbene ili garnizonske jedinice, i njegova odgovornost bila je posebno ograničena na održavanje reda i zakona »samo dotle dok se može uspostaviti i osigurati administrativnim naredbama, zakonodavstvom i izvršenjem osuda«.[16]

Prvi vojni komandant u Srbiji bio je zrakoplovni general Helmuth Förster. U junu 1941. smijenio ga je general protivavionske artiljerije Ludwig von Schröder, koji je umro mjesec dana kasnije od povreda zadobivenih prilikom avionske nesreće. Do kraja ljeta mjesto je popunio zrakoplovni general Heinrich Danckelmann.[17]

16 Ibid, rola 249, snimci 1046-1048, osobito snimci 1046.

17 Stambolić, *»Okupacija Srbije 1941«,* str. 50. Ovaj članak (1953) je najranija sistematična jugoslavenska studija o njemačkoj okupaciji Srbije. Vidi također Višnjić, »Nemački okupacioni sistem u Srbiji 1941.«

U junu su Nijemci doveli u Srbiju Višu komandu za specijalne zadatke LXV, pod čijom komandom su bile četiri nepotpune divizije potčinjene artiljerijskom generalu Paulu Baderu. Ona je vrlo kratko bila pod nadleštvom 2. armije, tj. dok čitava ta armija nije prebačena na ruski front; nakon toga Viša komanda LXV stavljena je pod komandu komandanta oružanih snaga jugoistočne Evrope. Tri od četiri posade divizije (704, 714. i 717) raspoređene su okupiranoj Srbiji; 718. divizija je bila u susjednim dijelovima marionetske hrvatske države. Položaj generala Badera bio je više paralelan nego li podređen vojnom zapovjedniku Srbije. Ovaj potonji mogao je narediti Baderu da poduzme vojne operacije u slučaju izbijanja ustanka, ali nije mogao djelovati kao Baderov pretpostavljeni u vojnom smislu.[18]

18 Stambolić, str. 55-56.

Prisutnost više okupacionih vojski (to jest njemačke, talijanske, bugarske i mađarske) u područjima koje su sile Osovine osvojile na Balkanu i postojanje više okupacionih režima u raznim područjima pod njemačkom kontrolom, zahtijevale su da se sve njemačke snage na Balkanu stave pod jednu jedinstvenu komandu. Nju je ustanovio Hitler svojom direktivom br. 31. od 9. juna 1941. Prema toj direktivi, feldmaršal Wilhelm List, komandant njemačkih snaga na Balkanu (komandni položaj koji je do 17. maja bio poznat kao: komandant 12. armije) preimenovan je u komandanta oružanih snaga u jugoistočnoj Evropi *(Wehrmachtbefehlshaber im Südosten)* i podređen neposredno Hitleru. Listov štab ostao je i nadalje u Solunu, ali se njegova jurisdikcija proširila nad vojnim komandatima u

Srbiji, solunsko-egejskom području i u južnoj Grčkoj, kao i nad generalom Baderom u Srbiji. To je značilo da je odgovarao za sigurnost i obranu svih naznačenih područja i za održavanje veza između njemačkih snaga na tom prostoru i njihovih saveznika, prije svega Talijana.[19] Ovakva komandna organizacija ostala je na snazi (uz dvije promjene komandanata) sve do 31. decembra 1942.

19 Hubatsch, ur, *Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939- 1945,* str. 117-119, 122-125. (dalje se citira kao *Hitlers Weisungen).* Talijani su imali jednu jedinicu za vezu u Solunu a drugu pri njemačkoj komandi u Beogradu. Vidi mikrofilm br. T-501, rola 247, snimak 1047.

Nakon izbijanja ustanka u julu 1941. lokalna žandarmerija, malobrojni *Landesschützen* bataljoni i njemačke policijske snage zadužene za održavanje poretka u Srbiji nisu više bile u stanju da se nose sa svojim zadatkom. Kako je do sredine augusta pobuna sve više rasla, u akciju je stupio general Bader kao komandant Više komande za specijalne zadatke LXV.[20] Tri posadne divizije koje su mu stajale na raspolaganju bile su od juna nešto pojačane (dijelom artiljerijskim jedinicama koje su imale teška oruđa zarobljena od jugoslavenske vojske), ali su još uvijek bile male i slabe, s mnogo starijih vojnika, s lošim naoružanjem i bez motoriziranog transporta, iako su bile raspoređene na širokom prostoru.[21] Bile su to divizije namijenjene za službu u mirnim područjima u pozadini i nisu bile dovoljno jake da bi ponovno mogle uspostaviti poredak u Srbiji. Četvrtog septembra poslan je iz Grčke 125. pješadijski puk pojačan artiljerijskom jedinicom. Do tog časa ustanak je brzo rastao, i nakon daljnjih konzultacija u Beogradu, u štabu feldmaršala Lista u Solunu i u Hitlerovom Glavnom stanu, poduzete su oštre mjere za njegovo suzbijanje.

20 Vidi Baderovo naređenje o »borbi protiv komunističkih bandi« od 13. VIII 1941. Mikrofilm br. T-501, rola 246, snimci 78-80.

21 Dokument br. NOKW - 1898, verzija od 190 stranica jednog dužeg izvještaja, što ga je pripremio Ernst Wisshaupt, vojni arhivist, za načelnika štaba komandanta za jugoistočnu Evropu, pod naslovom: »Die Bekämpfung der Aufstandsbewegungim Südostraum«, dio I, VI 1941. - VIII i942, Str. 6.

Direktivom br. 31 a, od 16. septembra Hitler je naredio feldmaršalu Listu da slomi ustanak u Srbiji, navodeći da je glavni cilj »najprije osigurati linije komunikacija i poduzeća važna za njemačku ratnu privredu, a zatim, u širem smislu, ponovno uspostavljanje reda na cijelom području primjenom najoštrijih mjera«.[22] Istom direktivom premješten je u Srbiju general Franz Böhme, komandant XVIII armijskog korpusa u Grčkoj - s titulom opunomoćenog komandujućeg generala - da preuzme vodstvo svih njemačkih trupa u Srbiji i sve operacije protiv pobunjenika. Direktiva je također nagovještavala slanje jedne, ili ako bude potrebno, dvije operativne divizije. Također je 16. septembra, OKW, Vrhovna komanda oružanih snaga, izdala Hitlerovo naređenje s dalekosežnim posljedicama o suzbijanju

»komunističkih pokreta oružanog otpora na okupiranim područjima«, koje će tokom slijedeće dvije godine poslužiti kao formalna osnova za dobar dio njemačke vojne i policijske aktivnosti protiv oružanog ustanka na jugoslavenskom teritoriju, osobito u Srbiji, a posebno kao osnova za masovne odmazde nad civilnim stanovništvom.

22 *Hitlers Weisungen,* str. 128.

General Böhme je preuzeo komandu 19. septembra. Kratko nakon toga general Danckelmann je smijenjen sa svog položaja, jer je očito krivo procijenio ozbiljnost ustanka, a generalBöhme je preuzeo i dužnost zapovjednika okupacionog režima u Srbiji. K tome je oko 20. septembra počela stizati iz Francuske 342. pješadijska divizija koja je nekoliko dana kasnije već sudjelovala u operacijama u sjeverozapadnoj Srbiji. U Srbiji je također došao i jedan odred 100. tenkovske brigade, a početkom novembra još jedna, 113. pješadijska divizija, prebačena je iz Sovjetskog Saveza.[23] Kombinirani napori ovih snaga i srpskih kvislinških trupa slomili su otpor: do kraja decembra ustanak u Srbiji bio je skoro potpuno razbijen, a general Böhme i štab XVIIIarmijskog korpusa premješteni su u Finsku. Njihovim odlaskom, dužnost opunomoćenog komandujućeg generala u Srbiji preuzeo je general Bader; dva mjeseca kasnije (2. februara 1942) njegova su ovlaštenja još povećana kad je po naređenju Vrhovne komande trojna vojno-komandna vlast u Srbiji, koja se sastojala od opunomoćenog komandujućeg generala, vojnog zapovjednika Srbije i Više komande za naročitu upotrebu, stopljena u jedinstvenu dužnost glavnog komandanta Srbije. U tom svojstvu general Bader bio je podređen komandantu oružanih snaga jugoistočne Evrope.[24]

23 *Wisshaupt,* str. 42, 51-52, 62, 66 -67; *Zbornik DNOR,* Tom I, sv. 1, str. 450-452, 622-623, i *passim.*

24 *Zbornik DNOR,* Tom I, sv. 1, str. 626; mikrofilm br. T-501, rola 247, snimak 940.

S gušenjem ustanka u Srbiji, Nijemci su odatle povukli jedinice koje su u tu svrhu poslali izvana, i od januara 1942. počeli su upotrebljavati bugarske trupe za okupacione zadatke u Srbiji da na taj način smanje upotrebu vlastitih trupa. S tri uzastopna proširenja onog područja koje su okupirale bugarske trupe, većina teritorija Srbije došla je pod bugarsku kontrolu, iako su i te trupe, naravno, djelovale pod općom njemačkom komandom i za njemačke interese.[25]

25 Za diskusiju o prisutnosti bugarskih okupacionih trupa u Srbiji u drugom svjetskom ratu, vidi Vojin Popović, »Bugarska vojska u okupiranoj Srbiji, 1941 — 1944.«

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, koju je Njemačka priznala kao suverenu državu, Nijemci formalno nisu imali pravo da uvedu vojnu okjap^aruTvIašTTčao" ü Srbiji. Ali s vremenom su na neformalan način uspostavili visoki stupanj kontrole ..nad vlašću u marionetskoj državi. Petnaestog aprila 1941, pet dana nakon što je uz njemačku asistenciju proglašena Nezavisna

Država Hrvatska, general Edmund Glaise von Horstenau imenovan je njemačkim generalom u Zagrebu, s direktnom odgovornošću feldmaršalu Wilhelmu Keitelu, načelniku Vrhovne komande. Sredinom novembra Glaiseova je titula promijenjena u »opunomoćeni njemački general u Hrvatskoj«. Njegova glavna dužnost je bila da štiti njemačke vojne interese u Hrvatskoj, ali je također trebao i savjetovati hrvatsku vladu i vojsku, ako se to bude od njega tražilo.[26] Glaiseov pandan nadležan za diplomatske i ekonomske odnose između Njemačke i Hrvatske, bio je njemački poslanik u Zagrebu, Siegfried Kasche.[27]

26 Mikrofilm br. T-501, rola 264, snimak 522. General Glaise, prijašnji austrougarski generalštabni oficir, smatran je odličnim obavještajnim oficirom. Bio je obrazovan čovjek i poznati vojni historičar. Na nacističkoj strani bio je mnogo prije *Anschlussa* i u nekim austrijskim kabinetima predstavljao je pronacističke elemente. Nakon *Anschlussa* pripadao njemačkim oružanim snagama. Iako nije govorio hrvatsko-srpski, imao je mnogo poznanstava među bivšim austrougarskim časnicima u Hrvatskoj, koji su nakon ustanovljenja NDH preuzeli vodstvo oružanih snaga. Bio je izrazito antitalijanski nastrojen. Vidi također RG 226, OSS-dokument br. XL 13559.

27 Poslanik Kasche bio je SA Obergruppenführer i funkcionar NSDAP (nacističke stranke) u Mecklenburgu. Priča se da je jedva preživio veliku čistku 1934. Nije imao diplomatskog iskustva niti je posebno poznavao hrvatske ili jugoslavenske probleme (a nije znao ni hrvatsko-srpski jezik) i smatralo se da je loš izbor za položaj poslanika.

Dužnosti ove dvojice nisu bile striktno razgraničene, pa su oni u kompleksnim ratnim uvjetima često radili isti posao ili su im se namjere ukrštavale, tim više što je Glaise ubrzo postao protivnik, a Kasche do kraja nastavio kao veliki pomagač ustaškog režima.

Više od godinu i po Glaise nije imao nikakvih trupa, iako je izgleda bio odgovoran za sigurnost glavne željezničke pruge Zagreb — Beograd i zbog toga je vjerojatno imao potpunu ili djelomičnu komandu nad jedinicama koje su radi zaštite željeznica bile stacionirane uz pruge u Hrvatskoj. Njemačke operativne snage bile su pod komandom njemačkog glavnog komandanta Srbije (Badera) i djelovale su pod njegovom komandom 1942, izvodeći vojne operacije srednjih razmjera na teritoriju NDH (u istočnoj Bosni u januaru, na Kozari u sjeverozapadnoj Bosni u junu i julu, te na Fruškoj gori u Srijemu u augustu.)

Njemačka nije željela da za teritorij hrvatske marionetske države veže više jedinica, ali u stvari nije imala velikog izbora. Kako je rat napredovao i partizanske se akcije u NDH širile, njemačko angažiranje bivalo je sve veće. K tome je vlada NDH bila sve nezadovoljnija što su njemačke trupe na njenom teritoriju bile pod operativnom komandom generala Badera koji je zapovijedao iz Srbije. Zbog toga je u novembru 1942. ustanovljena nova komanda generala njemačkih trupa u Hrvatskoj, sa sjedištem u Slavonskom Brodu. Novu je komandu preuzeo general Rudolf Lüters, a pokrivala je sva područja NDH između Save i njemačko-

talijanske demarkacione linije. Ta su područja proglašena zonom operacija. Istovremeno je general Glaise zadužen za operacije na hrvatskom teritoriju između Save i Drave.

Usporedo s uspostavljanjem vojne okupacione vlasti u Srbiji, i imenovanjem opunomoćenog generala u Hrvatskoj (čime su stekli veliki vojni utjecaj u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj), Nijemci su bili izravno zauzeli ili stavili pod svoj nadzor sva važna industrijska, rudarska, trgovačka, bankarska i transportna poduzeća na jugoslavenskom teritoriju. Zatim su dobili pravo na iskorištavanje strateških rudnih bogatstava u talijanskim (boksit) i bugarskim (krom) područjima, i na poljoprivredne viškove i naftu iz mađarskih područja.[28] Za razliku od mnogih promjena što su se dogodile u njemačkoj vojnoj i administrativnoj organizaciji na teritoriju Jugoslavije tokom četiri okupacione godine, iskorištavanje ekonomskih izvora išlo je relativno glatko i efikasno, u granicama koje je dopuštala gerilska aktivnost. Nijemci su sistematski uzimali sve veći dio jugoslavenskog ljudstva za njemačke vojne i privredne potrebe. Nametnuli su Srbiji velike okupacione troškove koji su daleko prelazili stvarne troškove okupacionog režima i velikim su dijelom zapravo predstavljali harač. Posebnim sporazumima prisilili su NDH da do 1943. snosi troškove ne samo za održavanje njemačkih trupa na njenom teritoriju već i za razne građevinske radove za potrebe njemačkog oružja, osobito Luftwaffe. I poslije januara 1943. vlada NDH snosila je veći dio troškova koji su joj natovarile njemačke trupe.

28 Za razne ugovore koje su Nijemci u to vrijeme potpisali s Italijom, Bugarskom i Mađarskom s obzirom na eksploataciju rudnog bogatstva, vidi *DGFP,* serija D, sv. XII, str. 623, 630-632, 935.

Među najvažnije privredne doprinose jugoslavenskog teritorija njemačkoj ratnoj mašini spadale su strateške rude i metali: boksit iz talijanske okupacione zone, bakar, olovo, cink i antimon iz okupirane Srbije, te krom, a potkraj rata i molibden iz područja koje su okupirali Bugari. Druge važne kontribucije bile su u hrani i poljoprivrednim sirovinama (konoplja, industrijski alkohol) iz Banata, te iz Bačke i Baranje koje su anektirali Mađari, a drvo i željezna ruda iz NDH. Sva važnija industrijska poduzeća stavljena su posredno ili neposredno u službu njemačke ratne privrede, a sva transportna postrojenja stavljena su pod njemačku kontrolu: Dunavom je u Njemačku išla nafta iz Rumunjske, te rudača i sirovine iz Jugoslavije, a željeznice su služile za transport trupa i vojnog i civilnog materijala u Njemačku i iz nje. Kako je rat napredovao, a Treći Reich se smanjivao zbog vojnih poraza, važnost Jugoslavije za njemačku ratnu mašinu postajala je sve veća.

TALIJANSKI SISTEMI UPRAVLJANJA

Talijani su primjenjivali nekoliko različitih sistema kontrole u Jugoslaviji. U dijelu Slovenije i u hrvatskim zemljama koje su anektirali uveli su i vojnu i civilnu vlast. U Crnoj Gori je od sredine jula 1941. pa nadalje vojni komandant bio u isto vrijeme nadležan i za vojnu i za civilnu vlast. U dijelovima Kosova i zapadne Makedonije koje su Talijani pripojili Albaniji,

također je djelovala i vojna i civilna uprava. U dijelovima NDH koje su najprije okupirali, zatim se iz njih povukli i ponovno ih okupirali (u razmaku od nekoliko mjeseci), vojni komandant imao je i vojnu i civilnu vlast. Talijani su upotrebljavali četnike kao pomoćnike i, u izvjesnoj mjeri, favorizirali srpski element u tim krajevima, vodeći istovremeno izrazito antihrvatsku politiku. To je dovelo do brojnih protesta hrvatskih vlasti, kao i do njemačkog nezadovoljstva talijanskom politikom.

U grubim crtama, odnosi između Italije i NDH vidljivi su iz serije dokumenata potpisanih u Rimu 18. maja 1941. Bili su to: ugovor o granicama, sporazum o vojnim pitanjima priobalnog područja i ugovor o garanciji (nezavisnosti i teritorijalnog integriteta) i suradnji, sklopljen na dvadeset pet godina.[29] Svi su ti ugovori bili ponižavajući za Hrvatsku; za ustaški režim koji je u stanovništvu imao vrlo usku bazu, predstavljali su žestoki udarac od kojeg se nikada nije oporavio. (K tome je bilo dogovoreno da će kralj Vittorio Emanuele imenovati jednog princa od kuće Savoia za hrvatskog kralja. Na tu sumnjivu čast imenovao je svog nećaka Aimonea, vojvodu od Spoleta, ali kako mu se nije mogla garantirati osobna sigurnost, nije u stvari nikad ni stupio na hrvatsko tlo).

29 Za tekst ovih ugovora vidi NDH, Ministarstvo vanjskih poslova, *Međunarodni ugovori 1941,* str. 49-59.

Prema uvjetima Rimskih ugovora, pojas hrvatskog teritorija uzduž jadranske obale (i većinu otoka) trebalo je prepustiti Italiji; ostatak teritorija koji je ležao između anektirane zone i demarkacione linije trebalo je podijeliti u dva dijela, od kojih je onaj priobalni trebalo demilitarizirati. Talijani su kasnije anektiranu zonu nazvali Zona I, demilitariziranu zonu Zona II, a ostatak područja do demarkacione linije Zona III. Nakon toga Italija je povukla glavninu svojih snaga iz Zona II i III - iako samo privremeno, kao što ćemo vidjeti - a trupe koje su tamo ostale formalno su smatrane sve do 7. septembra 1941. savezničkim trupama stacioniranim na teritoriju NDH, prema obostranom sporazumu.[30]

Druga talijanska armija, glavna talijanska snaga u napadu na Jugoslaviju, ostala je u zemlji kao okupaciona vojska[31] na velikom teritoriju, koji je išao od stare jugoslavensko-talijanske granice na sjeverozapadu, do Crne Gore i Jadranskog mora na jugoistoku i do talijansko-njemačke demarkacione linije na sjeveru (s nekim dijelovima tog teritorija i formalno pripojenim Italiji). Bila je to velika vojska koja je brojila oko 200.000 ljudi i tokom dvije i po godine talijanske kontrole nije se nikad povukla. Devetog maja 1942. preimenovana je u Glavnu komandu Slovenije — Dalmacije (skraćeno Supersloda). Jedan za drugim njeni komandanti bili su general Vittorio Ambrosio (do januara 1942), general Mario Roatta (1942) i general Mario Robotti (ranije komandant talijanskih trupa u Sloveniji).

30 Italija, Stato Maggiore del R. Esercito, *Bolkttini della guerra,* str. 541.

31 Osim, formalno, u periodu između potpisivanja Rimskih ugovora i 7. IX 1941, dana tad su dvije zone bile i formalno i stvarno ponovno okupirane.

Četiri ili pet mjeseci nakon potpisivanja Rimskih ugovora talijanske su se trupe vratile u Zonu II i Zonu III u punoj snazi. Italija se jednostrano odlučila na ponovnu okupaciju, ali je pojedinosti raspravila s vladom NDH. Sedmog septembra je general Ambrosio kao komandant Druge armije preuzeo komandu i vojnih i civilnih poslova u tim zonama. (U svom proglasu od 7. septembra kaže da je to učinio na osnovi sporazuma s vladom NDH.)[32] Određen je administrativni predstavnik te vlade da mu pomaže u administrativnim stvarima, ali praktično su sve jedinice vojske NDH i ustaške vojnice bile protjerane u njemačku zonu. Kao službeni razlog za ponovnu okupaciju navedena je potreba da se ponovno uspostavi red i mir nakon izbijanja ustanka krajem jula, te zaštita ovog područja od mogućeg britanskog iskrcavanja na dalmatinskoj obali. Ipak se čini da su mnogo važniji razlozi bile želje da se ojača položaj za eventualnu daljnju ekspanziju u bogati podunavski bazen, ako bi se ukazala prilika, te da se hrvatske i naročito njemačke snage drže daleko od priobalnog područja. Apeli ustaškog režima Njemačkoj za pomoć protiv ponovne talijanske okupacije ostali su bez uspjeha, jer se Njemačka u to vrijeme nije htjela suprotstavljati Italiji. Ali početkom 1942, nakon teške jeseni, Talijani su shvatili da su se vojno previše raširili i da sebi ne mogu priuštiti još jednu godinu operacija protiv partizana na tako prostranom području. Devetnaestog juna postigli su sa ustaškom vladom novi sporazum[33] i tokom ljeta povukli su vjerojatno skoro polovicu svojih snaga iz Zona II i III.

32 Za tekst zapisnika konferencije između talijanskih i NDH predstavnika o ponovnoj okupaciji dana 26. VIII 1941. i za proglas generala Ambrosija, vidi *Zbornik DNOR,* tom XIII, sv. 1, str. 345-353, 374-376.

33 Za njemački prijevod ovog sporazuma i za razne direktive vlade NDH o njegovoj primjeni i »normama« provođenja na talijanskoj strani, vidi mikrofilm br. T-501, rola 264, snimci 642-693.

Za vrijeme napada na Jugoslaviju u aprilu 1941. talijanska 9. i 11. armija držale su Albaniju. Nakon pobjede Osovine, 9. armija preuzela je kontrolu Crne Gore i nekih dijelova Kosova[34] i zapadne Makedonije, koji su za talijanski račun bili uključeni u Albaniju. Talijani su planirali da od Crne Gore stvore »nezavisnu« državu blisko vezanu za Italiju, ali opći ustanak koji je planuo u Crnoj Gori 13. jula 1941. prisilio ih je da ukinu položaj civilnog administratora i da svu vlast predaju vojnom komandantu, generalu Alessandru Pirziu Biroliju, kao guverneru s punim ovlastima u vojnim i civilnim poslovima.[35] Trupe u Crnoj Gori pod njegovom komandom, XIV armijski korpus 9. armije, preimenovane su 1. decembra 1941. u Trupe Crne Gore. Za vrijeme talijanske okupacije to se više nije mijenjalo.

Talijani su tako za teritorij Jugoslavije vezali vrlo velike snage — više od deset divizija u sastavu Superslode, dvije ili tri u sastavu Trupa Crne Gore.[36] K tome su Talijani u Jugoslaviji

držali još policiju i crnokošuljaške jedinice, kao i zrakoplovne jedinice, a specijalna pomorska komanda — *Maridalmatia* — čuvala je istočnu jadransku obalu.

34 Za talijanski a kasnije njemački okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji, vidi Hadri »Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji, 1941-1944.«

35 Zbornik DNOR, tom XIII, sv. 1, str. 412-413.

36 Za raspored deset divizija talijanske Druge armije od 1. X 1941, vidi *Ibid,* str. 403-411.

Poput Nijemaca, Talijani su također imali poslanika u Zagrebu; to je najprije bio Raffaele Casertano, a zatim Luigi Petrucci. Kao protutežu generalu Glaiseu imali su i predstavnika talijanske vojske; najprije generala Antonia Oxilia (do augusta 1942), a kasnije generala Gian Carla Re. Neko je vrijeme i talijanska fašistička partija imala svog specijalnog predstavnika u Zagrebu, generala fašističke milicije Eugenia Coselschija.

Kondominij u NDH bio je najvažniji primjer talijansko-njemačkog partnerstva u upravljanju i pljački jednog okupiranog područja. Ali taj odnos nije karakterizirao sklad, već trajno suparništvo i sistematsko međusobno potkopavanje pozicija — na kraju uvijek na račun hrvatskog naroda i Talijana, dok su njemačka prevlast i vojno angažiranje neprestano rasli. Iako je do pogoršanja talijanskog položaja došlo uglavnom zbog partizanske aktivnosti, ne iznenađuje da su Talijani, u svjetlu rastuće njemačke vojne snage u Hrvatskoj, na generala Glaisea, njemačkog opunomoćenog generala u Hrvatskoj, i dobro poznatog italofoba, gledali kao na svog velikog dušmanina.[37] S druge strane, prema brojnim Glaiseovim dokumentima, gotovo su svi talijanski visoki oficiri i činovnici na sceni NDH bili izrazito antinjemački raspoloženi, osobito Roatta, Oxilia, Casertano i Giuseppe Bastiannini, guverner anektiranih dijelova Dalmacije. U tome se posebno isticao Roatta koji je s Nijemcima surađivao preko volje i bio otvoreno pročetnički nastrojen, pa su ga Nijemci više puta optuživali da sabotira njihova nastojanja oko pacifikacije, koja je za vojsku bio primarni problem i glavni cilj svih njemačkih snaga na teritoriju NDH.

37 Zanussi, I, 177, 215, 245.

Odnosi između Italije i NDH bili su između maja 1941. i septembra 1943. iz tih razloga mnogo kompleksniji i posve različiti od onog što se htjelo postići odredbama Rimskih ugovora. Talijansko kvazi-pokroviteljstvo nad marionetskom državom zavisilo je u stvari o njemačkom pristanku i nizu obaveza ekonomske, vojne i političke prirode koje su Nijemci nametnuli vladi NDH prije i poslije Rimskih ugovora, i koje su s vremenom sve više rasle.[38] Te su se obaveze prema Njemačkoj tajile pred Talijanima koliko je bilo moguće, ali se nisu mogle sakriti njihove posljedice i ubrzo je postalo jasno da Italija u NDH, usprkos Rimskim ugovorima, stoji daleko slabije od Njemačke.

38 Usporedi odredbe iz tzv. Clodius protokola od 16. V 1941. o njemačkim ekonomskim povlasticama u Hrvatskoj; utanačenje o tzv. legionarskim divizijama; i sporazum o statusu države u državi za njemačku manjinu u Hrvatskoj.

Sve u svemu, Italija je izvukla kraći kraj u podjeli ekonomskog plijena u Jugoslaviji. Sva proizvodnja boksita, glavnog strateškog materijala na njihovu području, bila je za cijelo vrijeme rata namijenjena Njemačkoj. Italija je izvukla najviše iz velikih prirodnih rezervi drva, ali njeno je područje imalo slabu poljoprivrednu proizvodnju, posebno žitarica, pa je bilo potrebno uvoziti hranu. Da stvar bude još gora, partizanske su operacije na velikom dijelu talijanskog područja jako otežavale eksploataciju prirodnih bogatstava. Partizani su neprestano napadali željezničku prugu Karlovac — Rijeka; ona je služila za transport rumunjske nafte što je Dunavom dolazila do Vukovara i zatim produžavala na zapad željeznicom. Isto je vrijedilo za jednako važnu prugu kroz Liku i sjevernu Dalmaciju do Splita.

Poput Njemačke, i Italija je NDH nametnula plaćanje troškova za izdržavanje svojih trupa. Pravno su to bili samo zajmovi koji će se vratiti poslije rata, ali kad je NDH zapala ü velike financijske teškoće u drugoj polovici 1942, Italija je vratila određen iznos tog zajma preko redovnog klirinškog računa.

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA

Napad Osovine na Jugoslaviju bio je vrhunac nade za ustaše u emigraciji. Većina ih je provela tridesete godine u Italiji (neki od njih u Mađarskoj i u Njemačkoj) gdje su se uvježbavali u terorističkoj aktivnosti. Njihova je uloga u napadu na Jugoslaviju bila neznatna, a sastojala se od nešto propagandnih radio-emisija iz inozemstva i petokolonaške djelatnosti u Hrvatskoj i Dalmaciji za ono malo dana borbe. Ali dobili su dobru nagradu: nekoliko sati prije ulaska njemačkih tenkova u Zagreb, 10. aprila, uz pomoć njemačkih agenata, ustaše su proglasili Nezavisnu Državu Hrvatsku. Par dana kasnije dr Ante Pavelić, čovjek za kojeg su se Njemačka i Italija složile da bude na čelu nove marionetske države, ušao je u Zagreb u gluho doba noći, u pratnji dvije do tri stotine uniformiranih ustaša iz logora u Italiji. Oni su zajedno s grupom ostalih ustaša iz Njemačke i Mađarske i s malim brojem pristaša kod kuće, postali vladari nove Nezavisne Države Hrvatske — koja kao marionetska država, naravno, nije uopće bila nezavisna.[39]

39 Točan broj zakletih ustaša početkom aprila 1941. nije poznat; procjene idu od 900 pa do nekoliko tisuća. Također je bilo nekoliko desetaka tisuća ljudi koji su simpatizirali s tom grupom. Ustaški pokret predstavljao je ekstremno hrvatstvo, ekstremno anti-srpstvo, antijugoslavenstvo i antidemokratizam. U svom anti-srpstvu nastavljao je jednu ideološku sttuju koja se u Hrvatskoj javlja početkom devedesetih godina XIX stoljeća, pod vodstvom dra Josipa Franka, zagrebačkog advokata njemačko-židovskog porijekla, koji je stajao na čelu jednog ogranka Stranke prava, koju je tridesetak godina ranije osnovao dr Ante Starčevič. Frank je tu antisrpsku politiku vodio sve do kraja svoje političke karijere, oko 1910.

Njegovi sljedbenici bili su poznati kao *frankovci,* a u međuratnom se razdoblju to ime pridavalo svim onim Hrvatima koji su iskazivali ekstremno antisrpstvo i antijugoslavenstvo. Poslije aprila 1941. termin frankovci zamijenjen je terminom ustaše, iako svi frankovci nisu podržavali ustašku politiku. Za pojedinosti o Franku vidi Šidak i dr. str. 18, 143-148, i *passim.*

Ustaše su inzistirali na tome da je sva Bosna i Hercegovina dio hrvatskog »povijesnog i etničkog« teritorija, i uspjelo im je istočnu granicu svoje države postaviti uzduž toka rijeke Drine i dalje, granicom između Hercegovine i Crne Gore prije 1918. godine. Tako je ta država uključivala blizu dva milijuna Srba, što je činilo oko 30 posto ukupnog stanovništva. Htijući potkrijepiti pravo koje su polagali na Bosnu i Hercegovinu, ustaše su proglasili Muslimane iz te pokrajine najčišćim od svih Hrvata.[40] Na taj način blizu 60 posto stanovništva te pokrajine smatrano je Hrvatima (oko 23 posto Hrvata katolika i blizu 37 posto Muslimana). Ustaška je država stavila van zakona Srbe, zajedno sa Židovima i Romima. Oni su bili isključeni iz vojne službe (s izuzetkom nekoliko Srba koji su bili bivši austro-ugarski oficiri i s iznimkom mogućeg sudjelovanja Srba u radnoj službi), zatim praktično iz svake državne službe, iz političkog života (s izuzetkom nekoliko osoba), iz rada u masovnim medijima i slobodnim profesijama; njihova poduzeća preuzela je vlada ili tvrtke NDH; ćirilica je bila zabranjena.[41] Formula koju je trebalo primijeniti na srpsko stanovništvo bila je jednostavna: jednu trećinu trebalo je prognati u Srbiju, jednu trećinu prekrstiti na rimokatoličku vjeru, a preostalu trećinu istrijebiti. Program s takvim ciljevima brzo se počeo provoditi, dobivši još i podstrek nakon Pavelićeve prve posjete Hitleru, početkom juna 1941. Konačni rezultati odgovarali su toj formuli. Više od 120.000 Srba službeno je prognano i transportirano u Srbiju, većina njih tokom prvih šest mjeseci ustaškog režima. Mnogi su pobjegli na svoju ruku. Blizu četvrt milijuna prekršteno je na rimokatoličku vjeru uz pomoć dijela hrvatskog katoličkog klera, a nekoliko stotina tisuća poubijano je ili umrlo u koncentracionim logorima.[42] (Ista okrutnost karakterizirala je i ustaški postupak prema Zidovima i Hrvatima koji su se protivili režimu). Kolikogod su te brojke užasne, nesumnjivo bi bile još veće da su ustaše mogli provoditi svoj program bez smetnji. Samo partizanski otpor, a u mnogo manjoj mjeri četnički, spasio je Srbe na teritoriju NDH od potpune propasti. TisućeSrbaj osobito mlađih, suočenih s alternativom: ili pod ustaški nož ili u šumu, otišlo je u šumu gdje ih se većina pridružila partizanima. U stvari, sve do 1943. većina partizana na teritoriju ustaške države činili su Srbi s tih područja, iako su istovremeno drugi Srbi iz ustaške države prilazili i četnicima.

40 To je bilo veliko pretjerivanje. Velika većina Muslimana nije se smatrala ni Hrvatima ni Srbima već naprosto Muslimanima. Iako je određen broj Muslimana otvoreno surađivao s ustašama, većina je bila ili direktno protiv njih ili neutralna. Neki od njih stali su na stranu četnika, neki su prišli partizanima, a treći su pokušali postići specijalni autonomni položaj za ponešto okrnjenu Bosnu i Hercegovinu neposredno pod Trećim Reichom. Vidi dva članka Rasima Hurema: »Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu

izdvoje iz okvira NDH« i »Koncepcije nekih muslimanskih građanskih političara o položaju u Bosni i Hercegovini u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944.«

41 Za zakonske odredbe i naredbe na osnovi kojih je sprovedena takva politika vidi NDH, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, *Zbornik ^akona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske — 1941,* str. 2, 10—11, 14-15. 19-20, 42-43, i *passim.*

42 Prema njemačkim podacima, ustaše su u Srbiju deportirali do otprilike 20. septembra 1941. ukupno 118.110 osoba. *DGFP,* serija D, sv. XIII, str. 570. Postoji obimna literatura o pokrštavanju na rimokatolicizam i istrebljenju srpskog naroda u NDH tokom rata, ali budući da su svi podaci zasnovani na procjenama, ne može se navesti ni jedan zadovoljavajući izvor. O tom problemu se dalje neće raspravljati u ovoj knjizi.

U prvim mjesecima ni Italija ni Njemačka nisu bile sklone dopustiti ustaškom režimu izgradnju većih oružanih snaga, pa su sistematski pokupili sve oružje koje je na teritoriju NDH ostalo od stare jugoslavenske vojske, ostavljajući ustašama samo vrlo mali dio. Trupe koje su ustaše mogli sakupiti tokom prvih nekoliko tjedana, bile su s izuzetkom nekoliko ustaških odreda, bivše poluvojne organizacije Hrvatske seljačke stranke — Građanska i Seljačka zaštita. Zaštita im je pomogla pri uspostavljanju vlasti u nekim dijelovima zemlje, ali ustaška je vlada uskoro razoružala Zaštitu i zamijenila je novo organiziranim vojnim jedinicama (domobrani) i jedinicama ustaške stranačke vojske, ili ustaškom vojnicom. Također su tokom prvih mjeseci postojale brojne »divlje« oružane jedinice koje su u mnogim mjestima vatreni ustaše organizirali na vlastitu inicijativu. One su igrale istaknutu i sramotnu ulogu u progonima i pokoljima srpskog stanovništva, i naređenjem same ustaške vlade raspuštene su prije kraja ljeta. 1

Iako su se Nijemci nadali da će upotrijebiti nešto hrvatske žive sile na istočnom frontu, samo je jedan hrvatski puk iz NDH stigao tamo. Tri regularne divizije sastavljene od ljudstva iz NDH i njemačkih oficira i specijalista (takozvane legionarske divizije) uvježbane su i opremljene u Austriji za borbe u Sovjetskom Savezu, ali je sve veća aktivnost partizana na teritoriju NDH prisilila Nij emce da te divizije upute u NDH. Također su bili prinuđeni vezati nekoliko svojih divizija u NDH i pomoći tamošnjoj vladi da organizira svoju vojsku za borbu kod kuće. I tako, dok je s razvojem rata evropski jugoistok prerastao u sve važnije ratno poprište, vojska NDH i sve više njemačkih trupa postale su vitalno važne za osiguranje njemačkih interesa.

Izvještaj što ga je dr Pavelić podnio njemačkom poslaniku u Zagrebu 1. septembra 1943. u vrijeme kad su njegove kvislinške snage bile brojčano na vrhuncu, daje nam najvjerodostojniju informaciju o sastavu tih snaga. U kategoriji trupa pod njemačkom komandom izvještaj navodi: 62.020 vojnika u sastavu njemačkih oružanih snaga; 9.000 novih regruta za te snage; 36.300 hrvatskih vojnika koje su opremili Nijemci i koje su pod njemačkom komandom, i 62.760 vojnika koje su opremile vlasti NDH ali su pod njemačkom

komandom - ukupno 170.080 vojnika. U drugoj kategoriji, u trupama pod hrvatskom komandom, bilo je 92.246 oficira, podoficira i vojnika. Zbroj tih dviju kategorija iznosi ukupno 262.326 ljudi. Od tog zbroja 28.500 ljudi ili 11 posto bili su u ustaškoj vojnici i u Pavelićevoj osobnoj gardi. Najveća pojedinačna formacija, od otprilike 92.000 ljudi pod hrvatskom komandom, bila je žandarmerija s oko 18.000 ljudi.[43]

43 Mikrofilm br. T-77 rok 883, snimci 5, 631. 890-92.

Tokom čitavog rata jedinice NDH nisu u biti nikada bile ništa više od njemačkog oruđa. Kad god su njemačke snage bile angažirane u operacijama na teritoriju NDH, tj. od januara 1942. nadalje, jedinice NDH koje su sudjelovale u tim operacijama bile su pod njihovom komandom. Njemački je vojni komandant, štoviše, imao vrhovnu izvršnu vlast na području operacija, zastupajući formalno također i hrvatsku administraciju, iako mu je u tome pomogao administrativni predstavnik NDH.

Usprkos relativnoj brojnosti, domobrani, tj. redovna vojska NDH, nisu bili kvalitetna borbena snaga. Većina jedinica bila je demoralizirana, a oficiri većinom nisu imali nikakvih simpatija za Osovinu. Nasuprot tome, ustaše su kao stranačka vojska, sastavljena od potpuno indoktriniranih dobrovoljaca odanih Paveliću, predstavljali izvanrednu borbenu snagu. Bili su krajnje razulareni i nedisciplinirani i zbog toga skoro uvijek u trvenjima s domobranima i njemačkim komandantima u Hrvatskoj.

Sve u svemu, hrvatska marionetska vlada imala je pored Nijemaca i Talijana vrlo malo slobode, osim u postupanju sa srpskim stanovništvom i s onim Hrvatima koji su se protivili ustaškom režimu, a time i okupaciji. A u tim pitanjima režim je provodio politiku od koje je ogromna većina hrvatskog naroda ustuknula u užasu.

SRPSKA MARIONETSKA VLADA

Za razliku od hrvatske, srpska marionetska vlada sastojala se od osoba koje su bile tijesno povezane s predratnim jugoslavenskim vladama, i koje su uoči Aprilskog rata, čvrsto vjerujući u njemačku vojnu nadmoć, jako zagovarale ulazak Jugoslavije u Trojni pakt. Ti ljudi bili su izraziti antikomunisti i uvjereni da će Nijemci dobiti rat. Nekom ironijom, iako su se njima služili, Nijemci im nikad nisu vjerovali, a najmanje Hitler, i to zato što su bili Srbi.

Prvo administrativno tijelo koje su Nijemci ustanovili u okupiranoj Srbiji (30. maja 1941) bila je komesarska vlada predvođena Milanom Aćimovićem, bivšim šefom beogradske policije, a jedno kratko vrijeme početkom 1939. i ministrom unutrašnjih poslova u pro-osovinskom kabinetu predsjednika vlade Stojadinovića.[44] To tijelo bilo je kadro obavljati rutinske administrativne poslove te održavati red i mir pod uvjetima mirne okupacije. Ali nedostajale su mu policijske i žandarmerijske snage sposobne da se nose s ustankom koji je u Srbiji izbio u julu i razmahao se tokom ljeta i jeseni. Kako je njemački vojni zapovjednik

Srbije i sam bio bez dovoljno policijskih i vojnih snaga, a imao je poteškoća da dobije pojačanje, odlučio je u konzultaciji s drugim njemačkim instancama da na čelo nove srpske marionetske vlade postavi jakog čovjeka i dopusti mu da stvori nešto veću vojsku. Na taj bi se način samim Srbima mogao dati zadatak da uguše ustanak.

44 Mikrofilm br. T-501, rola 264, snimci 422-423. Kostić, str. 20-21.

Čovjek koji je izabran za tu ulogu bio je prijašnji ministar vojske i mornarice i načelnik Glavnog đeneralštaba Milan Nedić. Njega su 1940. u novembru razriješili dužnosti jer je tražio pristup Jugoslavije Osovini. U aprilu 1941. Nijemci ga nisu zarobili, iako je bio komandant Treće grupe armija koja je od Nijemaca branila Makedoniju, a Crnu Goru i Kosovo od talijanskih snaga što su nadirale iz Albanije. Nedić je 29. augusta organizirao takozvanu Vladu narodnog spasa.[45] S vojnim zapovjednikom Srbije, generalom Danckelmannom,[46] sklopio je usmeno neke sporazume o proširenju svojih ovlasti, ali nakon smjenjivanja Danckelmanna u septembru te su sporazume njegovi nasljednici lako zaobišli i Nedićeva se vlast postepeno smanjivala. Nedić je neprestano imao teškoća s njemačkim vojnim vlastima, nekoliko puta prijetio je ostavkom i vršio brojne promjene u svom kabinetu, pa iako je njegova vlast krajem 1943. praktično prestala postojati, ostao je na položaju sve do kraja njemačke vladavine u Srbiji, oktobra 1944.

45 Mikrofilm, br. T-501, rola 264, snimak 424.

46 Ibid, rola 246, snimci 190-191, 333; rola 256, snimci 1032-34.

Nedić je očito bio u nelagodnom položaju: nije imao nikakve stvarne moći u donošenju odluka, a bio je potpuno svjestan činjenice da mu Nijemci, iako je bio njihovo oruđe, uopće. ne.vjerujui da od njih može očekivati vrlo malo pomoći. Nakon januara 1942. morao je i on progutati neugodan svršeni čin da su većinu njegove zemlje okupirali Bugari, koji su od početka do kraja bili krajnje omrznuti. Imao je manje-više trajnih problema s disidentskim elementima u svojoj vladi. S druge je strane bio izazov četnika koji su se s uspjehom infiltrirali na svim razinama u njegove oružane snage i administraciju, pa nevolje s partizanima, a nije bio siguran ni u svoje sljedbenike. Kao potpunog kvislinga, koji je u njemačku pobjedu vjerovao sve tamo do u 1943, Srbi su ga uglavnom promatrali s nevjericom, pa i s mržnjom.[47] U početku je očito imao podršku priličnog broja svojih zemljaka, koji su vjerovali da je spasio mnogo srpskih života, kad je na veliko opominjao stanovništvo da ne poduzima akcije nasilja i sabotaže, te ga upozoravao da ne mari za riječi BBC-a i Radio-Moskve kojima na srcu ne leže interesi srpskog naroda. Ali kako se rat razvijao bivalo je sve jasnije da će Nijemci izgubiti, pa je i podrška Nediću neprestano opadala.

47 Vidi ocjenu načelnika štaba njemačkog komandanta jugoistočne Evrope, generala Hermana Foertscha, iz augusta 1943, u mikrofilmu br. T-311, rola 196, snimci 159-160.

Djelujući prema svom prvobitnom sporazumu s vojnim zapovjednikom Srbije, Nedić je osnovao Srpsku državnu stražu. Ona je uskoro preuzela staru žandarmeriju, a komandirali su joj bivši jugoslavenski oficiri. Dozvoljene su joj maksimalne efektive od oko 17.000 ljudi i nikada nisu bile veće. Straža se sastojala od tri dijela: seoske straže u selima koja je u biti izvršavala zadatke bivše žandarmerije, policijskih snaga u gradovima, te pogranične straže. Vrlo brzo su se u stražu infiltrirali četnici i za čitavog svog postojanja bila je to loša i nepouzdana oružana snaga. Oružje i municiju za državnu stražu davali su Nijemci iz ratnog plijena zarobljenog u raznim dijelovima Evrope. Trebalo je poduzimati i mjere opreza protiv četničkog potkradanja oružja, jer se znalo da se ubacuju u redove straže.

Osim Srpske državne straže Nedić je neko vrijeme imao pod svojom jurisdikcijom i Srpske dobrovoljačke odrede koje je organizirao srpski fašistički voda Dimitrije Ljotić, ali pod komandom bivših jugoslavenskih oficira. Ti su odredi s njemačkom podrškom organizirani u septembru 1941, a do januara 1942. narasli su na oko 3.700 ljudi.[48] Bili su stranačka vojska koja se uglavnom sastojala od mladih profašističkih dobrovoljaca. Krajem 1942. ti su odredi reorganizirani u Srpski dobrovoljački korpus s ograničenom jačinom od 3.600 ljudi (koja je nakon augusta 1943. znatno povećana), a njemački vojni zapovjednik Srbije imao je neposrednu kontrolu nad njim.[49] Dobrovoljački korpus borio se efikasno ne samo protiv partizana, već i protiv četnika, i bio je u stvari jedina naoružana grupa Srba na njemačkoj strani kojoj su Nijemci vjerovali i smatrali je hvalevrijednom.[50]

48 Mikrofilm br. T-500, rok 247, snimci 756-758.

49 lbid, rola 249, snimci 61, 142, 524.

50 Za pohvale za hrabrost u njemačkim izvještajima vidi *ibid,* snimci 60-63; rola 253, snimci 936-937; rola 256, snimci 596, 757.

Druga specijalna snaga koju su Nijemci organizirali u okupiranoj Srbiji bio je Ruski zaštitni korpus, čiji su vojnici regrutirani među ruskim izbjeglicama koji su živjeli u Srbiji i drugdje u jugoistočnoj Evropi. Dozvoljena jačina tog korpusa iznosila je najprije 3.000 ljudi, ali prema dokumentima korpusa, početkom septembra 1944. brojao je 11.197 ljudi.[51] Bio je pod komandom bivših carističkih oficira, koji su djelovali pod nadzorom njemačkih oficira za vezu. Iako je korpus formalno bio dio njemačkih oružanih snaga,[52] uglavnom je obavljao stražarsku dužnost u rudnicima i industrijskim poduzećima koja su radila za Nijemce, te na cestama i željeznicama.

51 Vertepov, ur. str. 405.

52 Ibid, Mikrofilm br. T-501, rola 249, snimak 142.

Nedić i Nijemci imali su također na raspolaganju već od augusta 1941. četničke jedinice Koste Milovanovića Pećanca; slijedeće jeseni i nadalje u toku 1942. njima je dodan veliki dio četničkih jedinica koje su bile pod komandom Pećančeva suparnika, pukovnika Draže Mihailovića. Porijeklo i rana faza razvoja ove dvije vrste četnika bit će objašnjena u slijedećoj glavi. Kao dio Nedićevih snaga nisu vrijedili mnogo. Jačina Pećančevih jedinica bila je ograničena; u aprilu 1942, iznosila je 8.745 ljudi, a moglo ih se upotrijebiti samo u Srbiji. Ukupni broj u obje vrste četničkih jedinica iznosio je 15. maja 1942. godine 13.400 ljudi, organiziranih u 78 odreda.[53] To je vjerojatno bio najveći broj koji su ti odredi ikada imali. Nijemci nisu vjerovali četnicima Koste Pećanca, a još manje su vjerovali onima koji su ranije bili pod Mihailovićem. Na legalizaciju ovih potonjih Nijemci su gledali samo kao na privremenu pogodnost za ove i ostale Mihailovićeve četnike koji će, kad dođe prikladan .trenutak svoje oružje okrenuti protiv Nijemaca,. Zato su tokom ljeta 1942. Nijemci donijeli odluku da razoružaju obje grupe četnika, da one koje su smatrali pouzdanima prebace u Ljotićeve dobrovoljačke odrede, a da ostale pošalju na rad. Do kraja godine sasvim su raspušteni odredi u jačini od 12.000 ljudi, a ostali odredi bili su jako smanjeni.

53 Izvještaj komandujućeg generala u Srbiji, *ibid,* rola 352, snimak 809.

U svemu, tih nekoliko dijelova Nedićevih vojnih snaga u prvoj su godini njegova predsjednikovanja došli do prilične jačine: oko 21.000 ljudi pod oružjem u redovnim jedinicama (Srpska državna straža i Ljotićevi dobrovoljački odredi) i preko 13.000 ljudi u pomoćnim snagama (Pećančevi četnici i legalizirani četnici Draže Mihailovića). Ali nakon reorganizacije u dobrovoljački korpus i oduzimanja Nediću komande nad njim, te nakon razoružanja pomoćnih jedinica, ostala mu je samo Srpska državna straža koju je kontrolirao njemački viši komandant policije i SS za Srbiju. To nikad nije bila jaka borbena snaga: tokom rata se izrodila i sve više su se u nju infiltrirali četnici. Tako su u usporedbi sa snagama ustaške države srpske kvislinške snage bile vrlo ograničene.

Podjela Jugoslavije između sila Osovine i njihovih satelita razderala je političko, administrativno i ekonomsko tkivo zemlje koje se razvilo tokom prethodna dva desetljeća. Svaka od sila koja je uzela dio jugoslavenskog teritorija, jednako tako i marionetska država Hrvatska, slijedila je svoje specifične interese u upravljanju tim područjima i u iskorištavanju njihovih prirodnih i ljudskih rezervi. Zbog svoje nadmoćnosti, Njemačka je mogla osigurati za sebe proizvodnju svih strateških materijala na čitavom području Jugoslavije, tokom cijelog rata. Ipak, partizani i četnici — dvije grupe koje su s vremenom narasle do velikih vojnih i političkih organizacija i u različito vrijeme uživale jaku podršku Saveznika — osporavali su poredak koji je Hitler ustanovio na jugoslavenskom teritoriju. Iako su obje te grupe željele i borile se za obnavljanje jugoslavenske države, njihovi poslijeratni ciljevi bili su totalno različiti i one su tokom rata slijedile potpuno različitu vojnu i političku strategiju. Budući da je svaka od njih htjela potpunu a ne djelomičnu vlast u poslijeratnoj državi, i njihova međusobna protivnost bila je potpuna. Tako se, dakle, pod uvjetima komadanja, okupacije i

borbe protiv stranog neprijatelja, u zemlji vodio i građanski rat između predstavnika starog režima i revolucionarnih snaga predvođenih komunistima.

DIO DRUGI

Vojska u otadžbini

GLAVA PETA

Rana ratna faza četničkog pokreta

ČETNIČKA TRADICIJA DO 1941.

Hajdukovanje, srodno gerili ali^ u manjoj mjerim irm dugu tradiciju u južnoslavensHm zemlfama, osobito u Srbiji, Makedoniji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini, koje su tokom mnogih stoljeća bile pod otomanskom vlašću. Bio je to jedan od načina kojim su narod, ili bar pojedinci i grupe ljudi, mogli iskazati svoje protivljenje nadmoćnoj i jakoj stranoj vladavini. Iako je takva pobunjenička aktivnost, sve do početka devetnaestog stoljeća, često pogoršavala a ne smanjivala ugnjetavanje, djelovala je stimulativno na nacionalnu psihu, što se može vidjeti iz glorifikacije hajdučkih vođa i grupa u epskom narodnom pjesništvu južnih Slavena. To je pomagalo da se održi na životu nada u eventualno oslobođenje naroda od tuđinskog jarma. Naravno da se hajdučka akcija pojedinaca i grupica ponekad pretvarala u razbojništvo, ili graničila s njim. Ali ako je razbojništvo bilo upereno protiv tuđinskog nasilnika, smatralo se junaštvom.

Prvi srpski ustanak 1804, koji je iz pobune protiv terora i zlodjela lokalnih turskih glavešina i uzurpatora vlasti prerastao u opću pobunu protiv turske vladavine, počeo je ü stvari akcijama već postojećih gerilskih družina (hajdučkih četa).[1] Pod vodstvom Đorđa Petrovića (Karađorda, utemeljitelja dinastije Karadordević) pobuna je poprimila karakter općenarodnog ustanka.[2] U drugom srpskom ustanku, koji je izbio u proljeće 1815. pod vodstvom Miloša Obrenovića (utemeljitelja suparničke dinastije Obrenović), . gerilsko ratovanje opet je poslužilo s velikom efikasnošću.[3]Zanimanje za gerilsko ratovanje nastavilo se u Srbiji i kasnije Kroz 19. stoljeće, što djelomice pokazuje i postojanje dviju knjiga o tom predmetu. Jednu je s poljskog prepričao Matija Ban i objavljena je u Beogradu 1848, a drugu je napisao Ljubomir Ivanović i pojavila se 1868.

1 Riječ »četnik« dolazi od riječi *četa* (pl. *ćete),* družina vojnika ili grupa ljudi angažiranih u gerilskom ratovanju i naprosto znači »gerilski borac«. Zapovjednik čete ili područja zove se *vojvoda* i prema nepisanom četničkom zakonu ima apsolutnu vlast nad svojim ljudima i na svom području.

2 Tuđman, *Rat protiv rata,* str. 83-94, osobito str. 86-87.

3 Ćorovič, str. 416-428 i *passim*

4 Pravilo o četničkoj vojni i *Četovanje ili četničko ratovanje,* obadvije publikacije naručile su srpske vlasti.

Latentno zanimanje za gerilsko ratovanje ponovno je izbilo u prvi plan početkom dvadesetog stoljeća. Između 1904. i 1912. pojavile su se u Makedoniji male grupe ljudi, organizirane, opremljene i financirane iz Srbije, s namjerom da budu zalog oslobođenju Makedonije. od otomanske vlasti, tako da se može ujediniti sa Srbijom. Srpska je vlada ubrzo počela usmjeravati ono što je isprva bio privatni pothvat, pa je pojačavala ili smanjivala aktivnost tih grupa zavisno o vanjskopolitičkoj situaciji. Te su četničke jedinice uglavnom bile pod komandom oficira i podoficira srpske vojske. Članstvo tih grupa regrutiralo se na dobrovoljnoj bazi iz srpske vojske, iako je nakon 1908. stanovit broj tih ljudi dolazio i od Srba van Srbije, prvenstveno iz Bosne i Hercegovine. Bugari i Grci čak su i ranije slali svoje gerilske grupe u Makedoniju, i to u istu svrhu kao nešto kasnije Srbi. Bugarski gerilci bili su dosta uspješni na područjima koja su svojatali Srbi, pa su srpske gerilske grupe u Makedoniji trošile mnogo vremena na borbu protiv svojih suparnika.[5] Naravno, nitko nije pitao običan narod u Makedoniji kakve su njegove želje; a simpatije naroda bile su nesumnjivo podijeljene i sezale su od želja za ujedinjenjem s jednom od tri pretendentske države do težnje za punom nezavisnošću. S iznimkom socijaldemokratske štampe,[6] te su akcije u Srbiji nailazile na odobravanje, a s točke gledišta srpskog nacionalnog interesa, kako je općenito bio tumačen sve do kraja međuratnog perioda, vrlo su se isplatile.

U prvom balkanskom ratn protiv Turaka 1912/13, Srbi, Bugari i Grci su se služili s podjednako velikim uspjehom svojim gerilskim odredima. Srbi su ih koristili na više načina: kao prethodnicu nastupajuće vojske kako bi smekšali neprijatelja i olakšali napredovanje, za napad na komunikacije iza neprijateljskih linija, kao poljsku žandarmeriju, za širenje panike i zabune, te kao sredstvo da se uspostavi rudimentarna uprava u novooslobođenim krajevima. Srpske četničke jedinice i takozvani gorski štabovi, koji su koordinirali njihovu djelatnost, bili su podređeni ratnoj komandi vojske, a njihove su operacije izvođene u tijesnoj suradnji i prema potrebama raznih armija. Četničke su jedinice upotrebljene protiv Bugarske i u drugom balkanskom ratu, koji je izbio između prijašnjih saveznika oko podjele teritorijalnih stečevina iz prvog balkanskog rata. Kad su balkanski ratovi završili, srpska je vlada formirala »krstareće četničke odrede« u svrhu pacifikacije oslobođenih krajeva (isto su učinile bugarska i grčka vlada sa svojim gerilskim odredima). Njihova se aktivnost ponekad sastojala i od terora nad civilnim stanovništvom.[7] Ta je aktivnost u krajevima dodijeljenim Srbiji dosegla svoj vrhunac nakon albanskog ustanka u zapadnoj Makedoniji, ustanka kojem .su ponešto pomogle i bugarske gerilske formacije.

5 *Šehić, Četnis'tvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941*J, str. 19-37,39, 53 i *passim.* Ova studija, glavni izvor za ovaj dio moje knjige, sadrži povijesnu pozadinu tradicionalnog četničkog pokreta prije 1918, kao i njegov razvoj od 1918-1941, ne samo u BiH već i u cijeloj Jugoslaviji.

6 Ibid, tr. 52.

7 Ibid, str. 37-39.

Kako je vrijednost četničkih jedinica dokazana u balkanskim ratovima. srpska je vojska, prirodno, takve odrede upotrijebila na isti način i u prvom svjetskom ratu. Četnici su se ponovo dobro držali u bitkama, ali su pretrpjeli velike gubitke. Zajedno sa srpskom vojskom povlačili su se pred austrougarskim snagama u Albaniju i na Krf 1915, a kasnije su prebačeni na solunski front. U međuvremenu su u dijelovima južne Srbije koju su okupirali Bugari, zbog grubog okupatorskog režima, niknule nove četničke družine koje su počele pobunjenički djelovati. Čuvši za te akcije i bojeći se da bi ustanak širokih razmjera doveo do masovnih bugarskih represalija, srpska je vojska poslala u te krajeve jednog od četničkih vojvoda, Kostu Milovanovića Pećanca, sa strogim instrukcijama da spriječi izbijanje opsežnijeg gerilskog ratovanja, sve dok to srpska Vrhovna .komanda ne bude smatrala za potrebno. Bugari su međutim uzbunili Srbe naređujući regrutiranje, pa su ljudi na stotine počeli prilaziti četničkim odredima. Početkom februara 1917. izbio je opći ustanak, poznat pod imenom Toplički ustanak. Vodio ga je vojvoda Kosta Vojinović, a donekle i Kosta Pećanac, koji se na kraju pridružio kad je uvidio da se na njegove savjete protiv pobune ustanici ne obaziru. Ustanak je počeo veoma uspješno. Oslobođeno je veliko područje s nekoliko gradova, ali su Bugari pozvali pojačanja pomoću kojih su do 25. marta skršili svaki otpor. Nakon poraza uslijedile su krvave represalije nad civilnim stanovništvom. Slijedeće je godine srpska vojska u vezi s probojem solunskog fronta opet s velikim uspjehom upotrijebila četničke formacije. Međutim, neposredno prije primirja naređeno je raspuštanje četničkih odreda koje su dijelom preuzele jedinice redovne vojske, a dijelom su ljudi pušteni kućama. Treba zabilježiti da su i crnogorski četnici tokom prvog svjetskog rata poduzimali neke akcije protiv austrougarskih okupacionih snaga.[8]

8 Ibid, str. 40-50. Uloga Pećanca u Topličkom ustanku je sporna, ali on ju je vješto koristio i, stvorivši od nje legendu, uspio je doći na vodeći položaj u četničkom udruženju. Za aktivnost četnika između 1904. i 1918. vidi također članak *Četnici, Vojna enciklopedija, 2.* izdanje (1971), II, str. 259-261.

Zahvaljujući djelovanju od 1904. do 1912. u Makedoniji, te borbama u balkanskim ratovima 1912/13 i u prvom svjetskom ratu, četnici su se pri stvaranju nove jugoslavenske države pojavili kao jedna od vodećih srpskih patriotskih grupacija.

Godine 1921. četnički su veterani u Beogradu osnovali »Udruženje četnika za slobodu i čast Otadžbine«. Njegovi su utvrđeni ciljevi bili; njegovanje četničke historije, širenje četničkih patriotskih ideja r^briga za udovice i siročad palih četnika te četničkih veterana invalida. Očito je ipak da je udruženje bilo zamišljeno i kao grupa za vršenje političkog utjecaja i pritiska.[9] Pitanje vodstva i političke orijentacije bilo je od početka tegobno. Glavni utjecaj na organizaciju imala je Demokratska stranka, ali je to osporavala Radikalna stranka, od 1903. do 1918. najvažnija politička partija u Srbiji i dvadesetih godina u Jugoslaviji, koja je počela osnivati suparničke organizacije. Proradikalski, velikosrpski elementi četničkog članstva otcijepili su se od matičnog udruženja i 1924. osnovali dvije nove organizacije: »Udruženje srpskih četnika za Kralja i Otadžbinu« i Udruženje srpskih četnika »Petar Mrkonjić«.[10] U julu 1925. ove su se dvije organizacije stopile u »Udruženje srpskih četnika Petar Mrkonjić za Kralja i Otadžbinu«. Stvarni voda tog udruženja sve do 1928. bio je Puniša Račić. U septembru 1927. Račić je izabran u skupštinu kao predstavnik Radikalne stranke, a 20. juna 1928. pucao je i ubio dva hrvatska zastupnika za vrijeme skupštinske debate. Udruženje »Petar Mrkonjić« mučile su trzavice u vodstvu i prestalo je djelovati negdje 1928, da bi 1929, nakon zavođenja kraljevske diktature, bilo raspušteno. Raniji otpadnici ubrzo su se vratili prvobitnoj organizaciji[11] koja je sada bila jedina postojeća četnička grupa.

9 Četničko udruženje imalo je nekoliko vrsta članova: redovite (tj. veterane), utemeljitelje, podupirajuće, počasne, a od 1922. i nove članove. Da bi privuklo omladinu, društvo je svoje redove otvorilo ljudima od šesnaeste godine na više. Masovnost članstva je u očitoj vezi s namjerom udruženja da postane masovni pokret. Šehić, str. 55-57.

10 *Ibid,* str. 55-56, 80, 109-110. Vodeći četnici dijelili su se ne samo na one koji su bili bliže Demokratskoj ili Radikalnoj stranci, već i na one koji su bili prijatelji dvaju protivničkih oficirskih društava, Crne Ruke i Bijele Ruke. U obje frakcije to je značilo borbu za vlast i političke principe obojene jakim strastima. Udruženje »Petar Mrkonjić« uzelo je ime po ratnom nadimku kneza Petra Karađorđevića, koji je kao gerilski borac sudjelovao u ustanku protiv Turaka u sjeverozapadnoj Bosni, 1876. Nakon umorstva kralja Aleksandra, posljednjeg odvjetka dinastije Obrenović, 1903, Petar je postao kralj Srbije, a 1918. proglašen je kraljem nove Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

11 Ibid, str. 91.

Kosta Pećanac postao je predsjednik četničkog udruženja godine. 1934. Nastojao je proširiti organizaciju, ali njegova politika primanja mnogobrojnog novog članstva uskoro je izazvala opoziciju starih četničkih veterana. Novo članstvo nije sudjelovalo u četničkoj prošlosti i nije marilo za četničke ideale, već je prilazilo samo iz političkih i ekonomskih razloga. Neki veterani, uključujući tu i Iliju Trifunovića-Birčanina — koji je bio predsjednik udruženja od 1929. do 1932. i stajao na čelu druge srpske patriotske organizacije, Narodne odbrane — povukli su se i osnovali suparničku organizaciju pod imenom Udruženje starih četnika, ali ona nije bila ozbiljan takmac. Između ubistva kralja Aleksandra u Marseillesu,

oktobra 1934, i 1938, udruženje koje je vodio Pećanac širilo se na veliko: 1938. imalo je prema godišnjem izvještaju više od tisuću odbora po cijeloj zemlji s nekih petsto tisuća članova. Nakon 1935. otvorena djelatnost organizacije bila je formalno zabranjena u Savskoj, a očito i u Primorskoj i Dravskoj banovini, zbog protivljenja Hrvata i Slovenaca. Ali izgleda da su njeni odbori u tim krajevima nastavili djelovati i u slijedećim godinama, iako u smanjenom opsegu i s poteškoćama.[12]

12 Ibid, str. 69, 92, 175-178.

Na svom vrhuncu, pod Pećancem, četnička se organizacija u biti sastojala od ljudi iz srpskog malograđanstva i seljaštva. Nikada nije uključivala veći broj intelektualaca, i djelomice zbog toga nije nikad bila u stanju razviti politički privlačan program, iako je početkom dvadesetih godina posuđivala mnoge svoje ideje od Organizacije jugoslavenskih nacionalista (ORJUNA), koja se u širenju ideja integralnog jugoslavenstva oslanjala na silu. Također je usko surađivala sa Srpskom nacionalističkom omladinom (SRNAO) koja je bila tvorevina Radikalne stranke. Četnička organizacija se predstavljala kao zaštitnik svete baštine srpskog naroda od domaćih i stranih neprijatelja u novoj jugoslavenskoj državi. Njen okvir je bio jugoslavenski u smislu koji su tom pojmu prida vale srpske vladajuće grupe, to jest da su Srbi, Hrvati i Slovenci (postojanje makedonske ili crnogorske nacije nije se, naravno, priznavalo) tri dijela jednog te istog naroda koji se trebaju ujediniti u centralističkoj a ne federalističkoj formi vlasti. Ali njena je orijentacija bila isključivo srpsko-nacionalistička, iako u tonu mnogo blaža od onih organizacija koje su se otcijepile između 1924. i 1929.

Budući da je spremno služila interesima srpskih vladajućih grupa, postala je također poznata zbog svojih antidemokratskih, antiliberalnih i antikomunističkih stavova. Ali kako je vodstvo organizacije bilo skoro uvijek korumpirano, a dio članstva nije ni u kom pogledu bio odan proklamiranim idealima i ciljevima, njen utjecaj nije nikad bio razmjeran njenom brojnom stanju.[13]

13 Ibid, str. 105-163,

U vojnim akademijama i školama za rezervne oficire dobivalo se između dva rata nešto malo znanja o problemima i taktici gerilskog ratovanja. Povjerljivi priručnik, *Uput za četničko ratovanje,* što ga je 1929. izdalo ministarstvo vojske i mornarice, razlikuje dva koncepta gerilskog ratovanja: 1) gerilske operacije u kojima specijalne gerilske jedinice u službi redovnih snaga djeluju kao prethodnica većih jedinica, ili na njihovim bokovima, ili samostalno u pozadini neprijatelja; 2) gerila ili mali rat (ili ono što Nijemci zovu *Kleinkrieg),* kada kompletna vojska jedne zemlje ili njen veliki dio prelazi u gerilu ili neredovan rat, sa ili bez suradnje s redovnim trupama. U prvom slučaju veličina gerilskih jedinica zavisi o specifičnoj prirodi zadatka. U drugom slučaju, utvrđena je unaprijed formacijska organizacija. U oba slučaja osnovni je princip djelovanja napad i iznenađenje. Uspješne operacije gerilskih snaga pretpostavljaju prijateljski raspoloženo stanovništvo i

njegovu podršku.[14] Godine 1938. jugoslavenski Glavni đeneralštab priredio je posebni izvještaj o gerilskom ratovanju pod modernim uvjetima i o mogućoj upotrebi četničkog udruženja u slučaju rata. Izvještaj je na nov način pristupao gerilskom ratovanju i revidirao je mnoge stavove iz priručnika objavljenog 1929. Ne omalovažavajući četničke uspjehe u Makedoniji i Srbiji između 1904. i 1918, došao je do zaključka da bi operacije slične onima iz razdoblja 1912 — 1918. bile neizvedive u suvremenom ratu.[15] Zadaci koje su četnici prije izvršavali u pozadini neprijatelja trebalo bi npr. povjeriti zračnim desantnim jedinicama, a održavanje reda u zemlji osiguravala bi žandarmerija i/ili rezervne trupe. I ovaj dokument i jugoslavenski ratni planovi izrađeni između 1938. i 1941. pokazuju da vojno rukovodstvo nije razmatralo širu upotrebu gerilskog ratovanja u slučaju invazije. Izgleda da je još manje pomišljalo da četničkom udruženju povjeri bilo kakvu važniju ulogu.

14 Za kratak resume o organiziranju gerilskih jedinica i principima gerilskog ratovanja, kako je navedeno u priručniku iz 1929, vidi *ibid,* str. 190-192, ili članak *Četovanje* u *Vojnoj enciklopediji,* prvo izdanje, II, str. 320-321. Jugoslavenske vojne vlasti izdale su 1925. povjerljivi priručnik za gerilske operacije jugoslavenskih četničkih jedinica na mađarskom teritoriju, u slučaju rata s Mađarskom. Šehić, str. 192-195.

15 Šehić, str. 196-197.

Kao što je pokazano u Glavi trećoj, jugoslavenska je vlada u aprilu 1940. ustanovila Četničku komandu koja je onda organizirala šest potpunih i jedan nepotpuni bataljon i regrutirala ih na dobrovoljnoj bazi iz redovne vojske. Šest bataljona u punom sastavu pridodani su po jedan svakoj armijskoj komandi (u svemu je bilo sedam armija) i smješteni su u Novom Sadu, Sarajevu, Skopju, Karlovcu, Nišu i Mostaru. Četnička komanda bila je najprije u Novom Sadu, a zatim u Kraljevu. Nekoliko dana nakon početka aprilskog rata povukla se u Sarajevo, gdje se zajedno sa sarajevskim četničkim bataljonom predala Nijemcima 18. aprila.[16] Nije zabilježeno da je bilo koji drugi četnički bataljon postupio prema ulozi koja mu je bila namijenjena, ili da je bilo koji od njih organizirano opstao ili djelovao nakon sloma jugoslavenske vojske. Izgleda, nadalje, da se kratko vrijeme prije invazije vojska obratila Kosti Pećancu, dajući mu ovlaštenja, oružje i novac da organizira gerilske jedinice. O tome će još biti riječi.

16 Ibid, str. 209-212.

Dvije stvari je važno podvući obzirom na povijest četničkog pokreta tokom slijedeće četiri godine rata i okupacije. Prvo, da se jugoslavensko vojno rukovodstvo u godinama prije invazije 1941. nije pouzdavalo u gerilsko ratovanje u širim razmjerima, niti je učinilo ozbiljnije pripreme za takvo djelovanje. Drugo, da nije imalo ozbiljnog plana da članstvo četničkih organizacija iskoristi za gerilske operacije. Budući da su u čitavom međuratnom periodu postojale razlike u mišlienju i trajale razmirice između vođa raznih četničkih organizacija, a jednako tako i u redovima članstva, bilo je prirodno da su se četnici nakon

napada Osovine i okupacije podijelili. Teško se moglo očekivati da će četničke organizacije pod udarom okupacije i građanskog rata naći jedinstvenu zajedničku politiku prema okupacionoj vojsci, kvislinškim režimima i onim grupama otpora što su se stvarale u zemlji. Kao što će se vidjeti, Pećanac se ubrzo pokazao kao otvoreni kolaboracionist s Nijemcima, a Trifunović-Birćanin i bosanski četnički vojvoda Dobroslav Jevđević pridružili su se Mihailoviću i postali važni komandanti i oficiri za vezu s talijanskom okupacionorn vojskom, Neki su se obični četnici, međutim, odvajali te prilazili i pomagali partizanima.

POČECI ČETNIČKOG POKRETA U RATU

Jezgra koja je kasnije prerasla u četnički pokret otpora sastojala se od male grupe oficira, podoficira i vojnika jugoslavenske kraljevske vojske, skoro isključivo Srba, koji su odbili da se predaju na svojim položajima u blizini Doboja, u sjevernoj Bosni, u vrijeme sloma jugoslavenske vojske sredinom aprila 1941. Pod vodstvom generalštabnog pukovnika Dragoljuba-Draže Mihailovića, koji je u vrijeme sloma bio zamjenik načelnika štaba jugoslavenske Druge armije, ti su se ljudi povukli u brda. (Njihov cilj bio je da se povuku u planinsku unutrašnjost Srbije gdje su se nadali pronaći druge dijelove jugoslavenske vojske kojima bi se pridružili i nastavili borbu protiv neprijatelja. Tokom slijedećih tjedana ta se je grupa kretala najprije jugoistočno, a zatim istočno prema Srbiji. Putem su je sastale i pridružile joj se neke omanje i raštrkane grupe vojnika, ali nisu našli ni čuli za neku jedinicu jugoslavenske vojske koja bi u planinama pružala otpor. U prvih nekoliko dana odstupanja tu su grupu napali neki njemački odredi, a kasnije, nakon prelaska u Srbiju, i neki žandari.

Na dan 28. aprila bilo ih je osamdesetak, ali tokom slijedećih nekoliko dana Mihailovića je napustio određen broj oficira i vojnika, bojeći se teškoća i neizvjesnosti. On sam poslao je dio svojih ljudi na područje planine Rudnik, s naredbom da se sastanu desetak dana kasnije. Tako je Mihailović, kad je njegova grupa došla do pastirskih koliba na Ravnoj Gori (područje pašnjaka na zapadnim padinama planine Suvobora, na visini od oko 610 metara, otprilike na pola puta između Valjeva i Čačka u zapadnoj Srbiji) imao sa sobom samo sedam oficira i dvadeset četiri podoficira i vojnika. Jedan oficir. Hrvat, otišao je nakon par dana i kasnije se pridružio Ljotiću.[17] Između trenutka kad je Mihailovićeva grupa shvatila da ne postoje nikakvi ostaci jugoslavenske vojske koji se bore u planinama unutrašnjosti, i prvih dana na Ravnoj Gori, ona se suočila s dilemom: da li se sa zakašnjenjem predati okupacionim vlastima i vjerojatno biti najoštrije kažnjen, ili postati jezgra pokreta otpora. Mihailović i njegovi ljudi odabrali su drugu alternativu i tako su počeli egzistirati kao vrlo sporan pokret otpora u Jugoslaviji.[18] Ti su vojnici na Ravnoj Gori osnovali svoj štab i središte akcija; otud i ime Ravnogorski pokret - ime koje su četnici rabili i još ga uvijek često rabe. Jedan bivši četnički komandant navodi slijedeće razloge za Mihailovićevu odluku da središte organizacije bude na Ravnoj Gori:

17 Mešković, »Od Bosne do Ravne Gore«, str. 29.

18 O četničkom pokretu tokom drugog svjetskog rata i o njegovom vodi generalu Draži Mihailoviću postoji obimna literatura. Od djela samih bivših četnika i njihovih inozemnih simpatizera, navodim, kao vjerojatno najvažnije, slijedeće: dva sveska članaka i sjećanja koja je izdao Radoje L. Knežević pod naslovom *Knjiga o Dra\i,* a napisali su ih četnički veterani ili vatreni četnički pristaše; ta dva sveska pokazuju sve nedostatke i pristranost takvih djela, ali su ipak važan izvor informacija, osobito za ranu fazu pokreta. Slične mane i predrasude vidljive su također i u seriji članaka Radoja Kneževića, pod zajedničkim naslovom »Jugoslovenska vlada i Draža Mihailović«, koja je objavljena u šest brojeva londonskog časopisa *»Poruka«,* između novembra 1952. i novembra 1954, i u dvije publikacije Radojeva brata, potpukovnika Zivana L. Kneževića: *Why the Allies Abandoned the Yugoslav Army oj General Mihailovich* i *General Mi hailovich and U.S.S.R* (obje 1945). Otprilike u istu kategoriju spadaju i četiri Topalovićeve knjige: *Pokreti narodnog otpora u Jugoslaviji 1941 - 1945* (1958), *Kako su komunisti dograbili vlast u Jugoslaviji* (1964), *Borba ^a budućnost Jugoslavije* (1967), i *Srbija pod Dravom* (1968), te Fotićeva knjiga *The War We Lost.* Ostala upotrebljiva djela su: Martin, *Ally Betrayed;* Seitz, *Mihailović: Hoax or Hero?;* Lazitch, *La tragedie du General Mihailovitch;* Sergije M. Živanović: *Đeneral Mihailović i njegovo delo;* Vučetić, *Građanski rat u Crnoj Gori 1941 - 1945;* i Vukčević, *Na strašnom sudu.* Kompletan broj časopisa *Glasnik SIKD »Njegoš«* (koji u Chicagu objavljuju četnički emigranti) za juni 1966. posvećen je Mihailoviću.

Za mišljenje o četnicima onih Srba u emigraciji koji su tokom rata bili na strani Ljotića i generala Nedića, vidi Karapandžić, *Građanski rat u Srbiji 1941 -1945,* i Krakov, *General Milan Nedić.* Za mišljenje hrvatskih ekstremista o Mihailoviću vidi Omrčanin, *Istina o Dra^i Mihailoviću.*

Za službeno tumačenje jugoslavenskih komunista o četničkom pokretu i njegovoj djelatnosti u drugom svjetskom ratu vidi (pod Jugoslavija) Savez udruženja novinara, *The Trial of Dragoljub - Dra\a Mihailović; Dokumenti o izdajstvu Dra%e Mihailovića,* sv. I i *Suđenje članovima političkog i vojnog rukovodstva organizacije Dra^e Mihailovića.* Vidi također Mi. Mić. (Miloš Minić) »Četnici u Drugom svetskom ratu«, *Enciklopedija Jugoslavije 11.*

U zasebnu kategoriju spada publikacija: Allied Force, Mediterranean Headquarters, *The Četniks: A Survey of Četnik Activity in Yugoslavia, April 1941-July 1944.* Ova knjiga bazira se na izvještajima britanskih oficira za vezu kod Mihailovićevih i Titovih snaga, raznim izvještajima koje su Britancima dali četnički i partizanski oficiri, na anketiranju raznih ljudi koji su nešto znali o ratnoj situaciji u Jugoslaviji, na pisanju jugoslavenske kvislinške štampe i na kopijama Mihailovićevih izvještaja emigrantskoj vladi koji su bili slani britanskim kanalima.

Za početke oružanog otpora u Srbiji 1941. i pokušaje partizansko-četničke suradnje te njihov kasniji sukob u interpretaciji jednog od jugoslavenskih historičara, vidi dva Marjanovićeva djela: »Prilozi istoriji sukoba između narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Draže Mihailovića u Srbiji 1941.« i *»Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941.«*

Ostali objavljeni materijali, mikrofilmovi njemačkih i talijanskih ratnih dokumenata i zbirke dokumenata u raznim arhivima, bit će navedeni u daljnjim bilješkama.

Homogenost stanovništva i njegov jasan nacionalni i demokratski stav; ispresecanost i zaklonjenost terena u odnosu na komunikacije i velika naselja kroz koja su se kretale okupatorske jače snage; relativna blizina važnijim centrima, naročito prestonici, i manje-više središnji položaj u odnosu na državnu celinu; odlično poznavanje terena, na kome je Draža Mihailović još kao mlad potporučnik 1914. godine učestvovao sa svojim vodom u pobedonosnoj . Suvoborskoj ofanzivi.[19]

19 Vučković, »Ustanak u Zapadnoj Srbiji«, str. 129.

Većina Mihailovićevih sljedbenika i većina njegovih domaćih i stranih pristalica, kao i mnogi nedovoljno obaviješteni ljudi, tvrde da je to bila prva gerilska snaga protiv Osovine u Evropi, koja je prethodila pojavi jugoslavenski orijentiranih partizana predvođenih komunistima.[20] Ta tvrdnja je istinita samo ukoliko se prihvati da jednostavno otići u brda znači početak gerilskog pokreta. No, ako pod gerilskim pokretom podrazumijevamo političku i vojnu organizaciju relativno velikog broja ljudi i oružane operacije koje se manje ili više trajno i s odlučnošću izvode, tada to sigurno nije točno. Jer Mihailović je sa svojih pedeset do šezdeset ljudi (uključujući tu i one koje je poslao na područje Rudnika) jedva bio spreman otpočeti s gerilskim operacijama ili potaknuti sveopći ustanak u Srbiji, pet ili šest tjedana nakon dolaska na Ravnu Goru; o drugim dijelovima zemlje da se i ne govori. Pišući o Mihailovićevoj odluci da ode u brda, Vučković tvrdi:

»Sledećeg dana (15. aprila) Vrhovna komanda izdaje naredbu o obustavi neprijateljstava. Mihailović odbija da naređenje izvrši. Naprotiv, on se odlučuje da krene ka Srbiji, u nadi da će naići na neki nerazbijeni front ili organizovan otpor i sa ljudstvom mu se priključiti.«[21]

Isto je Mihailović izjavio pukovniku Robertu H. McDowellu, vodi posljednje američke vojne misije, koja je od kraja augusta do 1. novembra 1944. boravila u njegovom štabu.[22]

20 Radoje Knežević, »Počeci pokreta otpora«, str. 13, gdje se navodi da je sam Mihailović označio 15. april, dan kad je odlučio da se ne preda Nijemcima, kao početak svog gerilskog otpora. Knežević ga datira 23. aprila, kad je Mihailovićeva grupa navodno uništila jedan most - to jest, od prvog četničkog akta sabotaže.

21 Vučković, »Ustanak u zapadnoj Srbiji«, str. 128.

22 Razgovor s pukovnikom McDowellom, na Stanford University, 19. marta 1968.

Znatan broj drugih profesionalnih i rezervnih oficira u Srbiji također je odbio predaju ili je nekako uspio izbjeći njemačko zarobljavanje sredinom aprila. Neki od njih pridružili su se Kosti Pećancu, a mnogo veći broj otišao je na Ravnu Goru, čuvši za Dražu Mihailovića i njegovu grupu. Budući da su ti ljudi bili uglavnom mlađi po činu, nitko nije dovodio u pitanje Mihailovićevo vodstvo. Mnogi, koji su kasnije postali važni četnički komandanti ili važni članovi Mihailovićeva štaba — među njima Radoslav Đurić, Boško Todorović, Duško Todorović, Sima Uzelac, Aleksandar Mišić, Neško Nedić, Miloš Glišić, Zvonimir Vučković, Dragoslav Pavlović, Vučko Ignjatović, Velimir Piletić, Siniša Ocokoljić-Pazarac, Ljubomir Jovanović-Patak, Dragutin Keserović, Nikola Kalabić, Predrag Raković, Ivan Fregl i Rudolf Perhinek - došli su Mihailoviću na taj način.[23] Neki, koji su kasnije postali značajni komandanti, bili su ranije civili i rezervni oficiri, kao Nikola Kalabić i Vojislav Lukačević. Nijemci i Talijani nisu dugo držali u ratnom zarobljeništvu oficire jugoslavenske vojske podrijetlom iz Crne Gore, već su ih puštali kućama, budući da su Talijani koji su okupirali Crnu Goru imali za taj teritorij specijalne planove. Partizanima se u Crnoj Gori pridužio veći dio oficira no što je to bio slučaj u Srbiji, ali još ih se mnogo više pridružilo četnicima i s vremenom su mnogi od njih postali vodeći četnički komandanti, kao Bajo Stanišić, Đorđije Lašić i Pavle Đurišić. Dva Crnogorca koja su se iz izbjeglištva vratila s prvom britansko-jugoslavenskom vojnom misijom, major Zaharije Ostojić i major Mirko Lalatović, zauzeli su vodeće štabne položaje pod Mihailovićem.

23 Mešković, »Na Ravnoj Gori«, str. 55. Fregl i Perhinek su bili Slovenci.

Od sredine maja do augusta 1941. glavna se aktivnost Mihailovićevih četnika sastojala u procjenjivanju potencijalnog novog ljudstva za njihovu organizaciju, popisivanju onih koji su bili voljni odmah prići, i pripremi mobilizacionih spiskova onih koje bi se moglo pozvati u danom času, zatim u skupljanju i uređenju skrovišta za oružje i municiju, opreme za vezu i druge opreme, te planiranju strategije otpora. Iako je prvobitna grupa koja je s Mihailovićem došla iz Bosne (i oni oficiri što su im prišli u Srbiji) očekivala da će se angažirati u oružanom otporu protiv okupatorske vojske, to nije značilo da su odmah planirali borbu: odgađanje je, s njihovog stanovišta, bilo ne samo jedino logično i mudro, već pod postojećim uvjetima i neizbježno. Napokon, njih je u početku bilo samo nekoliko desetina i tek su počeli izgrađivati svoju organizaciju; nisu znali kakvo je opće raspoloženje naroda, a nisu imali ni dovoljno oružja, municije i druge potrebne opreme. U stvari je temeljna komponenta njihove strategije od početka bila da se organiziraju i sakupe snagu, ali da odgode stvarnu oružanu borbu protiv okupatora, sve dok se pod naletom zapadnih Saveznika, čije su iskrcavanje u Jugoslaviji očekivali, okupatorske armije ne počnu povlačiti.

Ubrzo nakon dolaska na Ravnu Goru, Mihailović i njegovi ljudi organizirali su komandno mjesto i prozvali se »Četnički odredi jugoslovenske vojske«.[24] Ime »četnik« bilo je naravno preuzeto, ali ta gerilska organizacija nije se ni u kom smislu zasnivala na predratnom četničkom udruženju ili udruženju starih četnika, niti je izrasla iz one Četničke komande jugoslavenske vojske koja je stvorena u aprilu 1940. Ipak, Mihailović je svoju organizaciju u određenoj mjeri sagradio na dugoj i cijenjenoj borbenoj tradiciji srpskih gerilaca.

24 To ime je zatim promijenjeno u »Vojno-četnički odredi«. Kad je Mihailović uspostavio kontakt s izbjegličkom vladom i kad je imenovan ministrom vojske, mornarice i zrakoplovstva, u januaru 1942, ime je opet promijenjeno u »Jugpslovenska vojska u otadžbini« i to su službeno ime četnici nosili do kraja rata. Vidi Mi. Mić. str. 581-582. Posljednja promjena imena označila je formalnu promjenu Mihailovićeve organizacije od gerilskih formacija u nacionalnu vojsku, nasljednika bivše jugoslavenske kraljevske vojske.

Pored vojnog štaba na Ravnoj Gori, Mihailović je već u augustu 1941. organizirao Centralni nacionalni.komitet, sastavljen od ljudi koji su imali nekoga ugleda u srpskom političkom i kulturnom životu. (Neke od tih osoba bile su članovi beogradskog komiteta koji je podržavao Mihailovića). Tri najvažnija člana Centralnog nacionalnog komiteta bili su Dragiša Vasić, bivši potpredsjednik Srpskog kulturnog kluba i član male Republikanske stranke, dr Stevan Moljević, Srbin iz Bosne i advokat, i dr Mladen Žujović, Vasićev advokatski partner i član Republikanske stranke. Ti su ljudi dugo vremena sačinjavali Izvršni odbor, a Vasića je Mihailović posebno imenovao kao starješinu grupe trojice (u kojem su još bili potpukovnik Dragoslav Pavlović i major Jezdimir Dangić) koji će ga naslijediti na čelu pokreta ukoliko bi se Mihailoviću nešto dogodilo.[25]

25 Lazitch, »Iz istorije Ravne Gore«, str. 171. Prema Lazitchu, Vasić je napisao historiju ravnogorskog pokreta, ali rukopis nikad nije pronađen.

Centralni nacionalni komitet, osobito njegov Izvršni odbor, djelovali su kao Mihailovićevi savjetnici u unutrašnjim i vanjsko-političkim pitanjima, a također su održavali vezu s pristašama medu stanovništvom Srbije i ostalih područja u kojima su četnici bili jaki. Mihailoviću je komitet trebao ne samo zbog očite podrške koju mu je pružao, već i zbog političkog i upravnog iskustva njegovih članova. A to je bila vrsta iskustva koja je njemu i njegovim oficirima toliko nedostajala.[26]

25 Lazitch, »Iz istorije Ravne Gore«, str. 171. Prema Lazitchu, Vasić je napisao historiju ravnogorskog pokreta, ali rukopis nikad nije pronađen.

26 Za više podataka o Centralnom nacionalnom komitetu, vidi *The Trial of Draja Mihailović,* str. 316-319.

ČETNICI KOSTE PEĆANCA POD OKUPACIJOM

U teškim danima nakon sloma zemlje, mnogi su Srbi gledali u predratnom četničkom udruženju i u Kosti Pećancu, čovjeku koji mu je bio predsjednik od 1932, snagu koja će preći u akciju protiv okupatora. Nikad nisu posumnjali u njegov patriotizam, iako su priznavali da je sporna i reakcionarna ličnost. Nešto prije invazije, jugoslavensko ministarstvo vojske i mornarice zatražilo je od Pećanca da organizira gerilske operacije u južnim dijelovima Srbije, Makedonije i Kosova, vjerojatno sa ciljem da se probugarsko i proalbansko stanovništvo tih krajeva drži pod kontrolom.[27] Bio je opskrbljen izvjesnom količinom oružja i novca i uspjelo mu je organizirati i naoružati nekoliko stotina ljudi koncentriranih u dolini rijeke Toplice u južnoj Srbiji. Ta je vojska bila još uvijek netaknuta poslije njemačke okupacije Srbije, a njene su redove pojačavale izbjeglice iz Makedonije i Kosova. Izgleda da je bilo nekih sukoba između tih odreda i albanskih grupa početkom ljeta 1941, u vrijeme dok je Mihailović, još uvijek nepoznat većini srpskog stanovništva, organizirao svoje snage na Ravnoj Gori. U tim prvim danima okupacije i još prilično dugo poslije, pojam »četnik« bio je identičan samo s odredima Koste Pećanca koji su bili mnogo poznatiji od *Dražinovaca,* Dražinih ljudi.[28]

27 Mešković, »Na Ravnoj Gori«, str. 65. Mešković kaže da je Pećanac bio ovlašten za prelaz preko granica zemlje ako se ukaže potreba. Najtemeljitija studija Pećančeve organizacije i njene djelatnosti od aprila do oktobra 1941. je Petrović, »Četnička organizacija Koste Pećanca u okupiranoj Srbiji do početka oktobra 1941. godine«.

28 Petrović na str. 178 piše: »Tek sa stvaranjem organizacije širom Srbije, pridobijanjem većeg broja ljudi, povezivanjem sa jugoslovenskom vladom van zemlje, tek kad se Kosta Pećanac kompromitovao krajem avgusta, zbog otvorenog deklarisanja za kvislinga Nedića, pokret Draže Mihailovića je počeo uspešno konkurisati četničkoj organizaciji Koste Pećanca«.

Pećanac je bio apsolutni gospodar svojih odreda. Svoje komandante ili vojvode izabrao je sam. Bili su to uglavnom bivši oficiri (i jedan general), seljaci, pravoslavni svećenici, učitelji i trgovci - ljudi bez političkog dara ili iskustva. Organizaciona struktura bila je najjednostavnija.[29] No, iako su Pećančevi odredi uživali izvjestan glas i tokom prva tri mjeseca privukli više ljudi nego inače, izgleda da se nisu borili osim s albanskim grupicama. S pojavom partizana koje su vodili komunisti, Pećanac je očito odlučio da napusti svaku pomisao o tome da postane snaga otpora, i do kraja augusta postigao je sporazum i sa srpskom kvislinškom vladom i s njemačkim okupacionim vlastima da svoje odrede okrene i protiv partizana.[30] Drugim riječima, u roku od pet mjeseci četnička organizacija Koste Pećanca postala je izravno oruđe okupacionog režima.

29 Za organizaciju i za neke aktivnosti Pećančevih četnika, od početka jula do kraja septembra 1941. vidi seriju dokumenata koju su zarobili Nijemci, mikrofilm br. T-314, rola 1457, snimci 577-598. Za zanimljiv opis organizacije i stanja u Pećančevim odredima vidi

također Drainac, *Crni dani.* Rade Drainac bio je srpski pjesnik koji je neko vrijeme 1941/42. bio s Pećančevim četnicima. Umro je tokom rata i ta knjiga je objavljena posthumno.

30 Marjanović, *Ustanak 1941,* str. 73-80, 126-127, 174- 176 i *passim;* Petrović, »Četnička organizacija Koste Pećanca«, str. 186-190.

Takva je uloga naravno zahtijevala jaču organizaciju i opremu, oružje, platne fondove i tako dalje. Trebalo je uvježbanih oficira, a za vezu i koordinaciju dodijeljen je Pećančevom štabu i jedan njemački oficir. Sedmog oktobra 1941. Pećanac je u podužem ed-memoaru upućenom generalu Nediću postavio svoje zahtjeve,[31] a izgleda da je s vremenom i dobio veći dio onog što je tražio. Prema njemačkim podacima, na dan 17. januara 1942. žandarmerijska komanda kvislinške srpske vlade izdržavala je (hranila, oblačila, naoružavala i plaćala) 72 četnička oficira i 7.963 vojnika.[32]To je bilo nešto manje od krajnje dopuštene jačine od 8.745 ljudi, a u taj broj uključene su vjerojatno i dvije ili tri tisuće Mihailovićevih četnika koji su se legalizirali od novembra 1941.

31 Mikrofilm br. T-501, rola 246, snimci 501-509. Ovo pismo sadrži primjedbu: »Ne razumem sledbenike pukovnika Mihailovića i njihovu organizaciju, jer su se udružili s komunistima, što će ih stajati života. Mihailović misli da može nadmudriti komuniste, ali se teško vara.«

32 Ibid, rola 247, snimak 757.

18. augusta 1941, upravo u vrijeme kad će Pećanac sklopiti svoj sporazum s Nijemcima, jedan Mihailovićev emisar donio je Pećancu pismo u kojem Mihailović predlaže sporazum, po kojem bi Pećanac upravljao četničkom organizacijom južno od Zapadne Morave, dok bi Mihailović upravljao na svim ostalim područjima. Pećanca to nije zanimalo, već je Mihailoviću natuknuo da bi mu mogao ponuditi položaj načelnika svog štaba, te da bi Mihailovićeve odrede trebalo raspustiti, a ljude pridružiti njegovim odredima.[33] Pećanac je 27. augusta u obliku »Proglasa dragom narodu« bacio otvoreni izazov. U proglasu je sebe opisao kao branitelja i zaštitnika srpskog naroda i pozvao »izvesne, bez moga odobrenja obrazovane čete« (očita aluzija na Mihailovićeve odrede) da se ujedine pod njegovom komandom. Svi oni koji su u šumama smjesta treba da se, pod prijetnjom smrtne kazne, vrate svojim kućama. Upozorio je također da će svi oni koji poduzimaju akte sabotaže protiv javnih zgrada i komunikacija i svega što pripada okupacionim vlastima biti osuđeni na smrt.[34] Jedan autor sugerira da su predstavnici Pećanca i Mihailovića u septembru postigli sporazum o podjeli teritorija koje će kontrolirati, te o prirodi svojih aktivnosti protiv partizana,[35] ali o tome nisam našao nikakvu potvrdu, ni u ratnim dokumentima niti u novijim jugoslavenskim spisima o četnicima Koste Pećanca.

33 Mešković, »Na Ravnoj Gori«, str. 65-66.

34 Ibid, str. 66-68; Petrović, »Četnička organizacija Koste Pećanca«, str. 188-189.

35 Marjanović, *Ustanak 1941.* str. 191-192.

Pećanac je svojevoljno bio oruđe Nijemaca i dodvoravao im se, predlažući, na primjer, jednom prilikom da treba pooštriti mjere protiv partizana, i izražavajući mišljenja koja su čak i Nijernci smatrali pretjeranim.[36] Ali za Osovinu, njegova je karijera četničkog vođe ubrzo došla kraju. Nijemci su uskoro otkrili da je njegova vojska od preko osam tisuća ljudi neefikasna i nepouzdana i da im malo pomaže u vojnom smislu; do marta 1943. potpuno su ie rasgustili^baš kao i Mihailovićeve legalizirane četnike. O Pećančevoj aktivnosti u slijedećim mjesecima ne zna se ništa, za neko vrijeme internirale su ga srpske kvislinške vlasti, da bi ga u junu 1944. smaknuli četniri Draže Mihailovića [37]

36 Mikrofilm br. T-501, rola 247, snimci 1019- 1022. Na istom sastanku Pećanac je rekao Nijemcima da su njegovi komandanti došli u dodir s Talijanima na albanskoj granici i od njih primili nešto oružja - što je potvrdio talijanski oficir za vezu kod njemačkih okupacionih snaga u Srbiji, početkom decembra 1941. Predmet razgovora između Pećančevih predstavnika i Talijana bila je eventualna pomoć Pećanca protiv komunista u talijanskim dijelovima Sandžaka. Vidi mikrofilm br. T-281, rola 21, snimak 287.

37 Mešković, »Na Ravnoj Gori«, str. 66-68; RG 226, OSS-dokument, br. L 40002.

Više da se pokaže sva složenost uvjeta u Srbiji u ljetu 1941. i kao ilustraciju suparništva oko vodstva medu nacionalističkim snagama otpora, a ne zbog njegove stvarne važnosti, treba ovdje spomenuti slučaj jugoslavenskog brigadnog generala Ljube Novakovića (Crnogorca po rođenju) koji je pobjegao iz vojne bolnice u Valjevu drugom polovinom maja 1941, i u junu iskrsnuo u Mihailovićevom štabu na Ravnoj Gori. Mihailović i njegovi ljudi hladno su primili Novakovića; bio im je sumnjiv zbog svog višeg vojnog čina i bojali su se njegove eventualne ambicije da smijeni Mihailovića kao gerilskog vođu. Novaković je uskoro otišao da bi se pridružio Pećancu, koji mu je povjerio komandu nad svojim odredima u Šumadiji, području koje nije bilo daleko od Mihailovićevog štaba.[38] Videći da je Pećanac počeo kolaborirati s Nijemcima i da Mihailović čeka svoj čas, Novaković je 18. septembra izdao naredbu kojom utvrđuje svoje ciljeve i poziva svoje komandante i njihove odrede da se skupe za akciju na dan 22. septembra.[39] Praktično nije došao nitko i Pećanac je Novakovića razriješio dužnosti.[40] On je tada napustio Srbiju i otišao u istočnu Bosnu, gdje je navodno radio protiv partizana. Krajem januara 1942. uhvatili su ga partizani i odveli u Foču, gdje je bio njihov štab.[41] Partizani su ga neko vrijeme držali pod nadzorom, vjerojatno zbog eventualne protuteže Mihailovićevom utjecaju na četnike u istočnoj Bosni. Tada je u martu u partizanski Vrhovni štab došla britanska vojna misija (o kojoj će se više reći u Glavi 8) koja je bila na putu k Mihailoviću. Novaković je pošao s njom sredinom aprila, kad je misija tajno napustila Foču, a da partizane nije obavijestila o svojoj namjeri.[42] Konačno se pojavio u Crnoj

Gori i izgleda da je tamo krajem 1943. počeo ponovno skupljati razasute ostatke četnika, ali uhvatili su ga partizani, sudili mu kao neprijatelju naroda i strijeljali ga.[43]

38 Mešković, »Na Ravnoj Gori«, str. 68-70; Marjanović, *Ustanak 1941.* str. 77.

39 Mikrofilm br. T-314, rola 1457, snimci 605-613. Za izvještaj obavještajnog oficira opunomoćenog komandujućeg generala u Srbiji od 22. septembra, koji se bavi grupama otpora u Srbiji, uključujući i Novakovića, vidi *ibid,* snimci 662-665.

40 O Novakovićevom neuspjehu vidi izvještaj sreza Orašac od 23. IX 1941, poslan Ministarstvu unutrašnjih poslova, *ibid,* snimci 575-576.

41 Zbornik DNOR, tom II, sv. 2, str. 275.

42 Ibid, također tom II, sv. 3, str. 390-391.

43 Ibid, torn II, sv. 2, str. 275.

DRAŽA MIHAILOVIĆ

Pukovnik (kasnije general) Dragoljub-Draža Mihailović bio je čovjek u kojeg je velik broj Srba u Jugoslaviji i u izbjeglištvu polagao svoju nadu i vjeru kroz veći dio ratnih godina. U tim godinama Mihailović nije ni po čemu bio briljantan, pa čak ni dovoljno dobar vojni rukovodilac, ali u njegovom porijeklu i dotadašnjem životu ima dosta toga što može pomoći da se objasni zašto je postao komandant oružanih snaga izbjegličke vlade.

Kao tisuće drugih Srba koji su bili oficiri ili državni službenici u međuratnoj Jugoslaviji, i Mihailović je pripadao drugoj generaciji urbaniziranih seljaka. Rodio se 27. aprila 1893. u gradiću Ivanjici, pedesetak kilometara južno od Čačka u jugozapadnoj Srbiji. Otac mu je tamo bio sreski činovnik.[44] Dva su njegova strica bili oficiri. Odrastao je u vrijeme u kom je Srbija, iako još uvijek sputana patrijarhalnom tradicijom zajedničkom svim balkanskim zemljama, prolazila kroz proces izvanrednog političkog, ekonomskog i vojnog razvoja, i kada je srpska omladina bila prožeta ogromnim nacionalnim ponosom i vjerom u misiju svoga naroda.

44 Većina podataka o Mihailovićevom životu do 1941. uzeta je iz njegovog osobnog dosjea koji su Nijemci našli u arhivima jugoslavenskog ministarstva vojske i mornarice. Vidi mikrofilm br. T-314, rola 1457, snimci 1203-1207. Vidi također članke Purkovića i Milosavljevića o Mihailoviću u *Knjizi o Drašj,* sv. I, i Stojanović, »Kako je kažnjavan Draža Mihailović«.

Nakon propisanih šest razreda gimnazije, Mihailović je u septembru 1910. ušao u Srpsku vojnu akademiju. Sudjelovao je u balkanskim ratovima 1912—1913. kao pitomac, a u julu 1913. proizveden je u potporučnika kao prvi u svojoj klasi. Služio je u prvom svjetskom

ratu i sa srpskom vojskom prešao preko Albanije 1915, a na Solunskom je frontu kasnije bio više puta odlikovan.

Zbog nekih incidenata početkom rata nije dobio jedno od redovitih promaknuća, ali je u periodu između dva rata normalno napredovao. Od 1921. do 1923. bio je u Višoj školi Vojne akademije, te je nakon dopunskog obrazovanja preveden 1926. u generalštabnu struku. Između 1927. i februara 1935. bio je prvo zamjenik načelnika, a zatim načelnik štaba komandanta kraljeve garde. U junu 1935, nakon kratkog predaha u organizacionom odjelu Glavnog đeneralštaba, imenovan je za vojnog atašea u Sofiji (unaprijeđen u čin pukovnika u septembru 1935), ali to je mjesto napustio idućeg aprila jer je dolazio u dodir s nekim bugarskim oficirima koji su bili u nemilosti, pa je bugarska vlada zatražila njegov premještaj. Ponovno je u istom svojstvu otišao u Prag, gdje je ostao do maja 1937. U toku te dvije godine službovanja u inozemstvu, čini se da je uspostavio dobar kontakt ne samo s oficirima tih zemalja, već i sa sovjetskim vojnim atašeima koje je tamo upoznao. Također je stekao i nova iskustva u obavještajnom radu.

Od maja 1937. pa do aprila 1941, Mihailović je zauzimao nekoliko različitih položaja u jugoslavenskoj vojnoj hijerarhiji, od načelnika štaba Dravske divizijske oblasti do komandanta 39. pješadijskog puka u Celju. Zatim je u Ministarstvu vojske i mornarice bio na mjestu načelnika sekcije za fortifikacije, nakon čega je vršio nastavničku dužnost na Vojnoj akademiji. Konačno, bio je načelnik općeg odjeljenja pri Inspektoratu vojske. Njegov je profesionalni interes čitavo to vrijeme bila pješadijska taktika, ali se krajem tridesetih godina počeo zanimati za gerilsko ratovanje. Početkom 1939, dok je bio na službi u Celju, izradio je i predao svojim pretpostavljenima plan za reorganizaciju jugoslavenskih oružanih snaga na principu nacionalnog porijekla - to jest srpskog, hrvatskog i slovenskog, očito po teoriji da će nacionalno čiste jedinice više od miješanih poboljšati koheziju vojske i njenu obrambenu moć. Njegovi pretpostavljeni su mu na tom planu oštro zamjerili, i on je 1. novembra 1939^ bio kažnjen sa trideset dana strogog zatvora, što je bilo oglašeno u čitavoj vojsci. U novembru 1940. opet je bio kažnjen sa trideset dana zatvora jer je bez dopuštenja prisustvovao u uniformi nekom kvazi-političkom kvazi-društvenom skupu što ga je za pripadnike Udruženja rezervnih podoficira priredio britanski vojni ataše u Beogradu. Nakon tog drugog incidenta jedva je izbjegao da ne bude udaljen iz elitne generalštabne struke ili da ne bude penzioniran. Ali usprkos tim incidentima, njegov osobni vojni dosje opisuje ga kao »ustrajnog radnika i odličnog oficira.«[45]

45 Vidi mikrofilm br. T-314, rola 1457, snimak 1206.

Nekoliko mjeseci prije invazije, Mihailović je postao zamjenik načelnika štaba Šeste armijske oblasti u Mostaru; tu dužnost je jedan od njegovih kasnijih komandanata, major Vučković, opisao kao »potpuno beznačajan položaj« [46]Njegov ratni raspored pomoćnika načelnika štaba Druge armije, s kojom se je u vrijeme sloma nalazio u sjevernoj Bosni, bio je jednako tako beznačajan. Bio je u Drijateljskim odnosima s„Borom. Mirković.ein i sudjelovao

je u pripremama za adar od 27. marta 1941,[47] ali budući da u to vrijeme nije bio u Beogradu, to sudjelovanje vjerojatno treba tumačiti tako da su ga rukovodioci udara, kao i mnoge druge oficire, unaprijed obavijestili o puču.

46 »Ustanak u zapadnoj Srbiji«, str. 128.

47 The Trial of Draž" Mihailović, str. 333.

Dakle, do aprila 1941. Mihailović se ni po čemu nije izdvajao od mnogih irugih jugoslavenskih generalštabnih oficira - ponešto natprosječan, odgojen u :radicionalnom vojnom načinu razmišljanja, iako je pokazivao izvjesnu tezavisnost mišljenja. Vjerojatno je samo izdaleka poznavao međunarodna ibivanja (od stranih jezika govorio je francuski i bugarski) i, naravno, nije imao skustva u političkom organiziranju i rukovođenju. Posve je sigurno imao vrlo nalo vojne i političke pronicljivosti i fleksibilnosti za čovjeka koji je slučajem sostao vođa jednog pokreta u zemlji, koja je već bila duboko podvojena starim lacionalnim i vjerskim svađama, a sad ju je još rastrzala okupacija, te socijalna i jolitička revolucija. Ono što je imao bila je duboka odanost dinastiji i političkom)oretku srpske dominacije u Jugoslaviji; i tokom ratnih godina, iako je za sebe ivijek govorio da je naprosto oficir, pokazivao je tu odanost dinastiji s vrdoglavom odlučnošću i usmjerenošću prema cilju.

POČETAK ORUŽANOG OTPORA

U prvom nastavku serije svojih članaka u *Poruci* (»Jugoslovenska vlada i Draža Mihailović«), Radoje Knežević kaže da su Mihailovićevi četnici imali svoj prvi oružani sukob s Nijemcima već 28. maja 1941. u selu Ljuljaci, koje leži na cesti između Kragujevca i Gornjeg Milanovca, te da su po tome prvi gerilci u Evropi u drugom svjetskom ratu.[48] Nijedan se takav sukob ne spominje u njemačkim izvještajima iz Srbije; ako se zaista dogodio, mora da se radilo samo o maloj naoružanoj grupi koja je spadala pod lokalne vlasti. To sigurno nije bio planirani gerilski napad na Nijemce, napad kojem bi uslijedili i drugi smišljeni napadi, i ne može ga se smatrati početkom oružanog otpora u Jugoslaviji. Četnički izvori, nadalje, navode sasvim jasno da Mihailović nije želio preuranjenu oružanu konfrontaciju s Nijemcima, budući da se s vojne točke gledišta takva konfrontacija smatrala jalovom. Postoji jedan dokumentirani slučaj izoliranog, očito neplaniranog sukoba između Nijemaca i grupe jugoslavenskih vojnika, koji su se skrivali u jednom selu u sjeveroistočnoj Srbiji, prvih dana okupacije. Jedan njemački oficir bio je ubijen, a Nijemci su za odmazdu strijeljali stotinu Srba. To je učinjeno na osnovi naređenja komandanta njemačke Druge armije, generalpukovnika Maximilliana von Weichsa, od 28. aprila.[49] Tom prilikom je po prvi puta primijenjena ova formula, koja će se opetovano primjenjivati kasnije i uvijek nanovo, na osnovi drugih naređenja. Ali sam taj sukob nije značio početak gerilskog rata.

48 Poruka br. 8. str. 5.

49 Za opis ovog događaja i za tekst naredbe o odmazdi za takve napade u buduće, zajedno s oglasom o strijeljanju sto ljudi, vidi *Trials of War Criminals Before the Nuernberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10,* XI, 799-01.

Neki su se sukobi dogodili također .i u istočnoj Hercegovini. Počeli su sporadično, između 3. i 23. juna, i narasli su do masovnih razmjera prije nego što su ugušeni, oko 7. jula. Ono što se dogodilo, bilo je ukratko slijedeće: 20. maja, dva dana nakon potpisivanja Rimskih ugovora između Italije i NDH, Talijani su upravu istočne Hercegovine predali vlastima NDH, iako nisu odmah povukli svoje garnizone. Nova vlast je odmah počela postavljati predsjednike općina i činovnike, te formirati lokalne ustaške jedinice, dovlačeći nekoliko stotina žandara, domobrana i ustaša da bi se održao red. Budući da je hrvatsko (katoličko) stanovništvo u istočnoj Hercegovini (u općinama Bileća, Gacko i Nevesinje) činilo samo vrlo malu manjinu, oko 1,1% ukupnog stanovništva, skoro svi imenovani lokalni činovnici i organizirani ustaše bili su Muslimani, koji su sačinjavali oko 23,7 posto stanovništva tog područja.[50] Novi su ljudi smjesta počeli konsolidirati svoju vlast raspirivanjem mržnje prema srpskom stanovništvu, kojega je bilo oko tri četvrtine od ukupnog broja stanovnika. U nekoliko gradova i sela 1. juna je došlo do strijeljanja Srba, a mnoge radnje koje su imali srpski trgovci i obrtnici prigrabljene su pod različitim izgovorima. Dva dana kasnije bilo je nekih pokušaja da se Srbi osvete oružjem; ta su sela ustaše popalili i pri tom vršili masovna strijeljanja, tako da je nasilje samo raslo. Dvadeset četvrtog juna, dva dana po njemačkom napadu na Sovjetski Savez, pobuna je poprimila masovne razmjere i u njoj je sudjelovalo oko tri tisuće ljudi, uključujući tu i neke Crnogorce. Pobunjenici su savladali nekoliko žandarmerijskih postaja, zauzeli ili blokirali nekoliko gradova. Konačno se, pod pritiskom šest do osam bataljona hrvatskih kvislinških trupa potpomognutih artiljerijom (i nakon što im je obećano da neće biti kažnjeni), većina pobunjenika predala. Oni odlučniji pobjegli su u svoja planinska skrovišta, ali su do 7. jula hrvatske kvislinške snage imale opet punu kontrolu nad svim gradovima i komunikacijama na tom području.[51]

50 Ovo su brojevi iz popisa od 31. marta 1971. i treba ih uzeti samo kao približnu naznaku reda veličina koji je postojao 1941. Jugoslavija, Savezni zavod za statistiku, *Nacionalni sastav stanovništva po opštinama,* Statistički bilten br. 727, str. 12-18. Današnje općine imaju otprilike istu veličinu kao srezovi (kotarevi) 1941.

51 Za izvještaje o ustanku u Hercegovini generala Glaisea, zasnovane na podacima koje su mu dale domobranske vojne vlasti i koji su datirani 28. i 30. juna, 1, 2, 3, 4, 10. i 12. jula, vidi mikrofilm br. T-501, rola 264, snimci 1185-1212. General Glaise, njemački opunomoćeni general u Hrvatskoj, smatrao je da su se Talijani vjerojatno namjerno suzdržali od miješanja u ustanak. Za jugoslavensko tumačenje ustanka vidi članke koje su napisali Bajić; Kovačević i Skoko; i Piljević.

Ne treba sumnjati da je ustanak u istočnoj Hercegovini bio spontani, neorganizirani prolom i da je kao takav bio osuđen na brzo gašenje. Treba naglasiti da niti Mihailovićevi

četnici, niti vodstvo KPJ nisu imali ništa s tim preuranjenim ustankom, usprkos izvještaju vojnih vlasti NDH i kasnije raznih jugoslavenskih autora da su pobunjeničke grupe išle s crvenim zastavama. To se više zbilo kao kulminacija mnogih zadjevica i sličnih uvjeta — ustaškog terora, mržnje pomiješane sa strahom od novog režima, duge lokalne tradicije pobune protiv turske vladavine, krajnjeg siromaštva čitave regije, te u izvjesnoj mjeri i vijesti o napadu na Sovjetski Savez.

Potpuno drugačija bila je priroda ustanka koji je početkom jula izbio u zapadnoj Srbiji — i označio početak oružane borbe u Jugoslaviji. Taj ustanak imao je izravnu vezu s njemačkim napadom na Sovjetski Savez, 22. juna. Odazivajući se pozivu Staljina i Kominterne upućenom evropskim komunističkim partijama da vrše sabotaže i napadaju Nijemce, kako bi smanjili njemački pritisak na ruskom frontu, KPJ je 4. jula na sastanku svog rukovodstva u Beogradu odlučila: da od sabotaža i diverzija prede na opći ustanak, da već ranije formirane udarne grupe uputi na teren, da organizira partizanske odrede i otpočne s borbenim akcijama, te da narode Jugoslavije pozove da ustanu protiv neprijatelja. Po prvi puta od aprila Nijemci su postali ranjivi, budući da su praktično sve svoje operativne snage iz Jugoslavije povukli za operacije protiv Sovjetskog Saveza. I psihološka situacija bila je povoljna, jer je Sovjetski Savez sada bio dio antihitlerovskog saveza. Jugoslavenski su komunisti bili uvelike spremni, s ilegalnom mrežom vojnih komiteta koji su se po cijeloj zemlji pripremali još od aprila, s jakim i neprijepornim vodom, Josipom Brozom Titom, koji je sada mogao preuzeti ulogu Vrhovnog komandanta.

Prva oružana akcija izvedena je 7. jula u Beloj Crkvi, u blizini Krupnja u zapadnoj Srbiji, gdje je kvislinška žandarmerija pokušala rastjerati jedan javni skup; u sukobu su stradala dva žandara. Uskoro borba je zahvatila i druge krajeve u Srbiji i u roku od nekoliko tjedana poprimila masovne razmjere.[52]

52 Za početke partizanskog ustanka u Srbiji, iz pera pojedinaca koji su rukovodili akcijama, vidi Colaković, *Zapisi i% oslobodilačkog rata.* sv. I, i Dudić, *Dnevnik 1941.* Rodoljub Čolaković bio je član Glavnog štaba za Srbiju do kraja septembra 1941, kad je prebačen u Bosnu; Dragojlo Dudić, seljak i dugogodišnji član KPJ, zauzimao je i vojne i političke položaje sve dok nije bio ubijen 29. novembra 1941.

Trinaestog jula ustanak je planuo u Crnoj Gori, 22. jula u Sloveniji, 27. jula u Hrvatskoj, te u Bosni i Hercegovini. U Makedoniji, gdje je regionalno vodstvo Partije odbilo da prima naređenja od Centralnog komiteta KPJ, ustanak je počeo tek 11. oktobra, nakon što je rukovodstvo smijenjeno. Tokom augusta ustanak u Srbiji dobio je veliki zamah i postao ozbiljan problem i njemačkom okupatoru i srpskom kvislinškom režimu.

S njemačke točke gledišta bilo je vrlo važno ustanoviti da li ustanak u Srbiji podržavaju nacionalistički krugovi i oružane grupe koje su organizirali nacionalisti, jer su Nijemci mislili da bi samo s nacionalističkom podrškom ustanak mogao zadobiti masovni karakter. Izvještaji

od 1, 8. i 12. augusta koje je predstavnik njemačkog ministarstva vanjskih poslova pri Vojnom zapovjedniku Srbije, Felix Benzler, poslao svom ministarstvu (a odatle u Hitlerov Glavni stan),[53] ukazuju na to da bi snaga komunističkog ustanka mogla također privući i nacionalističke snage. Tim izvještajima uslijedio je 14. augusta zahtjev Generalštaba Vojnom zapovjedniku Srbije, za daljnjim obavještenjima. U svom odgovoru, Vojni zapovjednik je istoga dana izjavio: »Komunistički terorizam i akcije sabotaže, koliko se za sada može ustanoviti, vode se po jednoobraznom planu, nastavljaju se i usmjereni su protiv njemačkih oružanih snaga. Međutim, za sada se ne može dokazati da su zahvatili i srpske nacionalističke krugove.«[54]

53 Za sukus telegrama od 1. i 8. augusta, te za puni tekst telegrama od 12. augusta, vidi *DCFP,* serija D, sv. XIII, str. 308.

54 Mikrofilm br. T-501, rola 246, snimci 83-85.

Benzler je 27. augusta poslao u Berlin još lošije vijesti: »Od mog telegrama 12. augusta«, javljao je, »situacija je postala još akutnija. Komunistički pokret se širi i djeluje s nacionalističkim parolama koje počinju nailaziti na odaziv. Bijeda srpskih bjegunaca iz Hrvatske i Mađarske, i njihove priče, samo dodaju ulje na vatru. Dodir s komunistima i drugim pobunjenicima u Makedoniji, Hrvatskoj, Crnoj Gori itd. postaje sve tješnji.«[55] Dva dana kasnije Benzler je obavijestio Berlin da njemačke vojne i policijske snage nisu dovoljne za kontrolu situacije, a kako pojačanja nisu poslana, odlučeno je da se srpska vlada reorganizira i da joj se dozvoli povećanje vojnih efektiva tako da »sami Srbi slome tu komunističku aktivnost kako bi spriječili ujedinjenje komunista i nacionalističkih elemenata, koje uzima maha.«[56]

55 Ibid, kadar 334.

56 DGFP, serija D, sv. XIII, str. 400.

Primijetivši značajan uspjeh ustanka, te sve širu i veću podršku naroda, četnici su do septembra shvatili da će potpuno izgubiti vodstvo u srpskom *)* narodu i prepustiti ga komunistima, ako se i sami ne pridruže borbi protiv Nijemaca. O tom novom razvoju događaja Benzler je izvijestio 12. septembra: »Pod utjecajem nacionalistički kamufliranih komunističkih parola, pojedine četničke grupe također zauzimaju stav protiv njemačkih okupacionih trupa, iako do sada nije došlo do borbe s njima.«[57] Neki su četnički odredi zaista, nešto kasnije tog istog mjeseca, počeli borbu protiv Nijemaca, na svoju ruku ili povezani s partizanima.

57 Ibid, str. 411.

Očito primivši dopunska obavještenja, štab Vojnog zapovjednika Srbije sumirao je 16. septembra u jednom izvještaju dotadašnji razvoj ustanka i među ostalim rekao: »Potaknuti djelomično uspješnom borbom komunista, srpski nacionalisti su također organizirali odrede za borbu protiv Nijemaca; (postoji) suradnja komunističkih i nacionalističkih bandi i aktivna borba obiju grupa (djelomično zajedno) protiv njemačkih snaga.«[58]

58 Ibid, str. 479.

Osim Benzlerova izvještaja imamo još jedan suvremeni izvor informacija o ranoj fazi ustanka, i to sa četničke strane. To je izvještaj što ga je polovicom septembra za izbjegličku vladu u Londonu pripremio dr Miloš Sekulić, liječnik i istaknuti član Srpske zemljoradničke stranke, kad je s redovnom putnicom iz okupirane Srbije stigao u Istanbul. Budući da je prije toga imao kontakte s generalom Nedićem i pukovnikom Mihailovićem, kao i s komunističkim rukovodiocima, može se vjerovati da je sastavio ažuran izvještaj o prilikama u Srbiji, uključujući u nj i »zadatak Jugoslovenske vojske« (Mihailovićeve snage) te opise četničkih i komunističkih akcija. Prema Sekuliću, zajedničke akcije »vojske« i četnika predstavljale su »zajedničku narodnu akciju«, dok je četnički vojvoda Kosta Pećanac, koji je kolaborirao s neprijateljem, imao podršku samo nekolicine. Jugoslavenska vojska je - po njemu - smatrala da se treba boriti sve do pobjede nad Nijemcima. Znala je da to ne može mnogo utjecati na razvoj na glavnim frontovima, ali bila je uvjerena da će Saveznici pobijediti i da je njena dužnost da se odupre kad god bude napadnuta i kad god može, te da je to ono što ona i radi. Izvještaj nastavlja:

Glavni zadatak jugoslovenske vojske biće (u) vreme, kada nastupi interregnum, t.j. vreme sloma nemačke vojske. Tada ona ima tri cilja.... Prvi zadatak je da se održi red u zemlji i ne dozvoli nikakva pljačka niti razbojništvo.

Drugi zadatak je da se razoružaju Nemci i po mogućstvu pobiju, tako da dugo ostane sećanje u Nemačkoj kako su prošli Nemci, koji su mučki napali mnogo slabijeg neprijatelja....

Treći zadatak je da se kazne svi oni, koji su služili neprijatelju...

Shodno ovim ciljevima u zemlji se organizuju tri vrste četa na čelu sa oficirima radi izvršenja pomenutih zadataka.[59]

59 Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Dokumenti vlade u emigraciji, reg. br. 12/2, str. 53, kutija 20.

Sekulić kaže da »ovakva četnička akcija ima defanzivni karakter i samo izuzetno vrši takozvanu sabotažu u zemlji. Ona je još uvek u fazi organizovanja i jedino kada dođe u dodir sa neprijateljem stupa u borbu«. O komunističkom djelovanju Sekulić zauzima potpuno drugačiji stav:

Komunistička akcija je ofanzivna. Odredi su rastureni po celoj zemlji... Ovi odredi međusobno su povezani centralnim voćstvom i naredbama otuda... Svi komunistički nastrojeni i njihovi prijatelji, a ne samo organizovani komunisti, jednom reči, sve što je borbeno i ofanzivno, i traži odmah napad na Nemce, ulazi u ovu akciju. Može se reći da često imate samo komunistu na čelu, a njegov odred ni pojma nema o komunizmu.

Na čelu ovih odreda imate intelektualce, radnike, seljake, pa i rezervne i aktivne oficire. Moral kod ovih odreda je izvanredan i raspoloženje je za neposrednu akciju i sabotažu... Kao što vidimo, oni ne misle na stanje u interregnumu, oni neposredno i odmah deluju da pomognu sovjetskoj vojsci i ubrzaju svršetak rata.[60]

60 *Ibid,* str. 55. Uskoro nakon primitka Sekulićevog izvještaja, predsjednik vlade Simović primio je novi izvještaj, preko Lisabona, kamo ga je donio Gradimir Bajloni, student i član ugledne beogradske obitelji. Taj izvještaj je potvrđivao jezgru Sekulićevog izvještaja, a prema četničkim izvorima opisivao je situaciju oko 1. oktobra kako slijedi: »Srbija - Komunistički odredi po celoj zemlji otvorenu oružanu akciju i sabotažu protiv Nemaca, pod parolom borbe za oslobođenje.... Aktivni su i borbeni. Uglavnom razvijaju dejstvo u zapadnoj Srbiji kojom praktično gospodare...«

»Crna Gora - tu je u junu (treba julu) izbio ustanak, vođen od komunista. Ustanak u početku uspešan, završio se ponovnom strogom okupacijom Crne Gore sa dosta žrtava.« Kljaković, u *Politici,* 4. XI 1970.

Međutim, ima još više svjedočanstava koja pokazuju da su komunisti a ne četnici bili oni koji su počeli s prvim gerilskim ustankom protiv Nijemaca u Jugoslaviji. Jedan od dokaza sadržan je i u zapisniku sastanka između Mihailovića i predstavnika opunomoćenog komaridujućeg generala za Srbiju, održanog 11. novembra u selu Divci. Na tom sastanku — o kom će se ovdje još govoriti — jedan od bliskih Mihailovićevih pomoćnika, pukovnik Branislav J. Pantić, izjavio je: »Komunisti su bili prvi koji su počeli borbu, dok se Mihailović držao potpuno po strani i spremao se da udari u pravcu Bosne i Sandžaka. Hteo je da se osveti ustašama koji su mučki poubijali stotine hiljada Srba.«[61]

61 Mikrofilm br. T-314, rola 1457, snimak 1322.

Još jedan dokaz sa četničke strane nalazi se u brošuri koju je pripremio Branko Lazitch (pseudonim Branislava Stranjakovića), jedan od vođa četničkog omladinskog pokreta u Srbiji, kojeg je početkom 1944. Mihailovićev štab odredio da istražuje i piše o različitim otvorenim političkim problemima u Jugoslaviji. Evo što se u toj brošuri kaže:

Drugo, dokazuju ga (protivsrpski karakter jugoslavenskih komunista) po tome što su digli ustanak u Srbiji i u Crnoj Gori onda, kad je srpski narod bio podvrgnut istrebljenju u Bosni i Hercegovini, Liki i Baniji. Umesto da se srpski narod iz ostalih krajeva uputi da

brani svoju braću od ustaša, komunisti ga okreću protiv okupatora; umesto svojom intervencijom da Srbi smanje žrtve u Hrvatskoj, komunisti ih ubacuju u nesreću i van Hrvatske; i ne samo da se žrtve ne smanjuju tamo, nego se izazivaju i drugde. Da li je to samo slučajna podudarnost ili smišljen plan da u isto vreme kad Pavelić sprovodi pokolje Srba u Hrvatskoj, Josip Broz gura Srbe na ustanak u Srbiji i Crnoj Gori?

Treće, svoje protivsrpsko obeležje komunisti dokazuju ne samo time što su nagnali Srbe u smrt van Hrvatske, nego i po tome što su preneli svoju akciju protiv Srba i u samoj Hrvatskoj. Dok su bili najstrahovitiji pokolji Srba u Hrvatskoj (u leto 1941), Komunistička partija diže ustanak u Srbiji i Crnoj Gori...[62]

62 Lazitch: *Osnovne istim o radu i ciljevima Tita i komunista,* str. 56. Pitanje, u kurzivu (u originalu) želi sugerirati komunističko-ustašku zavjeru protiv srpskog naroda. Tu su tezu četnici ponavljali tokom rata. Poslije rata Lazitch je promijenio mišljenje: u svojoj knjizi *Titov pokret i režim u Jugoslaviji 1941-1946* (str. 17-20) on tvrdi da su četnici bili oni koji su prvi podigli ustanak, pozivajući se, poput Kneževića, na navodni događaj u blizini sela Ljuljaci, 28. maja 1941.

Major Vučković, jedan od važnih četničkih komandanata, u svom članku »Ustanak u Zapadnoj Srbiji« također pripisuje komunistima početak ustanka. Jedan je od osnovnih zadataka četničkog pokreta, objašnjava on, »u pogodnom trenutku, kad izgledi na uspeh oružane akcije budu povoljni, krenuti na ustanak«, ali kasnije u istom članku pisac kaže: »Tako je pokret Draže Mihailovića, silom događaja, pre nego sopstvenom inicijativom, naveden da tokom septembra 1941. stupi u akciju i da njome vodi, uz ogromne žrtve.«[63] »Pogodan trenutak« značio je, naravno, moment iskrcavanja Saveznika na Balkanu, a pošto do njega nije došlo ljeti 1941, »sila događaja« koja je Mihailovića uvukla u akciju mogla je biti samo uspješni partizanski ustanak. Ne baš malo autoritativan izvor je i sam Mihailović koji je na svom suđenju priznao da su partizani bili ti koji su podigli ustanak u Srbiji.[64]

63 Vučković, »Ustanak u zapadnoj Srbiji«, str. 131-134. To potvrđuje još jedan četnički komandant, Pavle Mešković, koji je s Mihailovićem bio na Ravnoj Gori: »Čiča je do poslednjeg trenutka izbegavao vratolomne borbe sa Nemcima bez ikakvog cilja, i bio je primoran da borbu prihvati.« »Na Ravnoj Gori«, str. 64.

64 The Trial of Draška Mihailović, str. 117-118.

Druga omiljena teza četničke emigracije jest da je ustanak u Srbiji rezultat intervencije Moskve kod Britanaca, da se otpočne s oružanom akcijom iza njemačkih linija, kako bi oslabio jaki njemački pritisak na Crvenu armiju. Najbolju i najautoritativniju formulaciju ove teze dao je Radoje Knežević:

Ustanak u Zapadnoj Srbiji, koji Mihailović u prvom trenutku nije hteo, - jer je kao vojnik od zanata znao da se »oslobođena teritorija« ne može da održi, - planuo je u avgustu i septembru 1941, ne pod pritiskom Komunističke partije, kako komunisti tvrde, a mnogi veruju. Taj ustanak je dignut jer su od Mihailovića to zahtevali Saveznici, ne bi li se, ma i malo, olakšao nemački pritisak na ruskom frontu. Mihailović nije nikad hteo da narod gura u nekorisne vojničke avanture, jer njemu nije bilo svejedno da li će Jugoslavija biti naseljena Jugoslovenima ili Kinezima. Ali je na taj ustanak pristao, i sjajno ga vodio, kao na akciju potrebnu tada u okviru opšteg savezničkog plana, bez obzira na žrtve.[65]

65 Knežević »O desetogodišnjici smrti (Draže Mihailovića)«, str. 339.

Ova teza, koju prihvaća i major Vučković, nije održiva više od ostalih četničkih pokušaja da uljepšaju povijest četničke uloge u ratu. Ni Knežević ni Vučković ne idu tako daleko da bi točno rekli kad su to Britanci tražili od Mihailovića da započne s ustankom u Srbiji, ali kako znamo da je prva radio poruka Mihailovićeve grupe primljena na Malti 14. septembra, i da prvi britanski agent, kapetan Hudson, nije stigao u Mihailovićev štab do 25. oktobra, Britanci nisu nikako mogli dati znak za ustanak u augustu ili početkom septembra. Materijalna istina može se utvrditi iz nekoliko izvora. Brltansko-sovjetska razmjena mišljenja o situaciji u Jugoslaviji počela je ubrzo nakon što su Britanci uspostavili kontakt s Mihailovićem i od Hudsona čuli da u Srbiji postoje dvije gerilske grupacije, jedna pod Mihailovićem a druga pod komunistima, te da su im ciljevi oprečni i da u stvari vode međusobnu oružanu borbu. Jugoslavenska izbjeglička vlada zatražila je 13. novembra od svog izaslanika u Kujbiševu da zamoli sovjetsku vladu neka »pošalje hitne instrukcije komunistima da surađuju s Mihailovićem i da pod njegovom komandom ujedine svoje napore protiv agresora.«[66] Britanska je vojna misija podnijela memorandum sovjetskom ministarstvu rata 24. novembra u kojem zahtijeva od Sovjeta »da odmah interveniraju kod ustanika u Jugoslaviji.« U memorandumu se također kaže:

»Na poseban zahtjev sovjetske vlade, britanska je vlada potakla ustanak u Jugoslaviji, pa je stoga u interesu sovjetske vlade da pomogne ostvarenje jedinstva svih ustanika u Jugoslaviji.... britanska vlada smatra pukovnika Mihailovića jedinim mogućim vodom i zbog toga bi sve strane trebale slušati njegova naređenja ili bar surađivati s njim.«[67]

66 Fotić, *The War We Lost,* str. 169.

67 Citirano u *ibid,* str. 170.

Knežević i Vučković bi htjeli da vjerujemo kako ti kontakti između Britanaca i Sovjeta u kojima je sudjelovala i jugoslavenska izbjeglička vlada stoje u neposrednom odnosu s početkom ustanka u Srbiji. Ali to nam onemogućuje datum tih kontakata: oni su uspostavljeni nakon što je ustanak već dugo trajao. Sovjeti su se jednostavno nadali da će navesti Britance da učine sve što mogu kako bi pojačali ustanak sada kad su došli u dodir s

Mihailovićem, a Britanci i Jugoslaveni u izbjeglištvu nadali su se navesti Sovjete da svojim pritiskom dovedu partizane pod Mihailovićevu komandu. Britanci su se kao izraziti legitimisti složili sa željom predsjednika vlade Simovića da snage otpora treba ujediniti pod Mihailovićem. Mihailović je napokon bio profesionalni oficir i Srbin i moglo se očekivati da će voditi bitku u velikoj tradiciji srpske vojske iz balkanskih ratova i prvog svjetskog rata. Jugoslavenski komunisti bili su vojni amateri, a britanski obavještajni podaci iz Jugoslavije do njemačkog napada na nju nisu bili takvi da bi u tom času davali povoda optimizmu u pogledu rukovodećih sposobnosti, vlastite inicijative i veličine podrške koju je imala Komunistička partija Jugoslavije.[68]

68 Auty, str. 97-99, 106, 110.

Opći ustanak počeo je kao rezultat inicijative i vodstva komunista, a ne ljudi ovlaštenih da zastupaju legitimizam. Kako ustanak nije počeo na znak Britanaca, posve je jasno da se nije slagao s britanskim planovima. Tokom augusta i septembra, prije nego što se moglo doći do pouzdanih informacija, a djelomice i na Simovićevo urgiranje, te na temelju barem jedne poruke koja je iz Jugoslavije došla preko Lisabona, BBC se nije osvrtao na ustanak.[69] Sredinom oktobra, kad je postalo jasno da se radi o dvjema različitim grupama, Britanci su čvrsto stali na četničku stranu. Htjeli su da se obje grupe ujedine, ali pod pretpostavkom da se partizani podrede Mihailovićevoj komandi.

69 Bivši sekretar američkog poslanstva u Beogradu, Karl Rankin, koji je napustio grad sredinom jula, stigao je u Lisabon s porukom da bi BBC trebao prestati s emitiranjem izvještaja o oružanim akcijama u Srbiji. *Ibid,* str. 11-13.

Četnici Draže Mihailovića bili su u stvari uvučeni u ustanak samo zato što nisu mogli ostati po strani i dozvoliti da vodstvo pokrenutog srpskog stanovništva pređe potpuno u ruke komunista. Nisu htjeli da uprava u oslobođenim dijelovima zemlje ostane isključivo pod kontrolom komunista; bojali su se da će komunisti zavesti teror u oslobođenim krajevima i htjeli su to spriječiti.[70] Ali Mihailović nikada nije bio potpuno odan ustanku, niti je, kao što ćemo vidjeti, sudjelovao u njemu dulje vrijeme.

70 Tako je Mihailović objasnio svoje akcije njemačkim predstavnicima na sastanku u Divcima. Mikrofilm, br. T-314, rola 1457, snimci 1317-1321.

U ranoj fazi ustanka, kada je svatko stajao pred istim neprijateljem i istim problemima, došlo je do nekih kontakata i, prirodno, do neke vrste suradnje između partizanskih i četničkih odreda i njihovih voda. S partizanske točke gledišta to je bilo u savršenom skladu s komunističkom linijom stvaranja Narodnog fronta. Tito je sam izjavio da je tadašnji Glavni štab partizanskih odreda u Beogradu čuo o Draži Mihailoviću i grupi oficira koji se skrivaju negdje u planinama oko Ravne Gore, te da je naredio štabu valjevskog partizanskog odreda da stupi u kontakt s Mihailovićem i pokuša ga uvjeriti u potrebu zajedničke borbe s

partizanima.[71] Do kontakta između predstavnika dviju grupa došlo je u julu, u Beogradu, a tokom augusta bilo je još nekih dodira između predstavnika obje grupe, i izgleda da je došlo do nekog sporazuma o međusobnom nenapadanju i o još nekim stvarima.[72] Ali kad se je Tito, upravo po dolasku iz Beograda na slobodni teritorij, sastao s Mihailovićem 19. septembra u Struganiku, selu blizu Valjeva u zapadnoj Srbiji, oba su vođe shvatila da su razlike između njihove taktike i njihovih ciljeva prevelike da bi došlo do bilo kakvog stvarnog kompromisa.[73] Došlo je do nekog površnog sporazuma o nekim manje važnim stvarima, ali i on je trajao samo nekoliko tjedana. Do kraja oktobra svaka je nada u trajniju suradnju nestala u trzavicama i izravnom kršenju dogovora. Tokom ta dva tjedna također je postalo jasno da partizansko rukovodstvo uopće ne sumnja da treba nastaviti borbu protiv Nijemaca i srpskog kvislinškog režima, a da četnici kolebaju i traže način da odustanu od borbe, te da svu svoju snagu okrenu protiv partizana. Bio je to proces polarizacije koji je u Srbiji trajao nekoliko tjedana i imao je za posljedicu u nekoliko slučajeva mijenjanje strana. Tako je, na primjer, četnički odred popa Vlade Zečevića i poručnika Ratka Martinovića koji je i dotad usko surađivao s partizanima, prešao potpuno na partizansku stranu.[74] Nakon više od mjesec dana neslaganja i manjih sukoba između četnika i partizana, zbio se niz događaja (koje ćemo nešto kasnije razložiti) što su svoju kulminaciju dostigli 1. novembra, četničkim napadom na partizane u Užicu i okolici, gdje su partizani imali svoj štab. Četnički pokušaj da savladaju partizane nije uspio i od tog časa neprijateljstvo između partizana i četnika postupno je bivalo sve veće, sve dok nisu stupili u odlučnu međusobnu borbu skoro po čitavoj Jugoslaviji. Ta borba razvila se do najvažnijeg vojnog i političkog problema rata u Jugoslaviji i imala je krajnje složene međunarodne implikacije.

71 Tito, *Borba %a oslobođenje Jugoslavije 1941-1945.* str. 207-208.

72 Marjanović »Prilozi«, str. 183 - 192; *The Trial ofDra^a Mihailović,* str. 110-111. Vidi također Dedijer, *Josip Broi^ Tito,* str. 301-303. Za jednu ranu (30. august) izjavu o zajedničkoj akciji partizana i četnika vidi *Zbornik DNOR,* tom II, sv. 1, str. 44-45.

73 Još jedan sastanak između Tita i Mihailovića (o tome kasnije) održan je 27. oktobra u selu Brajići, blizu Ravne Gore. Za partizansko tumačenje tih sastanaka vidi dva djela Jovana Marjanoviča koja se odnose na sukob četnika i partizana u Srbiji 1941. i na narodnooslobodilački rat u Srbiji 1941. Za četničko tumačenje tih sastanaka vidi npr. Sergije M. Živanovič, III, 8-50. Vidi također tumačenje pro-ljotičevskog pisca Karapandžića, str. 94-96, 115-118.

74 Zečevič, bivši član Demokratske stranke, prišao je KPJ već 1942. Kasnije je zauzimao visoke položaje u partizanskoj privremenoj vladi, u jugoslavenskoj federalnoj i srpskoj republičkoj vladi. Umro je u oktobru 1970.

Preostaje nam pitanje kakva je bila brojčana snaga četnika u zapadnoj Srbiji u jesen 1941. Tu nije moguće dati nikakav zadovoljavajući odgovor. Suvremeni partizanski izvori

ukazuju na to da su u posljednjem tjednu oktobra četnici imali oko tri tisuće ljudi.[75] Problem je u tome koga sve ubrojiti: samo ljude u već organiziranim i operativnim odredima, ili njih i ljude koji su bili popisani i vjerojatno spremni da se jave na poziv? Osim toga, koliko ih se od tog broja stvarno borilo? Prema izjavi jednog zarobljenog četničkog komandanta (Zdravka Draškovića) snaga Mihailovićevih četnika procijenjena je 8. oktobra na najmanje 10.000 ljudi.[76] Njemačka karta od 29. oktobra sa smještajem raznih pobunjeničkih snaga u Srbiji naznačuje za Mihailovića 10.000 ljudi s upitnikom. Izvještaj obavještajnog oficira opunomoćenog komandujućeg generala u Srbiji za dan 1. oktobra naznačuje jakost četnika između pet i deset tisuća, ali zatim dodaje: »Najveći dio pobunjenih četnika još nije ušao u otvorenu borbu protiv njemačkih snaga.«[77]

75 Kako navodi Marjanović, *Ustanak 1941,* str. 184.

76 Mikrofilm br. T-314, rola 1457, snimci 351-352.

77 Za kartu vidi *ibid,* snimak 1099, a za izvještaj od 1. novembra vidi *ibid,* snimci 1133-1137. Na istoj karti Nijemci su procijenili broj partizana na 12.700 ljudi. Naravno, partizanske su procjene znatno veće.

ČETNICI STIČU LEGITIMNOST

Mihailovićevi četnici, shvaćeni kao snaga otpora u začetku, nisu prvih tjedana činili nikakav napor da stupe u kontakt s izbjegličkom vladom, očito zbog toga što su okrivljavali Simovićevu vladu i Vrhovnu komandu za ponizujuću predaju.[78] Ipak su do jula ili augusta Mihailović ili njegovi prijatelji stupili u neki dodir s jugoslavenskim predstavnicima u Istanbulu i to posredstvom povremenih putovanja poslovnih ljudi iz Srbije. Ti su izvori očito prenijeli vijest da ustanak koji je izbio nije pod vodstvom bivših oficira jugoslavenske vojske, već da ga zapravo vodi KPJ. Ti su izvještaji uredovno proslijeđeni britanskim vlastima i jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi u Londonu. Izvještaji o ustanku pojavili su se i u kvislinškoj štampi u Beogradu, te u novinama raznih evropskih zemalja. O tome je 8. augusta izvijestio i Radio-Moskva. Službenu britansku reakciju na događaje u Jugoslaviji izrazio je Hugh Dalton, član vlade odgovoran za SOE poslove, u augustu 1941. kako slijedi:

Jugoslaveni (to jest jugoslavenska kraljevska vlada u egzilu), Ministarstvo rata i svi mi složili smo se da bi gerilske i sabotažne grupe koje sada djeluju u Jugoslaviji, trebale pokazati dovoljno aktivan otpor koji bi prouzročio trajno ometanje okupacionih snaga i spriječio njihovo smanjivanje. Ali te bi grupe morale ostati u ilegalnosti i izbjegavati svaki pokušaj da poduzmu dizanje ustanka u širokim razmjerima ili da povedu ambiciozne vojne operacije. To bi za sada moglo rezultirati samo oštrim represalijama i gubitkom naših ključnih ljudi. One bi trebale učiniti sve što je u njihovoj moći da pripreme široku podzemnu organizaciju spremnu da snažno udari kasnije, kad mi damo znak.[79]

78 Marjanović, »Prilozi«, str. 196-197; Marjanović, *Ustanak 1941,* str. 194-195.

79 Ehrman, str. 77. Britanci su s tom politikom nastavili sve do kraja 1942, kad je njihova strategija na Sredozemlju došla do točke na kojoj bi se oružana borba u Jugoslaviji dobro poklapala s njihovim planovima.

Jasno protivljenje izbjegličke vlade preuranjenom ustanku koji ne bi vodili kraljevski oficiri izrazio je u svom govoru jugoslavenskom narodu preko BBC-a 12. augusta, i predsjednik vlade Simović. Svoj govor je zaključio ovako: »Kraljevska vlada zna da šaka nesavesnih ljudi današnjom preranom akcijom nanosi teške patnje narodu. Nevine žrtve koje Nemci danas streljaju, biće isto tako osvećene i na račun Nemaca i na račun onih koji čine da te žrtve padaju. Čas slobode je blizu, a prava vlada u Londonu daće signal kada će početi ponovna borba za slobodu.«[80]

80 Kljaković, u *Politici,* 30. X 1970.

Ovaj savjet ustanicima da trebaju čekati na znak iz Londona ponavljat će se kao refren u porukama koje će vlada slati u Jugoslaviju, a kao što će se vidjeti, to se u potpunosti slagalo s Mihailovićevim pogledima.

Po nalogu britanskih i jugoslavenskih vojnih i obavještajnih nadleštava, jedna grupa oficira napustila je 13. septembra Kairo i odletjela na Maltu. Prvi zadatak misije bio je da iznađe što se to događa u Jugoslaviji. Dobili su naređenje da uspostave kontakt s ustanicima i izvijeste o zbivanjima. Grupu su sačinjavali kapetan Duane T. (Bill) Hudson iz SOE, dva jugoslavenska zrakoplovna majora, Mirko Lalatović i Zaharije Ostojić (obojica Crnogorci), i rezervni zrakoplovni narednik Veljko Dragićević koji je rukovao radio-stanicom. Kapetan Hudson, koji je u Jugoslaviji bio poznat i pod svojim ratnim nadimkom »Marko«, bio je prije rata rudarski inženjer u britanskom rudniku antimona Zajača, u zapadnoj Srbiji, ali je u mjesecima što su prethodili napadu na Jugoslaviju radio za beogradski centar SOE. Govorio je tečno srpsko-hrvatski. Hudson i dva jugoslavenska oficira imali su u Kairu odvojene sastanke, svaki sa svojim pretpostavljenima, i ponijeli su u Jugoslaviju svaki svoju šifru. Grupa je s Malte otplovila podmornicom i iskrcala se na crnogorskoj obali 22. septembra.[81] Ubrzo su susreli odred crnogorskih partizana koji su ih otpratili do partizanskog štaba za Crnu Goru, gdje su susreli i Milovana Đilasa, delegata partizanskog Vrhovnog štaba. Otuda je Hudson poslao svojim pretpostavljenima neke izvještaje koji su govorili u prilog partizanima i njihovoj organizaciji u velikom dijelu Crne Gore koji su kontrolirali. Poslije su Hudson i Ostojić (Lalatović i Dragićević putovali su sporije i odvojeno) u pratnji partizanskog komandanta majora Arse Jovanovića otišli u Vrhovni štab NOPOJ u Užice u zapadnoj Srbiji. Tamo su susreli Tita.[82]

81 Zbornik DNOR, tom II, sv. 2, str. 209; Deakin, *The Embattled Mountain, str. 126, 129, 131, 138;* (prevedeno na hrvatsko-srpski kao *Bojovna planina).* Sweet-Escott, str. 96.

konspirativno ime Hudsonove misije i njegove radio-veze s Britancima u Kairu bilo je *»Bullseje«.* Istom vezom prenošene su i poruke između Mihailovića i vlade u izbjeglištvu, ali su sve poruke koje je Mihailović slao svojoj vladi britanskim kanalima nosile konspirativni naziv *Villa Resta. The Četniks,* str. 83.

82 Deakin daje potpuni opis Hudsonovog putovanja s obale do Užica u *The Embattled Mountain,* str. 131-134. Vidi također Leković, »Boravak britanske vojne misije na oslobođenoj teritoriji Crne Gore i jugoistočne Bosne«, str. 301-302.

U međuvremenu je 14. septembra britanska radio-.služba. na .Malti., uhvatila poruku iz Mihailovićevog štaba koji se identificirao i proslijedila ju, kako je zatraženo, jugoslavenskoj vladi u Londonu.[83] U odgovoru, Britanci su obećali da će Mihailoviću poslati pomoć. Hudson je 9. oktobra radiom primio iz Kaira instrukcije da bez odlaganja krene Mihailoviću u Srbiju jer mu treba sigurna šifra,[84] pa su tako nakon kratkog boravka u Užicu Hudson i Ostojić produžili za Ravnu Goru. Tamo su stigli oko 25. oktobra, a kasnije im se pridružio i Lalatović.[85] Do tog vremena Mihailović je već imao kontakt s Londonom i saznao je da su Britanci odlučili da ga priznaju kao jedinog legitimnog komandanta snaga otpora u Jugoslaviji i da će mu poslati pomoć. To je bila prekretnica u životu Mihailovićeve organizacije. Od tog časa pa nadalje, četnici su bili organ jugoslavenske vlade u izbjeglištvu. Britanska vojna misija poslana je ü njihov štab i to je četnicima donijelo veliki prestiž; bio je to vidljiv izraz da su i službeno postali dio Saveznika koji se bore protiv Osovine. Ovakva vrsta priznanja i podrške bila je Mihailoviću neobično važna, osobito sada kad je bio suočen ne samo s njemačkom okupacionom vojskom i srpskim kvislinškim snagama, već i s borbom kojom su rukovodili komunisti, s partizanima.

83 Za način na koji je uspostavljen taj kontakt i o provjeravanju autentičnosti radio-signala iz Jugoslavije, vidi Radoje L. Knežević »Jugoslovenska vlada i Draža Mihailović«, *Poruka,* br. 8, str. 5-14, osobito str. 6-7.

84 The Embattled Mountain, str. 130-131.

Priznanje Mihailovića od strane izbjegličke vlade i Britanaca za vođu oružanog otpora u zemlji imalo je nekoliko drugih posljedica koje su četnicima išle u prilog. Prvo, Mihailovićeva brza unapređenja između decembra 1941. i juna 1942. godine do najvišeg generalskog čina, i postavljanje za ministra vojske, mornarice i zrakoplovstva u izbjegličkoj vladi u januaru 1942, a u junu 1942. za načelnika štaba Vrhovne komande, koja je formalno time iz Egipta prenesena natrag u zemlju. To mu je omogućilo da u izvjesnoj mjeri kontrolira četničke i pročetničke grupe otpora koje su se drugom polovinom 1941. javile bez ikakvog sudjelovanja četnika iz Srbije, i u pravilu u uskoj vezi s partizanima, u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, sjevernoj Dalmaciji, jugozapadnoj Hrvatskoj (u Lici, na Kordunu i Baniji), a do neke mjere čak i u Sloveniji. Još je više dobio na prestižu kad su jugoslavenska i britanska propaganda stvorile od njega heroja u protivosovinskom svijetu. Drugo, Mihailović je imao

monopol u kontaktima sa zapadnim Saveznicima, a preko izbjegličke vlade i normalan kontakt sa Sovjetskim Savezom, dok se zapadni Saveznici uopće nisu osvrtali na partizane, iako su oni bili jedina snaga koja je aktivno nastavljala s borbom protiv Osovine i domaćih kvislinga.[86] Treće, isključivo su četnici primali skoro dvije godine ono malo materijalne i financijske pomoći koju su Britanci i vlada u izbjeglištvu mogli poslati. Svi ti faktori zajedno pojačali su unutrašnju političku poziciju četnika među Srbima i u Crnoj Gori, a istovremeno su stvarali teškoće za političku poziciju partizana.

85 Zbornik DNOR, tom II, sv. 2, str. 209. Major Ostojić je kasnije postao šef operativnog, organizacionog i obavještajnog odjela Mihailovićevih snaga, a major Lalatović postao je član četničke Vrhovne komande. Narednik Dragićević ostao je u Užicu još nekoliko dana i, kako su četnici tih dana napali Užice, odlučio je da ostane s partizanima. Postao je glavni Titov radiotelegrafist i dobio čin majora. Poginuo je prilikom njemačkog desanta na Drvar, 25. maja 1944.

86 Do oktobra 1942. BBC u svojim emisijama uopće nije spominjao partizane; kad ih je počeo spominjati, Mihailović se razjario jer je to smatrao »ugrožavanjem svojeg prava da bude voda otpora«. Deakin, *The Embattled Mountain,* str. 182.

SVE JAČI KONFLIKT IZMEĐU ČETNIKA I PARTIZANA

Kao što smo vidjeli, uspjeh partizanskog ustanka u Srbiji i podrška naroda koju je uživao, natjerali su neke četničke vođe da u septembru zajedno s partizanima ili samostalno napadnu Nijemce, Na primjer 24. septembra major Dragutin Keserović, bivši komandant kod Koste Pećanca koji je prešao Mihailoviću, napao je Nijemce u blizini Kruševca i ubio je dvadeset tri njemačka vojnika.[87] U oktobru su partizanske i četničke jedinice pod komandom kapetana Radoslava Račića, poručnika Ratka Martinovića i popa Vlade Zećevića, s uspjehom napadadale Nijemce u raznim dijelovima zapadne Srbije.[88] Ali sam Mihailović nije se obavezao na ustanak i uskoro je s pozicija nesklonog i zakašnjelog pridošlice borbi koju su započeli partizani, prešao na pozicije njihovog aktivnog protivnika. Tri glavna razloga za tu promjenu pozicije bila su: Drakonske mjere koje su Nijemci primjenjivali u želji da skrše ustanak u Srbiji; Mihailovićev novi status službenog vođe svih snaga otpora u Jugoslaviji, vođe koji uživa podršku izbjegličke vlade i Britanaca; i konačno, spoznaja da partizani predstavljaju najozbiljniji izazov četničkoj poziciji u Jugoslaviji, i tada, i u budućnosti.

Od početka oružane borbe u Srbiji, njemački okupacioni režim postajao je svakog dana sve oštriji. Službena saopćenja i statistika o masovnim pogubljenjima, počevši od 15. jula, ne ostavljaju mjesta sumnji u tu oštrinu, a tako ni dokumentacija o paljenju kuća, hapšenjima, uzimanju velikog broja talaca i tako dalje.[89] U prvim mjesecima ustanka njemačke okupacione i kvislinške vlasti pripisivale su oružane akcije i sabotaže isključivo komunistima (i Židovima) i u isto vrijeme naglašavale da se većina običnog srpskog pučanstva ponaša lojalno prema njemačkim i srpskim vlastima.[90] Njemačka propaganda je posve očito htjela

stvoriti jaz između manje-više pasivne većine stanovništva i one rastuće manjine koja je sve više i više otvoreno nastavljala s otporom ili ga podržavala.

87 Mikrofilm br. T-314, rola 1457, snimak 329.

88 Zbornik DNOR, tom II, sv. 1, str. 75-76, 89, 98.

89 Za objave strijeljanja i statistike njemačkih okupacionih vlasti ili kvislinškog režima vidi tekstove u *ibid,* tom I, str. 297-376.

90 Njemačka propaganda uvijek je spominjala komuniste i Židove zajedno, računajući s eventualnim antisemitskim osjećajima stanovništva, ili da ih na to potakne.

Usprkos potrebama na istočnom frontu, Nijemci su uskoro uvidjeli da moraju pojačati svoje snage u Srbiji ako žele suzbiti ustanak. Sredinom septembra doveli su jedan ojačani puk (125. puk) iz Grčke i 342. pješadijsku diviziju iz Francuske, a sredinom novembra prebacili su sa sovjetskog fronta 113. pješadijsku diviziju. Politika krajnje brutalnog gušenja oružanog ustanka u Srbiji je 16. septembra i službeno započeta s dva dokumenta: Hitlerovom direktivom br. 31 A, kojom se naređuje feldmaršalu Listu da uguši pokret otpora na jugoistoku, i Führerovom naredbom o suzbijanju »komunističkih pokreta oružanog otpora u okupiranim područjima« koju je izdala OKW, a potpisao feldmaršal Keitel. U Führerovoj naredbi specificirano je da za svakog ubijenog njemačkog vojnika treba pogubiti stotinu, a za svakog ranjenog njemačkog vojnika pedeset talaca.[91] Okrutno provođenje ove naredbe jasno se vidi na primjeru njemačkog strijeljanja možda više od pet tisuća osoba u gradovima Kraljevu i Kragujevcu sredinom oktobra 1941; bila je to odmazda zbog napada na njemačke snage u kojem po svoj prilici nije poginulo više od dvadesetak njemačkih vojnika, a tek nešto veći broj bio je ranjen.[92]

Mihailović je mislio da ovakve represalije dokazuju kako će bilo kakve gerilske operacije uskoro postati nemoguće i da će čak i vrlo ograničena gerilska aktivnost ili akti sabotaže stajati neizmjerno mnogo života. On je od početka bio uvjeren da je ustanak počeo prerano, jer je nadmoćna snaga Nijemaca onemogućavala postizanje bilo kakvih trajnijih vojnih rezultata u smislu držanja oslobođenog teritorija, i jer bi cijena u životima bila previsoka u usporedbi s bilo kojom privremeno postignutom prednošću. Mihailović i ostali iz njegove generacije još su se živo sjećali strašnih gubitaka među stanovništvom u prvom svjetskom ratu, kad je Srbija zbog ratnih operacije i epidemija tifusa izgubila oko 20 posto svog pučanstva; tu su bile prisutne i strahote u izvještajima o velikim gubicima među srpskim stanovništvom u NDH, koje je ginulo od ustaške ruke. Tako je Mihailović izražavao osjećaje znatnog dijela srpskog stanovništva kad je zahtijevao čuvanje srpskih života. Iste poglede izražavali su i Nedićeva vlada i Pećančevi četnici i vlada u izbjeglištvu. Njima bi nastavljanje ustanka protiv okupacionih snaga bilojednako većim gubicima u srpskim

životima, a nema dvojbe da je svijest o tome bila vrlo važan faktor koji je utjecao na Mihailovićevo ponašanje.[93]

91 Za tekst direktive br. 31 A vidi *Hitlers Weisungen,* str. 128-129; za tekst naredbe OKW, vidi International Military Tribunal, *Trial of the Major War Criminals,* XXV, 530-533. Ovu naredbu trebalo je formalno primijeniti na sva područja pod njemačkom okupacijom, ali striktno je provođena samo u Srbiji.

92 Njemački izvori pokazuju da je u Kraljevu strijeljano 1.736 muškaraca i 19 žena *(ZbornikDNOR,* tom I, sv. 1, str. 554-556), a u Kragujevcu 2.300 stanovnika grada *(Trial of Major War Criminals,* XXXIX, 366). Neke procjene o broju strijeljanih samo u Kragujevcu idu čak do 7.000, ali najistaknutiji autoritet za pitanje njemačkog terora u Srbiji navodi broj od oko 3.000 ljudi. Glišić, str. 66-67.

93 Mihailović je njemačkim predstavnicima na sastanku u Divcima kao svoju najvažniju brigu naveo spašavanje srpskih života, i od njemačkih kaznenih ekspedicija i od kumunističkog terora. Mikrofilm br. T-314, rötä""T457; smmci '1317-1318. Vidi također Marjanović, »Prilozi«, str. 186, 193-194.

Pogoršani vojni uvjeti za pobunjenike u Srbiji, koji su nastali kao posljedica velikih njemačkih operacija protiv snaga na oslobođenom teritoriju (tzv. prva neprijateljska ofenziva)[94] također su pojačali napetost između partizana i četnika; oružani incidenti između njih počeli su bivati sve češći i bilo je mnogo slučajeva da su četnici razoružali partizane ili partizani četnike. Da izgladi nastale poteškoće i da pruži traženu informaciju o partizanskim pogledima i stavovima, Tito se 20. oktobra obratio Mihailoviću pismom koje je sadržavalo dvanaest točaka.[95] Ugovoren je i sastanak, pa su se 27. oktobra dvojica vođa sastala u selu Brajići, blizu Ravne Gore.

94 Većina jugoslavenskih pisaca dijeli vojne operacije Osovine protiv partizana u sedam ili pet posebnih velikih ofenziva, od kojih je prva njemačka i srpska kvislinška operacija protiv partizana (i četnika) u zapadnoj Srbiji od 20. septembra do prvih dana decembra 1941.

95 Zbornik DNOR, tom I, sv. 1, str. 203-207. Partizani su tekst svojih prijedloga objavili u svom listu *Borba,* 11. novembra 1941. u Užicu.

Razlike koje su se pojavile na tom sastanku bile su čak izrazitije nego prilikom sastanka u Struganiku. Izgleda da se u Brajićima prvo diskutiralo o četiri prijedloga, po dva sa svake strane: s partizanske strane, da se nastavi zajednička oružana borba protiv okupacione vojske, bez obzira na posljedice, te da pukovnik Mihailović pređe u partizanski Vrhovni štab kao načelnik štaba; sa četničke strane, da se partizanski odredi stave pod Mihailovićevu komandu i da se ograniče na onaj tip akcija koje zagovaraju i izvode četnici.[96] Kako je svaka

strana pokušavala nametnuti svoje stavove o taktici ustanka i htjela steći punu kontrolu nad vojnom snagom one druge, sporazum o tim točkama nije postignut. Četnici očito nisu bili voljni prihvatiti četiri najvažnije od dvanaest točaka koje je iznio Tito. Točke 1, 2, 6 i 7 bavile su se zajedničkim vojnim operacijama protiv Nijemaca i kvislinških snaga, i stvaranjem zajedničkog operativnog štaba; zajedničkim snabdijevanjem trupa kroz zajednički operativni štab; organizacijom privremenog sistema lokalne vlasti u formi narodnooslobodilačkih odbora koji će pomoći snabdijevanje oružanih snaga, uključujući tu i stvaranje centralnog narodnooslobodilačkog odbora za cijeli oslobođeni teritorij, te formiranje nove narodne straže za održanje reda umjesto stare žandarmerije i policijskih organa; napokon, tu je bio i partizanski prijedlog da se vojska popunjava na osnovi dobrovoljnosti i da se odustane od prisilne mobilizacije ljudi. Kapetan Hudson upravo je dan-dva ranije stigao u Mihailovićev štab, pa su Tito i njegovi drugovi htjeli da i on sudjeluje na sastanku. Ali, prema Hudsonu, Mihailović se tome protivio pa je ili neposredno prije ili poslije sastanka rekao Hudsonu: »Ovaj napad na partizane koji ću izvesti i moji odnosi s njima isključivo su jugoslavenska stvar, a ja sam legitimni predstavnik svoje vlade.«[97]

96 Sergije M. Živanović, III, 44. Jugoslavenski historičari ne spominju činjenicu da je Tito ponudio Mihailoviću položaj načelnika štaba, ali to je potvrdio sam Tito u razgovoru s Raymondom Tournouxom, političkim urednikom lista »Paris Match«. Razgovor je objavljen LI broju od 36. novembra 1968.

97 Kako je naveo Hudson u St. Anthony's s College, Oxford University, *Proceedings of a Conference on Britain and European Resistance 1939-45.* Diskusija o Jugoslaviji, str. 12.

Sastanak u Brajićima doveo je međutim do sporazuma u nizu manje važnih točaka: naime, da obje grupe mobiliziraju svoje ljude kako su to činile i do sada; da snage ostaju otprilike na svojim sadašnjim položajima i da u buduće izbjegavaju međusobne sukobe; da se ratni plijen dijeli; da transport trupa i materijala po oslobođenom teritoriju bude slobodan za obje grupe; da se ustanove mješoviti sudovi koji će suditi pljačkašima i narodnim neprijateljima; da se tisuću dvjesto pušaka iz tvornice oružja u Užicu zajedno s izvjesnim dijelom novca, otkrivenog u trezorima Narodne banke u Užicu, preda četnicima.[98] Ali očito je da četnici nisu išli na sastanak u Brajiće, niti sklapali te parcijalne sporazume, s iskrenim namjerama. Slijedećeg su dana u Beogradu dva Mihailovićeva pomoćnika, pukovnik Pantić i kapetan Nenad Mitrović, rekli njemačkom obavještajnom oficiru iz Abwehra Josefu Matlu da ih je Mihailović ovlastio da uspostave kontakt s predsjednikom vlade Nedićem i odgovarajućim njemačkim komandnim tijelom, te da im kažu da je Mihailović voljan »staviti sebe i svoje ljude na raspolaganje za borbu protiv komunizma«. Odluku mora da je donio prije sastanka u Brajićima ili čas nakon njega. Pantić je dalje izjavio da »Draža Mihailović lično garantira za definitivno čišćenje srpskog teritorija od komunističkih bandi i istočno i zapadno od Morave, u svrhu uspostavljanja mira i poretka.« U tu svrhu Mihailović treba »oko 5.000 pušaka, 350 lakih i 20 teških mitraljeza.« Iz kasnijih događaja proizlazi da su ova dva četnika tražila i nešto municije. Također su jasno

rekli da za vrijeme tih operacija očekuju da Nijemci neće poduzeti nikakvu kaznenu ekspediciju."

98 Marjanovič, »Prilozi«, str. 208. Četnicima je u stvari isporučeno samo nekoliko stotina pušaka i mala svota novca.

Glavni razlog zbog kojeg se Mihailović obratio Nijemcima bio je taj što je već bio odlučio da napadne partizane, ali kako mu Britanci nisu slali ni oružje ni municiju (prva britanska isporuka oružja zračnim putem uslijedila je 9. novembra) smatrao se prisiljenim da ih zatraži od Nijemaca. Nijemci su 29. oktobra obavijestili Pantića i Mitrovića da žele vidjeti Mihailovića osobno i da mu garantiraju sigurnost.[100] Taj poziv je očito potaknuo Mihailovićevu naredbu od 31. oktobra, da četničke jedinice napadnu partizane na području Užica i Požege, s neposrednim ciljem da se zauzme aerodrom u Požegi preko kojeg se nadao dobivati britansku pomoć, a istovremeno Nijemce uvjeriti u vjerodostojnost svoje ponude. Napad je počeo 1. novembra, a 3. novembra Mihailović je obavijestio njemačkog opunomoćenog komandanta u Srbiji da je voljan sastati se s njim, ali da operacije protiv komunista u kojima su angažirane njegove trupe i koje su se »očito pretvorile u opći sukob«, zahtijevaju da trenutno ostane u svom štabu.[101]

99 Memorandum kapetana Matla svom pretpostavljenom, datiran 28. oktobra 1941. Mikrofilm br. T-314 rola 1457, snimci 1086-1087.

100 Ibid, snimci 1110-1112.

101 Mihailovićevo pismo u njemačkom prijevodu vidi u *ibid,* snimak 1338.

Ali sastanak nisu dugo odgađali. Sastali su se 11. novembra u selu Divci blizu Valjeva. Mihailovića su pratili pukovnik Pantić, kapetan Mitrović i major Aleksandar Mišić. Glavni njemački predstavnik bio je potpukovnik Rudolf Kogard, obavještajni oficir opunomoćenog komandanta u Srbiji. Kogardova dugačka uvodna riječ nije sakrila činjenicu da Nijemci nisu došli ovamo da raspravljaju o Mihailovićevoj ponudi za suradnju protiv partizana, već prije da vide čovjeka kog su smatrali opasnim, da mu objasne uzaludnost borbe protiv Nijemaca, te da mu pokažu da je jedini način na koji može poslužiti svome narodu neposredna i bezuvjetna predaja. Mihailović je bio krajnje razočaran kad je vidio da njegove ponude nisu prihvaćene, da je došao samo zato da mu se dijele lekcije, a osobito ga je ojadilo što nije uspio dobiti municiju. Stalno je ponavljao da mora dobiti bar nešto municije, još te iste noći. Ništa što su on i njegovi kolege rekli, izgleda da nije moglo uvjeriti Nijemce u ozbiljnost njihove ponude: ni uvjeravanje da je takva suradnja i u njemačkom i u srpskom interesu, ni obećanja da neće prekršiti riječ, da ni pod kojim okolnostima neće pomisliti na borbu protiv Nijemaca, ni da su voljni primiti njemačke oficire za vezu koji bi provjeravali njihovu aktivnost. Sve to nije uopće učinilo nikakav dojam na Nijemce, a Kogard je jasno rekao da će, ako se Mihailović ne preda, Nijemci nastaviti borbu protiv četnika. Mihailović je odlučno

odbio predaju, Nijemci nisu namjeravali udovoljiti njegovim željama i sastanak je tako završio.

Mihailovićeve završne riječi bile su: »I oružjem i ideološki, ja sam angažiran u borbi protiv komunista do kraja.«[102]

102 Vidi svršetak zapisnika tog sastanka, *ibid,* snimak 1322. Njemačka ocjena Mihailovića nakon sastanka nije nelaskava. Ocijenili su ga kao jakog srpskog nacionalistu, čovjeka velike fizičke snage koji potpuno vlada svojim osjećajima, čak i kad čuje loše vijesti. *Ibid,* snimci 1332-1335.

O sastanku u Divcima treba dodati još dvije stvari. Prva se odnosi na Mihailovićevu potrebu za tajnošću. Mihailović je naveo da je general Nedić pogriješio kad se otvoreno stavio na stranu okupatora i da je Pećanac, učinivši istu stvar, izgubio svoj ugled i utjecaj u srpskom narodu, ali da on ne namjerava učiniti istu pogrešku. Zbog toga je od Nijemaca tražio najstrožu tajnost, ne samo o sastanku, već i o svakoj pomoći koju bi mu Nijemci mogli pružiti. Drugim riječima, Mihailović je već početkom novembra 1941. bio voljan kolaborirati s neprijateljem pod uvjetom da to ostane tajna, ali očito nije dovoljno uzimao u obzir činjenicu da ako narod ne odobrava otvorenu kolaboraciju, sigurno neće odobriti ni tajnu suradnju, ako za nju sazna. Druga stvar odnosi se na Mihailovićevu šutnju o identitetu partizanskih rukovodilaca. Iz nekog razloga — ili zato što je partizanima uspjelo sakriti od njega svoj pravi identitet, ili zato što je, iako znajući tko su, odlučio da ne govori - Mihailović Nijemcima nije pružio nikakvu korisnu informaciju o partizanskim rukovodiocima. Posve obratno, rekao im je da su svi stranci i posebno je spomenuo samo jednog Zidova imenom Lindermaier, Bugara imenom Jenković, Mađara imenom Borota, dvojicu Muslimana čija imena nije znao i jednog ustašu, majora Boganića — sve imena koja nikad nisam našao spomenuta bilo gdje drugdje.[103]

103 Ibid, snimci 1318-1320. O sastanku u Divcima vidi također u *The Trial of Dra^a Mihailović,* str. 66-67, 127; *Wisshaupt,* str. 63 — 64. Pukovnika Pantića uhapsili su Nijemci ubrzo poslije sastanka u Divcima i odveli ga u martu 1942. u Njemačku kao ratnog zarobljenika. Nakon rata otišao je u Australiju. Njegov izvještaj o sastanku u Divcima (Karapandžić, str. 129-152) iz temelja se razlikuje od suvremenih njemačkih dokumenata.

Iako u Divcima nije postignut nikakav sporazum, četnici su nastavili s politikom kojom su počeli u novembru: borbom protiv partizana ali ne i borbom protiv Nijemaca. Jedna od četničkih akcija koja je žestoko zagorčala odnose između četnika i partizana, dogodila se dva dana poslije sastanka u Divcima. Jedan četnički komandant, čije je pozivanje na Mihailovića sumnjivo, vjerojatno je bez njegova znanja izručio Nijemcima 365 partizana koje su četnici ranije zarobili; osim tridesetak njih, svi su ti zarobljenici kasnije smaknuti ili poslani u koncentracione logore.[104]

104 Izvještaj o izručenju tih zarobljenika Nijemcima pojavio se najprije u *Borbi* od 20. novembra 1941; prestampan u KPJ, *Istorijski arhiv Komunističke Partije Jugoslavije,* tom I, sv. 1. str. 310-312. Vidi i *The Trial of Draja Mihailović,* str. 23, 129-130. Marjanović, *Ustanak 1941.* str. 367.

Očito ne znajući za sastanak u Divcima, kapetan Hudson je u međuvremenu činio sve moguće da pomiri dvije grupe otpora, i u poruci od 13. novembra sugerirao je svojim pretpostavljenima da Mihailovića izlože pritisku:

Predlažem da javite Mihailoviću kako puna britanska pomoć neće dalje pristizati osim ako ne pokuša da pod svojom komandom ujedini sve antifašističke elemente. Taj pokušaj zatim trebam izvesti osobno ja, tako da odem u Užice i tamo s partizanima prodiskutiram uvjete takvog združivanja, te da vam pošaljem izvještaj preko našeg Mark III W/T aparata tamo, i njegovog (Mihailovićevog) W/T aparata ovdje. Takvom nastojanju trebao bi prethoditi odlučan poziv Radio-Moskve partizanima da se ujedine s Mihailovićem.[105]

105 Deakin, *The Embattled Mountain,* str. 139.

Kad su partizani 1. novembra s uspjehom odbili napad četnika na području Užica i Požege, počeli su s protunapadom. Nakon dva tjedna neprestanih borbi, opkolili su četnički štab na Ravnoj Gori. Kapetan Hudson komentirao je nekoliko godina kasnije taj događaj: partizani su »došli, i dok sam ja bio tamo, skoro zauzeli Ravnu Goru.«[106] Izgleda da uopće ne bi imali velikih poteškoća da je zauzmu, ali ih je, prema Dedijeru, odvratila od toga emisija Radio-Moskve na srpsko-hrvatskom, o borbama protiv Nijemaca u Srbiji. U njoj je Mihailović naveden kao vođa svih snaga otpora u Srbiji. Iako zapanjen emisijom, Tito je shvatio da bi borba protiv četnika, i eventualna Mihailovićeva smrt, mogla Rusima prouzročiti neprilike s Britancima. Zbog toga je naredio da se operacija obustavi i da se četnicima pošalju parlamentarci na daljnje pregovore.[107] Između 18. i 20. novembra sastala se u Čačku mješovita komisija. Na tom sastanku predstavnici dviju grupa otpora opet su se suglasili da obustave međusobne borbe i da poduzmu združene operacije protiv Nijemaca, te da stvore novu mješovitu komisiju za rješavanje problema i mješoviti sud koji bi kažnjavao one pripadnike dviju grupa koji bi se ogriješili o taj sporazum.[108] Ta se komisija u nekoliko navrata zaista i sastala, posljednji puta 27/28. novembra u selu Pranjani, blizu Ravne Gore, ali očito bez ikakvih pozitivnih rezultata. U međuvremenu su Nijemci krenuli u svoj konačni napad da likvidiraju partizanski slobodni teritorij sa središtem u Užicu. Tito je 28. novembra telefonom pozvao Mihailovića da krenu u zajedničku akciju protiv Nijemaca ali nije postigao ništa: Mihailović mu je rekao da ne može prihvatiti frontalne napade i da osim toga mora svoje odrede vratiti u njihova zavičajna područja.[109]

106 Hudson, str. 13; vidi također *The Četnih,* str. 10. Saopćenje partizanskog Vrhovnog štaba o postanku četničko-partizanskog sukoba tih dana, izdano 4. novembra 1941. i objavljeno u *Borbi* od 7. i 8. novembra 1941, vidi u *Zbornik DNOR,* tom I, sv. 1, str. 242-247.

107 Dedijer, *Josip Broz Tito,* str. 308.

108 Marjanović, »Prilozi«, str. 219-220; Marjanović, *Ustanak 1941,* str. 369-371.

109 Marjanović, »Prilozi«, str. 220-221. Ovo je bio posljednji neposredni kontakt između dvojice voda. Vidi i Đelević, str. 187-188.

Drugi osnovni razlog koji je pridonio prekidu, i time sukobu između četnika i partizana u zapadnoj Srbiji, jest činjenica da je Mihailović uspostavio kontakt s Britancima i vladom u izbjeglištvu, što je jako povećalo njegovo samopouzdanje i prestiž. Iako se to može izvesti iz općeg razvoja događaja u tom razdoblju, to potvrđuje i slijedeća poruka kapetana Hudsona: »Britansko obećanje za pomoć djelovalo je na pogoršanje četničko-partizanskih odnosa. Kad sam prvi put stigao na Ravnu Goru i Užice, krajem oktobra 1941. i prije izbijanja četničko-partizanskih neprijateljstava, Mihailović je već iz jednog telegrama saznao da će dobiti britansku podršku. S pravom je osjećao da nitko izvan zemlje ne zna ništa ni o partizanima ni o tome da on sam nije zaslužan za pobunu.«[110]

110 Radio-poruka citirana u *The Četniks,* str. 11.

Samo nekoliko dana nakon Mihailovićevog sastanka s njemačkim potpukovnikom Kogardom u Divcima, predsjednik vlade Simović je preko BBC-a 15. novembra spomenuo Mihailovića kao »komandanta svih jugoslovenskih oružanih snaga u zemlji« i pozvao je sve borce da se ujedine pod njegovom vrhovnom komandom.[111] To je Mihailoviću davalo autoritet koji je već neko vrijeme i svojatao i od tog časa pa sve do kraja novembra, on je u svim svojim pregovorima s partizanima, s obzirom na partizanski prijedlog za zajedničke operacije protiv neprijatelja i za stvaranje zajedničkog operativnog štaba, neprestano inzistirao da se partizani stave pod njegovu komandu, budući da je on jedini legitimni predstavnik vlade.[112] Vlada u izbjeglištvu savjetovala mu je da prestane napadati Nijemce i da borbu prihvati tek u samoobrani, jer će inače Nijemcima dati izliku za krvave represalije nad civilnim stanovništvom. Time je potkrijepila njegove argumente. K tome je 16. novembra Hudson primio i slijedeću poruku, očito da je prenese Mihailoviću: »Vlada Njegovog Veličanstva sada smatra da borbu trebaju voditi Jugoslaveni za Jugoslaviju, a ne revolucija komunista za Rusiju, ako se želi da borba uspije. Zbog toga je vlada Nj. V. zatražila od sovjetske vlade da se komunistički elementi okupe oko Mihailovića i da surađuju s njim protiv Nijemaca, te da se bezrezervno stave na raspolaganje Mihailoviću kao nacionalnom vodi. Simović će također narediti Mihailoviću da se suzdrži od osvetničkih akcija.«[113]

111 Kljaković, u *Politici,* 6. IX 1970.

112 Marjanović, »Prilozi«, str. 219-220.

113 Deakin, *The Embattled Mountain,* str. 140; vidi također *The Trial of Dra^a Mihailović,* str. 131.

Britanska odluka da pomažu i podrže isključivo četnike imala je dubok utjecaj na razvoj situacije u Jugoslaviji tokom mnogih mjeseci. Svojim izborom izolirali su partizane i izgubili svaku mogućnost da na njih utječu ili da ih iskoriste kao izvor informacija. Time su stvarno povećali njihovo nepovjerenje. S druge strane, Mihailović je bio vrlo nezadovoljan Hudsonom i njegovom ulogom posrednika između četnika i partizana, smatrajući da Hudson pokušava izvršiti pritisak na njega izravno i preko svojih pretpostavljenih (vidi Hudsonovu poruku od 13. novembra). Pri slanju svojih poruka Hudson je ovisio o Mihailovićevoj radio-stanici, ali je imao svoju vlastitu šifru. On je 21. novembra još uvijek sumnjao u Mihailovića kao saveznika, što je i rekao u poruci svojim pretpostavljenima: »Moje je mišljenje o Mihailoviću da ima sve kvalifikacije osim snage. Partizani su sada jači i on britanskim oružjem mora likvidirati njih, prije no što se ozbiljno okrene protiv Nijemaca.«[114] Mihailović je već pravio neprilike Hudsonu i, oko dva tjedna kasnije, nakon što su se okolnosti u zapadnoj Srbiji radikalno promijenile, zabranio je Hudsonu svaku upotrebu radio-stanice i time ga odsjekao od njegovih pretpostavljenih i od vanjskog svijeta.[115]

114 Deakin, *The Embattled Mountain,* str. 141.

115 Teško je razmrsiti činjenice u vezi s Hudsonovim primopredajnikom i njegovim radio-vezama. Problem je nastao kad je Deakin u svome članku »Britanija i Jugoslavija 1941-1945« (str. 48) tvrdio da je Mihailoviću uspjelo »spriječiti Hudsona da se služi radio-stanicom«. Hudson je na konferenciji u Oxfordu, u decembru 1968, objasnio da je u Jugoslaviju ponio dva aparata: jedan manji, koji se čuo samo do Malte i ubrzo je pregorio i jedan teški, zastarjeli aparat; taj je imao oko 25 kg, radio je samo na struju i za njegovo prenošenje trebala je tovarna životinja. Druge stvari Hudson ne objašnjava. Pokušao sam od njega dobiti daljnja obavještenja, pisao sam mu zimi 1970, ali bez rezultata. Ipak, Hudsonova poruka pretpostavljenima, 13. novembra (vidi str. 143 ove knjige) jasno pokazuje da nije mogao sa sobom ponijeti svoj jedini ispravni primopredajnik kad je potkraj oktobra iz Užica pošao u Mihailovićev štab, jer je aparat stigao u Užice s Lalatovićem i Dragićevićem, nakon što su Hudson i Ostojić otišli na Ravnu Goru, i u Užicu je ostao kod partizana. Hudsonov radiotelegrafist ostao je u Užicu i stoga se Hudson služio i morao se poslužiti Mihailovićevom stanicom i njegovim radistom, jer sam nije znao rukovati radiom. Razočaran što nakon jedine male pošiljke od 9. novembra nije dobio više nikakvo oružje, Mihailović je vjerojatno posumnjao da ga Hudson sabotira i da je za partizane. Hudson je prisustvovao nekim sastancima mješovite partizansko-četničke komisije i otišao u Užice da posreduje, došavši upravo u vrijeme kada se s Titom i dijelom njegova štaba morao povući 29. novembra kad su Nijemci napali. Napuštajući s Titom Užice, Hudson je slučajno naišao na svoj primopredajnik, uzeo ga i s velikim naporom prebacio kod Mihailovića na područje Ravne Gore, kamo se vratio u noći između 7. i 8. decembra. Našao je Mihailovića i nekoliko njegovih oficira, ali Mihailović je odbio da ga vidi i nije mu dopustio da se posluži ni radijom ni

radiotelegrafistom. Prema Baileyju, Hudsonov radio bio je u to vrijeme »neupotrebljiv«. Vidi Deakin, *The Embattled Mountain,* str. 146; Tito, »Ratna sjećanja«, str. 48-54, 62; i Baileyjev izvještaj iz aprila 1944, nakon povratka iz Jugoslavije. F.O. 371/44282, R 21295/11/92, Dodatak 3 str. 2.

Ali najvažniji četnički razlog za odluku da se bore protiv partizana ležao je u njihovoj krajnjoj opoziciji prema prirodi i ciljevima partizanskog pokreta. Partizani su bili revolucionarna snaga predvođena komunistima koja je djelovala kroz oblike Narodnog fronta i s nacionalnim parolama; težili su tome da tokom rata zadrže punu samostalnost, a primjenjivali su kombiniranu strategiju oružanog otpora protiv okupatora i kvislinga s revolucijom usmjerenom protiv starog političkog i socijalno-ekonomskog poretka. Kao takvi, bili su direktna prijetnja četnicima, koji su bili organ izbjegličke vlade i branitelji starog poretka, i očigledna prijetnja glavnom četničkom cilju da poslije rata kontroliraju vlast u zemlji. U međuratnom periodu država je bezobzirno gonila komuniste, a bilo je mnogo vatrenih antikomunista ne samo među profesionalnim oficirima, građanskim političarima, poslovnim ljudima i seljacima, već i među intelektualcima. Nije se moglo očekivati da će oni koji su prišli četnicima zagovarati dugoročnu ili bar kratkoročnu suradnju s partizanima koje predvode komunisti. Pozicije dviju grupa nisu se mogle pomiriti ni ideološki, ni u pogledu ratne strategije i taktike, ni u odnosu na poslijeratne ciljeve. S podrškom emigrantske vlade, četnici su normalno zauzeli stav da bi partizani morali prihvatiti Mihailovića kao vrhovnog komandanta i podrediti se njegovom autoritetu; partizani su to naravno odbijali znajući da bi podrediti se značilo prestati postojati. Ali bili su voljni postići nekakav sporazum, računajući da bi im udruživanje s četnicima pod zastavorn Narodnog fronta pružilo mogućnost da progiitäju ili razvodne cijeli četnički pokret. Kömunisticka partija je imala veliki utjecaj na Narodni front, pa bi najopasniji domaći neprijatelj, koji je imao značajne veze sa zapadnim Saveznicima, u Narodnom frontu bio znatno onemogućen. Četnici, naravno, nisu namjeravali dozvoliti da se to dogodi i jer su bili pouzdanici zapadnih Saveznika, mogli su prihvatiti okupaciju, pa čak i kvislinške režime u Jugoslaviji kao privremenu životnu činjenicu. Prava opasnost nastala bi tek kad bi se Komunističkoj partiji dopustilo da postane tako jaka, da uz podršku Sovjetskog Saveza postane element vlasti pri kraju rata i u jugoslavenskoj politici poslije rata. Drugim riječima, nagrada je bila ni manje ni više nego vlast u budućoj državi: s jedne strane suštinsko nastavljanje političkog, socijalnog i ekonomskog poretka kakav je bio do 1941. koji bi bio izmijenjen tako da pojača velikosrpsku hegemoniju, ili, s druge strane, potpuno novi politički i socijalno-ekonomski sistem izgrađen po komunističkom konceptu. Četnicima je izbor bio jasan: trebali su uništiti partizane sami ili uz pomoć Osovine i kvislinških snaga. Partizani su tako postali neprijatelji protiv kojih su sva sredstva dopustiva, ubrajajući tu paktiranje i nagodbu s okupatorom i marionetskim režimima. Napad na Užice bio je samo prvi pokušaj u tom smjeru i uništenje partizana postalo je od tada glavni cilj četničke politike.

Na partizanskoj strani razmišljanja su bila obrnuta: četnici su postali primarni neprijatelji, jer se polazilo od pretpostavke da će Saveznici pobijediti u ratu; odlaskom okupacionih vojski i kvislinških režima s jugoslavenskog teritorija, četnici će kao instrument emigrantske vlade koji od početka uživa savezničku podršku, učiniti sve moguće da zadrže isključivu vlast u poslijeratnoj državi. Budući da su četnici branili ne samo srpsku hegemoniju nego i stari socioekonomski poredak, sa partizanskog stanovišta bili su glavna i najvažnija snaga kontrarevolucije u Jugoslaviji. Da bi postigli svoj cilj, partizani su morali poraziti i četnike. Iz taktičkih razloga oni su svoju borbu predstavljali uglavnom i prvenstveno kao borbu protiv okupatora i kolaboracionista, otvorenih i prikrivenih — to jest, protiv kvislinških režima i četnika - i tokom rata poricali su komunističke ciljeve, iako nisu tajili vodeću ulogu Komunističke partije u novostvorenom Narodnom frontu i u narodnooslobodilačkom ratu. Premda po definiciji sve komunističke partije dok su u opoziciji imaju za cilj dolazak na vlast i provođenje socijalističke revolucije, pa su to u prvoj fazi ustanka tvrdili i neki predstavnici KPJ, tek se nedavno u Jugoslaviji otvoreno počelo pisati da su i KPJ i partizani doduše bili angažirani u ratu protiv okupacionih sila, ali i u građanskom ratu protiv snaga starog režima kod kuće. Iz domaćih i međunarodnih političkih razloga, o tome se tokom rata općenito nije govorilo.[116]

116 Vojmir Kljaković, »O elementima socijalističke revolucije u oslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije«, referat pročitan januara 1972. u Ljubljani, na simpoziju o temi »Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao općenarodni rat i socijalistička revolucija«. Objavljeno u zborniku radova pod ovim drugim naslovom, knj. 1, Beograd 1977.

Četnici nisu lako proveli svoju odluku iz novembra 1941. da se ne bore protiv Nijemaca u zapadnoj Srbiji, sve dok ne dođe povoljan čas (što se kasnije proširilo na odluku da se ne bore protiv snaga Osovine ni van Srbije). Mihailović je na sastanku u Divcima posve dobro razumio: ako se bezuvjetno ne preda Nijemcima, oni će nastaviti s borbom protiv njega. To su bez odlaganja i učinili, smatrajući da su četnici prozapadno orijentirani bez obzira na ono što govore, te da će prije ili kasnije svoje oružje okrenuti protiv Nijemaca.[117] Nakon završenih operacija protiv Užica i partizana, Nijemci su od 6. na 7. decembra poduzeli tzv. operaciju *Mihailović* i napali njegov štab na Ravnoj Gori. Mihailović je jedva izbjegao zarobljavanje (vidi Glavu 7).Tako su početkom decembra 1941. Nijemci povratili kontrolu nad teritorijem koji su partizani i četnici držali u zapadnoj Srbiji; većinu preostalih partizana odbacili su iz Srbije u Sandžak, a četničke snage su bačene u nered. Četnički odredi većinom su raspušteni, neki su se povukli u ilegalnost, a drugi su se legalizirali kao dio Nedićevih kvislinških oružanih snaga.

117 Vidi izvještaj Gerharda Feinea, savjetnika u službi opunomoćenika njemačkog ministarstva vanjskih poslova u Beogradu, datiran 3. decembra 1941. u DGFP, serija D, sv. XIII, str. 946.

SRPSKI NACIONALISTIČKI OTPOR IZVAN SRBIJE

Snage koje su s vremenom postale poznate kao četnički pokret Draže Mihailovića, nisu u prvim mjesecima okupacije započele kao jedinstveni pokret. Mihailović je vodio i organizirao četnike u Srbiji, ali grupe izvan Srbije koje su se kasnije identificirale kao dio Mihailovićeva pokreta u stvari su počele ili kao dio ustanka koji je povela KPJ, ili su nastale_jy^mauc^U,j^rani svojih života.,} obitelji. To je bio slučaj u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, u sjevernoj Dalmaciji i u jugozapadnoj Hrvatskoj (Lika, Kordun, Banija). U toku prvih nekoliko mjeseci ustanka borbene grupe u svim tim krajevima sastojale su se od komunista i raznih pripadnika njihova Narodnog fronta, te od srpskih nacionalističkih elemenata. Rukovodstvo tih oružanih odreda također je bilo miješano.

Za razliku od partizana, koje je od početka ustanka vodio Centralni komitet Komunističke partije i Glavni štab — preimenovan poslije sastanka rukovodstva KPJ u Stolicama, u zapadnoj Srbiji, 26. septembra 1941. u Vrhovni štab kojem su pomagali pokrajinski Glavni štabovi - srpske nacionalističke grupe izvan Srbije nisu imale centralno vojno ili političko rukovodstvo. S iznimkom nekih odreda u istočnoj Bosni, većina ih je tokom prva tri ili četiri mjeseca ustanka imala slab ili nikakav dodir s Mihailovićevom grupom na Ravnoj Gori. Ne obazirući se na koordinacionu aktivnost komunista, te su srpske nacionalističke grupe radile samostalno, ne surađujući međusobno ni na sreskoj, a kamoli na oblasnoj ili pokrajinskoj osnovi, a njihova je motivacija uglavnom bila samoobrana i zaštita vlastitih obitelji.

U nekim područjima, kao na teritoriju NDH pod talijanskom okupacijom, nesuglasice između komunista i srpskih nacionalista počele su istog trenutka kad i ustanak, i to na pitanju da li se boriti protiv ustaša i Talijana, što su htjeli partizani, ili samo protiv ustaša, što su htjele srpske nacionalističke grupe. Tako je proces polarizacije između ta dva sastavna dijela ustanka počeo odmah. Vođe srpskih nacionalističkih elemenata koji su se digli na oružje u Bosni i Hercegovini, Dalmaciji i u nekim drugim dijelovima Hrvatske, bili su bivši političari ili učitelji, trgovci, pravoslavni svećenici, dugogodišnji članovi srpskih patriotskih organizacija kao što su Udruženje četnika,[118] Narodna odbrana i Jugoslavenski sokol. Bili su to samozvani vođe, koji su slijedeći staru srpsku tradiciju sami sebe prozvali vojvodama i polagali pravo na apsolutnu vlast u svojim odredima.

118 Prema Šehiću, str. 214-220, u Bosni i Hercegovini je malo koji od vodećih četnika tokom rata bio član predratne četničke organizacije. Od 245 članova upravnih tijela lokalnih četničkih odbora, samo ih je 57 otišlo u četničke odrede, mnoge su tokom 1941. ubili ustaše, drugi su otišli u partizane ili ostali neaktivni, itd.

Kada su vijesti o tim grupama došle do Mihailovića, on nije gubio vrijeme i smjesta je poslao svoje emisare da preuzmu komandu i da te odrede stave pod njegovu kontrolu. Krajem augusta poslao je najprije majora Boška Todorovića, kao svog glavnog delegata u Bosnu i Hercegovinu, i majora Jezdimira Dangića u istočnu Bosnu. U početku je njihova djelatnost bila usmjerena prvenstveno protiv ustaša i muslimanskog pučanstva.[119] Neko

vrijeme u Bosni je, kao i u Srbiji, postojala labava suradnja između partizana i ovih Mihailovićevih delegata, te jedinica koje su bile pod njihovom komandom. U istočnoj je Bosni 1. oktobra sklopljen formalni sporazum između partizanskih i Mihailovićevih predstavnika. Sporazum je predviđao stvaranje združenog četničko-partizanskog operativnog štaba za istočnu Bosnu i zajedničke uprave na oslobođenim teritorijima, zatim izdavanje zajedničkog proglasa narodu kojim se poziva na borbu protiv neprijatelja, i prestanak svake borbe protiv muslimanskog i hrvatskog stanovništva.[120] Budući da su obje strane — i to više četnici nego partizani - taj sporazum sklopile sa zadnjim mislima, jedva da je mogao biti proveden u djelo, a kad su četnici dočuli za rascjep između Mihailovića i partizana u Srbiji, prekid između ove dvije grupe u Bosni bio je samo pitanje vremena.

119 Marjanović, »Prilozi«, str. 202.

120 Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata,* II, 17-37; Jugoslavija, Vojnoistorijski institut, *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945,* str. 122.

Mihailović je također poslao oficire u Crnu Goru, u ostale dijelove Bosne i Hercegovine, u Dalmaciju i u jugozapadnu Hrvatsku (Liku) da uspostave kontakte i formiraju regionalne komande — isprva u mnogo slučajeva samo na papiru, ali s vremenom stvarno i u potpunosti. No, jedno je bilo ubrzati proces polarizacije između dvije grupe otpora i otpočeti borbu protiv partizana, izjavljujući da su sve srpske nacionalističke grupe otpora dijelovi Jugoslavenske vojske u otadžbini, a posve je drugo bilo staviti takve raznorodne jedinice pod jedinstvenu vojno-političku komandu. Okolnosti pod kojima su pojedjne grupe nastale i djelovale vrlo su se razlikovale, a karakter svake grupe ovisio je velikim dijelom o snazi i osobnim sklonostima pojedinih vođa, od kojih su mnogi ljubomorno čuvali svoju samostalnost.

Skoro svi ljudi koje je Mihailović poslao da preuzmu komandu na područjima izvan Srbije bili su mladi oficiri kraljevske vojske, koji su u aprilu odbili da se predaju, ili iz nekog razloga nisu bili poslani u zarobljeničke logore, ili su nakon kratkog vremena bili otpušteni (npr. oficiri crnogorskog porijekla). U nekim su krajevima takve oficire brzo prihvaćali — u Crnoj Gori npr. kamo je Mihailović slao i postavljao Crnogorce (koji su se, naravno, smatrali najboljim Srbima). Ali u drugim područjima ti su oficiri, gotovo sve Srbi iz Srbije, imali samo ograničen uspjeh u nastojanju da se nametnu kao komandanti. Ipak, svi vođe otpora izvan Srbije koji su naginjali srpskom nacionalizmu, prihvaćali su Mihailovića teoretski kao svog vrhovnog komandanta.

Krajem februara 1942. hercegovački su partizani uhvatili Mihailovićevog delegata, majora Todorovića, koji se prebacio iz istočne Bosne. Našli su kod njega kompromitirajuće dokumente koji su ukazivali na kolaboraciju s Talijanima, i nad njim je po kratkom postupku izvršena smrtna kazna.

Mihailović ga je zamijenio vojvodom Ilijom Trifunovićem-Birčaninom, imenujući ga komandantom svih četničkih snaga u jugoistočnoj Bosni, Hercegovini, Dalmaciji, zapadnoj Bosni i u jugozapadnoj Hrvatskoj.[121] Birčanina su priznavali svi pročetnički komandanti na tim područjima, ali on je samo djelomično uspio u pokušaju da neke od komandanata zamijeni ljudima koje je imenovao Mihailović. Lokalni četnički vođa Momčilo Đujić (pravoslavni svećenik i samozvani vojvoda), odbio je, na primjer, da preda dužnost komandanta Dinarske divizije, iako je ostao lojalan Mihailoviću, i svog je nesuđenog nasljednika imenovao najprije svojim zamjenikom, a kasnije inspektorom svojih jedinica.[122] U dijelu Bosne pod njemačkom okupacijom nekoliko se četničkih vođa jako protivilo Mihailovićevim pokušajima da ih smijeni ili podredi svojim ljudima. Oni su uporno tvrdili da već dugo vode borbu protiv neprijatelja te da i sami mogu zapovijedati, bez pomoći emisara iz Srbije.[123] Ali čak su i takvi priznavali Mihailovićev vrhovni autoritet, iako su nastavljali djelovati samostalno. Samozvani vojvoda Dobroslav Jevđević, član predratnog udruženja četnika, bivši poslanik u Skupštini (Jugoslavenska nacionalna stranka), koji je surađivao s Birčaninom, zadržao je svoj utjecaj među četnicima sve do kraja rata, iako ga nije imenovao Mihailović. Opunomoćenici koje je imenovao Mihailović, potpukovnik Ilija Mihić i major Slavko N. Bjelajac, bili su u Lici sretnije ruke i uglavnom im je uspjelo da lokalnim četničkim grupama nametnu svoju komandu.[124] U Sloveniji je imenovani komandant, pukovnik Jakob Avšič, odmah prešao partizanima, a njegov načelnik štaba major Karlo Novak preuzeo je komandu. Ali četnici u Sloveniji nikad nisu igrali neku važnu ulogu.

121 Radmilo Grđić, str. 264. Birčanin je između aprila i oktobra 1941. proveo mnogo vremena u Crnoj Gori, a onda je otišao u Split, u onaj dio Dalmacije koji su okupirali Talijani.

122 Stanisavljević, str. 101.

123 Više o tome u zapisnicima konferencije četničkih voda iz dijela Bosne okupiranog po Nijemcima, održane 1. decembra 1942. u selu Kulaši (kotar Prnjavor), u *Dokumenti o izdajstvu Dra%e Mihailovića,* I, 217-224, osobito 221 -222. Dva bosanska vođe koji su naročito kritizirali komandante koje im je poslao Mihailović bili su Stevan Botić i Mirko Đukanović. Ali i prije sastanka u Kulašima, Mihailović je naložio svojim komandantima da Botića moraju »bezusiovno onemogućiti«. *Ibid,* str. 474-475.

124 Stanisavljević, str. 112-114.

Krajnje zanimljiv razvoj situacije dogodio se u istočnoj Bosni, prvom polovinom 1942. U jesen 1941. partizani su na tom području imali šest odreda čija se jačina cijenila na 7.300 boraca;[125]s izuzetkom malog broja članova Partije (uglavnom radnika i intelektualaca), ove su se snage u ogromnoj većini sastojale od bosanskih Srba, seljaka koji su otišli u šumu da spase svoje živote i zaštite svoje porodice i sela od ustaškog terora, i nisu bili privrženi partizanskim političkim ciljevima, čak možda niti zainteresirani za njih. Dobar dio partijskog članstva, koje je u odredima većinom zauzelo rukovodeće položaje, bili su Hrvati i

Muslimani. Članovi partije su od početka nastojali u svoje odrede unijeti vjeru partije u jedinstvo svih južnoslavenskih naroda; pokušavali su ih uvjeriti kako je ono što se čini Srbima u istočnoj Bosni i drugdje po NDH djelo stranih neprijatelja i njihovih domaćih pomagača, te da zbog toga ne treba općenito bacati krivnju na hrvatski narod ili na Muslimane; da je jedinstvo, a ne bratoubilački rat ono što je nužno da bi se opstalo i opet steklo slobodu. Već spomenuti zajednički operativni štab za istočnu Bosnu raspušten je 16. novembra povlačenjem partizanskih predstavnika. Na to su četnici uspostavili svoju privremenu upravu za istočnu Bosnu, ali još nisu bili spremni da se dohvate s partizanima — zapravo su neki partizanski i četnički odredi nastavili djelovati zajednički, po međusobnom dogovoru svojih komandanata. Partizanski položaj u istočnoj Bosni bio je nadalje otežan zbog nedostatka političkog opredjeljenja i discipline u odredima, pa i zbog općeg pada morala, djelomično zahvaljujući krajnje oštroj zimi.[126]

125 Danilović, »Kriza ustanka u istočnoj Bosni u proljeće 1942«, str. 386. Za detaljnu kronologiju tih događaja u Bosni iz pera jednog od vodećih partizanskih funkcionara, vidi Čolaković, *Zapis,* sv. II i III, koji pokrivaju period od kraja septembra 1941. do novembra 1942. Za događaje u razdoblju od augusta 1941. do aprila 1942. vidi također Vujasinović, str. 13- 370.

126 Čolaković, *Zapisi,* II, 187-201; Danilović, »Kriza«, str. 410-421.

Novu situaciju temeljito je prodiskutirao pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu na savjetovanju u selu Ivančici blizu Sarajeva, 7. i 8. januara.[127] Kako su Tito i njegovi pomoćnici upravo stigli na to područje sa 1. proleterskom brigadom, prisustvovali su i oni.[128] Budući da je to u stvari bio prvi sastanak partizanskog rukovodstva nakon nesretnih događaja u zapadnoj Srbiji, diskusija je obuhvatila mnoge probleme. Što se ticalo stanja u istočnoj i sjeveroistočnoj Bosni, konferencija je kritizirala slijedeće pogreške: »kolebljiv stav prema četnicima, nesređivanje slobodne teritorije, zanemarivanje organizovanja partijskog rada i preuzimanje vojnih dužnosti, nebudnost, nepodizanje mlađeg komandnog kadra i sporost u formiranju pokretnih udarnih jedinica.« Donesene su određene odluke: za borbu protiv četnika, za pojačanje partizanskih odreda, davanje posebnog statusa onim borcima odnosno formacijama izvan sastava četničkih ili partizanskih jedinica, koji su spremni da se pod partizanskom komandom bore protiv Nijemaca i ustaša, i koji će na kapama nositi svoje nacionalne trobojke, a ne crvenu zvijezdu. To je bio početak »narodnooslobodilačkih dobrovoljačkih odreda«.[129] Nekoliko dana kasnije partizansko rukovodstvo izdalo je proglas narodu Bosne i Hercegovine, optužujući četničke vode, a naročito oficire, da sabotiraju narodnooslobodilačku borbu i da vode bratoubilački rat. Također je pozvalo Srbe, Hrvate i Muslimane »da stupe u zajedničku borbu protiv okupatora, ustaša i četnika.«[130]

127 Vidi Danilović, »Savetovanje u Ivančićima«, str. 467-469; Vukmanović-Tempo, »U Sarajevu i Istočnoj Bosni 1941. i početkom 1942. - Savetovanje u Ivančićima«, str. 651-661.

128
Prvu proletersku brigadu sastavljenu od srpskih i crnogorskih partizanskih odreda osnovao je Tito 22. decembra 1941. u selu Rudo, jugoistočna Bosna; ona je bila prva regularna jedinica one vojske koja će s vremenom postati Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije. Partizanski odredi osnivali su se praktički do svršetka rata, a djelovali su kao teritorijalne jedinice.

129 Hronologija 1941-1945, str. 191-192. *Zbornik DNOR,* tom II, sv. 1, str. 115-116.

130 Ibid, str. 189.

Oko tjedan dana kasnije situacija u istočnoj Bosni dobila je nov i kritičan obrat kad su Nijemci zajedno s hrvatskim kvislinškim trupama otpočeli veliku operaciju sa ciljem da smire to područje (jugoslavenski naziv: druga neprijateljska ofenziva).[131] Kad je vijest o toj operaciji stigla do majora Dangića i majora Todorovića, počeli su medu četničkim komandantima širiti glas da je ofenziva uperena samo protiv komunista i da se četnici ne trebaju miješati. Neke su se četničke jedinice smjesta povukle s položaja koje su držale, druge su propustile Nijemce, a neke su svoje ljude poslale kućama. To je potkopalo partizansku obranu, pa su partizani izgubili velik dio slobodnog teritorija i pretrpjeli mnogo gubitaka. Bilo je jasno da je tada i posljednji trag suradnje između njih i četnika nestao. Čak ni Titovo kratko prisustvo na tom području, zajedno s većim dijelom Vrhovnog štaba i novoformiranom 1. proleterskom brigadom, nije moglo promijeniti tešku situaciju, iako je privremeno potpomoglo partizanski položaj.

131 Danilović, »Kriza« str. 389-398. Vidi također knjige Đonlagića i Lekovića.

U međuvremenu je (kao što će se podrobnije opisati u Glavi 7) major Dangić, još uvijek odan Mihailoviću, uspostavljao kontakt s Nedićem i Nijemcima, te počeo pregovarati s Nijemcima o uvjetima njegove suradnje za borbu protiv partizana u istočnoj Bosni. Sporazum koji je Dangić postigao 1. februara 1942. s generalom Baderom, glavnim komandantom Srbije, nije nikad proveden zbog protivljenja komandanta oružanih snaga u jugoistočnoj Evropi, generala Waltera Kuntzea, a također i zbog protivljenja vlasti NDH koje je podupirao njemački poslanik u Zagrebu Kasche. Ali nema sumnje da su četnici u istočnoj Bosni, kao i Mihailovićeve snage u zapadnoj Srbiji par tjedana ranije, prestale s borbom protiv Osovine i postale aktivni neprijatelj partizana. Da situacija bude još kompliciranija, neki drugi četnički oficiri, npr. kapetan Radoslav Račić i kapetan Milorad Momčilović, doveli su svoje odrede iz zapadne Srbije kako bi izbjegli da ih Nijemci ne unište i bacili su ih u borbu protiv partizana u istočnoj Bosni. Četnici su partizane zasipali antikomunističkom, antihrvatskom i antimuslimanskom propagandom, i nastavili su svojim antihrvatskim i antimuslimanskim programom. Taj je daleko prelazio granice puke propagande protiv njih kao pripadnika NDH čiji su organi proganjali Srbe, i pretvorio se u terorističke akcije po hrvatskim i muslimanskim selima na četničkom području.

Najefikasnija četnička antipartizanska tehnika u to vrijeme, prije općeg sukoba, bila je subverzija iznutra u partizanskim odredima. Između februara i juna 1942. četnici su uspješno izveli puč u pet od šest partizanskih odreda u istočnoj Bosni (i u odredima na drugim područjima), a praktično i u svim odredima »dobrovoljačke vojske«, i ubili su velik broj partizanskih komandanata i političkih komesara. Na kraju tog procesa, negdje u junu ili julu, efektivne partizanske snage u istočnoj Bosni pale su na oko šest stotina ljudi, potpuno izoliranih od ostalih partizanskih jedinica.[132]

132 Danilović, »Kriza«, str. 398-410.

Krajem januara 1942, pod pritiskom druge neprijateljske ofenzive, Tito i 1. proleterska brigada bili su krenuli prema jugu, do Foče, koju su u međuvremenu od četnika očistili crnogorski partizani. Od 25. januara do 10. maja Foča je bila partizansko vojno i političko središte. Tito je u Foči 1. marta formirao 2. proletersku brigadu, koja se sastojala od preostalih srpskih odreda. Dvije su proleterske brigade zajedno s nekim dobrovoljačkim odredima uspjele povratiti nešto od teritorija što su ga partizani izgubili u istočnoj Bosni (koju su u to vrijeme smatrali važnom kao bazu za skori povratak u Srbiju). Taj su teritorij držali vrlo kratko, jer su 15. aprila Nijemci, kvislinške trupe NDH i Talijani, uz nešto četničke pomoći, krenuli u još jednu veliku ofenzivu (treća neprijateljska ofenziva) u jugoistočnoj Bosni, istočnoj Hercegovini i u Crnoj Gori. Do 15. juna partizani su praktično izgubili sav svoj slobodni teritorij na tim područjima.[133] Izgubivši zbog četničke subverzije mnogo svojih jedinica, Vrhovnom štabu je uspjelo da krajem juna glavninom svojih snaga krene u čuveni pohod brigada u zapadnu Bosnu.

133 Morača, *Prelomna godina narodnooslobodilaikog rata,* str. 89-120.

Jačanje četničkih snaga u istočnoj Bosni tokom prve polovine 1942. odvijalo se paralelno s jačanjem u svim krajevima izvan Srbije i bilo je povezano s dva glavna, upravo opisana događaja: prvo, sa slabljenjem ili jenjavanjem partizanskog pokreta zbog gubitka slobodnog teritorija u zapadnoj Srbiji i zbog ozbiljnih udaraca u istočnoj i zapadnoj Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori; drugo, zbog četničke pogodbe s Nijemcima i Talijanima u cilju zajedničke borbe protiv partizana.

Mihailovićeva osobna pozicija je, kao što smo vidjeli, vrlo ojačala u tom razdoblju; sada je kao službeni predstavnik izbjegličke vlade mogao održati direktnu kontrolu nad mnogim, iako ne svim četničkim odredima, jer je bio uvjeren u potpunu i trajnu podršku zapadnih Saveznika, osjećao se dvostruko sigurnim na svom položaju: bio je ne samo glavni ratni predstavnik prijeratne srpske političke i društvene elite, već je vjerovao da je također i jedini voda Srba izvan Srbije koji su mnogo trpjeli od ustaške ruke (ili Bugara i Mađara) i očekivali od Srbije vodstvo i zaštitu. U to su vrijeme četnici, s Mihailovićem kao svojim vođom, bili u vrlo povoljnoj poziciji da se u poslijeratnom periodu pojave kao vladajuća grupa, a činilo se da su partizani bezizgledno ispali iz trke. Ipak, već u tom trenutku, četničku poziciju

obilježavaju dvije slabosti koje će ih konačno odvesti u propast: 1) bili su čisto velikosrpski orijentirani, pa tako nisu mogli računati ni na kakvu stvarnu podršku među ostalim narodima Jugoslavije, osim u Crnoj Gori; 2) postali su suradnici neprijatelja, kolaboracionisti, širom zemlje, sa svim opasnim i nepredvidivim posljedicama što ih takva politika vuče za sobom.

IZBJEGLIČKA VLADA I ORUŽANI OTPOR

Kao što znamo, prva reakcija izbjegličke vlade na vijesti o ustanku u Jugoslaviji bila je negativna. Smatralo se da je ustanak preuranjen, da je počeo bez konzultiranja vlade u izbjeglištvu ili Britanaca, a iznad svega, izvještaji su govorili da ustanak ne vodi nijedna ,grupa koja se mogla smatrati legitimnom, već zapravo Komunistička partija Jugoslavije. General Simović je 12. augusta u svom govoru preko BBC-a osudio tu akciju i čak prijetio represalijama protiv vođa ustanka nakon rata. Službena linija bila je utvrđena: vrijeme za ustanak još nije sazrelo, a vlada u emigraciji, očito u vezi s Britancima, dat će znak kad dođe čas. Ali kad su četnici preko volje ipak uzeli oružje u ruke i, kako je ustanak dobivao na zamahu, počeli s akcijama, ili na svoju ruku ili s partizanima, vlada u izbjeglištvu promijenila je svoj stav: uvidjevši prednosti koje je mogla izbiti iz ustanka, počela je podržavati četnike kao snagu otpora. Uspostavljanjem kontakta između Mihailovića i obje vlade (jugoslavenskom i britanskom) kocka je bačena, i u nizu emisija BBC-a, Simović, a nakon njegova otpuštanja njegov nasljednik i kralj Petar, uvjeravali su Mihailovića u britansku pomoć i nastavljali mu davati savjete što da poduzima. Tako je, na primjer, 28. oktobra 1941. Simović savjetovao ovako:

NJ. V. Kralj i Kraljevska Vlada preduzimaju sve potrebne mere da vam se što pre pruži sva potrebna pomoć. Pitanje povoljno rešeno. Pripreme u toku. Stoga sačekajte i savetujte svima strpljenje i uzdržavanje od prenagljene akcije, kako biste izbegli gubitke i održali se preko zime. Sad se ne izlagati, već sačekati odavde nalog za akciju.

Održavajte stalno vezu sa našima u Bosni i Crnoj Gori. Preduzmite mere: za manevrovanje u cilju prebacivanja iz ugroženih mesta u krajeve van neprijateljskog dometa, za slučaj potrebe za zimovanje i za pretstojeću akciju.

Do datog znaka za zajednički rad, bez krajnje potrebe ne izazivati neprijatelja.[134]

134 Radoje L. Knežević, »Jugoslovenska vlada i Draža Mihailović«, *Poruka* br. 10, str. 11.

Simović je 15. novembra izjavio ne samo da je Mihailović na čelu svih snaga otpora u Jugoslaviji, te da se svi borci trebaju staviti pod njegovu komandu, već je također dao Mihailoviću smjernice kakav kurs da slijedi:

Tamo gde se narod ne nalazi u tako neposrednoj opasnosti, treba imati strpljenja. Zahtevamo da se sabotaže i pojedinačni ispadi, koji samo služe neprijateljima kao izgovor za svirepstva i zločine nad mirnim građanima, odmah obustave, da bi se uštedele nepotrebne žrtve i uzaludno prolivanje krvi našeg naroda. Nama teško padaju žrtve koje se daju u današnjoj borbi. Mi smo ne jednom poručivali da za otsudnu borbu čas još nije kucnuo.[135]

135 Ibid.

Vlada je Mihailoviću pružila svaku podršku u vidu brzog unapređenja i imenovanja na najviše vojne položaje — Ministra vojske, mornarice i zrakoplovstva i načelnika Vrhovne komande[136] — a kad je apelirala na suradnju između dvije grupe otpora, to je uvijek značilo da partizani trebaju prihvatiti Mihailovićevu komandu. Tako je i ostalo, od oktobra 1941. pa sve dok je Mihailović imao položaj u izbjegličkoj vladi, tj. do maja 1944. Za primjer bi se mogla navesti izjava kralja Petra na dan 27. marta 1942, preko BBC-a: »...Sad treba da se priberete od pretrpljenih udaraca, da se prikupite i organizujete pod vrhovnim voćstvom đenerala Draže Mihailovića. Treba se čuvati preuranjenih akcija koje bi donele žrtve prevelike i nesrazmerne sa onim što se može postići. U borbu sa neprijateljem stupice svi, i Srbi i Hrvati i Slovenci, kad dođe pravi čas i znak bude dat.«[137]

136 Unapređenje Mihailovića u čin brigadnog generala, 7. decembra 1941, došlo je zapravo kao nagrada za njegov izvještaj od 22. novembra o sporazumu između partizana i četnika. Taj izvještaj zaveo je Britance i emigrantsku vladu da pomisle kako su partizani prihvatili Mihailovićevu vrhovnu komandu. Kljaković u *Politici,* 7. XI 1970.

137 »Jugoslovenska vlada i Draža Mihailović«, *Poruka* br. 10, str. 12.

Političke principe koje je u odnosu na oružani otpor u zemlji vjerojatno zastupala izbjeglička vlada pod novim predsjednikom Slobodanom Jovanovićem, od januara 1942. do juna 1943, iznio je Radoje Knežević, ministar dvora od 27. marta 1941. do juna 1943, i ujedno jedan od najnepokolebljivijih Mihailovićevih pristaša u inozemstvu, u jednom poslijeratnom članku. Ti su principi, piše on, bili:

(1) Pre svega, učiniti da se dva rivalna pokreta otpora sliju u jedan, pod voćstvom đenerala Mihailovića; ukoliko bi to bilo neizvodljivo, nastojati da se obustavi njihova međusobna borba i postigne izvesno sadejstvo protiv zajedničkog neprijatelja. (2) Maksimum snaga prebacivati, iz Srbije i Crne Gore, na teritoriju Pavelićeve države, da bi se akcijom protiv Ustaša umanjilo i eventualno zaustavilo dalje uništavanje Srba. (3) Otporne elemente povezati širom zemlje, radi dejstva protivu okupatora u širim razmerama gde god i kad god to budu zahtevali interesi savezničke strategije. Tom stalnom pretnjom organizovanih snaga biče, u svakom slučaju, vezan za Jugoslaviju veći broj neprijateljskih divizija. (4) Opšti ustanak za oslobođenje zemlje dići u času

savezničkog iskrcavanja na Balkan, ili kad se bude od strane koalicije slobodnih naroda pristupilo jurišu na »evropsku tvrđavu«. (5) Propagandom preko radija, i delovanjem na samom terenu, suzbijati plan prepredenih neprijatelja koji su, potpirivanjem antagonizma između pojedinih delova naroda, podrivali same osnove jugoslovenske države i za sutrašnjicu.[138]

138 *Ibid,* str. 10.

Od važnosti, naravno, nisu bili ni stvarni ni navodni stavovi izbjegličke vlade o oružanom otporu u zemlji, nego kakvu politiku sprovodi vladin predstavnik u zemlji, general Mihailović. Kakva je to politika bila pokazat će se na slijedećim stranicama ove knjige. Ona nije nikada bila jasno definirana, već puna okreta i obrata, varirajući od područja do područja, od jedne do druge faze rata, i često je izgledala proturječna. Nemoguće joj je dati jedinstvenu karakterizaciju. Ipak, može se reći da od jeseni 1941, tri glavna motiva leže u pozadini svakog četničkog razmišljanja i djelovanja: prvo, htjeli su Jugoslaviju nanovo sagraditi oko Velike Srbije, uključujući u nju sva područja u kojima su Srbi sačinjavali većinu ili čak samo znatan dio stanovništva, s dinastijom Karađordevića na čelu i sa četnicirna koji bi potpuno kontrolirali državni mehanizam; drugo, koliko je moguće nastojali su izbjegavati borbu s mnogo nadmoćnijom silom Osovine sve do završne faze rata, a i tada su se namjeravali boriti samo zajedno sa Saveznicima za koje su očekivali da će se iskrcati na jadransku obalu i koji bi u stvari bili glavni faktor pri istjerivanju neprijatelja iz zemlje; treće, partizani su bili njihov glavni neprijatelj na kratki i na dugi rok, te su stoga~bili spremni kolaborirati sa svakim, osobito s okupacionim snagama Osovine koje su se borile protiv partizana. Sve druge specifične karakteristike četničkog ponašanja bile su tek varijacije ili finese ovih triju osnovnih crta njihove politike.

GLAVA Š E S T A

Četnički ciljevi i organizacija

GLAVNI CILJ: VELIKA SRBIJA

Glavna briga Mihailovića, četnika i vlade u izbjeglištvu (bar tako dugo dok su u njoj dominirale velikosrpske snage) bila je da izgrade nadmoćnu vojnu silu i održe je tokom rata; kad okupacione vojske budu izbačene iz zemlje i kvislinški se režimi slome, četnici bi tad bili najjači pretendenti na vlast u poslijeratnoj Jugoslaviji. Polazeći od pretpostavke da Osovina mora izgubiti rat, bez obzira na to što oni sami mogu ili ne mogu učiniti, četnici su odlučili da će svom primarnom cilju najbolje poslužiti tako da svoju živu silu ne uništavaju u borbi s daleko jačim snagama Osovine. Umjesto toga oni treba da se koncentriraju na usavršavanje vlastite organizacije i borbu protiv domaćih takmaca za vodstyo u poslijeratnoj Jugoslaviji,

prvenstveno protiv partizana predvođenih komunistima, a da se protiv Osovine okrenu samo u završnoj fazi sukoba, kada tu već budu savezničke snage. Izvjestan privid borbe protiv Osovine bio je nužan, kako bi zadržali svoju reputaciju »herojske grupe koja pruža otpor« i ostali u dobrim odnosima sa zapadnim Saveznicima, ali stvarne borbe treba biti što manje. Zapravo je postojala prilično velika kolaboracija između četnika s jedne, te kvislinških i osovinskih snaga s druge strane, kako bi što efikasnije tukli partizane, zajedničkog neprijatelja.

Do četničkog kongresa u januaru 1944. u selu Ba, u zapadnoj Srbiji, četnički programi i ciljevi vidljivi su iz niza dokumenata koji su izdani u razna vremena i od raznih osoba i grupa. U njima su neki ciljevi navedeni manje ili više detaljno. Prvi od tih dokumenata, koji ujedno sadrži najpotpuniji prikaz četničkih velikosrpskih teritorijalnih aspiracija (ili onog što se ponekad blaže nazivalo srpskom jedinicom u Velikoj Jugoslaviji), bio je memorandum što ga je dr Stevan Moljević pripremio u junu 1941, dva mjeseca prije nego što je postao član četničkog Nacionalnog komiteta i njegova Izvršnog odbora, i prije nego što se uopće sastao s pukovnikom Mihailovićem. Mnoge Moljevićeve ideje izražene u tom memorandumu o »homogenoj Srbiji« očite su i u većini drugih četničkih programatskih tvrdnji, bilo da potječu iz Moljevićevog memoranduma ili je Moljević sudjelovao u njihovu formuliranju, bilo da su nastale kao rezultat sličnog mišljenja.[1]

1 Kopiju Moljevičevog memoranduma koji je datiran 30. juna 1941, dobio sam Ijubeznošću pukovnika Vojmira Kljakovića iz Vojnoistorijskog instituta u Beogradu. http://www.znaci.net/00001/4_14_1_1.htm Dokument je registriran u arhivu Instituta pod: Četnički dokumenti, br. 4/1, kutija 144. Moljević je roden u Rudom u jugoistočnoj Bosni 1888. godine. Bio je advokat u Banjoj Luci i predsjednik lokalne sekcije Srpskog kulturnog kluba, ali je napustio svoje boravište 10. IV 1941, na dan proglašenja NDH. Dok je pisao taj memorandum, živio je u Crnoj Gori.

Karta 4. Četnička zamisao buduće Jugoslavije, iz 1941 (Prema jednoj četničkoj brošuri pod naslovom »Naš put«, u arhivu Vojnoistorijskog instituta, Beograd)

Moljevićev teritorijalni plan za »homogenu Srbiju« bio je zasnovan na ideji da Srbi imaju pravo na položaj vodeće nacije na Balkanu, jer su se tako dugo borili protiv Turaka i jer su bili jedini narod koji se odupirao nadiranju Nijemaca na Balkan. Ipak, da bi autoritativno mogli zauzeti taj položaj, oni prije svega moraju postati neosporno vodeća nacija u Jugoslaviji. To će učiniti tako, kaže Moljević:

... da stvore i organizuju homogenu Srbiju koja ima da obuhvati ćelo etničko područje na kome Srbi žive, i da joj osiguraju potrebne strateške i saobraćajne linije i čvorove, te privredna područja kako bi joj bio omogućen i obezbeđen slobodan privredni, politički i kulturni život i razvitak za sva vremena.

Te strateške i saobraćajne linije i čvorovi potrebni za sigurnost, život i opstanak Srbije, iako gdegde danas ne bi imali srpsku većinu, imaju da posluže Srbiji i srpskom narodu da se

ne bi više ponavljala teška stradanja koja Srbima nanose njihovi susedi čim im se pruži prilika.

Preseljavanje i izmena žiteljstva, naročito Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja, jedini je put da se izvrši razgraničenje i stvore bolji odnosi između njih, a time otkloni mogućnost da se ponove strašni zločini koji su se dešavali i u prošlom ratu, a naročito u ovom sadanjem, na svemu području na kome su Srbi i Hrvati bili izmešani, i gde su Hrvati i Muslimani s planom išli za istrebljenjem Srba.

Teritorij Velike Srbije, kako ga je predlagao Moljević (vidi Kartu 4) uključivao je ne samo glavninu teritorija stare Jugoslavije, već i neka područja koja su pripadala njenim susjedima.[2] Prije svega trebalo je Srbiji, kakva je bila u granicama prije 1912. dodati sva područja stečena u balkanskim ratovima 1912-13, tj jugoslavensku Makedoniju i dio Sandžaka; zatim Crnu Goru i dio Sandžaka koji je 1912-13. priključen Crnoj Gori; ciielu Bosnu i Hercegovinu; cijelu Dalmaciju s gradom Dubrovnikom koji bi dobio poseban status; područje Dalmacije od ušća Neretve do blizine Šibenika i neke općine s hrvatskom većinom u zapadnoj Hercegovini i Bosni činile bi posebno autonomno područje unutar Srbije. Od hrvatsko-slavonskog teritorija, Velika Srbija uzela bi većinu Like i praktično cijeli Kordun i Baniju, zatim teritorij istočno od Pakraca, zatim 20-25 km široki koridor koji bi se pružao od Pakraca na sjever, do mađarske granice (s kotarima Daruvar, Grubišno Polje, Slatina i dijelovima kotara Nova Gradiška i Požega), dio Slavonije s Osijekom i Vinkovcima, i sav Srijem, Baranju, Bačku i Banat koji su između dva rata pripadali Jugoslaviji. Velika Srbija polagala bi pravo na slijedeće teritorije svojih susjeda, koji su trenutno bili na strani Osovine i protiv Jugoslavije: na sjeverni dio Albanije, na okruge Kjustendil i Vidin u Bugarskoj, Resita i Timisoara u Rumunjskoj, Szeged, Baja i Pecs u Mađarskoj. Slovenija bi postala Velika Slovenija, više nego dvostruko veća, jer bi joj se dodala Istra, Slovensko primorje, dio talijanskog teritorija, vrlo veliki dio Koruške koji drže Austrijanci i komad mađarskog teritorija. Sve u svemu, Velika Srbija imala bi 65-70% ukupnog jugoslavenskog teritorija i stanovništva. Hrvatska, smanjena za više od polovinu svog teritorija i stanovništva (u odnosu na granice Socijalističke Republike Hrvatske poslije 1945) bila bi efikasno okružena Velikom Srbijom i Velikom Slovenijorn. Moljević je vjerovao da su srpski državnici učinili ozbiljnu pogrešku kad nisu pažljivo definirali granice nove Srbije u novoj jugoslavenskoj državi 1918. i inzistirao je na tome da Srbi trebaju na kraju drugog svjetskog rata izbjeći tu pogrešku i da trebaju zauzeti sva područja na koja polažu pravo, te druge jugoslavenske narode staviti pred gotov čin, pa onda s te pozicije razgovarati o federalnom uređenju Jugoslavije. Njegov plan predviđao je zamašna na zakonu zasnovana protjerivanja ne-srpskog stanovništva iz raznih područja, kao i razmjene stanovništva, ali nije u brojkama izražavao opsege tih planova.

2 Našao sam još dvije karte četničkog porijekla koje se odnose na »Buduću Jugoslaviju«, a nalaze se u arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu: Četnički dokumenti, reg. br. 36/2 i reg. br. 38/2, kutija 7. Na obim kartama nalazi se koridor koji

povezuje Jugoslaviju i Čehoslovačku i razdvaja Austriju i Mađarsku. Postoje neke manje razlike između te dvije karte, te između njih i karte reproducirane u ovoj knjizi, ali na svakoj je Hrvatska drastično reducirana u usporedbi s njenim današnjim granicama. Prema prvoj od te dvije karte čak i južni dio Istre spada u Veliku Srbiju.

Moljević je imao definirane misli o socijalno-ekonomskoj organizaciji nove Velike Srbije. Shvaćao ju je kao naciju u kojoj rad uz pravednu nagradu »ima da bude osnov, cilj i smisao života svakog čovjeka«; ali »nosilac kapitala i investicija ima da bude u prvom redu država«. Privatni kapital mogao bi djelovati državnom kontrolom. Svim građanima bilo bi zagarantirano pravo na rad, zdravstvenu zaštitu i starosnu mirovinu. Sloboda ličnosti, inicijative, misli, štampe i vjeroispovijesti bila bi zagarantirana, ali se ne bi smjela zloupotrebljavati na račun drugih; prva funkcija štampe bila "bi da služi narodu i državi. j da unapređuje javni moral. Crkva bi dobila priznanje i potporu samo ako bi bila potpuno nezavisna od vanjskog svijeta i ako bi njen poglavar sjedio u zemlji; ne bi smjele postojati političke partije zasnovane na vjerskim načelima. Svi ti faktori trebali bi se spojiti u narodni preporod u kojem bi svi dijelovi srpskog stanovništva, podijeljeni po raznim zvanjima i nadahnuti primjerom inteligencije i omladine, živjeli i radili u međusobnom skladu.

Vrlo slični teritorijalnim zamislima dra Moljevića bili su i oni prijedlozi koje je Beogradski četnički komitet formulirao ljeti 1941, a u septembru ih je iznio iz zemlje i kasnije predao emigrantskoj vladi dr Miloš Sekulić.[3] Karta koja je izrađena navodno na toj osnovi nadilazi Moljevićevu, jer izlaže detalje velikih preseljavanja stanovništva, potrebnih da bi u srpskoj jedinici stanovništvo postalo čisto srpsko. Detaljnije: iz zamišljene Velike Srbije trebalo je silom protjerati ne manje od 2,675.000 ljudi; ta brojka uključuje 1,000.000 Hrvata i 500.000 Nijemaca; u redefiniranu Srbiju ušlo bi zatim 1,310.000 ljudi, od toga 300.000 Srba iz Hrvatske. Dopustilo bi se da u novoj Velikoj Srbiji ostane nekih 200.000 Hrvata.[4] Nisu navedeni nikakvi brojčani podaci o preseljenju Muslimana, njih se u stvari samo kratko spomenulo: »U srpskoj jedinici kao naročito težak problem uzeti pitanje muslimana i po mogućnosti rešiti ga u ovoj fazi« (misli se očito u završnoj fazi rata i neposredno poslije rata).[5]

3 Za tekst dokumenta vidi Marjanović, »Prilozi«, str. 179-188. Program je razdijeljen na četiri dijela koji se bave radom u ratu, u prelaznom periodu, pripremama za normalno stanje i pitanjem unutrašnje socijalne i političke organizacije.

4 Ovi su brojevi mnogo detaljnije naznačeni na karti koja pokazuje »Buduću Jugoslaviju«, izrađenoj na osnovi memoranduma beogradskog odbora. Četnički dokumenti, reg. br. 36/2, kutija 7.

5 Marjanović, »Prilozi«, str. 180.

Možemo pretpostaviti da je Mihailović pristajao na sve ili na gotovo sve ovakve prijedloge koji su se odnosili na teritorij Velike Srbije. On na njih aludira u svom proglasu srpskom narodu slijedećeg decembra,[6] a u nizu detaljnih instrukcija koje je 20. decembra dao svojim novoimenovanim komandantima u Crnoj Gori, majoru Lašiću i kapetanu Đurišiću, posebno se poziva na njih kao na dio četničkog programa. Ciljevi su:

1. Borba za oslobođenje celokupnog našeg naroda pod skiptrom Nj. V. Petra II.

2. Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj Veliku Srbiju, etnički čistu, u granicama Srbije (misleći tu i na Makedoniju), Crne Gore, Bosne, Hercegovine, Srema, Banata i Bačke.

3. Borba za uključivanje u naš državni život svih još neoslobođenih slovenačkih teritorija pod Italijom i Nemcima (Trst, Gorica, Istra i Koruška) kao i (područja koja su sada pod vlašću) Bugarske i Severne Albanije sa Skadrom.

4. Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata.

5. Stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore kao i između Srbije i Slovenačke čišćenjem (uklanjanjem?) muslimanskog življa iz Sandžaka i muslimanskog i hrvatskog življa iz Bosne.[7]

6 *Zbornik DNOR,* tom I, sv. 2, str. 377-379.

7 *Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića,* I, 12. http://www.znaci.net/00001/4_14_1_34.htm

U instrukcijama je zabilježeno i to da »Sa komunistima — partizanima ne može biti nikakve saradnje jer se oni bore protiv dinastije i za ostvarenje socijalne revolucije, što nikada ne sme biti naš cilj, jer smo mi jedino i isključivo samo vojnici i borci za Kralja, Otadžbinu i slobodan narod«.

Specifični uvjeti Bosne i Hercegovine, sjeverne Dalmacije i jugozapadne Hrvatske (Like) predmet su programatske izjave koju je priredila četnička Dinarska divizija u martu 1942, a mjesec dana kasnije prihvatili su je komandanti s tih područja na sastanku u Strmici, selu blizu Knina u sjevernoj Dalmaciji. Ta izjava uslijedila je ubrzo nakon instrukcija što ih je prethodnog decembra Mihailović dao Lašiću i Đurišiću, zastupajući stvaranje Velike Srbije nastanjene isključivo Srbima, s teritorijalnim koridorom koji povezuje Hercegovinu, sjevernu Dalmaciju, Bosnu i Liku sa Slovenijom; u izjavi se spominje širenje nacionalne ideje i mobilizacija svih nacionalnih (tj. srpskih) elemenata u svrhu čišćenja Hercegovine, Dalmacije, Bosne i Like od drugih nacionalnosti. Ali ona sadrži još nekoliko ideja o ratnoj strategiji. To su: kolaboracija s Talijanima na osnovi načela »živi i daj drugima da žive«; odlučna borba protiv ustaških formacija i domobrana kao i protiv partizana; pristojan postupak s Muslimanima - privremeno, kako se ne bi pridruživali partizanima, iako ih se kasnije može

eliminirati; stvaranje posebnih hrvatskih četničkih jedinica od projugoslavenskih i antipartizanskih Hrvata.[8]

8 Stanisavljević, str. 96- 100.

Kasno naredne jeseni, na konferenciji mladih četnika intelektualaca Crne Gore i obližnjih područja, održanoj u Šahovićima, selu blizu Bijelog Polja u Sandžaku, od 30. novembra do 2. decembra 1942, pojavila se još jedna važna i nešto proširena verzija četničkog osnovnog programa. Sam Mihailović nije prisustvovao, ali zastupala su ga tri njegova komandanta — Ostojić, Lašić i Đurišić — a zaključci sastanka imali su službeni karakter. Glavni ciljevi ostali su nepromijenjeni: očuvanje monarhije pod dinastijom Karađorđevića; jedinstvena Jugoslavija sa srpskom,Hrvatskom i slovenskom jedinicom koje bi uživale široku samoupravu, ali bi sve tri imale međusobnu neposrednu teritorijalnu vezu; predaja cjelokupne izvršne vlasti - s pristankom Krune — četničkoj organizaciji i to za razdoblje dovoljno dugo da se provede izgradnja i preporod zemlje; stanovništvo trebada se sastoji samo od Srba, Hrvata i Slovenaca (što je značilo negirati narodnost i Makedoncima i Crnogorcima) bez ikakvih nacionalnih manjina. Tim ciljvima dodana je agrarna reforma po principu »zemlja pripada onima koji je obrađuju«, zagarantirana privatna inicijativa ali nacionalizirana industrija, veletrgovina i bankarstvo, ekonomija organizirana na načelu »državnog zadrugarstva«, strogo zakonodavstvo protiv korupcije, žandarmerija regrutirana iz redova četnika i pod nadzorom četničke organizacije, te pojačana propagandna aktivnost u cilju četničke ideologije.[9]

9 *Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića,* I, 14-25, osobito str. 23-25., http://www.znaci.net/00001/4_14_1_200.htm

Otprilike u isto vrijeme je četničko vodstvo pripremilo priručnik koji je podrobno objašnjavao četničku organizaciju i njene ciljeve i postavio precizne direktive za postizanje tih ciljeva.[10] Dio teksta ponavlja principe sadržane u ranijim četničkim programatskim izjavama, ali glavnina je nova, osobito u detaljima o zadacima pojedinih komponenti četničke organizacije u različitim fazama rata, i o načinima na koje četnici kane postići svoj temeljni cilj: »Oslobođenje Kraljevine Jugoslavije i braće koja sada žive van njenih granica, te stvaranje uslova za zdrav i napredan život Jugoslovena.« U priručniku je rat podijeljen u tri faze.: Prva faza bio je Aprilski rat i »sramotna kapitulacija« — drugih, ali ne onih ljudi pod vodstvom pukovnika Draže Mihailovića koji su, vjerni slavnim tradicijama srpskog naroda, odbili da polože oružje i, pokrenuti »herojskim nacionalizmom«, počeli skupljati sve što je najbolje u narodu za borbu protiv neprijatelja. Druga (tekuća) faza bio je period od kapitulacije do onog časa kad će uvjeti opravdati podizanje općeg ustanka protiv neprijatelja. To čekanje, osnovna komponenta četničke strategije, nužna je budući da su Jugoslaveni razoružani, a zemlja okupirana i neprijatelj krajnje jak, ali oni će se organizirati za odlučnu bitku upotrebljavajući bezobzirno sva druga sredstva i čekajući da svoje operacije sinhroniziraju s povoljnim razvojem događaja na ostalim frontovima. Napokon, u trećoj fazi,

preći će u opći napad na neprijatelja i izbaciti ga iz zemlje; u isto vrijeme uništit će ostatke svojih suparnika u borbi za vlast i preuzeti isključivu kontrolu zemlje, protjerati većinu nacionalnih manjina i pohapsiti sve unutarnje neprijatelje koji su počinili zločin protiv Jugoslavije. Samo temeljitom organizacijom i brižnom pripremom u drugoj fazi, uspjet će pokret i u završnoj fazi. Tako je upozoravao priručnik. Zato su slijedeća dva zadatka u drugoj fazi najvažnija: »a) Organizacija narodne borbe Jugoslovenske vojske u otadžbini na čisto vojnim principima, bez ikakvog (stranačkog) političkog uticaja ili tendencije, i b) preventivno onesposobljavanje unutarnjih neprijatelja narodne borbe (na prvome mestu komunista).« Nacrt metode rada u drugoj fazi pokreta još je detaljniji: »Tajna organizacija spojena s autoritativnim vođenjem; jugoslovenska, nacionalno ujedinjavajuća propaganda sa ciljem da se stvori opštenarodni pokret; prema potrebi aktiviranje i primena specijalnih, disciplinovanih oružanih formacija koje bi se snabdevale plaćanjem u gotovu; izvođenje sabotaža samo po naređenju ovlaštenih komandi; upotreba beskrupulozne taktike prema okupacionim snagama i neprijateljima; borba protiv unutarnjeg neprijatelja u svakoj prilici; pomoć jedinicama novcem koji se skuplja u jednom centru sa strogom kontrolom trošenja.« Nakon toga slijedi detaljna lista po grupama zadataka koje treba izvršiti u tekućoj fazi, od momenta općeg napada na neprijatelja do predaje zemlje u ruke legalnih vlasti koje će imenovati Kralj i narod, nakon čega bi uslijedila demobilizacija. Za budućnost,priručnik predviđa: »a) zajednička država Srba, Hrvata i Slovenaca, a kasnije možda i Bugara, dok je oblik državnog uređenja od sekundarne važnosti; b) radikalna socijalna reforma; c) uvođenje višegodišnjih državnih planova; d) prosvjetni i moralni preporod; e) nacionalne crkve, ako ne već jedna nacionalna crkva.« Iako taj priručnik na riječima zastupa ideju jugoslavenstva (vidi snimke 376-378) i više puta tvrdi kako je pokretu potrebno da proširi svoj oslonac među svim jugoslavenskim narodima, četnici zapravo nikad nisu željeli da postanu istinski svejugoslavenski pokret, jer je to bilo u suprotnosti s idejom o Velikoj Srbiji u Velikoj Jugoslaviji. Četničke snage bile su, naravno, skoro isključivo srpske, osim onog dijela Crnogoraca koji su se osjećali Srbima. Očito je da ciljevi pokreta, kako ih postavlja ovaj priručnik i ostali dokumenti, nisu mogli biti privlačni za druge narode Jugoslavije; s druge strane, nije se moglo ne uzeti u obzir te ne-srpske narode. Četnici nikada nisu uspjeli realistički shvatiti nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Čak ni u selu Ba nisu prilazili rješenju s gledišta Jugoslavije kao cjeline; polazna točka uvijek je bila Velika Srbija, uvijek u granicama Jugoslavije, ali bez osvrtanja na legitimne interese drugih naroda Jugoslavije, s iznimkom Slovenaca s kojima Srbi nisu pomiješani i s kojima nemaju zajedničku granicu, pa prema tome ni različite interese. Četničkim rješenjem Makedonci i Crnogorci naprosto su proglašeni Srbima, a srpskim zemljama proglašena je većina teritorija na kojima su Srbi živjeli čak i u relativno malom broju s drugim južnoslavenskim narodima, prije svega s Hrvatima. To je već odavno bilo tradicionalno velikosrpsko mišljenje. Nova karakteristika - nesumnjivo reakcija na pokolj Srba u NDH - bio je plan za »čišćenje« tih krajeva od ne-srpskog stanovništva.

10 Posjedujem mikrofilm ovog priručnika u njemačkom prijevodu. Original (koji sadrži sav opći materijal i neke posebne dijelove za primjenu u Vojvodini, području s miješanim stanovništvom, od kojeg u to vrijeme većina nisu bili Srbi) su nabavili agenti njemačke tajne policije i *Sicherheitsdienste!,* preveli ga i zatim vratili, a da četnici nisu primijetili što se zbivalo. Njemački prijevod ima 75 gusto tipkanih stranica. Uz jedno uvodno pismo, prevedeni priručnik je 15. juna 1943. poslan svim njemačkim komandama na jugoslavenskom teritoriju. Podaci koji proizlaze iz samog priručnika nagovještavaju da je pripremljen posljednjih mjeseci 1942. uz Moljevićevu pomoć. Za prijevod vidi mikrofilm br. 311, rola 192, snimci 312-390, osobito snimci 317, 319 i 320, za ovdje navedene dijelove.

U četničkom priručniku s kraja 1942. raspravljalo se o problemu Hrvatske nešto opširnije, s mišlju da se osigura suradnja barem jednog znatnijeg, zamjetljivijeg dijela Hrvata sa četničkim pokretom. Mihailović je imao malu grupu sljedbenika medu Hrvatima u srednjoj Dalmaciji, osobito s područja Splita i Šibenika. Većina njih bili su članovi ili projugoslavenskih organizacija s početka dvadesetih godina, kao ORJUNA, ili mlađi ljudi iz takvih porodica, ali ta grupa je bila premala da bi vojno ili politički nešto značila.[11] Šačica Hrvata u Hrvatskom primorju također je bila za Mihailovića. U Sloveniji je postojala mala pročetnička grupa koju je vodio major Karlo Novak, a Mihailović je također imao i stanovitu suradnju s glavnim antikomunističkim političkim i oružanim snagama te pokrajine, koje su prvenstveno pristajale uz Slovensku ljudsku stranku. Nekolicina sandžačkih i bosansko-hercegovačkih Muslimana također je pristajala uz njega.

11 Vidi Radmilo Grđić, str. 262-268. i Stanisavljević, str. 81, 113.

U priručniku postoji pomalo čudna tvrdnja o tome da su Srbi i Hrvati podjednako bili žrtve beskrupuloznih političara svake vrste između dva rata. Priručnik čak tvrdi — bez dokaza — da je u čitavoj Srbiji, a posebno u Beogradu, bilo više Hrvata nego Srba u državnoj službi i da »Srbi ni najmanje nisu bili u povlaštenom položaju, nego su to bili Hrvati.« Nadalje, nije hrvatski narod neprijatelj Srba, već su to samo frankovci (dakle, ustaše) i zato četnici na hrvatski narod trebaju gledati kao i na srpski, te pozvati sve Hrvate »ispravnog ponašanja« na suradnju i formirati hrvatske vojne jedinice pod četničkom zastavom. Također trebaju pozvati i domobranstvo da pređe na njihovu stranu. Ali svakog ustašu koji pruža oružani otpor treba po kratkom postupku likvidirati na licu mjesta. Taj široki program uspostavljanja novih odnosa s Hrvatima trebat će provoditi postupno i pametno, ali čvrsto. Diskusije o preseljavanju stanovništva ne treba pokretati, već čekati sve dok se ne odluči o granicama raznih nacionalnih jedinica. Također ne bi trebalo za sada pokretati vjersko pitanje.[12] Drugim riječima, sve te važne stvari koje se odnose na nacionalno pitanje treba riješiti nakon što četnici postignu svoj cilj iz treće faze — potpunu kontrolu zemlje — i kad odrede granice srpske jedinice.

12 Mikrofilm br. T-311, roia 192, snimci 368, 371-372.

Od rata na ovamo, četničku politiku o ključnom nacionalnom pitanju, analizirao je s prilično objektivnosti dr ŽivkoTopalović, koji je kao predsjednik Jugoslavenske nacionalne demokratske zajednice, osnovane u selu Ba, bio jedna od vodećih figura političkog krila četničkog pokreta od januara 1944. do sloma.. On osobito naglašava blisku vezu između vjerske i nacionalne pripadnosti, i vrlo jasno naznačuje razliku između četničke i partizanske ideologije, osobito u višenacionalnim i raznovjernim područjima pod talijanskom okupacijom (dijelovima Sandžaka i Bosne i Hercegovine):

> *Antihrvatstvo. antimuslimastvo i antijugoslovenstvo, to je ideologija srpskog četništva...*
>
> *Iskustvo je međutim pokazalo da je, mimo uzajamnih uništavanja, versko-šovinistička ideologija imala za jedinu posledicu da i Srbe i Hrvate i Muslimane goni u zavisnost i u potčinjavanje tuđem osvajaču. Samo se tako mogao očuvati svoj narod i izboriti se sa domaćim inovercima. Komunisti su međutim udarili drugim putem, putem zajednice svih Južnih Slovena i verske snošljivosti. Oni su uspeli da za to nađu razumevanja kod mladih generacija Srba, Hrvata i Muslimana, upravo u ovim mešanim krajevima.*[13]

13 Topalović, *Pokreti narodnog otpora,* str. 52-53; također strane 16-17, 103. Vidi također Glavu 7, bilješka 172. Neki Mihailovićevi sljedbenici u emigraciji u svojim prikazima Topalovićeve knjige oštro osporavaju ovakva tumačenja. Vidi Radoje L. Knežević u *Poruci* br. 50-51, str. 17-18, i Vukčević u *Glasniku S1KD »Njegoš«,* decembar 1958, str. 113-125, osobito str. 120-122. Topalovićevi pogledi su u suštini ispravni, ali, kao što shvaćaju njegovi kritičari, ako se prihvati teza da su velikosrpska ideologija i ostala uska shvaćanja skrivila da je četnički pokret bio neprihvatljiv za većinu jugoslavenskih naroda, tada se ne može tvrditi - kao što oni čine - da su Mihailović i njegov pokret propali kao žrtve zlosretnog saveza Velike Britanije, Sovjetskog Saveza i njihovih jugoslavenskih pomagača, Tita i Šubašića.

Iako treba uzeti da je ta karakterizacija prvenstveno prikladna za religiozno i nacionalno miješana područja, također se može primijeniti na četnički pokret općenito.

Jednostavna istina glasi da četnički pokret nije za nacionalno pitanje imao rješenje koje bi ponudio ne-srpskim narodima Jugoslavije, jer Mihailović, kao i Nikola Pašić i kralj Aleksandar, a praktički i svi ostali srpski političari i visoki oficiri u međuratnom periodu, nije razumio da jaka i funkcionalna Jugoslavija mora biti nešto potpuno različito od proširene Srbije i da to zahtijeva potpuno različit politički i psihološki stav i vođa i stanovnika u svakoj od pet južnoslavenskih nacija, ali posebno u Srbiji i Hrvatskoj. Očito, Mihailović i njegovi savjetnici tek su mutno shvaćali svu ogromnost promjena koje su se u zemlji događale kao rezultat kapitulacije i okupacije, te komunistima predvođene oružane borbe i revolucije. Njihova glavna misao bila je povratiti izgubljeno, restaurirati monarhiju i državni aparat pod srpskom kontrolom. U međuratnom razdoblju srpski su političari i generali vladali čitavom državnom prinudnom silom - vojskom i policijom — a tokom dugih godina prakticiranja

političke protekcije također i državnom birokracijom. Sve su te snage radile za srpsku hegemoniju. To se sad svelo na malu, labavo organiziranu i loše vođenu četničku vojsku koja se sastojala gotovo samo od Srba i Crnogoraca, a slijedila je usku nacionalističku politiku i bila je angažirana u vojnoj akciji usmjerenoj skoro isključivo protiv svojih zemljaka Jugoslavena, a ne protiv tuđinskih sila koje su zemlju dovele do katastrofe. Ako je Mihailović i procijenio pravu prirodu situacije, on to nije pokazivao. I naravno, imao je razloga da se osjeća sigurnim sve dok je imao neospornu potporu vlade u izbjeglištvu i zapadnih Saveznika.

Imao je također i podršku Srpske pravoslavne crkve koja je, kao nacionalna crkva, prirodno bila sklona da se identificira s pokretom što su ga podržavali ~ kralj rizbjeglička vlada koju su vodili Srbi. Većina svećenstva bila je prije rata izrazito antikomunistički nastrojena, a tako je bilo i dalje. Đura Đurović, generalni sekretar četničkog Centralnog nacionalnog komiteta od juna do septembra 1944, posvjedočio je na svom suđenju ljeti 1945. da je »tri četvrtine pravoslavnog sveštenstva bilo privrženo pokretu Draže Mihailovića.«[14] Čini se da je ovo objektivna procjena. Naravno, ta je podrška većinom bila tajna, ali izvjestan dio pravoslavnih svećenika otvoreno je iskazivao svoju privrženost četničkom pokretu. U okupiranoj Srbiji, a još više u nekim drugim područjima, aktivnosti crkve nametnuta su, naravno, mnoga ograničenja. Nijemci su na crkvu gledali krajnje sumnjičavo i nisu oklijevali da interniraju svakog, ma kako visokog crkvenog dostojanstvenika, koji je odbijao suradnju s kvislinškim i okupacionim vlastima. Patrijarh Gavrilo bio je vrlo antinjemački raspoložen i interniran je najprije u jedan manastir u Banatu, a kasnije prebačen u koncentracioni logor Dachau i napokon pušten kratko vrijeme prije svršetka rata. I episkop Žiče, Nikolaj Velimirović, najpoznatiji srpski crkveni dostojanstvenik u međuratnom periodu, bio je prvo u kućnom zatvoru, a zatim odveden u Dachau, te također pušten tek potkraj rata.

14 Suđenje članovima rukovodstva organizacije Dra^e Mihailovića, str. 80-82.

Srpska pravoslavna crkva, kojoj na čelu stoji patrijarh, uključivala je ne samo crkvu u Srbiji, već i crkvu u Makedoniji i u Crnoj Gori, zatim na onom području koje su anektirali Mađari, te na teritorijima koji su u aprilu 1941. postali dijelovi NDH. Također je imala i nekoliko episkopija u inozemstvu. Budući da su ta područja u aprilu 1941. potpala pod razne okupacione režime, uvjeti u kojima je crkva postojala razlikovali su se od područja do područja. U Crnoj Gori, gdje crkva nije¯bila izložena progonima, mitropolit Joanikije slijedio je primjer četničkih komandanata i kolaborirao je s Talijanima, a nakon njih s Nijemcima, i odlučno se protivio partizanima koje su vodili komunisti.[15]

15 Dokumenti o izdajstvu Dra^e Mibailovtia, I, 186 — 192.

U Makedoniji su sve dostojanstvenike iz vrhova crkvene hijerarhije zajedno s velikim brojem pravoslavnih svećenika prognali Bugari koji su većinu tog područja anektirali u aprilu

1941, jer su episkope i popove smatrali glavnim zastupnicima srpstva i srpskog pravoslavlja u Makedoniji. Nema sumnje da je jedan od mnogih razloga jake crkvene podrške četnicima bio i četnički stav prema Makedoniji kao integralnom dijelu Srbije i Makedoncima kao Srbima, što je značilo zastupati i punu vlast srpske pravoslavne crkve u Makedoniji. Komunisti su, međutim, priznavali da su Makedonci posebna nacija, s pravom na vlastitu državu unutar jugoslavenske federalne zajednice.[16]

16 Strah crkvene hijerarhije za budućnost pravoslavne crkve u Makedoniji, ili točnije za vlast srpske crkve nad njom, jasno je vidljiv iz nekih privatnih izjava koje je američkim funkcionarima u aprilu 1945. dao vršilac dužnosti patrijarha Josif, koji je dvadesetih godina bio episkop bitolski, a zatim između 1932. i 1941. mitropolita skopski, kad su ga protjerali Bugari. On je pomagao oko razvoja crkvene organizacije i njenih školskih ustanova. Vidi RG 226, OSS-dokument br. XL 9761, str. 5-7.

Najteži je bio položaj crkve u marionetskoj državi Hrvatskoj, gdje su i crkva i srpsko-pravoslavno pučanstvo bilo sistematski i bezobzirno proganjani. Tri pravoslavna episkopa i mnogi svećenici bili su ubijeni, mnoge crkve i manastiri razoreni, a ubijanje srpskog stanovništva, prisilno obraćanje na katolicizam i protjerivanje u Srbiju vršilo se u masovnim razmjerima. U junu 1942. pravoslavna crkva u Hrvatskoj izdvojena je službenim dekretom iz srpske pravoslavne crkve i konstituirana kao samostalna hrvatska pravoslavna crkva. Poglavnik marionetske države Pavelić imenovao je Germogena (bivšeg arhiepiskopa jekaterinoslavskog u Rusiji, koji je mnogo godina živio u Jugoslaviji kao gost Srpske pravoslavne crkve) zagrebačkim mitropolitom i poglavarom nove crkve.[17] Progoni pravoslavnog stanovništva nastavili su se usprkos izdvajanju Crkve.

17 Vidi Kašić, »Srpska crkva u tzv. NDH«.

I u Crnoj Gori i u NDH, jednako kao i u Srbiji, velika većina pravoslavnog svećenstva bila je na četničkoj strani, a u NDH su neki od njih - na primjer pop Momčilo Đujić i pop Savo Božić - postali vrlo poznati četnički komandanti. S druge strane, na svim je tim područjima manji broj pravoslavnih svećenika prišao partizanima. Treba također primijetiti da su partizani općenito ublažavali tradicionalnu antiklerikalnu doktrinu komunističke ideologije, čak do te mjere da su dopuštali regularne vojne svećenike u nekima od svojih borbenih jedinica. Procjene o broju pravoslavnih svećenika koji su poginuli u ratu kao žrtve progona i nasilja variraju dosta široko: najautoritativniji je broj od ukupno 515 svećenika, koji je iznio Kašić.[18]

18 Kašić, »Srpska crkva pod nemačkom okupacijom«, str. 231. U Kašićevoj studiji o srpskoj crkvi u NDH (str. 191) navodi se broj od 219 pravoslavnih svećenika ubijenih u hrvatskoj marionetskoj državi *tokom* rata. Paris, str. 285-289, daje spisak od 171 pravoslavnog svećenika, uključujući tri episkopa, koje su ustaše ubili početkom rata. Vidi također Smiljanić i dr., str. 13.

VOJNA ORGANIZACIJA

Budući da je Mihailovićev glavni cilj bio restauracija monarhije i konstituiranie Velike Srbije, on je svoj četnički pokret shvaćao više u vojnom nego u političkom smislu, jer nije imao interesa da iz svojih trupa stvori nešto više nego li vojsku izbjegličke vlade. Kao što smo vidjeli, Mihailović je najprije svoju malu grupu oficira i vojnika na Ravnoj Gori imenovao »Četničkim odredima jugoslovenske vojske«. Ta oznaka promijenjena je u »Vojno — četnički odredi«, a od januara 1942. pa dalje, tj. nakon što je Mihailović postao ministar vojske, mornarice i vazduhoplovstva u izbjegličkoj vladi, službeni naziv glasio je: **Jugoslovenska vojska u otadžbini**.

Prvi četnički oružani odredi u Srbiji obično su nosili ime neke planine ili rijeke na svom području, a uvježbavali su ih većinom mladi profesionalni oficiri koje bi poslao Mihailović. Iako su neki odredi nastali spontano, vlastitom inicijativom, prije no što su stigli Mihailovićevi emisari, Mihailović bi ih tek po njihovom dolasku priznao i uvrstio u svoju vojnu organizaciju. Ti naoružani odredi općenito su brojali od 50 do 200 ljudi, ponekad i više, a zapovijedali su im ljudi odgovorni Mihailoviću od kojeg su primali opće upute, ali su i pored toga imali široku samostalnost djelovanja. Ta sloboda donekle je izvirala iz nužde, zbog teškoća u komuniciranju sa štabom, osobito u početku, ali bio je to također način da se lokalnim komandantima dozvoli uzimanje u obzir lokalnih uvjeta. Takvo je bilo stanje četničkih snaga u septembru 1941, kad su počeli sa sporadičnom borbom u ustanku koji je trajao već od jula pod vodstvom komunista i njihovih oružanih jedinica. U toku većeg dijela slijedeće godine četnici su nastavili s takvom labavom organizacijom. Kao što smo vidjeli, više odreda iz Bosne, Hercegovine i Crne Gore prišlo je pod četničku zastavu i Mihailović je, ne uvijek s uspjehom, nastojao da lokalne komandante zamijeni svojim ljudima, ali je četničkoj komandi nedostajala organizaciona snaga. Trupe je ujedinjavala borba »Za Kralja i Otadžbinu« i za slobodu Srba i Jugoslavije, kako je to naglašavao četnički priručnik, ali oni su bili samo vojnici, u ogromnoj većini seljačkog podrijetla, ukorijenjeni u srpsku tradiciju i potpuno neobaviješteni o političkim idejama i odnosima. Ipak, četnički vođe nisu pokušavali da sistematski politički odgajaju i indoktriniraju pripadnike svojih snaga ili uopće stanovništvo onih područja na kojima su djelovali.

Praktički od samog početka organizacije, četnici su počeli s osnivanjem eri vrste četa.[19] Negdje s proljeća 1942, shvaćajući da se lokalni komandanti često ne osvrću na instrukcije, Mihailović je izdao važno Uputstvo broj 5, koje je detaljno izložilo principe četničke vojne organizacije. Tri vrste četa bile su: kategorija 3, mobilne, operativne trupe, s vojnicima između 20 i 30 godina; kategorija 2; jedinice s ljudima između 31 i 40 godina, čiji je zadatak bio »sabotaža na komunikacijama.« (cestama, mostovima, željeznicama) i kategorija 1, lokalne trupe i trupe za snabdijevanje, sastavljene od ljudi u dobi od 41 do 50 godina, čija je dužnost bila da održavaju red i mir i štite svoja sela. Dvije do tri takve čgte činile bi bataljon, a dva do pet bataljona brigadu. Svaki srez trebao je imati komandanta koji bi bio zadužen za čete 1 i 2. Uputstvo broj 5 također je specificiralo neke druge dužnosti sreskih

komandanata, kao organiziranje špijunaže i propagande na području, ubacivanje u neprijateljske jedinice itd.[20]

19 Sekulićev izvještaj iz septembra 1941. spominje tri vrste četa, a navodi ga Marjanović u svojim »Prilozima«, str. 169 — 170. U dijelovima Bosne, Like i u sjevernoj Dalmaciji, ipak su se već u zimi 1941/42. neke od većih četničkih jedinica zvale pukovi i divizije, na primjer puk »Kralj Petar II«, Dinarska divizija.

20 Kopija teksta direktive br. 5 nalazi se u arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Četnički dokumenti, reg. br. 10/3, kutija 1; izvještaji o njenoj primjeni mogu se naći u direktivnom pismu majora Ostojića četničkim komandantima, 30. jula 1942, reg. br. 14/2, kutija 1 i u izvještaju majora Miodraga P. Paloševića Mihailoviću, 5. novembra 1942, reg. br. 34/2, kutija 1.

Na temelju uhvaćenih radio-poruka između Mihailovićevog štaba i raznih njegovih komandanata, njemačka radio-služba u Beogradu mogla je vrlo detaljno rekonstruirati cijelu četničku voinu organizaciju i identificirati praktički sve'komandante, te je 11. septembra 1942. podnijela detaljni izvještaj pod naslovom »Organizacija pokreta Draže Mihailovića«. Vidi mikrofilm br. T-312, rola 470, snimci 8,060. 380-435.

Ova je organizaciona osnova dopunjena krajem 1942, vjerojatno da odgovori zahtjevima rata protiv partizana koji je uzimao sve više maha, te da pridonese većoj mobilnosti i elastičnosti. Prema novom planu koji je stupio na snagu 1. januara 1943, osnovna jedinica bila je *trojka* u~sastavu: vođa, zamjenik i treći član za vezu između dvojice, te trojke i pretpostavljenih vlasti. Bilo je to u stvari oživljavanje tradicionalne srpske gerilske jedinice za koju se dugo smatralo da je prikladna i efikasna. 15-30 trojki činile bi četu, tri čete bataljon, a tri bataljona brigadu. Postojali su također i korpusi u sastavu tri do pet brigada . (neki su od njih osnovani čak prije nego što je plan službeno stupio na snagu).[21] Elitne brigade sastojale, su se od najmlađe i najbolje momčadi a zvale su se»leteće brigade«.

21 Vidi Vučković, »Gerilske formacije Jugoslovenske vojske u Otadžbini«; Ratković, str. 99-106.

Prema već citiranom četničkom priručniku, u drugoj fazi su četnički komandni štabovi trebali operirati unutar pojedinih određenih teritorija, a specifične zadatke trebalo je izvršavati na svim nivoima: od korpusa, brigade i bataljona do čete. Ti zadaci detaljno su opisani s obzirom na drugu i treću fazu, a kao primjer tipične organizacije uzeta je Vojvodina. Kao i ranije, komandant svakog sreza bio je zadužen za čete 1 i 2, kao i za radne čete. S nastupanjem treće faze, sva komanda koja je dosad bila u rukama komandanta brigade ili korpusa, podijelila bi se na dva dijela: na operativne trupe (čija su osnova čete iz kategorije 3) pod komandom operativnih komandanata i na teritorijalne trupe (čiju osnovu čine čete kategorije 1 i 2) pod sreskim komandantima. Kako će operativne trupe postupno oslobađati

nova područja, teritorijalne trupe preuzet će ulogu vojnih vlasti i izvršavati zadatke kako je predviđeno priručnikom.[22]

22 Mikrofilm br. T-311, rok 192, snimci 323-345.

Mnogo kasnije - u proljeće 1944, kad su četnici bili izloženi velikom pritisku dviju partizanskih divizija koje su prodrle duboko u teritorij Srbije s jugozapada i borile se tamo neko vrijeme — formirano je nekoliko jurišnih korpusa i grupa jurišnih korpusa, koji su se sastojali od najboljih letećih brigada odvojenih iz redovnih korpusa, ali to je ujedno bila jedina promjena u osnovnoj vojnoj strukturi, ustanovljenoj u januaru 1943.

Kako je velika bila četnička vojska i otkud je regrutirala svoje ljudstvo? Lakše je odgovoriti na drugi dio pitanja. Prve četničke jedinice bile su naravno dobrovoljačke i sastavljene od ljudi koji su željeli slijediti Mihailovića u otporu protiv vojski koje su upale i okupirale njihovu zemlju. Ali kako su mjeseci prolazili, a partizani postali glavni neprijatelji, kao i suparnička snaga otpora koja je privlačila mnoge dobrovoljce, četnici su našli za potrebno da pribjegnu sistemu regrutacije kad god im je trebalo — to jest, u područjima pod svojom kontrolom gdje su mogli nametnuti vlast kao službena Jugoslovenska vojska u otadžbini iza koje stoje kralj i vlada u izbjeglištvu. Sve te trupe nisu bile stalno aktivne; većina ih je bila samo registrirana na vojnim spiskovima i pretpostavljalo se da će se odazvati na poziv kad bude trebalo.

Osim ilegalnih četnika, postojale su od kraja 1941. i legalizirane četničke jedinice koje su kao pomoćne trupe služile talijanskoj vojsci i kvislinškim vojskama u Srbiji i NDH. Ubrzo nakon kapitulacije Italije velika je većina četničkih jedinica u cijeloj zemlji počela služiti Nijemcima kao pomoćne trupe protiv Narodnooslobodilačke vojske, na bazi formalnih pismenih, ili neformalnih usmenih sporazuma i dobivale su oružje, municiju i ostalu opremu za nastavak te borbe. Ali sve su te jedinice četnici uvijek smatrali dijelom Jugoslovenske vojske u otadžbini.

Zbog šarolikosti svojih jedinica, a također i zbog četničkog običaja da iz propagandnih razloga pretjeruju s brojkama, vrlo je teško odrediti stvarnu veličinu četničkih snaga. U svom proglasu srpskom narodu od 1. decembra 1941, Mihailović je rekao da četnici imaju »u zemlji jednu jaku vojničku organizaciju, koja broji preko 300.000 duša.«[23] Kasnije je mnogo spominjana vojska od »200-300.000« četnika. Očito, neke su brojke uključivale ne samo grupe pod oružjem, već također i ljude s mobilizacijskih spiskova raznih poziva, za koje se pretpostavljalo da su prisutni na područjima pod četničkom kontrolom. U svom telegramu vladi u izbjeglištvu od 20. marta 1943. Mihailović govori da je organizirao najmanje 1000 ljudi u svakom srezu (kotaru) i to u 180 od 338 srezova u zemlji, ili ukupno 180.000 ljudi; u većini ostalih kotareva, osobito u Vojvodini, sjevernoj Hrvatskoj i sjevernoj Sloveniji, navodi da je djelovao potajno.[24] Ali prema majoru Vučkoviću, jednom od Mihailovićevih glavnih komandanata »ono što je u svim izveštajima iz tog doba bilo tačno, to je broj boraca sa

dotične teritorije koji su se u slučaju dovoljnog naoružanja mogli osposobiti.«[25]Krajem 1943, kaže Vučković, jačina raznih korpusa u zapadnoj Srbiji kretala se između 2.500 — 3.000 ljudi, ali je bila mnogo manja u Istočnoj Srbiji i ravničarskim dijelovima zemlje. Još jedan izvor — Nedićev činovnik koji je bio prisiljen da neko vrijeme, tokom jeseni 1943, bude sa četnicima i koji se kasnije vratio u Nedićev tabor — govori nam da se 67. korpus pod komandom majora Velimira J. Piletića (glavnog Mihailovićevog komandanta u sjeveroistočnoj Srbiji) sastojao od pet brigada s ukupno oko 600 aktivnih četnika i štabom od oko 60 ljudi.[26]

22 Mikrofilm br. T-311, rok 192, snimci 323-345.

24 Živan L. Knežević, *Why the Allies Abandoned,* dio 1, str. 6-7.

25 Vučković, »Gerilske formacije«, str. 72.

26 Izvještaj Nijemcima 31. decembra 1943. Mikrofilm br. T-311, rola 189, snimci 232, 237.

O četnicima u Crnoj Gori i NDH znamo s više sigurnosti. Početkom 1943. bilo je oko 40-50.000 četnika u Crnoj Gori i talijanskoj zoni NDH; u njemačkoj je zoni krajem 1942. oko 10.000 bosanskih četnika imalo sporazum na principu »živi i daj drugima da žive« s hrvatskim kvislinškim vlastima, a broj četnika »pobunjenika« koji su aktivno radili protiv vlasti NDH bio je nesumnjivo mnogo manji.[27] Nijemci su krajem 1943. procijenili stvarnu jačinu četnika u cijeloj zemlji kako slijedi: Slovenija 500, sjeverna Dalmacija i Lika 2.000, zapadna Bosna 1.500, istočna Bosna 3.000, Hercegovina 3.000, Crna Gora 5.000, jugozapadna Srbija 2.500, sjeverozapadna Srbija 3.000, srednja Srbija 3.000, područje planine Kopaonika 1.500, jugoistočna Srbija 3-4.000 i sjeveroistočna Srbija oko 2.000 četnika. To čini ukupnu snagu od 30.000 do 31.000 ljudi.[28] Naravno, kao što će se kasnije pokazati, tokom 1944. došlo je do porasta četničkih snaga i u Srbiji i u hrvatskoj marionetskoj državi.

27 Mikrofilm br. T-501, rola 264, snimci 568-569, 583. Za detalje vidi Glavu 7, str. 206-210.

28 Mikrofilm br. T-311, rola 189, snimci 262.

Može se slobodno pretpostaviti: da su Saveznici izveli iskrcavanje velikih razmjera na dalmatinskoj obali, (čemu su se četnici nadali), četnici bi bili u stanju provesti svoj opći mobilizacioni plan i povećati svoje snage u područjima pod svojom kontrolom, a oni odredi, koji su kolaborirali s Nijemcima i sa snagama NDH okrenuli bi svoje oružje protiv njih. Prema priručniku iz 1942. planirali su također organizirati zaposlene na željeznici i u riječnom brodarstvu, u telefonskoj i telegrafskoj službi na okupiranim područjima, i od njih su očekivali masovni građanski neposluh početkom treće faze, kako bi se preduhitrile

neprijateljske mjere protiv općeg ustanka.[29] Malo je vjerojatno, međutim, da bi bilo stare, bilo novoregrutirane trupe preko noći postale vrlo efikasna oružana sila, a ona sigurno ne bi bila ni općejugoslavenska, budući da četnici nikad nisu imali više od šačice sljedbenika izvan srpskog i crnogorskog naroda. Nadalje, čak da su se Saveznici i iskrcali na dalmatinskoj obali, za četnike bi nastale neizmjerne političke i vojne komplikacije. Partizani bi također surađivali sa Saveznicima, a također i hrvatski domobrani koji su željno čekali taj čas i koji bi en bloc prešli na stranu Saveznika i tražili da ih se prizna kao posebnu vojsku.

29 Ibid, rola 192, snimci 355-357.

S iznimkom letećih brigada, a kasnije jurišnih korpusa, četnička vojska ostala je tokom čitavog rata labavi skup snaga, neka vrsta teritorijalne milicije noninalno pod Mihailovićevom komandom — s nekim jedinicama ponekad i pod njegovom izravnom komandom - ali u stvari su mnoge jedinice često djelovale potpuno samostalno. Pomanjkanje mobilnosti bila je karakteristika većine četničkih jedinica, a borbeni moral često nije bio na visokom nivou, osobito u slučaju svježe regrutiranih jedinica, kad su se borile dalje od zavičajnih područja. Četničkim jedinicama također je nedostajala jaka politička ideologija sposobna da ih podrži u kritičnim razdobljima. Nije bilo čvrste discipline, od vrha do dna, a pojedini komandanti bili su često međusobno ljubomorni zbog pozicija i ugleda u Vrhovnoj komandi, tako da je bilo svađa i sitničavog rivalstva. Čini se da Mihailovic i njegova Vrhovna komanda često nisu bili u stanju provesti svoje zapovijedi ili sklonuti razne komandante da efikasno surađuju.[30] Bez čvrstog vodstva i strogih linija komandiranja, lokalni su komandanti često radili što ih je bila volja i svoja su područja smatrali svojom prćijom. Kako je rekao jedan bivši oficir u izbjeglištvu, koji je jako podržavao Mihailovića: »Vrlo retki su bili slučajevi iskrene suradnje i uzajamnog potpomaganja između susednih pokrajinskih komandanata. Izgleda da su ti komandanti bili složni samo u tome da šalju đeneralu Mihailoviću vrlo optimističke izveštaje o stanju na terenu i da veličaju svoje sopstvene zasluge.«[31] Bilo je također slučajeva da su se pojedini komandanti međusobno borili, a prema Mihailovićevu svjedočanstvu inspektor četničkih oružanih snaga, pukovnik Jevrem Simić, ubijen je na prolazu preko Rakovićevog teritorija.[32]

30 Nedisciplina je bila takva da je u vrlo važnom telegramu br. 487, od 7. novembra 1943, kojim se naređuje mobilizacija svih raspoloživih oružanih snaga u svim srpskim pokrajinama i neodložni najenergičniji napadi na komuniste, Mihailovic smatrao za potrebno da kaže: »Prema svim komandantima koji ne budu izvršili ovo naređenje preduzeće se sve mere kao izdajnicima.« Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Četnički dokumenti, reg. br. 19/1, kutija 3.

31 Putnik, str. 39-40. Ostojićevo direktivno pismo od 30. jula 1942. naređuje četničkim komandantima: »Izbegavati međusobne sukobe i svađe i živeti i raditi u slozi.« Vidi također dva izvještaja majora Paloševića, oficira koji je Mihailoviću prišao još u pokretu iz Bosne na Ravnu Goru, u aprilu i maju 1941. U njima se žali na ponašanje svojih pretpostavljenih i

svojih podređenih komandanata. Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Paloševićevo pismo od 5. novembra 1942, Četnički dokumenti,reg. br. 34/2, kutija 1, i pismo od 25. aprila 1943, reg. br. 3/2, kutija 2. Oba su pisma upućena osobno generalu Mihailoviću; vidi i pismo potpukovnika Ljube Jovanovića - Patka, četničkog komandanta u istočnoj Srbiji, generalu Mihailoviću (bez datuma),reg. br. 49/2, kutija 129.

32 The Trial of Dra^a Mihailovic, str. 377; vidi također str. 162, 190, 250, 335-336 i *passim,* za slična Mihailovićeva priznanja da komandanti često nisu slušali njegova naređenja i upute. S obzirom na Rakovića, na samovolju četničkih komandanata u Srbiji i Mihailovićevu nemogućnost da ih kontrolira, vidi također Topalović, *Srbija pod Dražom,* str. 18-20.

Ta krajnja decentralizacija četničkih snaga imala je prednost utoliko što je održavanje trupa bilo lakše; ali to je vodilo velikoj ogorčenosti naroda na koji je padao teret održavanja, pa je ta prednost time gubila na svojoj vrijednosti.[33] U samom početku pokreta, na Ravnoj Gori, četnici su mogli računati na svoje pristaše u smislu dobrovoljnih novčanih priloga i snabdijevanja, ali s vremenom je postalo nužno primijeniti sistem manje ili više prisilne kontribucije, kako bi se mogao opskrbiti sve veći broj jedinica.[34] Od seljaka se očekivalo da na ovaj ili onaj način opskrbljuju jedinice raspoređene na njihovom području, te da daju i hranu i stoku, i novac, ponekad u formi zajma koji će se vratiti čim bude moguće.[35] U kasnijim poglavljima bit će više riječi o teškoćama oko snabdijevanja i naoružavanja četnika. Nabavka oružja i municije za borbu protiv partizana bila je jedna od Mihailovićevih glavnih briga i često se navodi kao glavni razlog za četničku suradnju s Osovinom i kvislinškim snagama. »Legalizirane« četničke jedinice bile su, naravno, opskrbljivane i naoružavane i plaćene od onih vojski kojima su bile pridodavane kao pomoćne, a to je Mihailovićevim »ilegalnim« četnicima omogućavalo da kradomice dobiju nešto materijala. Britanci su do kraja 1943. slali nešto opreme i novca, ali u vrlo maloj mjeri. Međutim, nema dokaza da su četnici ikada sistematski primjenjivali partizansku tehniku, zajedničku svim gerilskim snagama koje predvode komunisti: da su oružje i opremu nabavljali otimanjem od neprijatelja u vojnim akcijama.

33 Dokumenti o izdajstvu Dra^e Mihailovića, I, 592-596. Zbog svog ponašanja i vjerojatno zbog često razuzdanog načina *života,* četničke komandante u Srbiji narod je prozvao *rasovi;* riječ je izvedena od arapske riječi *ras* i posebno označuje lokalne glavare u Etiopiji. Termin je postao popularan u Jugoslaviji za vrijeme talijanske invazije na Etiopiju, ali je tokom rata i u Srbiji i u NDH, gdje su tako zvali ustaške zapovjednike, poprimio podrugljivi, prezirni smisao.

34 Mikrofilm br. 312, rola 470, snimci 8,060. 420-21.

35 U svojoj direktivi o mobilizaciji, izdanoj 7. januara 1942, Mihailović je naredio da pozvani moraju ponijeti hranu za tri dana. Poslije toga, formirane jedinice trebaju poslati po jednog do dva čovjeka u sela po hranu.

General Mihailović, kao imenovani ministar vojske, mornarice i vazduho-plovstva izbjegličke vlade, te načelnik Vrhovne komande, imao je autoritet službeno priznatog vojskovođe, a kao školovani generalštabni oficir razmišljao je vojnički tradicionalno. Ipak, učio je o gerilskom ratovanju i moglo se očekivati da će primijeniti svoje znanje. Jedan promatrač, potpukovnik Albert B. Seitz, koji je 1943. bio nekoliko mjeseci kao američki oficir pridodan britanskoj vojnoj misiji kod Mihailovića, smješta ga.»odmah do Lawrencea od Arabije« po izvrsnom znanju i vještini u gerilskom ratovanju. Prema Seitzu, Mihailovićevi »principi uspjeha« bili su otprilike slijedeći:

1. Uvijek budi voda svojim ljudima i nadahni ih ratničkim raspoloženjem.

2. Poznaj svoj teren kao dlan svoje ruke.

3. Nauči svoj narod, borce i seljake, da izvijeste o svakom pokretu i akciji neprijatelja.

4. Iskorijeni iz svojih redova izdajice i brbljavce.

5. Udari samo kad time stičeš prednost.

6. Borci neka budu disciplinirani, hranjeni i u dobroj kondiciji.

7. Upotrebljavaj što manje boraca, a rezervu za posebne zadatke uzimaj od seljaštva uvježbanog da se bori na tvoj način.

8. Nikad ne pruži neprijatelju priliku da te napadne. Udari ga snažno i povuci se dok je neprijatelj još uvijek pod dojmom udarca.

9. Za svoje potrebe uzimaj od neprijatelja u borbi, ili od onih kojima pretiče. Pomozi siromašnima. To če narod držati na tvojoj strani.

10. Bori se za svoju stvar u ime boga i narod će se boriti za tu stvar, jer to znači slobodu, a bez slobode bolje da je čovjek mrtav.[36]

36 Seitz, str. 39.

Po sebi su to zdravi principi i vrlo je moguće da ih je Mihailović smatrao svojim idealom. Ipak, od samih četnika nemamo u pisanoj formi gotovo ništa što bi govorilo o njihovim stvarnim gerilskim akcijama.[37] Znamo da su postojali priručnici o gerilskom ratovanju, te da je u tom smislu izvođena i nastava. Također znamo da su Talijani, a poslije

septembra 1943. i Nijemci, često izjavljivali da sebi ne mogu dozvoliti da napuste četnike kao saveznike, jer su se pokazali kao odlični borci protiv partizana. (Naravno, u tim su slučajevima četnici služili kao talijanske ili njemačke pomoćne trupe, od njih su se snabdijevali, a u velikoj mjeri bili su i pod njihovom taktičkom komandom). Usprkos svemu tome, ostaje činjenica da se četnici u samostalnim akcijama nisu pokazali kao superiorna borbena snaga, niti kao gerilci, niti u većim operacijama.[38] Kroz dobar dio rata imali su svoju bazu podrške i u Srbiji i u Crnoj Gori, ali nedostajalo im je pravo vojno i političko rukovodstvo, čvrsta odanost komandanata i jedinica ciljevima pokreta, kao i jaka ideologija, pa čitav pokret nije stoga nikada bio u stanju da postane okupljajuća snaga.

37 Zbirka četničkih ratnih dokumenata priprema se u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu za objavljivanje.

38 Prema Vućkoviću, »Gerilska formacija«, str. 73, Mihailovićev štab objavio je krajem 1941. *Uput za četničko ratovanje,* koji je neko vrijeme služio kao priručnik za vojnu nastavu. Na žalost, nije mi uspjelo da dobijem i tu publikaciju, pa je nisam mogao usporediti s priručnikom za obuku, koji je pod istim naslovom objavilo jugoslavensko ministarstvo vojske i mornarice u Beogradu 1929. Vidi također Delević, str. 184.

POLITIČKA ORGANIZACIJA I PROPAGANDA

Četnički Centralni nacionalni komitet, formiran na Ravnoj Gori u augustu 1941. bio je zamišljen kao savjetodavno tijelo. U njemu su bili neki bivši političari - većinom iz četvrte po veličini srpske stranke, Zemljoradničke stranke, i minijaturne Republikanske stranke — i neki istaknuti članovi patriotskih i kulturnih organizacija kao Srpski kulturni klub. Izvršni odbor komiteta koji su tokom dvije prve godine sačinjavali Dragiša Vasić, dr Stevan Moljević i dr Mladen Žujović rukovodio je s dosta poslova, kao na primjer s administracijom, vezama sa značajnijim pristašama Mihailovićeva pokreta i propagandom — poslovima za koje Mihailovićevi komandanti nisu bili prikladne osobe. Praktički su svi članovi komiteta i sva tri člana Izvršnog odbora bili ljudi uskih, to jest više velikosrpskih, negoli širih općejugoslavenskih političkih pogleda, a imali su malo ili nikakvo političko iskustvo.

Mihailović i njegovi politički savjetnici neprestano su tvrdili da je četnička organizacija okupljena u jedinicama i oko jedinica Jugoslovenske vojske u otadžbini, samo vojna organizacija posvećena oslobođenju zemlje i oslobođenju onih Jugoslavena koji su još uvijek pod tuđinskom vlašću, te restauraciji monarhije i legitimne vlasti. Ipak, kao oruđe vlade u izbjeglištvu i eksponent velikosrpskih ciljeva, četništvo je bilo i izrazito politička organizacija. To se jasno vidi iz slijedećih činjenica: četnici su čak i u ratu poduzimali sve da unište rivale u borbi za vlast u poslijeratnoj Jugoslaviji, posebno Komunističku partiju Jugoslavije, koja se od početka pojavila kao najozbiljniji i najopasniji takmac; četnici su definirali velikosrpske teritorijalne ciljeve i borili se za njihovu realizaciju; tvrdeći da nisu politički angažirani, inzistirali su na tome da ni druge grupe ne bi trebale biti politički aktivne dok rat još traje; i

na kraju, spremali su se da poslije rata zavedu četničku diktaturu koja bi trajala dovoljno dugo da se izvrši većina njihovog programa. Ne mijenja na stvari što političke odluke nisu donosili civilni političari, već prvenstveno Mihailović i njegovi vojni komandanti.[39]

39 Za izjave koje osvjetljavaju prirodu četničke političke organizacije i proces donošenja odluka, a koje je dao na svom suđenju u augustu 1945. Durović, vidi *Suđenje članovima rukovodstva organizacije Dra^e Mihailovića,* str. 69-83, 481-500.

U biti se ti politički stavovi i odnosi nisu promijenili kroz cijelo vrijeme rata, usprkos principima koji zvuče demokratski, a sadržani su u rezoluciji koja je donesena na kongresu u selu Ba i koja je u svakom slučaju došla prekasno da bi mnogo vrijedila, bilo kao propaganda, bilo kao promjena orijentacije. Nitko se od četnika zapravo u duši nije promijenio, iako su neki, pa i sam Mihailović i neki od njegovih civilnih savjetnika, eventualno shvatili da svoju političku bazu moraju proširiti suradnjom s predstavnicima raznih srpskih političkih partija, kako bi opovrgli postojeći dojam da četnici samo teže sistemu vojne diktature, te da nadžive partizane. Izvještaj koji je u maju 1945. pripremila grupa antikomunističkih srpskih političara, intelektualaca i ekonomista opisuje atmosferu u četničkom taboru tokom rata na slijedeći način:

> *...pukovnik Draža Mihailović, kasnije unapređen u generalski čin, bio je okružen ljudima od kojih su neki propali u političkom i javnom životu, koji nisu sagledavali svu važnost pokreta i svu kompliciranost borbe koju je istovremeno trebalo voditi protiv okupatora, »ustaša«, kvislinga u Srbiji i Crnoj Gori, i konačno protiv Komunističke partije koja se borila za svoje posebne ciljeve. Bez ikakvog političkog duha, željni da zadrže položaj koji su imali uz ministra vojnog Dražu Mihailovića, bez širine pogleda na celinu jugoslovenskog problema, koji se nakon sloma Jugoslavije pojavio u svoj svojoj ozbiljnosti, ovi su se Mihailovićevi savetnici okružili kineskim zidom protiv svih političara koji bi im mogli pomoći u interesu naroda. Sa svojim uskogrudnim pojmovima i lošim savetima koje su davali Mihailoviću - koji je bio samo oficir bez političkog horizonta - katastrofalno su uticali na donesene odluke i na stav pokreta prema okupatoru, Saveznicima, komunistima i vlastitom narodu. Osim toga, kao rezultat loših veza, neki su se Mihailovićevi komandanti osamostalili i bili nasilni do te mere da su postali nesreća za narod. Njihovo proizvoljno i često krvavo delovanje narod je osudio i, premda su se služili zastrašivanjem, u narodu se moglo čuti da to neće poći po dobru.*[40]

40 RG 226, OSS-dokument br. XL 13 541, str. 6. Ovaj izvještaj, očito u grubom engleskom prijevodu, predan je potajno američkom vojnom atašeu u Beogradu, koji ga je u julu 1945. poslao u Washington. Kritičnost te grupe prema Mihailovićevoj ratnoj okolini izgleda da je prvenstveno bila usmjerena protiv Vasića i Moljevića. Za Vasićevu pozadinu i neke od njegovih karakteristika vidi brošuru pod naslovom *Dragiša Vasić,* koju je napisao

njegov kolega Mladen I. Zujović. Za Vasićevo navodno mišljenje o Moljeviću, a do neke mjere i o Mihailoviću, kao i o samom sebi, vidi Topalović, *Srbija pod Dravom,* str. 16-20.

S proljeća 1942. vojvoda Trifunović-Birčanin osnovao je u Splitu Srpski nacionalni komitet, a u julu iste godine osnovan je i Komitet crnogorskih nacionalista. Ni jedan od njih nije formalno bio podređen Centralnom nacionalnom komitetu, jer su te organizacije iz taktičkih razloga tvrdile da nisu svrstane pod Mihailovićem, ali trebale su djelovati i djelovale su kao regionalna politička tijela koja su podržavala Mihailovića i četnički pokret.

Sve dok je Mihailović imao službeni položaj u izbjegličkoj vladi, on osobno bio je i glava domaćeg ogranka legitimne jugoslavenske vlade i imao je njene prerogative u ime Kralja. U svim područjima koja su stvarno bila pod četničkom kontrolom i u onima koja su im okupacione snage prepustile na upravljanje (kao npr. veliki dio Crne Gore i izvjesne dijelove teritorija NDH pod Talijanima) četnici su zadržali stari jugoslavenski sistem lokalne uprave stavljajući ga jednostavno pod svoje ljude. To je bio jedan od izraza četničke konzervativnosti i jedna od osnovnih razlika između njih i partizana koji su potpuno uništavali stari upravni sistem i uspostavljali potpuno novi.

Uviđajući političku važnost omladine za pokret, četnici su u novembru 1942. ustanovili organizaciju *Jugoskovenska ravnogorska omladina,* ili JURAO. Ona je zasnovana na prijeratnimomladinskim sekcijama Srpskog kulturnog kluba, Demokratske stranke (skoro potpuno srpske) i Srpske zemljoradničke stranke. Bila je pod općom kontrolom Vrhovne komande i organizirana na regionalnoj osnovi, u formi štabova (npr. štabovi 708 i 801 za Crnu Goru i štabovi 501, 601 i 701 za Srbiju). Najvažniji ogranak bio je očito štab 501, čije je područje obuhvaćalo grad Beograd i svu zapadnu i srednju Srbiju, gdje je poslije juna 1943. bila smještena Mihailovićeva komanda. Većina informacija koje imamo o JURAO tiče se tog područja.[41] Direktiva koju je štab 501 izdao 15. februara 1943. pokazuje u kojem smjeru funkcioniraju te organizacije na gradskim područjima.[42] Kako je navedeno, cilj je bio okupiti i organizirati sve srpske »nacionalno (politički?) nekompromitirane« mlade ljude, odgajati ih u četničkom duhu i pripremiti za izvršenje svakog zadatka »koji zahtijevaju interesi srpskog naroda i naših pretpostavljenih.« Osnovna organizaciona jedinica bila je (kao i u reorganiziranoj vojsci) trojka, a postojale su i posebne sekcije na principu trojke za gimnazijsku omladinu, studente (iako je beogradski univerzitet bio zatvoren), za ljude u Nedićevoj Omladlnskoj radnoj službi i za mlade ljude u industriji i zanatstvu. Disciplinska pravila bila su ista kao za Jugoslovensku vojsku u otadžbini, a članovi ravnogorske omladine bili su podložni mobilizaciji na poziv komandanta korpusa ili brigade u njihovom kraju. Ograničen svojim usko srpskim stavom, ograničen bar u izvjesnoj mjeri i četničkim predrasudama protiv žena, četnički omladinski pokret nije se mogao takmičiti s Ujedinjenim Savezom Antifašističke Omladine Jugoslavije, a posebno ne s njenim jezgrom i vodećom snagom, Savezom komunističke omladine Jugoslavije - iako mu je nesumnjivo pripadao priličan broj odanih i discipliniranih mladih ljudi.

41 Jedan od rijetkih tekstova o Ravnogorskom omladinskom pokretu je članak »Omladinski štab 501 Ravnogorske omladine« iz pera dvaju bivših vođa, Milorada M. Drachkovitcha i Branka Lazitcha, a sadrži njihova sjećanja o organizaciji, funkcioniranju i ideologiji. Na str. 97. oni kažu da »jugoslavenska firma (organizacije) nije odgovarala srpskoj sadržini!« Vidi također Borković, str. 308.

42 Mikrofilm br. T-311, rola 189, snimci 433-441, osobito kadar 434.

Jedna od fundamentalnih razlika između četničkog i partizanskog pokreta bio je odnos prema ženama. Sudjelovanje žena u partizanskim borbenim redovima i masovnim organizacijama partizanskog pokreta bilo je od takve važnosti da se svi partizanski rukovodioci slažu u tome da bez žena ne bi nikad mogli pobijediti. Dok je u partizanskim borbenim redovima bilo između 15 i 20% žena, nisam naišao ni na jedan podatak da su se među četnicima borile i žene. Zaista, žena uopće nije bilo u četničkim jedinicama; žene su služile samo - kao bolničarke, kuriri i povremeno za špijunažu.[43] Budući da je socijalni status žene u onim krajevima zemlje gdje su četnici bili najjači (Srbija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina) bio vrlo nizak, vješta politika mobiliziranja žena nesumnjivo bi koristila četnicima u vojnom, političkom i psihološkom smislu. Ali izgleda da četnici nisu čak ni razmišljali o toj mogućnosti. Žene koje su stupile u partizanske redove, ili koje su uz njih pristajale, bile su omiljena meta četničke propagande, van sumnje usmjerene također i na muškarce konzervativnih shvaćanja. Tako se, na primjer, u jednom četničkom letku tvrdilo da partizani ubijaju sve crkveno vjenčane Srbe, da u Crnoj Gori ima 4.000 nezakonite partizanske djece, te da su obeščastili mnoge djevojke, koje su se zatim utopile.[44] Sam Mihailović upotrijebio je riječ prostitutke, govoreći o partizankama: u telegramu od 12-13. decembra 1943. predsjedniku vlade Puriću, rekao je da u komunističkim redovima ima mnogo žena, koje su u pravilu ili bile prostitutke prije nego što su prišle partizanima ili su to postale tokom svog boravka u komunističkoj vojsci.[45] A za generala Nedića, predsjednika srpske marionetske vlade, porijeklom iz iste socijalne sredine kao Mihailović, navodi se da je žene koje su napustile svoje domove i otišle u partizane, jednako kao i one koje ih pomažu propagandom nazvao »razvratnicama, beskućnicama, nerazumni-cama i belosvetskim droljama.«[46] Četnička Vrhovna komanda i Centralni nacionalni komitet shvaćali su da je propaganda od neizmjerne važnosti i kod kuće i u inozemstvu, te je glavni četnički štab imao u svom sastavu aktivni odjel za propagandu. Na čelu mu je tokom 1942. i dijelom 1943. bio Vasić, a dr Moljević je očito nastavio njegov rad. Od augusta 1943. do septembra 1944. također je u propagandnom radu bio vrlo aktivan dr Đurović, osobito u radio-propagandi namijenjenoj Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama. U martu 1942. Mihailović je u pismu jednom od svojih crnogorskih komandanata, pukovniku Baji Stanišiću, napisao: »Danas je propaganda od isto toliko velike važnosti koliko i oružana akcija.«[47] Jedan od glavnih udaraca četničke propagande tokom rata bio je, naravno, usmjeren na dobivanje aktivne podrške četničkom pokretu. U svom direktivnom pismu od 30. jula 1942, major Ostojić iz Vrhovne komande zahtijevao je od svih četničkih komandanata »da razviju što jaču usmenu i

pismenu propagandu. Narod se mora uveriti da su mu jedini prijatelji Ravnogorci i da od njih treba da očekuje slobodu i srećan život... Raditi danju i noću i održavati duh naroda; čas slobode je blizu. Pomoć saveznika sigurna je za Ravnogorce i ceo svet im se divi.«[48] Nakon sukoba između četnika i partizana s jeseni 1941. u zapadnoj Srbiji, druga osnovna crta četničke propagande bio je antikomunizam.

43 Sergije M. Živanović, I, 118-121.

44 Suđenje članovima rukovodstva organizacije Draže Mihailovića, str. 245, svjedočenje potpukovnika Keserovića, jednog od optuženika.

45 Jovan Đonović, »Veze sa generalom Mihailovićem sa Srednjeg Istoka«, str. 20.

46 Martinovič-Bajica, str. 321. Cijelo jedno poglavlje ove knjige posvećeno je prezirnom obračunu sa ženama u partizanskim redovima.

47 Dokumenti o izdajstvu Dra^e Mihailovića, I, 27.

48 Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, Četnički dokumenti, reg. br. 14/2, kutija 1.

Krajnje složeni uvjeti pod kojima su djelovali četnici postavljali su pred njihovu propagandu također složene zadatke. U direktivi koju je Mihailović izdao u septembru 1942. specifični ciljevi četničke propagande navode se ovako:

a) borba protiv komunista, koje treba napadati kao trockiste, kako se ne bi kvarili odnosi između vlade u izbeglištvu i Sovjetskog Saveza;

b) iscrpna obrada masovnih zločina koje su počinili komunisti, ustaše i nemačke okupacione trupe;

c) razglašavanje masovnih streljanja talaca koje vrše nemačke okupacione trupe;

d) pomoć regrutaciji za Jugoslovensku vojsku u otadžbini;

e) jačati pouzdanje u konačnu pobedu Saveznika.[49]

49 Mikrofilm br. T-312, rola 470, snimci 8,060. 434-35.

Drugom direktivom pod naslovom »Narodni ravnogorski odbori i naša propaganda«, koja je izdana ljeti 1944, zacrtano je zasnivanje odbora po cijeloj zemlji tako »da bi naša propaganda obuhvatila svu zemlju i sav narod.« Taj sistem je trebao imati ovu strukturu: seoski odbori, općinski odbori, sreski odbori, okružni i konačno pokrajinski odbori kojima bi na čelu bili razni područni komandanti; propagandu u samoj Srbiji treba usmjeravati iz

Vrhovne komande. U svakom danom području, korpusi ili grupe korpusa trebali bi biti odgovorni za propagandni rad i preko svoje posebne sekcije i preko seoskih, općinskih i sreskih odbora, a sve te tri vrste odbora bile su pod rukovodstvom sreskog četničkog komandanta.[50]

50 Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, Četnički dokumenti, reg. br. 43/2, kutija 7.

Jedan dio priručnika iz 1942. posvećen je organizaciji propagande i obavještajne aktivnosti - dviju različitih ali usko povezanih službi - i u njemu se detaljno navode principi organizacije, tip ljudi koje treba upotrebljavati za pojedini zadatak i specifični pristup nekim aspektima propagande, kao npr. propagandi među Hrvatima i propagandi u obranu monarhije.[51] Glavna meta četničke propagande bili su komunisti, što je Mihailović neprestano naglašavao. U već citiranom telegramu svojim komandantima, 7. novembra 1943, on je, na primjer, rekao: »Putem proglasa obratite se svi narodu. Izložite svu opasnost koju mu komunisti nanose. Pozovite u naše redove sve ispravne muslimane i sve ispravne Hrvate. Suzbijajte komunističke laži o njihovom broju i njihovoj snazi Izdajte letke sa potrebnom sadržinom da se narodu ukaže sva opasnost od komunista, kao i potreba borbe za njihovo uništenje.«[52]

51 Mikrofilm br. T-511, rola 192, snimci 345-355. Priručnik čak predviđa kako treba odgovoriti na neka vjerojatno škakljiva pitanja, kao npr. o političkoj ulozi Jugoslovenske vojske u otadžbini nakon svršetka **rata.**

52 Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Četnički dokumenti, reg. br. 19/1, kutija 3.

Jedan dio četničke političke aktivnosti tokom rata odnosio se i na kontakte s antikomunističkim političkim grupama i snagama otpora u drugim zemljama jugoistočne Evrope - u Albaniji, Bugarskoj, Grčkoj, Mađarskoj i Rumunjskoj - u cilju stvaranja zajedničke politike protiv snaga koje su u tim zemljama predvodili komunisti, kao i u Jugoslaviji.[53] Ali dok je komunističke grupe povezivala zajednička revolucionarna i internacionalistička ideologija i odanost Sovjetskom Savezu i Kominterni, sve do njenog raspuštanja u maju 1943, nacionalističke snage bile su manje ili više šovinističke, ekspanzionističke na račun svojih susjeda i jedina spona bio im je antikomunizam. Naravno, kad su četnici jednom iskusili velike poteškoće s Britancima, osobito nakon što su ih zapadni Saveznici odbacili, a partizane priznali kao savezničku vojnu silu, svi četnički planovi za suradnju sa sličnim grupama u susjednim zemljama izgubili su svako praktično značenje. Ali sve su se te antikomunističke snage i dalje nadale da će ih spasiti angloameričko iskrcavanje na Balkan, koje bi zaustavilo prijeteću sovjetsku plimu. Kako se pokazalo, bile su to uzaludne nade.

53 *The Trial of Dra^a Mihailović,* str. 420-423, 470-480, 497-499. Za neke vijesti o uspostavljanju kontakta između četnika i Bugara koje je izvršio potpukovnik Jovanović-Patak,

četnički komandant u istočnoj Srbiji, vidi Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Četnički dokumenti, reg. br. 49/2, kutija 129; mikrofilm br. T-312, rola 470, snimak 8,060. 326. Za neke kontakte koje je s antikomunističkim snagama u Albaniji održavao izvana Jovan Đonovič, vidi njegov članak »Moje veze sa Dražom Mihailovićem sa Srednjeg Istoka«.

NAČINI ČETNIČKOG MIŠLJENJA I PONAŠANJA

Izvjesne činjenice i izvjesne četnicke ideje i stavovi bili su od osnovne važnosti za četničko poonašanje kroz cijeli rat; njihovo izdvajanje ovdje pomoći će razumijevanju četničkog djelovanja i politike, što će biti predmet rasprave u slijedećim poglavljima.

1) Četnički pokret otpora započeli su i vodili profesionalni oficiri i oni su precrenjfvali svoju vojnu stručnost. To se vidi iz mnogih slučajeva kad su se Mihailović i drugi četnički oficiri pozivali na svoje vojno školovanje i na nedostatak vojnog znanja kod partizanskih komandanata. Emigrantska vlada služila se istim argumentom kad je vršila pritisak da se partizani podvrgnu Mihailovićevoj komandi. Profesionalni vojnici skloni su ismijavati sposobnost civila u vođenju vojnih operacija. Međutim, gerilsko je ratovanje, a posebno ono kojim su se služili komunisti u vođenju narodnooslobodilačkih ratova u nerazvijenim zemljama, poprimilo izvjesne političke, socioekonomske i psihološke aspekte koji ga jasno razlikuju od gerilskih operacija tradicionalne vrste. Pod rukovođenjem tradicionalno školovanih profesionalnih oficira, četničke su se snage pokazale kao potpuno nesposobne ne samo za vođenje uspješnog gerilskog rata, već i da pobijede komunistima predvođene partizane i vojsku koja je izrasla iz tih partizanskih odreda. Među partizanima je, naravno, također bilo nešto bivših jugoslavenskih oficira čije se znanje koristilo u potpunosti, ali vodeći partizanski komandanti bili su civili koji su se borili u republikanskim redovima u španjolskom građanskom ratu i koji su imali stvarno borbeno iskustvo.

2) Tokom prve dyije i po godine svog postojanja kao ratnog pokreta četnici nisu vidjeli potrebe da stvaaju i nisu ni stvorili političku organizaciju koja bi obuhvaćala redove onog stanovništva koje ih je podržavalo. Mislili su da je dovoljno imati uski Centralni nacionalni komitet, (osnovan u augustu 1941. i nešto proširen početkom 1943). Budući da je on bio puki privjesak Vrhovne komande, Mihailoviću je njegova vojna organizacija služila također i kao politički aparat. Tek u januaru 1944, na kongresu u selu Ba, osnovana je Jugoslovensko-demokratska narodna zajednica, a istovremeno je proširen i Centralni nacionalni komitet, ali čak ni tada ni jedno od tih tijela nije imalo bilo kakvu stvarnu moć. Čak su i »Ravnogorske narodne odbore«, koji su stvarani krajem 1943. i koji su nakon kongresa u selu Ba služili kao lokalni organi Zajednice, zapravo osnivali sreski vojni komandanti.[54] Povrh toga, izleda da je Dragiša Vasić, koji je još duboko u 1943. bio vodeći član Izvršnog odbora Centralnog nacionalnog komiteta i Mihailovićev glavni politički savjetnik, bio potpuno neprikladan za tu ulogu, kako zbog svoje ličnosti tako i zbog nedostatka političkog iskustva. Ali čini se da se čak ni nakon Vasićevog pada i Moljevićevog uspona do uloge glavnog političkog savjetnika, kvaliteta političkih savjeta koje je primao Mihailović nije mnogo poboljšala.

3) Četnički vode i njihovi sljedbenici bili su krajnje konzervativni i tradicionalistički nastrojeni. Ne samo svojim vojnim razmišljanjem već također i svojim izgledom, svojom dugom kosom i bradama, a često i svojeglavim ponašanjem mnogih komandanata, oni su se vraćali unatrag, na iskustva srpskih četničkih odreda u Makedoniji prije 1912, iako te srpske tradicije (osim za Srbe i Crnogorce) nisu imale nikakvog značenja za bilo koga drugog u Jugoslaviji. Uz to su Mihailović i drugi četnički komandanti, jednako kao i civil Vasić, bili krajnje sumnjičavi, pa čak i antagonistički raspoloženi prema profesionalnim političarima; u svoje redove uključili su veći broj njih tek nakon kongresa u selu Ba. Na kraju, kao i mnoge druge organizacije koje vode profesionalni vojnici, četnici su bili izrazito antiintelektualni i u svojim redovima praktički nisu imali ni pisaca ni umjetnika.[55]

54 Đurovićeva izjava na suđenju; *Suđenje članovima rukovodstva organizacije Drafy Mihailovića,* str. 489.

55 Prema nekim tvrdnjama, u četničkom taboru tokom prve polovine 1944, bilo je mnogo govora o tome da je nekoliko srpskih književnika bilo spremno pridružiti se četnicima u planinama. Do tog nikad nije došlo i to je naprosto mogla biti puka propaganda, da se djeluje protiv vijesti kako su mnogi pisci, umjetnici i intelektualci, uključujući nekoliko vrlo istaknutih pjesnika, kipara i slikara, već neko vrijeme s partizanima.

4) Četnici su precijenili svoju vještinu da na makijavelistički beskrupulozan način iskoriste neke svoje neprijatelje. Glavna metoda bila je pri tom kolaboracija s okupacionim i kvislinškim vojskama protiv glavnog domaćeg neprijatelja, partizana, koje su vodili komunisti. Tu vrstu politike mogu i protivničke snage primjenjivati s jednakim ili boljim uspjehom — kao što su to u Jugoslaviji prvenstveno činile snage Osovine. Povrh toga, ta politika nosi u sebi svoje opasnosti, kao na primjer poteškoće izvlačenja iz takve politike kad je već jednom aktivirana, negativna reakcija u vlastitim redovima kao i u širokoj javnosti, iskorištavanje u propagandne svrhe od strane protivnika, itd.

5) Četnici su potcijenili Komunističku partiju Jugoslavije, čiji su rukovodioci organizirali i preuzeli političko i vojno vodstvo partizanskih snaga. U početku je Mihailović, naravno, imao valjan razlog da sumnja u efikasnost komunističkog vodstva, koje je kroz veći dio međuratnog razdoblja bilo prilično nesposobno. Budući da nije znao koliko je mnogo Tito uspio postići otkad je stao na čelo Partije, Mihailović jedva da je mogao očekivati da bi komunisti vojno i politički uspješno djelovali pod mnogo težim uvjetima nakon komadanja i okupacije Jugoslavije. Komunisti su naredili da se podigne ustanak dok su Nijemci bili u zenitu snage, a razne greške i bolni partizanski gubici sve do sredine 1942. kao da su potvrđivali četničko mišljenje. Ali četnici su malo pažnje poklanjali sve brojnijim dokazima da partizani vrlo brzo uče na svojim greškama. Da su bolje gledali, vidjeli bi da su se do kraja 1942. partizani razvili u izvrsne vojne i političke organizatore čije su snage, predvođene sposobnim i hrabrim komandantima, pokazivale visok borbeni moral; da su stvorili pravu, mobilnu vojsku i velik broj teritorijalnih gerilskih odreda, koje je podupirala dobro

organizirana i sve brojnija Komunistička partija sa svojim masovnim organizacijama, kao i početnu strukturu revolucionarne vlasti.

6) Jedna od četničkih izjava koja najviše otkriva što misle o partizanima kao svojim vojnim protivnicima, nalazi se u dijelu X direktive br. 1 od 2. januara 1943, a odnosi se na četnički plan za napadanje i uništavanje partizana u Bosni. U tom dijelu pod naslovom »Taktika neprijatelja«, Vrhovna komanda - to jest, Mihailović — kaže na osnovi do tada stečenih iskustava u borbi protiv »partizansko-razbojničkih bandi«:

Jedinice su veoma slabo vođene i komandovane usled nedostatka spremnog starešinskog kadra.

Akcije pojedinih grupa nisu povezane kako po zadacima, tako ni po vremenu i svode se na brze i iznenadne prepade poglavito noću; Prilikom odbrane, a nekada i samog napada, izbegavaju se odlučne borbe i poglavito se teži u slučaju nailaska na jačeg neprijatelja da se izbegne rešenje borbe, vešto se izvlačeći iz svake teže situacije;

Ubijanje naših starešina i rad trojki glavni su eksponenti njihove akcije. Ubijanjem starešina žele da sruše sistem izvedene organizacije i komandovanja, trojke u tom momentu treba da unesu nered svojim prepadima u naše redove. Zbog toga se zahteva zaštita starešina i opreza prama trojkama, naročito noću;

Jedinice partizanske popunjene su najraznovrsnijim mangupima, kao što su ustaše, najveći krvoloci srpskog naroda, Jevreji, Hrvati, Dalmatinci, Bugari, Turci, Mađari i sve ostale nacije sveta. Skreće se pažnja na to, da partizani sarađuju sa ustašama i sa gestapoom, te se otuda i tumači ubijanje srpskog življa od strane partizana. Zbog ovakvog konglomerata borbena vrednost partizanskih jedinica vrlo je slaba, a naročito i s toga, što im je i naoružanje dosta slabo. Partizani su majstori u propagandi, koju uglavnom osnivaju na borbi protiv okupatora, kao da ih okupator ne naoružava za borbu protivu Srba, i uništenje srpskog življa. Pri zavođenju masa glavni im je momenat blef, kojega vrlo vešto primenjuju, kako u sprečavanju naše propagande, tako i u širenju svoje.[66]

56 Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Četnički dokumenti, reg. br. 13/3, kutija 1.

7) Usprkos pridjevu »Jugoslovenska« u službenom nazivu svoje vojske, te povremenom pozivanju na jugoslavensku državu i na jugoslavensku ideju u četničkoj propagandi, Mihailović i vodeće političke i vojne ličnosti njegovog pokreta nisu bili odani ni jugoslavenskoj ideji, ni jugoslavenskoj državi u pravom smislu riječi. Njihovo jugoslavenstvo bilo je ljuska ispunjena velikosrpskim sadržajem i trebalo je služiti samo tim interesima. Zbog toga ni Mihailović ni četnici nisu mogli računati na bilo kakvu stvarnu podršku ne-srpskog stanovništva zemlje, već samo na njihovo protivljenje. Budući da je ideja jugoslavenstva

nastala kao obrambena i ujedinjavajuća ideologija koja treba služiti svim južnoslavenskim narodima, budući da je Južnim Slavenima, pa i Slavenima uopće, tokom drugog svjetskog rata prijetilo istrebljenje, bilo je prirodno da će neka politička grupa, usprkos totalno diskreditiranoj jugoslavenskoj ideji u međuratnom periodu, pokušati da toj ideji da novu formu i upotrebi je kao obrambeno i ujedinjavajuće ideološko sredstvo tokom rata. To je učinila Komunistička partija Jugoslavije. Zaista, u suptilnim političkim rukama Josipa Broza Tita procvjetala je nova ideja jugoslavenstva. Kombinirajući elemente i užeg patriotizma pojedinih južnoslavenskih naroda i općeg jugoslavenskog patriotizma, ta je nova ideja postala moćna ideološka snaga, ne samo protiv stranih zavojevača, nego i protiv domaćih neprijatelja: protiv ustaša koji su pokušavali zauvijek razbiti Jugoslaviju, i protiv četnika koji su je htjeli obnoviti tako da u biti služi interesima samo jednog južnoslavenskog naroda.

8) Četnički vode, a posebno Mihailović, bili su uvjereni da, zbog protivljenja mogućem širenju komunizma zapadni Saveznici neće nikad dopustiti Sovjetskom Savezu da ima odlučni utjecaj na Balkanu. Četnici su pogrešno pretpostavljali da su nenadoknadivi zapadnim Saveznicima, te da ih oni zbog toga moraju potpomagati. U telegramu što ga je 7. novembra 1943. poslao svojim komandantima, Mihailović je tu ideju jezgrovito izrazio ovako: »Engleska ne srne nikada prepustiti Balkan ruskom uticaju, jer onda gubi Sredozemlje — to je svima jasno.«[57] Sa stanovišta dugoročnih političkih razmatranja zasnovanih na tradicionalnim odnosima snaga u Evropi, četničko razmišljanje izgledalo je velikim dijelom razumno. Ali, na njihovu nesreću, ključne odluke nisu donošene na temelju dugoročnih političkih premišljanja, već su ih donosili predsjednik vlade Churchill i njegovi vojni savjetnici na temelju trenutačnih vojnih potreba, za koje su borbena snaga i pouzdanost Titovih partizana bile važnije od njihovih komunističkih težnji (koje su i onako izgledale ublažene). Povrh toga, sovjetski utjecaj u Evropi općenito, a na jugoistoku Evrope posebno, nije nikada bio tako jak kao krajem drugog svjetskog rata. Još jednom se ustanovilo kako je za političke grupacije u malim narodima, ili čak za male narode u cjelini, riskantno pretpostaviti da su nezamjenjivi, naročito u uvjetima koalicionih ratova nekoliko velesila. Povijest je opet pokazala da se u takvim ratovima, pa čak i u velikim diplomatskim krizama, mali narodi, a posebno političke grupe u malim narodima, uvijek mogu otpisati.

57 *Ibid,* reg, br. 19/1, kutija 3.

GLAVA SEDMA

Četnici i strani neprijatelj

DVOJNA POLITIKA U SRBIJI

Kad su četnici jednom shvatili što su ciljevi partizana predvođenih komunistima, shvatili su i to da su partizani njihov glavni neprijatelj. Ako ne poraze partizane, neće moći

ostvariti svoj cilj restauracije monarhije i velikosrpsku hegemoniju u poslijeratnoj Jugoslaviji. Ta je bitka zahtijevala oružje i opskrbu, a kako su četnici do početka novembra 1941. primili od Britanaca samo jednu malu pošiljku oružja, zaključili su da će se za podršku morati obratiti nekom drugom. Također su znali, ako žele efikasno tući partizane, da moraju izbjegavati sukobljavanje s okupacionim vojskama i kvislinškim snagama, kao i rizik da se ne nađu u škarama između njih i partizana. »Iskorištavanje neprijatelja« u potrebnoj mjeri — kako su četnici voljeli nazivati svoj način kolaboracije — činilo im se kao jedino rješenje i to je bio pravac kojim su četnici odlučili krenuti. Tako su četnici kroz stanovito vrijeme i u raznim dijelovima zemlje došli do kolaboracije, najprije s Nedićevim snagama u Srbiji, zatim s Talijanima u Crnoj Gori i u talijanskim dijelovima NDH, zatim s nekim Pavelićevim snagama u dijelovima Bosne koje su kontrolirali Nijemci, a nakon talijanskog sloma i s Nijemcima neposredno. U svim tim aranžmanima, kolaboracija je s obje strane bila više stvar kratkoročne koristi za volju zajedničkog cilja, partizanskog poraza, nego li nagodba zasnovana na dugoročnim uzajamnim interesima, iako je uništenje partizana predstavljalo također i dugoročni interes svih kolaborirajućih snaga. Sile Osovine i kvislinški režimi nisu imali iluzija o osnovnom prozapadnom četničkom stavu i shvaćali su da bi četnici vrlo vjerojatno u nekom povoljnom budućem trenutku okrenuli svoje oružje protiv njih; četnici su jednako dobro razumjeli da bi se nakon uništenja partizana Osovina mogla okrenuti protiv njih i uništiti ih, jer joj više ne bi bila potrebna četnička pomoć. Četnici su istovremeno pokušavali očuvati svoje dobre odnose sa zapadnim Saveznicima, angažirajući se tu i tamo protiv kvislinških snaga i Nijemaca, kako bi zadržali privid aktivnog otpora - i uporno su poricali partizanske, a kasnije sovjetske i britanske optužbe da surađuju s neprijateljem.

Skoro od prvih dana Mihailovićeva četničkog pokreta — zbog nekoliko različitih motiva s obje strane — postojali su kontakti između Mihailovićevih predstavnika i kolaboracionističke Aćimovićeve administracije u Srbiji.[1] Jedan od Mihailovićevih bliskih političkih pouzdanika, Aleksandar Aksentijević, posvjedočio je, na primjer, na svom vlastitom suđenju, u augustu 1945, da je u junu 1941. nabavljena u Novom Sadu radio-stanica za Mihailovića i da je Aćimović za to znao.[2] Vršilac dužnosti komandanta srpske žandarmerije pod Aćimovićem, a neko vrijeme i pod Nedićem pukovnik Jovan N. Trišić, pružio je raznovrsnu pomoć Mihailoviću.[3] Kao šef komesarske vlade i kasnije kao ministar unutrašnjih poslova u Nedićevoj vladi, sam Aćimović potpuno je poznavao Mihailovićevu organizaciju u Beogradu i nije protiv nje poduzimao ništa. U stvari, on je tokom rata učinio Mihailoviću mnogo konkretnih usluga. Aćimović je bio jedan od najodlučnijih protivnika komunista prije aprila 1941. Stoga je moguće da je, što se tiče borbe protiv komunista, bio potpuno u službi Nijemaca, ali je također želio pomoći Mihailoviću, kojega je dobar dio Srba počeo smatrati srpskim rodoljubom. Također, možda, nije htio isključiti sve mogućnosti i želio se za svaki slučaj osigurati kod Mihailovića.

1 Marjanović, »Prilozi«, str. 167-169.

2 Suđenje članovima rukovodstva Draže Mihailovića, str. 502-503.

3 Trišić, str. 37, 61-62; *The Trial oj Dra^a Mihailović,* str. 115, 149.

Kakvi god bili razlozi za to, kontakti između srpske kvislinške vlade i Mihailovićevih predstavnika proširili su se nakon što je general Milan Nedić 29. augusta 1941. preuzeo vlast. General Nedić se već 3. septembra sastao s Mihailovićevim predstavnicima, potpukovnikom Dragoslavom Pavlovićem i majorom Aleksandrom Mišićem, i tražio je da Mihailoviću prenesu slijedeće prijedloge: 1) da Mihailović treba svoje oružane odrede prebaciti u Bosnu i Hercegovinu, kako bi srpskom stanovništvu pomogao da se obrani od ustaškog terora; 2) ako Mihailović podnese zahtjev za potreban novac, Nedić bi nastojao da ga pribavi; 3) da bi Nedić podupro Mihailovićev pothvat u Bosni oružjem i ostalom opremom onoliko, koliko bi mogao pribaviti od Nijemaca. Mihailović nije odgovorio na Nedićeve prijedloge i Nedić je nešto kasnije dao drugi prijedlog, po kojem bi Mihailović trebao povući svoje trupe iz područja u kojima su Nedićeve jedinice aktivne protiv partizana, ako već neće da sam djeluje protiv njih. Ovu drugu poruku uhvatili su partizani[4] i ona izgleda nije nikada ni došla do Mihailovića. Nedić se očito nadao da će neutralizirati Mihailovića, navodeći ga da prekine svaku suradnju između četnika i partizana, nakon čega bi Nedić mogao koncentrirati svu svoju vojnu i političku snagu protiv partizana i konačno zavesti stanje reda i mira u Srbiji. Samo tada prestat će bezobzirne njemačke represalije protiv ustanika i nedužnih civila.

4 Krakov, I, 149-154. Ova verzija prvih kontakata između Nedića i Mihailovića potječe od glavnog Nedićevog apologeta, rođaka i jednog od vodećih novinara u okupiranoj Srbiji, sve dok ga nisu uhapsili Nijemci krajem 1943. ili početkom 1944. Vidi također Marjanović, *Ustanak 1941,* str. 192-193.

Sa širenjem ustanka u Srbiji, sredinom septembra, što je došlo kao posljedica sve većeg broja dobrovoljaca koji su odlazili u partizane, kao i ulaska u borbu sve više četničkih jedinica, uslijedio je dolazak njemačkih pojačanja, a njemačke represalije postajale su sve brojnije i oštrije. Vršena su hapšenja i strijeljanja tisuća talaca, na tisuće domova bilo je spaljeno. Nema sumnje da su te represalije bile jedan od važnih razloga Mihailovićevog sve većeg oklijevanja da nastavi s otporom koji je od samog početka smatrao preuranjenim. Ali više od svega njegov strah od komunista — koji su otpočeli s ustankom i stavili mu se na čelo — naveo ga je da u Divcima pokuša dogovoriti potajnu kolaboraciju s Nijemcima i da promijeni svoj odnos prema Nedićevoj administraciji.

Odlučivši da napusti čak i ograničenu suradnju s partizanima, te da prihvati politiku otvorenog neprijateljstva, Mihailović se našao u položaju da je neke svoje jedinice mogao potaknuti na suradnju s Nedićevim snagama. Izgleda da je to i učinio sredinom novembra, jer su se potkraj tog mjeseca (to jest u vrijeme velike njemačke ofenzive protiv partizana u zapadnoj Srbiji) sedam Mihailovićevih komandanata - Predrag Raković, Miloš Glišić, Vučko Ignjatović, Manojlo Korać, Nikola Mladenović, Radovan Stojanović i Nikola Kalabić - zajedno sa svojim odredima koji su, prema komunističkim izvorima, brojali oko 2.000 ljudi, legalizirali

izjavljujući da su voljni prihvatiti Nedićevu komandu i kolaborirati s njegovim snagama u operacijama protiv partizana.[5]

5 Krakov, I, 281; Višnjić »Ofanziva okupacionih i kvislinških snaga u zapadnoj Srbiji 1941«, str. 26. Krakov smatra da su se tim činom četnički odredi spasili da ih Nijemci ne unište.

Već smo vidjeli kako je Mihailović u Divcima, odbijajući da popusti njemačkom zahtjevu za bezuvjetnom predajom, izazvao Nijemce do te mjere da su odlučili ukloniti ga s puta. Prvo je trebalo svršiti s partizanima u zapadnoj Srbiji, i to operacijom *Užice;* učinivši to, Nijemci su počeli operaciju *Mihailović* sa ciljem da zarobe Mihailovića i četnički štab na Ravnoj Gori, te da rasprše četničke odrede. Operacija *Mihailović* izvedena je 6. i 7. decembra.[6] Mihailović je 6. decembra bio u kući majora Aleksandra Mišića u Struganiku, s grupom svojih ljudi. Izgleda da su bili izdani i opkoljeni, ali Mihailoviću je uspjelo pobjeći. Dva njegova suradnika, majori Mišić i Fregl, bili su uhvaćeni i kasnije strijeljani. Mihailović se najprije skrivao na području Ravne Gore, zatim je pobjegao istočno, a kasnije produžio u jugozapadnom smjeru, prema Sandžaku koji je bio pod talijanskom okupacijom.[7] Njemačke komande u Srbiji nisu se slagale u tome koliko je operacija *Mihailović* zapravo uspjela: izvještaj 342. pješadijske divizije, koji sumira operacije, smatra da grupa oko Mihailovića nije likvidirana, ali da je razbijanje njenog komandnog mjesta bio ozbiljan udarac; Bader, glavni komandant Srbije, uvjereniji u uspjeh, mislio je da je »Mihailovićeva grupa« razbijena, ali je ipak raspisao ucjenu od 200.000 dinara na Mihailovića nadajući se da će ga uhvatiti.[8]

6 Mikrofilm, br. T-501, rola 256, snimak 1149. Petog decembra su Aćimovič, tada ministar unutrašnjih poslova u Nedičevoj vladi, i pukovnik Kosta Mušicki iz Srpskog dobrovoljačkog korpusa, došli u dodir s Mihailovičem, možda jer su znali (iako nema dokaza) nešto o skorim njemačkim operacijama i htjeli upozoriti Mihailovića. Taj kontakt nije izbjegao Nijemcima i to je dovelo Nedića u težak položaj, ali mu je uspjelo uvjeriti Nijemce da za to nije znao i da je u stvari izričito zabranio Aćimoviću da ima bilo što s »Mihailovićevim pitanjem«, kako je on to zvao. Aćimovič je zadržao svoje mjesto u vladi još godinu dana i nastavio je kontaktirati s Mihailovićevom organizacijom za vrijeme cijelog rata. Vidi *The Trial of Draya Mihailović,* str. 393-394. Pukovnik Mušicki bio je zatvoren, ali je na Nedićevu intervenciju oslobođen i kasnije postavljen za komandanta Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Kad su Nijemci u oktobru 1944. istjerani iz Srbije, a ostaci četnika pobjegli u Bosnu, Aćimovič je postao Mihailovićeva glavna veza s poslanikom Hermannom Neubacherom u Beču.

7 Naređenje za operaciju Mihailović, vidi u mikrofilmu br. T-501, rola 250, snimci 442-443; za izvještaj o izvršenju zadataka njemačke 342. pješadijske divizije vidi *ibid,* rola 246, kadrovi 732- 773. Nijemci u toj operaciji nisu imali gubitaka; ubijen je jedan četnički oficir i 11 ljudi, a zarobljeno je 7 oficira (uključujući Mišića i Fregla), 475 četnika i 2 žene. Pored toga, Nijemci su došli do veće količine ratnog plijena. *Ibid,* snimak

Mihailović se skrivao nekoliko mjeseci, ali do marta 1942. je Nedićeva vlada saznala gdje je, pa je s njemačkim znanjem i dopuštenjem došlo do sastanka između njega i Aćimovića. General Bader je 26. marta obaviješten da je Mihailović obnovio ponudu srpskoj vladi »da joj se stavi na raspolaganje za borbu protiv komunista«. Budući da je Mihailović sada bio ministar vojske, mornarice i vazduhoplovstva u izbjegličkoj vladi, njegova je nova ponuda imala sasvim drugi značaj, iako je u biti bila jednaka onoj iz Divaca u novembru. Bader je ipak odbio ponudu i naredio da se ta odluka saopći Nediću, s napomenom da je Nedić slobodan to objaviti.[9]

U proljeće 1942. središte četničke organizacije i djelovanja prebačeno je u Crnu Goru i u Bosnu i Hercegovinu. Kad je Mihailović u junu došao u Crnu Goru da tamo smjesti svoj glavni štab, lokalni četnički komandanti već su bili sklopili nekoliko sporazuma o kolaboraciji s Talijanima. Mihailović sa sobom nije doveo nikakve jedinice, ali za njim su uskoro došli majori Ostojić i Lalatović, još neki oficiri i britanski oficir za vezu, kapetan Hudson, koji su doputovali kamionom prerušeni u nedićevce.[10] Kasnije su i neki članovi četničkog političkog štaba, medu njima Dragiša Vasić i Stevan Moljević, također došli u Crnu Goru.

8 Ibid, snimci 736, 750. Za kopiju plakata s ucjenom vidi *ibid,* rola 256, snimak 1155.

9 Ibid, rola 247, snimak 920; rola 257, snimak 1232.

10 The Trial oj Draja Mihailović, str. 138-139. Po dolasku u Crnu Goru Hudson je Mihailoviću napisao 11. juna pismo kojim mu nudi svoje usluge u promicanju četničke stvari. *Ibid,* str. 122.

Tako je u Srbiji ostalo oko dvadeset legaliziranih odreda koji su služili Nediću. Legalizacija tih odreda bila je u stvari jedini način na koji je Mihailović mogao sačuvati svoje snage i, tako dugo dok su bile hranjene i održavane kao jedinice koje će vjerojatno biti spremne da se svakog časa okrenu protiv Osovine, to se je slagalo s njegovom strategijom. U međuvremenu su ti odredi pomagali Nijemcima u očuvanju reda i mira u Srbiji, pod izlikom da tako smanjuju gubitak srpskih života; napokon, taj ga je potez trebao dovesti u bolji vojni i politički položaj za borbu protiv partizana u Srbiji. Poslije operacije *Mihailović,* mnogi su ilegalni četnički odredi raspušteni i poslani kućama. Ipak, neki su četnički oficiri još uvijek bili u Srbiji, s naređenjem da stvore podzemnu četničku organizaciju prema načelima koje predviđa Vrhovna komanda, a u brdima je također bilo nekoliko jako smanjenih odreda. Bilo je također i mnogo četničkih vođa koji su prikriveno djelovali.[11]

11 Usporedi izvještaj (iz septembra 1942) zapovjednika bugarskog okupacionog korpusa, generala Nikolova, njemačkom komandujučem generalu u Srbiji, u kojem kaže da »na području korpusa postoje dobro zakamuflirane organizacije (štabovi) nacionalnog

pokreta Draže Mihailoviča, ali da zasad nema u brdima nikakvih formacija ili borbenih odreda. Članovi tog pokreta skrivaju se iza službenih položaja i ovlasti. Nalaze se među rukovodstvom vladinih četnika, medu oficirima Srpske državne straže, među svećenicima, učiteljima, državnim službenicima.« Slijedi lista od 194 takve osobe koje treba uhapsiti i 18 osoba čije oružje treba zaplijeniti. Mikrofilm br. T-501, rola 257, snimci 1174-1181.

Legalizirani Mihailovićevi četnički odredi postali su dio Nedićevih pomoćnih trupa, sa statusom sličnim onom četničkih odreda Koste Pećanca, koji su se krajem augusta 1941. pridružili snagama Nedićeve vlade. Jednom naredbom generala Badera, datiranom 10. aprila 1942, svi odredi dobrovoljaca i svi Pećančevi i legalizirani Mihailovićevi četnici stavljeni su pod komandu njemačkih posadnih divizija na raznim područjima. Dani su im specijalni brojevi (D-l do D-19 dobrovoljačkim jedinicama, C-20 do C-38 »samostalnim četnicima«, tj. legaliziranim Mihailovićevim četnicima i C-39 do C-101 četničkim odredima Koste Pećanca) i njihovu je aktivnost trebalo strogo kontrolirati: dodijeljena su im posebna područja s kojih se ne smiju pokrenuti bez njemačkog naređenja; sve operacije ovih jedinica, još uvijek pod Nedićevom komandom, treba unaprijed prijaviti njemačkim oblasnim ili okružnim komandama na čijem su području stacionirane; svi ti odredi trebaju prilikom operacija imati njemačkog oficira za vezu; sve zahtjeve za municiju koji su do sada Nijemcima išli preko srpske vlade, treba odsad podnositi izravno njemačkoj oblasnoj ili okružnoj komandi kod koje je odred lociran.[12] Dobrovoljačke jedinice su u novembru 1942. reorganizirane u Srpski dobrovoljački korpus koji je stavljen pod neposrednu nadležnost njemačkog glavnog komandanta Srbije,[13] ali su obje vrste legaliziranih četnika do kraja godine skoro potpuno razoružane, budući da su kao borbene jedinice bile od male vrijednosti, a istodobno i vrlo nepouzdane. Sve u svemu, oko 12.000 legaliziranih Pećančevih i Mihailovićevih četnika bilo je raspušteno, a mnogo njihovih oficira uhapšeno i poslano u Njemačku, u zarobljeničke logore.[14] Posljednja dva odreda (Pećančev odred kojim je komandirao Mašan Đurović i Mihailovićev odred pod komandom potpukovnika Matića) raspuštena su sredinom marta 1943. Do tog vremena izbor je postao jasniji: znajući što se dogodilo mnogim njihovim drugovima prilikom raspuštanja odreda, većina je ljudi iz ta posljednja dva odreda pobjegla u brda da se pridruže Mihailovićevim ilegalnim odredima.[15]

12 Ibid, rola 247, snimci 1118-1119; rola 257, snimak 1135. D znači dobrovoljci, C četnici. Vidi i izvještaj od 18. novembra 1942. o tim jedinicama u *ibid,* tola 352, snimci 371-374.

13 Ibid, tola 249, snimak 142.

14 Ibid, snimak 61.

15 Ibid, snimci 5-6, 56-58, 98. Oko polovice od 6.000 legaliziranih Pećančevih i Mihailovićevih četnika kojima je naređeno raspuštanje do 1. decembra 1942. također je otišlo u brda s puškama. Ali od 900 ljudi u Đurovićevom i Matićevom odredu samo ih se 110

predalo s oružjem, predajući još i 111 pušaka. *Ibid,* rola 352, snimak 809; rola 249, snimak 98.

Tokom ljeta i jeseni 1942. ilegalni su četnici, dobivajući postepeno na snazi, počeli s povremenim manjim napadima na jedinice Srpske državne straže, a osobito na one Srpskog dobrovoljačkog korpusa, i povremeno su vršili sabotaže na komunikacijama. U nekim slučajevima akcije su pokretali nestrpljivi lokalni komandanti, a neke akcije, osobito sabotaže na željezničkim prugama, poduzimane su pod pritiskom Britanaca koji su htjeli otežati snabdijevanje njemačkih trupa u Grčkoj i Africi.

Tako je npr. 9. augusta 1942. Mihailović naredio svom čovjeku za vezu »506« u Beogradu, da regrutira pouzdane željezničare za sabotažu lokomotiva i vagona. Zatim je 26. augusta poslao majoru Đuriću u južnu Srbiju instrukcije da naredi jednom agentu koji se zvao Ratko, da organizira trojke za sabotažu na željezničkoj pruzi od Vranja do Beograda i da se pobrine za potrebnu opremu.

Uhvativši poruku, njemačka radio-služba u Beogradu poslala ju je svom štabu uz primjedbu: »S ovom naredbom general Mihailović je po prvi puta zauzeo definitivan stav protiv okupacionih sila«, i dodala da su tu naredbu očito inspirirali Britanci i da joj je cilj zaustavljanje željezničkog prometa kroz Srbiju, koji je od velike važnosti za njemačke operacije u Africi. Istom prilikom Nijemci su također uhvatili Mihailovićevu naredbu nekim njegovim glavnim komandantima u Srbiji (potpukovniku Pavloviću, majoru Đuriću, majoru Ocokoljiću i kapetanu Saši Mihajloviću) da organiziraju službu za sakupljanje obavještajnih podataka o njemačkom željezničkom prometu kroz Srbiju i za sabotažu na željeznici. Mihailović je tražio da mu se dnevno pripremaju i šalju izvještaji o toj stvari. Mihailović je 8. septembra naredio svojim komandantima u Srbiji i u mnogim drugim područjima zemlje da skupljaju i redovito šalju obavještajne podatke o vojnim jedinicama i o aktivnostima okupacionih i kvislinških snaga, kao i o komunistima.[16] Tog istog ljeta u vrijeme žetve, dva Mihailovićeva komandanta u Srbiji, Keserović i Ocokoljić, izdala su opću direktivu kojom se od seljaka traži da sakriju žito, stočnu hranu i stoku a 27. augusta Mihailović je svojim komandantima u Srbiji naredio da kupuju žito od seljaka koji su ga trebali spremiti sami, s tim da im se plati kasnije. Prema njemačkim izvorima, Nedićevi su činovnici u mnogo slučajeva pomagali Mihailovićevim četnicima pri nabavi tog žita. Takva aktivnost pomogla je, naravno, da se neke rezerve hrane sačuvaju od ruku Direkcije za ishranu i snabdijevanje (DIRIS) i/ili od okupacionih vlasti.[17]

16 Mikrofilm br. T-312, rola 470, snimci 8,060.452-26,8, 060.429-30.

17 Ibid, snimak 8,060.432.

Tim četničkim naredbama i aktivnostima, koje su Nijemci vjerojatno shvatili kao upozorenje da se spremaju četničke operacije, uslijedile su neke njemačke odluke. U

razmjeni mišljenja između glavnog komandanta Srbije i načelnika štaba OKW, do koje je došlo početkom septembra, zaključeno je da Mihailovića treba uhvatiti i da u tu svrhu treba u Srbiju dovesti specijalnu četu vojnika (naravno, Mihailović je u to vrijeme bio u Crnoj Gori koju su okupirali Talijani). General Bader je 9. septembra izdao specijalnu naredbu o izviđanjima i borbi protiv četnika. Tih dana su Nijemci iz Banata doveli također i SS diviziju »Prinz Eugen«, sastavljenu od pripadnika njemačke manjine s tog područja, koja je tokom slijedeća tri mjeseca izvršila mnoge terorističke akte protiv četničkih i partizanskih simpatizera.[18]

18 Mikrofilm br. T-501, rola 352, snimci 6, 45-47, 72-75; Glišić, 128-131.

General Bader izvijestio je 21. novembra komandanta oružanih snaga jugoistočne Evrope da je Mihailović pozvao na »opću neposlušnost« u Srbiji, ali da je odaziv za sada malen, jer se narod boji njemačkih represalija. Da bi preduhitrio svako povećanje pobunjeničke aktivnosti — bilo partizanske, bilo četničke - on (Bader) je izdao proglas s upozorenjem narodu da ne sluša naređenja Mihailovića i komunista, jer će svi prekršaji biti odlučno suzbijani. Na svaku sabotažu na željeznicama, mostovima, telegrafskim i telefonskim linijama, te u industrijskim poduzećima, okupacione vlasti odgovorit će strijeljanjem do stotine talaca.[19] Ove nove mjere bit će dodatne onim starima koje su još uvijek na snazi i predviđaju strijeljanje talaca za napad na Nijemce ili na osoblje kvislinške vlade. Njemački specijalni i dnevni izvještaji tokom decembra pokazuju da su se njemačke trupe angažirale u borbi protiv četničkih grupa u nekoliko navrata.[20] Oštrinu njemačke odmazde za napad na svoje osoblje pokazuje objava okupacionih vlasti od 26. decembra 1942. po kojoj su za ubijanje četvorice i ranjavanje dvojice njemačkih građana (sve članove organizacije Todt, koje su četnici napali 14. decembra u općini Žagubica u istočnoj Srbiji) 250 Mihailovićevih pristaša strijeljani kao taoci. Nijemci su na sam Božić objavili da su na Badnjak strijeljali četrdeset komunista i još deset osoba, zbog dva njemačka oficira koje je jedan komunist ranio u Mladenovcu.[21]

19 Mikrofilm br. T-501, rola 352, snimci 587, 592-594.

20 Vidi osobito izvještaj od 16. decembra, *ibid,* snimci 736 — 737. Jugoslaveni su 1965. objavili kompilaciju mjesečnih izvještaja srpskih kvislinških vlasti o partizanskim napadima od jula 1941. do novembra 1942. i tjednih izvještaja i raznih biltena Odelenja bezbednosti Ministarstva unutrašnjih poslova za period od decembra 1942. do ljeta 1944. (vidi *Zbornik DNOR,* tom I, sv. 21, *passim).*Međutim, umanjeno je mnogo od njihove dokumentarne vrijednosti, jer su urednici izostavili sve tekstove koji se nisu odnosili na »dejstva partizanskih jedinica ili mesnih partizana, niti na rad partijskih i skojevskih organizacija«, što znači da su izostavili aktivnost četnika. *Zbornik DNOR,* tom I, sv. 21, str. 1.

21 Mikrofilm br. T-501, rola 352, snimci 668-669. Mnogi njemački dokumenti koji se odnose na represivne mjere nalaze se u *Trials of War Criminals Before the Nuernberg Military Tribunals Under Control Council Law No.* 10, sv. XI, str. 912-1031 (»slučaj talaca«),

Bivši oficir divizije »Brandenburg« (divizija komandosa, većinom za borbu protiv ustanika) priča kako je kao komandir čete sklopio s Mihailovićevim četnicima iz sjeveroistočne Srbije sporazum za zajedničku akciju protiv partizana, ali to je očito bio osamljeni događaj.[22] Izvještaj glavnog komandanta Srbije za mjesec februar 1943. spominje zajedno s komunistima i četnike kao metu manjih njemačkih operacija. Isti izvještaj navodi da je strijeljanje talaca na licu mjesta spriječilo nove akte diverzija, na koje su pozivali i Tito i Mihailović, ali da su komunisti u iznenadnom napadu ubili komandanta puka i grupu vojnika koja ga je pratila.[23] Glavni komandant Srbije također je 24. marta 1943. izdao naredbu trupama pod svojom komandom, koje se posebno bavi načinima borbe protiv pobunjenika u Srbiji (izgleda i četnika i partizana), ističući da se »usprkos operacijama njemačkih trupa i usprkos strijeljanjima mnogih talaca *ne može reći da je zemlja pacificirana...* te da bi događaji u Hercegovini i Crnoj Gori (misleći na stalno jačanje partizana), kao i mogućnost savezničkog iskrcavanja u Dalmaciji, mogli dovesti do značajnog pogoršanja situacije u Srbiji.« Pored održavanja sigurnosti u zemlji, glavni zadatak njemačkih trupa još je uvijek bio osiguranje saobraćajnih linija, osobito linije Beograd - Niš - Solun, Beograd - Niš - Sofija i Lapovo — Kraljevo — Skoplje, te vodenog puta Dunavom, kao i poduzeća koja su radila za Njemačku. »Osnovni princip koji treba primjenjivati u borbi protiv neprijatelja«, kaže naredba, »jest taj da neprijateljske bande treba pronaći i uništiti u njihovim skrovištima.« Naredba završava specijalnim šifriranim signalom za hapšenje svih onih Srba koji bi u slučaju općeg ustanka preuzeli vodeće uloge; sve njemačke i bugarske vojne i policijske jedinice, oblasne i okružne komande, imale su posebne liste s imenima koja spadaju u tu kategoriju i koje su trebale biti ažurne.[24]

22 Kriegsheim, str. 238-264, 312. To je romansirana povijest divizije »Brandenburg« s kronologijom njenih operacija sve do kraja. Iz teksta nije mogučе zaključiti koliko dugo je ta kolaboracija trajala.

23 Mikrofilm br. T-501, rola 249, snimak 43.

24 Ibid, snimci 128-130.

Dolaskom proljeća situacija se počela mijenjati. Izvještaj o situaciji koji je za prvu polovinu aprila 1943. podnio glavni komandant Srbije, opisuje to kao period u kojem su razne grupe Srba izravnavale međusobne račune, dok je zbog nastavljanja s politikom represalija na licu mjesta (tokom tog vremena strijeljano je 170 komunista i 165 Mihailovićevih pristalica, kao taoci), zbog rezerviranog držanja stanovništva i zbog proljetne sjetve, aktivnost »pobunjeničkih bandi« smanjena. Kad su komunističke jedinice prisiljene da se bore, bore se žestoko i ne bez vještine. Što se četnika tiče:

Mihailovićev pokret je u velikoj krizi. London prijeti da će revidirati svoje odnose s Mihailovićem ukoliko nastavi da se bori protiv Hrvata i komunista, umjesto protiv Osovine. Ne samo na strani njegovih naredbodavaca Saveznika, već i na strani velikog dijela njegovih sljedbenika nema više nikakvog razumijevanja za politički bratoubilački rat. U tome bez sumnje leži glavni razlog očitog vojnog neuspjeha u Hercegovini i Crnoj Gori. Pod postojećim uvjetima, Mihailoviću preostaju samo dvije alternative: ili da popusti dvostrukom pritisku, ili da odstupi s političke scene na Balkanu. S tim u vezi mogle bi se pojaviti neke političke mogućnosti.

Mihailovićev pokret u Srbiji ima potpuno pasivan stav prema okupacionim snagama, ali nastavlja s vojnom špijunažom, političkom propagandom i izravnavanjem računa s komunistima.[26]

25 Ibid, snimak 300.

Nakon raspuštanja posljednja dva legalizirana četnička odreda u martu 1943, u Srbiji su sada postojali samo ilegalni odredi — četrdesetak, ili možda šezdeset, prema izvještaju o javnoj sigurnosti koji je u aprilu pripremilo Nedićevo ministarstvo unutrašnjih poslova. Velik broj tih odreda (iako ne svi) bio je aktivan, a većina je njihovih prilično žestokih . i sistematskih napora bila usmjerena protiv partizana.[26] Iako su četnici sada bili posve ilegalna vojna snaga, boreći se protiv partizana oni su u stvari pomagali Nijemcima da Srbiju održe u relativnom miru i da je tako lakše eksploatiraju. To objašnjava i spomenuti izvještaj srpskog ministarstva unutrašnjih poslova:

Ugrožene dejstvovanjem nacionalistički orijentisanih ilegalnih formacija, komunističke bande su prinuđene da se iz šumskih i planinskih predela povlače u ravnice, gde je organima SDS mnogo lakše da ih progone i uništavaju.

Primećuje se da je gotovo kod svih ilegalnih odreda provedeno jedinstvo akcije u pogledu uništavanja komunista koje se vrši u mnogo jačoj meri i metodičnije no u mesecu martu. Ovi odredi su toliko ojačani da u pojedinim okruzima vode samostalne

borbe protivu komunista i to sa uspehom. U pojedinim okruzima (Kraljevački i Požarevački) ova borba je uzela toliku zaoštrenost da ilegalni odredi likvidiraju čak i takve ljude, koji su makar i samo jedan dan bili sa partizanima.

Inače na propagandnim sastancima ilegalni odredi, sada još više no ranije, savetuju narodu lojalno držanje prema okupatoru a poslušnost prema našim vlastima.[27]

26 Za ove ilegalne četničke odrede, njihove komandante i područja njihove aktivnosti vidi izvještaj od aprila 1943. u *Zborniku DNOR,* tom 1, sv. 21, str. 430-440.

27 Ibid, str. 440.

U međuvremenu, nakon što je između 7. marta i 10. maja ponovno pretrpio poraze od partizana u Hercegovini, jugoistočnoj Bosni i Crnoj Gori i nakon što su Nijemci u Crnoj Gori razoružali neke njegove elitne jedinice (što će biti potpuno opisano kasnije u ovoj glavi), Mihailović se vratio u Srbiju. Poslije povratka, britanska vojna misija pri njegovu štabu (i njene pod-misije pri nekim regionalnim štabovima) počela je vršiti pritisak na četnike da pojačaju svoju aktivnost protiv Nijemaca i srpskih kvislinških jedinica. Izvršeno je nekoliko ograničenih akcija, što ni izbliza nije moglo zadovoljiti Britance. Za razliku, partizani su dobivajući na snazi sve više intenzivirali svoje napade. Njemački izvještaji daju detaljnu informaciju o diverzijama i drugim napadima gerilaca u Srbiji od marta do oktobra 1943. Izvještaji su dvotjedni i klasificiraju diverzije na željeznicama, cestama, telegrafskim i telefonskim linijama, napade na zgrade, napade na Nijemce i Bugare, na kvislinške trupe, zatim ubijanja i odvođenja, pljačkanje hrane i uništavanje usjeva.[28] Ovi izvještaji ne navode tko je izvršio ta djela - četnici ili partizani - ali iz podataka koji se odnose na razdoblje od jula do septembra, a saopćio ih je 13. oktobra komandantu jugoistočne Evrope generalu Felberu, 1. bugarski okupacioni korpus, jasno izlazi da su barem na područjima pod bugarskom okupacijom — a to se može uzeti kao indikativno za cijelu Srbiju - partizani bili najčešći izvršioci:[29]

juli august septembar

1. Napadi (nije označeno kakvi):

četnički	62	78	138
partizanski	178	205	235
dezertiranja iz Srpske državne straže	20	54	68
Ubijeni Nijemci ili Bugari			
od četnika	1	7	14
od partizana	9	13	19
Ubijeni Srbi (u službi okupacionih snaga)			
od četnika	6	25	30
od partizana	60	70	88

28 Za detalje vidi mikrofilm br. T-501, rola 267, snimci 221-231.

29 Ibid, rola 253, snimci 519-520.

U međuvremenu se labava četnička kolaboracija s Nedićevim režimom pretvorila u sistematski napor da se infiltriraju u NedSLUČAJ MAJORA DANGIĆA

Zanimljivu epizodu u odnosima između Nijemaca, Nedića i četnika na prijelazu iz 1941. u 1942. predstavlja slučaj majora Jezdimira Dangića, bivšeg žandarmerijskog oficira, Srbina iz Bosne, koji je nedugo nakon što je prišao Mihailoviću u augustu 1941, bio poslan u Bosnu da se stavi na čelo četničkih formacija na tom području. U skladu s četničkom politikom u tom času, Dangić i njegove jedinice surađivali su u početku, iako rijetko, s partizanima i nastavili u izvjesnoj mjeri tu suradnju i nakon prekida između četnika i partizana u Srbiji. Ali prema izvještaju beogradske jedinice *Abwehra* (njemačke vojne obavještajne službe) od 29. septembra 1941, zasnovanom na izvještajima jednog pouzdanika koji je bio u dodiru s njim, Dangić je praktički od svog dolaska u Bosnu održavao kontakte s Nedićevom administracijom koja ga je podupirala; izvještaj kaže da je imao »dobre odnose s Nijemcima i da je činio sve kako bi izbjegao sukob između svojih trupa i Nijemaca.«[30] Dangićev prvotni cilj bio je da zaštiti srpsko stanovništvo od ustaša. Nakon početka sukoba između partizana i četnika u Srbiji, on je postao glavni faktor polarizacije između dviju grupa u istočnoj Bosni. Pod postojećim okolnostima Nijemce je zanimalo da ojačaju antipartizan-ski front u istočnoj Bosni, a svaku pomoć koju bi im Dangićeve jedinice, koje su navodno imale oko 10.000 ljudi, mogle pružiti, naravno da bi pozdravio Bader, glavni komandant Srbije, koji je bio odgovoran za borbu protiv ustanika i na teritoriju NDH. U januaru 1942. Dangićeva suradnja smatrana je još vrednijom, jer je u istočnu Bosnu stigao Tito s Prvom proleterskom brigadom. Kad su Nijemci i hrvatske kvislinške trupe otpočele 17. januara 1942. svojom operacijom u svrhu smirivanja istočne Bosne — koja je u partizanskoj terminologiji poznata kao druga neprijateljska ofenziva — Dangić je naredio četnicima da se ne odupiru neprijateljskim

snagama; za nekoliko dana Nijemcima je uspjelo probiti neke partizanske položaje i operacija je završila odbacivanjem partizana na jug, prema talijanskoj okupacionoj zoni.[31] Ali iz očitog razloga da dobiju četničku pomoć i da prodube jaz između partizana i četnika, Nijemci su Dangića - iako je još uvijek održavao kontakt s Mihailovićem - pozvali krajem januara u Beograd na dogovor s generalom Baderom i generalom Nedićem. Bader i Dangić su postigli sporazum, ali ga nisu potpisali.[32] Ti pregovori nisu bili unaprijed dogovoreni s njemačkim komandantom jugoistočne Evrope, generalom Kuntzeom, i on je samo obaviješten 5. februara, nakon što je sporazum već bio zaključen.[33] Unaprijed nisu konzultirane ni vlasti NDH, iako je ona bila njemački saveznik, a sporazum se ticao vrlo osjetljivog dijela njenog teritorija, ali kad su s tim u vezi pozvani u Beograd, predstavnici NDH i njemački poslanik u Zagrebu Kasche, kao i predstavnik njemačkog ministarstva vanjskih poslova pri glavnom komandantu Srbije Benzler, suprotstavili su se sporazumu. To protivljenje navelo je Badera da promijeni mišljenje i odlučio je da ne potpiše sporazum. Sam Kuntze sumnjao je da Dangić kao Srbin želi tek dobiti na vremenu, služeći se istočnom Bosnom kao poligonom za svoje jedinice i pripremajući to područje za kasnije priključenje Srbiji, pa je 12. februara stavio veto na zaključenje sporazuma. Usprkos činjenici da sporazum nikad nije bio potpisan i usprkos Kuntzeovom vetu, izgleda da su zainteresirane strane nastavile s kolaboracijom kroz nekoliko tjedana, iako s jasnim dogovorom da će Dangić djelovati samo u Bosni. Međutim, početkom aprila Dangić je načinio grešku i otišao u Srbiju gdje se sastao s Nedićevim predstavnicima i raznim četničkim vodama.[34] Kratko vrijeme nakon tih sastanaka, Dangić je po naređenju njemačkog komandanta jugoistočne Evrope uhapšen i poslan u zarobljenici logor u okupiranoj Poljskoj.[35] Nijemcima je bilo drago da su uklonili Dangića i zato što su sumnjali da on i još neki četnički oficiri u jugoistočnoj Bosni i u Hercegovini pokušavaju sklopiti izvjesne dogovore s Talijanima, za slučaj da krenu u istočnu Bosnu preko demarkacione linije. Ustaše su bili vrlo uznemireni i krajnje zabrinuti čitavom aferom Dangić, te raznim njemačkim, talijanskim i četničkim pokretima u istočnoj Bosni, vjerujući da se radi o uroti protiv Nezavisne Države Hrvatske. Nemoćni kao što su i bili, uspjeli su nekako ponovno opskrbiti i pojačati svoju Crnu legiju (oko 1.500 ljudi) i početkom aprila poslati je na područje između Sarajeva i rijeke Drine, gdje je četnicima nanijela velike gubitke i vršila krvoprolića među srpskim dijelom stanovništva.

30 Mikrofilm br. T-314, rola 1457, snimci 702-704, 711-712; mikrofilm br. T-501, rola 256, snimak 1138, i rola 257, snimak 1223. Vidi također Miletić, str. 135-139.

31 Za direktivu generala Badera od 3. januara 1942. o operacijama protiv pobunjenika u NDH (zapravo u istočnoj Bosni) vidi mikrofilm br. T-501, rola 247, snimci 677-690. Za jugoslavensko objašnjenje ove ofenzive vidi Đonlagić i Leković,*Njemačka ofan^iva na istočnu Bosnu -januar-februar 1942.* Vidi također mikrofilm br. T-501, rola 257, snimci 1283 i mikrofilm br. T-314, rola 1457, snimak 1091. Recentni jugoslavenski izvori procjenjuju jačinu trupa pod neposrednom Dangićevom komandom početkom 1942. na oko 4.500 ljudi. Miletić, str. 138.

32 Vidi mikrofilm br. T-501, rola 256, snimci 1098, 1105-1111, 1130, za zapisnike i službene njemačke izvještaje o razgovorima između njemačkih službenih lica, Nedića i Dangića, održanim u Beogradu između 30. januara i 2. februara 1942; tekst neuspjelog sporazuma od 1. februara 1942. nalazi se na snimku 1123. Po tom sporazumu, Dangić i njegovi odredi na području omeđenom rijekama Drinom, Savom i Bosnom, a na jugu njemačko-talijanskom demarkacionom linijom, trebali su se smjesta staviti pod njemačku komandu (konkretno generala Johanna Fortnera, komandanta 718. pješadijske divizije koji je imao i izvršnu vlast na području), uz obećanje da će ostati na njemačkoj strani čak i u slučaju općeg ustanka. Dangiću je kao komandno mjesto dodijeljen Zvornik. Trebao je pomoći pri pacifikaciji sjeveroistočne Bosne, poštujući princip da svaki Srbin, Hrvat i Musliman na tom području treba živjeti u miru; ubojstvo se kažnjavalo smrću. Na tom području postojeći organi vlasti NDH trebali su ostati, a gdje ih nije bilo trebalo ih je uspostaviti. Dangić je Nijemcima trebao pomagati na sasvim određeni način: širenjem vijesti o sporazumu s Nijemcima kako bi se stanovništvo umirilo, borbom protiv komunista, ako treba i izvan područja predviđenog sporazumom, čuvanjem željezničkih pruga, industrijskih i rudarskih poduzeća prema instrukcijama komandanta 718. divizije. Municiju za Dangićeve trupe trebao je dati glavni komandant Srbije. Zarobljenike koje je Dangić već držao, trebalo je osloboditi.

33 Mikrofilm br. T-501, rola 257, snimak 1278.

34 Ibid, snimak 1117, za kolaboraciju. Mihailović je 26. marta 1942. zabilježio u svoj dnevnik (primjerak se nalazi u arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu) glavne točke izvještaja majora Đurića s njegovog inspekcijskog putovanja po istočnoj Bosni, od kojih je svaka bila nepovoljna po Dangića. Dangić se ponašao svojeglavo, komanda mu uopće nije bila organizirana, a komandanti su mu bili nedisciplinirani; njegovi obračuni za novac koji je primao iz Srbije bili su neuredni, a što je najvažnije nije imao ni autoriteta ni ugleda na svom području, još se je više kompromitirao svojim kontaktima s kapetanom Matlom i Nijemcima.

35 Ibid, snimci 1103, 1215. Nakon oslobođenja Poljske Dangić je vraćen u Jugoslaviju. Sud u Sarajevu proglasio ga je 1946. krivim i osudio ga na smrt. Miletić, str. 135. Za pohvalu Dangićeve aktivnosti s nedićevskog stanovišta, vidi Krakov, II, 70-77, 106-107, 128-146.

Iako sporazum između Dangića i generala Badera nije nikada stupio na snagu, pomogao je da se raščiste odnosi između Nijemaca, generala Nedića i raznih četničkih vođa. Neko su vrijeme Nijemci po tom modelu uspostavljali kontakte s nekim četničkim komandantima. Komandant jugoistočne Evrope zabranio je svojom direktivom od 15. aprila 1942. jedinicama Wehrmachtada pregovaraju s bivšim pobunjeničkim grupama ili bilo kakvim nepriznatim oružanim jedinicama, jer bi se takvi pregovori tumačili ne samo kao slabost njemačke vojske, već i kao davanje nekog legalnog statusa takvim grupama; mogli bi, zatim, ograničiti slobodu djelovanja Wehrmachta i stvoriti nesporazume pri izvršavanju naredbi u njemačkim jedinicama. Održavanje kontakta s bivšim pobunjeničkim grupama u

svrhu nadzora, što je smatrao potrebnim, rezervirano je isključivo za Abwehr i policijske organe, koji za taj zadatak moraju upotrebljavati povjerljive ljude i tajne agente. Glavni komandant Srbije može policijskim organima dati zadatke koji prelaze nadzor samo s dopuštenjem komandanta jugoistočne Evrope.[36]

36 Mikrofilm br. T-501, rola 257, snimak 1213.ićeve snage i administraciju; bio je to pothvat u kojem su četnici imali mnogo uspjeha.

KOLABORACIJA S TALIJANIMA U CRNOJ GORI

Za razliku od drugih krajeva Jugoslavije, ustanak ljeti 1941. u Crnoj Gori imao je općenarodni karakter, koji su pokrenuli komunisti s njihovim pristalicama, a pridružili su im se i crnogorski nacionalisti ili *bjelaši,* koji su zastupali uske veze sa Srbijom. Protivnici su im bili Talijani i crnogorski separatisti ili *zelenaši,* pod vodstvom Sekule Drljevića i starog crnogorskog generala Krsta Popovića.[37] Ustanak je izbio 13. jula 1941, ali nije bio dobro pripremljen, pa se nakon nekoliko uspješnih tjedana suočio s ozbiljnim porazima. Prosrpski nacionalisti priznali su poraz i htjeli prestati s borbom; partizani su odlučno htjeli nastaviti. To je dovelo do razdvajanja puteva. Negdje u jesen nacionalisti su došli u dodir s Talijanima, nudeći im svoju pomoć protiv partizana. Težnja za kolaboracijom vrlo je ojačala nakon što su Crnogorci čuli za raskid između Mihailovićevih četnika i partizana u Srbiji. Nacionalističke grupe u Crnoj Gori odaslale su krajem novembra u Srbiju kapetana Đurišića ne bi li utvrdili kakva je situacija u Srbiji, te stupili u direktni kontakt s Mihailovićem. Tokom te posjete Mihailović je Đurišiću dao usmene instrukcije i imenovao ga komandantom svih četničkih odreda u Sandžaku. Za komandanta svih četničkih snaga u staroj Crnoj Gori imenovao je majora Lašića. Mihailović je u svojoj uputi od 20. decembra (razmatranoj u prethodnoj glavi) ocrtao opće principe četničkog programa i naznačio specifične dužnosti s obzirom na organizaciju i buduće aktivnosti četnika u Sandžaku i u Crnoj Gori. Drugom polovinom decembra Đurišić i Lašić počeli su mobilizirati ljude u Crnoj Gori i organizirati ih u posebne jedinice kao konkurenciju partizanskim odredima, a do sredine januara te su se jedinice našle u oružanom sukobu s partizanima.[38] Konflikt između dvije grupe ubrzala su dva događaja na partizanskoj strani. Jedno je bio slom partizanskog napada na talijanski garnizon u Pljevljima početkom decembra, u kojem su partizani imali nekoliko stotina mrtvih i ranjenih i koji je doveo do osipanja partizanskih i prelaženja u četničke redove. Drugi događaj bio je »lijeva devijacija« medu partizanima u Crnoj Gori i primjena terora protiv stvarnih i potencijalnih neprijatelja, s obrazloženjem - ne uvijek istinitim - da surađuju s neprijateljem.

37 Drljević je bio glavni crnogorski separatistički voda koji je pomogao Talijanima da organiziraju proglašenje »nezavisne« države Crne Gore, 12. jula 1941; taj potez se slomio pod zamahom općeg ustanka koji je počeo slijedećeg dana. Vjerujući da je Drljevićev život u opasnosti, Talijani su ga u septembru poslali u internaciju u Italiju, ali poslije nekoliko mjeseci uspjelo mu je pobjeći i vratiti se u njemački dio NDH. Negdje u 1944. Drljević je

formirao Crnogorsko državno vijeće u Hrvatskoj i radio na uspostavljanju crnogorske države uz pomoć hrvatskih i njemačkih vlasti. Potkraj rata postao je aktivan u vezi s Đurišićevim crnogorskim četnicima (vidi Glavu 12). Pajović, »Politička akcija Sekule Drljevića«, str. 75-80.

Do sredine februara 1942. pojedini četnički komandanti i komandanti raznih talijanskih divizija počeli su sklapati svoje prve formalne sporazume. Prvi sporazum sklopljen je 17. februara između predstavnika pukovnika Baje Stanišića i komandanta talijanske divizije »Taro«.[39] Tome je uskoro slijedio sporazum između predstavnika kapetana Đurišića i vojnog guvernera i komandanta talijanskih Trupa Crne Gore, generala Pirzia Birolia, o kolaboraciji Đurišićevih četnika s talijanskim snagama na području divizije »Venezia«, a 6. marta zaključen je sporazum između pukovnika Stanišića i generala Pirzia Birolia.[40] Svi ti sporazumi podrazumijevali su ili zajedničku akciju ili samostalno četničko djelovanje protiv partizana koje su vodili komunisti. U oba slučaja Talijani su davali oružje i snabdijevali četničke formacije. Devetog marta su brojni Crnogorci, koji su bili profesionalni ili rezervni oficiri Jugoslavenske kraljevske vojske, održali konferenciju na Cetinju, na kojoj je kao zapovjednik svih nacionalističkih snaga u Crnoj Gori izabran general Blažo Đukanović. Bio je to izbor koji je i Mihailović u potpunosti prihvaćao, a koji je možda zaista sam i sugerirao.[41]

38 Jovanovič, I, 441-485.

39 Dokumenti o izdajstvu Dra^e Mihailovića, I, 65. Pukovnik Stanišič bio je jugoslavenski oficir koji je sudjelovao u ustanku od 13. jula i bio je član crnogorskog pobunjeničkog štaba. Nakon što je ustanak pretrpio neke poraze, on se povukao iz akcije, ali se u februaru 1942. pojavio čvrsto na strani četnika i ostao je s njima sve do svoje smrti u oktobru 1943.

40 Ibid, 40; Jovanovič, str. 508, 511-512.

41 Jovanovič, str. 497.

Između marta i juna 1942. četnici su tako stekli priličnu moć u Crnoj Gori, zahvaljujući dijelom sporazumu s Talijanima, te oružju i opremi koju su dobili od njih, a dijelom i slabljenju partizana, kojem su u velikoj mjeri bili krivi partizanski ekscesi na liniji »lijeve devijacije«. Budući da je Talijanima glavni cilj sporazumijevanja s četnicima bio da gubitke svojih trupa svedu na minimum, mnogo su polagali na pomoć četnika u operacijama za izbacivanje partizana iz Crne Gore i istočne Hercegovine, u proljeće 1942. (Treća neprijateljska ofenziva u partizanskoj terminologiji).[42]

42 Oslobodilački rat, I, 212-218.

Kako je rat napredovao, četničko-talijanska kolaboracija u Crnoj Gori prerasla je prve formalne sporazume između pojedinih četničkih komandanata i komandanata raznih

talijanskih divizija. Ti su se sporazumi odnosili samo na neka posebna područja. U namjeri da

se prošire ta područja i da se pojačaju sve četničke snage u Crnoj Gori, te da se održe u borbenoj pripravnosti, tako da Talijani imaju što manje gubitaka, izrađen je i 24. jula potpisan opći sporazum između generala Đukanovića i generala Pirzia Birolia, dakle dva mjeseca nakon Mihailovićevog dolaska u Crnu Goru.[43] Budući da je sporazum očito ostao na snazi tokom te godine kad je Mihailović bio u Crnoj Gori, može se pretpostaviti da je za njega znao i da je bio zadovoljan njegovim odredbama. To se može izvesti također iz Mihailovićevih vlastitih izjava (vidi niže, str. 218 u knjizi).

43 Za tekst ovog sporazuma vidi *Zbornik DNOR,* tom 111, sv. 4, str. 527-530.

Sporazum Pirzio Biroli-Đukanović sadržavao je nekoliko vrlo izričitih klauzula: četnici trebaju beskompromisno nastaviti borbu protiv komunista i surađivati s talijanskim okupacionim vlastima u uspostavljanju i održavanju reda i mira u zemlji; tri »leteća odreda« (slična jedinicama uključenim u *Militia volontaria anticomunista,* ili MVAC, u područjima pod komandom talijanske Druge armije) pod komandom Đurišića, Stanišića i Popovića, svaki po 1.500 ljudi, bila su i službeno priznata;[44] uzajamnim dogovorom treba urediti plaćanje, hranu, oružje i pomoć porodicama četničkih dobrovoljaca; treba formirati Odbor crnogorskih nacionalista od sedamnaest članova (u stvari sankcionirati jedan već postojeći odbor kojem je na čelu general Đukanović). Sporazumom se također utvrđuje da nacionalistički pokret i odbor koji ga vodi nema drugih političkih ciljeva osim da slomi komunizam, te da osigura red, mir i dobrobit crnogorskom stanovništvu. Zaključna odredba ugovora posebno je značajna: »Odbor Nacionalista Crne Gore obavezuje se da će upotrijebiti svu svoju moć i autoritet na održavanju reda i discipline u zemlji i da će sprečavati svaku eventualnu akciju koja bi mogla da bude uperena protiv italijanskih vlasti.«[45]

44 Ti su leteći odredi u stvari već postojali i Talijani su se njima služili, što dokazuje naredba koju je general Pirzio Biroli izdao 10. juna 1942. za operacije protiv partizana, iako karta priključena toj naredbi pokazuje da nisu bili angažirani kao zasebne trupe, već su bili raspoređeni između velikih talijanskih jedinica. Mikrofilm br. T-821, rola 60, snimci 3-6.

45 O tekstu ovog sporazuma vidi *Zbornik DNOR,* tom III, sv. 4, str. 530.

Četnici u Crnoj Gori postali su važan dio talijanskog okupacionog režima. Kontrolirali su seoska područja i omogućavali Talijanima da se koncentriraju na održavanje svoje vlasti u gradovima i da osiguravaju komunikacije između njih. Crnogorski separatisti kolaborirali su, naravno, s Talijanima već od početka okupacije i, tokom prve polovine 1942, separatisti i četnici unekoliko su se sporazumjeli o zajedničkoj kolaboraciji s Talijanima. Ali, jer su njihovi ciljevi bili dijametralno suprotni, odnosi između dvije grupe bili su uvijek vrlo labavi. U nekim ključnim slučajevima, kao što je npr. pohod crnogorskih četnika na Hercegovinu za vrijeme bitke na Neretvi, među njima uopće nije bilo suradnje. Obje grupe zanimalo je da dobiju što

više od Talijana - organizirajući svoje snage do dozvoljene granice, s talijanskim naoružanjem, plaćom i opskrbom, s talijanskom hranom za civilno pučanstvo koje je podržavalo četnike — sve sa svrhom da se vodi što efikasnija borba protiv partizana. Mihailović je ovdje, kao i u Srbiji s legaliziranim četnicima, htio imati spremnu i gotovu vojsku, koja će se u povoljnom trenutku okrenuti protiv neprijatelja i ujediniti se s ostalim njegovim snagama, te uz pomoć zapadnih Saveznika iznijeti Mihailovića na vlast.

Kroz gotovo godinu dana — od juna 1942. pa negdje do aprila 1943 - četnici su u Crnoj Gori bili u svojim namjerama izrazito uspješni: uz onih 3.500 ljudi koje su organizirali kao talijanske pomoćne snage u Crnoj Gori pod uvjetima sporazuma Pirzio Biroli-Đukanović, imali su nekoliko puta više ljudi pod oružjem koji nisu bili u talijanskim pomoćnim trupama, ali su na sličan način bili angažirani u borbi protiv partizana.[46] U stvari su četnici kontrolirali vrlo velik dio čitave pokrajine.

46 Jedan interni memorandum talijanskog ministarstva vanjskih poslova, od 2. januara 1943. (mikrofilm br. T-821, rola 247, snimci 736 — 740) procjenjuje da je uz 3.500 četnika u pomoćnim trupama (zapravo, prema sporazumu Pirzio Biroli-Đukanović četnici su imali samo 3.000 ljudi u tim jedinicama) u Crnoj Gori bilo 31.500 četnika pod oružjem. Ovaj broj je potpuno nerealan, osim možda kao procjena broja ljudi koji bi mogli biti mobilizirani na područjima pod četničkom kontrolom.

Jednom prilikom - za vrijeme bitke na Neretvi, konačne faze operacije *Weiss* - Talijani su crnogorske četnike upotrijebili i van njihove pokrajine; ali za tu operaciju četnici su istovremeno imali i Mihailovićeva naređenja za borbu protiv partizana.[47]

47 Dokumenti o izdajstvu Dra^e Mihailovića, I, 424.

KOLABORACIJA S TALIJANIMA U NDH

Četnička suradnja s Talijanima u anektiranim dijelovima Dalmacije i po dijelovima Nezavisne Države Hrvatske koje su okupirali Talijani, bila je slična kolaboraciji u Crnoj Gori, s tom razlikom da su uvjeti bili kompleksniji, i to zbog toga što su hrvatski kvislinški i njemački interesi bili direktno uvučeni u igru, a nesporazumi između grupa predvođenih komunistima i srpskih nacionalističkih grupa koje su sudjelovale u ustanku, jula 1941, pojavili su se mnogo brže nego u Crnoj Gori.[48] Partizani su u isti red svrstavali i hrvatske kvislinške snage i okupatora, smatrajući ih fašističkim neprijateljima; srpski nacionalisti mrzili su ustaše, ali su se skanjivali napadati Talijane i zaista su već u julu i augustu pokušali pridobiti Talijane da im pomognu suprotstaviti se brutalnim antisrpskim mjerama ustaša.[49] Ti rani dodiri, u kojima je važnu ulogu igrao srpski političar iz Like Stevo Rađenović, jasno su izloženi u izvještaju komandanta talijanskog Šestog armijskog korpusa, generala Renza Dalmazza, poslanog 17.

januara 1942. talijanskoj Drugoj armiji pod naslovom »Dodiri s vođama četničkih formacija.«[50] Pored veza s Rađenovićem, Dalmazzo je posebno pribilježio kontakte s dvojicom četničkih vođa, koji su na tom području igrali vodeću ulogu, vojvodama Ilijom Trifunovićem-Birčaninom i Dobroslavom Jevđevićem, te njihove političke poglede. Oba su ta čovjeka bila naklonjena Talijanima; vjerujući da bi širenje talijanske okupacije na cijelo područje Bosne i Hercegovine bilo najbolje ratno rješenje za srpsko stanovništvo te pokrajine, tražili su u Talijanima saveznika protiv ustaša i partizana.[51]

48 Praktično su se sve ove nacionalističke grupe tokom posljednjih mjeseci 1941. identificirale kao četničke.

49 Dana 11. augusta 1941, dakle prije nego što je došlo do polarizacije medu grupama otpora, četnički i partizanski predstavnici iz Like sastali su se s predstavnicima talijanske vojske, u selu Otrić, zapadna Bosna. Četnički predstavnici dali su izjavu koju su partizani također potpisali i u kojoj se kaže da su ustaški progoni Srba glavni razlog ustanka, da borba i sabotaža neće biti uperene protiv Talijana, te da će se »zajedno (s Talijanima) boriti protiv svih komunističkih akcija na tim područjima«. Sve partizanske i četničke potpisnike ubrzo su uhapsile jedinice pod partizanskom komandom u zapadnoj Bosni. Pritisak seljaka s tog terena uskoro je doveo do njihovog puštanja, ali niti jedna partizanska grupa nije više u budućnosti potpisala nešto slično takvoj izjavi. Vidi Stanisavljević, str. 68-71. Vidi također Žurić, str. 200-202.

50 Mikrofilm br. T-821, rola 53, snimci 697-702. Ovaj izvještaj izgleda da su ubrzali zaključci preliminarnog dogovora sa četnicima šest dana ranije, budući da je sporazum, o kome će uskoro biti riječi, bio priključen Dalmazzovom izvještaju kao dodatak.

51 Vidi izvještaj generala Roatte, novog komandanta talijanske Druge armije, Generalštabu talijanske vojske, 2. februara 1942, kojem je priključen i Jevđevićev memorandum. *Ibid,* snimci 1162-1171.

Politika generala Dalmazza prema četnicima imala je dva cilja: prvo, da izbjegne svaku borbu s njima; drugo, da navede većinu, ako već ne sve, da se pridruže borbi protiv partizana, što bi po njegovu mišljenju bila »ogromna korist« za Talijane. Predložio je pojačanje samo onih odreda za koje se zna da su prijateljski raspoloženi prema Talijanima, a da se kolebljivi odredi razoružaju; on bi, također, na područjima na kojima su nastanjeni Srbi u većini, uklonio Hrvate iz lokalnih organa vlasti i zamijenio ih Srbima.[52] Kao što će se uskoro pokazati, politika talijansko-četničke kolaboracije znatno je uznapredovala i bila sistematizirana pod rukovodstvom generala Roatte, komandanta talijanske Druge armije tokom 1942, a tu su politiku provodili i svi talijanski komandanti na anektiranim ili okupiranim područjima Hrvatske, Dalmacije, Bosne i Hercegovine, kao i u Sloveniji s pomoću vojnih snaga antikomunističkih grupacija.

52 Ibid, snimak 701.

Nisam pronašao nikakav tekst sporazuma između četnika i komande talijanske Druge armije koji bi bio usporediv sa sporazumom Đukanović-Pirzio Biroli u Crnoj Gori. Ali postoje tekstovi nekih manje općenitih sporazuma i mnogo drugih dokaza tijesne talijansko-četničke kolaboracije na području koje je okupirala talijanska Druga armija. Prvi je, izgleda, bio preliminarni sporazum zaključen 11. januara 1942. između predstavnika talijanskog Šestog armijskog korpusa, kapetana Angela de Matteisa, i četničkog predstavnika iz jugoistočne Bosne Mutimira Petkovića.[53]Sporazum je trebao stupiti na snagu nakon što ga potpišu i talijanske i četničke komande područja, kao i major Boško Todorović, Mihailovićev glavni predstavnik u Bosni i Hercegovini. Kasniji događaji nagovještavaju da su sporazum potpisali svi zainteresirani. Sporazum sadrži sedam specifičnih odredbi: 1) ako bi Talijani okupirali istočnu Bosnu, oni i četnici na tom području suzdržali bi se od međusobnog oružanog sukoba; 2) četničkim odredima u istočnoj Bosni bit će dopušteno da zadrže oružje, jer će im ono biti potrebno nakon talijanskog povlačenja s tog područja; 3) u svim područjima koja su »oslobodili« četnici (misleći, vjerojatno, od hrvatskih kvislinških snaga ili od partizana) sve će vojne i policijske formacije NDH biti razoružane; 4) na svim područjima u kojima su katolici (Hrvati) u manjini, lokalne vlasti NDH bit će zamijenjene srpskim vlastima, koje će funkcionirati paralelno s talijanskom vojnom administracijom; 5) na tim područjima srpskom stanovništvu bit će zagarantirana osobna, nacionalna i vjerska sloboda, kao i pravo vlasništva; 6) Talijani trebaju pomoći da se puste Srbi iz tih područja koji su u ustaškim koncentracionim logorima, jer bi to vrlo pomoglo suzbijanju komunističke protivčetničke propagande; 7) sklopit će se ugovor o trgovini između Talijana i četnika.

53 Za tekst ovog sporazuma vidi *ibid,* snimci 704-705. Petković je bio jedan od oficira koje je Mihailović poslao u Bosnu da rade na organiziranju bosanskih četnika. *The Trial oj Dra\a Mihailović,* str. 134.

Iako je sporazum od 11. januara bio usmjeren uglavnom protiv ustaša, jer četnici i partizani u ovim područjima nisu još bili potpuno raskinuli, nema sumnje da su Talijani, kao što je tvrdio Dalmazzo, bili veoma svjesni kakvu im pomoć protiv partizana četnici mogu pružiti. Vrlo skoro - iako ne još u to vrijeme - glavni interes i četnika i Talijana postat će međusobna pomoć u borbi protiv partizana.

U namjeri da izradi smjernice za politiku *(Linea di condotta)* svoje komande prema NDH, četnicima i partizanima, general Roatta uputio je između 30. januara i 9. februara 1942. niz memoranduma generalu Vittoriu Ambrosiu, svom prethodniku na položaju komandanta Druge armije, koji je sada bio načelnik generalštaba kopnene vojske.[54] Roattu je najviše zanimalo povlačenje velikog dijela talijanskih trupa iz Zone II i III i pregrupiranje ostatka u niz jakih garnizona, kako bi smanjio gubitke; problem je bio u tome kako ispuniti prazninu koja će nastati, a da se ozbiljno ne oštete talijanski interesi. Budući da su glavnu opasnost predstavljali partizani, glavnu protutežu su očito, pored hrvatskih kvislinških snaga,

predstavljali četnici. U odgovoru na Roattine memorandume, general Ambrosio je 13. februara rekao da s obzirom na Hrvate treba pokazati maksimum lojalnosti, ali talijanska politika prema njima ne smije pokazati »ni neodlučnost, ni slabost, a čvrstu ruku ako treba.« Sa četnicima, rekao je, situacija je prilično neodređena, dijelom zbog toga što politika njihovih raznih vođa nije jasna. U svjetlu talijanske politike prema NDH, treba izbjegavati svako pregovaranje sa četnicima, ali dodiri s njima, kad to situacija i lokalne prilike zahtijevaju, bili bi preporučljivi. Što se komunista tiče: »borba do ogorčenog svršetka.«[55]Drugim riječima, dok je politika prema NDH i partizanima pod komunističkim vodstvom bila vrlo dobro definirana, Roatta je imao manje-više slobodne ruke da sam određuje svoju politiku prema četnicima.

54 Mikrofilm br. T-820, rola 53, snimci 1162-1164, 1173-1179.

55 Ibid, snimak 1161.

Kako je upotrijebio tu slobodu pokazuje njegov izvještaj o četnicima, koji je 6. marta 1942. podnio Generalštabu kopnene vojske. Njegova politika zasnivala se na četiri točke:

Poduprijeti četnike u dovoljnoj mjeri da se bore protiv komunista, ali ne toliko da bi im to dopustilo preveliku širinu akcije; zahtijevati i osigurati da se četnici ne bore protiv hrvatskih snaga i vlasti; dopustiti im da protiv komunista operiraju na svoj račun (tako da »pokolju jedni druge«); i konačno, dopustiti četničkim grupama da djeluju paralelno s talijanskim i njemačkim snagama, kao što rade nacionalističke grupe (četnici i separatisti) u Crnoj Gori.[56]

56 Ibid, kadar 1068. Na sastanku talijanskih, njemačkih i hrvatskih kvislinških generala (28. marta 1942, malo prije početka tzv. treće neprijateljske ofenzive) pitanje četnika bilo je opet pomno razmatrano. Tom prilikom je general Roatta izjavio da su svi komunisti neprijatelji te da s njima neće biti pregovaranja. Četnici su druga stvar: »Četnici su u stvari neprijatelji NDH, ali nisu neprijatelji Osovine i stoga je za sada korisno pregovarati s njima... borbu protiv četnika trebat će nužno poduzeti kasnije i zajednički.« Mikrofilm br. T-501, rola 257, snimak 1108.

U svojim poslijeratnim memoarima, Roatta je potpunije objasnio svoju politiku:

Četnička politička obojenost, njihovi indirektni odnosi sa »saveznicima« i njihov program za budućnost nisu zanimali tog komandanta i on je »ignorirao« te stvari. On je samo utvrdio i iskorištavao postojeću činjenicu da su na teritoriju pod njegovom komandom »četnici« djelovali u našu korist. Tim gore po Hrvate i Nijemce u drugim krajevima, koji nisu htjeli ili znali da od četnika stvore svoje saveznike.

Tako smo usprkos protestima Berlina i Zagreba i naporima vlade u Rimu (koja je često mijenjala svoje mišljenje i napokon prihvatila njemačko stanovište) sa svoje strane nastavili kolaborirati s »četnicima«. Dotične formacije snabdijevali smo oružjem itd. i tako ih učinili regularnim (kao što su bile i druge dobrovoljačke formacije) sve dok nisu dosegle ukupnu jačinu od oko 30.000 ljudi.[57]

57 Roatta, str. 177. Malo prije svog premještaja, 3. januara 1943, Roatta je rekao maršalu Ugu Cavalleru, načelniku talijanske Vrhovne komande, da su četnici jedina »ping pong loptica« na području pod njegovom komandom, tako da je potrebno zadržati ih na talijanskoj strani. Cavallero, str. 429. Vidi također Stanisavljević, str. 95, 125, 129, 137.

Ustaška vlada protivila se, naravno, talijanskoj politici, ali nije imala izbora, jer je po uvjetima talijansko-hrvatskog ugovora (zaključenog u Zagrebu 19. juna 1942.) koji se ticao povlačenja oko polovice talijanskih snaga iz Zona II i III, morala preuzeti teret održavanja četničke antikomunističke milicije, koju su osnovali i do tog vremena izdržavali Talijani — naravno, s tim da četnici priznaju suverenitet NDH.[58]

Tako je tokom 1942. i 1943. najveći dio četničkih snaga u onim dijelovima hrvatske marionetske države koje su okupirali Talijani bio organiziran kao talijanske pomoćne trupe, u formi dobrovoljačke antikomunističke milicije *(Militia volontaria anti comunista* ili MVAC). Prema generalu Giacomu Zanussiju, koji je još kao pukovnik bio pomoćnik načelnika štaba Roattine Druge armije, u talijanskim dijelovima marionetske Hrvatske bilo je 19.000 — 20.000 četnika u MVAC, a Talijani su ih opskrbili slijedećom opremom: sa 30.000 pušaka, 500 mitraljeza, 100 bacača, 15 artiljerijskih oruđa, 250.000 ručnih bombi, 7,000.000 metaka, 7.000-8.000 pari obuće. Bila im je obećana još neka oprema, ali izgleda da im nije isporučena, jer je Roatta bio premješten.[59]Vjerojatno je, također, da ta lista ne uključuje oružje, municiju i opremu koja je četnicima isporučena za vrijeme sve tri faze operacije *Weiss,* (tzv. četvrte neprijateljske ofenzive), zimi 1942/1943, čije su količine morale biti znatne.

58 Mikrofilm br. T-501, rola 264, snimci 649-661, osobito snimci 658-661.

59 Zanussi, I, 248-249.

Snagu i raspored jedinica MVAC na području Superslode krajem februara 1943. pokazuje nam tablica 4, zasnovana na detaljnim talijanskim podacima. Te jedinice, koje su varirale od samo dvadesetak ili četrdesetak ljudi do formacija koje su brojale i tisuću ljudi, bile su iz političkih razloga razasute na golemom području i podređene komandama mnogobrojnih talijanskih divizija. Na području 6. armijskog korpusa (južna Dalmacija i većina Hercegovine) neke su MVAC jedinice bile sastavljene isključivo od katolika ili od muslimana, a na području 18. armijskog korpusa postojao je vrlo malen katolički MVAC odred.

TABLICA 4. JEDINICE MVAC U TALIJANSKOJ SLUŽBI, 28. FEBRUARA 1943.

jedinica	Pravoslavni	Katolici	Muslimani	Ukupno	Odredi	Divizije
5. armijski korpus	4.313*	-	-	4.313	20	Lombardia 2 Re 18
6. armijski korpus	8.385	511	780	9.676	22	Marche 6 Messina 2 Murge 14
18. armijski korpus	7.816[b]	321	–	8.137	21	Sassari 17 Bergamo 4
Ukupno (okupirana zona)	20.514	832	780	22.126		
Slovenija (ll.A.K.)				5.145	40	Isonzo, Cacciatori delle Alpi, Pogranične straže
Dalmacija (18.A.K.)				882	13	
Kotor (6.A.K.)				1.474	3	
Ukupno (anektirane zone)				7.501		
Sveukupno				29.627		

Izvori: Mikrofilm br. T-821, rola 31, snimci 218-223

a) Sve četničke jedinice na području 5. armijskog korpusa bile su pod komandom potpukovnika Ilije Mihića.

b) Od tog broja je 2.807 ljudi prebačeno iz Hercegovine u sjevernu Dalmaciju i bili su pod komandom majora Petra Baćovića. Međutim, ime glavnog četničkog komandanta na tom području, vojvode Momčila Đujića, ne spominje se.

Vrlo je važan dokument, koji se odnosi na antikomunističku miliciju, memorandum talijanskog Generalštaba kopnene vojske od 20. marta 1943. pod naslovom: »Ponašanje četnika.« Nakon što je raspravio jačinu četnika organiziranih u antikomunističku miliciju, kontrolu koju nad njima ima Draža Mihailović i vjerojatne ciljeve tih snaga, memorandum postavlja pitanje moguće preorijentacije ovih trupa na neprijateljstva prema Italiji s obzirom na promjenu vojne situacije na Balkanu, a posebno na mogućnost anglo-američkog iskrcavanja na jugoslavenskom teritoriju. Razmatrajući značajan doprinos ovih trupa u

zajedničkoj borbi protiv subverzije i činjenicu da su na četničko ponašanje utjecale duboke promjene vojne situacije na Balkanu, potrebno je, navodi se u memorandumu, primijeniti jake kontrolne mjere. U tu svrhu izgleda da će od posebnog interesa biti slijedeće mjere:

držati četničke snage u malim odredima, strogo se pridržavajući teritorijalnog principa, a posebno izbjegavati ujedinjenje crnogorskih i hercegovačih jedinica s jedinicama Dinarskog područja, Like i Slovenije, kako bi se onemogućilo da te snage poprime unificirani i organski karakter, koji bi tokom vremena mogao postati centar podrške za rekonstrukciju ujedinjene Velike Jugoslavije; treba izbjegavati stvaranje novih jedinica, a oružje i municiju davati samo u apsolutno nužnoj količini.[60]

60 Mikrofilm br. T-821, rola 247, snimci 746-748.

U martu 1943, dok se ovaj memorandum pisao, situacija se u talijanskoj zoni vrlo brzo mijenjala, pa su razne misli iz ovog memoranduma pretekli događaji o kojima će kasnije biti više riječi.

Komandant četničkih jedinica organiziranih u MVAC, kao i ostalih četničkih formacija u Dalmaciji, Hercegovini, zapadnoj Bosni i jugozapadnoj Hrvatskoj, bio je vojvoda Trifunović-Birčanin, koji je u oktobru 1941. iz Crne Gore došao u Split, a komandu je od Mihailovića dobio u proljeće 1942.[61] I četnički i talijanski dokumenti jasno ukazuju na to da je njegova uloga oficira za vezu između četnika i talijanske Druge armije bila važna baš kao i njegova komanda nad četničkim formacijama na tim područjima. Birčaninu je bilo podređeno nekoliko važnih četničkih komandanata. U sjevernoj Dalmaciji bio je to samozvani vojvoda Momčilo Đujić, u Lici potpukovnik Ilija Mihić i major Slavko N. Bjelajac (obojicu je postavio Mihailović), u Hercegovini i jugoistočnoj Bosni bili su potpukovnik Petar Baćović (imenovao ga je Mihailović) i samozvani vojvoda Dobroslav Jevđević, koji je tijesno surađivao s Birčaninom u stvaranju veza s Talijanima. Birčanin je već dugo bio slabog zdravlja i umro je u februaru 1943, ali njegovi glavni pomoćnici (Jevđević, Đujić, Baćović i Radovan Ivanisevic) obećali su Talijanima da će nastaviti s njegovom politikom tijesne suradnje i nastaviti s borbom protiv partizana.[62] Nekoliko tjedana kasnije Mihailović je za Birčaninova nasljednika imenovao potpukovnika Mladena Zujovića (poznatog i pod imenom Aćimović), pravnika u civilu i člana četničkog Centralnog nacionalnog komiteta. Žujović je na tom položaju ostao sve do kapitulacije Italije.[63]

61 Stanisavljević, str. 80-83, i *passim.*

62 Vidi poruku koju je general Umberto Spigo, komandant 18. armijskog korpusa poslao Superslodi 5. februara 1943. Mikrofilm br. T-821, rola 247, snimak 774. Talijani su čvrsto držali Birčanina, jer mu je porodica bila s njim u Splitu, a također i Jevdevića, kome su brat i zaručnica bili internirani u Italiji. Vidi *ibid,* rola 252, snimak 303.

63 The Četniks, str. 68-74. Prema istom izvoru, za vrijeme kapitulacije Italije Bjelajac i Žujović pobjegli su Saveznicima u Italiju i kasnije otišli u Kairo. Bjelajac je nakon rata otišao u Sjedinjene Države i postao je oficir američke armije, specijaliziravši se za nekonvencionalno i psihološko ratovanje. Poslije umirovljenja objavio je seriju članaka o gerilskom ratovanju i borbi protiv ustanika, ali ne pozivajući se na Jugoslaviju.

Može se postaviti pitanje da li je general Mihailović znao za tu suradnju svojih komandanata s Talijanima. Mnogi dokumenti dokazuju da je znao, a Mihailović je to i sam rekao govoreći 28. februara 1943. u Gornjem Lipovu (vidi Glavu 8). Tokom suđenja Mihailović je priznao da je znao za kolaboraciju svojih komandanata s Talijanima, te da je to primijetio čim je došao u Crnu Goru.[64]Ne samo Mihailović, već i vlada u emigraciji čula je, kao što ćemo vidjeti, na mnoge načine tokom 1942. za tu suradnju.

64 The Trial of Draja Mihailović, str. 146, 194.

Postoji obilje drugih dokumenata o četničkoj kolaboraciji s Talijanima. Među najzanimljivijima su oni koji se odnose na sastanke Trifunovića-Birčanina i generala Roatte u septembru 1942, o kojima će se kasnije reći više. Tu je također naredba generala Roatte od 11. januara 1943. o »Zimskoj operaciji« (tj. o talijanskom sudjelovanju u operaciji *Weiss* 1), u kojoj se između ostalog specificiraju zadaci kolaborirajuće četničke antikomunističke milicije, i tekst jednog sporazuma, vjerojatno s početka 1943, između Jevđevića i Talijana, o problemu legalizacije još više četničkih jedinica u jugoistočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini, to jest o pojačanju efektiva MVAC, uključujući i snabdijevanje opremom, oružjem i novcem.[65] Obimna korespondencija između raznih četničkih komandanata na tom području također otkriva suradnju s Talijanima.[66]

65 Dokumenti o izdajstvu Dra^e Mihailovića, I, 351-357.

66 Vidi osobito korespondenciju tokom ključnog perioda u posljednjoj fazi operacije *Weiss, ibid,* I, 394-487.

Neke osobito zanimljive informacije uključene su u izvještaj koji je 13. januara 1943. podnio Glavnom komandantu jugoistočne Evrope njemački general Glaise, a tiče se posjeta generala Roatte Zagrebu, kratko prije njegovog premještaja sa položaja komandanta Superslode. U izvještaju se kaže:

S obzirom na problem četnika koji je pokrenuo Pavelić, ispalo je da Roatta pod svojom zastavom ima 3.000 četnika oko Plaškog i Vrhovina, 8.000 oko Knina od kojih su 3.00() iz Hercegovine i još 8.000 u Hercegovini - što ukupno iznosi 19.000 četnika. Da ti četnici ne čine ni koraka bez istovremenih naređenja DM (Draže Mihailovića) poznato nam je iz neosporivih dokumenata. 7.000 tih četnika naoružavaju, snabdijevaju i plaćaju Talijani. A samo još pred nekoliko tjedana Roatta se kleo Hrvatima da ima tek 1.500 četnika u svojoj

službi i da im više neće dati ni jednu jedinu pušku! Štoviše, Roatta je rekao Paveliću da bi moglo doći vrijeme kad će za pacifikaciju Hercegovine biti potrebno pozvati i onih 20.000 četnika koji su smješteni u Crnoj Gori, a služe Talijanima. Takoder je planirano povećanje tog kontigenta za daljnjih 10.000 ljudi. Uzme li se u obzir sve to, Roatta sigurno ne razmišlja o razoružanju svojih četnika. Takoder je zanimljivo primijetiti, da je grof Ciano prije nekoliko tjedana rekao hrvatskom poslaniku u Rimu, Periću, da se Hrvati moraju obratiti njemačkom Wehrmachtu i pomoću njega izvršiti pritisak na talijansku Comando Supremo s obzirom na problem četnika.[67]

67 Mikrofilm br. T-501, rola 264, snimci 568-569.

U stvari su se Roatta i Pavelić na tom sastanku složili da zbog operacija protiv partizana smjesta treba poslati izvjestan dio crnogorskih četnika u centralni dio zapadne Bosne. Taj plan je ubrzo napušten, ali kao što će se pokazati kasnije, tokom bitke na Neretvi u februaru i martu 1943, glavnina crnogorskih četnika, koji su služili kao talijanske pomoćne trupe, poslana je u Hercegovinu da pomogne u borbi protiv partizana.[68]

68 Dokjimenti o izdajstvu Dra^e Mihailovića, 1,326 — 50, 373-376 i *passim.*

Kolaborirajući s Talijanima u talijanskim dijelovima NDH, četnici su imali i neposredne i dugoročne ciljeve. Temeljna ideja bila je borba protiv partizana, ali oni su se također angažirali u akcijama protiv hrvatskih kvislinških snaga i vlasti, koje su bile predstavnici državne ideje neprihvatljive Srbima i neprijatelji srpskog stanovništva na tom području. Zbog toga je četnička kolaboracija postala jedan od glavnih kamena spoticanja u odnosima Italije i ustaške države. Kritička reakcija na ovu kolaboraciju vidljiva je iz mnoštva ustaških protesta, pismenih i usmenih, zbog važnih, a često i zbog trivijalnih stvari, koji su upućivani talijanskoj Drugoj armiji, talijanskim predstavnicima u Zagrebu, a povremeno i najvišim talijanskim političkim i vojnim vlastima u Rimu.[69] U svojim odgovorima vlastima NDH, Talijani su nastojali da tu kolaboraciju bagateliziraju i da naglase njen privremeni karakter: ona će trajati sve dok uz četničku pomoć ne budu likvidirani partizani, a tad će se i s četnicima izići na kraj.[70]

69 Vidi posebno protest koji je hrvatski poslanik u Rimu Stijepo Perić predao 29. decembra 1942. maršalu Cavalleru, načelniku talijanske Vrhovne komande, u mikrofilmu br. T-821, rola 247, snimci 783-789.

70 Vidi npr. izvještaj generala Roatte od 13. aprila 1942. o njegovom posjetu Zagrebu, kojom prilikom je hrvatska marionetska vlada pokazala veliku zabrinutost i protestirala protiv talijanske kolaboracije s četnicima, te o Roattinim nastojanjima da smiri vladu, *ibid,* rola 65, snimci 299-301. Talijani su s vremenom bili prisiljeni učiniti neke ustupke vlastima NDH u tom smislu, tim više što se iza hrvatskih protesta skrivao znatan njemački pritisak. Vidi npr.

Leković, Planovi Draže Mihailovića za uništenje partizanske države u zapadnoj Bosni u drugoj polovini 1942. godine.

KOLABORACIJA S TALIJANIMA U SLOVENIJI

Nakon što su preuzeli vlast u dijelu Slovenije, Talijani su se predstavljali kao snošljivija okupaciona sila nego li njihovi saveznici Nijemci, nadajući se da će ih obični ljudi u slovenskom narodu prihvatiti. Većina vodećih članova Slovenske ljudske stranke (katolički orijentirane partije, koja je vladala političkom sudbinom Slovenije u međuratnom periodu, a sada je bila van zakona) koji su još uvijek bili u zemlji, opravdavali su punu kolaboraciju s Talijanima kao način da se cijela okupaciona zona spasi od masovne deportacije i prakse odnarodnjavanja, koju su Nijemci provodili u dijelovima Slovenije pod svojom kontrolom. Medu tim političarima bili su dr Marko Natlačen, posljednji ban Dravske banovine (Slovenije), dr Lambert Ehrlich, profesor teologije na ljubljanskoj Univerzi i voda jednog od ekstremnih krila omladinskih organizacija Katoličke akcije, i dr Gregorij Rožman, ljubljanski biskup, kao i drugi politički i poslovni ljudi, pa čak i bivši general jugoslavenske vojske Leon Rupnik, kojega su Talijani u junu 1942. imenovali gradonačelnikom Ljubljane. (Voda stranke dr Miha Krek i još neki članovi bili su s izbjegličkom vladom u Londonu.) Za vrijeme napada na Jugoslaviju, sloma i raspada jugoslavenske vojske i državnog aparata, Natlačen je organizirao Slovensku legiju kako bi pomogao održanju reda i zakona. Ta grupa se stavila na raspolaganje Talijanima po njihovom ulasku u Ljubljanu i nastavila je postojati kao kolaboracionistička grupa pod talijanskom vlašću.[71] Ali u Sloveniji je bilo i više struja koje su bile zainteresirane da stvore vojnu silu za borbu protiv okupacionih režima. Jednu od tih grupa sačinjavali su neki bivši oficiri i podoficiri jugoslavenske vojske koji nisu bili zarobljeni ili koji su se vratili u rodnu Sloveniju iz zarobljeničkih logora u Njemačkoj i Italiji. Komunistička partija Slovenije, ogranak KPJ, bila je ipak najaktivnija i sudjelovala je krajem aprila 1941. u organiziranju Protiimperijalističke fronte, sastavljene od komunista, lijevog krila kršćanskih socijalista, dijela Jugoslaven skog sokola i velikog broja liberalnih intelektualaca i umjetnika. Ta koalicija — koja je krajem juna 1941. dobila ime *Osvobodilna fronta* - bila je otvorena svim grupama i pojedincima (uključujući tu i bivše oficire jugoslavenske vojske) koji su bili za neposredan i odlučan otpor okupacionim snagama i svim kolaboracionističkim grupama i pojedincima. Komunistička partija Slovenije bila je bez sumnje najorganiziraniji i najdiscipliniraniji dio Osvobodilne fronte (OF), i preko jednog od svojih vodećih članova, Borisa Kidriča, koji je postao sekretar izvršnog odbora, Partija je u svim praktičnim pitanjima imala prevladavajući utjecaj u OF.[72] Ustanak pod vodstvom Osvobodilne fronte započeo je u Sloveniji 22. jula.

71 Škerl, str. 19-21.

72 *Ibid,* str. 28-31, 52-53.

Vijesti o postojanju Mihailovićeve grupe otpora u Srbiji došle su u Sloveniju krajem ljeta 1941. i, izgleda, pobudile živo zanimanje među bivšim oficirima. U oktobru su dvojica od njih, pukovnik Jakob Avšič i major Karlo Novak, otišli s odobrenjem Osvobodilne fronte u Srbiju da vide Mihailovića i on ih je' imenovao komandantom, odnosno načelnikom štaba slovenskih četničkih snaga koje je trebalo formirati. Mjesec dana kasnije, kad je Mihailović napustio svoju ionako mršavu suradnju s partizanima u Srbiji za volju izravnog oružanog neprijateljstva, Avšič se definitivno opredijelio za politiku Osvobodilne fronte (i kasnije postao jedan od partizanskih generala u Sloveniji).[73] Novak se opredijelio za četnike i postao je komandant slovenskih četnika, ali većinu ostalih oficira i podoficira kraljevske vojske koji su bili u anektiranim dijelovima Slovenije Talijani su idućeg marta uhapsili i zbog mjera opreza odveli u talijanske zarobljeničke logore.[74]

73 Pismo partizanskog štaba za Srbiju slovenskim partizanima, kojim se obavještavaju o promjeni Mihailovićeve politike, vidi *Zbornik DNOR,* tom VI, sv. 1, str. 146-149.

74 Novak, str. 317-318, 320; Mikuž, I, 280-281. Također je postojala i mala politička grupa koju je vodio dr Črtomir Nagode, a stajala je iza Novaka.

Glavna antikomunistička snaga u Sloveniji nisu ipak bili četnici, već oružane formacije stvorene od pripadnika bivše Slovenske ljudske stranke — Natlačenova Slovenska legija i jedna grupacija nazvana Vaške straže (seoske straže). Te dvije organizacije, uz još neke oružane jedinice, uspjele su održati vezu s predstavnicima Slovenske ljudske stranke u izbjegličkoj vladi i njihovi su pripadnici preko BBC-a primali povremene poruke sa savjetima i ohrabrenjem. Tako je npr. 1. februara 1942. velečasni Alojzij Kuhar, jedan od slovenskih voda u Londonu, u jednoj emisiji poručio da će sudbinom Slovenaca odlučiti Zapad, da je u odnosima s neprijateljem nužno biti mudar i oprezan, te da se narodni vode trebaju pobrinuti da narod ne slijedi političke pustolove koji su svojim akcijama skrivili spaljivanje slovenskih domova i ubijanje Slovenaca.[75] Iste godine 26. aprila je dr Krek, potpredsjednik izbjegličke vlade, poručio slovenskom narodu da je jugoslavenska vlada u izbjeglištvu jedina jugoslavenska vlada koju Saveznici priznaju i da ne priznaju ni jednu drugu borbenu grupaciju u Jugoslaviji osim one generala Mihailovića. Svi ljudi sposobni za vojnu službu, rekao je, obavezni su da se odazovu Mihailovićevom pozivu, a oni koji ne poslušaju njegov poziv smatrat će se izdajicama i dezerterima i bit će predani vojnim sudovima. Ukratko, jedini je put za Sloveniju da bude dio slobodne Jugoslavije i svi Slovenci trebaju se udružiti na toj osnovi. Pozvao je sve omladinske organizacije, članove Sokola, bivše aktivne i rezervne oficire da slijede naređenja generala Mihailovića.[76] Samo nekoliko tjedana kasnije slovenske su buržoaske političke partije pod vodstvom Slovenske ljudske stranke organizirale Slovensku zvezu kao političku organizaciju antikomunističkih snaga, koja je istovremeno politički i organizaciono stala iza već postojećih antikomunističkih oružanih formacija.[77] U

političkom smislu su četnici majora Novaka također bili dio Slovenske zveze, ali u njoj nisu imali nikakav utjecaj.[78]

75 Saje, str. 251-252, 266-267.

76 Ibid, str. 256-257. Za još jednu programatsku izjavu koju je dr Krek dao 18. oktobra 1942. vidi Mikuž, str. 260.

77 Mikuž, str. 257-261.

78 Novak, str. 320-323. Osvobodilna fronta nazivala je snage pod kontrolom Slovenske zveze »bela garda«, a snage majora Novaka bile su »plava garda«.

Tako su u Sloveniji — koja je za razliku od većine ostale Jugoslavije nacionalno i religiozno skoro potpuno homogena — postojale tri jasno različite kategorije oružanih formacija: prvo, Slovenska legija, Sokolska legija, Vaške straže, a neko vrijeme i minijaturna grupa takozvanih Bijelih četnika, koja je djelovala manje ili više samostalno, ali pod kontrolom Slovenske zveze;[79]drugo, promihailovićevski četnici pod vodstvom majora Novaka; i treće, oružane formacije Osvobodilne fronte, to jest partizani pod rukovodstvom Komunističke partije Slovenije. Ljude od kojih se moglo očekivati da će se opredijeliti, ali su (uključujući tu i neke bivše oficire) umjesto toga pokušavali ostati neutralni, narod je, za razliku od pripadnika OF (Osvobodilne fronte) s prezirom nazivaoOR (oprezne riti).

79 Izgleda da su važni dio Slovenske legije bili mladi ljudi koje su poslije 1932. organizirale i indoktrinirale omladinske organizacije Katoličke akcije: ona na ljubljanskoj Univerzi koju je organizirao dr Ehrlich i koja je bila poznata kao »stražari«, i druga koju je na gimnazijskom nivou organizirao katolički laik Ernest Tomec, poznata pod imenom »mladci«. Imena su izvedena iz listova koje su te grupe objavljivale. To su: *Strada p viharju,* odnosno *Mi mladi borci.* Vidi Mikuž, str. 263-271; Saje, str. 135-219.

Talijani su u Sloveniji, kao i u drugim krajevima Jugoslavije pod svojom kontrolom, željeli antikomunističke snage upotrijebiti kao pomoćne trupe. To se dobro poklapalo sa željama slovenskih građanskih političkih stranaka i organizacija, osobito pripadnika Slovenske ljudske stranke, koje su htjele pojačati svoje oružane grupe i postići talijansko priznanje i pomoć kako bi mogle nastaviti s borbom protiv partizana — koji su za njih, kao i za četnike, bili mnogo opasniji neprijatelj od okupacionih snaga. Ove želje slovenskih antikomunističkih snaga bile su po prvi puta jasno formulirane u memorandumu koji je 1. aprila 1942. dr Ehrlich predao komandantu talijanskih trupa u anektiranom dijelu Slovenije.[80]

80 Za, čini se, parafrazu ovog memoranduma vidi *Proces proti vojnim zločincem in i^dajalcem Rupniku, Rösenerju, Ro^manu, Kreku, Viyaku in Hacinu,* str. 151-154; vidi također Saje, str. 273-314, i Mikuž, str. 278-284.

Prema izvještaju generala Roatte, u septembru 1942. bilo je u Sloveniji oko tisuću Slovenaca u jedinicama organiziranim kao *Militia volontaria anti comunista.* Uslijed pritiska koji su general Roatta i general Robotti, komandant XI armijskog korpusa raspoređenog u dijelu Slovenije pod Talijanima, izvršili na razne slovenske prvake, a osobito na utjecajnog ljubljanskog biskupa dra Rožmana, te su snage vrlo pojačane. U memorandumu koji je 12. septembra 1942. uputio generalu Robottiju, biskup Rožman predlaže da se Vaške straže pod talijanskim okriljem prošire i stave pod komandu nekih slovenskih oficira koji su trenutno u talijanskim zarobljeničkim logorima (i koje bi trebalo pustiti prema listi koju će dati biskup). Nadalje, da se od Slovenaca formira specijalna tajna antikomunistička policija za grad Ljubljanu. Robotti se složio sa svim tim prijedlozima i oni su odmah stupili na snagu.[81] Oficiri su pušteni; potpukovnik Ernest Petelin postao je zapovjednik slovenskih jedinica u talijanskoj službi i njihov broj je brzo rastao, dostigavši krajem februara 1943. jačinu od 5.145 oficira i vojnika (vidi tablicu 4).

81 Mikrofilm br. T-821, rola 252, snimci 313 — 317. Robotti je izjavio da su značajnim brojem tih jedinica komandirali rimokatolički svećenici. O cijelom problemu jedinica MVAC u Sloveniji vidi također Saje, str. 487-646. Robotti je neko vrijeme očito bio protiv naoružavanja slovenskih antikomunističkih snaga, ali je zbog sve veće snage partizana morao popustiti.

Iako je postojanje ovih snaga (koje su dugovale lojalnost ne samo Talijanima, nego i emigrantskoj vladi pa i generalu Mihailoviću kao svom teoretski glavnom komandantu) učinile one četničke snage koje je Novak pokušao organizirati suvišnim, on se nije povukao. Djelujući po Mihailovićevim naređenjima, Novak je početkom 1943. stvorio specijalni štab koji se uglavnom sastojao od oficira što su ih Talijani oslobodili i dva predstavnika Slovenske zveze. Pukovnik Ivan Prezelj postao je Novakov zamjenik i oficir za vezu sa Slovenskom zvezom, a bili su tu i oficiri zaduženi za propagandu, obavještajni rad, štabne poslove i snabdijevanje, kao i komandni kadar. Ali nije bilo trupa. Slijedeći direktive generala Mihailovića, Novak je pokušao navesti Slovensku zvezu da prebaci pod njegovu komandu barem 2.500 ljudi iz Vaških straža koji su bili u MVAC — pod pretpostavkom da su spremni za lake operacije protiv Talijana. Ali je Slovenska zveza odbila da odobri njihovo prebacivanje, jer joj se nije svidjelo da dio njenih jedinica ode u ilegalnost, dok je istovremeno hinila da su njene snage lojalne generalu Mihailoviću. Kao što je Novak objasnio, te su slovenske snage bile u prvom redu lojalne Slovenskoj zvezi, a tek sekundarno Mihailoviću. Novaku je ipak dozvoljeno da formira jedan mali »ilegalni« odred koji je u slijedećih nekoliko mjeseci, zahvaljujući prebacivanju iz drugih jedinica i novim regrutima, narastao na oko tri do četiri stotine ljudi. To je bila najveća Mihailovićeva četnička vojska koja je ikad postojala u Sloveniji. Odonda su Slovenska zveza i njeno vojno rukovodstvo pod

potpukovnikom Peterlinom efikasno sabotirali Novakova nastojanja da poveća broj svojih trupa, iako su ih oružjem i municijom snabdijevali Talijani.[82] U septembru 1943. ta je mala vojska doživjela svoj definitivni kraj. Između 8. i 10. septembra, u danima talijanskog sloma, partizani su opkolili glavnu četničku jedinicu, Centralni četnički odred, koji je imo oko dvije stotine ljudi, u selu Grčarice, oko pedesetak kilometara jugoistočno od Ljubljane, te su ubili ili zarobili praktično cijelu grupu. Prema Novaku, izvuklo se samo oko deset ljudi.[83] Major Novak nije se nalazio u Grčaricama i, par tjedana kasnije, nakon što je napisao oštar protest Slovenskoj zvezi i prekinuo odnose s njom, otišao je u Italiju gdje je proveo ostatak rata.

82 Novak, str. 323-330. Prema usmenom saopćenju jednog bivšeg Novakovog oficira, sistem snabdijevanja bio je »indirektan« i sam Novak nije imao kontakta s Talijanima.

83 Za opis partizanskog napada vidi *ibid,* str. 330 — 331; Grum i Pleško, str. 68 — 76; Petelin, *Pora% u Grlaricama i na Turjaku,* str. 9 —12; i Saje, str. 757-795.

Petnaestog augusta 1943. jedinice MVAC u talijanskom dijelu Slovenije brojale su 6.049 ljudi, dok su partizanske snage na istom području (četiri brigade, tri odreda i jedan samostalni bataljon) imale ukupno 2.958 ljudi. Kako se talijanska kapitulacija bližila, glavna briga slovenskih antikomunističkih snaga bila je kako da sudjeluju u razoružanju talijanskih trupa, kako da dođu do jadranske obale i kako da, s obzirom na svoju kolaboraciju, urede da ih priznaju zapadni Saveznici, za koje su se pouzdano nadali da će se tu iskrcati.[84] Antikomunističke snage u Sloveniji bile su sada poznate pod imenom Slovenska vojska i bile su integralni dio Jugoslovenske vojske u otadžbini, pa tako, formalno, iako ne stvarno, pod Mihailovićevom komandom. Za razliku od partizana, antikomunističke trupe su imale malo uspjeha pri pokušaju da razoružaju nešto talijanske vojne sile.

84 Petelin, *Između Triglava i Trsta,* str. 52-53; Grum i Pleško, str. 33-34.

Snage Slovenske zveze, nesložne oko strategije pošto se Saveznici nisu iskrcali, pružile su mogućnost partizanima da iskoriste njihovu neodlučnost i da im zadaju još jedan odlučni udarac. Oko 9. septembra, nekoliko jedinica Slovenske zveze u jačini od oko 1.600 ljudi skupile su se na području dvorca Turjak, nekih 25 kilometara jugoistočno od Ljubljane. Jake partizanske snage počele su s opsadom dvorca. Antikomunističke snage koje su bile izvan dvorca uspjele su se izvući, iako s teškim gubicima, ali jedinice u čvrsto građenom dvorcu ostale su gdje su i bile, neodlučne da li da pokušaju s probojem i nadajući se da bi pomoć mogla stići. Nakon deset dana opsade, tokom kojih su imali tek nešto gubitaka, partizanima se predalo 695 vojnika, među njima i 26 katoličkih svećenika i sjemeništaraca. Nakon toga su mnogi od zarobljenih u Grčaricama i u Turjaku bili izvedeni pred vojne sudove, a veliki broj vođa osuđen je na smrt; većina običnih vojnika poslana je u radne bataljone, a neki su čak prešli u partizanske redove.[85]

85 Petelin, *Između Triglava i Trsta,* str. 60-72; Petelin, Poraz u Grčaricama i na Turjaku, str. 12-24; Grum i Pleško, str. 8-110, 128-149. Borba između sljedbenika Osvobodilne fronte i antikomunističkih snaga Slovenske zveze bila je, uzevši u cjelini, krajnje krvava. Za razne »zločine protiv domovine« koje je počinila ova potonja grupa, u tumačenju jednog partizanskog autora, vidi Saje, *passim.* Sami partizani imali su vrlo efikasnu i nemilosrdnu *Varnostno-obeščevalnu službu* ili VOS, koja je osudila na smrt i izvršila presudu nad nekim važnim antikomunističkim prvacima, uključujući tu i Ehrlicha (26. maja 1942) i Natlačena (13. oktobra 1942). Političke organizacije koje su stajale iza antikomunističkih oružanih snaga objavile su, uz nesumnjivu asistenciju katoličke crkve, »crnu knjigu« - *Crne bukve o delu komunističke Osvobodilne fronte proti slovenskemu narodu* - dajući svoju verziju pozadine i djelovanja Osvobodilne fronte i njenih pomoćnih organizacija. Tu se pored Metoda Mikuža medu optuženima za ratne zločine nalaze još dva katolička svećenika koji su bili članovi Fronte. Vidi također Arnez, str. 78-118.

Nakon kapitulacije Italije kontrolu nad većinom slovenskog teritorija preuzeli su Nijemci, a slovenske antikomunističke snage koje su prije surađivale s Talijanima, počele su kolaborirati s Nijemcima. One su sada nosile ime Slovensko domobranstvo i s vremenom su postigle jačinu od preko 10.000 ljudi; obilno snabdjevene oružjem i opremom, stavljene su pod komandu generala Rupnika. U operacijama protiv partizana, Nijemci su se tim jedinicama služili sve do posljednjih dana rata.

KOLABORACIJA S USTAŠKOM DRŽAVOM

Kao gotovo svi četnici van Srbije, i srpske nacionalističke grupe u onim dijelovima istočne, centralne i sjeverozapadne Bosne koji su ležali istočno od njemačko-talijanske demarkacione linije, surađivale su s partizanima u julskom ustanku 1941, a i tokom slijedećih četiri ili pet mjeseci — to jest, sve dok nije došlo do rascjepa između četnika i partizana u Srbiji, te dok se polarizacija nije počela zbivati i u ostalim dijelovima zemlje.

Nakon raskida, četničke snage i stanovništvo koje ih je podržavalo na tim područjima, našli su se u procjepu između ustaških i njemačkih snaga s jedne i partizana s druge strane. Nastojanja majora Dangića da početkom 1942. nađe modus vivendi s Nijemcima u istočnoj Bosni nisu uspjela, i lokalni su vođe morali potražiti novo rješenje svojih problema. Četničke grupe iz temelja se nisu slagale s vlastima NDH, praktički ni po kom pitanju, ali u partizanima su vidjeli zajedničkog neprijatelja, i to je bio razlog koji je srušio sve prepreke za kolaboraciju koja je uslijedila između vlasti NDH i mnogih četničkih odreda. U namjeri da ostvare tu kolaboraciju dvije strane su se ipak morale sporazumjeti — barem privremeno i ne bez rezervi — o velikom broju drugih pitanja: drugim riječima, svaka je strana morala platiti cijenu suradnje. (Budući da su hrvatske kvislinške snage na tim područjima koja su bila zone operacija stajale pod njemačkom komandom od januara 1942, a sav je bosanski teritorij između rijeke Save i demarkacione linije u oktobru 1942. postao operativna zona pod

vrhovnom njemačkom vlašću, ti su sporazumi također predstavljali indirektan način četničke kolaboracije s Nijemcima).

Prvi formalni sporazum između hrvatskih kvislinških vlasti i bosanskih četnika zaključen je 28. maja 1942. u selu Lipac, jednim dokumentom koji je vrijedio za Ozrenski i Trebavski četnički odred, i odnosio se na onaj dio istočne Bosne koji leži uz rijeku Bosnu i željezničku prugu Šaraj evo-Brod.[86] Tokom slijedeća tri tjedna potpisana su još tri naknadna ugovora za područja centralne i sjeverozapadne Bosne, a 16. januara 1943. još jedan, za još jedno područje u istočnoj Bosni.[87] Najopsežniji obzirom na područja, jedinice i na prirodu odredbi, bio je onaj prvi ugovor potpisan 28. maja. Tim su sporazumom komandanti Ozrenskog i Trebavskog četničkog odreda priznali suverenitet Nezavisne Države Hrvatske i kao njeni građani izrazili svoju lojalnost državi i njenom poglavniku; oba četnička odreda trebala su od tog dana prekinuti sva neprijateljstva protiv vojnih i civilnih vlasti ustaške države; vlasti NDH trebale su na tim četničkim područjima uspostaviti redovitu upravu, a četnički su odredi obećali pomoć u normaliziranju općih prilika. Tako dugo dok traju izvanredne prilike, četnički su vođe trebali vršiti upravnu vlast na svojim područjima, a pod nadzorom organa Nezavisne Države Hrvatske. Glavna odredba (član 5) ugovora glasi:

Tako dugo dok postoji opasnost od naoružanih partizanskih bandi, četničke će formacije dobrovoljno surađivati s hrvatskim oružanim snagama u borbi i uništavanju partizana i u tim će operacijama biti pod glavnom komandom hrvatskih oružanih snaga. U tim operacijama četnički će komandanti zapovijedati svojim odredima.

Četničke formacije mogu se angažirati u operacijama protiv partizana i na svoju ruku, ali to na vrijeme trebaju prijaviti hrvatskim vojnim zapovjednicima.[88]

86 Za tekst sporazuma od 28. maja 1942. vidi mikrofilm br. T-314, rola 566, snimci 734-736. Sporazumu je 9. jula 1942. dodan amandman u vidu izjave da se njegove odredbe protežu također i na odnose dva četnička odreda s njemačkim i talijanskim snagama na teritoriju NDH. *Ibid,* snimak 739. Iako ih vlasti NDH ne navode, izgleda da su ranije potpisana još dva slična sporazuma - jedan s Urošem Drenovičem, komandantom četničkog odreda »Kočić« u Varcar Vakufu (Mrkonjić Grad), 27. aprila, i drugi s Lazom Tešanovičem, komandantom četničkog bataljona »Mrkonjić«, 23. maja 1942. Za tekst sporazuma s Lazom Tešanovićem vidi *ibid,* snimci 359-361. Za diskusiju o četničkoj suradnji s vlastima NDH u Bosni vidi također Kačavenda, str. 37 — 67, i Hurem, *Sporazumi o suradnji između državnih organa Nezavisne Države Hrvatske i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942,* str. 294-325.

87 To su bila dva sporazuma s Radoslavom Radićem, komandantom četničkog odreda »Borja«. Prvi je potpisan u Banjoj Luci 9. juna i zahvaća zapadnu regiju u kojoj su bili ti četnici; drugi je potpisan 14. juna u Prnjavoru i to za njihovu istočnu regiju (mikrofilm br.. T-314, rola 566, snimci 740-743). Sporazum s Borivojem Kerovićem, komandantom

Majevićkog četničkog odreda, potpisan je u selu Lopare 15. juna *(ibid,* snimci 746-747); 16. januara 1943. potpisan je sporazum sa četničkim komandantom Radivojem Kosorićem u selu Kovanje, istočna Bosna *(ibid,* snimci 712-713).

88 Ibid, snimak 736.

Četničke će odrede potrebnom municijom opskrbiti vojne vlasti NDH. Četnici ranjeni u operacijama protiv partizana dobit će njegu u vojnim bolnicama NDH, a udovice i siročad četničkih vojnika poginulih u borbi protiv partizana dobit će državnu novčanu pomoć ravnu onoj koju dobivaju udovice i siročad vojnika NDH. Bude li moguće, vlasti NDH uredit će da se puste i svojim kućama vrate ljudi odvedeni u koncentracione logore, ali samo na posebnu preporuku četničkih komandanata (dakle, po svoj prilici ne partizani i njihovi simpatizeri). Dok se ti ljudi ne vrate, njihovim obiteljima bit će pružena novčana pomoć, ako zatreba. Svim izbjeglicama dopustit će se povratak kućama i, ako bude potrebno, dobit će državnu pripomoć usporedivu s onom koja se daje ostalim građanima Nezavisne Države Hrvatske. Srbima će se dopustiti trgovina kao i svakom drugom građaninu.

Kao neku vrstu rekapitulacije sporazuma s bosanskim četnicima, poglavnikov glavni stan poslao je 30. juna 1942. Ministarstvu udružbe (Ministarstvu socijalne politike - op. ur.) izvještaj s potpisom »vojskovođe« Kvaternika, u kojem se sumiraju odredbe ovih ugovora i to u dvadeset točaka koje u općim crtama odgovaraju gore nabrojenim točkama. Kopije izvještaja trebalo je poslati odborima za socijalnu skrb pri općinskim sudovima koji su odlučivali o novčanoj pomoći porodicama onih domobranskih vojnika koji su na nju imali pravo i koji su također odlučivali o plaćanju onim četničkim obiteljima koje su na to imale pravo prema ovim ugovorima.[89]

89 Kopiju ovog izvještaja dobio sam ljubaznošću Državnog arhiva SR Hrvatske u Zagrebu. Još jedan sažetak ovih sporazuma nalazi se u mikrofilmu br. T-314, rola 566, snimci 709-710.

Nijemci su bili za ove ugovore iz nekoliko razloga. Kao prvo, ugovori su bili usmjereni protiv partizana koji su od ljeta 1941. postali glavni njemački problem u Jugoslaviji, pa i u dijelovima Bosne pod njemačkom kontrolom; drugo ulazak četnika u borbu protiv partizana smanjivao je unekoliko broj njemačkih trupa vezanih za ovo područje; i konačno, ti su sporazumi doprinosili pacifikaciji bosanskih, posebno sjeveroistočnih i sjeverozapadnih područja, u kojima je Njemačka imala važnije ekonomske interese (željeznu rudaču, drvo, teške kemikalije, čelik i važne željezničke pruge).[90] General Glaise je 15. jula 1942. čak predložio hrvatskom generalu Ivanu Brozoviću u Banjoj Luci, da se u Zagrebu osnuje centralni ured za provođenje i nadzor nad ovim ugovorima.[91] Od tog prijedloga nije bilo ništa, jer bi u to vrijeme jedan takav ured sigurno predstavljao nepriliku za ustaški režim, ali kao što će se zamalo pokazati, jedan centralni ured je kasnije bio zadužen za te ugovore. Ipak nema sumnje da je ugovorom ubuhvaćena većina četničkih snaga u Bosni istočno od

demarkacione linije, jer Glaiseov izvještaj od 16. novembra 1942. komandantu oružanih snaga za jugoistočnu Evropu ukazuje na to da oko 10.000 bosanskih četnika ima s vladom NDH sporazum na principu »živi i daj drugima da žive«.[92] Karta koju je pripremio Glavni stožer domobranstva i koja je datirana 17. januara 1943, dijeli četnike na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske u tri grupe: talijanske četnike, koncentrirane na području Otočca u Lici, na području Knina u sjevernoj Dalmaciji i u istočnoj Hercegovini; kolaboracionističke četnike usredotočene u centralnom dijelu Bosne i dijelovima istočne Bosne u blizini istoimene rijeke; 90 Izvještaj generala Lürersa, komandanta njemačkih trupa u NDH, od 18. novembra 1942 (mikrofilm br. T-314, rola 566, snimci 357-358), ističe i vojne i ekonomske pozitivne efekte ovih sporazuma između vlasti NDH i četnika.

91 Mikrofilm br. T-501, rola 267, snimci 457-458.

92 Ibid, rola 264, snimak 583.

93 Kopiju ove karte dobio sam ljubaznošću pukovnika Vojmira Kljakoviča iz Vojnoistorijskog instituta u Beogradu.

te pobunjene četnike koji drže omanje predjele u sjeveroistočnoj Bosni i na području istočno od Sarajeva.[93]

U međuvremenu, 22. decembra 1942, poglavnikov glavni stan obavijestio je domobranskog oficira za vezu pri 718. njemačkoj pješadijskoj diviziji o direktivi koju je 9. oktobra 1942. izdalo Ravnateljstvo za javni red i sigurnost Ministarstva unutrašnjih poslova, a koja se odnosi na pregovore i zaključivanje bilo kakvih ugovora između hrvatskih vojnih i civilnih vlasti i četničkih odreda. U toj se direktivi kaže da nitko ne može ući u formalne ili neformalne razgovore s četnicima bez odobrenja X odjela Ravnateljstva. Principi po kojima se moraju voditi razgovori i sklapati sporazumi su slijedeći: 1) četnike koji su jaki protivnici NDH treba isključiti iz pregovora; 2) ne smiju se voditi pregovori s četničkim vodama koji nisu rođeni na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske ili koji nisu njeni građani; 3) četnici moraju priznati vojne i civilne vlasti NDH; 4) neprijateljske četničke elemente treba razoružati; 5) ako se ukaže potreba dopustiti četničkim odredima da zadrže oružje kako bi pomogli održavanju reda i mira; u tome moraju sudjelovati i hrvatske vlasti, a četničke jedinice ih moraju obavještavati o broju ljudi i oružja; i 6) u talijanskim okupacionim zonama sporazumi između vlasti NDH i četnika ne mogu biti suprotni talijansko-NDH ugovoru od 19. juna 1942.[94]

94 Mikrofilm br. T-314, rola 566, snimci 706-708. U istoj direktivi također se kaže da se ne može poduzeti kolektivna odmazda nad četnicima, bez obzira koliko teška bila njihova djela; treba nastojati da se četnici navedu na povratak iz šume svojim kućama, tako da se bave korisnim radom ili da odu na rad u Njemačku; Srbima optuženim za umorstvo i druge

zločine trebaju suditi redovni sudovi, a ne da ih kažnjavaju pojedini službenici prema svom nahođenju.

Izgleda da je X odjel Ravnateljstva za javni red i sigurnost bio jedno neizravno ostvarenje ideje koju je prethodnog jula predložio Glaise, jer je svoju funkciju skrivao iza neodređenog imena. Očito je, pošto je saznao za direktivu od 9. oktobra 1942, general Glaise 20. januara 1943. obavijestio poglavnikov glavni stan da svi ugovori s pravoslavnim (četničkim) borbenim odredima u »zoni operacija« — misleći na cijelo područje između Save i demarkacione linije — moraju biti prijavljeni i odobreni od komandujućeg generala njemačkih trupa u Hrvatskoj.[95]

95 Ibid, snimak 701.

Ne samo oni četnički odredi u Bosni koji nisu prihvaćali tu suradnju, nego i oni koji su kolaborirali, ipak su se, usprkos ovim ugovorima, povremeno angažirali u sabotažama i drugim aktivnostima koje su bile neprihvatljive ili Nijemcima ili vlastima NDH - drugim riječima, nisu potpuno napustili misao o pobuni. Zato je nakon završetka operacije *Weiss* (o kojoj će se dalje u tekstu više govoriti) general Lüters 28. marta 1943. izdao naredbu o djelomičnom i postupnom razoružanju neposlušnih četničkih odreda. Da ih prisile na popuštanje, Nijemci su držali neke od svojih trupa u pripravnosti i planirali su, npr. specijalnu operaciju *Teufel* na području Ozrena. Izvršavajući to naređenje, 369. pješadijska divizija (legionari) zaključila je 1. maja 1943. s Ozrenskim i Zeničkim četničkim odredom ugovore, u kojima su četnici obećali da se neće sukobljavati s njemačkim i NDH snagama, da će se uzdržati od sabotaže, te da će u roku od pet dana predati dio svojeg oružja. Istovremeno su Nijemci zajamčili četnicima da se neće poduzimati »nikakva protuzakonita djela protiv srpskog stanovništva« (vjerojatno misleći od strane ustaških snaga). Kao što je na to jasno ukazivalo i Lütersovo naređenje, Nijemci su znali da ne postoje ni politički ni vojni preduvjeti za neko značajnije razoružanje četničkih odreda, a dokumenti pokazuju da su bili zadovoljni i s predajom par stotina pušaka i nekoliko mitraljeza.[96]

96 Za tekst Lütersove naredbe od 28. marta vidi *ibid,* snimci 320-322. Za sporazume od 1. maja o djelomičnom razoružanju dva odreda vidi *ibid,* snimci 685-700.

Ovi sporazumi između četničkih odreda i vlasti Nezavisne Države Hrvatske bili su značajni za obje strane. Za NDH oni su značili priznanje vojne i političke nemoći i neuspjeha politike koju je dotad vodila prema srpskom pučanstvu — iako su ustaške vlasti, da se nisu morale hrvati s partizanima (a sve do u 1943. većina partizana u nekim područjima hrvatske marionetske države regrutirala se pretežno iz srpskog stanovništva mogle mnogo rigoroznije postupati s četnicima. Na drugoj strani, ugovori i razni ustupci koji su im učinjeni značili su za četnike potvrdu njihove snage, koja je, međutim, mogla biti mnogo veća da su imali više jedinstva i bolju organizaciju. Iako su mnogi četnički vođe zlorabili svoj položaj, narod ih je

trpio sve dok su mu pružali neku zaštitu od ustaša i sve do kraja rata, imali su podršku u nekim dijelovima srpskog stanovništva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Četnička kolaboracija, naročito s Talijanima, ali također s Nedićem i hrvatskim kvislinškim snagama, a preko njih i s Nijemcima, bila je krajem 1942, kao što ćemo vidjeti, već dobro poznata Britancima. Dokle god sredozemna ratna pozornica nije postala poprištem važnijih savezničkih operacija, ono što se zbivalo u Jugoslaviji za Britance nije bilo osobito značajno i četničkoj kolaboraciji s Osovinom moglo se je progledati kroz prste. Ali kad su Saveznici, 8. novembra 1942. otpočeli svojom ofenzivom u sjevernoj Africi, otvarajući perspektivu za invaziju Italije ili Balkana, i četnička i partizanska aktivnost postala je stvar koja je neposredno zadirala u strategije zapadnih Saveznika. Saveznici su konstatirali da Mihailović i njegovi četnici nisu sposobni i/ili da ne žele odigrati ulogu koja im je namijenjena, ako se Saveznici istovremeno ne iskrcaju na jadransku obalu ili u Grčkoj. Od kraja decembra 1942. pa nadalje, britanska je vlada i posredno, preko jugoslavenske izbjegličke vlade, i neposredno, preko vlastitih misija kod Mihailovića, uporno nastojala kako bi Mihailovića uvjerila da prestane kolaborirati s neprijateljem i boriti se protiv partizana, te da se počne boriti protiv snaga Osovine. Ali uzalud.

BITKA NA NERETVI I NJENE POSLJEDICE

Četnička kolaboracija sa silama Osovine dosegla je svoju kulminaciju zimi 1942/1943, za vrijeme bitke na Neretvi, koja je predstavljala završnu fazu operacije *Weiss,* ili u jugoslavenskoj terminologiji, Četvrte neprijateljske ofenzive. Bitka na Neretvi imala je dugu i kompliciranu prethistoriju sa četničke i osovinske strane, a za četnike i sudbonosne posljedice.

Tokom prvih šest mjeseci 1942. partizani su u drugoj i trećoj neprijateljskoj ofenzivi pretrpjeli velike gubitke u istočnoj Bosni, Hercegovini, Sandžaku i Crnoj Gori. Zbog tih gubitaka, kao i zbog uspješne četničke subverzije u mnogim partizanskim odredima, a u izvjesnoj mjeri i zbog nekih ozbiljnih grešaka u tzv. »lijevoj devijaciji«, partizanska je aktivnost na spomenutim područjima skoro zamrla, a partizanski položaj postao je kritičan. U isto vrijeme četnici su na tim područjima postajali jači, dijelom zbog subverzija u partizanskim odredima, dijelom zbog kolaboracije s Talijanima, a na nekim područjima i s hrvatskim kvislinškim snagama do izvjesne mjere, pa tako posredno i s Nijemcima. Posljedica tih događaja bila je da su partizani krajem juna 1942. bili primorani krenuti prema zapadnoj Bosni, gdje su druge partizanske jedinice pod svojom kontrolom držale velika područja. Četiri proleterske brigade s glavninom političkog i vojnog rukovodstva započele su s pokretom u zapadnu Bosnu krajem juna, a jedna brigada i jedan odred koji su ostali u Hercegovini također su zbog četničkog pritiska krenuli prema zapadu. Partizanska odluka da se krene na zapad pokazala se veoma razboritom iz niza razloga, od kojih je najvažniji bila činjenica da su Talijani, na temelju zagrebačkog sporazuma zaključenog 19. juna, povukli veliki dio svojih trupa iz zonaII i III, a hrvatska marionetska država nije imala ni vremena ni

snage da ta područja u dovoljnoj mjeri zaštiti. Na svom putu prema zapadu partizani su oslobodili nekoliko gradova, među njima Prozor, Gornji Vakuf, Duvno i Livno, te su nakon spajanja s partizanskim odredima iz srednje Dalmacije i zapadne Bosne, oslobodili i neka dalmatinska mjesta, a kasnije i bosanske gradove Mrkonjić Grad i Jajce.[97] Početkom novembra, zapadno-bosanske i hrvatske partizanske brigade osvojile su Bihać, i time uspostavile izravnu vezu između oslobođenog teritorija u Bosni i onog u jugozapadnoj Hrvatskoj (Lika, Kordun, Banija).[98] Iako su u međuvremenu Prozor morali prepustiti Talijanima, Livno hrvatskim kvislinškim snagama, a Jajce Nijemcima, partizani su usprkos tome krajem 1942. kontrolirali područje koje se pružalo od zapadnih prilaza Neretvi na jugu, pa do blizu Karlovca na sjeveru, dakle područje od kojih 250 km u dužinu i 40 — 70 km u širinu. Izgledalo je da je kriza partizanske ratne sreće prošla: sada su imali devet divizija i mnogo samostalnih partizanskih odreda, njihova vojna organizacija je očvrsla, na tim područjima izgradili su sistem civilne vlasti u formi narodnooslobodilačkih odbora, a politički su se potvrdili sazivanjem skupštine u novooslobođenom Bihaću, koja se konstituirala kao Antifašističko vijeće narodnog osobođenja Jugoslavije (AVNOJ). Bilo je očito da su sada bili u stanju pojačati svoju aktivnost i protiv Osovine i hrvatskih kvislinških snaga, kao i protiv četnika.

97 *Oslobodilački rat,* I, 269-292; vidi i Leković, *Ofan^iva proleterskih brigada u Uto 1942.*

98 *Oslobodilački rat,* I, 286-292.

Sve to uzbunilo je četnike. Osobito su bili nesretni zbog toga što je partizanska kontrola zapadne Bosne pomutila njihovu nadu u stvaranje koridora između Hercegovine i Like, a zatim i Slovenije, što je bio bitni dio njihove strategije zasnovane na pretpostavci da će se Saveznici iskrcati na dalmatinskoj obali. Već od septembra 1942. četnici su pokušavali uvjeriti Talijane da poduzmu »veliku operaciju« protiv partizana na njihovom vlastitom teritoriju — znajući da ih bez pomoći Talijani neće moći poraziti. Vojvoda Trifunović-Birčanin sastao se s Roattom 10. i 21. septembra kako bi ga požurio da »što je moguće prije« poduzme veliku operaciju i istjera partizane s područja Prozor —Livno, nudeći mu kao pomoć 7.500 četnika pod uvjetom da dobiju oružje i opskrbu.[99] Birčaninu je uspjelo da nabavi nešto oružja i da dobije obećanja za akciju. Početkom oktobra Talijani su započeli s tzv. operacijom *Alfa,* usmjerenom protiv partizana sjeverozapadno od srednjeg dijela toka rijeke Neretve, u kojoj je sudjelovalo oko 3.000 četnika iz Hercegovine i jugoistočne Bosne pod vodstvom potpukovnika Baćovića i vojvode Jevđevića. U toj operaciji zauzeli su Prozor i neke manje gradove na istom području, ali su četničke snage, djelujući na svoju ruku, palile sela i vršile masovna ubistva muslimanskog i hrvatskog stanovništva. Njihovo ponašanje izazvalo je, naravno, bijes hrvatske kvislinške vlade i Talijani su četnicima naredili da se povuku. Dio četnika je otpušten, a druge su kasnije poslali u sjevernu Dalmaciju, da pomognu snagama vojvode Đujića. U jednoj manjoj operaciji, *Beta,* koja je počela kasnije u

oktobru, Talijani su zauzeli nekoliko mjesta oko Livna, a hrvatske kvislinške snage zauzele su Livno.[100]

99 Na sastanku 10. septembra (mikrofilm br. T-821, rola 251, snimci 309-312) Birčanin je rekao Roatti da nije pod komandom Draže Mihailovića, ali da ga je 21. jula vidio u Avtovcu i dobio njegovo odobrenje za suradnju s Talijanima. Za sastanke od 21. i 22. septembra, na kojima je uz Birčanina bio i Jevđević, a na mahove i Radmilo Grđić, jedan od vodećih četnika iz Hercegovine, vidi *ibid,* rola 31, snimci 346-353. U pismu s kraja septembra ili s početka oktobra, Mihailović je odgovarajući na Birčaninovo pismo od 20. septembra ovome čestitao na držanju i »visokom shvatanju nacionalne linije« u tim razgovorima. Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Četnički dokumenti, reg. br. 22/3-1, kutija 1. Vidi također *The Trial ojDra^a Mihailovič,*str. 327, 446 i Leković, *Planovi Dra^e Mihailoviča,* str. 85 — 91.

100 Leković, *Planovi Dra^e Mihailovića,* str. 91-97. Otprilike u isto vrijeme, djelujući iz Banje Luke i Travnika, hrvatske kvislinške trupe i Nijemci ponovno su zauzeli Jajce i Mrkonjić Grad.

Ali četničko rukovodstvo imalo je veće nade. Četnička Vrhovna komanda (u tom času u Crnoj Gori) odlučila je da će na svoju ruku poduzeti »marš na Bosnu«, operaciju koja bi imala podršku talijanske intendanture, u kojoj bi također bile angažirane četničke jedinice koje su služile kao talijanske pomoćne trupe, ali kojom bi zapovijedali isključivo četnici. Plan je bio da četničke formacije u Lici, sjevernoj Bosni i sjevernoj Dalmaciji i Hercegovini, uz pomoć crnogorskih četnika, opkole i unište partizanske snage na njihovom slobodnom teritoriju. To bi četnicima omogućilo da djelomično kontroliraju jadransko zaleđe, te da se pridruže i pomognu Saveznicima kada i ako se iskrcaju na obalu. Mihailović je vodstvo planirane operacije povjerio svom operativnom oficiru majoru Zahariju Ostojiću i sredinom decembra poslao ga je da formira istureni štab u Kalinoviku, u jugostočnoj Bosni. Mihailović je 2. januara izdao instrukciju br. 1 (koja će stupiti na snagu na dan koji će se odrediti kasnije) navodeći detaljno svoje planove za uništenje partizanskih snaga.[101] Mihailović je krajem decembra također zacrtao jedan zapanjujuće ambiciozan, strogo povjerljivi plan o operacijama koje treba izvesti kad se Saveznici iskrcaju na obalu. Prema tome planu, pukovnik Stanišić trebao je doći iz Crne Gore obalom i zauzeti Split. Tamo će se staviti pod komandu vojvode Trifunovića-Birčanina i njihove združene snage spojit će se s onima iz sjeverne Dalmacije, zapadne Bosne i Like, te krenuti na sjever. Potpukovnik Baćović trebao je zauzeti Sarajevo, a tada krenuti prema sjeveroistočnoj Bosni gdje će se sastati sa snagama majora Račića koje bi došle iz Srbije. Te grupe krenule bi tada kroz Slavoniju i Baranju do mađarskoga grada Pecs. U međuvremenu, združene Birčaninove trupe i one iz sjeverne Bosne i Like kretale bi se između rijeka Bosne i Une na sjever i kroz Slavoniju prema Mađarskoj, dok bi veći njihov dio skrenuo prema Zagrebu da uništi Pavelićeve snage i produžio dalje na sjever u pravcu Varaždina. Slovenske snage u suradnji s četnicima pomogle bi pri operacijama u Hrvatskoj, ali bi njihov glavni cilj bio da prodru u Korušku i prema Gorici.

Da je Mihailović o tom planu ozbiljno razmišljao, djelomično pokazuje i činjenica da je o njemu ponešto saopćio i vladi u izbjeglištvu.[102]

101 Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Četnički dokumenti, reg. br. 2/3, kutija 1; reg. br. 13/3, kutija 1.

102 *Ibid.* reg, br. 9/3-1, kutija 1; Živan L. Knežević: *Why the Allies abandoned,* dio 1, str. 16.

Talijani su i sami bili vrlo zabrinuti zbog stalnog povećavanja i jačanja partizanskih područja. Od sredine novembra Nijemci su tjerali Talijane da i oni sudjeluju u združenim zimskim operacijama velikih razmjera protiv partizana i da razoružaju četnike u svojoj službi. Ali ni general Roatta, komandant Superslode, niti njegovi pretpostavljeni u Rimu, nisu više mislili da bi takve velike operacije imale uspjeha.[103] K tome su još talijanske armije u sjevernoj Africi i na sovjetskom frontu pretrpjele velike gubitke, i oni nisu željeli preuzeti nove velike obaveze u Jugoslaviji.

Za Nijemce su se također bližili kritični dani. S američkim i britanskim iskrcavanjem u sjevernu Afriku (Alžir i Maroko) i upornim napredovanjem britanskih snaga iz Egipta, poraz njemačkih snaga u sjevernoj Africi postao je samo pitanje vremena. Na sovjetskom frontu pomaljala se staljingradska katastrofa. Kao potencijalne zone savezničkog iskrcavanja trebalo je uzeti u obzir Balkan, talijanske otoke i kopno, te jug Francuske. Slabo branjeno i strateški izloženo balkansko područje moglo se pokazati od izvanrednog vojnog značenja za Njemačku. A jedno od ključnih područja na Balkanu bio je teritorij hrvatske marionetske države, u čijem se središtu nalazio veliki partizanski slobodni teritorij, a na nekoliko drugih mjesta veće grupe četnika.

103 Roatta, str. 182.

Po mišljenju njemačkih generala (Löhr, Bader, Glaise) konsolidaciju hrvatske države trebalo je postići ne samo vojnim sredstvima, već kombinacijom vojnih i političkih sredstava, a ova potonja bila bi prvenstveno politika tolerancije i pravednosti prema srpskom stanovništvu u državi. Hitler se nije složio: on je mislio da bi do konsolidacije moglo doći na čisto vojni način, uništenjem ili razoružanjem i partizanskih i četničkih snaga u državi, što bi istovremeno onemogućilo svakoj od snaga otpora da pomogne Saveznicima ako bi se iskrcali na istočnoj obali Jadrana. Prevladalo je, naravno, Hitlerovo rasuđivanje.[104]

104 Kljaković, Priprema neprijatelja za četvrtu ofanzivu, str. 66-68.

Nijemci su na svoje saveznike Talijane htjeli izvršiti najveći pritisak da surađuju s njima u uništenju partizana i da se istovremeno odreknu četničkih usluga, te da ih na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske, a kasnije i u Crnoj Gori, razoružaju. Hitler je raspravio problem

četnika i akcija protiv pobunjenika na teritoriju NDH prilikom posjete dra Ante Pavelića njegovom glavnom stanu, 23. septembra 1942.[105] General Löhr, komandant oružanih snaga u jugoistočnoj Evropi (od 28. decembra komandant jugoistočne Evrope), koji je prisustvovao sastanku Hitler-Pavelić, izdao je 11. novembra naredbu o razoružanju pobunjenika, ali Nijemci u to vrijeme nisu u Hrvatskoj imali dovoljno trupa, a njemački opunomoćeni general u Hrvatskoj bio je mišljenja da se ništa uspješno ne može poduzeti bez dopunskih njemačkih snaga.[106] Rad na planu ipak se nastavio: Löhr je tu ideju prodiskutirao s generalom Roattom tokom novembra, a pitanje je također pokrenuo i Hitler u razgovoru s načelnikom talijanske Vrhovne komande, maršalom Ugom Cavallerom, i ministrom vanjskih poslova Cianom, kad su ga posjetili 19. decembra.[107] Detalje predstojećih operacija, koje su nosile konspirativno ime *Weiss,* pretresli su prvih dana januara general Löhr i talijanski visoki zapovjednici u Rimu, a opet zatim i generali Roatta i Liiters 9. januara 1943. u Zagrebu. Konačno su se i Talijani složili s planom, ali s najvećim oklijevanjem. Prema izvornoj zamisli, plan se sastojao od tri faze: *Weiss* 1 i *Weiss 2* za uništenje partizanskih snaga i njihove »države« i *Weiss* 3 za razoružanje četnika na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske[108] - ali, kao što će se pokazati kasnije, tokom njegovog provođenja dogodile su se mnoge izmjene.

105 Ibid.

106 Mikrofilm br. T-501, rola 264, snimci 582-585. Glaise je 16. novembra pisao Löhru da partizani i četnici imaju najmanje 35.000-40.000 naoružanih ljudi na prostoru između rijeke Drave i njemačko-talijanske demarkacione linije, da odmah južno od demarkacione linije Tito ima 30.000-40.000 relativno dobro naoružanih i organiziranih ljudi, a da još južnije postoji preko 20.000 četnika koji služe kao talijanske pomoćne trupe. Već spomenuti izvještaj generala Lütersa od 18. novembra 1942. (bilješka 90) također pokreće problem razoružanja pobunjenika, ali kao i Giaise primjećuje da je to u momentu nemoguće sprovesti.

107 KTB/OKW/WFSt, sv. II (1942), dio 2, str. 1157-1158; Cavallero, 421.

108 Za talijanska i njemačka naređenja o poduzimanju operacije *Weiss* vidi *Zbornik DNOR,* tom IV, sv. 9, str. 509-548. Vidi također KTB/OKW/WFSt, sv. III (1943), dio 1, str. 89, 102-103.

Za izvršenje operacije *Weiss,* Nijemci su od početka angažirali 717. i 718. diviziju, dijelove 714. divizije, 7. SS diviziju »Prinz Eugen«, 187. pješadijsku rezervnu diviziju, nekoliko kvislinških domobranskih brigada, kao i oko devedeset njemačkih i NDH aviona, a od 27. februara i 369. pješadijsku diviziju (hrvatske legionare). Talijani su od samog početka angažirali divizije »Lombardia«, »Re« i »Sassari«, kao i oko 6.000 četničkih pomoćnih trupa iz Like i sjeverne Dalmacije.[109] Kasnije su također ubacili i dijelove divizija »Bergamo«, »Marche« i »Murge«. U završnoj fazi bitke na Neretvi, ukupni broj četničkih pomoćnih trupa

i drugih četničkih formacija koje su tijesno surađivale s Talijanima, iznosio je između 12.000 i 15.000 ljudi.

109 Mikrofilm br. T-78, rola 332, snimci 6,290.085-89; *Oslobodilački rat,* I, 362-363, 481-483.

Operacija *Weiss* 1 počela je 20. januara nadiranjem divizije »Prinz Eugen« južno od Karlovca, te 717. divizije i dijelova 714. divizije s nekim kvislinškim hrvatskim formacijama južno i zapadno od Banja Luke i odgovarajućim, iako mnogo manje odlučnim, pokretima talijanskih divizija i njihovih četničkih pomoćnika. Njemačke formacije koje su djelovale iz sjeverne Bosne i talijanske snage koje su djelovale iz srednje i sjeverne Dalmacije trebale su se spojiti otprilike u središtu »partizanske države«. Na to je trebalo slijediti stezanje obruča oko partizanskih snaga sa zapada i njihovo uništenje. Međutim, nije sve išlo prema planovima. Ono što se dogodilo bilo je ukratko slijedeće: partizanske su snage na zapadnom kraju svog područja pružile snažan otpor u bitkama blizu rijeke Une i na Uni. Ali napadači su ubrzo otkrili da se glavnina partizanskih snaga, sastavljena od 1. i 2. proleterske divizije, 3. i 7. udarne divizije i novoformirane 9. divizije (sastavljene od 3, 4, i 5. dalmatinske brigade), nalazi na južnom dijelu teritorija koji su držali partizani, izvan područja operacije *Weiss* 1. Čim je Tito primijetio namjere Osovine, naredio je tim jedinicama da pređu u protuofenzivu na jugoistoku, kako bi izbjegle opkoljavanje, očistile koridor za izlaz prema jugu i također spasile oko 4.000 bolesnih i ranjenih partizanskih vojnika.[110] Talijani su tokom cijele operacije *Weiss* 1 zaostajali, a suočene s odlučnim otporom partizanskih snaga, trupe Osovine morale su usporiti napredovanje. Operacije partizanskih divizija u pravcu Neretve, koje su za neko vrijeme ugrozile sigurnost rudnika boksita oko Mostara, natjerale su Osovinu da promijeni i neprestano mijenja i planove i operacije. Na sastanku generala Robottija s generalom Löhrom u Beogradu 8. februara, operacija *Weiss* 3. odbačena je zbog talijanskih primjedbi kao nepotrebna i politički opasna.[111] Operacija *Weiss* 1 završena je do 15. februara a da nije postigla svoj cilj i 25. februara počela je operacija *Weiss 2* i specijalna operacija *Mostar,* za osiguranje rudnika boksita. Pored osiguranja boksitnih rudnika, opći je cilj bio spriječiti partizane da predu preko Neretve, te ih uništiti u kanjonima Rame i Neretve.

110 Za kratak prikaz partizanskih planova i operacija tokom *operacije Weiss* vidi »Četvrta neprijateljska ofanziva«, *Enciklopedija Jugoslavije,* II, 587-594. Za potpuniju raspravu tih problema vidi *Oslobodilački rat,* I, 345 -413; Kladarin, *Slom Četvrte i Pete okupatorsko-kvislinške ojan^ive;* i Trgo, *Četvrta i Peta neprijateljska ofan^ifa.* Za detaljan opis i analizu ovih operacija, osobito bitke na Neretvi, vidi tri sveska *Neretva.* Za prikaz, a ne tehnički opis toka četvrte neprijateljske ofanzive i događaja od sredine marta do kraja aprila vidi Dedijer, *Dnevnik,* II, 59-247.

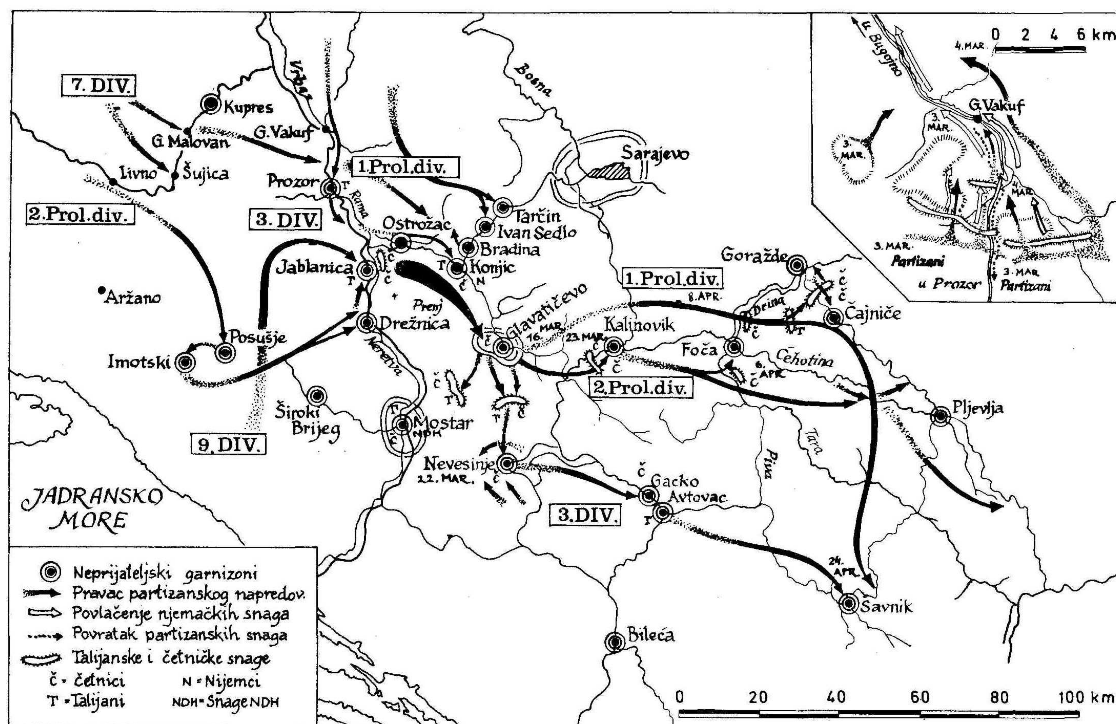
111 Mikrofilm br. T-821, rola 125, snimak 815; KTB/OKW/WFSt, sv. III, dio 1, str. 102-106.

Ali Nijemci nisu napuštali misao da Talijane još potpunije uvuku u borbu protiv partizana, kao i da razoružaju četnike. Tokom zadnjeg tjedna februara Hitler je poslao u Rim ministra vanjskih poslova von Ribbentropa i generala Waltera Warlimonta, pomoćnika načelnika operativnog odjeljenja Vrhovne komande, kako bi sklonuli Talijane da prihvate njemačko gledište. Ova dvojica nosila su Hitlerovo pismo Mussoliniju, u kojem je Hitler naglasio apsolutnu potrebu razoružanja četnika, zbog njihove potencijalne opasnosti u slučaju savezničkog iskrcavanja na dalmatinskoj obali.[112]Rezultat rimske konferencije, na kojoj su Nijemci izvršili jaki pritisak, bio je taj da su se Talijani pomirili s aktivnijim sudjelovanjem u operacijama *Weiss* 2 i *Mostar* i definitivno obećali da će razoružati četnike u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj čim partizani budu poraženi, a čak su obećali da će razoružati i crnogorske četnike u vrijeme koje će se naknadno odrediti.[113] Ali čim su njemački predstavnici napustili Rim, Talijani su promijenili mišljenje. Trećeg i četvrtog marta u Rimu su se sastali najviši talijanski funkcioneri i general Robotti, dotadašnji komandant talijanskih trupa u Sloveniji koji je zamijenio Roattu kao komandant Superslode, te guverner Crne Gore, general Pirzio Biroli, pa je tom prilikom nanovo razmotrena situacija. Kao rezultat tih razgovora donesena je odluka da se razoružanje četnika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj odgodi što je moguće duže i da se otegne s izvršenjem; razoružanje četnika u Crnoj Gori smatralo se nemogućim i protivno talijanskim interesima, te je naprosto skinuto s dnevnog reda. U oba slučaja opravdanje je glasilo da Talijani ne mogu sebi dozvoliti da izgube četnike kao saveznika u borbi protiv partizana.[114]

112 Mikrofilm br. T-821, rola 125, snimak 531-535; *Hitler e Mussolini, lettere e documenti,* str. 132-136. Pismo o kom se ovdje govori izgleda da uključuje dijelove drugih pisama, a njegova mikrofilmska kopija u Nacionalnom arhivu u Washingtonusamo je djelomično upotrebljiva, jer je nekoliko stranica preosvijetljeno i nečitljivo. Neposredno prije Rimske konferencije (i ponovo 5. marta) Nijemci su Talijanima poslali prijepis uhvaćenih, radio poruka između Mihailovića i njegovih komandanata, kako bi potkrijepili svoju tvrdnju da Mihailovićeve četnike treba razoružati. KTB/OKW/WFSt, sv. III, dio 1, str. 169, 192-193.

113 KTB/OKW/WFSt, sv. III, dio 1, str. 162, 168-174, 191-192, 195-196, osobito str. 192.

114 Mikrofilm br. T-821, rola 125, snimci 816-820; rola 252, snimci 319-323. Vidi također Warlimont, str. 331-332.

Karta 5. Bitka na Neretvi i njene posljedice. (Prema seriji karata u knjizi Fabijana Trga: *Četvrta i peta neprijateljska ofansjva,* Beograd, 1968)

U tom je času glavni partizanski cilj bio doći do srednjeg toka rijeke Neretve (vidi Kartu 5) i preći je, pa napasti neprijatelja u istočnoj Hercegovini, jugoistočnoj Bosni, Sandžaku i Crnoj Gori, koje su bile pod četničko-talijanskom kontrolom, a zatim krenuti prema Kosovu i Srbiji, kako bi ojačali svoje jedinice i pojačali narodnooslobodilačku borbu na tim područjima. Prije svega trebali su doći, zauzeti i zadržati grad Konjic na Neretvi, otkuda je vodio put u istočnu Hercegovinu. Između partizanskih snaga i Konjica ležalo je uporište Prozor, koje su držali dijelovi talijanske divizije »Murge«. Dok su 1. i 2. partizanska divizija trebale širiti i održati koridor, 3. divizija trebala je zauzeti Prozor. Prvi nalet 16. februara bio je odbijen, ali slijedećeg su dana partizani zauzeli grad i ubili ili zarobili preko tisuću talijanskih vojnika; također su zaplijenili velike količine oružja i municije, te nešto tenkova i kamiona koje su odmah i upotrijebili.[115] Konjic se pokazao kao nešto posve drugo. Grad su zajednički držali Talijani i četnici, a u toku bitke došle su kao pojačanje neke njemačke i ustaške, te dodatne četničke trupe.[116] Ni slab napad dva bataljona 1. divizije 19. februara, niti ponavljani napadi 3. divizije između 22. i 26. februara nisu doveli do zauzimanja Konjica, iako je partizanima pošlo za rukom da zaustave napredovanje trupa iz Konjica nizvodno, prema Jablanici.[117] Na zapadnoj strani koridora (oko 30 — 40 kilometara nizvodno) partizani su od Talijana oteli željezničku stanicu Drežnica i držali je da bi zaustavili napredovanje Talijana i crnogorskih četničkih trupa koje su nadirale od Mostara. Iako je između Drežnice i Konjica postojalo najmanje pet cestovnih ili željezničkih mostova, niti jedan od njih nije

vodio na cestu prema istočnoj Hercegovini, već samo prema lošim putevima na sjeveroistočnim padinama goleme i opasne planine Prenj.

115 Trgo, *Četvrta i Peta neprijateljska ofan^iva,* str. 32-33; Raičević, str. 169-180. Talijansku analizu gubitka Prozora vidi u *Zbornik DNOR,* tom IV, sv. 11, str. 368-374.

116 Vidi izvještaj majora Vojislava Lukačevića, četničkog komandanta na području Konjica, majoru Ostojiću, 23. februara, u *The Trial oj Dra\a Mihailović,* str. 76-77, 203-204.

117 Oslobodilački rat, I, 383-386, 411; *Neretva,* I, 75-79, 196-202.

Četnici su bili očajni što su Talijani izgubili Prozor, ali kako su partizani bili sa tri strane potisnuti u kanjone Rame i Neretve, u džep koji se stalno smanjivao, četnici su uočili lijepu priliku da pomognu pri njihovom uništenju i tako ostvare cilj zacrtan početkom januara u direktivi br. 1 (iako pod potpuno drugim okolnostima i na drugom području). Mihailović je 17. i 18. februara poslao dvije poruke crnogorskom četničkom komandantu Stanišiću, koji je bio na putu prema Mostaru i dolini Neretve; u njima Mihailović procjenjuje partizansku situaciju i opisuje svoju strategiju: Baćoviću i njegovim trupama u sjevernoj Dalmaciji i zapadnoj Bosni naredio je da udare na partizane s leđa i da ih potisnu prema Neretvi; Ostojiću je dao instrukcije da sa svim raspoloživim snagama pređe u ofenzivu na središnjem toku rijeke; a Jevdeviću je naredio da osigura političku podršku tim operacijama - vjerojatno djelovanjem na Talijane, čiji je položaj, prema Mihailovićevim riječima postao »mekši«, jer su im partizani na prostoru između Jablanice i Prozora zarobili 2.000 vojnika. Zaključne riječi poruka bile su slične: »Sad je jedinstven moment da sa komunistima raskrstimo jedanput za svagda«.[118] Tako se je krajem februara oko 12.000 do 15.000 četnika našlo u blizini ili na obalama Neretve, od Mostara do Konjica i dalje jugoistočno oko gradova Kalinovik i Nevesinje, a Baćovićeve trupe sa sjevera i Đurišićeve s juga kretale su se prema srednjem toku Neretve.[119] Za neko vrijeme dio Stanišićevih trupa i talijanska grupacija Scotti prebačeni su dvadeset do trideset kilometara zapadno od Mostara, gdje su se sastale s Baćovićevim snagama i operirale protiv dijelova 9. dalmatinske divizije, koja je s nešto bolesnika i ranjenika vršila pokret u prostor Jablanice.[120]

118 Dokumenti o izdajstvu Dra^e Mihailovića, I, 111-112. Ovaj citat je iz poruke od 18. februara; zaključna tvrdnja u poruci od 17. februara izražava istu misao, ali dodaje; »....ako budemo pametno radili. U protivnom izlažemo se mogućnostima počesnog tučenja.« Kako su četnici postupili u sprovodenju ovog plana može se vidjeti iz instrukcije od 18. februara koju je izdao major Ostojić (vidi Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, Četnički dokumenti, reg. br. 18/1, kutija 2) i iz instrukcije majora Borivoja Raduloviča, delegata četničke Vrhovne komande u Hercegovini, od 6. marta, *Dokumenti o izdajstvu Dražbe Mihailovića,* I, 119- 121. Za dnevne zapovijesti i instrukcije Ostojića i Radulovića u razdoblju od oko 20. februara do 18. marta vidi *ibid,* str. 109 — 126, 433 — 472. Jedna od Ostojićevih stalno ponavljanih naredbi komandantima bila "je da ubiju sve komuniste u raznim

hercegovačkim gradovima, a druga naredba kaže da sve zarobljene partizane treba nakon kraćeg ispitivanja ubiti. *Ibid,* str. 433, 436, 447, 452.

119 Točan broj nije poznat, jedan (izgleda Ostojićev) proračun navodi da je broj četnika na području Konjica i Hercegovine na dan 25. februara iznosio 11.667, bez Baćovićevih i Đurišićevih trupa koje su bile na putu (Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, Četnički dokumenti reg. br. 53, kutija 3). Na svom suđenju Mihailović je rekao da je na Neretvi bilo maksimalno 12.000-15.000 četnika (vidi *The Trial of Dra^a Mihailović,* str. 172). Glavni četnički autor koji je pisao o bitci, major Borivoje Radulović*(Bitka na Neretvi,* str. 81), navodi oko 20.000. Na simpoziju o bitkama na Neretvi i Sutjesci, 1968, neki su autori tvrdili da je skoro 26.000 četnika sudjelovalo u operacijama na Neretvi; drugi su bili skloni da broj procijene na oko 20.000 *(Neretva-Sutjeska 1943,* str. 157-158, 583-584). Sve zavisi o datumima i područjima na koje se netko poziva. Treba pripomenuti da su za kratko vrijeme medu tim trupama bila također i dva muslimanska odreda, čiji je politički voda bio dr Ismet Popovac, pročetnički orijentirani pravnik. *(Dokumenti o izdajstvu Dra^e Mihailovića,* *I, str. 436). Popovac je kasnije bio umoren.

120 Neretva, I, 290-299.

Iako sigurni da će partizani u kanjonima Rame i Neretve biti uništeni, četnici su, izgleda, bili zabrinuti da bi se Nijemci mogli odlučiti na prodor u istočnu Hercegovinu, koju su četnici smatrali svojom oblašću. Iz tog razloga Jevđević je s Nijemcima 23. februara sklopio sporazum kojim je osigurao da Nijemci neće prijeći Neretvu, te da bi dodir između njemačkih i četničkih trupa trebalo izbjegavati.[121]

121 Dokumenti o izdajstvu Dra^e Mihailovića, I, 458 — 459, 471. Ono što je držalo Nijemce da ne prelaze Neretvu i da u isto vrijeme ne krenu na jugoistok, nije naravno bio sporazum s Jevđevićem, već općenito njihov plan, priroda njihovih odnosa s Talijanima i činjenica da su postigli osnovni cilj operacije *Mostar* -naime, okupaciju boksitnih rudnika zapadno od Mostara.

Evidentno s razlogom da osigura uspješno provođenje ključne operacije na Neretvi, a i da prisustvuje prizoru ubijanja lovine, sam Mihailović krenuo je iz Crne Gore u Kalinovik, gdje se pridružio Ostojiću koji je do tog časa zapovijedao operacijama u Hercegovini. Mihailović 9. marta je pisao pukovniku Stanišiću:

Celokupnim radom rukujem ja preko Branka (to jest preko Ostojića, Mihailoviće-vog šefa operacija). Nijedno preduzeće nije naređeno bez mog odobrenja. Branko me obaveštava o svemu do najmanjih sitnica. Svi predloži njegovi se pregledaju, studiraju, odobravaju ili korežiraju. Pri ovome se rukovodimo sledećim načelima: Mi radimo samo za sebe i nikog više; nas se samo tiču interesi Srba i buduće Jugoslavije; za postizanje cilja koristimo jednog neprijatelja protivu drugog, tačno onako, kao što i svi naši neprijatelji bez

razlike rade; postići uspeh sa najmanje žrtava, ali podneti i najveće žrtve, ako je to potrebno za opštu stvar; sačuvati narod od svakog nepotrebnog izlaganja na domu.[122]

122 *Ibid,* str. 116 — 117. Ali na suđenju je Mihailović izjavio »... sve radnje koje se vrše tada u tim operacijama pod rukovodstvom su Ostojića, jer ja nisam imao vremena da se bavim tim poslovima, pošto sam stvarno dolazio radi obilaska trupa i upoznavanja sa stvarnom situacijom.« Obzirom na Lukačevićevu kolaboraciju s Nijemcima u Konjicu, a s Ostojićevim znanjem, rekao je: »... ali oni su obaveštavali ono što su oni hteli, jer sve glavne veze držao je Ostojić i ljubomorno ih čuvao od mene težeči da pojača svoj uticaj.« *The trial of Draja Mihailović,* str. 171, 174.

Položaj divizija NOVJ stvarno je izgledao beznadan. Ne samo da je trebalo održati koridor do Neretve i u pravcu Konjica i u pravcu Drežnice, nego je trebalo nekako i dobiti na vremenu da se prikupi i prebaci do Jablanice i preko Neretve oko četiri tisuće ranjenika i tifusara, koje su neposredno ugrožavale njemačke snage u nadiranju sa sjevera.[123] Očito kao mjeru predostrožnosti protiv mogućih četničkih napada s lijeve obale Neretve i kao lukavstvo, da zavede neprijatelja o namjeravanom pravcu proboja iz okruženja u kanjonima Rame i Neretve, Tito je 28. februara naredio da se baci u zrak svih pet mostova preko Neretve, od Ostrošca ispod Konjica do Karaule, oko trideset kilometara nizvodno. Tokom prva tri dana marta, inženjerijska četa pridodana Vrhovnom štabu pod komandom Vladimira Smirnova, bjeloruskog građevinskog inženjera koji je prije rata radio na građevinskim projektima Jugoslavenskih državnih željeznica, bacila je u zrak cestovni most kod Ostrošca, te željeznički i još jedan cestovni most na drugom kraju doline Neretve, blizu Karaule (koji su bili udaljeni oko 100 metara), ostavivši netaknutim cestovni most na utoku Rame u Neretvu i željeznički most kod Jablanice, oko sedam kilometara nizvodno. Kad je Smirnov izvijestio Tita o samo djelomično izvršenom zadatku, dobio je naređenje da digne u zrak i dva preostala mosta; učinio je to u roku od nekoliko sati.[124]

123 Neretva, 1, 335-355, osobito 350. Ovaj broj ne uključuje bolesnike u malim divizijskim i brigadnim bolnicama. Od 4.000 ranjenika, po 1.500 njih jahalo je na konjima, a oko 800 bili su na nosilima. Ostali su pješačili ili su prevoženi kamionima u dolinu kod Prozora.

124 Tomac, *Četvrta neprijateljska ofan^iva,* str. 106; *Oslobodilački rat,* I, 389; *Neretva,* I, 359-372. Da li je to bilo mudro ili koji su pravi razlozi za rušenje svih pet mostova, čime je prelaz preko Neretve bio znatno otežan - tim pitanjem bavili su se nedavno neki visoki jugoslavenski oficiri, koji su u to vrijeme bili na visokim položajima u partizanskoj vojsci. Jedan od tih oficira rekao je da je to možda bilo korisnije neprijatelju nego partizanima. Prevladava tumačenje da se radilo o lukavstvu, da se uspjelo zbuniti neprijatelja u pogledu eventualnog pravca proboja iz obruča, te da je uspjeh potvrdio mudrost tog poteza. Vidi članke Velimira Terziča i Jove Vukotiča u *Neretva,* I, str. 56,

odnosno str. 156-157, i ispravke teksta koje je izvršio uređivački odbor ovog simpozija u Errata.

Da bi zaštitio ranjenike koji su stizali u dolinu kod Prozora, Tito je naredio 1. i 2. proleterskoj diviziji da se prikupe na području Prozora gdje je 7. udarna divizija djelovala protiv Nijemaca i hrvatskih kvislinških snaga koji su se opasno približavali ranjenicima i 3. marta naredio je tim divizijama da krenu u protivnapad na 717. i dijelove 718. njemačke divizije i na dvije kvislinške hrvatske brigade. To je nesumnjivo pojačalo dojam da bi jedinice NOVJ mogle pokušati proboj prema zapadu ili sjeveru i povećalo uvjerljivost varke s dizanjem u zrak mostova na Neretvi. U tri dana teških borbi jedinicama NOVJ je uspjelo neprijatelja odbaciti natrag, iza Gornjeg Vakufa (oko 25-30 km).[125] Tim uspjehom Tito je dobio vrijeme potrebno za prebacivanje ranjenih i bolesnih do Jablanice i, u stvari, privremeno oslobodio sve jedinice u slivu Neretve uništavajućeg njemačkog pritiska. Kad su osigurale jaku zaštitnicu s leđa (1. proleterska divizija) sve partizanske jedinice krenule su prema Jablanici i preko Neretve.

125 Oslobodilački rat, I, 388-394; Tomac, *Četvrta neprijateljska ofan^iva,* str. 107-113; Neretva, I, 98-117, 157-162, 248-251; Trgo, *Četvrta i Peta neprijateljska ofan^iva,* str. 40-44.

Nakon uspostavljanja manjeg mostobrana u noći od 6. na 7. marta na mjestu uništenog željezničkog mosta kod Jablanice, Smirnov je prema ranije dobivenom naređenju počeo s gradnjom provizornog mosta. Poslužívši se slomljenom konstrukcijom kao nosačem, sagrađen je u jednom danu uski drveni most, tek malo iznad vode i, dok se mostobran neprestano pojačavao, jedinice NOVJ, bolesnici, ranjenici i izbjeglice otpočeli su 8. marta s prelazom i nastavili prelaziti pod učestalim zračnim napadima Osovine. Prelaz je završen do 15. marta, zajedno s trupama koje su ga osiguravale, iako se nije moglo prebaciti tešku opremu i vozila, pa ih se moralo uništiti ili baciti u rijeku. Kad su njemačke snage 17. marta ušle u Jablanicu, našle su prazan grad, bez jedinica NOVJ.[126] Operacije *Weiss* 2 i *Mostar* završile su, a samo onaj njihov dio koji se odnosio na ponovno preuzimanje rudnika boksita bio je uspješan. Iako su partizani izbjegli uništenje glavnine svojih snaga i spasili svoje bolesne i ranjene, Nijemci su tokom operacije *Weiss* uzeli strahoviti danak u ljudskim životima. Prema izvještaju generala Liitersa od 31. marta generalu Vilku Begiću, državnom tajniku ministarstva oružanih snaga NDH, njemačke i hrvatske kvislinške snage zajedno ubile su (izbrojeno ili procijenjeno) 11.915 partizana; 616 strijeljano je smjesta po zarobljavanju, a zarobljeno je još 2.506 partizana, od kojih je 775 odvedeno u koncentracione logore.[127]

126 Neretva, I, 117-125, 162-166, 372-384; i II, 268-271. *Oslobodilački rat,* I, 394-402.

127 Zbornik DNOR, tom IV, sv. 11, str. 599. Ove procjene zarobljenih i ubijenih partizana bez sumnje uključuju najvećim dijelom civile koji su se masovno, sve do Neretve, kretali s partizanskim trupama kao izbjeglice, ili su bili stanovnici sela za koje su Nijemce smatrali da su neprijateljska.

Dok je tokom čitave operacije *Weiss* angažirao glavninu svojih snaga u kombinaciji povlačenja i ofenzivne akcije, Vrhovni štab NOVJ poslužio se s još dva druga taktička elementa i jednim specijalnim potezom, u pokušaju da dobije na vremenu za povlačenje preko Neretve. Najprije je naredio 1. hrvatskom korpusu u Lici i 1. bosanskom korpusu u sjeverozapadnoj Bosni da se sa svim svojim snagama bore protiv snaga Osovine koje sudjeluju u operaciji *Weiss* — što su oni učinili na takav način da su, usprkos nekim porazima, stvarno usporili napredovanje neprijatelja.[128]Drugo, snage NOV i POJ u Lici i zapadnoj Bosni, za koje su Nijemci mislili da su uništene u operaciji *Weiss* 1, početkom marta ponovo su prišle oslobađanju ranije izgubljenih teritorija i napadati na komunikacije, njemačke, domobranske i ustaške garnizone ostavljene na tim područjima.[129]

128 Kladarin, str. 153- 162; Trgo, *Četvrta i Peta neprijateljska ofan^iva,* str. 24-26, 44; *Oslobodilački rat,* I, 362, 378, 380, 386-387, 389-390.

129 Mikrofilm, br. T-78, rola 332, snimci 6,289.908, 6,290.028 i 6,290.062

Specijalni potez bili su pregovori s Nijemcima o vitalnom pitanju uzajamne primjene propisa međunarodnog ratnog prava, prvenstveno s obzirom na tretman zarobljenika, o razmjeni nekih zarobljenika i o nizu drugih pitanja. Priroda tih »drugih pitanja« još uvijek nije potpuno razjašnjena. Taj predmet jugoslavenski autori izbjegavaju, a izvan Jugoslavije još uvijek nije obrađen na zadovoljavajući način. Kratko raspravljanje o njemu umjesno je ovdje utoliko što stoji u izvjesnom odnosu s pitanjem da li je bilo kolaboracije s Nijemcima, ne samo četničke, već i partizanske.

Još prije nego je operacija *Weiss* otpočela, partizani i Nijemci vodili su pregovore, a 5. septembra i 17. novembra razmijenili su zarobljenike.[130] Tom su prilikom partizanski predstavnici uručili pismo zagenerala Glaisea, njemačkog vojnog opunomoćenika u NDH, u kojem su objašnjavali da Narodnooslobodi- ' lačka vojska Jugoslavije nije banda, već nezavisna oružana sila s vojnom disciplinom, i predložili su uzajamnu primjenu propisa međunarodnog ratnog prava s osobitim obzirom na zarobljenike i ranjenike, redovnu razmjenu zarobljenika i neku vrstu primirja između obje strane za te prigode.[131] Ne samo Glaise nego i Kasche, njemački poslanik u Zagrebu, a i zastupnici njemačkih ekonomskih organa, bili su za takav kontakt i razmjenu zarobljenika, kako bi na taj način izvukli neke korisne obavještajne podatke. Također su htjeli neki modus vivendi s partizanima, jer su se na teritoriju koji su oni oslobodili nalazili neki važni rudnici. Uopće, nadali su se smirenju hrvatskog teritorija južno od Save i prestanku sabotaže na vitalnoj željezničkoj pruzi Zagreb - Beograd. Međutim su Hitler i von Ribbentrop bili protiv svakog modusa vivendi, bojeći se da bi svaka nagodba partizanima dala status redovne zaraćene strane. Njihovo je mišljenje, naravno, prevladalo i partizanski prijedlozi ostali su bez odgovora.

130 Odić, str. 29-36, 67-77.

131 Na žalost, nisam mogao naći kopiju tog pisma, ali svoje znanje o njemu zasnivam na tekstu izjave koju su partizanski predstavnici dali 11. marta, a koja u mnogome ponavlja pismo od 17. novembra.

Negdje krajem februara ili početkom marta partizani su zarobili njemačkog majora Streckera i oko 25 vojnika, a već su otprije imali zarobljeno 100 kvislinških vojnih lica, 15 talijanskih oficira i nekih 600 podoficira i redova. Budući da su se partizani sada nalazili u krajnjoj opasnosti i trebali dobitak na vremenu kako bi izvršili prelaz preko Neretve, odlučili su poslužiti se majoromStreckerom da bi započeli nove pregovore s Nijemcima. Ti su se pregovori vodili 11. marta u Gornjem Vakufu. Važnost koju su im partizani pridavali pokazuje i rang njihovih predstavnika: Koča Porjgvić, komandant 1. proleterske divizije; Milovan Đilas (pod imenom Miloš Marković), član Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i Politbiroa KPJ; i dr Vladimir Velebit (pod imenom Vladimir Petrović), zagrebački pravnik i jedan od Titovih pouzdanika. Nijemce su zastupali general-lajtnant Benignus Dippold, komandant 717. pješadijske divizije, te jedan mladi oficir u štabu i, začudo, jedan predstavnik Hitlerjugenda. U svojoj pismenoj izjavi partizanski delegati naznačili su broj raznih kategorija ljudi koje nude i koje osobe posebno žele dobiti u zamjenu, i rekli su da razmjenu treba obaviti što je moguće prije. Točka 2. izjave, iako pomalo nejasna, izgleda govori da ako bi Nijemci prihvatili prijedlog NOVJ, osobito s obzirom na ranjenike i zarobljene, Jugoslaveni bi garantirali da će njihove jedinice postupati na isti način. Točka 3. iznosi kao mišljenje Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske slijedeće:

a) Da u sadašnjoj situaciji nema razloga zbog kojeg bi njemački Wehrmacht vršio ratne akte protiv Oslobodilačke vojske Jugoslavije, osobito u svjetlu položaja, neprijatelja i interesa obje strane - prema tome, bilo bi u interesu obje strane kad bi neprijateljstva prestala. U vezi s tim, njemačka komanda i ova delegacija trebaju odrediti svoje prijedloge koji se.ticu eventualne zone i navesti ciljeve ekonomskih i drugih interesa.

b) Oslobodilačka vojska Jugoslavije smatra četnike glavnim neprijateljima.

Točkom 4 predviđalo se da bi za vrijeme pregovora trebali prestati svi ratni akti između dviju strana (tj. primirje), a točkom 5 utvrđivalo se da bi svaki mogući definitivni sporazum trebale potpisati više komande.

Tokom tih pregovora partizanski su delegati jasno izjavili da njihovi prijedlozi ne znače ponudu kapitulacije, da bi Oslobodilačka vojska »povela borbu i protiv Engleza ako bi se iskrcali« - nešto što četnici nikad ne bi učinili, jer su samo čekali da se to dogodi - te da su svoju propagandu okrenuli prema Moskvi samo zato što nisu htjeli imati nikakve odnose s Londonom.[132]

132 Njemački originali dokumenata koji se odnose na razgovore u Gornjem Vakufu i registrirani su pod brojem NOKW-1088, nalaze se na mikrofilmu br. T-1119, rola 16, snimci 68-74; službeni engleski prijevod nalazi se u *ibid,* snimci 75-81.

Nekoliko dana nakon tog sastanka, 17. marta, poslanik Kasche uputio je izvještaj Ministarstvu vanjskih poslova, u kojem je ponovio partizansku ponudu i urgirao nastavak razgovora, tražeći instrukcije. U međuvremenu su Đilas i Velebit prebačeni u Zagreb, gdje su nastavili pregovore s generalom Glaiseom i Kascheovim zastupnicima, očito o cijelom dnevnom redu sastanka od 11. marta. Kasche je imao još dva razgovora s Berlinom i u jednoj od tih razmjena mišljenja podržao je pregovore i neki sporazum s partizanima, s obrazloženjem da ih se do kraja ne može pobijediti samo vojno-policijskim mjerama i da zato treba upotrijebiti također politička sredstva. Na kraju su iz Berlina došle negativne instrukcije i razgovor s partizanima o »drugim pitanjima« pao je u vodu. Do kraja marta ipak je razmijenjena nova grupa zarobljenika, a kasnije je uvedena skoro redovna zamjena.[133]

133 O razmjeni zarobljenika u novembru 1942. i martu 1943. pregovaralo se u ime Vrhovnog štaba NOV POJ. Dr Vladimir Velebit i Marijan Stilinović pregovarali su o novembarskoj razmjeni, a Velebit, Đilas i Popović u martu 1943. Negdje kasno 1943. pregovaralo se o novim razmjenama i otad pa do kraja rata vršile su se redovite razmjene. Pregovore je sada nastavio Glavni štab Hrvatske - neko vrijeme Marijan Stilinović, zatim kratko dr Josip Brnčić, a od marta 1944. pa dalje Boris Bakrač. Između marta 1944. i maja 1945. Bakrač je imao oko četrdeset sastanaka s njemačkim predstavnicima (od toga 25 u Zagrebu, uz salvus conductus) i osigurao je razmjenu nekih 600 do 800 partizana. Od početka ovih razmjena vodeću ulogu na njemačkoj strani imao je njemački rudarski inženjer Hans Ott, koji je i sam bio zamijenjen u novembru 1942. Informaciju o tome dao mi je dr Vladimir Bakarić u pismu od 6. juna 1966. U vrijeme dok je Bakarić bio politički komesar partizanskog Glavnog štaba Hrvatske, Stilinović je njemu podnosio izvještaje o pregovorima s Nijemcima. Treba također zabilježiti da su bez suglasnosti sa višim štabovima u julu 1944. slovenski partizani u Slovenskom primorju na svoju ruku ponudili neku vrstu primirja Nijemcima. Mikrofilm br. T-311, rola 195, snimci 717-722, 737. Čini se da je kasnije sklopljen i jedan sporazum, ali nikad nije proveden.

Budući da iz Jugoslavije nema nikakvih podataka o tim »drugim pitanjima«, ne može se sa sigurnošću reći što je upravo Tita potaklo na te pregovore. Da li su oni bili samo izlika da se dobije na vremenu za prelaz preko Neretve, ili su partizani ozbiljno tražili neki trajniji modus vivendi s Nijemcima?*

U svom govoru na proslavi 35-godišnjice bitke za ranjenike na Neretvi, 12. novembra 1978, maršal Tito rekao je između ostalog i slijedeće:

»još za vrijeme bitke kod Livna mi smo zarobili jednu grupu pripadnika takozvane organizacije TODT koja je pljačkala ekonomske resurse naše zemlje. To nisu bili vojnici, nego

civili. S druge strane u zatvoru je bilo i kod ustaša i kod Nijemaca mnogo naših rukovodećih komunista, nešto onih koji su zarobljeni u borbi, a nešto onih koji su bili na partijskom radu po gradovima, jedan iz te grupe zarobljenih pripadnika organizacije TODT predložio nam je razmjenu zarobljenika, ja sam tada smatrao da bi to dobro bilo, jer radilo se o civilima koje je i inače štitila ženevska konvencija. Predložio sam da nam za jednog Nijemca daju pet naših ljudi koji su čamili u njemačkim i ustaškim zatvorima i logorima. To je bilo prihvaćeno. Tako smo uspjeli da oslobodimo veću grupu naših drugova i drugarica - komunista, da ih spasimo od krvničkih ruku.

U toku bitke na Neretvi imali smo drugi slučaj. Kao što sam već rekao, imali smo veći broj zarobljenih Nijemaca i Talijana. Medu njima je bio i onaj komandant bataljona SS, Strecker. Sa njima nismo znali šta da radimo. Hrane nismo imali ni za sebe. A nismo ih, naravno, htjeli likvidirati, jer smo se pridržavali odredbi ženevske konvencije o ratnim zarobljenicima.

Nismo to činili, iako smo dobro znali da su Nijemci ubijali ne samo naše zarobljene borce, nego i ranjenike i bolesnike, zato smo predložili razmjenu i Nijemci su to odmah prihvatili. Tri naša druga su išli na pregovore sa direktivom da razgovaraju o razmjeni zarobljenika, čime bi se našoj vojsci priznao i status ratujuće strane u duhu postojećih normi međunarodnog ratnog prava. Uspjeli smo samo da dođe do razmjene zarobljenika, tako da su mnogi naši drugovi bili spašeni iz ruku dželata i potom raspoređeni u razne jedinice. Oko toga ja sam imao teškoća sa Staljinom koga sam obavještavao preko Kominterne. javio sam da mi sa Nijemcima razmjenjujemo zarobljenike, imajući pored ostalog u vidu i to da nas mori glad, da ljudi od iscrpljenosti padaju mrtvi. On je meni odgovorio vrlo grubo, zamjerajući nam Što razmjenjujemo zarobljenike sa neprijateljem. A s kime drugim da ih razmjenjujemo, ako ne sa neprijateljem? Ja sam tada Staljinu kratko odgovorio: ako nam ne možete pomoći, ostavite nas na miru, mi ćemo se nekako snaći. Kad sam se 1944. godine sa Staljinom sreo u Moskvi, on mi je oštro zamjerio zbog takovog odgovora, ja sam ga gledao i rekao: druže Staljin, da ste bili na mome mjestu, vi biste vjerovatno, napisali i to grublje. Onda je zašutio, jer, bilo je to teško vrijeme. Gledaš ljude umiru od gladi, a treba se boriti. Međutim, i danas ima pokušaja da se ta razmjena tendenciozno interpretira i zloupotrebi. Mi ćemo to sve napisati točno onako kako je bilo. Uvjeren sam da nam malo ko neće odobriti ono Što smo tada učinili. Mi smo to morali napraviti. Spasili smo tako stotinak naših ljudi, dobrih boraca i aktivista.«

Istoga dana, u svom odgovoru na zdravicu predsjednika odbora za proslavu bitke na Neretvi, maršal Tito je dodao:

»Ko nama danas može zamjeriti ako smo činili nešto što je jačalo našu snagu, ne prestajući, naravno, da se borimo. Niko od nas nije ni pomislio da Nijemci više neće ići protiv nas. Jedino smo znali da je i njima potreban predah, da bi napravili novi strategijski plan, i da ćemo se sigurno ponovo sukobiti. Ja ni jednog momenta nisam sumnjao u to da oni neće,

čim prije to budu mogli, udariti na nas. AH, kao što sam malo prije rekao u govoru, sprovodili smo naš strategijski plan - da idemo prema Crnoj Gori i Sandžaku, i dalje prema Kosovu, južnoj Srbiji i Makedoniji, da bi naše jedinice ojačali novim snagama.«

S druge strane, njemačko-partizanski odnosi od 1941. do 1945. uzeti u cjelini, dokazuju da partizani nikad ne bi mogli sklopiti s Nijemcima neku nagodbu koja bi išla mnogo dalje od razmjene zarobljenika. Trebalo bi stoga biti evidentno da je pokušaj od 11. marta 1943. da se postigne neki sporazum, učinjen pod ekstremnim okolnostima, kad je glavnina partizanskih snaga, oko 4.000 ranjenika i bolesnika i njihovo rukovodstvo bilo suočeno s gotovo sigurnim potpunim uništenjem, i da se ne može staviti u istu kategoriju sa sistematskom i trajnom četničkom kolaboracijom, opisanom u ovoj studiji, iako ni ta nije bila zasnovana na ideološkom afinitetu i također nije bila bez rezervi.[134]

134 Hagcn, str. 258-268, jednostavno izvještava o partizansko-njemačkim pregovorima, ali Jukić, str. 148-153 i Roberts, str. 106-112. stavljaju partizanske prijedloge i četničku kolaboraciju u isti red.

Tokom cijele bitke na Neretvi četnici su vrlo tijesno surađivali s Talijanima i zavisili su o njima za svu opskrbu i za transport. Iako su prema njemačko-talijanskim sporazumima Talijani trebali paziti da ne dođe do kontakta između četnika i njemačkih i hrvatskih kvislinških trupa, one su tokom operacija na sektoru Konjica ne samo uspostavile vezu, već su se našle u borbi rame uz rame, a Nijemci su četnicima dali i nešto municije. Takva kolaboracija Nijemcima nije bila baš ugodna, što jasno pokazuje saopćenje u vezi sa završnom fazom operacije *Weiss,* koje je svojim trupama 14. marta uputio general Löhr. Treba uništiti sve preostale pobunjeničke snage bilo koje boje, rekao je, ali što se tiče tek završene operacije samo je zaključio: »Osobito je potrebno reći da je privremena borba rame uz rame sa četnicima, a protiv partizana, na nekim sektorima, bila samo nužno zlo koje se moralo prihvatiti, jer istovremena borba protiv obje grupacije ne bi omogućila uništenje niti jedne.«[135] Za četnike je neuspjeh da održe lijevu obalu Neretve i spriječe partizanima proboj u unutrašnjost istočne Hercegovine i dalje na jugoistok van svake sumnje značio neočekivan i strašan gubitak. Za snage Osovine bijeg jedinica NOVJ iz klopke značio je da im još jednom nisu uspjeli zadati smrtni udarac. A partizanima je to bila njihova dotad najljepša pobjeda.

135 Mikrofilm, br. T-314, rola 554, snimak 637. Vidi također KTB/OKW/WFSt, sv. III, dio 1, str. 212.

Odlučnost partizana da do kraja iskoriste svoj proboj na rijeci Neretvi imala je dva taktička cilja: zadržati četničke i talijanske snage pod tako neumoljivim pritiskom da im ne dopuste pregrupiranje i uspješan protivnapad, a istovremeno napraviti najveći mogući razmak između svojih snaga i svake njemačke potjere. Ali čim je prelaz preko Neretve bio osiguran, Vrhovni štab NOV i POJ je u stvari počeo razvijati nov i vrlo ambiciozan plan:

uništenje glavnine četničkih snaga. Iskusivši na Neretvi veliku opasnost od četnika, kad djeluju kao pomoćne trupe ili usporedo sa snagama Osovine, Tito je tada uništenje četnika postavio kao prvi zadatak, te je u tom smislu izdao niz naređenja. Obavijestio je 9. marta 7. udarnu diviziju da će na novom pravcu njenog napredovanja glavni neprijatelj biti četnici, i oni lokalni i oni koji su dovedeni iz Crne Gore, te da sa svim zarobljenim vođama i komandantima treba postupiti bez milosti — to jest, nakon kratkog ispitivanja treba ih strijeljati na licu mjesta — dok obične vojnike, ako su nedužni ili zavedeni, treba sklonuti da uđu u partizanske redove ili držati kao zarobljenike. Naređenje je od jedinica tražilo da poduzmu krajnji napor: »Prema neprijatelju u borbi ispoljiti najveću ofanzivnost, bezobzirnost, drskost i nasrtljivost, uništavajući njegovu živu silu i rastrojavajući njegove jedinice. Da bi ovo postigli, trebate ispoljiti u svakom susretu sa neprijateljem brzo manevrovanje dejstvujući na njegove bokove i pozadinu.«[136] Centralni komitet KPJ je 29. marta instruirao Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu da pošalje jednu istočnobosansku brigadu u Sandžak da pomogne divizijama koje su pod Titovom neposrednom komandom, jer »najvažniji naš zadatak sada jeste uništiti četnike Draže Mihailovića i razbiti njegov upravni aparat, koji predstavlja najveću opasnost za daljnji tok Narodno-oslobodilačke borbe.«[137] A 30. marta, Tito je u pismu štabu Prvog bosanskog korpusa identificirao četnike kao privremeno glavnog neprijatelja i naredio je da se glavna akcija usredotoči protiv njih.[138]

136 Zbornik DNOR, tom II, sv. 8, str. 275-276.

137 Ibid, str. 359.

138 Ibid, str. 361. Ova poruka očito aludira na razgovore između Titovih predstavnika i komandanta njemačke 717. pješadijske divizije i to u primjedbi: »Iskoristivši kontakt za razmjenu zarobljenika s Nijemcima nismo uspjeli neutralizirati Nijemce od četnika i Talijana.«

Prodirući istočno od Neretve, divizije NOVJ prvo su zauzele četničko uporište Glavatičevo i nakon nekoliko uzastopnih bojeva dijelom snaga ušle u Nevesinje, da bi uskoro zauzele Gacko i Avtovac, nastavljajući nadiranjem na istok. Glavnina snaga Prve i Druge proleterske divizije krenule su u to vrijeme ravno na istok. Između 20. i 22. marta slomile su četnike kod Kalinovika, zauzele grad i nastavile prema Drini. Usprkos neuspjehu da s marša pređu Drinu partizanske snage potukle su četnike i Talijane i na tom frontu tokom prve polovine aprila, i u slijedeća dva tjedna krenule prema jugu u Crnu Goru.[139] Treća udarna divizija, a za njom i 7. udarna divizija,[140] nakon osvajanja Avtovca produžile su preko rijeke Pive ka Šavniku, u Crnu Goru. Oko 24. aprila stigle su na područje Šavnika, nešto južnije od sektora u koji su partizanske snage prodirale sa sjevera.[141] Tako su do kraja aprila četnici iz Sandžaka i Crne Gore, koji su sudjelovali u bitci na Neretvi ili u bitkama poslije toga, u Hercegovini i u jugoistočnoj Bosni, bili razbijeni i njihovi ostaci odbačeni duboko u svoj zavičajni teritorij, s partizanima za petama.

139 Oslobodilački rat, I, 400-404, 407-410, 413-419.

140 Nakon što je poslužila kao zaštitnica za vrijeme prolaza preko Neretve, kada je 14. i 15. marta i sama prešla, 9. udarna divizija dobila je zadatak (potpomognuta jednom brigadom 7. udarne divizije i s nešto talijanskih zarobljenika) da prebaci partizanske ranjenike i bolesnike oko Prenja, od Krstača do Glavatičeva. Ona je izvršila taj zadatak ali s gubicima koji su zbog neprijateljskih zračnih i artiljerijskih napada, kao i zbog studeni, gladi, tifusa i iscrpljenosti bili tako veliki, da se prilikom novog zadatka vidjelo da je njena borbena moć vrlo smanjena. Mali broj je dezertirao kako bi se vratio kući u Dalmaciju. Zbog općeg stanja divizije krajem aprila Vrhovni štab je rasformirao 9. diviziju, a njene jedinice bile su prebačene u sastav drugih divizija.*Neretva,* I, 276-285, 305-317. Divizija je bila ponovo formirana 8. septembra 1943. u Splitu.

141 *Oslobodilački rat,* 1, 404-406, 419-420. Oko 25. marta vojvoda Jevdević je preko Talijana (kao i sami Talijani) zatražio od 7. SS divizije »Prinz Eugen«, koja je preuzela područje rudnika boksita u zapadnoj Hercegovini, pomoć u obrani Nevesinja, ali Nijemci su odbili da se obavežu. Rekli su da su im trupe umorne i da im treba odmor, te da su predviđene za druge zadatke. *Zbornik DNOR,* tom IV, sv. 11, str. 507 -508, 510, 530-531. Nije poznato da li su pregovori između Nijemaca i partizana (koji su bili u toku) imali išta s ovim njemačkim odgovorom. O operacijama talijanskih jedinica tokom druge polovine marta i početkom aprila u istočnoj Hercegovini, te o učestaloj kritici talijanskih komandi na račun svojih četničkih pomoćnih jedinica, vidi obavijesti talijanskog 6. armijskog korpusa raznim jedinicama i Superslodi u *Zborniku DNOR,* tom IV, sv. 11, str. 323-603.

Vrhunac operacije, kako se razvijala od februara na dalje, bio je naravno, uspješni partizanski prelaz preko Neretve između 7. i 15. marta. Tom akcijom partizani su se riješili opasnog pritiska njemačkih i ustaških kvislinških snaga kao i Talijana na desnoj obali Neretve i ostali su suočeni samo s četnicima i Talijanima istočno od Neretve, a bili su i u mnogo boljoj vojnoj situaciji (to jest, s više manevarskog prostora i na prikladnijem zemljištu). Ta je akcija bila odlučujuća i s obzirom na osnovnu četničku strategiju: zbog nje se je četnička pozicija potpuno promijenila. Četnici su 24. februara objavili da su partizanske snage u zapadnoj Bosni potpuno slomljene i protjerane s tog teritorija, te da se nalaze u rasulu; to saopćenje zaključuje se ovim riječima: »Naša situacija je vrlo povoljna.«[142] Mjesec dana kasnije, 25. marta, Mihailović je naredio majoru Đurišiću koji se tada borio u istočnoj Hercegovini, da se svim snagama odupre partizanskom napredovanju prema Sandžaku i Crnoj Gori, a 28. marta savjetovao je Ostojiću, svom operativnom komandantu, da je linija Piva — Drina, nekih 80-90 kilometara jugoistočno od zavoja Neretve, najbolja linija obrane Sandžaka i Crne Gore.[143] Ali partizani su tokom prve polovine aprila porazili one četničke snage, koje su s dijelovima talijanske divizije »Taurinense« držale liniju na Drini i kad su okrenuli na jug, prema središtu Crne Gore, bili su već oko deset do petnaest kilometara istočno od rijeke

Pive. Do tog vremena, četnici su izgubili veliki dio svojih trupa i mogli su očekivati samo malu ili nikakvu artiljerijsku podršku ili pomoć u snabdijevanju od Talijana, koji su i sami pretrpjeli teške gubitke i započinjali mijenjati svoju politiku prema četnicima. Da zaustavi napredovanje NOVJ u Crnu Goru i Sandžak nakon proboja obrambene linije Drina — Piva, Mihailović je naredio da se mobiliziraju i iz Srbije prebace dva četnička korpusa i planirao je da s njima i preostalim snagama u Sandžaku i u Crnoj Gori povede odlučnu bitku s partizanima, na frontu između Nikšića na rijeci Zeti i Bijelog Polja na rijeci Limu. Dva korpusa iz Srbije (pod Keserovićem i Rakovićem) stigli su na područje Bijelog Polja oko 7. maja, ali je u međuvremenu napredovanje jedinica NOVJ, kao i izvještaji koje je dobio od Talijana da će Nijemci uskoro ući u Crnu Goru s namjerom da ga zarobe, spriječilo Mihailovića čak i da pokuša ostvariti planiranu bitku s partizanima; odlučio je radije da se sa svoja dva srpska korpusa vrati u Srbiju.[144]

142-Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, Četnički dokumenti, reg. br. 20/1, kutija 2.

143 Ibid, reg. br. 34/1 i 37/1, kutija 2.

144 Pajovič, »Četnički pokret i Narodnooslobodilački pokret u Crnoj Gori«, str. 397 — 399. Prema svjedočenju majora Lukačevića (na njegovom suđenju), dva srpska korpusa imala su ukupno 2.000 ljudi. *Suđenje članovima rukovodstva organizacije Draže Mihailovića,* str. 142. Mihailović je 18. maja izdao specijalnu naredbu s pohvalom vojnicima Rakovićevog korpusa, zbog toga što su odmah priskočili u pomoć četnicima u Sandžaku i Crnoj Gori; ona također sadrži još jednu tiradu protiv komunista. Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, Četnički dokumenti, reg. br. 12/2, kutija 2. Iz jedne popularno pisane knjige o četničkom pokretu u drugom svjetskom ratu, čiji je autor jedan Đurišićev štovatelj, izlazi da su na sastanku između Đurišića i Mihailovića, blizu Kolašina, tik prije nego što je Mihailović sa dva srbijanska korpusa krenuo natrag u Srbiju, po prvi puta pale teške riječi između njih dvojice, te da je njihov rastanak bio sve samo ne prijateljski. Minić, str. 197 — 198.

Četničke neuspjehe na Neretvi i tokom slijedećih tjedana uzrokovala je kombinacija grešaka i nedostataka: loše planiranje, loše rukovođenje Mihailovića i njegovih komandanata, nedostatak suradnje između komandanata, preveliko samopouzdanje i potcjenjivanje partizana, te oklijevanje komandanata i vojnika da se bore s dozrelim, superiorno vođenim i - na Neretvi - očajnički odlučnim partizanskim snagama.[145] Samouvjerenost je među nekim četničkim oficirima bila tako velika, da su se, prema nekim navodima, već počeli gložiti kome će od njih pripasti zasluge za skoru pobjedu.[146] Raspuštenost i razjedinjenost Mihailovićeve gomile teritorijalnih odreda koji su htjeli braniti samo svoja neposredna područja, a nisu željeli da se odlučno bore daleko od kuće, nikada nisu bile toliko očevidne.

145 Ostojić je bezuspješno nastojao pojačati disciplinu i subordinaciju, prijeteći vojnim sudom i smrtnom kaznom po kratkom postupku. *Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića,* I, 114—115, 123.

146 Vučetić, str. 102-103.

U svom izvještaju o situaciji za mart 1943, koji uključuje i prilično detaljan opis završne faze operacije *Weiss,* general Löhr, komandant jugoistočne Evrope, kazao je o tome ovo: »Dosadašnje borbe pokazuju da je Mihailović kao vojni komandant zatajio. Mihailović snosi osnovnu krivicu za dosadašnje neuspjehe zbog nepravilne procjene vremena, prostora i zemljišta i zbog toga što nije " iskoristio opće date mogućnosti.«[147] Bader, glavni komandant Srbije, imao je u svom izvještaju o situaciji za drugu polovinu marta prilično slične primjedbe; o četničko-partizanskim borbama na Neretvi i u istočnoj Hercegovini, komentirao je: »Snage Draže Mihailovića nisu položile svoj prvi ozbiljni ispit. Tome su pridonijeli mnogi razlozi: nesposobnost, kukavičluk, nedostatak discipline kod komandanata, nedostatak čvrstog vođenja vojnika i konačno, ne od najmanje važnosti, precjenjivanje borbene snage vlastitih trupa s najviših komandnih mjesta.«[148]

147 Mikrofilm br. T-78, rola 332, snimci 6,290. 062-63. Najmanje dva Mihailovićeva komandanta izrazila su se vrlo kritički o Mihailovićevom vođenju operacija u to vrijeme. U izvještaju iz novembra 1944. koji se bavi četnicima, pukovnik Bailey je izjavio: »I potpukovnik Ostojić i major Lukačević ... tvrdili su da je Mihailovićevo ludo, iako odvažno, taktičko rukovođenje trupama uvelike pridonijelo neuspjehu operacija.« F. O. 371/44282, R 20526/11/92. Vidi i *Suđenje članovima rukovodstva Dra\e Mihailovića,* str. 141.

148 Mikrofilm, br. T-315, rola 64, snimak 556.

U izvještaju iz onog vremena o partizansko-četničkim borbama tokom marta i aprila, Tito je rekao da su četnici, iako uvjereni da će s Osovinom i ustašama konačno likvidirati partizane, uspjeli pokazati svoje pravo lice narodu i »oni su umjesto svog pohoda u Bosansku krajinu doživjeli svoj potpuni vojnički i politički poraz i spali na malene banditske odrede bez svakog uporišta u masama.«[149]

Glavni četnički kroničar bitke na Neretvi, major Radulović, priznaje partizanski uspjeh, ali njegov prikaz, pisan po sjećanju, ne samo što je pristran s osobne i četničke točke gledišta, već sadrži također mnoge netočnosti i nedosljednosti. On, naravno, ne kaže ništa o četničkoj kolaboraciji s Talijanima i Nijemcima, niti o lošem četničkom rukovođenju, ni o tome da se trupe nisu željele boriti. Da su četnike pobijedile njemačke snage, to bi se lako objasnilo nadmoćnošću u ljudstvu i materijalu i ponos bi ostao sačuvan. Poraz od strane partizana koje su toliko mrzili i potcjenjivali bio je ponižavajući.[150]

149 Vidi Titov izvještaj o vojnim zbivanjima u tom razdoblju, *Bilten Vrhovnog štaba NOV i POJ,* januar-april 1943, pretiskan u *Zborniku DNOR,* tom II, sv. 1, str. 223-227, osobito str. 224.

150 Borivoje Radulović, str. 82-89.

Iako su operacija *Weiss 3* za razoružavanje četnika, kao i talijanska obećanja s kraja februara da će ih razoružati, već davno bila odbačena, porazi koje su partizani nanijeli četnicima prilikom proboja u istočnu Hercegovinu i nakon toga, u stvari su hrvatskoj marionetskoj državi privremeno uklonili četnike kao problem. Ali partizani su i dalje bili snaga s kojom se moralo računati, ne samo u istočnoj Hercegovini, već i u Sandžaku i Crnoj Gori, a tako isto i s dijelom četnika u Crnoj Gori. Dok su partizani i četnici bili vezani bitkama u toku ranog proljeća, Nijemci su pripremali svoju operaciju *Schwartz,* čiji je cilj bio razoružanje svih četnika i uništenje svih partizanskih snaga u Crnoj Gori i Sandžaku. Operacija, koja je u jugoslavenskoj historiografiji poznata kao peta neprijateljska ofenziva, bila je takvih razmjera da je zahtijevala dopunske snage. Jedna od elitnih njemačkih jedinica, 1. brdska divizija, dovedena je s ruskog fronta da se pridruži diviziji »PrinzEugen«, 369. pješadijskoj diviziji, 118. i velikim dijelovima 104. lake pješadijske divizije (bivšim posadnim divizijama iz 700-serije, sada operativnim i opremljenim za brdsko ratovanje), jednom puku divizije »Brandenburg« nekolikim domobranskim jedinicama i 61. bugarskom pješadijskom puku, koji je došao iz Srbije. Talijani su imali tri divizije u neposrednoj zoni operacija — »Taurinense«, »Ferrara«, »Venezia« — ali uglavnom sa ciljem da zatvore moguće izlaze. Po obodu zone bile su još četiri talijanske i jedna njemačka divizija. U svemu, snage Osovine brojale su oko 117.000 ljudi, uz odgovarajući broj njemačkih i talijanskih aviona. U toj operaciji je na partizanskoj strani bilo oko 19.000 ljudi (1. i 2. proleterska divizija i 3. i 7. udarna divizija, dvije potonje opterećene s oko 3.500 bolesnika i ranjenika).[151]

Službeno utvrđena svrha operacije *Schwartz* bila je da se otkloni eventualna opasnost od partizanskih i četničkih trupa za rudnike boksita u Hercegovini i za rudnike olova i kroma u južnim dijelovima Srbije, na Kosovu i u Makedoniji. Međutim, očito je da je osnovni razlog, kao i za operaciju *Weiss,* bila prijetnja savezničke invazije Balkana i potreba da se uklone dvije grupacije otpora kao snage koje bi Saveznicima mogle pomoći pri iskrcavanju.[152] Glavni strateški cilj bio je okružiti partizanske i četničke snage u Crnoj Gori i Sandžaku, te ih koncentričnim napadima odbaciti na visoravan i u planine između Tare i Pive (Durmitor i Sinjajevina), na teren koji je poznat po nedostatku hrane i komunikacija i gdje bi se sama priroda pokazala kao najokrutniji neprijatelj.

151 Oslobodilački rat, I, 430-432, 439; *Sutjeska,* I, 314-316; mikrofilm br. T-78, rola 332, snimci 6,290.240-43. Prema preciznim podacima S. Odića u zborniku *Neretva - Sutjeska 1943,* njemačke i kvislinške snage brojile su 79.558 vojnika (str. 117-118). Talijanske snage brojile su oko 43.000 vojnika (F. Trgo, *Četvrta i peta neprijateljska ofenziva,* isto, str. 56). To je ukupno 122.558 vojnika.

152 Vidi naredbu generala Lütersa od 5. maja 1943, koja se odnosi na operaciju *Schwär^.* Mikrofilm br. T-501, rola 250, snimak 274. Vidi također Bojić, str. 125-134.

Ipak, prije početka operacije *Schwartz* zbio se jedan događaj koji je vrijedno priopćiti. Desetog maja imao je s četničkim komandantom Pavlom Đurišićem u Kolašinu sastanak potpukovnikF. W. Heinz, komandant 4. puka divizije »Brandenburg«, koja je bila pridodana 1. brdskoj diviziji u Crnoj Gori. Heinz je htio nagovoriti Đurišića na kolaboraciju s Nijemcima protiv partizana. Đurišić je bio sasvim voljan da to učini i, nakon što partizani budu uništeni, bio je čak spreman da sa dijelom svojih ljudi pođe u borbu na Istočni front. Rekao je Heinzu da Mihailović nije bio u Kolašinu od kraja 1942, odbacivao je Mihailovićevu tekuću politiku nazivajući ga »nepouzdanim sanjarom koji luta po zemlji«, kome je glavom zavrtila propaganda i kog su »precijenili«. »Ozbiljan neprijatelj« bio je samo Tito. Dan nakon tog sastanka, Heinz je 1. brdskoj diviziji i generalu Lütersu (kome je bila povjerena komanda u izvođenju operacije *Schwartz)* podnio prijedlog u kojem sugerira na koji bi se način Nijemci mogli poslužiti četnicima, koje su legalizirali Talijani u Crnoj Gori, sve dok Tito ne bude uništen. Po tom prijedlogu trebalo je »legalizirati Đurišićeve snage i s njegovom pomoći razoružati ilegalne četnike. Nakon uništenja Tita, ostaviti legalnim samo slabe Đurišićeve odrede.«[153] Izgleda da je Heinz imao neprilika kod svojih pretpostavljenih zbog tog kontakta s Đurišićem (iako Heinzeov iskaz o tom događaju nakon mnogo godina naginje prenaglašavanju njegove važnosti i ne slaže se, u stvari, s njegovim vlastitim izvještajem od 11. maja 1943).[154] Reakcija pretpostavljenih na njegov prijedlog bila je u svakom slučaju vidljiva po tome kako su se događaji odvijali: rano ujutro 14. maja, jedna je prethodnica (Vorausabteilung) 1. brdske divizije u sastavu od pet četa velike vatrene moći i mobilnosti ušla u Kolašin, te zarobila i razoružala majora Đurišića i oko 1.500-2.000 njegovih ljudi. Đurišić nije pružao otpor, pa ubijenih nije bilo. Talijani su protestirali zbog tog incidenta, ali je njihov protest odbijen, a Đurišić i njegovi ljudi odvedeni u zarobljeničke logore.[155] General Lüters je 12. maja informirao 4. puk divizije »Brandenburg«, kako slijedi: »Glavni cilj puka »Brandenburg« ostaje hvatanje osobe i štaba Draže Mihailovića, te zapljena njegove arhive. U isto vrijeme poželjno je uništenje Tita i njegovog štaba.»[156] Budući da se Mihailović sa svoja dva srpska korpusa upravo počeo povlačiti u Srbiju, Tito i partizani postali su, osim razoružavanja još nekih četničkih odreda, jedina meta snaga Osovine.

153 Mikrofilm br. T-315, rola 64, snimci 653-654.

154 Vidi njegov prikaz u Roberts, str. 123-125; vidi također Kriegsheim, str. 313.

155 Mikrofilm br. T-78, rola 332, snimci 6,289.989-90.

156 Mikrofilm br. T-315, rola 64, snimak 650.

Ali kao i na sektoru Konjica tokom bitke na Neretvi, tako je i u toku operacije *Schwartz* došlo do neočekivane i neplanirane njemačko-četničke kolaboracije protiv jedinica NOVJ. Nekoliko dana nakon razoružanja Đurišićevih četnika, 98. puk 1. brdske divizije otkrio je da partizani u jačini od 2.000 do 3.000 ljudi drže planinsko područje zapadno od Kolašina, a da na području postoji i velika grupa četnika. Sa četnicima je uspostavljena prijateljska veza, njemački podoficiri pridodani su četničkim jedinicama kao taktički komandanti i združenom akcijom partizani su odbačeni sa svojih položaja.[157] Kad su njemačke pretpostavljene komande čule za tu kolaboraciju, javili su 1. brdskoj diviziji da je prijašnje naređenje o razoružanju svih četnika koje susretnu jos uvijek na snazi. Zbog toga je 1.546 četnika koji su kolaborirali sa 98. pukom razoružano 26. maja, ali su deset oficira i 800 četnika Nijemci upotrijebili kao konjevodce i nosače za opskrbu njemačkih trupa.[158] Štoviše, general Roncagha, talijanski komandant na području Kolašina, koji je ranije žestoko protestirao zbog razoružanja Đurišićevih četnika, i sam je na temelju viših naređenja naredio da se razoružaju one četničke jedinice koje su povezane s generalom Mihailovićem, s posebnim izuzetkom, na primjer, Lašićevih četnika.[159] Prema jugoslavenskim procjenama, ukupni broj četnika koje su tih tjedana Nijemci i Talijani razoružali u Crnoj Gori, jugoistočnoj Bosni i u Hercegovini, iznosi oko 7.000[160]

Kad je 17. maja otpočela, pperacija *Schwartz* iznenadila je partizane. U stvari su već do tada snage Osovine skoro dovršile šire okruženje koje se odvijalo gotovo po planu. Četiri partizanske divizije (1, 2, 3 i 7, sa čitavim partizanskim rukovodstvom i partizanskom centralnom bolnicom s oko 2.200 bolesnih i ranjenih) bile su ubrzo opkoljene u jednom gotovo potpuno zatvorenom obruču.[161] Boreći se ogorčeno i uz velike gubitke, 1. 2. i 7. divizija (ova potonja kretala se s oko 600 ranjenika i bolesnika) uspjele su između 5. i 8. juna izaći iz prvog obruča na Tjentište, na rijeci Sutjesci, prije nego što se je sasvim zatvorio, zatim su između 9. i 15. juna probile drugu njemačku barijeru blizu Kalinovika, te izmakle u istočnu Bosnu. Treća udarna divizija, koja je služila kao zaštitnica i ostala odgovorna za centralnu bolnicu, odstupala je prvo prema jugoistoku i, videći da je put zatvoren, okrenula je na sjever, putem kojim su ranije pošle ostale divizije. Ali bilo je prekasno: obruč je bio čvrsto stegnut. Pokušaj 3. divizije da 13. juna probije obruč na Tjentištu pokazao se uzaludnim i divizija je bila skoro potpuno uništena. Sve zajedno, gubici u četiri divizije NOVJ iznosili su do 35% njihovih efektiva, a stradalo je i oko 1.300 ranjenika i bolesnika.[162] Ali partizansko rukovodstvo i tri divizije koje su se probile i zajedno s drugim divizijama iz sjeverne Bosne, krenule su u ofenzivu na istočnu Bosnu, neizmjerno ojačane u moralnom i političkom smislu, budući da u partizanskom ratovanju pobijediti znači preživjeti i ostati sposoban za daljnje akcije. Komentirajući ishod pete neprijateljske ofenzive, Tito je ljeti 1943. napisao: »Draža Mihailović je bio likvidiran baš u onim krajevima gde je bio najjače zasjeo, kao na primjer u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini. Otada on više ne predstavlja ništa u vojničkom pogledu, a politički se potpuno raskrinkao.«[163]

161 U tim je sudbonosnim danima, noću 27. maja, stigla u partizanski Vrhovni štab prva britanska vojna misija pod vodstvom kapetana Williama F. D. Deakina i Williama F. Stuarta. Ta misija, o kojoj če u slijedećem poglavlju biti više riječi, silno je pridonijela partizanskom ugledu i imala je dalekosežne posljedice. Kapetan Stuart je bio ubijen 9. juna u njemačkom zračnom napadu u kojem je i Tito zadobio lakše rane.

162 Oslobodilački rat, A^l — ^bd; Trgo, *Četvrta i Peta neprijateljska ofan^iva,* str. 55-83. O cijeloj epopeji partizanskih operacija u petoj neprijateljskoj ofenzivi postoji također i djelo u pet svezaka, koje su napisali sudionici, *Sutjeska,* Beograd 1959-1961.

163 Iz Titovog prikaza pete neprijateljske ofenzive u *Biltenu Vrhovnog štaba NOV i POJ,* juni-juli-august 1943, pretiskan u *Zborniku DNOR,* tom II, sv. 1, str. 227-282, osobito str. 279.

Partizanski uspjeh na Sutjesci bio je možda čak sjajniji vojni podvig od njihove pobjede na Neretvi.[164] To je bila posljednja velika njemačko-talijanska operacija protiv partizana. Nakon toga Nijemci su morali upotrebljavati manje grupacije trupa, ali povremeno i maštovitije operacije protiv partizana — a da ni jedna od njih ipak nije bila uspješnija od ranijih.

164 Da se operacija *Schwartz* na kraju razvila isključivo u operaciju protiv partizana, iako je bila zamišljena kao operacija i protiv partizana i protiv četnika, najbolje dokazuju njemačke procjene o gubicima obiju grupa: Izvještaj o položaju neprijatelja na Jugoistoku br. 53 od 20. juna 1943, koji je izdao njemački Generalštab, procjenjuje se da su partizani imali 12.000 mrtvih i 1.500 zarobljenih, a četnic samo oko 3.000 zarobljenih i razoružanih. Mikrofilm br. T-78, rola 332, snimci 6,290.244-46. Strijeljanje zarobljenih partizana, inače stalna njemačka praksa, dostiglo je tokom operacije *Schwar* vjerojatno svoj vrhunac. Od 498 partizana koje je zarobila 1. brdska divizija, strijeljano je njih 411. *Ibid,* snimak 6,289.997.

Četnička pozicija bila je sada krajnje slaba i ozbiljna: najprije su od 7. marta do 10. maja doživjeli niz poraza od partizana, zatim su razoružani i uklonjeni iz Crne Gore Đurišić i njegove snage, razoružane su i druge četničke jedinice u Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini i, konačno, Mihailović je otišao u Srbiju. Četnička snaga i utjecaj izvan Srbije bili su skoro potpuno slomljeni. Povrh toga, Talijani koji su tako dugo podržavali i služili se četnicima, počeli su razoružavati četničke jedinice u Crnoj Gori i Hercegovini - dijelom zbog njemačkog pritiska, a dijelom i zato što su shvatili da će im preostale četničke jedinice na njihovom teritoriju u borbi protiv partizana biti od male koristi.[165] Razdoblje četničko-talijanske kolaboracije i velike pomoći četnicima u oružju, snabdijevanju i novcu, naglo se bližilo kraju.

165 Jedan od faktora koji je pridonio ovoj promjeni talijanske politike prema četnicima, bile su i radio-poruke između četničkih komandanata s kraja 1942. i početkom

1943, koje su Talijani uhvatili. U tim porukama četnici su se potcjenjivački i drsko izražavali o Talijanima, razgovarali o njihovom razoružavanju i zaplijeni njihovog oružja u pogodnom času itd. Za jezgru nekih ovih poruka vidi mikrofilm br. T-821, rola 31, snimci 370-379.

Poslije juna 1943. počela je brzo opadati i snaga samih Talijana na Balkanu, iako su još uvijek imali veliku vojsku na tom bojištu.[166] Jedna od indikacija tog opadanja na jugoslavenskom teritoriju bio je i postupni ulazak njemačkih snaga u izvjesna područja talijanske okupacione zone, prije kapitulacije Italije. Njemačko preuzimanje područja rudnika boksita zapadno od Mostara, 16. marta 1943, (po sporazumu od 10. marta) Talijani su shvatili samo kao privremeni aranžman, ali je drugi sporazum od 28. maja dopustio Nijemcima da okupiraju cijelo područje Mostara i da definitivno smijene Talijane.[167] Tome je slijedilo i njemačko preuzimanje nekih područja Sandžaka, početkom juna, a 3. septembra i preuzimanje izvjesnih područja s rudnicima boksita u blizini Splita, u Dalmaciji.[168] General Sandro Piazzoni, komandant talijanskog 6. armijskog korpusa, naredio je 1. juna da se razoružaju sve jedinice četničke MVAC na području njegove komande.[169] Ali znajući da će Talijani uskoro otići, četnici se naprosto nisu obazirali na naređenje, ili, kako je general Piazzoni rekao 12. augusta komandantu njemačke divizije »Prinz Eugen« (generalu vonOberkam-pu), od oko 8.000 četnika u Hercegovini samo je njih 120 predalo svoje oružje.[170] Talijani su, čak i tako kasno, u raznim područjima različito tretirali četnike: 11. augusta, na primjer, general Robotti i talijanski poslanik u NDH Luigi Petrucci još uvijek su govorili o mogućnosti da više ne daju oružje četnicima i da ih postupno razoružaju.[171] Ali četnici nisu mogli očekivati da će opstati sami na područjima gdje su jako zavisili o talijanskom oružju, snabdijevanju i novcu, i kao što će se pokazati u Glavi 9. ubrzo nakon kapitulacije Italije počeli su praviti kolaboracionističke pogodbe s Nijemcima.

166 Prema izvještaju talijanske Vrhovne komande, Talijani su 1. augusta 1943. imali na Balkanu ukupno trideset i dvije divizije i šest brigada s otprilike 672.000 vojnika. Od tog broja 213.000 bilo je u Grčkoj i na Kreti, 55.000 na Egejskim otocima, 108.000 u Albaniji (od toga vjerojatno 25.000-30.000 u jugoslavenskim područjima zapadne Makedonije i Kosova), 71.000 na području Crne Gore i Boke Kotorske i 225.000 na područjima pod komandom Superslode. Tako su samo u Jugoslaviji, ubrajajući i snage na jugoslavenskim područjima koje je držala Albanija, Talijani imali oko 321.000 vojnika. Mikrofilm br. T-821, rola 252, snimci 64-85.

ČETNIČKI TEROR

Ni jedna studija o četnicima i njihovoj politici u drugom svjetskom ratu ne bi bila potpuna da ne raspravi masovni teror koji su četnici primjenjivali protiv svojih raznih neprijatelja. Četnici u tome nipošto nisu bili jedini u Jugoslaviji: primjenu terora u raznim oblicima primjenjivale su sve zaraćene strane u Jugoslaviji. To je bio fenomen prisutan svagdje u svim dijelovima zemlje. Na četnike kao počinitelje ovdje ukazujem zato što su se

neki od najnečuvenijih primjera četničkog terora dogodili u razdoblju obuhvaćenom ovim poglavljem, to jest između oktobra 1942. i februara 1943, a i zato što su ga u najširim razmjerima vršili na područjima pod talijanskom kontrolom i, moglo bi se reći, pod zaštitom talijanskog okupacionog režima.

Četnički masovni teror bio je usmjeren prije svega protiv tri grupe ljudi. Prvo, to su bili Hrvati na područjima gdje su Srbi i Hrvati živjeli pomiješani i gdje su ustaše primjenjivali masovni teror prema Srbima a četnici prema Hrvatima. Jedni i drugi iskorištavali su jake religiozne kao i nacionalne razlike, pa su teror i kontrateror nalazili svoje ideološke aspekte u tisućgodišnjem antagonizmu pravoslavlja i katolicizma. Druga grupa, muslimansko pučanstvo Bosne i Hercegovine i Sandžaka bilo je jedna od glavnih žrtava četničkog terora. Nakon aprila 1941, stanovit broj Muslimana prišao je ustašama i sudjelovao u zvjerstvima protiv Srba. Muslimani su tako za četnike bili tradicionalni neprijatelj i tek nakon sredine 1943, kad im je postala važna potencijalna politička vrijednost muslimanskog stanovništva Bosne i Hercegovine i Sandžaka, četnici su obustavili teror protiv Muslimana. Treća grupa protiv koje su četnici primjenjivali masovni teror bili su, naravno, partizani, njihov glavni neprijatelj. Protiv njih su četnici od kasne jeseni 1941. upotrebljavali terorističke metode u svakoj prilici i bez obzira na nacionalnost ili vjersku pripadnost.[172] .U isto vrijeme, ni partizani nisu prezali da uzvrate terorističkim metodama protiv četnika, žigošući ih kao suradnike neprijatelja, a u razdoblju »lijeve devijacije«, otprilike od decembra 1941. do maja 1942, bilo je u nekim krajevima pojava da se teror primjenjivao čak i protiv ljudi koji su zbog svojeg klasnog položaja smatrani potencijalnim neprijateljima u slijedećoj fazi revolucionarnog razvoja, iako nisu kolaborirali. Tako je nastao užasan ciklus terora i kontraterora.

172 Topalovićevi pogledi, u *Pokreti narodnog otpora,* na psihološku pozadinu srpskog stanovništva izvan Srbije, pomažu objašnjenju četničke terorističke prakse. Nakon što kaže da je na područjima izvan Srbije četnički pokret nastao u obrani protiv ustaša, te da je u ideološkom smislu znao samo za srpstvo. Topalovič nastavlja (str. 52): »Srpsko četništvo... je izjednačavalo nacinalno i državno pripadništvo sa verom. Srbin, to je pripadnik pravoslavne crkve kome je svaki katolik Hrvat a svaki Muslimanin Turčin. Njih u srpskoj državi valja kao neprijatelje iskoreniti ili proterati... Po ovoj primitivnoj političkoj ideologiji ni partizani nisu Srbi, već su isto što i Turci i Ustaše, još gore od toga - bezvernici. U partizanskim odredima bili su zajedno i pravoslavni i katolici i muslimani. To je za vođe srpskih četnika značilo izdaju srpstva, povezivanje sa neprijateljima svoje vere i svoga naroda.«

Kratak pregled četničke terorističke aktivnosti, u raznim formama i u raznim dijelovima zemlje tokom drugog svjetskog rata, može se naći u obrazloženju presude vojnog suda koji je u ljetu 1946. sudio generalu Mihailoviću i njegovim suoptuženicima.[173] Jedan od najranijih događaja bio je niz pokolja Muslimana u jugoistočnoj Bosni koji su se dogodili u decembru 1941. i januaru 1942. osobito na području Foče, gdje je ubijeno vjerojatno preko dvije tisuće ljudi. Istočna i jugoistočna Bosna bile su u stvari teško pogođene i ustaškim terorom protiv Srba i četničkim terorom protiv muslimanskog i hrvatskog stanovništva. Još neke provale

četničkog terora protiv Muslimana na području Foče dogodile su se u augustu 1942. Najgori četnički teror protiv Muslimana događao se u Sandžaku i jugoistočnoj Bosni u januaru i februaru 1943. Prema jednom obavještenju četničke Vrhovne komande od 24. februara 1943. bile su to kaznene protumjere »usled agresivnog držanja muslimana koji su palili srpska sela i ubijali srpski živalj.«[174] Četničke jedinice koje su decembra 1942. bile mobilizirane u Crnoj Gori i spremale se za planirani ali odloženi »marš na Bosnu«, dobile su naređenje početkom januara i opet početkom februara, da poduzmu tzv. »akcije čišćenja« protiv Muslimana, prvo u srezu Bijelo Polje u Sandžaku, a u februaru u srezu Čajniče i u dijelu sreza Foča u jugoistočnoj Bosni, te općine Pljevlja u Sandžaku. Četnički gubici bili su minimalni, muslimanski gubici procijenjeni su na oko 10.000 osoba. Još više pojedinosti otkriva izvještaj majora Đurišića, oficira zaduženog za te operacije, kojeg je podnio načelniku štaba Vrhovne komande (Mihailoviću). Prema Đurišićevom izvještaju od 10. januara, spaljena su 33 muslimanska sela, ubijeno je 400 muslimanskih boraca (članova tzv. Muslimanske milicije koju su pomagali Talijani) i oko 1.000 žena i djece, nasuprot 14 mrtvih i 26 ranjenih četnika.[175] Akcija čišćenja poduzeta početkom februara požnjela je još strašniju žetvu: prema Đurišićevom izvještaju od 13. februara, u toj akciji četnici su ubili oko 1.200 muslimanskih boraca i oko 8.000 staraca, žena i djece; četnički gubici u toj akciji bili su 22 mrtva i 32 ranjena. K tome su četnici uništavali svu imovinu osim stoke, žita i sijena, koje su plijenili. Može se primijetiti da bi muslimanski gubici sigurno bili još veći da ih veliki broj već nije pobjegao sa tog područja, većinom u Sarajevo; svi koji su se mogli skloniti na sigurno, učinili su to, naravno, čim je februarska akcija počela.[176] Iako su »akcije čišćenja« u Sandžaku i jugoistočnoj Bosni četnici predstavljali kao protumjere muslimanskoj agresivnoj djelatnosti, sve okolnosti ukazuju da je ta operacija bila djelomično provođenje onog četničkog plana koji se posebno spominje u Mihailovićevoj direktivi od 20. decembra 1941. Đurišiću i Lašiću, a odnosi se na čišćenje Sandžaka od Muslimana i Bosne od Muslimana i Hrvata.

Jedna od najgorih provala četničkog terora protiv hrvatskog pučanstva u Dalmaciji dogodila se prvih dana oktobra 1942. u selu Gata, u znak odmazde nad narodom tog i drugih obližnjih sela, zbog razaranja nekih puteva na tom području; ove represalije kao i još neke četnici su u stvari poduzeli za talijanski račun. Tu je ubijeno oko stotinu ljudi, a mnoge su kuće bile spaljene.[177]

Već je spomenuto ponašanje četničkih formacija pod komandom potpukovnika Baćovića i vojvode Jevđevića, koji su sudjelovali u talijanskoj operaciji *Alfa* na sektoru Prozora, tog istog oktobra. Četnici su palili mnoga sela i masakrirali oko pet stotina Hrvata i Muslimana, sve dok im na inzistiranje hrvatskog kvislinškog režima nije bilo naređeno da napuste to područje.[178]

Uzme li se u obzir broj žrtava, ustaše su, naravno krivi za veći broj okrutnih zločina, ali su četnički pokolji, naročito muslimanskog naroda u Sandžaku i jugoistočnoj Bosni u suštini iste vrste. Također treba istaknuti da su najprije bila počinjena ustaška zvjerstva i da je, bar u

nekoj mjeri, četnička teroristička aktivnost protiv hrvatskog i muslimanskog stanovništva imala prirodu reakcije.

Ostavimo li po strani neke terorističke akte protiv ljotićevaca i nedićevaca, a u Crnoj Gori, protiv separatista, u Srbiji je četnički teror bio usmjeren skoro isključivo protiv partizana, te njihovih obitelji i simpatizera i temeljio se na ideološkim razlozima. Kao što to četnički dokumenti i u općim i u posebnim naređenjima uvijek nanovo dokazuju, cilj je uvijek bio ništa manje nego potpuno uništenje partizana. Ukupni broj poginulih partizana neće se nikada saznati. Budući da nije bilo moguće provoditi teror koji ne pravi razlike, jer su partizani i njihovi simpatizeri živjeli zajedno s ostalim Srbima i Crnogorcima, bile su sastavljane liste pojedinaca označenih za likvidaciju, a ponekad su ih izdvajali i četnički oficiri, kao na primjer pukovnik Jevrem Simić, inspektor svih četničkih snaga.[179] Za izvođenje tih terorističkih akata bile su uvježbavane specijalne jedinice, poznate »crne trojke«.[180] Uobičajena metoda primjenjivana u tim likvidacijama, osobito na seoskim područjima, bilo je klanje nožem - jer su i četnici, nalik ustašama, bili sljedbenici »kulta noža« (partizani i ostali protivnici zvali su ih koljači).

179 Vidi npr. liste s područja pod komandom potpukovnika Dragutina Keserovjća u južnoj Srbiji, *Suđenje članovima rukovodstva organizacije Dra^e Mibailoviča,* str. 223-230. i kopiju Simićeve naredbe od 10. jula 1943. komandantu smederevskog korpusa, Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, Četnički dokumenti reg. br. 36/2, kutija 2.

Tokom nekoliko ljetnih mjeseci 1942. čak je i BBC poslužio kao sredstvo za provođenje jednog od četničkih terorističkih planova. Bilo je to razdoblje »Z« listi. Te liste, čitane preko BBC u emisijama vijesti na srpsko-hrvatskom jeziku koje je u potpunosti kontrolirala izbjeglička vlada, bile su spiskovi Nedićevih i Ljotićevih pristaša čija je imena slao Mihailović, a koji su bili označeni za likvidaciju, ili ih je trebalo zastrašiti da udovolje četničkim željama.[181] Na tim listama nije bilo partizana, budući da su bili van »četničkog« zakona, pa četničko rukovodstvo očito nije razbijalo glavu s objavljivanjem takvih likvidacija.[182] Emitiranje »Z« listi naglo je obustavljeno kad su britanske vlasti otkrile njihovu namjenu, ali su četnici nastavili sa selektivnom terorističkom praksom, izdvajajući jednu po jednu svoju žrtvu. Na taj su način bili umoreni brojni poznati Srbi: Vojo Čvrkić, prijašnji član Skupštine (koji je navodno organizirao pokušaj ubistva Draže Mihailovića) ljeti 1942, pukovnik Miloš Masalović, šef kabineta generala Nedića u martu 1944, zamjenik ministra unutrašnjih poslova Čeka Đordević u maju 1944, i Kosta Pećanac u junu 1944.[183]

181 Protivnici četnika utvrdili su da slovo »Z« stoji za riječ *^aklati,* dok su četnici govorili da stoji za riječ *zastrašiti.*

182 Za 75 imena na »Z« listi emitiranoj na BBC-u i za još jednu listu od 25 imena koje je emigrantskoj vladi saopćio Mihailovič, ali nije bila emitirana, vidi Radoje L. Knežević : »Slovo Z«, str. 257-262.

Jasno je da bi njemačke i talijanske okupacione vlasti bile u stanju zaustaviti masovni ustaški i četnički teror i ne bi ga trpjele da nisu smatrale da ide u njihovu korist. Očito, sve dok su razne grupe u Jugoslaviji zaokupljene međusobnim ubijanjem, one neće formirati ujedinjeni front protiv okupacionih snaga, a njihov teror i kontrateror omogućit će to lakše izvršenje zadatka Osovine u Jugoslaviji. Uz to su obje sile Osovine i same primjenjivale teror širokih razmjera na cijelom onom jugoslavenskom teritoriju kojim su vladale, kako bi ojačale svoju vlast ili se osvetile za pobunjeničku aktivnost stanovništva usmjerenu protiv okupacionih snaga.

Već ranije spomenuti četnički priručnik iz decembra 1942. objašnjava da su četnici bili spremni primjenjivati teror u toku završne faze rata i još neko vrijeme nakon toga. Jedan odjeljak pod naslovom »Problem osvete« raspravlja o osveti kao o svetoj dužnosti srpskog naroda prema svakome tko se o njega ogriješi tokom rata i okupacije. To je naravno pretpostavljalo da će četnici kraj rata dočekati kao vladajuća snaga. Priručnik se protivi nedopuštenoj i nesustavnoj odmazdi pojedinaca i grupa i zagovara kolektivnu, to jest državnu odmazdu, zasnovanu na zakonu, koju će u skladu s presudama posebnih narodnih sudova provoditi specijalne trupe. Pored komunista koji su naravno bili glavni četnički neprijatelji, glavna meta poslijeratne odmazde trebaju biti ustaše, njihovi sljedbenici i pomagači, te dio hrvatske inteligencije (vjerojatno nacionalistička i katolička inteligencija). Autori priručnika smatrali su da bi uništenje ovih segmenata hrvatskog stanovništva bilo također i u interesu hrvatskog kao i srpskog naroda, te da bi ojačala njihovo jedinstvo. Također su mislili da bi uklanjanje ovih grupa uništilo svaki ostatak proaustrijskog osjećaja među Hrvatima i time im pomoglo da opet otkriju svoju narodnu dušu. Iako priručnik ne navodi izričito koliko bi to Hrvata trebalo likvidirati, red veličine naznačen je posredno kako slijedi: »Ne treba se bojati da ovako izvršena odmazda neće biti potpuna što se tiče broja likvidiranih. Ako ih nema i više, tada ima barem toliko frankovaca i izvjesnih pripadnika inteligencije, koliko je bilo ubijenih Srba.« (Četničke procjene o broju Srba koje su ubili ustaše kreću se od 600.000 do 800.000). Da bi se kaznili Srbi koji su kao državni činovnici djelovali protiv drugih Srba, trebalo je ustanoviti specijalne upravne sudove. Na kraju, priručnik kaže da će legalno i uredno provođenje odmazde prije povećati nego smanjiti kulturni i moralni ugled srpskog naroda, što je vrlo važno, jer Srbi žele da budu vodeća nacija među balkanskim narodima bez obzira jesu li s njima ili nisu udruženi u zajedničkoj državi.[184]

GLAVA OSMA

Vlada u izbjeglištvu i odnosi s Britancima

IZBJEGLIČKA VLADA DO JANUARA 1942.

Kralj Petar, svi glavni vođe puča od 27. marta, ministri vlade i priličan broj visokih vladinih službenika pobjegli su iz Jugoslavije u Grčku 14. i 15. aprila 1941. Nakon kratkog zastanka u Ateni produžili su u Jeruzalem, gdje su im Britanci dali privremeno sklonište. Kralj i veći dio kabineta stigli su 21. juna 1941. u London, postajući tako novim članom i onako velike grupe evropskih izbjegličkih vlada s boravištem u britanskoj prijestolnici. Nekoliko ministara, a također i ban banovine Hrvatske, dr Ivan Šubašić, otišlo je u Sjedinjene Države ili u Kanadu, gdje će neki od njih provesti veći dio ratnih godina. Više političara, diplomata i ostalih vladinih službenika bilo je, kao neka rezerva, smješteno u Cape Townu u Južnoj Africi, a u Kairu je emigrantska vlada uspostavila jugoslavensku Vrhovnu komandu, na čelu s generalom Bogoljubom Ilićem, ministrom vojske i mornarice, koji je ujedno imao i položaj načelnika štaba Vrhovne komande. Jugoslavenske snage kojima je uspjelo napustiti zemlju bile su smještene u Egiptu i u Palestini. Vlada je također imenovala svog specijalnog predstavnika za Srednji istok, Jovana Đonovića, i povjerila mu »vođenje propagande i poslove oko veza sa zemljom.«[1]

Izbjegličke vlade rijetko kad imaju velikog uspjeha, a ova jugoslavenska imala ga je manje od većine drugih vlada. Njena povijest dijeli se u četiri izrazite faze. Prva je trajala od bijega u emigraciju do 9. januara 1942, a za to vrijeme je vladi na čelu bio general Dušan Simović; ona je uključivala sve ministre koji su napustili zemlju, a skoro cijelo to vrijeme podržavali su je svi oficiri koji su sudjelovali u puču od 27. marta i/ili koji su otišli u emigraciju. Druga faza je trajala od 11. januara 1942. do 10. augusta 1943, kad je na čelu kabineta stajao najprije profesor Slobodan Jovanović, a zatim kratko Miloš Trifunović. Tokom te faze kabinet je uglavnom uključivao sve vodeće stranačke političare koji su bili ministri u Simovićevoj vladi; jedan novajlija, general Mihailović, koji je imenovan ministrom vojske, mornarice i vazduhoplovstva, iako se nalazio u zemlji, bio je njen najistaknutiji član. Treća faza trajala je od 10. augusta 1943. do 1. juna 1944. pod predsjedništvom dra Božidara Purića, profesionalnog diplomate. Osim Mihailovića, koji je zadržao svoje mjesto, sva su druga mjesta u vladi bila popunjena ne s političarima, već vladinim službenicima i stručnjacima. Tokom četvrte faze koja je počela 1. juna 1944. kabinet sa drom Šubašićem na elu bio je sastavljen uglavnom od stranačkih političara, ali nije uključivao ni jednog političara koji bi zastupao srpske političke stranke niti generala Mihailovića. Glavni cilj ove vlade bio je da dođe do sporazuma s maršalom Titom o spajanju vlade u izbjeglištvu s partizanskom privremenom vladom. Kad je to 7. marta 1945. i postiglo, emigrantska vlada prestala je postojati.

U biti se povijest jugoslavenske vlade u izbjeglištvu dijeli na dva razdoblja: prvo, od bijega u emigraciju do juna 1944. bilo je razdoblje srpske dominacije i saveza s Mihailovićem i njegovim četnicima; drugo razdoblje, pod predsjednikom vlade Šubašićem, karakteristično je po tome što u vladi nisu sudjelovali niti su na nju imali utjecaja srpski stranački političari, oficiri u izbjeglištvu ni general Mihailović, a vlada je radila na sporazumu s maršalom Titom u cilju sjedinjenja s njegovim Nacionalnim komitetom oslobođenja Jugoslavije. Ovdje se mogu

zabilježiti još dvije karakteristike emigrantske vlade. Prva je nacionalna zastupljenost. Počevši od Simovićeve izbjegličke vlade pa do vlade predsjednika Trfunovića postalo je manje-više uobičajeno da svaka od političkih stranaka u emigraciji bude zastupljena u vladi sa dva člana. Budući da su Hrvati i Slovenci imali svaki po jednu političku stranku, bili su uvijek u manjini, čak i u prilikama kad je s njima glasala Samostalna demokratska stranka koja je u svom članstvu imala Srbe, Hrvate i Slovence, zato što su Srbijanci u izbjeglištvu imali predstavnike četiriju političkih stranaka. K tome su još u tri navrata imali vanstranačke ličnosti u funkciji predsjednika vlade (Simović, Jovanović, Purić) i prvo Iliäa, a zatim Mihailovića kao ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva. Ta praksa dala je Srbima iz Srbije ogromnu prednost u kontroli vlade, iako je korist od vlasti tokom emigrantskih godina bila zaista mala. U razdoblju od 15. aprila 1941. do 10. augusta 1943. četiri kabineta su bila sastavljena od političara (uključujući ovamo i Simovića, Jovanovića, Iliäa i Mihailovića). Ako položaj predsjednika vlade označimo s dvije točke, a svih drugih članova kabineta s jednom točkom, čak i kad imaju više od jednog portfelja, te uključimo ministra kraljevskog dvora koji je imao veliku vlast iako nije bio član vlade (a isključimo ga samo kad nekog zamjenjuje), tokom tih dvadeset osam mjeseci bilo je u svemu šezdeset dva položaja u kabinetu, od kojih su trideset šest držali Srbi iz Srbije, jedanaest Srbi izvan Srbije, osam Hrvati i sedam Slovenci.[2] Položaj načelnika štaba Vrhovne komande također je držao Srbin (prvo Ilić, a zatim Mihailović), a ambasadori u Washingtonu, Londonu i Moskvi bili su Srbi iz Srbije. Druga karakteristika bio je naglašeni utjecaj britanske vlade na sve važne vladine odluke. Kako je rat odmicao taj je utjecaj sve više rastao i dosegao svoj vrhunac u vrijeme Purićevog i Šubašićevog kabineta.

2 Podaci o članovima Simovićeve i Jovanovićeve vlade iz Jugoslavije, *Službene novine,* br. 1,19. aug. 1; br. 4, 16. jan. 1942; br. 11, 21. mart 1943; o članovima Trifunovićeve vlade iz lista *Amerikanski Srbobran,* juna 1943 (to je pitsburški list koji je bio glavni organ srpskih iseljenika u Sjedinjenim Državama).

Iako je pobuna od 27. marta pobudila u zapadnom svijetu izraze odobravanja prema novoj jugoslavenskoj vladi, ta je naklonost, uglavnom nestala zbog krajnje lošeg držanja vlade i vojske u Aprilskom ratu. Vlada je već imala neslavnu hipoteku meduratnih kabineta, koje je redom karakterizirao neuspjeh u rješavanju nacionalnog problema, korupcije u javnom životu, loše ekonomske politike, osobito s obzirom na seljaštvo, a poslije 1929. i kraljevske diktature. U prvim danima emigracije većina srpskih članova kabineta bila je zaokupljena nastojanjem da krivnju za slom vojske prebaci na ustaše ili čak na Hrvate kao narod. Ako bi za sramotan poraz u aprilu 1941. mogli odgovornost svaliti na Hrvate, uz pretpostavku da se tokom rata, naravno, ne bi dogodile radikalne promjene, predstavnici starih velikosrpskih vladajućih slojeva mogli bi se nadati povratku na vlast u oslobođenoj zemlji, i to u biti pod istim uvjetima kao i prije - naime, pod uvjetom njihove hegemonije. Hrvatski predstavnici u kabinetu morali su se boriti protiv takvih tvrdnji i dokazivati da je samo mala grupa hrvatskih ekstremista, ustaša, kriva za petokolonašku djelatnost u aprilu

1941, te da su samo ustaše, kao oruđe Nijemaca i Talijana, a ne hrvatski narod, odgovorni za ugnjetavanje i širenje terora nad srpskim stanovništvom, do kojeg je kasnije došlo. Sve do stvaranja Šubašićevog kabineta, hrvatski su ministri tražili reafirmaciju sporazuma Cvetković-Maček od 26. augusta 1939. kao osnovu za poslijeratno uređenje jugoslavenske države, jer su samo po tom sporazumu mogli sačuvati pozicije svoje stranke i poslije rata, te kontinuitet one autonomije koju je Hrvatska dobila u augustu 1939. Drugim riječima, izgleda da ni srpski ni hrvatski političari u emigraciji nisu shvaćali veliko značenje vojnog i političkog sloma koji se dogodio u aprilu 1941, da i ne govorimo o promjenama koje su se zbivale u političkom životu Jugoslavije tokom rata.

S neprestanom neslogom između predstavnika raznih nacionalnih grupa, ali osobito između Srba i Hrvata, vlada nije bila u stanju da se suoči s nacionalnim pitanjem, najozbiljnijim problemom koji je u poslijeratnoj Jugoslaviji trebalo riješiti. Sa ustavnog gledišta, nacionalno se pitanje moglo riješiti samo prihvaćanjem istinski federalističkog oblika državne organizacije, u kojem bi svi jugoslavenski narodi (Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci i Crnogorci), jednako kao i pokrajina Bosna i Hercegovina, bili organizirani u zasebne države ujedinjene u federalnu zajednicu koja će osigurati i legitimna prava svih nacionalnih manjina. Ta vrsta federalne organizacije bila je neprihvatljiva predstavnicima srpskih vladajućih grupa u emigraciji, kao i četničkom vodstvu u zemlji, ali su prilično rano obje grupe došle na to da prihvate ideju federalnog uređenjajjoje bi imalo samo srpsku, hrvatsku i slovensku~jeđiriicu,*u* kojoj bi"" međutim, hrvatska i slovenska jedinica bile u stvari tek puki privjesak velikosrpske jedinice — a o svemu tome odlučivalo bi se tek nakon rata, kad će, kako su se nadali, sva vlast biti koncentrirana u četničkim rukama. Sto više, pretpostavljalo se da će se zemlja riješiti svih nacionalnih manjina.

Mnogi problemi koje je vlada ponijela sa sobom u emigraciju bili su ipak zasjenjeni i jako otežani onim problemima koje su stvarali događaji u zemlji nakon sloma i okupacije. To su bili komadanje zemlje i stvaranje hrvatske marionetske države, ustaški pokolji i progoni srpskog pučanstva u toj državi, četnički pokolji hrvatskog i osobito muslimanskog stanovništva, a iznad svega rast oružane borbe kojoj su nosioci bili revolucionarni partizani koje su vodili komunisti, i pojava vladinih četnika - te sukob između te dvije grupe.

Ustaška zvjerstva nad srpskim stanovništvom dala su velikosrpskim snagama u izbjeglištvu nov razlog za njihov antihrvatski stav. Kad hrvatski ministri u kabinetu nisu sudjelovali u neprestanim pritužbama na ustaške zločine protiv Srba, srpski ministri bi brzo osuđivali njihovo oklijevanje.[3] Nije bilo važno što su postojale sumnje o broju žrtava (jer informacije koje su dolazile iz Jugoslavije bile su primarno iz srpskih izvora i vjerojatno pristrane), niti što su neke informacije očito stigle do Londona s njemačkim znanjem, a možda čak s njemačkom pomoću. Najpoznatiji i najperfidniji primjer takve vrste informacija sadrže dva memoranduma Srpske pravoslavne crkve, koje su crkveni poglavari predali dvojici vojnih komandanata za Srbiju, prvi generalu Schröderu 9. jula 1941, a drugi, prošireni, generalu Danckelmannu u augustu, (često se citira kao Danckelmannov

memorandum) tražeći od njih da zamole vladu Reicha da se zauzme za srpsko stanovništvo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Kopije ova dva memoranduma donio je preko Istanbula i Kaira u London u oktobru 1941. dr Miloš Sekulić. Povrh toga, kako je rečeno u Glavi 5, Sekulić je za jugoslavensku emigrantsku vladu napisao opširan izvještaj o stanju u Jugoslaviji između aprilskog sloma i kraja augusta, uključujući razmatranje o četnicima i partizanima, odnosno njihovoj aktivnosti.

3 Hrvatski ministri u izbjegličkoj vladi u nekoliko su navrata javno osudili ustaške zločine. Govoreći preko BBC-a 11. okt. 1941. potpredsjednik vlade dr Juraj Krnjević je rekao. »Ja sam već u prvom svom govoru na radiju najodlučnije osudio zločine što ih »ustaše« poćinjaju nad nedužnim Srbima. Kao što sam i onda rekao, ponovno i sada velim cijelome svijetu da *hrvatski narod nema ništa zajedničkog s tim zločinima i da ih najodlučnije osuđuje.* Nikada u cijeloj svojoj prošlosti nije se on služio takovim sredstvima. Ti zločini su djelo šačice pojedinaca odgojene u nacističkoj Njemačkoj i fašističkoj Italiji koji su s njemačkom vojskom ušli u Hrvatsku.« Vidi *Amerikanski Srhohran* od 23. okt. 1941.

Memorandumi Srpske pravoslavne crkve bili su zasnovani na obavještenjima dobivenim od deportiraca i izbjeglica iz hrvatske marionetske države, a drugom je memorandumu bila priključena detaljna lista Srba ubijenih na teritoriju NDH po srezovima, pa čak i mjestima, kao i popis štete nanesene crkvama i manastirima. Ukupni broj Srba ubijenih u ustaškoj državi do početka augusta 1941 - to jest za prva četiri mjeseca ustaškog režima - naznačen je u golemom broju od preko 180.000 ljudi.

Brojni ljudi u zemlji i među emigracijom kritizirali su memorandume zbog njihovog podilaženja Nijemcima, koji su i sami upravo počeli upotrebljavati krajnje surove metode da uguše ustanak u Srbiji. Ali kako mi je kazao jedan od ljudi koji je memorandume navodno napisao, taj ton bio je namjeran *(Nemcima je trebalo podići);* nadali su se da će molbe, prije nego gnjev, pobuditi velikodušnost kod njemačkih vlasti, a time i intervenciju kod Pavelićeve vlade.[4] Kopije memoranduma predane su također britanskoj vladi i Anglikanskoj crkvi, a kasnije je tekst objavljen u Sjedinjenim Državama.[5] Budući da su memorandumi implicirali da hrvatski narod u cjelini treba snositi dio odgovornosti za ustaško nasilje, smjesta su izazvali odgovor hrvatskih ministara u izbjegličkoj vladi.

4 Nisam slobodan objaviti ime ovog mog izvora. Ipak, ova mi je osoba rekla da je konačni tekst memoranduma pisao Pero Slijepčević, hercegovački Srbin koji je tridesetih godina bio profesor Filozofskog fakulteta u Skoplju.

5 Tekst prvog memoranduma pojavio se u listu *Amerikanski Srhohran* 4. novembra 1941. Puni tekst drugog memoranduma objavljen je u istom listu, u brojevima od 23. i 27-30. oktobra, te 2. i 4- 6. novembra 1942. Za posljedice ovih memoranduma na odnose medu ministrima u vladi i na zaoštravanje antagonizma između srpskih i hrvatskih iseljenika u Sjedinjenim Državama vidi u Kosanović, str. 13-32, i Čubrilović, str. 62-76.

Odgovor ili komentar, koji je u ime hrvatskih ministara priredio dr Rudolf Bićanić poricao je kolektivnu odgovornost hrvatskog naroda za ustaška zvjerstva, a okrivljavao je Nijemce, Talijane i ustaše. Ukazao je također na brojne nedosljednosti u memorandumima i prosudio je da su bili izneseni iz Srbije sa znanjem i uz pomoć Nijemaca, koji su time htjeli poduprijeti svoje političke i vojne ciljeve u Srbiji, te izazvati razdor među Srbima i Hrvatima u izbjegličkoj vladi.[6] Nema sumnje da su memorandumi pojačali neslogu utoliko što su se njima služili ne samo Srbi u vladi i oko nje da bi ilustrirali žrtve koje srpski narod podnosi za savezničku stvar, kao i neljudsko ponašanje Hrvata, nego i takve iseljeničke novine u Sjedinjenim Američkim Državama kao *Amerikanski Srbobran,* u svojoj neumornoj antihrvatskoj propagandi. Tu propagandu podržavao je Konstantin Fotić, jugoslavenski poslanik u Washingtonu, a najupadljivije ju je provodio Jovan Dučić, značajni srpski pjesnik i jugoslavenski diplomat, koji se je ubrzo nakon osvajanja Jugoslavije ustrašio i u julu 1941. naglo napustio mjesto jugoslavenskog poslanika u Madridu i otišao živjeti kod rodbine uGary, u Indiani. U ovoj novoj aktivnosti njegov se dobro poznati velikosrpski šovinizam dopunjavao s krajnjim antihrvatskim i antijugoslavenskim stavovima.[7]

6 Tekst ovog komentara stavio mi je na raspolaganje sam pokojni dr Bićanić. Dr Bićanić, koji je od 1946. pa do svoje smrti 1968. bio profesor Sveučilišta u Zagrebu, bio je 1941. viceguverner Narodne banke Jugoslavije u emigraciji, ali je u izbjegličkoj vladi bio aktivan i na političkom i na ekonomskom polju; hrvatski su ministri često tražili da kao vješt pisac i čovjek velikog znanja piše za njih. Nakon ovog komentara dr Bićanić je uskoro pripremio još jedan memorandum koji je u krugovima izbjegličke vlade bio poznat kao »Bićanićev memorandum«, a u njemu su obrađeni uzroci srpskohrvatskih prepirki, načela sporazuma Cvetković-Maček i poslijeratni ciljevi hrvatskog naroda. Za tekst ovog memoranduma s uredničkim komentarima koji mu se suprotstavljaju vidi *Amerikanski Srbobran* od 23. aprila 1942.

7 Za Dučićevu biografiju vidi Pavlović, *Jovan Dučić,* osobito str. 293-306. Tri serije Dučićevih članaka objavljenih 1941. i 1942. u *Amerikanskom Srbobranu* s potpisom »kompetentno pero«, izdao je 1942. g. »Centralni odbor srpske Narodne odbrane u Americi« sa sjedištem u Chicagu kao zasebne brošure na srpsko--hrvatskom pod naslovima: *Dr Vlatko Maček i Jugoslavija, jugoslavenska ideologija i Federalizam ili centralizam.* Office of Strategic Services (OSS) u potpunosti je poznavao Dučićevu djelatnost i 19. januara 1943. pripremio je izvještaj o njegovim političkim pogledima i propagandnoj aktivnosti. Vidi RG 266, OSS-dokument br. 27360

Ali velike razmirice postojale su ne samo između srpskih i hrvatskih političara u emigraciji; one su se također pojavile između dvije grupe oficira u izbjeglištvu (koji su praktički svi bili Srbi) - grupe starijih oficira, predvođene generalom Simovićem koji je držao položaje predsjednika vlade, ministra vojske i mornarice i ono malo komandnih mjesta koje su Jugoslaveni zadržali u emigraciji, i grupe mlađih oficira u Londonu i Kairu koji su s prvom grupom sudjelovali u puču od 27. marta. Mlađi oficiri koje je vodio major Živan L. Knežević,

bili su nezadovoljni jer im sudjelovanje u puču nije donijelo više činove ili važan glas pri odlukama vlade. Živanov stariji brat Radoje bio je ministar dvora, čiji je položaj zbog kraljeve mladosti i neiskustva bio vrlo utjecajan i, dijelom na račun toga, ovi su mlađi oficiri (katkad nazivani Liga majora) uspjeli postići i zajedno s Radojem Kneževićem, kao što ćemo vidjeti, zadržati neko vrijeme velik utjecaj na emigrantsku vladu.

Čak i u samom početku, Simovićeva vlada, koja je preuzela vlast 27. marta 1941, nije bila složna u osnovnom pitanju rata ili mira s Njemačkom. Način i brzina kojom je zemlja pala dodali su nove nesporazume starima: to su sad bila neslaganja o tome tko je kriv za slom, o statusu sporazuma Cvetković-Maček, o postavljenjima raznih ministara u emigraciji, tko će otići na mjesto poslanika u Londonu i Washingtonu itd. Izvještaji o ustaškim pokoljima i progonima Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj dodali su nov i eksplozivan predmet razdora, osobito između srpskih i hrvatskih ministara. Napokon, otpor koji su u zemlji povele dvije protivničke grupe što su se uskoro počele boriti jedna protiv druge, te međunarodne komplikacije proizišle iz te situacije stvarale su vladi nove i sve veće poteškoće.

Zajedno s političkim stvarima, situaciju u vladi počeli su komplicirati i osobni problemi, kojima su u središtu bile akcije predsjednika vlade Simovića. Srpski ministri, a osobito ministar vanjskih poslova Ninčić, počeli su optuživati Simovića za diktatorske težnje. Za uzvrat, Simović se je za podršku sve više obraćao hrvatskim i slovenskim ministrima i time je još više izazvao srpske ministre, a kad je pokušao da ih pridobije natrag omalovažavanjem hrvatskih ministara, i ovi potonji postali su njegovi odlučni protivnici. Nedavno otvoreni dokumenti britanskog Foreign Officeapokazuju da su već u jesen 1941, dakle vrlo rano, Britanci bili razočarani djelovanjem i jugoslavenske vlade u izbjeglištvu. »Uopšte govoreći, Simovićeva vlada se smatrala slabom, podelje-nom, teškom, tvrdoglavom, uobraženom i neobaveštenom, nepredusretljivom, a za neke od ovih prideva se svakako smatralo da se mogu odnositi i na samog generala Simovića.«[8]

8 Autv, str. 104. Za ocjenu stanja u izbjegličkoj vladi u novembru 1941. iz pera Mihaila Petrovića, jugoslavenskog novinara tada u Londonu, vidi Marić, str. 434.

Osim što je bio meta mladih oficira i političara, Simović je također navukao na sebe zlovolju kraljevskog dvora, jer je nastojao potkresati apanažu kraljice Marije i kralja Petra.[9] Ali tek pojava pukovnika Mihailovića, nove zvijezde u brzom usponu, čovjeka na bojnom polju koji je primao punu političku i propagandnu podršku zapadnih Saveznika, bila je ono što je ubrzalo Simovićev pad. Mnogi od mlađih i ambicioznijih pučističkih oficira, koji su imali dobre veze s dvorom, a i svi srpski političari, okrenuli su svoju lojalnost prema Mihailoviću. Simovićevi neprijatelji naveli su kralja Petra da u decembru 1941. izjavi da su pobunu od 27. marta izveli »mlađi i srednji činovi (oficira) jugoslavenske vojske«, i da tako posredno negira svaku zaslugu i Simoviću i Mirkoviću. Simovićevi neprijatelji nastavili su s napadima čak i kad je on izgubio svoj položaj. Anonimno su ga optuživali za loše rukovođenje i poniznu predaju u aprilu 1941. i tvrdili su da je general Ilić pokazivao kukavički

strah u zadnjim danima rata, prije nego što je vlada pobjegla iz zemlje. Također su se tužili da Simović nije dao punu podršku Mihailoviću i njegovim hrabrim ratnicima koji su se, kako su oni čvrsto vjerovali, upustili u nadljudsku borbu protiv sila Osovine u slobodnim planinama Jugoslavije.[10]

10 Pavelić, *Kairska afera,* str. 55-57, navodi tekst izvještaja majora Kneževića predsjedniku vlade Jovanoviću, 12. februara 1942 (nakon Simovićevog pada) koji sadrži krajnje kritičnu ocjenu Simovića i njegove politike. Početkom aprila 1942. počeo je kružiti po Londonu anonimni pamflet (koji Pavelić pripisuje Kneževiću) koji je bio još kritičniji prema Simoviću. Za tekst tog pamfleta vidi *ibid,* str. 58 — 64. A. S. Pavelić, jugoslavenski diplomat, postao je u decembru 1941. Šubašićev sekretar i bio je na tom položaju sve do sjedinjenja izbjegličke vlade s Nacionalnim komitetom oslobođenja Jugoslavije, de facto privremenom vladom Narodnooslobodilačkog pokreta, 7. marta 1945. Na tome mjestu bili su mu dostupni razni dokumenti izbjegličke vlade, nakon što je Šubašić postao njen predsjednik, a neke od njih objavio je u citiranoj studiji i u jednom članku koji će se citirati kasnije.

Do Simovićevog pada došlo je početkom januara 1942, očito u dosluhu između vladinih ministara i kralja; svi članovi kabineta prisutni u Londonu predali su kolektivnu ostavku, izjavljujući da general Simović nije sposoban za rukovođenje kakvo zahtijeva ozbiljnost vremena. Nakon toga je kralj poslao Simoviću pismo u kojem kaže da je iz razgovora s ministrima i sa njim samim postalo jasno da je među njima nemoguća svaka daljnja suradnja, te da je za novog predsjednika vlade, u čijem će kabinetu biti zastupljene sve političke grupe, imenovao Slobodana Jovanovića.[11]

U dva duga memoranduma koja je uputio kralju Simović je učinio sve moguće da bi obranio svoju politiku. U njima je pokušao objasniti probleme s kojima se suočio — zamršena neslaganja između raznih političkih grupa i pojedinaca, akcije i motive svojih protivnika itd. Na tvrdnje političara da u stvari oni predstavljaju narod, te da su u isto vrijeme i vlada i neka vrsta skupštine, on je oštro odgovorio da političari »ne predstavljaju nikakav izraz narodnog raspoloženja niti imaju ma koga za sobom«, te da ih se stoga ne može smatrati nikakvom skupštinom.[12] Ovi memorandumi samo su pogoršali Simovićev položaj i to je bio njegov potpuni politički sumrak.[13]

13 U maju 1943, kad je Jovanovićeva vlada ušla u završnu fazu krize, Simović je kralju uputio još jedan memorandum kojim je izrazio svoje političke stavove i brigu za jugoslavenske oružane snage u emigraciji, nudeći svoje usluge Kruni i zemlji; ponuda mu nije prihvaćena. Sličnu ponudu dao je u julu generalu Petru Živkoviću, vršiocu dužnosti ministra vojske, mornarice i vazđuhoplovstva u Trifunovićevoj vladi, ali je i ona odbačena. Po dolasku vojne misije NOV i POJ u London, Simović je s njom uspostavio kontakt i 20. februara 1944. dao je preko BBC-a izjavu kojom podržava partizane. Krajem 1944. i početkom 1945. bio je jedan od kandidata za tročlano regentsko vijeće koje je prema sporazumu Tito-Šubašić od prethodnog mjesesca trebalo vršiti kraljeve prerogative sve dok narodi Jugoslavije ne odluče

na izborima hoće li ili ne ponovo uspostaviti monarhiju, ali mu je kandidatura opet propala, navodno zbog jednog njegovog memoranduma iz 1941. upućenog ministru vanjskih poslova, u kojem zagovara nastavljanje jugoslavenske neutralnosti (vidi glavu 2), a na koji je upozoren predsjednik vlade Šubašić. Simović se vratio u Beograd u maju 1945. i živio je od mirovine koju je dobivao od nove vlasti sve do svoje smrti 1962. Vidi Kljaković, u*Politici* od 24. novembra 1970. Za Simovićevo reagiranje na činjenicu da nije kandidiran u regentsko vijeće, vidi njegovo pismo predsjedniku vlade Šubašiću datirano 6. februara 1945. u *Glasnik-SIKD Njegoš.* decembar 1962, str. 73 — 75.

U roku od dva tjedna nakon Simovićevog smjenjivanja uslijedilo je smjenjivanje s položaja svih njegovih pristaša među višim činovima jugoslavenskog oficirskog kora u Kairu. Grupa pučističkih oficira sada se rascijepila na dvije: starija grupa voda (Simović, Mirković, Ilić) bila je razvlaštena, a Liga majora i njeni prijatelji našli su se na pragu moći. (Praktično su svi

zrakoplovni oficiri u emigraciji podržavali generale.) U širem smislu, grupa srpskih političara koju su postavili pučisti, a osobito mlađi oficiri koji su sudjelovali u puču, nisu više trebali Simovića kao osobni simbol puča ni kao centar svog okupljanja, jer je sada postojao mnogo zanimljiviji simbol i fokus okupljanja - Draža Mihailović. Mihailović će se uskoro vinuti do najvišeg vojnog čina, do najvišeg vojnog položaja i najvećeg političkog utjecaja, te tako, uz njenu legitimnost, postati glavni oslonac vlade u izbjeglištvu i velikosrpskih grupa koje su nad njom imale moć.

JOVANOVIĆEV KABINET

Simovićev nasljednik Slobodan Jovanović, bivši potpredsjednik vlade, bio je prije rata predsjednik politički utjecajnog Srpskog kulturnog kluba, a kao poznatog povjesničara i profesora ustavnog prava na beogradskom Univerzitetu često su ga dvor i vlada pitali za savjet o ustavnim stvarima. On je bez sumnje bio jedini intelektualno briljantan čovjek među jugoslavenskim ministrima u emigraciji, ali nije imao nikakvog iskustva u praktičnoj politici i jedva se moglo očekivati da bi on u dobi od sedamdeset i tri godine mogao prilagoditi svoje poglede novim činjenicama ili da bi, s obzirom na svoju ličnost, mogao postati energičan izvršni rukovodilac.

Sastavljen od istih članova kao i Simovićeva vlada, Jovanovićev je kabinet smjesta uveo dvije inovacije u emigrantsku vladu. Najprije je na sam dan svojeg postavljanja, 11. januara 1942, imenovao (s britanskim blagoslovom) Mihailovića na položaj ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva. Budući da Mihailović nije mogao sudjelovati u radu kabineta zamjenjivao ga je Jovanović, a u Jugoslaviji je Mihailović izvršavao mnoge ovlasti koje bi

prirodno pripadale predsjedniku vlade. Drugo, ustanovljen je »Vojni kabinet Predsjednika vlade«, za čijeg je šefa postavljen major (kasnije potpukovnik) Živan Knežević.

Glavna briga Jovanovićeve vlade bila je da ojača Mihailovićev položaj u zemlji i u inozemstvu. Vlada ga je 19. januara unaprijedila u čin divizijskog generala, 17. juna u čin armijskog generala, a 10. juna imenovan je načelnikom štaba Vrhovne komande.[14] Ovi znaci političke i vojne legitimnosti trebali su prije svega potvrditi njegov autoritet u zemlji i potkrijepiti njegov status u poslovima sa savezničkim komandantima na bliskoistočnom ratištu.[15] Emigrantska se vlada nadalje nadala da će Mihailovićeva legitimnost sklonuti sile Osovine da njegove snage priznaju kao regularnu jugoslavensku vojsku, koja predstavlja kontinuitet stare kraljevske jugoslavenske vojske, a ne tek puku skupinu gerilaca. Osovina ipak nikad nije priznala njegovu vojsku legitimnom, tvrdeći da je stara kraljevska jugoslavenska vojska ukinuta svojom bezuvjetnom predajom u aprilu 1941. Na međunarodnom planu, vlada je prije svega nastojala za Mihailovića dobiti pomoć u oružju i drugom vojnom materijalu; zatražila je od britanske vlade i vlade Sjedinjenih Država da dobave određen broj aviona koji bi mogli imati jugoslavenske posade i služiti za prebacivanje vojnog materijala Mihailoviću, kao i za održavanje veze s njim. Ovi su zahtjevi odbijeni zbog nedostatka aviona i oružja. Jugoslavenska vlada također nije uspjela u nastojanju da sklone britansku vladu da naredi svojim najvišim vojnim vlastima neka Mihailoviću pošalju »sve zahteve za sabotažu, političku propagandu, vojnu obaveštajnu službu i sve ostalo što treba u Jugoslaviji uraditi.«[16]

Jovanovićeva vlada poduzela je još jedan korak kako bi ojačala svoju i Mihailovićevu poziciju: uredila je da kralj Petar u junu 1942. posjeti Sjedinjene Države. Kralja su srdačno primili predsjednik Roosevelt i službeni krugovi u Washintonu i on je proveo neko vrijeme u Sjedinjenim Državama obilazeći ratnu industriju. U to su vrijeme četnici bili vjerojatno na vrhuncu popularnosti, pa su kralj Petar i Fotić htjeli što više osnažiti poziciju generala Mihailovića. Povrh toga, Fotić je na službenim sastancima uvijek naglašavao ulogu Srba, ističući da je Nezavisna Država Hrvatska objavila rat Sjedinjenim Državama, da u otporu sudjeluju praktično samo Srbi, te da pokolje Srba vrše i sile Osovine i hrvatski ustaše.[17] Kralj je s izrazima velikog odobravanja primio predstavnike pro-mihailovićevskih srpskih organizacija u Sjedinjenim Američkim Državama i pohvalio pisanje lista *Amerikanski Srbobran,* zaoštravajući time rivalstvo i ogorčenost između organizacija i listova raznih južnoslavenskih grupa u Sjedinjenim Državama.[18]

Kralj Petar došao je s nekim određenim zahtjevima: želio je da Amerikanci dopuste upotrebu svojih službi za uspostavljanje izravnih veza između vlade i generala Mihailovića, htio je da se riješi pitanje američke vojne pomoći Mihailoviću i tražio je da se jugoslavenski avijatičari uvježbavaju u Sjedinjenim Državama. Uspio je s američkom vladom potpisati ugovor o zajmu i najmu, a oko pedeset jugoslavenskih avijatičara došlo je na školovanje u Sjedinjene Države. Ipak, u ključnim stvarima kralj Petar nije postigao ništa. Jugoslavija je ležala u britanskoj zoni operacija, a Sjedinjene Države su još dugo odbijale poduzeti bilo što

da pomognu Mihailoviću snadbijevanjem ili da mimo Britanaca s njim uspostave posebne veze. Tek u augustu 1943. američka vlada je dozvolila svojoj mornarici da prihvati Mihailovićeve poruke Fotiću i to samo jednosmjerno, a za snabdijevanje nije poduzimano ništa sve do oktobra 1943, kad su Sjedinjene Američke Države predale Jugoslaviji četiri bombardera tipa *Liberator,* s tim da kao jedinica budu pridodani USAF-u (United States Air Forces) u Italiji za opće zadatke, a po mogućnosti i za prenošenje snabdijevanja Mihailovićevim četnicima (iako do toga nikad nije došlo).[19]

Liga majora imala je za vrijeme Jovanovićevog mandata velik utjecaj.[20] Pored ministra dvora Radoja Kneževića koji je bio njen najutjecajniji prijatelj, dva njena člana majori Svetislav Vohoska i Vlastimir Rožđalovski imali su kao ađutanti neposredan pristup kralju, a Živan Knežević je bio šef najosjetljivijeg i najvažnijeg izvršnog organa koji je bio neposredno podređen predsjedniku vlade. Nadalje, Radoje i Zivan Knežević postavili su svoga brata Nikolu, činovnika u Ministarstvu vanjskih poslova, za šefa Odjeljenja za šifriranje u tom ministarstvu, što im je omogućilo da drže oko na svim porukama koje su dolazile vladi i od nje odlazile.[21] S takvim direktnim sredstvima utjecaja, iskorištavajući još i Jovanovićevu nesklonost da bude upleten u neprekidne razmirice o politici unutar svog kabineta,[22] Liga je mogla iz svoje privilegirane pozicije izvući maksimum koristi.

20 Liga majora, nesumnjivo tek neformalna grupa, nastala je očito u danima prije puča kao grupa kolega sa sličnim idejama. Uz Kneževića, općenito priznatog kao vodu, te uz rrjajore Rožđalkovskog i Vohosku, njeni su ostali istaknuti članovi bili majori Nikola Košić i Danilo Zobenica, te potpukovnik Stojan Zdravković. S iznimkom Košića koji je pao u zarobljeništvo i ratne godine proveo u Njemačkoj, i Zdravkovića koji je izgleda bio zarobljenik u Italiji, svi drugi bili su u emigraciji. U žestini Kairske oficirske afere, general Ilić je (Pavelić, *Kairska afera,* str. 21) optužio Kneževića da je počeo stvarati svoju kliku uskoro nakon bijega iz zemlje i kao pripadnika grupe naveo slijedeće oficire: potpukovnike Lozica i Luku Baletića, majore Milovana Gligorijevića i Pavla Novakovića i kapetana Kostu Lekića. Nesumnjivo, dio grupe djelovao je u Kairu, a dio u Londonu.

Zapadni diplomati akreditirani kod jugoslavenske izbjegličke vlade smjesta su shvatili situaciju. Sir George Rendel, britanski ambasador pri jugoslavenskoj vladi, iako je poštovao predsjednika vlade Jovanovića kao intelektualca, znao je da »on nikada nije bio čovjek za kriznu situaciju«, i bio je u potpunosti svjestan moći koju je imao ministar dvora Radoje Knežević koji »nipošto nije djelovao u skladu s vladom«.[23] Jedan od ratnih priručnika britanske obavještajne službe, baveći se jugoslavenskim ličnostima, kaže o braći Knežević ovo: »Njih se sigurno može smatrati ljudima s najviše moći u emigrantskoj jugoslavenskoj vladi i najodgovornijim za provođenje njene šovinističke velikosrpske i antipartizanske politike.«[24] A američki ambasador pri jugoslavenskoj vladi, Anthony Drexell Biddle Jr, navodi u svom izvještaju od 19. oktobra 1942. državnom sekretaru Hullu među »nepovoljnim faktorima« s kojima se susreće vlada i nastojanje nekih srpskih ekstremista »da iskoriste... podijeljenost mišljenja među članovima vlade.« Biddle dodaje:

Taj element sačinjava grupa oficira oko kralja Petra. Pripisujući sebi velikim dijelom odgovornost i zasluge za coup d'etat od 27. marta, ti su se oficiri silom ugurali na političku arenu i pokušavaju uzeti stvari u svoje ruke. Ta se grupa sastoji od majora Kneževića, šefa vojnog kabineta predsjednika vlade Jovanovića i brata ministra dvora Kneževića, te majora Roždalkovskog i majora Vohoske, obojice kraljevih ađutanata. Oficiri su povrh toga pružili podršku djelovanju srpskih ekstremista: zemljoradnicima pod vodstvom ministra pravde Gavrilovića i radikalima pod vodstvom ministra vanjskih poslova Ninčića.[25]

Britanska skeptičnost prema jugoslavenskoj emigrantskoj vladi, nastala još za Simovićeva mandata, jedva da se promjenom predsjednika vlade smanjila. Jovanović nije izgledao ništa sposobniji od Simovića da zaustavi neprestane svađe svojih ministara, niti da postigne napredak u definiranju ratnih ciljeva i poslijeratnog uređenja svoje zemlje. Pored toga nastali su novi problemi s oficirima u Kairu, s djelatnošću braće Kneževića i s teškom ličnošću ministra vanjskih poslova Ninčića. Sve veća britanska nestrpljivost prikazana je u jednom povjerljivom izvještaju londonskog ureda američke OSS (Office of Strategic Services) svojoj centrali u Washingtonu, od 17. decembra 1942:

Mogu dodati da u zadnje vrijeme čujem samo oštre ili sarkastične komentare o jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi - a među onima koji daju takve komentare nalaze se britanski ambasador pri jugoslavenskoj vladi gospodin Rendel [sic], ljudi iz Foreign Officea, kao i ljudi iz Ministarstva informacija. Mislim da mogu, bez imalo straha da ću pretjerati, reći da su odnosi između jugoslavenske i britanske vlade zategnuti i da jugoslavenska izbjeglička vlada kotira nisko u očima britanske vlade (još prošlog aprila rekao mi je gosp. Eden u prisutnosti jednog američkog svjedoka da »jugoslavenska vlada čini loš dojam u Londonu«). Ako se tome dodaju gotovo neprijateljski odnosi između sovjetske i jugoslavenske vlade, ne može se nego zaključiti da je položaj jugoslavenske vlade među Saveznicima prilično težak. Kao što biva u takvim slučajevima, situaciju shvaća svatko osim jugoslavenskog ministra vanjskih poslova gosp. Ninčića.[26]

26 RG 226, OSS-dokument br. 27302. U junu 1942, kad su kralj Petar i ministar vanjskih poslova Ninčić bili u Washingtonu, vidjeli su 24. juna i premijera Churcilla. Diskutirajući o vladinim postupcima u vezi s Kairskom aferom, o kojoj će kasnije biti više riječi, Churchill je pokazao nezadovoljstvo i svoje primjedbe završio rekavši Ninčiću (ali uputivši te riječi očito jugoslavenskoj vladi u cjelini): »Vi počinjete da zamarate svoje prijatelje«. Pavelić, *Kairska afera,* str. 95.

Isti izvještaj sadrži informaciju dobivenu od neidentificiranog britanskog majora X (vjerojatno major Peter Boughey iz londonske centrale SOE, o kojem će uskoro biti više rečeno) koji je izjavio: »Mi dobivamo mnogo informacija iz Jugoslavije. Mi znamo da je narod već odavno tražio da vlada učini nešto, da se složi, da pošalje vojne i političke direktive. Mi *znamo* da je narod sad već otpisao jugoslavensku vladu u Londonu. Ta je vlada postala predmet sprdnje u Jugoslaviji.« Nadalje, majora X razbjesnilo je da jugoslavenska

vlada već neko vrijeme podstiče Sjedinjene Američke Države protiv Britanaca, optužujući Britance nedolično i neistinito, i zaključio je riječima: »Oni misle da mi ne znamo što oni rade.«

Predsjednik vlade Jovanović od početka je otvoreno zastupao velikosrpske poglede i politiku, pa su mu se protivili hrvatski i slovenski ministri, osobito Hrvati koje je vodio dr Juraj Krnjević, a i ban Šubašić u Sjedinjenim Državama.[27] Ti se ministri nisu slagali s predsjednikom vlade o značenju sporazuma Cvetković - Maček, o njegovim pogledima na poslijeratne ciljeve i na buduću jugoslavensku državu, nisu se slagali sa Šubašićevim položajem, te s antihrvatskom aktivnošću ambasadora Fotića, s imenovanjem ambasadora u Velikoj Britaniji itd. U poziciji su im se često znali pridružiti srpski političari iz pokrajina izvan Srbije, naročito Sava Kosanović, Srđan Budisavljević i Branko Čubrilović, pa iako su još uvijek bili brojem slabiji od velikosrpskih snaga, sačinjavali su glasnu manjinu koja je samo povećavala teškoće predsjednika vlade. Osim što je bio vrlo nepomirljiv prema Hrvatima i sumnjao u mogućnost ponovnog uspostavljanja Jugoslavije kao ujedinjene zemlje, ministar vanjskih poslova Ninčić nije se, izgleda, mogao složiti ni s Britancima niti sa sovjetskom vladom.[28] Zatim su, uz partizane i Ruse, još i Britanci počeli optuživati generala Mihailovića i njegove četnike za kolaboraciju s neprijateljem.

27 Za neke detalje o aktivnosti dra Krnjevića u raz'nim izbjegličkim vladama sa srpske točke gledišta, vidi Pavlovićevu seriju članaka o uzastopnim padovima vlada citiranu u bibliografiji, kao i članak Radoja L. Kneževića »Slobodan Jovanović *u*politici«, str. 38-40. Za interpretaciju s hrvatske strane vidi Martinović, str. 66-79. Martinovićeva analiza uvjerljivo pokazuje da Krnjeviću nije bilo stalo do Jugoslavije u cjelini, već samo do hrvatskih i stranačkih interesa kako ih je on shvaćao.

28 Kao povijesnu ironiju treba zabilježiti da je Ninčićeva kćerka Olga bila član KPJ, udana za jednog od istaknutih bosansko-hercegovačkih komunista Avda Humu (Muslimana) i Titova sekretarica tokom rata; pratila ga je čak i na sastanak s premijerom Churcillom u Napulj, u augustu 1944.

Svađa između Fotića i Šubašića, te nekih ministara koji su bili u Sjedinjenim Državama, postajala je posebno nezgodna. Šubašić i ministri bili su poslani u Sjedinjene Države u jesen 1941. da pokrenu za stvar Jugoslavije američku vladu, te da organiziraju podršku Jugoslaviji među južnoslavenskim iseljeničkim grupama tamo i u Kanadi. Ali kako su Fotić i ambasada počeli zauzimati sve više agresivnu velikosrpsku, pročetničku i antihrvatsku poziciju, ti su ministri, osobito Šubašić, Kosanović i drugi koji su snažno vjerovali u demokratsku federativnu Jugoslaviju, većinu svog vremena morali provesti u obrani same jugoslavenske državne ideje, a protiv velikosrpske propagande, koja je uglavnom zračila iz jugoslavenske ambasade, kao i protiv zamaskirane proustaške propagande koja je dolazila iz nekih hrvatskih iseljeničkih izvora.[29] U nastojanju da potpomogne rad ministara, jugoslavenska je vlada u januaru 1942. ustanovila Jugoslavenski informacioni centar u New Yorku i u njeg je

prenesena informativna služba iz poslanstva u Washingtonu. Na čelu centra stajao je Bogoljub Jevtić, ministar bez portfelja i srpski političar koji je bio najviši po rangu u ovoj grupi, ali su razni odjeli funkcionirali manje ili više samostalno. Na čelu Ureda za ekonomsku obnovu, koji se bavio proučavanjem problema poslijeratne obnove, stajao je Sava Kosanović, ministar bez portfelja, koji je također usmjeravao rad među srpskim iseljenicima. Slovenski odio vodio je Franc Snoj, ministar bez portfelja, a ured hrvatskog bana, dra Šubašića, osobito se angažirao u radu s hrvatskim iseljenicima. Na čelu odjela za štampu bio je Bogdan Radića, koji je ranije bio ataše za štampu u poslanstvu u Washingtonu i koji se kao Hrvat mnogo protivio Fotićevim stavovima.[30]

Informacioni centar započeo je jednostavno kao jugoslavenski, nasuprot velikosrpskoj, pročetničkoj ambasadi u Washingtonu. S vremenom su Kosanović i još neki od osoblja, zajedno s Radicom i do neke mjere Šubašićem, sve više bili za partizane, jer su osjećali da će partizani uspostaviti istinski jugoslavensku državu i vladu.[31] Ti ljudi su osobito kritizirali Fotića i u tome su imali podršku hrvatskih ministara i još nekih članova kabineta u Londonu. Ali Fotič je (u septembru 1942. podignut na rang ambasadora) imao jaku podršku u kabinetu i visok osobni i profesionalni ugled kod vlade Sjedinjenih Država, pa mu je u septembru 1943, nakon što je Purić postao predsjednik vlade, uspjelo zatvoriti Infbrmacioni centar i sve informativne službe vratiti u Washington. Od tog je časa, nasuprot ambasadi koja je podržavala Mihailovića, Kosanović zajedno s nekoliko profesionalnih pomoćnika iz centra svoju podršku sve više pružao Titu i partizanima. U propagiranju partizana ujedinio je svoje snage s Louisom Adamičem, američkim piscem slovenskog porijekla, koji je bio jedan od vodećih članova Udruženog odbora američkih Jugoslavena (UnitedCommittee of South--Slavic Americans) u New Yorku i od kraja 1942. pružao nepokolebivu i vrlo djelotvornu podršku partizanima.[32]

31 Za odnos Fotića i ambasade s jedne i grupe Šubašić-Kosanović u Informacionom centru s druge strane, te kako se četničko-partizanski sukob odrazio na jugoslavenske političare i diplomate u emigraciji vidi Radića, str. 118-122, 138- 142. UHollywoodu je drugom polovinom 1942. Twentieth Century-Fox snimio igrani film *The Cetniks.* Tehnički savjetnik bio je dr Miloš Sekulić. Većina funkcionara jugoslavenskog informacionog centra odbila je prisustvovati 18. marta 1943. premijeri ovog filma uNew Yorku zbog njegove previše pristrane naklonosti prema četnicima. Radicino pismo od 4. aprila 1972.

Mišljenje o tome što se zbiva u Jugoslaviji mijenjalo se među jugoslavenskim iseljeničkim grupama s proticanjem rata. Većina Amerikanaca srpskog porijekla (kojih je bilo mnogo manje nego Amerikanaca hrvatskog i slovenskog porijekla) bila je u početku za četnike. Hrvati su pretežno bili protiv politike ustaškog režima, ali su također bili i protiv restauracije srpske hegemonije u Jugoslaviji i hrvatska je štampa ustrajno odbijala optužbe lista *Amerikanski Srbobran* kojeg su nadahnjivali Fotić i Dučić. Kad se učinilo da bi sukob između južnoslavenskih iseljeničkih grupa mogao omesti američke ratne napore, Ured za ratne informacije dogovorio je sastanak predstavnika raznih južnoslavenskih organizacija i

njihove štampe, u svrhu poboljšanja trpeljivosti i suradnje. Na tom sastanku koji je održan u Washingtonu 18. septembra 1942. svi su prisutni osim predstavnika lista *Amerikanski Srbobran* potpisali obavezu da će slijediti politiku vlade Sjedinjenih Američkih Država koja želi razvijati jedinstvo svih Amerikanaca bez obzira na nacionalno ili rasno porijeklo, i pomagati da se dobije rat, te da će se oduprijeti svim pokušajima stvaranja nesloge među Amerikancima južnoslavenskog porijekla.[33] *Amerikanski Srbobran* je nastavio kao i prije sve dok Eimer Davis, direktor Ureda za ratne informacije, nije našao za shodno da 10. juna 1943. opomene izdavača. Ključni odlomak Davisovog pisma glasio je:

> *Neki organi vlade Sjedinjenih Država, uključujući Ured za ratne informacije, Ministarstvo pravde i State Department, već neko vrijeme sa zabrinutošću promatraju politiku lista Amerikanski Srbobran. Njegovi žestoki napadi na sve ljude hrvatskog porijekla i njihovo svećenstvo, njegovi jaki antikatolički stavovi i zakrabuljena nastojanja u obranu kvislinga Nedića koji podupire nacistički režim u Srbiji, često imaju efekt pomaganja nacističkoj kampanji netrpeljivosti i rasne mržnje, te štete američkom ratnom naporu.*[34]

31 Za odnos Fotića i ambasade s jedne i grupe Šubašić-Kosanović u Informacionom centru s druge strane, te kako se četničko-partizanski sukob odrazio na jugoslavenske političare i diplomate u emigraciji vidi Radića, str. 118-122, 138- 142. UHollywoodu je drugom polovinom 1942. Twentieth Century-Fox snimio igrani film *The Cetniks.* Tehnički savjetnik bio je dr Miloš Sekulić. Većina funkcionara jugoslavenskog informacionog centra odbila je prisustvovati 18. marta 1943. premijeri ovog filma uNew Yorku zbog njegove previše pristrane naklonosti prema četnicima. Radicino pismo od 4. aprila 1972.

32 Kao svi Amerikanci srpskog i crnogorskog porijekla, te praktično svi jugoslavenski orijentirani Amerikanci hrvatskog i slovenskog porijekla, i Adamič je bio za Mihailoviča sve dok se u Sjedinjenim Državama nije ništa znalo o pravoj aktivnosti četnika i postojanju partizana. Ljeti 1942, kad su se prvi izvještaji o četničkoj nagodbi sa snagama Osovine i kvislinzima počeli pojavljivati u britanskoj i američkoj komunističkoj štampi, Adamičevi pogledi počeli su se mijenjati. Ovaj proces shvaćanja istine opisao je u članku pod naslovom »Mihailović: tajanstveni čovjek s Balkana« (Mikhailovitch: Balkan Mystery Man), u reviji *Saturday Evening Post* od 19. decembra 1942. Ovaj članak i Adamičeva knjiga *My Native Land* objavljena pod kraj 1943, bili su prvorazredni propagandni uspjesi u korist partizana.

33 U dugačkom izvještaju svojim čitaocima *Amerikanski Srbobran* je 28. septembra detaljno objasnio zašto njegova tri predstavnika, usprkos potpunom slaganju sa slovom i duhom odluke, nisu mogla potpisati: u obrazloženju stoji da je očito da su Amerikanci srpskog porijekla lojalni Sjedinjenim Američkim Državama i ne smatraju da trebaju dati neki novi dokaz lojalnosti; neki njihovi protivnici mogu ih optužiti da su separatisti, ali po njihovom mišljenju to je nastojanje da se umanji priznanje što pripada Srbima (u starom

kraju) za njihov doprinos savezničkoj stvari i istovremeno napor da to priznarije podijele i oni koji ga ne zaslužuju, jer su u stvari navijestili rat Sjedinjenim Američkim Državama (misli se na NDH, odnosno Hrvate); nekoliko sudionika na tom sastanku nisu zastupali nikog osim sebe samih; jedan sudionik sastanka širio je u svom referatu komunističke ideje; svi sudionici sastanka koji su potpisali rezoluciju učinili su to kao pojedinci, a ne kao predstavnici raznih organizacija.

Davisov poziv nije djelovao. *Amerikanski Srbobran* nastavio je svoju uređivačku politiku kao i prije i, kako je Mihailovićeva ratna sreća slabila, postajao je još otvorenije netrpeljiv prema svojim protivnicima. Istovremeno, u Sjedinjenim Američkim Državama općenito počela je opadati podrška Mihailoviću, ne samo među Hrvatima i Slovencima, već i medu Srbima. Kako je istina o četničkom i partizanskom djelovanju postajala poznata, podrška se umnogome priklanjala partizanima.[35]

35 Promjena stava u američkoj štampi počela je 26. jula 1942. kad je komunistički *Sunday Worker \z* New Yorka tiskao depešu iz Turske koju je objavila sovjetska novinska agencija Inter-Continent Press, a koja sadrži suštinu rezolucije donesene 16. juna na sastanku što je održan pod partizanskim pokroviteljstvom s delegatima iz Crne Gore, Sandžaka i Boke Kotorske, kojom se optužuju Mihailović i njegovi komandanti u Crnoj Gori za kolaboraciju s Talijanima protiv partizana. Nakon tog članka počele su se u liberalnoj i prokomunističkoj štampi raznih slavenskih iseljeničkih grupa pojavljivati propartizanske i antičetničke vijesti. Velik dio tih vijesti potjecao je iz emisija s radija »Slobodna Jugoslavija« koji je emitirao iz Tbilisija na osnovi izvještaja iz partizanskih izvora u Jugoslaviji. Tako je opčaranost američke štampe četnicima razbijena i krajem 1942. su *New York Times* i novine drugih velikih gradova počele tiskati vijesti o partizanima, a njihovi izvještaji o Mihailoviću i njegovim četnicima postali su realniji.

U Londonu je predsjednik vlade Jovanović pribjegao reorganizaciji kabineta, ne bi li se tako i tu i u Sjedinjenim Državama riješio nekih ministara, koji su bili uzrok nesuglasicama. On je 1. januara 1943. podnio ostavku i dva dana kasnije formirao novu vladu iz koje su ispali ministar vanjskih poslova Ninčić i svi ministri koji su se nalazili u Sjedinjenim Državama (Cubrilović, Jevtić, Kosanović, Marković i Snoj).[36] Sam Jovanović vršio je i dužnost ministra vanjskih poslova. Jedna od točaka uredbe kojom je ustanovljena Banovina Hrvatska spriječila ga je da ne razriješi dužnosti i Šubašića: prema članu 8. te uredbe novi ban trebao je supotpisati ukaz o razrješenju staroga bana, a budući da se pod postojećim okolnostima u izbjegličkoj vladi teško mogao naći novi ban, otpuštanje starog nije bilo moguće. Fotić je naravno ostao, ali predsjednik vlade napisao mu je oštro pismo (14. januara 1943) s instrukcijom da nastoji poboljšati odnose medu raznim nacionalnim grupama jugoslavenskih iseljenika u Sjedinjenim Američkim Državama, te da ne šuruje ni sa jednom od zavađenih strana, a njemu i njegovim potčinjenima rekao je da se »oni moraju na pogoc an način pokazati kao aktivan elemenat za ideju i interese celine Kraljevine Jugoslavije.«[37]

36 Marić, str. 253.

37 Radoje L. Knežević, »Slobodan Jovanović u politici«, str. 36 — 37. Jovanović je tu stvar raspravio s ambasadorom Biddleom i pokazao mu direktivu koju je poslao Fotiću. Vidi *FRUS 1943,* II, 966-968, 971-972, 1020-1021.

Ove su promjene mogle ponešto raščistiti atmosferu, ali su malo pomogle da se ublaži sve veća razdražljivost Britanaca prema neodlučnosti i gloženju u jugoslavenskoj vladi. Nagomilani dokazi o četničkoj kolaboraciji s Osovinom postali su bolna točka razilaženja između jugoslavenske izbjegličke vlade (i generala Mihailovića) te britanskih vojnih i civilnih vlasti. Tokom posljednjih šest mjeseci Jovanovićevog mandata odnosi su se primjetno ohladili. To je bila prva faza događaja koji su konačno doveli do potpunog prekida Britanaca s Mihailovićem i njegovim pristašama u emigrantskoj vladi. Za buduća zbivanja bilo je najvažnije to da su Britanci posljednjih tjedana Jovanovićeve vlade uspostavili veze s partizanima koje su postale redovite i počeli im slati vojnu pomoć.[38]

38 Od sredine februara 1943, kad su se Britanci odlučili da stupe u dodir s partizanima (najprije preko Rusa, a kad su ovi odbili surađivati, onda na svoju ruku), Foreign Office ja preko svojih predstavnika obavještavao američku vladu o napredovanju tog pothvata tako da redoviti izvještaji State Departmentu ambasadora Biddlea (nakon decembra 1943. ambasadora Lincolna MacVeagha) i do neke mjere ambasadora u Ujedinjenom Kraljevstvu Johna G. Winanta, predstavljaju sekundarnu dokumentaciju o promjenama britanske politike i prema četnicima i prema partizanima. Vidi npr. razne izvještaje u *ibid,* str. 974-977, 984-985, 1015-1016, 1018, 1023-1025.

Simovićevi protivnici u emigrantskoj vladi i među mladim oficirima u Londonu najprije su potvrdili svoju snagu time što su udesili smjenjivanje generala Simovića s položaja predsjednika vlade. Među vođama tog pothvata bila su braća Kneževići, čiji je dugoročni cilj očito bio da nakon svršetka rata i uspostavljanja četničke dominacije u državi osiguraju neposrednu podjelu vlasti s generalom Mihailovićem. To je prije svega značilo riješiti se konkurencije starijih oficira koji su rukovodili pučem — to jest generala Simovića, generala Ilica, koji je još uvijek bio načelnik štaba Vrhovne komande, i generala Mirkovića, komandanta zrakoplovstva i glavnog pokretača pobune.[39] Ova su tri generala uživala podršku većine oficira u emigraciji koji su nosili pukovnički čin, praktički svih avijatičkih oficira, te mnogih oficira nižeg čina. General Mirković i pukovnik Žarko Popović, šef vojne obavještajne službe, kao i neki drugi oficiri imali su odlične veze s britanskom vojnom obavještajnom službom i SOE, s kojom su tijesno surađivali prije puča od 27. marta i u njegovom izvršenju.[40]

39 Oružane snage koje su Jugoslaveni imali u izbjeglištvu bile su zaista male. Prema jednom izvještaju koji je predsjednik vlade Jovanović podnio kabinetu 23. februara 1942, te snage su se sastojale od nepotpunog bataljona kraljeve garde s 505 oficira, podoficira i

regrutiranih vojnika (većinom Slovenaca iz Slovenskog primorja koji su bili u talijanskoj vojsci, a kad su ih u Africi zarobili Britanci javili su se dobrovoljno u jugoslavensku vojsku), jedne podmornice, dvije torpiljarke i jedne eskadrile hidroplana s ukupno 105 oficira, podoficira i vojnika; te 346 članova avionskih posada i drugog zrakoplovnog osoblja ali bez aviona, jer su avione kojima su pobjegli u Egipat predali Britancima. Ubroje li se i razne vojne misije, bila su u emigraciji ukupno 1.072 vojna lica, od toga 246 oficira, 2 vojna činovnika, 327 podoficira, 25 vojnih muzičara i 472 kaplara i redova. Radoje L. Knežević »Jugoslovenska vlada i Draža Mihailović«, *Poruka* br. 8, str. 7. Plan izbjegličke vlade da regrutira dobrovoljce medu jugoslavenskim iseljenicima u Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi nikada se nije počeo provoditi.

40 Na svom suđenju general Mihailović je izjavio da su svi oficiri koji su mu došli iz Kaira bili protiv generala Mirkovića i generala Simovića. *The Trial oj Dra\a Mihailović,* str. 333-334.

Kocka je bačena ubrzo nakon što je prva Jovanovićeva vlada u januaru 1942. počela s radom. General Mirković razriješen je dužnosti komandanta zrakoplovstva time što je ukinuta njegova komanda, a general Ilić smijenjen je s položaja načelnika štaba Vrhovne komande. Potpukovnik Miodrag Lozić imenovan je 15. januara vršiocem dužnosti načenika štaba Vrhovne komande, iako su po rangu u emigraciji bila starija četiri generala, osam pukovnika i jedan potpukovnik. Generali Ilić i Mirković odbili su prihvatiti to naređenje, jer da je nejasno i sumnjive vjerodostojnosti. Obratili su se za pomoć kraljici Mariji, optužili majora Kneževića da je dezertirao u ratu (ciljajući na to da je ostavio svoj bataljon u Palestini i preselio se u London bez pravog naređenja) i izjavili da je njihovo otpuštanje ugrozilo red, jedinstvo i ugled jugoslavenskih oružanih snaga u emigraciji, te interese otpora u zemlji. Vlada je zauzela stanovište da ove akcije generala i još nekih oficira predstavljaju otvorenu pobunu, ali je reagirala tako da je generala Ilića jednostavno penzionirala. Kada je general Mirković kao najviši jugoslavenski oficir u Egiptu preuzeo Ilićev položaj načelnika štaba Vrhovne komande, i on je također umirovljen naredbom. Ostao je na položaju nekoliko tjedana, dok su njegovi britanski prijatelji nastojali izgladiti poteškoće, ali je napokon 4. marta uz britanski pristanak predao komandu koju je kao vršilac dužnosti načelnika štaba Vrhovne komande preuzeo potpukovnik Miodrag Lozić, član Lige majora. Oficiri koji su podržavali Mirkovića odbili su, međutim, priznati Lozića (s njihove strane bilo je i prijetnje nasiljem) što je imalo za posljedicu da su nekih 430 oficira, podoficira, i redova — skoro pola ukupnih jugoslavenskih snaga — brzo odvedeni u britanski kazneni logor. Ali kad je Lozić prvoga dana na svom novom položaju zatražio od Britanaca da Mirkovića i njegove prijatelje uklone iz Kaira i da izruče pukovnika Popovića i još dva oficira da im zbog pobune sudi vojni sud — što u ratno doba znači smrtnu kaznu — Britanci su njemu i njegovom osoblju naredili da se povuku sa svojih položaja. Usprkos protestima jugoslavenskog poslanika u Kairu, Britanci su istoga dana, 5. marta, očito ozlovoljeni cijelom tom zbrkom, imenovali jednog

svog oficira, zapovjednika britanskih trupa u Egiptu, general-lajtnanta R. G. W. H. Stonea, za vršioca dužnosti načelnika štaba jugoslavenske Vrhovne komande.[41]

41 Najbolja i najpotpunija studija o ovoj aferi, poznatoj u jugoslavenskim djelima kao Kairska afera, već je prije citirana knjiga *Kairska afera* od Pavelića. Ona sadrži velik broj osnovnih dokumenata i svjedočanstva o nekima od sudionika. Vidi također Fotić, *The War We Lost,* str. 166-167. i Rendel, str. 214-215. Radoje L. Knežević ne spominje Kairsku aferu u seriji svojih članaka u *Poruci, TI-A* temu odnosa između izbjegličke vlade i generala Mihailovića, a u podugačkom nekrologu Slobodanu Jovanoviću, u *Poruci* br. 53-54 (januar-mart 1959) spominje je tek jednom (str. 33) i hvali Jovanovića zbog načina na koji je postupio u toj i u nekim drugim stvarima. Za poglede jugoslavenskih komunista o Kairskoj aferi vidi Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije,* str. 118-123; i Marić, str. 191-196, 211-214.

Kako je loše rukovanje situacijom u Kairu natjeralo Britance u otvorenu akciju, bilo je također nužno da se i rješenje nađe uz njihovu suradnju. U tom je cilju jugoslavenska vlada odaslala u Kairo pukovnika Miodraga Rakića. Britanci su najprije uznastojali oko rehabilitacije i ponovnog postavljanja generala Mirkovića. Kad u tom nisu uspjeli, složili su se da njega i njegove pristalice uzmu u britansku vojsku s istim činom. Britanci su također bili spremni da položaj vršioca dužnosti načelnika štaba Vrhovne komande predaju pukovniku Rakiću, pod uvjetom da ga ne smije ustupiti potpukovniku Lozicu. Njihovi su prijedlozi stupili na snagu 7. maja. U junu je vlada imenujući generala Mihailovića načelnikom štaba prenijela Vrhovnu komandu u Jugoslaviju, a u Kairu je ustanovljena nova Komanda jugoslavenskih trupa na Srednjem istoku, s pukovnikom Rakićem na čelu. Predstavnici dviju vlada potpisali su 19. novembra 1942. protokol kojim se predviđa da će general Mirković i neki njegovi najbliži prijatelji preći u britansku vojsku i služiti podalje od Srednjeg istoka i Balkana, te da će još jednoj grupi oficira biti pružena prilika da se pridruži britanskim snagama, ali ako odbiju neće biti primljeni natrag ni u jugoslavensku vojsku. Ni jednoj od tih dviju grupa neće se dozvoliti povratak u Jugoslaviju bez dopuštenja jugoslavenske vlade. Ostalim oficirima, podoficirima i vojnicima koji podržavaju generala Mirkovića i koji su 2. jula 1942. organizirani kao britanski 244. privremeni bataljon u puku »King's Own Royal«, omogućit će se izbor ili da nastave služiti kod Britanaca ili da se bez kazne vrate pod jugoslavensku zastavu. Veliki broj tih ljudi vratio se pod jugoslavensku zastavu i s drugim jugoslavenskim vojnicima sačinjavao je bataljon jugoslavenske kraljeve garde, koji je u januaru 1943. imao nekih 850 ljudi. To je u stvari bila glavnina kraljevskih vojnih snaga u emigraciji i većina se njih kasnije odlučila pridružiti Titovoj Narodnooslobodilačkoj vojsci.[42]

42 Pavelić, *Kairska afera,* str. 91-113. Može se zabilježiti da su se nakon potpisivanja protokola od 19. novembra počele zbivati izvjesne promjene u britanskoj politici s obzirom na jugoslavenske poslove. Tako je : npr. BBC počeo u svojim emisijama spominjati akcije partizana, a emisije vijesti na srpskohrvatskom jeziku, koje je u potpunosti kontrolirala jugoslavenska vlada, prestale su se emitirati nekoliko mjeseci kasnije.

Rješenje cijele te stvari predstavljalo je djelomičnu i privremenu pobjedu Jovanovićeve vlade i Lige majora nad oficirima koji su bili za Simovića, ali bila je to skupa pobjeda koja je okrnjila ugled vlade u očima zapadnih Saveznika, pa je tako izgubljena moguća pomoć za Mihailovića. Moglo bi se reći da je takozvana Kairska afera bila prethodnica mnogo većih nevolja koje su kasnije snašle velikosrpske snage u emigraciji i da je bitno pridonijela propasti generala Mihailovića.[43]

43 Rendel, str. 215, daje dojam da je Kairska afera sa svojim posljedicama uglavnom navela Britance da napuste izbjegličku vladu koju kontroliraju Srbi, a s njom i generala Mihailovića i njegove četnike, te da prihvate partizane. Mnogo je važniji uzrok ipak bio dokazni materijal o četničkoj kolaboraciji s neprijateljem, a k tome i Mihailovićevo odbijanje da slijedi britanske instrukcije.

BRITANSKA AKTIVNOST U ODNOSU NA JUGOSLAVIJU, 1941-1942

Još od vremena kad su prvi izvještaji o oružanom ustanku u Jugoslaviji počeli stizati do Londona, ljeti 1941, jugoslavenska je vlada bila u tijesnom kontaktu s britanskim vlastima. Budući da su ti najraniji izvještaji ukazivali na to da ustanak predvode komunisti, Simovićeva vlada reagirala je negativno, osuđujući poticatelje i govoreći da je ustanak preuranjen, te da će vlada dati znak za početak kad za to bude vrijeme. To vrijeme bi naravno došlo kadgod bi ciljevima britanske strategije na Sredozemlju odgovarao opći ustanak u Jugoslaviji. Ipak, kad je postalo jasno da je ustanak već započeo, Britanci su (kao što pokazuje izjava Hugha Daltona citirana u Glavi 5) zaključili da je određena sabotažna i oružana aktivnost dobra stvar da se neprijatelju vežu trupe u zemlji i da se razviju snage otpora koje bi bile u pripravnosti kada Britanci dadu znak.

Pažnju velikih sila najprije je privukao uspjeh partizana kao nosilaca ustanka, a taj je uspjeh ubrzo aktivirao srpske nacionalističke snage naklonjene izbjegličkoj vladi i Saveznicima, iako se to kosilo s njihovim pravim uvjerenjem. Pojava srpskih nacionalista kao snage otpora promijenila je stanovište Britanaca i vlade u izbjeglištvu, jer ih pod postojećim okolnostima očito nisu mogli ostaviti na cjedilu. Kad je tako nacionalističkim snagama uspjelo uspostaviti kontakt s Britancima na Malti, i preko njih s izbjegličkom vladom, Britanci su shvatili da bi pobunu u Jugoslaviji mogli iskoristiti kao instrument psihološkog ratovanja protiv Osovine, jer se pokazalo da Hitler na kraju i nije baš potpuni gospodar okupirane Evrope, čime se hvalio. Britanci su odluku da stanu iza ustanka u Jugoslaviji također saopćili 15. oktobra 1941. jednom porukom načelnika štaba Glavnom komandantu Srednjeg istoka, u kojoj se kaže: »S naše točke gledišta ustanak je preuranjen, ali rodoljubi su bacili rukavicu i mora ih se poduprijeti svim sredstvima.«[44]

Kako je usiljena i tek djelomična suradnja između partizana i četnika u toku septembra i većeg dijela oktobra postajala sve slabija, Mihailovićevi apeli Britancima za oružje postajali su sve naglašeniji, a s njima i zauzimanje emigrantske vlade kod Britanaca. Kralj Petar je 13.

oktobra podnio premijeru Churchillu tri ed-memoara o jugoslavenskoj situaciji. Tjedan dana kasnije Simović je, odazivajući se hitnom Mihailovićevom apelu, uputio Churchillu dodatno pismo tražeći naročito »120 lakih mitraljeza, 300 mitraljeza tipa Bren, 72 minobacača i 8.000-10.000 ručnih granata«, kao i medicinsku opremu za 10.000 ranjenika. On je izjavio da broj gerilaca u Jugoslaviji iznosi osamdeset do sto tisuća.[45]

44 Kako je citirano u Howard, *Grand Strategy,* IV, 386.

45 Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, Dokumenti emigrantske vlade, reg. br. 32/6-2 kutija 180a

U svom odgovoru od 26. oktobra Churchill je objasnio Simoviću da je problem pomoći Jugoslaviji preispitan i da se iz Engleske ne može poslati nikakva pomoć, ali da su britanskim vojnim vlastima na Srednjem istoku dane instrukcije da se pomoć pošalje što je prije moguće i u najvećoj mogućoj mjeri; on je uvjeravao Simovića da su »vlasti na Srednjem istoku već u dodiru sa srpskim rodoljubima.«[46] General Sir John G. Dill, načelnik Imperijalnog generalštaba, obavijestio je Simovića 31. oktobra da će vojne vlasti na Srednjem istoku spustiti padobranom neku pomoć i to vrlo skoro, a da će vjerojatno nešto poslati i podmornicom; istoga dana Simović je Churchillu, Edenu i Dillu saopćio još jednu Mihailovićevu poruku s molbom za brzu pomoć, dok je vrijeme još lijepo.[47]

46 Ibid, reg. br. 32/6-3, kutija 180a

47 ibid, reg. br. 32/6-5, 6-6, kutija 180a

U međuvremenu su se dogodile dvije stvari: prvo, britanski oficir za vezu kapetan Hudson došao je u Mihailovićev štab 25. oktobra pa iako u nešto otežanoj situaciji zbog toga što nije imao svoj radio, poslužio se Mihailovićevim predajnikom da obavijesti svoje pretpostavljene o nekim svojim opažanjima s bojišta. Drugo, izbili su sukobi između četnika i partizana. Kao što smo već vidjeli u Glavi 5, Hudsonove su prvotne instrukcije bile da surađuje sa svim grupama koje u Jugoslaviji pružaju otpor neprijatelju. Britanska odluka da u potpunosti podrže Mihailovića — s kojim su uspostavili vezu nakon Hudsonovog odlaska — stavila ga je u nezavidan položaj da pokuša posredovati između partizana i upornog Mihailovića, koji je odbijao suradnju i inzistirao na tome da je on jedini legitimni predstavnik vlade i da njemu isključivo pripada komanda kojoj se trebaju podrediti sve ostale grupe. Izgleda da je Mihailović također zamjerio Hudsonu način na koji on, puki britanski kapetan, uzima sebi slobodu da mu daje savjete o jugoslavenskim pitanjima. Nakon dva tjedna razočaravajućih pokušaja da posreduje između četnika i partizana, Hudson je 13. novembra obavijestio svoje pretpostavljene da odlazi u partizanski štab u Užice te da će tamo i dalje nastojati oko posredovanja i izravno se od tamo javiti.

U Londonu je 13. novembra Simović informirao Edena o Mihailovićevoj poruci i saopćio mu slijedeće: »Komunisti su nas napali i prisilili nas da se u isto vreme borimo protiv Nemaca, komunista, ustaša i drugih frakcija.« Ova je poruka, naravno, bila potpuno iskrivljavanje istine, budući da je Mihailović bio taj koji je napao partizane predvođene komunistima, a ne obratno, a u Srbiji nije bilo ustaša. Simović je također izvijestio o Hudsonovim dojmovima da su komunisti također protiv Osovine, da je organizacija ustanka u Crnoj Gori u partizanskim rukama, da četnički vođe otvoreno govore da će radije surađivati s Nedićem nego s komunistima, te da bi mnogi komunisti prešli četnicima kad bi Mihailović primao pomoć koja mu je obećana. Simović je rekao da se obratio sovjetskoj vladi ne bi li utjecala na partizane da pomognu Mihailoviću protiv Nijemaca i da sada traži da britanska vlada podrži njegova nastojanja kod sovjetske vlade. Britanci su se složili da interveniraju kod sovjetskih vlasti ne bi li ove utjecale na partizane da surađuju s Mihailovićem.[48]

48 Ibid, reg. br. 32/6-8, 6-9, 6-10, kutija 180a

Za pet dana Britance su spopale zle slutnje, kao što se može vidjeti iz pisma koje je Simoviću 18. novembra uputio Sir Alexander Cadogan, britanski stalni podsekretar za vanjske poslove. Pismo počinje uviđavno: »Vlada Njegovog Veličanstva želi učiniti sve što je u njenoj moći da popravi razdor koji se dogodio između sljedbenika pukovnika Mihailovića i komunističkih elemenata«, ali nastavlja pozivajući se na jednu Mihailovićevu poruku iz koje se vidi »da on namjerava likvidirati komuniste čim bude imao na raspolaganju potrebno oružje.« Izgleda da Sir Alexander Cadogan ovdje implicira da je Mihailović oružje htio upotrijebiti ne protiv Nijemaca već protiv partizana. Pismo nastavlja: »Mjere osvete treba nedvojbeno izbjegavati ako je moguće i možete smatrati poželjnim da u tom smislu date instrukcije pukovniku Mihailoviću«; to je pozivanje na Mihailovićevu poruku od 12. novembra preko Malte u kojoj je rekao »da će biti u stanju likvidirati komuniste« čim dobije oružje koje je zatražio.[49] Očiti je zaključak, koji proizlazi iz Cadoganovog pisma, da su Britanci bili potpuno svjesni početka građanskog rata između četnika i partizana, i da su znali da bi svako oružje poslano Mihailoviću bez prethodnog sporazuma dviju [v] grupa četnici sigurno upotrijebili protiv partizana.[50] Posve sigurno, ako bi se razdor nastavio, borbena sposobnost obiju grupa protiv Osovine bila bi smanjena, ako ne i potpuno uništena, a to bi bez sumnje kompliciralo britanske odnose sa Sovjetskim Savezom, jednako kao što bi pogoršalo već i onako tešku sadašnju i buduću političku situaciju u Jugoslaviji. Britanci su stoga bili zadovoljni kad su saznali da je »pukovnik Mihailović poslao poruku koja čini se pokazuje da je smirio svađu s partizanima« — pogrešni izvještaj koji su i jugoslavenska i britanska vlada protumačile kao da znači da su partizani prihvatili Mihailovićevo zapovjedništvo.[51] U istom pismu Eden je napisao Simoviću da su čestitali Mihailoviću na novom sporazumu. »Ali jasno stavljamo do znanja da će naša daljnja pomoć zavisiti o održanju jedinstvenog fronta pod njegovim vodstvom.«[52] Istu misao o jedinstvenom frontu pod »vojnim i političkim vodstvom generala Mihailovića« kojeg treba »ne samo održati već i ojačati« izražava i Simović u svom

pismu Edenu od 3. decembra.[53] Negdje između 7. i 10. decembra Hudson se od partizana vratio na Ravnu Goru, kako je opisano u glavi 5, i ustanovio da Mihailović odbija razgovarati s njim i da mu ne dopušta upotrebu radio-stanice, kao ni da se posluži njegovim radio-telegrafistom. Tako je Hudson bio odsječen od svojih pretpostavljenih, pa se odvojio od Mihailovića. Time je završila prva faza britanskih odnosa s dvojicom jugoslavenskih voda — s Mihailovićem, od kojeg će jugoslavenska emigrantska i britanska propaganda načiniti internacionalnog heroja, i s Titom, s kojim se zasad nije službeno računalo.

49 Ibid, reg. br. 32/6-10, kutija 180a; Kljaković, »Velika Britanija, Sovjetski Savez i ustanak u Jugoslaviji 1941. godine« str. 88, s citatom iz neregistriranih Mihailovićevih radiograma upućenih preko Malte u razdoblju od septembra do decembra 1941, u arhivu Saveznog sekretarijata unutrašnjih poslova. Ovaj članak je najdokumentiranija i najjasnija prezentacija ponešto zamršenih odnosa između dviju velikih sila i Jugoslavije tokom druge polovine 1941. •

50 Deakin, *The Embattled Mountain,* str. 139, kaže da su Mihailovićeve optužbe da su partizani izazvali oružane sukobe s četnicima trebale otkriti britanskoj i jugoslavenskoj vladi da bi »svaka pošiljka oružja Mihailoviću u tim uvjetima bila upotrijebljena u građanskom sukobu. Nema dokaza da su ovaj momenat od kritične važnosti za budućnost barem Britanci smjesta uvidjeli.« Naprotiv: Mihailovićeva poruka od 12. novembra i gornji citat iz Cadoganovog pisma dokazuju da su Britanci bili zaista u potpunosti svjesni ovih okolnosti. Da su britanske vlasti poklonile više pažnje Mihailovićevo] poruci od 12. novembra i Hudsonovim porukama od 13. i 20. novembra, možda bi bile opreznije.

51 Edenovo pismo od 28. novembra Simoviću, u arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Dokumenti emigrantske vlade, reg. br. 32/6-11, kutija 180a, pozivalo se na Mihailovićevu poruku od 22. novembra u kojoj Mihailović kaže: »Učinio sam sa svoje strane sve i uspeo da prekinem bratoubilačku borbu, koju su izazvali i nametnuli Komunisti. U dosadašnjim borbama protiv Komunista i Nemaca moji odredi potrošili su skoro svu municiju. Ulažem najviše napore da udružim i povezem sve narodne snage i izvršim reorganizaciju za odlučnu borbu protiv Nemaca.« Vidi Radoje L. Knežević, »Jugosiovenska vlada i Draža Mihailović«, *Poruka* br. 8, str. 13. Vidi također Kljaković, u *Politici,* 7. novembra 1970. Mihailović je unaprijeđen u čin brigadnog generala dijelom i zbog ovog izvještaja koji je uslijedilo nakon četničko--partizanskog sastanka od 18-20. novembra.

52 Dokumenti emigrantske vlade, reg. br. 32/6-11, kutija 180a. I kad su izgubili kontakt s Hudsonom i Mihailovićem, Britanci su preko BBC-a nastavili zahtijevati mirno rješenje konflikta između četnika i partizana, ali je četnička komanda 16. januara 1942. naredila da ovo britansko nastojanje treba usmenom propagandom objasniti kao četnički potez kojim će komunisti pasti u zamku i biti likvidirani. Istog dana Mihailović je svojim komandantima izdao naredbu u kojoj kaže »Naročito podvlačim da je komunistička opasnost jedna od najvećih. Te zlotvore i krvnike naših naroda *uništavajte be% milosti.* Oni nas ometaju da

imamo slobodne ruke prema neprijateljima... *Be^ milosti ih uništavajte.* Svi komandanti su mi odgovorni za svoje rejone da su čisti od ovih mangupa i probisveta koje vode stranci i to Moša Pijade i drugi« Marjanović »Prilozi«, str. 226.

53 Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, Dokumenti emigrantske vlade, reg. br. 32/6-13, kutija 180a.

U slijedećih četiri ili pet mjeseci Mihailović i Hudson nisu bili u dodiru. Kretali su se i skrivali svaki za sebe u raznim dijelovima Srbije, i Hudsonovi pretpostavljeni nisu od njega imali nikakvih vijesti. Negdje u aprilu 1942. Hudson je uspostavio kontakt s Ostojićem i preko njega s Mihailovićem. U post-skriptumu izvještaja Mihailoviću od 26. aprila Ostojić je napisao: »Marko (Hudson) je sa mnom. Upoznao sam ga načelno sa našim radom. On je sad veliki prijatelj i priznao je svoje greške. Radovan mu je očitao bukvicu po mome savetu. Mek je kao pamuk i ne smeta.«[54]

54 Citirano iz kopije ovog izvještaja u *ibid,* Četnički dokumenti, reg. br. 7/2, kutija 1. Prema pukovniku Kljakoviču, »Radovan« je bio Ronald Houghton Jones, australijski oficir kojeg su Nijemci zarobili u Grčkoj u proljeće 1941; iskočio je kao ratni zarobljenik iz vlaka koji je išao kroz Srbiju i kasnije se pridružio četnicima. U vrijeme Mihailovićevog sastanka s vojvodom Trifunovićem-Birčaninom i drugima u Avtovcu (22-23, jula 1942), on se nalazio u Hercegovini i 25. jula zarobili su ga Talijani. Mikrofilm br. T-821, rola 252, snimci 297--298.

Alarmiran Hudsonovim mukom, SOE nije gubio vrijeme i poslao je druge misije da otkriju što to nije u redu i da sakupe informacije o četničkom otporu. Prva misija, ekipa od dva čovjeka pod šifriranim imenom *Henna,* iskrcala se je 27. januara 1942. iz jedne podmornice na istočnu obalu otoka Mljeta.[55] Njihov cilj bio je Split. Zadatak je bio povjeren jugoslavenskom rezervnom poručniku Stanislavu Rapotecu, a pratio ga je radio-telegrafist Stjepan Sinko (obojica su bili Slovenci). Rapotec je stigao u Split prvih dana marta i uspostavio je kontakt s Trifunovićem-Birčaninom, četničkim komandantom za jugozapadnu Jugoslaviju i glavnim čovjekom za vezu s talijanskom Drugom armijom. Rapotecu nije uspjelo doći u dodir s Mihailovićem, niti ustanoviti što se dogodilo s Hudsonom. Poslije je krenuo u unutrašnjost, u Zagreb i Ljubljanu, a zatim se probio iz zemlje i u julu stigao u Istanbul.[56]

55 Sve informacije o konspirativnim imenima ovih misija uzete su iz Deakin, *The Embattled Mountain,* str. 155.

56 O Rapotecovom putu i kasnijem izvještaju vidi Kljaković, »Dalmacija u obaviještenosti i akciji jugoslavenske vlade u emigraciji i Velike Britanije 1941-1942. godine«, str. 217-219. Šinko se navodno pridružio jedinicama popa Đujića, četničkog vojvode u sjevernoj Dalmaciji.

Tjedan dana nakon iskrcavanja misije *Henna,* iskrcala se je 4. februara, na crnogorskoj obali iz iste podmornice i druga misija, pod konspirativnim imenom *Hydra.* Misiju su sačinjavali: major Terence Atherton, bivši britanski novinar koji je prije rata skoro cijelo desetljeće živio i radio u Beogradu i koji se oženio jednom muslimanskom djevojkom, Bosankom; zatim radio-telegrafist narednik Patrick O'Donovan, i jugoslavenski kapetan Radoje Nedeljković. Atherton je imao sa sobom veliku svotu novaca: milijun talijanskih lira i oko dvije tisuće britanskih zlatnika od po 20 šilinga. Kao što se prošlog septembra dogodilo i Hudsonovoj grupi, Atherton i njegova grupa susreli su ubrzo nakon iskrcavanja partizane koji su ih odveli u crnogorski štab. Kasnije su pod pratnjom, ali očito bez radio-stanice koja je trebala biti poslana za njima, odvedeni u partizanski Vrhovni štab NOP i DVJ u Foči, u jugoistočnoj Bosni. Tu je Atherton stupio u vezu s već spomenutim generalom Ljubom Novakovićem (Glava 5, str. 124), koji je tamo boravio pod partizanskim nadzorom. Oko 15. aprila su Atherton i njegovi drugovi, zajedno s generalom Novakovićem, potajno napustili Foču, vjerojatno s namjerom da dođu do četničkog glavnog štaba. Atherton i O'Donovan su se 22. aprila odvojili od Novakovića i Nedeljkovića i očito krenuli u Srbiju, u potragu za Mihailovićem i Hudsonom, praćeni Spasojem Dakićem, razbojnikom koji je izgleda imao neke kontakte s četnicima. O njima se više nikad ništa nije čulo. Četnici su za Athertonov nestanak pokušali prebaciti odgovornost na partizane, ali prema kasnijim istraživanjima koja su na terenu poveli Hudson i Bailey, Athertona i O'Donovana ubio je i opljačkao Dakić u blizini sela Tatarevina, nedaleko Čelebića. Atherton nikada nije došao u dodir s Mihailovićem ili Hudsonom, a njegovi pretpostavljeni nisu nikada primili ni jednu njegovu radio--poruku.[57]

57 Deakin, *The Embattled Mountain,* str. 155-156, 162-177, osobito str. 174. Vidi također Leković, »Boravak britanskih vojnih misija na oslobođenoj teritoriji Crne Gore i jugoistočne Bosne«, osobito str. 324-328.

Treća misija koju je pod šifriranim imenom *Disclaim* poslao SOE i koju su sačinjavali jedan britanski oficir, major Cavan Eliot, jedan britanski radio-telegrafist i dva jugoslavenska oficira, bačena je 5. februara »na slijepo« padobranom na područje Romanije, istočno od Sarajeva. Svu četvoricu uhvatile su ubrzo nakon iskrcavanja hrvatske kvislinške snage i predale ih Nijemcima.[58]

58 Deakin, *The Embattled Mountain,* str. 155, 158.

Iz Deakinove knjige proizlazilo bi da je SOE tokom 1942. još par puta pokušao ubaciti svoje ljude u Jugoslaviju, morem ili zrakom, ali sa začuđujućim neuspjehom, sve do badnje večeri kad je pukovnik S. W. Bailey, važan službenik SOE, spušten padobranom u blizinu Mihailovićevog štaba u Crnoj Gori. (Deakin ipak spominje britansku grupu za vezu koju je vodio poručnik P. H. A. Lofts i koja je u augustu s uspjehom spuštena blizu Mihailovićevog štaba u Crnoj Gori.)[59] Deakin je možda u pravu kad nastojanja SOE opisuje kao neuspjela, ali previda da su tokom 1942. i ostale britanske obavještajne službe slale svoje ekipe koje su se sastojale i od jugoslavenskih vojnih lica i od britanskih operativaca. Bivši jugoslavenski oficir,

major Nedeljko Plećaš, kojega su Britanci u septembru 1942. također spustili padobranom u Jugoslaviju, nabraja devet grupa (od kojih Deakin ne spominje niti jednu) koje su bile spuštene padobranom u Jugoslaviju između aprila i septembra 1942, neke uspješno, a neke ne.[60] Bilo bi razumno pretpostaviti da su od tih grupa, a sigurno i iz ostalih izvora koji su im stajali na raspolaganju, Britanci primili bar izvjesnu količinu obavještajnih podataka s jugoslavenskog teritorija, uključujući ovamo i podatke o četničkoj aktivnosti. Deakinov opis situacije prema kojem je »zavjesa bila neprobojna, slika tamna«, bit će da je ipak živopisno pretjerivanje.[61] Već i sam sastav misije *Typical* koja je noću 27. maja 1943. bila spuštena u blizini Titovog štaba u Crnoj Gori ukazuje na to da su najmanje dvije britanske službe djelovale u Jugoslaviji, budući da je kapetan Deakin predstavljao SOE, a kapetan William F. Stuart vojnu obavještajnu službu. Obojica su imala naređenja britanske Glavne komande Srednjeg istoka, ali je svaki imao svog vlastitog pomoćnika i radistu,[62] očito zbog toga da bi izvještaje svojim pretpostavljenima mogli slati nezavisno. Ali je također točno da Britanci oko pola godine - to jest od 28. novembra 1941, kad je Hudson otišao u Užice, pa negdje do početka juna 1942 - nisu imali s njim nikakvog kontakta. Također nije bilo nikakve radio-veze s Mihailovićem i to od zadnje poruke emigrantskoj vladi 5. decembra pa do 6. januara. Između juna i augusta 1942. Hudson je preko Mihailovićeve radio-stanice poslao neke poruke, a počevši od augusta služio se radio-predajnikom poručnika Loftsa.[63]

59 Ibid, str. 150.

60 Plećaš, str. 40-44.

61 Deakin, *The Embattled Mountain,* str. 177.

62 Ibid, str. 215-217.

Tokom prvih šest mjeseci 1942, dok su se dva pokreta u nekim dijelovima Jugoslavije još uvijek nalazila u procesu polarizacije, Britanci su uglavnom bili zainteresirani da ustanove što rade četnici i nastojali su im pomoći s nešto oružja, a osobito s propagandom. Prirodno, i partizanima je bilo pomalo neugodno kad su s vremena na vrijeme preko njihovog teritorija britanske grupe prelazile četnicima, a uznemiravalo ih je i kad su čuli za druge grupe Britanaca i jugoslavenskih oficira koje su padobranom spuštane na četnički teritorij ili kad su saznali za pojavu novih četničkih odreda pod veoma probritanski nastrojenim vodstvom. Oni nisu željeli praviti smetnje britanskim misijama, dijelom zato što su bile britanske, a dijelom i zato što nisu htjeli biti uzrok komplikacijama između Rusa i Britanaca, ali nisu bili sigurni koliko daleko trebaju ići u suradnji s tim misijama. Kad je, na primjer, čuo za dolazak Athertonove misije u partizanski štab u Crnoj Gori, Tito je pitao Kominternu za mišljenje kako bi bilo najbolje da postupi i savjetovano mu je da primi britanske oficire, da pazi (što im govori?) i da ustanovi što oni stvarno hoće.[64] S druge strane, Britanci nisu htjeli izazivati Sovjetski Savez time da budu otvoreni protivnici narodnooslobodilačkog pokreta, za koji su pretpostavljali da uživa sovjetske simpatije.

63 *Ibid,* str. 154. Na oksfordskoj konferenciji sam Hudson proturječio je Deakinovoj tvrdnji da gotovo godinu dana, od kraja 1941, nije bio u dodiru sa svojim pretpostavljenima, rekavši da ih je od jula ili augusta 1942. mogao obavijestiti o crnogorskim četničkim vođama. Vidi Hudson, str. 11-12. Štoviše, prema Baileyevom izvještaju iz aprila 1944, Britanci su imali od jula do septembra 1942. u Mihailovićevom štabu dva Jugoslavena (kapetane »Robertsona« i Vemića) koji su služili kao njihovi samostalni agenti s »direktnom šifriranom vezom s Kairom«. F.O. 371/44282, R 21295/ll/„92, Dodatak 3, str. 2-3.

64 *Zbornik DNOR,* tom II, sv. 2. str. 441-442 i sv. 3, str. 42. Deakin *(The Embattled Mountain,* str. 155-172) razmatra taj problem zajedno s kretanjem i nestankom Athertona i njegovog druga O'Donovana. Vidi osobito Titovo povjerljivo pismo CK KPH od 8. aprila 1942, *ibid,*str. 169-171.

SPORNO PITANJE KOLABORACIJE

Uz obavještenja koja su dobivali od vlastitih službi u Jugoslaviji, Britanci su napabirčili izvjesnu količinu informacija putem svoje kontrole nad kanalima kojima je jugoslavenska vlada bila povezana s jugoslavenskim izvorima u inozemstvu, a koji su vladi saopćavali sve informacije što su stizale iz zemlje. Pored Mihailovićevih, glavne jugoslavenske informacione linije do Londona išle su preko jugoslavenskih poslanstava u Vatikanu i u Švicarskoj i preko srednjoistočnih diplomatskih i obavještajnih kanala, te kasnije također preko poslanstva u Madridu (koje je svoje informante imalo u madridskom poslanstvu hrvatske marionetske države).[65] Iz ovoga bi izlazilo da su tokom 1942. britanska, a u velikoj mjeri i jugoslavenska emigrantska vlada, stekle prilično jasnu sliku o tome što se zbiva na teritoriju Jugoslavije, uključujući tu i činjenicu da Mihailovićevi četnici na područjima pod talijanskom kontrolom kolaboriraju s Talijanima protiv partizana, zatim s Nedićevim snagama u Srbiji i s dijelom snaga Nezavisne Države Hrvatske u onim dijelovima Bosne koje kontroliraju Nijemci, pa tako posredno i s Nijemcima, te da su partizani oni koji se stvarno bore protiv Osovine i kvislinških snaga. Ali čak i s tim saznanjima Britanci su i dalje nastavljali slati Mihailoviću neku pomoć i podupirati četničku stvar sredstvima propagande. Nastavljali su priznavati isključivo njih kao grupu koja u Jugoslaviji pruža otpor i neko vrijeme nisu zbog četničkog ponašanja protestirali kod izbjegličke vlade. Ipak, od jeseni 1942. britanska strategija na Sredozemlju dosegla je točku na kojoj je Mihailović morao pokazati dobru volju i efikasnost. Sve se više učvršćivao britanski stav da se Mihailovića mora nekako uvjeriti, direktno i preko vlade u izbjeglištvu, da promijeni kurs: da prestane kolaborirati s Talijanima i kvislinškim režimima, da obustavi borbu protiv partizana i da otpočne borbu protiv snaga Osovine na svoju ruku ili još bolje zajedno s partizanima.

65 Kljaković »Dalmacija ...«, str. 213-223.

Baileyeva misija koja je Mihailoviću došla u decembru 1942. bez sumnje je imala za cilj da postigne takvu promjenu. Sir Orme Sargent, zamjenik podsekretara u Foreign Officeu,

načeo je 20. decembra tu temu s pomoćnikom jugoslavenskog ministra vanjskih poslova Vladimirom Milanovićem i obavijestio ga »... da su komunisti mnogo aktivniji od đenerala Mihailovića, da se sad oni jedini bore u Jugoslaviji, da se ovaj već od oktobra prošle godine više ne bori, što otežava mogućnost suzbijanja sovjetske propagande protiv đenerala Mihailovića.«[66]

66 Milanović je otišao u Foreign Office da zatraži britansku pomoć kako bi se učinilo nešto da se odgovori na emisije partizanske radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« koja |e emitirala iz Sovjetskog Saveza Jugoslaven^kajdadAJjj4eJa4e v.eoma odlučnuj zjayu u korist četnika koju bi širila po inozemstvu i emitirala za |ugoMaji|u preko radio^^ruc^j^SiraJorđe« u Jenrzalenju, Ova stanica koja je počela emitirati 27 novembra 1942. imala je jugoslavensko osoblje ali pod čvrstim britanskim nadzorom. Njene emisije imale su čisto četničko usmjerenje, a na kraju je prestala radom kao žrtva britansko-četničkog neslaganja. Njeno djelovanje obustavljeno je 27. marta 1943. britanskom naredbom. Vidi Petković, »Četnička radio-stanica Karađorde«.

Problem je 29. decembra još oštrije postavio major Peter Boughey u razgovoru s majorom Živanom Kneževićem, šefom vojnog kabineta predsjednika vlade. Boughey je bio član Mastersonove službe, SOE jedinice odgovorne za pomoć Mihailoviću i za veze s njim. Kad je posjetio Kneževića da raspravi slanje primjeraka *Službenih novina* u Jugoslaviju i zahtjev kralja Petra premijeru Churchillu od 9. decembra da se Mihailoviću pošalje oružje i brana, Boughey je iskreno rekao da kao pripadnik Mastersonove službe mora dati o tome svoje mišljenje koje će poslužiti kao osnova za odgovor na zahtjev kralja Petra, a njegovo je mišljenje da isporuka oružja s kojim će se Mihailović boriti protiv partizana ne dolazi u obzir, jer su partizani jedini koji se bore protiv Osovine.[67] Boughey je također informirao Kneževića da Britanci »imaju sigurne podatke od ekipa u Jugoslaviji van sastava đenerala Mihailovića«, prema kojima (tako je Knežević zabilježio) su poznate izvjesne stvari kao:

Đeneral Mihailović otvoreno sarađuje sa Italijanima i njegovi odredi, potpuno naoružani, prebacuju se italijanskim kamionima u zapadnu Bosnu za borbu protiv partizana i to u zajednici sa italijanskim trupama. Kaže da se baš danas vodi bitka severno od Mostara između jednog Dražinog odreda od 2.400 ljudi iz Crne Gore u zajednici sa Italijanima protiv partizana.

67 Puni tekst bilješki koje su učinili Milanovič i major Knežević nakon razgovora sa Sargentom i Bougheyem (uključujući i ovdje citirane dijelove) bio je objavljen u završnom nastavku članka Radoja L. Kneževića »Jugoslovenska vlada i Draža Mihailović«, *Poruka,* br. 24. str. 11-13. Izvaci iz bilješki bili su najprije objavljeni u" *The Trial ojDraža Mihailović,* str. 464-465, 467-468. Za tekst zahtjeva kralja Petra vidi Živan L. Knežević *Why the Allies Abandoned,* dio 2, str. 23-24. Za nastojanja izbjegličke vlade da dobije materijalnu pomoć Za Mihailovića vidi također Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije,* str. 128-130, 133-134.

Major Boughey je rekao: Draža Mihailović je kvisling isto kao Nedić, jer Nedić sarađuje sa Nemcima, a Draža sa Italijanima.

Major Boughey je bio iskrenog mišljenja da se Mihailovićevi odredi u to vrijeme uopće nisu borili, te da Britanci trebaju prinuditi Mihailovića da se počne boriti smjesta, a ne nakon što se oni iskrcaju na Balkan; tada će biti prekasno, i Britancima će biti svejedno tko će im se pridružiti — Nedić, Antonescu (iz Rumunjske) ili Mihailović. Zapravo, predložio je on, Mihailovića bi možda trebalo maknuti s položaja i zamijeniti ga nekim drugim. Mihailović bi u svakom slučaju trebao, prije nego Britanci odluče hoće li mu pomagati ili ne, dobiti instrukcije izbjegličke vlade s obzirom na njen stav o Jugoslaviji i njenom (budućem) uređenju, jer se on bori za »Veliku Srbiju«, i moraju mu se dati precizne upute o tome kakvi bi trebali biti njegovi odnosi s partizanima i s okupacionim silama. Kneževićeve primjedbe u zaključku razgovora bile su varijacija na temu da su četnici nezamjenjivi Britancima: »Da li vi Englezi hoćete boljševičku Jugoslaviju i građanski rat, ili hoćete demokratsku Jugoslaviju i red i mir? Ako hoćete ovo drugo, vi morate pomagati jugoslovensku vladu i đenerala Mihailovića.«

Boughey nije govorio tek tako. Od Baileyeva dolaska u Mihailovićev štab i Bailey i Hudson slobodno su radijom odašiljati informacije svojim pretpostavljenima i u nizu od preko dvije stotine telegrama pružili obimnu potvrdu široko rasprostranjene četničke kolaboracije s Talijanima, s Nedićem, a u izvjesnoj mjeri i s hrvatskim kvislinškim vlastima, te posredno i s Nijemcima.[68] Ti su se radiogrami vrlo dojmili britanskih vojnih i političkih vlasti i rezultirali su smjesta preispitivanjem odnosa Velike Britanije s Mihailovićem, a na kraju i promjenom u britanskoj politici, te priznanjem partizana.[69] Važan doprinos promjeni te politike dali su i neprestani izvještaji partizanske radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« koja je djelovala iz Sovjetskog Saveza i vijesti iz Jugoslavije koje su dolazile preko novina i drugim kanalima iz Švedske, Švicarske i Turske, o tome da četnici kolaboriraju a da se partizani bore — što su Britanci zaista mogli i potvrditi preko svojih obavještajnih izvora.

68 Do augusta 1943. održavanje veza između Mihailovića i izbjegličke vlade u Londonu vršena je isključivo britanskim vojnim kanalima, ali način na koji je vršena predstavlja još uvijek mnogo diskutiranu temu medu četničkim autorima u zapadnom svijetu. Četnički autori tvrde da su te veze bile potpuno pod britanskom kontrolom, te da su Britanci često zadržavali, iskrivljavali, kljaštrili ili naprosto propuštali da šalju poruke u oba smjera, te da su na taj način narušili suverena prava jedne savezničke zemlje. Predstavnici jugoslavenske vlade su tu situaciju smatrali otvorenim vrijeđanjem. Zbog toga je problem održavanja veza uzrokovao mnogo poteškoća između izbjegličke vlade i Mihailovića s jedne i Britanaca s druge strane. Radoje L. Knežević, »Jugoslovenska vlada i Draža Mihailović«, *Poruka,* br. 13, str. 10-11 i br. 23, str. 9-10. Kasnije tokom rata izbjegličkoj vladi i Mihailoviću je bilo moguće uspostaviti druge kanale za vezu, bez britanske kontrole, uključujući i jednosmjerni kanal (od augusta 1943. do septembra 1944) između Jugoslavije i ambasadora Fotića u Washingtonu, preko uređaja američke mornarice. Vidi Fotić, *The War We Lost,* str. 228. Postojali su i kanali

preko Istanbula i Alžira nešto kasnije. Vidi Jovan Đonović, »Veze sa generalom Mihailovićem sa-Srednjeg istoka«. Ali u vrijeme kad su ti kanali potpuno proradili sudbonosne savezničke odluke da se prelomi štap nad Mihailovićevim četnicima u zemlji već su bile donesene, a time su se izjalovila nastojanja njegovih predstavnika u inozemstvu i mnogih stranih pristalica da mu pruže podršku.

69 Hudsonove i Baileyeve poruke poslužile su kasnije kao glavni materijal za britanski obavještajni priručnik *The Četniks* koji je Saveznička komanda za Sredozemlje izdala u septembru 1944.

Nakon ovih diskusija između nižih jugoslavenskih i britanskih funkcionara o Mihailoviću i njegovoj politici, predsjednik vlade Jovanović je 31. decembra 1942. pokrenuo tu temu s britanskim ambasadorom Rendelom i slijedećeg je dana dobio od njega uvjeravanja da Foreign Office i dalje ima puno povjerenje u jugoslavensku vladu i Mihailovića. Jovanović je također dobio obavještenja o misiji pukovnika Baileya pri Mihailovićevom štabu.[70] Tog istog dana Jovanović je podnio ostavku. Trećeg januara sastavio je svoju drugu vladu, ali budući da je Mihailović zadržan kao ministar vojske, mornarice i vazduhoplovstva, britansko-jugoslavenski odnosi ostali su zategnuti, a novi udarac pretrpjeli su uskoro zbog jednog događaja koji se desio 28. februara 1943. u selu Gornje Lipovo u Crnoj Gori. Tamo je na jednoj privatnoj proslavi Mihailović u ponešto pripitom stanju održao govor u kojem je izrazio mnoge stavove kojima su Britanci mogli prigovoriti. Bailey je o detaljima tog govora izvijestio Kairo i London, i 29. marta Churchill je zamjenjujući otsutnog ministra vanjskih poslova Edena uputio Jovanoviću oštru notu.[71]

70 Raduje L. Knežević, »Jugoslovenska vlada i Draža Mihailović«, *Poruka* br. 24, str. 14.

71 Tekst ove note br. R 2538/2G prvi je objavio 1945. Živan L. Knežević u publikaciji *Why the Allies Abandoned,* dio 2, str. 2-3 i taj izvor sam koristio. Kurziv kao u izvorniku.

Vlada Njegovog Veličanstva, rekao je Churchill Jovanoviću, »postaje ozbiljno uznemirena zbog najnovijeg razvoja događaja u jugoslavenskim stvarima i sve više zabrinuta za budućnost ukoliko se ne poduzmu koraci koji bi doveli do veće mjere jedinstva, ne samo među raznim elementima otpora u zemlji i među Srbima, Hrvatima i Slovencima, nego i u jugoslavenskim krugovima u inozemstvu.« On shvaća poteškoće, rekao je, da se pod sadašnjim okolnostima postigne bilo kakvo trajno rješenje, ali uznemiruje ga činjenica da »podijeljenost mišljenja i pogleda postaje sve izrazitija«. Konkretno, on zna iz izvještaja oficira za vezu (Baileya) da se »faktično stanje građanskog rata« između četnika i drugih pokreta otpora nastavlja i da se »u *toj borbi general Mihailović izravno ili neizravno povezao s talijanskom okupacionom vojskom.«* Zatim se posebno pozvao na Mihailovićev govor od 28. februara, onako kako je o njemu »izvijestio pukovnik Bailey koji je bio prisutan«:

3.U toku tog govora general Mihailović je rekao da su Srbi sada ostali potpuno bez prijatelja, *da ih Englezi zbog svojih strateških ciljeva tjeraju da poduzimaju operacije, a da nemaju ni najmanju namjeru da im pomognu, ni sada ni ubuduće, te da se sada Englezi bore do posljednjeg Srbina u Jugoslaviji.* Dalje je rekao da Englezi pokušavaju kupovati srpsku krv po cijenu jedne beznačajne pošiljke oružja, ali da on nikada neće sudjelovati u toj »sramotnoj trgovini tipičnoj za tradicionalnu englesku perfidiju.« Daleko od toga da budu gosti, jugoslavenski Kralj i vlada praktično su engleski zarobljenici. Vlada Njegovog Veličanstva zatočila ih je i na njih zaboravila, ona je besramno pogazila jugoslavenski suverenitet pregovarajući direktno sa sovjetskom vladom o unutrašnjim jugoslavenskim problemima. BBC je s gnusnim cinizmom napustio svoju podršku svetoj srpskoj stvari. Saveznička želja za prevarom zadovoljena je nepravodobnim, licemjernim i antijugoslavenskim djelovanjem partizana - ali neka Saveznici shvate da nikakve njihove prijetnje ili djela neće odvratiti Srbe od njihove zaklete i svete dužnosti da istrijebe partizane. *Sve dokTalijani ostanu njegov jedini odgovarajući izvor potpore i općenito pomoći,* ništa što bi Saveznici mogli učiniti neće ga natjerati da promijeni svoj stav prema Talijanima. *Njegovi su neprijatelji partizani, ustaše, Muslimani i Hrvati.* Kad svrši s njima onda će se okrenuti protiv Talijana i Nijemaca. Na kraju je rekao da mu ne trebaju više nikakve veze sa zapadnim demokracijama čiji je jedini cilj da dobiju rat na tuđi račun.

4. Vi znate da je politika vlade Njegovog Veličanstva oduvijek bila da pruži generalu Mihailoviću punu podršku u borbi protiv snaga Osovine i da mu pošalje svu moguću materijalnu pomoć. Kroz dvije godine ona je provodila tu politiku do granica svoje moći i zbog toga je tim više zaprepaštena ovakvom reakcijom generala Mihailovića. Ja uviđam da riječi izgovorene u žaru ne moraju izražavati promišljeni sud, te da se general Mihailović privremeno može osjećati ogorčenim zbog male pomoći (na nesreću, zbog razloga izvan kontrole vlade Njegovog Veličanstva) koju mu je do sada bilo moguće poslati. Vi ćete ipak shvatiti da vlada Njegovog Veličanstva ne može zaobići taj ispad, niti prihvatiti bez objašnjenja i protesta politiku koja se tako potpuno razilazi s njenom vlastitom. Ona ne bi pred britanskom javnošću i pred svojim Saveznicima nikada mogla opravdati trajnu podršku jednom pokretu čiji se vođa ne žaca javno izjaviti da su njeni neprijatelji njegovi saveznici - da li privremeni ili trajni nebitno je - te da njegovi neprijatelji nisu njemački i talijanski napadači njegove zemlje, nego njegovi zemljaci Jugoslaveni, a glavni među njima ljudi koji se upravo ovog časa bore i daju svoje živote za oslobođenje njegove zemlje od tuđinskog jarma.

Churchill je diplomatski dodao kako ne vjeruje da takva politika ima odobrenje ili da na bilo koji način odražava poglede jugoslavenske vlade, ali budući da je Mihailović jugoslavenski ministar rata, jugoslavenska vlada treba biti svjesna njegovih pogleda i »odmah poduzeti potrebne korake da generala Mihailovića u potpunosti i pravilno obavijesti o svojim pogledima na te stvari, te da mu naredi da se ubuduće drži linije koja će biti u većem skladu sa stavovima jugoslavenske vlade i vlade Njegovog Veličanstva.« Završna

rečenica Churchiliovog pisma nije ostavljala mjesta sumnji u britanski stav: »Vi ćete, siguran sam, uvidjeti da se može pokazati potrebnim da vlada Njegovog Veličanstva izmijeni svoju sadašnju politiku favoriziranja generala Mihailovića, a isključivanja ostalih pokreta otpora u Jugoslaviji, ukoliko general Mihailović ne promijeni svoju politiku i prema talijanskom neprijatelju i prema svojim jugoslavenskim zemljacima koji se odupiru neprijatelju.« Naravno, u to vrijeme situacija je već bila posve drugačija. Mihailovićeve su snage bile potučene na Neretvi i u istočnoj Hercegovini i on ni vojno ni politički nije više bio ono što je bio samo mjesec dana ranije, a to će se uskoro odraziti na britanske odnose s Mihailovićem i s partizanima.

Jovanović nije otkrio tekst note svojoj vladi i, nakon nekoliko sastanaka s ambasadorom Rendelom, pokušao je umanjiti značenje Baileyevog izvještaja.[72]

72 U svom članku »Britanci i Draža Mihailović« Ante Smith Pavelić poziva se na str. 235 na jedan novinski članak iz 1956. koji je napisao dr Juraj Krnjević, potpredsjednik u Jovanovićevoj vladi, u kojem se kaže da je puni tekst Churchiliovog pisma vidio tek trinaest godina nakon što je napisan. U tom članku Pavelić je u srpsko-hrvatskom prijevodu objavio mnogo jugoslavensko-britanske korespondencije koja se odnosi na Mihailovića i četnike, uključujući i Churchillovo pismo.

Mihailovićev govor, objasnio je on Churchillu, bio je namijenjen tek maloj grupi ljudi, a ne široj javnosti: »treba uzeti da ne izražava više od trenutnog raspoloženja«. U isto vrijeme Jovanović »duboko žali zbog izraza koje je general Mihailović upotrijebio protiv Velike Britanije« i rekao je da u svojim najnovijim izvještajima Mihailović odbacuje optužbe zbog kolaboracije s Talijanima.[73]Nakon ove razmjene mišljenja, jugoslavenska izbjeglička vlada i britanska vlada činile su odlučne napore da poprave odnose Britanaca s Mihailovićem. Britanski Foreign Office sastavio je 7. maja 1943. službeni niz prijedloga o uzajamnom vođenju poslova da ih Mihailović odobri i Mihailović ih je prihvatio, iako mu se neki od uvjeta nisu mogli sviđati. Glavne točke tih prijedloga predviđale su da prvenstveni Mihailovićev cilj treba biti otpor Osovini, da kolaboracija s Talijanima i generalom Nedićem mora definitivno prestati, da »zbog toga svi kojih se to tiče trebaju učiniti svaki napor kako bi se postigla miroljubiva nagodba s partizanima, te da general Mihailović ni u kom slučaju neće izvoditi operacije protiv njih osim u samoobrani«, i da »britansku vojnu komandu u prvom redu zanima doprinos koji se od pokreta otpora u okupiranim zemljama razumno može očekivati u daljem toku rata«. Povećana britanska pomoć uslijedit će samo ako Mihailović prihvati ove prijedloge.[74] Sporazum je također utvrđivao da general Mihailović mora slijediti naređenja generala Henryja Maitlanda Wilsona, britanskog komandanta Srednjeg istoka, koji je odgovoran za isporuku svake pomoći, te za održavanje svih veza s četnicima, uključujući i veze pri Mihailovićevom štabu.[75]

73 Vidi Jovanovićevo pismo od 6. aprila 1943. Churchillu u Živan L. Knežević, *Why the Allies Abandoned,* dio 2, str. 8.

74 Ibid, str. 10-14, citat je na str. 12. Vidi također izvještaj Foreign Officea pod naslovom »Odnosi između generala Mihailovića i vlade Njegovog Veličanstva«, od 27. jula 1944, str. 4-5 F. O. 371/44276, R 12712/11/92

75 To je bio jedan od faktora koji su komplicirali i zadržali slanje pomoći Mihailoviću. Saveznička komanda Sredozemlja u sjevernoj Africi, pod komandom generala Eisenhowera, bila je u mnogo boljoj poziciji od Britanske komande Srednjeg istoka da pomogne Mihailoviću, ali nije bila nadležna da to učini, jer je demarkaciona linija išla sredinom Jadrana. Ova podjela komandnih zona ostala je sve do 1944, kad je general Wilson naslijedio Eisenhowera na položaju Vrhovnog komandanta savezničkih snaga na Sredozemlju. Wilson je imenovao specijalnog oficira zaduženog za pomoć Titovim partizanima i ostalim grupama otpora na Balkanu, koje su podržavali Britanci. Vidi Churchill, *The Second World War,* V, 330-331, 422-424, 447-448.

Mihailović se je u to vrijeme nalazio u vrlo teškom položaju. Glavninu njegovih snaga iz Crne Gore i Hercegovine uništili su partizani nakon operacije *Weiss,* a od onoga što mu je ostalo mnogo su razoružali Nijemci, a donekle i Talijani. Sređivanje razmirica s Britancima i dobivanje njihove veće vojne i političke pomoći značilo je sada Mihailoviću jedinu šansu za opstanak i on je bez mnogo oklijevanja prihvatio prijedloge. Ipak je žestoko poricao da je kolaborirao s Talijanima i Nedićevim snagama,-te izjavljivao da se protiv partizana borio tek u samoobrani — protusloveći tako izravno svim činjenicama do kojih su došli oficiri britanske SOE i drugi obavještajni izvori.[76]

76 Mihailović je prihvatio britanski prijedlog telegramom br. 1597 od 1. juna 1943, upućenim izbjegličkoj vladi. Živan L. Knežević, *Why the Allies Abandoned,* dio 2, str. 13-14.

Ovdje je potrebno vratiti se prijedlogu što ga je početkom 1943. svojim pretpostavljenima u Kairu dao pukovnik Bailey, nakon što je proučio situaciju u Jugoslaviji iz prve ruke. On je predložio da bi Britanci u svrhu slanja vojne pomoći grupama otpora trebali Jugoslaviju podijeliti u dvije zasebne zone. U jednoj od njih trebalo bi priznati četnike kao jedine ovlaštene da primaju britansku pomoć, a u drugoj samo partizane. Problem bi očito bio u tome da se odrede granice dviju zona, a zatim da se uvjeri partizane da bi trebali surađivati prema britanskim prijedlozima i planovima. Kako je vrijeme prolazilo, događaji na sredozemnom ratištu (posebno predstojeća invazija Italije) još su uvjerljivije britanskim obavještajnim i vojnim nadleštvima nametali ideju da se ispita mogućnost suradnje s partizanima u nastupanju protiv Osovine na jugoslavenskom teritoriju.

Bailey je dao konkretan prijedlog zasnovan na četničkom obavještenju da se partizanske snage u zapadnoj Bosni sastoje samo od oko četiri tisuće tvrdokornih komunista i nekih deset tisuća »zavedenih« boraca koje bi bilo lako obratiti na četništvo. On je predložio da bi komuniste trebalo navesti da se pomaknu u planinsko područje zapadno od Zagreba, dok bi četničke snage ušle u bosanska područja koja bi ispraznili partizani. S tako

razdvojenim četnicima i partizanima Mihailović više ne bi imao ispriku da se mora u samoobrani boriti protiv partizana umjesto protiv snaga Osovine; Bailey je mislio da bi premještanjem Hudsona k Titu Britanci mogli osigurati direktnu kontrolu daljnjih partizanskih operacija u Hrvatskoj. Ovaj prijedlog je uvelike potcijenio snagu partizana, a precijenio četničku. Također je bila sasvim naivna i gotovo smiješna zabluda pretpostaviti da bi Hudson mogao uvjeriti partizane da iz zapadne Bosne odu na područje zapadno od Zagreba.[77] Hotimice ili nehotice, Bailey je svojim pretpostavljenima nudio da ozbiljno razmotre upravo ono što su četnici htjeli postići svojim planiranim »maršem na Bosnu«, iako su četnici u stvari više željeli uništiti partizane nego ih samo istjerati. Ali njemačke jedinice, talijanske divizije s pomoćnim četničkim snagama te hrvatske kvislinške trupe otpočele su 20. januara operaciju*Weiss* protiv Titovih snaga na Baniji, na Kordunu, u Lici i u zapadnoj Bosni. Istovremeno, Mihailovicevi četnici pripremali su se da u povoljnom času uđu u bitku s glavninom svojih snaga ne bi li partizanima zadali, kako su mislili, konačan udarac. Bailey je o ovoj operaciji Osovine morao saznati vrlo brzo nakon njenog početka, ali su ga četnici očito pokušali držati u neizvjesnosti o ulozi koju su oni trebali odigrati, i kao talijanske pomoćne trupe i u koordiniranim paralelnim akcijama.

77 Deakin, *The Embattled Mountain,* str. 178-180.

Baileyev prijedlog razmatrale su i odbacile britanske vojne i političke vlasti: Foreign Office protivio se iz nekoliko razloga, a Ministarstvo rata tvrdilo je da Bailey nije točno obaviješten o partizanima u Bosni i Hrvatskoj i o razmjerima propartizanskih i antičetničkih osjećaja u većem dijelu zemlje.[78] Međutim, situacija se počela tako brzo mijenjati da su ove britanske diskusije postale bespredmetne. Kao što je objašnjeno u prethodnoj glavi, partizani su, nakon što im je uspjelo preći preko Neretve u istočnu Hercegovinu sredinom marta, nanijeli četnicima niz poraza i gonili njihove ostatke cijelim putem do Sandžaka i u Crnu Goru. Ovi porazi, kao i razoružavanje Đurišićevih i još nekih četničkih jedinica koje su poduzele njemačke trupe ušavši u Crnu Goru oko 12. maja, prisilile su Mihailovića da se povuče u pravcu Srbije s nekih dvije tisuće ljudi što ih je na brzinu bio pozvao iz Srbije da pomognu zaustaviti partizansko napredovanje.[79]

78 Ibid, str. 180-181. Stav koji je o tome zauzelo britansko ministarstvo rata još je jedan dokaz da su Britanci osim SOE imali u Jugoslaviji i druge obavještajne izvore.

79
Ibid, str. 187. Kairo je javio Londonu da se Mihailović povlači u Srbiju s 1.000 do 2.000 ljudi. Ova jrojka mora da potječe od Baileva, koji se u to vrijeme povlačio s Mihailovićem u Srbiju. Kako smo vidjeli u jlavi 7, bilješka 144, kasnije je Lukačević naveo veći broj.

Britanska komanda Srednjeg istoka, oslanjajući se nesumnjivo na Baileyeve izvještaje, obavijestila je drugom polovinom maja London da je njen dojam kako rijeka Ibar u Srbiji »predstavlja stvarnu liniju koja dijeli četnike u odstupanju i partizane koji napreduju,«[80] te je

izdala naređenja generalu Mihailoviću koja bi, budu li poslušana, Jugoslaviju podijelila u dvije zasebne zone, jednu četničku a drugu partizansku, ali ti su se teritoriji potpuno razlikovali od onih koje je prvotno predložio Bailey. Ovu detaljnu »operativnu odluku« generala Wilsona, Bailey je u formi pisma predao 28. maja generalu Mihailoviću. Pozivajući se na ranije sporazume, Wilson je Mihailoviću naložio da »u potpunosti surađuje« sa savezničkim snagama. Ova britanska odluka, primjećuje se u naređenju, zasniva se na tri tvrdnje: da četnici »zapadno od Kopaonika ne predstavljaju borbenu snagu od bilo kakve važnosti«, da su Mihailovićeve jedinice »u Crnoj Gori, Hercegovini i Bosni već uništene ili tijesno surađuju s Osovinom«, te da je također »teško reći da njegove jedinice postoje u Hrvatskoj, Slavoniji i Sloveniji.« Nadalje, kaže se u naredbi, »partizani predstavljaju dobru i efikasnu borbenu snagu u svim onim dijelovima zemlje gdje samo kvislinzi predstavljaju generala Mihailovića.« Nakon ovih uvodnih rečenica u naredbi se daju slijedeće posebne instrukcije: 1) Mihailović mora obustaviti svaku suradnju sa snagama Osovine; 2) on smjesta mora preći na područje planine Kopaonik u Srbiji (istočno od Ibra) služeći se i silom ako bude potrebno; 3) Britanci će odsad smatrati kao Mihailovićevo samo područje istočno od Ibra i tamo će mu zračnim putem slati obilnu pomoć. Komanda Srednjeg istoka također je zahtijevala da BBC napadne kao izdajice sve kvislinge koji se bore zajedno s Talijanima, navodeći poimence tri četnička prvaka — generala Đukanovića, pukovnika Stanišića i vojvodu Jevđevića. Bailey je dobio instrukcije da naredbu preda na krajnje kategoričan način te da dobije »hitan i nedvosmisleno povoljan odgovor.«[81]

80 Ibid, str. 187.

81 Za puni tekst vidi Živan L. Knežević, *Why the Allies Abandoned,* dio 2, str. 14 — 15. Ovo je ponovni prijevod na engleski sa srpskohrvatskog (pa opet s engleskog na srpskohrvatski!). Poruku su odobrile također i jritanske vlasti u Londonu.

Mihailović je ovu naredbu smatrao totalno neprihvatljivom, pa je, ne odgovorivši Wilsonu, sadržaj naredbe i svoje mišljenje o njoj javio izbjegličkoj vladi. Mihailovića je vrijeđao ne samo stil naređivanja koji smjesta zahtijeva pismeni odgovor i udovoljenje, već su ga razbjesnile i implikacije ove naredbe, tako je kao ministar vojske, mornarice i vazduhoplovstva, te kao načelnik štaba Vrhovne komande polagao pravo na vršenje jurisdikcije u cijeloj zemlji, Britanci mu naređuju da se povuče u jedan kut zemlje i govore mu da će priznavati njegovu vlast samo u tom dijelu, dok će u većini drugih dijelova zemlje implicite priznavati jurisdikciju Titovog revolucionarnog pokreta. Mihailović je naredbu protumačio kao zahtjev da kapitulira pred Britancima. Budući da ni on ni njegovi suradnici nisu priznali kapitulaciju pred Osovinom, oni sigurno neće kapitulirati ni pred Britancima, rekao je, tim više što prema jugoslavenskom Ustavu i vojnim propisima samo vlada ima ovlaštenje da odgovori na takvu naredbu. Također ga je duboko uvrijedila britanska prijetnja da će njegove oficire Đukanovića, Stanišića i Jevđevića proglasiti izdajicama zbog njihove navodne kolaboracije s Talijanima; na to je imala pravo samo jugoslavenska vlada, i to na temelju informacija dobivenih od Centralnog nacionalnog

komiteta. Kada to rade Britanci, to predstavlja miješanje u jugoslavenske unutrašnje stvari. Izjavio je da »više neće podnositi ovakve uvrede.«[82]

82 Ibid, str. 15.

Izdavajući ovu naredbu Britanci su se možda zaista nadali da će istisnuti Mihailovića. On se mogao naljutiti do te mjere da podnese ostavku ili da odbije suglasnost, pa se tako izložiti optužbama za insubordinaciju, što Britanci u danom času ne bi oklijevali iskoristiti.[83] Ali Mihailović je naprosto odbio da naredbu uzme na znanje i britanske su je vlasti povukle izjavivši da će trebati povesti nove razgovore o operativnim mogućnostima čim Mihailović prihvati ranije uvjete britanske vlade — što je on u međuvremenu i učinio.[84] Cijela ta stvar u mnogome je pogoršala četničko-britanske odnose. Sporna naredba i sama ukazuje na korijene četničko-britanskih teškoća — to jest, na britansko nastojanje da steknu operativnu komandu nad Mihailovićem i njegovom Jugoslovenskom vojskom u otadžbini, te na Mihailovićevu upornu ali posve razumljivu odlučnost da tu komandu ne prihvati, budući da je bio komandant te vojske i legitimni član jedne Savezničke vlade, pa stoga u boljoj poziciji od Britanaca da bi mogao znati što je za njegov pokret i njegove ljude bolje na kratku i na dugu stazu. Britanskom stavu odmagala je činjenica da praktično nisu investirali ništa osjetno u vidu vojne pomoći, a nisu mogli Mihailoviću niti obećati bitniju materijalnu pomoć za pravi gerilski rat protiv Osovine, pa ni iskrcavanje na dalmatinskoj obali.

83 Na konferenciji jugoslavenskih vojnih i drugih historičara (uz sudjelovanje mnogih koji se ne bave poviješću, te stranih stručnjaka) održanoj u Sarajevu od 27. juna do 2. jula 1969, Deakin je ovu naredbu protumačio kao prvi korak u procesu odbacivanja Mihailovića. Vidi *Neretva-Sutjeska 1943,* str. 404-405.

84 Vidi izvještaj Foreign Officea pod naslovom »Odnosi između generala Mihailovića i vlade Njegovog Veličanstva«, str. 5.

Prvotni prijedlog pukovnika Baileya da se Jugoslavija podijeli na dvije zone otpora podrazumijevao je uspostavljanje neposrednih odnosa između Britanaca i partizana. Kako bi se izbjegla opasnost da od Jugoslavije nastane druga Španjolska, Bailey je zahtijevao da podrška jugoslavenskim gerilcima postane zajednički anglo-sovjetski projekt. Odbacujući ideju o dvije zone, britanske su vlasti 3. marta 1943. odlučile da se usporedno s daljnjim pružanjem podrške Mihailoviću »britanski oficiri trebaju ubaciti u ostale grupe otpora, te ako njihove informacije to opravdaju, treba svaku moguću pomoć poslati i tim grupama.« Ova je odluka predstavljala formalnu osnovu za kasnije djelovanje britanskih službi u cilju uspostavljanja kontakta s »hrvatskim gerilcima«, misleći na partizane.[85] Izviđački kontakti u aprilu i maju pokazali su da su partizani voljni i spremni izvršavati koordinirajuće zadatke na čije preuzimanje Saveznicima nije uspjelo sklonuti četnike. Ovim preliminarnim dodirima uslijedilo je de facto priznanje partizana kao savezničke borbene snage, te davanje i neke

pomoći. Slijedeću fazu karakterizira »podjednaka pomoć« i partizanima i četnicima, ali s jakom tendencijom u korist partizana. Nakon toga došlo je u Teheranu i do formalnog priznanja partizana kao savezničke snage, a u slijedećih nekoliko mjeseci do povlačenja formalnog priznanja, te vojnih misija i svake pomoći četnicima, i do prijenosa cjelokupne vojne, političke i diplomatske podrške na partizane. Tim korakom Mihailović je stekao još jednog neprijatelja, a partizani moćnog saveznika. Tako je vojnim porazima koje su partizani nanijeli četnicima u martu i aprilu 1943. u istočnoj Hercegovini, jugoistočnoj Bosni i u Crnoj Gori, započela i zalazna faza četničkog pokreta. Njegov se položaj do septembra zamjetno pogoršao, iako je Mihailović nastavljao polagati pravo na vlast nad čitavim jugoslavenskim teritorijem, a njegove snage i dalje nastavljale borbu protiv partizana u Srbiji i drugdje, te poduzimale i neke napade na Nijemce i kvislinške trupe.

Prema sporazumu koji su postigli pukovnik Bailey i general Mihailović negdje u januaru ili februaru 1943. devet britanskih podmisija upućeno je od aprila nadalje raznim regionalnim četničkim komandama u Srbiji. Ove su misije bile opremljene radio-stanicama kojima je trebalo izvještavati o organizaciji i jačini četnika, ali su prema potrebi trebale sudjelovati i u »samostalnim sabotažnim operacijama na saobraćajnim linijama i značajnim rudarskim postrojenjima.«[86] Izgledalo je da se stvari odvijaju glade - u septembru je misija pri Mihailovićevom štabu podignuta u rangu imenovanjem brigadnog generala CD. Armstronga za njenog vodu, iako bez velike nade da će se odnosi mnogo popraviti - a čak se i Mihailović doimao malo spremniji za suradnju. U okružnici koju je uputio svojim trupama 7. augusta rekao je: »U mesecu junu i julu ove godine bio sam prinuđen da oštro istupim u odbrani interesa našega naroda i Jugoslavije. Moja poruka saveznicima Englezima bila je oštra, puna gorčine i prekora... Zadovoljan sam da Vam javim da su od sada ponovo odnosi sa Engleskom Vrhovnom Komandom saveznički, i da u tome ima mnogo Vaše zasluge, jer su se naši redovi pokazali čvrsti i verni Kralju i Otadžbini.«[87]

85 Deakin, *The Embattled Mountain,* str. 180, 185-186.

86 Ibid, str. 180, 183.

87 Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, Četnički dokumenti, reg. br. 3/3, kutija 2.

Taj optimizam bio je kratka vijeka. Razmimoilaženja između Britanaca i četnika bila su preozbiljna i prevelika da bi se mogla prebroditi. U mnogim regionalnim četničkim štabovima došlo je do neprilika između četničkih somandanata i britanskih oficira; prema Deakinu, izvještaji koje su slali Britanci >gotovo bez iznimke... bili su nepovoljni po četnike kao borbenu snagu i... te su Doruke dopunjavale kritičke dojmove koje su o Mihailovićevom pokretu (čak i u «biji) stekli i SOE i Britanska komanda Srednjeg istoka.«[88] Četnički komandanti)ili su jednako kritični prema britanskim oficirima za vezu. Dvije ilustracije bit će dovoljne. Potpukovnik Keserović informirao je 18. jula 1943. drugu kruševačku četničku brigadu da će britanski kapetan posjetiti područje brigade. Tražio je da kapetana lijepo

prime i sigurno prate, ali da mu kretanje usmjere samo tamo gdje može vidjeti četničku moć i organiziranost. Obavijest završava: »Potrebno je imati u vidu da ovi naši 'saveznici' žele mnogo da kupe a ništa da ne prodaju. Ne davati im nikakve podatke. Govoriti im o snazi našega naroda i čvrstoj odanosti đeneralu Draži Mihailoviću, o tome da drugih stvarnih oružanih snaga u Srbiji i nema.«[89]

88 Deakin, *The Embattled Mountain,* str. 183; vidi i *The Četniks,* str. 16-17.

89 Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, Četnički dokumenti, reg. br. 13/1, kutija 129.

Druga ilustracija može se naći u pismu majora Puniše B. Vešovića, komandanta za područje rudnika bakra u Boru, sjeveroistočna Srbija, majoru Eriku Greenwoodu, glavnom britanskom oficiru za vezu pri njegovoj jedinici. To je dugačko protestno pismo, datirano 27. septembra 1943. i napisano nakon verbalnog sukoba koji se dogodio poslije jedne vojne pogreške. U pismu se priča kako su Greenwood i njegovi drugovi natjerali Vešovića da napadne njemačku kolonu usprkos četverostrukoj njemačkoj brojčanoj nadmoćnosti i još većoj u naoružanju. Akcija britanskih oficira otkrila je tom prilikom četničke položaje Nijemcima i svršila je izgleda priličnim brojem ranjenih, među njima i nekim Britancima. Greenwood je također htio natjerati četnike da napadnu Borske rudnike. Kad je Vešović izrazio bojazan od represalija nad civilnim stanovništvom, Greenwood je odgovorio: »Bez obzira na represalije, vi morate napasti Nemce i izvršiti naša naređenja; vi nosite britanske uniforme.« Vešovića su vrlo ljutili ovi pokušaji britanskih oficira da preuzmu operativnu komandu i u tom pismu iznosi sve svoje pritužbe — općenito uobičajene četničke pritužbe — protiv Britanaca: slaba i često neprikladna vojna pomoć, neposredna kontrola i popis padobranom spuštene opreme, nerijetko neljubazno, gotovo neprijateljsko ponašanje prema četnicima, premalo poštovanje svega onoga što je srpski narod učinio za Britance, djelovanje britanskih oficira protivno onome što Vešović smatra da je politika britanske vlade, podrška komunistima, tetošenje Hrvata, antičetničke emisije koje emitira BBC, nesmotreni pristup britanskih oficira operacijama, neobaziranje na represalije nad civilnim stanovništvom i tako redom.[90] Kao u odnosima između Mihailovića i britanskih oficira pri njegovom štabu, ovdje je također formalni predmet spora bilo otvoreno nastojanje britanskih oficira da se četnicima nametnu kao operativni komandanti. Četnicima je moralo izgledati da ih Britanci tretiraju kao da je Jugoslovenska vojska u otadžbini domorodačka vojska u nekoj britanskoj koloniji. Da su Britanci isporučili veliku količinu oružja i ostale vojne opreme, da je njihova vlada nastavila s antipartizanskim i potpuno pročetničkim kursom, a osobito da je postojala nada u skoro savezničko iskrcavanje na dalmatinsku obalu, situacija bi bila ponešto drugačija. Ali uz tek škrte isporuke, uza sve veću podršku partizanima nakon maja 1943, uz neprestanu kritiku Mihailovića i pokušaje da ga se ukloni i zamijeni nekim drugim vodom koji bi ih slušao, nije nikakvo čudo da se ni Mihailović ni njegovi lokalni komandanti nisu htjeli podvrći britanskom autoritetu i postati britanski pioni.*

90 Ibid, reg. br. 19/1-2, kutija 129.

* Knjiga Joze Tomasevicha »The Chetniks« napisana je 1974. godine, a objavljena 1975. Autor nije mogao jzeti u obzir neke dokumente britanske tajne službe koji su postali dostupni javnosti upravo 1975. godine. Iz :ih materijala može se zaključiti da je vrlo uzak krug najmjerodavnijih britanskih vojnih i političkih voda već vrlo rano i vrlo precizno bio upoznat s razmjerima četničke suradnje s Nijemcima, a na osnovi dešifriranih radio-depeša između njemačkih vojnih štabova. Čini se da je to glavni razlog što Britanci nikad nisu bili ;premni zadovoljiti četničke zahtjeve o isporuci oružja. Bilo im je, naime, jasno da četnici ni s eventualnim većim isporukama oružja ne bi bili spremni da se bore i da pomognu saveznički ratni napor. (Izdavač)

Britancima je odluka što da učine s Mihailovićem predstavljala problem. Najviše su htjeli da on promijeni kurs i da u borbi protiv Osovine postane saveznik partizana. Na kratku stazu to bi snagama Osovine nanijelo najviše štete, a na dugi rok bi opravdalo Britance da nastave podržavati legitimnu vladu i ministra vojnog u zemlji, i olakšalo da pomognu nastojanja da se izbjeglička vlada vrati na vlast poslije rata. Također su se mogli nadati da bi u toku tog procesa osposobili vladu da partizane koje su vodili komunisti učini neškodljivim i tako odvrati opasnost od poslijeratnog sovjetskog utjecaja na zemlju. Budući da Mihailović nije htio surađivati, činilo im se da je manje zlo zamijeniti ga nekim drugim četničkim prvakom koji će biti spremniji suglasiti se s njihovim planovima. Ali to se pokazalo nemogućim.[91] Konačno, zaključilo se da je jedini način da se obustavi njegovo djelovanje oslabiti ga do beznačajnosti pa ga uz pomoć kralja Petra ili ukloniti, ili nastaviti surađivati s partizanima i pomagati njima.

91 Britanci su svojevremeno čak razmatrali mogućnost da pozovu Mihailovića u Kairo da raportira cralju Petru, pa da ga zatim zadrže. Ali jer se pretpostavljalo da se on ne bi pokorio jednoj takvoj naredbi, plan e odbačen. Biber u *Vjesniku u srijedu*(VUS) od 21. juna 1972, str. 34.

Prvi važniji znak britanskog pritiska bila je ostavka Slobodana Jovanovića kao predsjednika izbjegličke vlade, 17. juna 1943. Budući da je Jovanović bio jedan od najnepokolebljivijih Mihailovićevih zagovornika i daleko najutjecajniji jugoslavenski ministar u emigraciji, njegov je odlazak predskazivao početak kraja četničke prevlasti u izbjegličkoj vladi. Mihailović je još skoro godinu dana ostao ministar vojske, mornarice i vazduhoplovstva, ali njegov i vladin položaj postajao je sve nesigurniji. Britanci su time mnogo gubili: pod uvjetom da se pokore naredbama, četnici su im bili važni kao predstavnici srpskih nacionalističkih snaga u Srbiji, kao jaki potporanj dinastije Karađorđević koju su Britanci htjeli sačuvati, kao pokret snažne prozapadne orijentacije i, dugoročno, kao jaka antikomunistička snaga. Ali mnogo neposredniji vojni razlozi bili su također uvjerljivi — a konačno i najpreči. Sve dok Mihailović nije htio ili mogao promijeniti svoju politiku i odgovoriti potrebama strategije zapadnih Saveznika na Sredozemlju, britansko-četnički

odnosi morali su se pogoršavati, a toga su bili sasvim svjesni i Britanci i vlada u izbjeglištvu i sam Mihailović.[92]

92 Dio Baileyevih poruka pretpostavljenima došao je slučajno u ruke Mihailovićevih ljudi. Za Mihailovićeve poruke izbjegličkoj vladi od 28. augusta i 30. augusta 1943, koje sadrže izvatke iz Baileyevih poruka i neke Mihailovićeve komentare, vidi Jovan Đonović »Telegrami Draže Mihailovića o engleskim misijama u svom štabu i engleskoj politici na terenu«, *Glasnik SIKD »Njegoš«,* juni 1960, str. 24-29.

BRITANSKA MATERIJALNA I FINANCIJSKA POMOĆ ČETNICIMA

Dok je trajala, britanska pomoć četnicima imala je nekoliko aspekata, uključujući kako znamo političku i propagandnu potporu, kao i tehničku pomoć u održavanju veze između četnika i jugoslavenske izbjegličke vlade.

Treba smatrati da je britanska propaganda van svake sumnje bila od ogromne vrijednosti što se tiče popularizacije četničkog pokreta i samog Mihailovića, ne samo u inozemstvu već u izvjesnoj mjeri i kod kuće, i da je zaista najzaslužnija za stvaranje legende o Mihailoviću. S unutrašnje i međunarodne točke gledišta glavna se britanska politička pomoć četnicima do jeseni 1942. sastojala u ignoriranju partizana. Ponašajući se kao da partizani ne postoje, Britanci su dali veliku prednost četnicima u zemlji, ojačavajući time njihovu legitimnost i dodjeljujući im ulogu već prihvaćenih budućih vladalaca u zemlji. Uz to je britanska podrška bitno osnažila četničku poziciju u inozemstvu, pa su četnici iz toga dugo mogli izvlačiti velike propagandne prednosti.

Brojni izvještaji koje su britanske vlasti podnijele jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi sadrže detaljne podatke o britanskoj materijalnoj i financijskoj pomoći četnicima. Prve pošiljke zrakom spuštene su Mihailoviću 9. novembra 1941. Slijedile su neke isporuke materijala podmornicom u januaru 1942. i četiri isporuke zračnim putem u aprilu 1942. i opet između juna i oktobra 1942, te isporuke avionima u decembru 1942. i u februaru, martu i aprilu 1943. Napokon, postoji izvještaj o pošiljkama između maja i oktobra 1943. Ukupna količina oružja i municije koju su Mihailoviću isporučili Britanci bila je prema tim izvještajima ova: 43 minobacača, 860 mina za bacače, 307 revolvera, 1.203 automatska revolvera, 1.866 pušaka, 136 lakih mitraljeza, 217 puškomitraljeza, . 104 p. t. puške, 8.728 ručnih granata, 1,029.450 metaka za razno oružje i 2.368 kg eksploziva. Pored toga poslano je nešto odjeće i obuće, radio-opreme, sanitetskih potrepština i slično. Nešto je od tog materijala oštećeno prilikom isporuke, a nešto je, kako se navodi, pogreškom spušteno na neprijateljsko područje. Britanske službe također su predale Mihailoviću izvjesne sume novca koje su, nakon utvrđenih gubitaka, iznosile 45.410 britanskih funti u zlatu, 5.000 američkih dolara u zlatu 99.420 dolara u novčanicama, 75,980.000 talijanskih lira, 2.015 napoleondora, 13,064.000 Nedićevih dinara, 11,540.000 bugarskih leva i 1,014.000 rumunjskih leja.[93]

93 D. (Dušan J. Đonović), »Pomoć koju je slala Velika Britanija (generalu Mihailoviću)«

Raznim kanalima Britanci su također isporučili četnicima stanovit iznos novca, koji je poslala jugoslavenska izbjeglička vlada. Pomoć koju je Mihailović primio iz tih izvora iznosila je oko 50.000 funti sterlinga, 52.000 američkih dolara, 2.500 napoleondora, 10 do 15 milijuna rumunjskih leja i nekoliko milijuna Nedićevih dinara.[94] Jugoslavenska izbjeglička vlada i njeni obavještajni organi u Kairu i Istanbulu također su s Britancima raspravili mogućnost stvaranja jednog domaćeg fonda u Beogradu koji bi Mihailoviću poslužio prema potrebama. Raspravljalo se o iznosu od. 100 milijuna Nedićevih dinara.

94 Dušan J. Đonović »Pomoć u novcu Kraljevske jugoslovenske vlade generalu Mihailoviću«. *Glasnik SIK.D »Njegoš«,* decembra 1960.

Pretpostavljalo se da će u fond prilagati industrijalci i trgovci u okupiranoj Srbiji koji bi za uzvrat na svoje priloge dobili kredit u inozemstvu. Od tih razgovora nikad se ništa nije ostvarilo.[95]

95 Ibid, *Glasnik SIKD »Njegoh,* decembra 1961.

Četnici su bili razočarani i razljućeni slabom pomoći koju su primali, a Mihailović i vlada u izbjeglištvu neprestano su od Britanaca tražili više. Sve dok su podupirali Mihailovića, Britanci su imali uvijek isti odgovor da nemaju dovoljno aviona potrebnih za isporuke, te da imaju mnogo drugih, važnijih prioriteta. Ali premda je britanska pomoć u vojnom materijalu bila krajnje ograničena i stoga od malo koristi u vojnom smislu, bila je u svoje vrijeme od velikog političkog i psihološkog značenja. Sve dok je dolazila, bila je dokaz da zapadni Saveznici stoje iza četnika; kad je prestala dolaziti, to je značilo da podrška opada i da će uskoro potpuno prestati.

IZBJEGLIČKA VLADA NAKON JUNA 1943.

Britanska je vlada početkom 1943. počela predlagati emigrantskoj vladi da iz Londona pređe u Kairo, prividno zato da bude bliže zemlji za vrijeme važnih tekućih operacija koje su se ticale Jugoslavije.[96] Neće biti pogrešno reći da je taj prijedlog dijelom došao i kao kulminacija sve većeg britanskog neraspoloženja zbog gloženja u emigrantskoj vladi, zbog Kairske afere i nagomilanih dokaza o kolaboraciji četnika s neprijateljem. Kao što smo vidjeli, Britanci su zaista bili razočarani djelovanjem i držanjem jugoslavenske vlade od jeseni 1941, a s vremenom su se okolnosti samo pogoršavale.

96 Pavlović, »Pad Jovanovićeve vlade«, osobito str. 4. Iako je Pavlović bio šef kabineta predsjednika vlade, pa tako i upoznat s pravim problemima, on piše samo o pitanjima »koja bi se mogla nazvati unutrašnje političkim pitanjima« vlade, (str. 16), izbjegavajući važne

vladine odnose sa Saveznicima i građanski rat u zemlji, te implikacije koje su ta pitanja imala za budućnost Jugoslavije kao države.

Između ostalog, britanska je vlada bila nezadovoljna i s kraljem Petrom — njegovom okolinom, nedostatkom interesa za studij i nepostojanjem sistematskog programa koji bi ga pripremio za njegove dužnosti monarha. Na britanski prijedlog, kralj Petar je u februaru 1943. prihvatio imenovanje jednog britanskog oficira, majora Archibalda Dunlopa Mackenziea, za svog ađutanta, a smijenio je majora Vohosku. Mackenziejev posao bio je nezahvalan, ali ga je obavljao sve do marta 1944.[97]

97 Biber u *VUSu* od 5. jula 1972, str. 33. Vrlo negativna ocjena ličnosti kralja Petra nalazi se u izvještaju što ga je 30. juna 1944. podnio pukovnik Bailey. On je kralja pratio na turneji po nekim sredozemnim područjima. F. O. 371/44292, R 11324/44/92.

Jovanović je podnio ostavku 17. juna 1943, budući da u vladi nije uspio postići koheziju potrebnu za donošenje važnih odluka, a bio je suočen sa sve većim britanskim pritiskom da Mihailović promijeni svoju politiku. Pišući poslije Jovanovićeve smrti, Radoje Knežević jasno kaže kako misli da su Britanci bili umiješani: »Vladu Slobodana Jovanovića srušila je tuđinska ruka .... Recimo samo kao svoj zaključak: da je obaranje Jovanovićeve Vlade (i zatim, takoreći automatski, pad Trifunovićeve) bilo neophodni preduslov za ostvarenje plana da se Jugoslavija posle rata stavi pod tutorstvo dve Velike Sile«.[98] Posve jasno, Velika Britanija je htjela da se Jovanović makne, ali je stvarni razlog njegovog pada bio u velikom porastu moći Narodnooslobodilačkog pokreta u zemlji, u uspostavljanju neposrednih odnosa Britanaca i partizana, u općenitom slabljenju četničke pozicije i kod kuće i kod Saveznika, te u njegovom odbijanju da promijeni svoju velikosrpsku politiku, iako je kod kuće očito bila neprovediva, a Britancima neprihvatljiva.[99]

98 Radoje L. Knežević, »Slobodan Jovanović u politici«, str. 33.

99 Za diskusiju o promjeni britanske politike prema dvjema suparničkim grupama u Jugoslaviji tokom prve polovine 1943. i o padu Jovanovićeve vlade, vidi Kljaković »Promjena politike Velike Britanije prema Jugoslaviji u prvoj polovici 1943. godine«, osobito str. 44-56.

Tokom svog predsjedničkog mandata koji je trajao sedamnaest i pol mjeseci, Jovanović nije učinio ništa određeno da bi riješio nacionalno pitanje ili problem federalne reorganizacije države — iako je sve što bi emigrantska vlada mogla u tom pogledu učiniti, pod danim okolnostima, imalo samo akademsko značenje. Budući da je sam bio veoma pročetnički raspoložen i okružen još gorljivije pročetnički nastrojenim vojnim i političkim savjetnicima, Jovanović također nije učinio ništa da riješi sukob između četnika i partizana. Jovanović se morao nositi i s dugačkim nizom drugih problema u Londonu: s namjeravanom ženidbom kralja Petra i grčke kneginje Aleksandre, protiv čega je bio i on i svi srpski stranački političari, bojeći se da bi to u zemlji moglo imati nepovoljan učinak za kralja i

dinastiju;[100] zatim, sa sporom oko teksta pripremane vladine deklaracije o poslijeratnoj reorganizaciji zemlje i vladinoj politici;[101] s jakom opozicijom hrvatskih ministara gotovo svakom prijedlogu predsjednika vlade i s njihovim inzistiranjem da najmanje jedno ambasadorsko mjesto, bilo u Londonu bilo u Washingtonu, pripadne Hrvatu, te da se odobri posebni budžet za banovinu Hrvatsku, kojim će ban Šubašić raspolagati po svom nahođenju; sa Šubašićevim odbijanjem da saobraća s vladom i s njegovim inzistiranjem da zadrži odnose neposredno s kraljem; s kontroverznom propagandnom djelatnošću ambasadora Fotića u Washingtonu; s britanskim pritiskom da se vlada prebaci na Bliski istok i sa sve većim poteškoćama s Britancima oko Mihailovićeve i četničke politike. Suočen s tako nerješivim problemima unutar svog kabineta i uviđajući da je u britanskoj politici prema izbjegličkoj vladi i četnicima došlo do temeljne i nepovoljne promjene, zbog uspostavljanja izravnog kontakta i pružanja pomoći partizanima, Jovanović nije imao drugog izbora nego da podnese ostavku.

100 Želji kralja Petra da se oženi princezom Aleksandrom protivila se je i njegova majka, kraljica Marija, i to je konačno dovelo do prekida njihovih odnosa.

101 Za nacrt deklaracije vidi *FRUS 194},* II, 1012-1014. Vidi također *FRUS 1942,* III, 827-830, i Rendel, str. 216-217. Za srpsko-hrvatski tekst vidi *Poruka,* br. 53-54, str. 37-38.

Jovanovića je na položaju predsjednika vlade 26. juna 1943. naslijedio Miloš Trifunović. To je bio profesionalni političar osrednjih sposobnosti, bivši ministar i važan predstavnik Srpske radikalne stranke, ali je imao sedamdeset dvije godine i čvrsto usađene velikosrpske ideje, pa je stoga posve jasno da nije bio sklon promjenama u svojim odnosima s hrvatskim ministrima u vladi, ili u utvrđenoj politici prema četnicima i partizanima, ili u odnosima emigrantske vlade s Britancima. Njegova vlada sastojala se od četrnaest članova, većinom šefova, raznih političkih partija i emigrantskih grupa (i s Jovanovićem kao trećim potpredsjednikom, uz Krnjevića i Kreka). Mihailović je ostao ministar vojske, mornarice i vazduhoplovstva. Nije bila zastupljena samo Samostalna demokratska stranka, jer je odbila sudjelovati u vladi u kojoj je general Petar Živković bio ministar bez portfelja i vršilac dužnosti ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva. Ali dogodila se i jedna vrlo važna promjena: Radoje Knežević, ministar dvora od marta 1941, smijenjen je, a kao vršilac dužnosti postavljen je profesionalni diplomat Niko Mirošević-Sorgo. Time je okončana Kneževićeva politička moć i on je uklonjen s londonske scene imenovanjem za otpravnika poslova jugoslavenskog poslanstva u Lisabonu.

Trifunović se u rješavanju zbrkane mase problema s kojima je vlada bila suočena nije pokazao boljim od svojeg prethodnika. Proturječnosti i poteškoće izbjegličke vlade bile su tako velike da nikakvi politički manevri njenog predsjednika nisu mogli dovesti do sporazuma sve dok je on podržavao velikosrpsku politiku, a bez sporazuma se nije mogao riješiti niti jedan problem.

Nova vlada je već na početku pokušala učiniti jedan značajan pothvat ne bi li iz inozemstva poduprla četnike. Vršilac dužnosti ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva Živković podnio je 14. jula plan za stvaranje vojske od oko 100.000 ljudi van granica zemlje. Tu je armiju trebalo stvoriti regrutiranjem jugoslavenskih ratnih zarobljenika i političkih deportiraca iz Italije, Slovenaca iz Slovenskog primorja i Hrvata iz Istre koje su u Africi zarobili Britanci dok su služili u talijanskoj vojsci. Vojsku su trebali opremiti i izdržavati zapadni Saveznici, a iskrcala bi se na dalmatinsku obalu i borila se pod savezničkom komandom protiv Nijemaca, ali njena bi prava svrha bila da pomogne četnicima koji bi se smjesta okupili oko iskrcane vojske. Vlada je podnijela taj plan velikoj trojici sa zahtjevom da joj se dopusti regrutacija medu talijanskim ratnim zarobljenicima.[102] Vlade velike trojice, osobito one zapadnih Saveznika, koje nisu uopće imale planove za iskrcavanje na dalmatinsku obalu, nisu se uopće osvrnule na taj prijedlog, i Trifunovićeva je vlada pretrpjela težak udarac.

102 Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije,* str. 200-201.

Nakon nekih mjesec dana neprestanih prepirki između srpskih i hrvatskih ministara u vladi, neki su srpski prvaci i predsjednik vlade Trifunović došli do zaključka da je situacija neodrživa i da će nova vlada pod vodstvom neke vanstranačke ličnosti s vladinim činovnicima i stručnjacima kao ministrima vjerojatno morati preuzeti dužnost. Mora da su glasovi o tome došli do kralja i Britanaca, jer se je 3. augusta ministar vanjskih poslova Eden, koji je fingirao kao pokrovitelj jugoslavenske vlade, sastao s Trifunovićem i j.oš nekim srpskim, hrvatskim i slovenskim ministrima i obnovio prijedlog da bi jugoslavenska vlada trebala preći u Kairo kako bi bila bliže operacijama koje će uslijediti nakon kapitulacije Italije koja se uskoro očekuje.[103] Činilo se da se ministri po prvi put u toj stvari slažu, ali kad se vlada slijedeći put sastala, hrvatski su ministri iznijeli opet svoje ranije uvjete za sporazum o prelasku vlade u Kairo: imenovanje Hrvata za ambasadora u Londonu iliWashingtonu i budžet za Banovinu Hrvatsku. Srpski ministri optužili su ih za političku ucjenu i vlada se opet našla u ćorsokaku.[104]

103 Pavlović, »Pad Trifunovićeve vlade«, str. 65 — 66.

104 Marić, str. 323, 330-332.

Mora da su za ove događaje također smjesta saznali Britanci, jer su 9. augusta predložili kralju Petru da se nova vlada treba ograničiti samo na rutinske poslove i dati kralju dovoljno vremena i slobode da nađe zadovoljavajuće rješenje za čitav niz važnih tekućih problema.[105]

105 Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije,* str. 202. Stupanj britanskog nezadovoljstva s jugoslavenskim političarima u emigraciji iskreno je u jednom memorandumu za internu upotrebu izrazio Sir Orme Sargent iz Foreign Officea 25. marta 1943: »Ponekad mislim da bi bilo bolje da jugoslavenska vlada uopće ne postoji; ako se

jugoslavenski političari trebaju složiti među sobom, bilo bi bolje da odbace svu tu glumu formiranja vlade s ministrima koji imaju resore, a nemaju čime upravljati i ne mogu se složiti niti o tekućim imenovanjima kao npr. ambasadora pri vladi Njegovog. Veličanstva, a još manje o budućoj politici...

»Ako trebamo spasiti mladoga kralja, tako da može odigrati svoju ulogu nakon oslobođenja Jugoslavije, čini mi se bitnim da ga se prestane identificirati s njegovom bijednom vladom i diskreditiranim, staromodnim političarima koji su slučajno u Britaniji... Jedno se čini jasno: uz faktički slom vlade i pojavu Mihailovića kao svesrpskog vođe, kralj ostaje jedini simbol ujedinjavajućeg jugoslavenskog ideala«. F. O. 371/37630, R 2580/2578/92.

Poslije ove britanske intervencije kralj Petar je zatražio Trifunovićevu ostavku. Trifunović je 10. augusta udovoljio kraljevoj želji, ukazavši na to da je glavni razlog njegovoj ostavci nemogućnost suradnje s hrvatskim predstavnicima u vladi.[106] U svjetlu teškoća koje su svi kabineti tokom rata iskusili zbog nacionalnih, ideoloških i osobnih neslaganja medu ministrima, vlada sastavljena od ljudi koji nisu političari činila se kao jedino moguće rješenje — udovoljavajući i kralju koji nije mogao dobiti dozvolu za ženidbu od vlade kojoj je na čelu stajao političar, ugađajući i Britancima kojima su do kraja dodijale svađe. Također je jasno stavljeno do znanja da će novi predsjednik vlade biti Srbin iz Srbije (u obzir su dolazili dr Božidar Purić, bivši ambasador u Parizu, ambasador Fotić i Ilija Šumenković, ambasador u Ankari), te da će general Mihailović zadržati svoj položaj.

106 Marić, str. 335-336; Pavlović, »Pad Trifunovićeve vlade«, str. 68-69.

Kralj Petar se odlučio za dra Purića i on je položio zakletvu u roku od jednog sata nakon Trifunovićeve ostavke.[107] Glatko odvijanje ove promjene, u kojoj je britanska uloga bila očevidna, kao i presedan da je imenovana vlada koja se ne sastoji od stranačkih prvaka (ili u kojoj uopće nije bilo vodećih političkih figura) značilo je zapravo svojevrstan državni udar s kraljeve strane.[108] Ali kralj se nije mogao upustiti da provodi takve promjene bez podrške bar nekih među srpskim partijskim političarima. Njima je Purić bio prihvatljiv, jednako kao Jovanović ili Trifunović, jer je zastupao pročetničke velikosrpske snage. Partijski su političari gunđali zbog načina na koji je promjena bila izvršena i zbog britanske uloge u njoj, ali većina njih tješila se s mišlju da Purićev mandat neće biti duga vijeka ili su, kao Branko Cubrilović koji je i sam reflektirao na položaj predsjednika vlade, od samog početka počeli pripremati Purićev pad.[109]

107 Purić je bio zet Nikole Pašića, isprva srpskog (prije 1918) a kasnije jugoslavenskog predsjednika vlade, koji je kroz mnogo godina bio na čelu Srpske radikalne stranke.

108 Čini se da se sam Purić hvalio kako su ga Eden i kralj Petar postavili za predsjednika vlade. Vidi Marić, str. 340-341

109 Ibid, str. 330-342; Cubrilović, str. 156-189, 198-202.

Premijer Churchill napisao je u martu predsjedniku vlade Jovanoviću posve otvoreno (u pismu koje je ranije opsežno citirano) da ako Mihailović »ne promijeni svoju politiku i prema talijanskom neprijatelju i prema svojim jugoslavenskim zemljacima koji se odupiru neprijatelju« mogla bi se »za vladu Njegovog Veličanstva ukazati potreba da izmijeni svoju sadašnju politiku favoriziranja generala Mihailovića, a isključivanja ostalih pokreta otpora u Jugoslaviji«. Tokom proljeća i ljeta Britanci su nastavili s pritiskom u tom smislu, a nakon što je Purić postao predsjednik vlade postali su još uporniji, jer se je sada imperativno nametala potreba jake diverzije protiv snaga Osovine na jugoslavenskom teritoriju kako bi se smanjio pritisak na Saveznike koji su tada već ratovali u Italiji.[110] Mihailović je i dalje odbijao britanski savjet da pokuša suradnju s partizanima, a izbjeglička vlada podržavala je sve što je on radio u zemlji, jer su srpski političari bili uvjereni da on brani njihovu stvar i da posjeduje prestiž i snagu da obnovi njihov režim, možda čak i bez britanske pomoći. Iako postavljen s britanskim blagoslovom, čak se i Purić, sve dok je bio predsjednik, odupirao velikom žestinom britanskom pritisku za smjenjivanje Mihailovića.

110 Vidi Pavlović, »Pad Purićeve vlade«, str. 7-32, osobito str. 12-22.

Jedan od poteza Purićeve vlade bio je da iz Londona raspprši grupu majora koju je vodio Živan Knežević. Knežević je kao vojni ataše poslan u vašingtonsku ambasadu, a dva bivša kraljeva ađutanta Rožđalovski i Vohovska poslani su u jednu britansku bazu da nauče skakati padobranom, navodno zato da bi se mogli spustiti četnicima u Jugoslaviji (što se nikad nije ostvarilo). Purić je smijenio također i Miroševića-SQrga s položaja vršioca dužnosti ministra dvora i postavio svog rođaka Vladimira Markovića-Bralu uspostavljajući tako čvrstu kontrolu nad kraljevom okolinom i nad kontaktima koje je kralj mogao održavati.[111]

Kako u Purićevom kabinetu nije bilo neprestanih svađa između srpskih i drugih ministara, koje su mučile Jovanovićevu i Trifunovićevu vladu, mogli su se također riješiti neki tekući problemi. Vlada je prešla u Kairo sredinom septembra; Bogoljub Jevtić postavljen je za ambasadora u Londonu; kralj Petar e dobio dopuštenje da se vjenča s grčkom princezom Aleksandrom, što je i ačinio 20. marta 1944. Ali kao činovnička vlada, ona se nije usuđivala upuštati se u dalekosežna pitanja, kao npr. da se deklarira o svojim poslijeratnim planovima. Sve u svemu, Purićeva je vlada, kao i prethodne dvije izbjegličke vlade, bila naprosto predstavnik i zaštitnik interesa generala Mihailovića i njegovih četnika, a tako i interesa tradicionalnih srpskih vladajućih grupa.

111 Marić, str. 338-340, 350, 381; Čubrilović, str. 201.

Ali odgađati odluku o četnicima i partizanima više nije bilo moguće. Sve ^eća snaga NOV i POJ postala je previše očita, i jugoslavenskoj vladi i velikim lilama. Bilo je sigurno'da se problem vojno i politički ne može riješiti na način coji bi bio prihvatljiv pročetničkoj

emigrantskoj vladi. Od početka 1943. promjene u britanskoj politici prema dvjema suparničkim snagama odvijale su se leobičnom brzinom. Između aprila i septembra 1943. britanska se politika prema partizanima kretala od uspostavljanja preliminarnih kontakata do priznanja potpune jednakosti s četnicima u primanju vojne pomoći. Nakon razdoblja neprekidnog pogoršavanja odnosa između Britanaca i četnika (odluke konferencije u Teheranu, iskušavanje Mihailovića davanjem naredbi za koje se unaprijed znalo da ih neće izvršiti) poduzet je i konačan korak, početkom marta 1944, povlačenjem svakog priznanja i pomoći četnicima, te koncentracijom vojne, propagandne i političke pomoći partizanima.

Kao tvorci politike zapadnih Saveznika prema Jugoslaviji, Britanci su skoro iz dana u dan pojačavali pritisak na kralja Petra i Purićevu vladu da se riješi Mihailovića. Ovi su se još uvijek odupirali, ali nije prošlo mnogo vremena do potpunog sloma u odnosima između britanskih vlasti i velikosrpskih snaga koje su dominirale u izbjegličkoj vladi. Kad su Britanci konačno odlučili da opozovu svoje vojne misije kod četnika, bili su dovoljno svjesni zaprepaštenja koje će izazvati u Purićevoj vladi i kod Mihailovića, pa o svojoj odluci nisu dali javno saopćenje, već su samo obavijestili 1. marta Purića u Kairu i jednog Mihailovićevog predstavnika u Jugoslaviji. General Wilson je Mihailovića proglasio lično odgovornim za sigurnost odlaska britanskih misija, a Britanci su odgodili povratak u zemlju majora Lukačevića i potpukovnika Baćovića, sve dok ne vide kako će se izvršiti evakuacija njihovih ljudi kod četnika.[112]

112 Biber, u *VUSu* od 28. juna 1972, str. 33-34.

Jedan od primjera jakog britanskog pritiska na kralja Petra bio je sastanak između premijera Churchilla i kralja Petra, 13. aprila 1944, kojem je prisustvovao i ambasador pri jugoslavenskoj vladi R. C. Skrine Stevenson. Churchill je tražio od kralja da što prije otpusti Purićevu vladu i da se na taj način riješi Mihailovića, jer bi Mihailović u idućim mjesecima mogao djelovati na način koji bi bio vrlo neugodan za kralja — na primjer, da se suprotstavi sovjetskim trupama ako budu morale preći na jugoslavenski teritorij. Churchill je obećao propagandnu pomoć koliko bude moguće, ako kralj postupi po ovoj sugestiji. Na tom sastanku i na sastanku s ambasadorom Stevensonom slijedećeg dana izgledalo je da je kralj spreman prihvatiti Churcillov savjet.[113] Ali ubrzo je promijenio mišljenje, po svoj prilici nakon sastanka s predsjednikom vlade Purićem, jer je 17. aprila poslao hitno pismo predsjedniku Rooseveltu u kojem je izjavio da ne može smijeniti svog najboljeg predsjednika vlade i razriješiti generala Mihailovića dužnosti, a da ne počini izdaju naroda. Njegov je narod ujedinjen iza njega i njegove vlade, rekao je, i on preklinje predsjednika Roosevelta za razumijevanje i pomoć. Nije jasno da li je Roosevelt odgovorio kralju Petru ili ne, ali nacrt namjeravanog Rooseveltovog odgovora ne daje jugoslavenskom kralju nikakvo ohrabrenje nego čak izražava sumnju u točnost nekih informacija navedenih u pismu i općenito se slaže s mudrošću britanskog vođenja jugoslavenskih poslova.[114]

113 F. O. 371/44309, R 6007/658/92. Ne treba se iznenaditi što je kralj Petar promijenio mišljenje nakon ova dva sastanka, jer je bio dobro poznat po tome da nema samostalnog mišljenja; u jednom od svojih izvještaja Bailey je zapisao da kralj često ponavlja mišljenje one osobe s kojom je netom razgovarao.

114 FRUS 1944, IV, 1359-1361, 1366-1368.

Bilo je nezamislivo da bi Britanci, kad su jednom prekinuli odnose s Mihailovićem i naredili povlačenje svojih vojnih misija iz područja pod njegovom kontrolom, mnogo dulje trpili jednu jugoslavensku vladu koja bi tvrdoglavo ustrajala u svojoj pročetničkoj, velikosrpskoj politici. Britanci su htjeli vladu koja bi im pomogla da nadu modus vivendi između četnika i partizana u interesu stvaranja jake jugoslavenske države, prijateljski raspoložene prema Britancima i po mogućnosti pod žezlom dinastije Karađorđevića.

Nakon niza manevara i pritisaka na kralja Petra koji su trajali nekoliko mjeseci, britanska vlada je dobila što je htjela: razrješenje Purića i smjenjivanje njegova kabineta, što je značilo i uklanjanje generala Mihailovića kao ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva. Jedva da se je moglo očekivati da bi se i jedna jugoslavenska izbjeglička vlada kojoj na čelu stoji Srbin, političar ili ne, prihvatila zadatka da ukloni Mihailovića, iako je njegovo uklanjanje jasno zahtijevala i unutarnja situacija u zemlji i međunarodna situacija zemlje, kako su je prema svojim strateškim potrebama shvaćali Saveznici. Za taj posao trebalo je naći prikladnog političara koji nije Srbin. Srpski političari bili su svjesni što se to pomalja na vidiku i pokušali su nagovoriti kralja da umjesto Purića izabere čovjeka iz njihove grupe - ili Milana Grola, šefa Demokratske stranke, ili bivšeg predsjednika vlade Jovanovića. Ali Britanci su jasno stavili do znanja kralju Petru da Mihailović mora otići; Tito je inzistirao na tom zahtjevu i čvrsto je izjavio da neće razgovarati s emigrantskom vladom sve dok Mihailović ne bude uklonjen sa svog položaja. Slično njemu, i Britanci su to zahtijevali kao temeljni preduvjet podrške svakoj novoj izbjegličkoj vladi. Kralj, koji u toj stvari nije imao izbora, raspustio je Purićevu vladu i imenovao je 1. juna 1944. dra Ivana Šubašića predsjednikom vlade. Sve do 7. jula, kad je izdan ukaz o imenovanju ostalih ministara, Šubašić je držao sve resore u vladi.[115]

115 Vidi Pavlović, »Pad Purićeve vlade«, str. 25-26, 32; Čubrilović, str. 224

Šubašića su izabrali Britanci.[116] On je uvijek pokazivao iskrenu jugoslavensku orijentaciju i pratio ga je glas da vjeruje u politički kompromis.[117] Jugoslavenski izvori tvrde da je Churchill još 9. maja 1944. obavijestio Tita o izboru Šubašića za novog predsjednika jugoslavenske vlade. Predloženo imenovanje bilo je za Tita prihvatljivo pod uvjetom da Mihailović ne bude imenovan ministrom vojske, te da nova vlada da izjavu kojom osuđuje sve one koji surađuju s neprijateljem.[118] Imenovanje Šubašića otvorilo je novo poglavlje u povijesti izbjegličke vlade i njenih odnosa s.četnicima i NOV i POJ. Nakon

toga velikosrpske snage i četnici nisu više imali nikakvog utjecaja na akcije vlade. Pokušali su bezuspješno, preko britanskih i američkih prijatelja četnika, spriječiti Šubašićevu vladu da ne sklapa i ne izvršava razne sporazume s maršalom Titom, za koje su smatrali da su štetni za njih, dinastiju, generala Mihailovića i jugoslavensku državu uopće. Slično je i četnički Centralni nacionalni komitet koji se sastao od 20. do 23. jula izdao saopćenje kojim iskazuje nepovjerenje Šubašićevoj vladi, i zadržava za sebe slobodu djelovanja (vidi Glavu 11).

116 Biber, u VUS-u od 2, 9, 23, 30. augusta i 27. septembra 1972.

117 Šubašić je svoju poziciju jasno iskazao ne samo u javnim izjavama i govorima u Sjedinjenim Državama (kao u onom ranije citiranom), već također i u brojnim porukama vladi u Londonu, čije su kopije Britanci bez sumnje imali u svojim dosjeima. Za niz odlomaka iz tih izjava i poruka, koje se nalaze u arhivu jugoslavenske izbjegličke vlade, vidi Kljaković »Jugoslavenska vlada u emigraciji i Saveznici prema pitanju Hrvatske, 1941-1944«, dio I, str. 108-112, 116, 122, 136.

118 Hronohgija 1941-1945, str. 748.

Šubašićevoj politici protivio se i vodeći član Hrvatske seljačke stranke u izbjeglištvu, dr Krnjević - iako su neki drugi istaknuti članovi stranke u izbjeglištvu, osobito Šutej i Bićanić, bili za Šubašića - a protivio se također i vođa Slovenske ljudske stranke u izbjeglištvu dr Krek. Međutim, ta je opozicija bila uzaludna, jer je sada čvrsta britanska politika, uz koju su pristale Sjedinjene Američke Države i Sovjetski Savez, bila da se u potpunosti podrži sporazum Tito - Šubašić.

Do sredine 1944. prilike u Jugoslaviji i stavovi velike trojice o Jugoslaviji toliko su evoluirali da Šubašićeva vlada nije mogla imati drugog logičkog cilja nego da se sporazumije s partizanima. Sjedinjenje emigrantske vlade i privremene vlade u zemlji uslijedilo je 7. marta 1945. i označilo je kraj vlade u izbjeglištvu. Konačno su i zapadni Saveznici mogli očekivati intenziviranje jugoslavenskih napora protiv Njemačke i svršetak nesporazuma oko Jugoslavije i u njoj, što je tako dugo kvarilo odnose među velikom trojicom; mogli su se također ozbiljno nadati da će, uz zapadnu pomoć, možda još uvijek biti moguće spriječiti formiranje jednopartijske komunističke vlasti u Jugoslaviji nakon rata.

GLAVA DEVETA

Od sloma Italije do bitke za Srbiju

Neuspjeh osovinskih, hrvatskih kvislinških i četničkih snaga da u toku operacije *Weiss,* zimi 1943, unište partizane, označio je početak opadanja četničkog pokreta u Jugoslaviji. Za četnike je taj neuspjeh bio osobito bolan, jer su ih u odlučnoj fazi te operacije, u bitci na Neretvi, nadvladali njihovi najveći i najomraženiji neprijatelji, partizani,

koji su okruženje razbili na sektoru što su ga držali četnici, potukli ih zatim u nizu uzastopnih bitaka i potisnuli u Sandžak i Crnu Goru. Tito, Britanci i Nijemci, svi su shvatili da su partizanske pobjede u martu i aprilu značile nepopravljiv vojni poraz četnika. Tome je u stopu slijedila još jedna njemačka operacija, *Schwartz,* od sredine maja do sredine juna, koja je za cilj imala razoružavanje četničkih snaga u Crnoj Gori, hvatanje Mihailovića i njegovog štaba, te uništenje partizanskih trupa, Tita i njegovog štaba. Još prije početka ofenzive jedan od najsposobnijih Mihailovićevih komandanata, major Pavle Đurišić, izbačen je iz stroja kad su on i njegove trupe na području Kolašina s lakoćom zarobljene i razoružane. Slična sudbina zadesila je još neke četničke trupe u Crnoj Gori i u jugoistočnoj Bosni, a Talijani su pod njemačkim pritiskom, a vjerojatno i iz svojih motiva, također razoružali neke crnogorske četnike. Tako je Mihailović, shvaćajući da nije sigurno ostati u Crnoj Gori, sredinom maja s oko dvije tisuće četnika počeo povlačenje u pravcu Srbije.

Mihailović je sada bio u najnezavidnijem položaju: bio je komandant koji je riskirajući suradnju s okupatorom počeo gubiti ne samo podršku svojih saveznika Britanaca, nego i perspektivu da bude na pobjedničkoj strani. Kad su Britanci uspostavili kontakt s partizanima, najprije u Hrvatskoj u aprilu, a zatim u Crnoj Gori u maju, i kad su im počeli slati pomoć, Mihailović je izgubio prestiž kod mnogih koji su dotad podržavali njegov pokret. Četničkim nevoljama pridošla je u junu i ta, da je pod britanskim pritiskom i zbog neodrživog položaja svoje vlade pouzdani Mihailovićev pristaša Slobodan Jovanović bio primoran podnijeti ostavku na položaj predsjednika izbjegličke vlade. Proljeće 1943. bilo je tako na više načina prekretnica za četnike. Od tog vremena pa nadalje oni su neprestano gubili, dok su partizani postajali sve jači.

Kapitulacija Italije 8. septembra i odlazak talijanskih jedinica iz njihove okupacione zone u Jugoslaviji, nije za četnike značio samo gubitak dragocjenog izvora snabdijevanja; to je također značilo gubitak vlasti nad velikim dijelom seoskih područja u Crnoj Gori, Hercegovini, sjevernoj Dalmaciji, zapadnoj Bosni i Lici, gdje su oko godinu i pol četnici vršili tu vlast uz talijanski pristanak. Istovremeno su partizani od talijanskog sloma imali velike koristi: stekli su kontrolu nad novim velikim teritorijem i zaplijenili su od Talijana velike količine oružja i municije i drugih vojnih zaliha, prišlo im je na tisuće novih dobrovoljaca (uključujući i neke Talijane), uspostavili su veze sa savezničkim snagama u Italiji, i konačno, osjetili su silan moralni polet, jer je slom Italije predskazivao i njemački slom.

Od ljeta 1943. pomoć zapadnih Saveznika četnicima počela se smanjivati, dok je pomoć partizanima, isprva mala, stalno rasla. Uspjesi Crvene armije u borbi protiv Nijemaca bili su velika propaganda i politička prednost za partizane i prema tome daljnja nevolja za četnike. A krajem novembra, drugo zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu proglasilo je AVNOJ jedinim predstavnikom jugoslavenskog suvereniteta i praktično formiralo privremenu vladu u obliku Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) koja je prethodila kasnijoj reorganizaciji zemlje na federalnom principu — poričući pravo izbjegličkoj vladi da djeluje u ime naroda Jugoslavije i zabranjujući kralju da se poslije rata vrati u zemlju sve dok se ne

održe izbori koji će riješiti sudbinu monarhije.[1] Time su partizani jasno dobacili svoj izazov četnicima i na unutrašnje-političkom i diplomatskom planu.

1 Za odluke II zasjedanja AVNOJ-a vidi *Zbornik DNOR,* tom II, sv. 11, str. 421-435.

Konačno, krajem novembra u Teheranu, velika trojica priznala su partizane kao savezničku oružanu silu i obećala im poslati svu moguću vojnu pomoć. Nekoliko mjeseci kasnije Britanci su povukli svoje službeno priznanje četnika i opozvali svoje vojne misije. U maju 1944. prekinuli su i zadnji tračak službene podrške Mihailoviću iznuđujući smjenjivanje promihailovićevske Purićeve vlade, a time i smjenjivanje Mihailovića s položaja ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva, a u augustu Mihailoviću je oduzet i položaj načelnika štaba Vrhovne komande jer je Šubašićeva vlada ukinula tu komandu. A zatim je 12. septembra i kralj Petar, govoreći narodu Jugoslavije preko BBC-a,u skladu s britanskim savjetom »...pozivam sve Srbe, Hrvate i Slovence, da se ujedinite i pristupite Narodnooslobodilačkoj vojsci pod maršalom Titom«. Iako nije spomenuo ni četnike ni Mihailovića, rekao je upozoravajući: »Svi oni koji se oslanjaju na neprijatelja' protiv interesa svog vlastitog naroda i njegove budućnosti i koji se ne bi odazvali ovom pozivu, neće moći da se oslobode izdajničkog žiga ni pred narodom ni pred istorijom.«[2]

2 Za tekst govora kralja Petra vidi Radoje L. Knežević, ur, *Knjiga o Dra\i,* II, 118-119. Kasnije je u ivojim memoarima Petar o ovom govoru napisao: »Osjećao sam da ostavljam na cjedilu svoje najbolje prijatelje i da dajem puno priznanje grupi koja je iz osnova protiv monarhije i svih demokratskih načela. Sjeme diktature bilo je posijano. Bio sam nemoćan da išta učinim« *A King's Heritage,* str. 162.

PROMJENA NJEMAČKOG STAVA PREMA ČETNICIMA

Vidjeli smo da su Nijemci cijelo vrijeme od jeseni 1941. pa do kapitulacije Italije podozrivim okom gledali na četnike i Mihailovića, usprkos mjestimičnoj kolaboraciji, četničkim ponudama za modus vivendi i stalnoj borbi četnika protiv partizana. Nijemci su se osobito bojali da će četnici punom snagom okrenuti svoje oružje protiv njih u slučaju savezničkog iskrcavanja na jadranskoj obali ili u Grčkoj. Da spriječe tu mogućnost, Nijemci su postupno razoružavali legalizirane četnike u Srbiji, a protiv ilegalnih su se borili prema potrebi; podržavali su sporazume o kolaboraciji između hrvatskih kvislinških vlasti i četnika u Bosni; inzistirali su da Talijani razoružaju četnike u svojoj službi, a konačno su u maju 1943. i sami razoružali dio četničkih snaga u Crnoj Gori i u jugoistočnoj Bosni. Kad su se savezničke snage iskrcale na Siciliji, a nešto poslije toga i na talijansko kopno a ne na Balkan, opasnost od četnika kao potencijalnih protivnika veoma se smanjila i Nijemci su ubrzo nakon kapitulacije Italije bili spremni prihvatiti četnike kao kolaboracioniste. Oni im nikad neće potpuno povjerovati, ali u suradnji protiv zajedničkog neprijatelja, partizana, Nijemci nisu mnogo riskirali, osobito dok je kolaboracija bila pod njemačkim uvjetima i dok se četnicima

davala samo minimalna pomoć. Nijemci su shvatili da bi četnici mogli biti posebno korisni i pomoći da se partizani zadrže izvan Srbije, što je bilo od velike važnosti za željezničke pruge i za njemačko snabdijevanje nemetalima i hranom - a ujedno i od temeljne važnosti za same četnike, jer je Srbija bila glavno područje njihove vojne i političke organizacije.

Nekoliko osamljenih i nepodržanih primjera izravne njemačko-četničke kolaboracije koji su se dogodili prije talijanskog sloma (vidi Glavu 7) bili su rezultat inicijative pojedinih njemačkih ili četničkih komandanata. U maju 1943. je glavni komandant Srbije odlučio da se ne može ući u pregovore za sklapanje neke nagodbe između Nijemaca i četnika, što je zatražio četnički komandant Nikola Kalabić.[3] Kalabić je bio jedan od najvažnijih Mihailovićevih komandanata u Srbiji i njegov pokušaj da pregovara s Nijemcima indikativan je za promjenu četničke situacije. Četnički porazi u Hercegovini, jugoistočnoj Bosni i Crnoj Gori do kojih je došlo u proljeće 1943, te Mihailovićevo povlačenje prema Srbiji, nesumnjivo su utjecali na Kalabićevu odluku da traži neku nagodbu.

3 Mikrofilm br. T-501, rola 249, snimak 372.

Krajem ljeta 1943, kad su četnici imali pred sobom vrlo teške borbe protiv partizana za obranu svojega glavnog uporišta, potrebe u oružju i municiji za njihove trupe u Srbiji postale su krajnje ozbiljne. Nijemci su bili jedini mogući izvor snabdijevanja, ako ne izravno, a ono posredno, preko Nedićeve administracije. S druge strane, činjenica da su morali policijski nadzirati veoma prostorno područje u jugoistočnoj Evropi, a istovremeno i dalje voditi borbu protiv partizana, prisilila je Nijemce da stvaraju druge vojne snage ili da udruže i prošire postojeće. Ova promjena politike započela je Hitlerovom direktivom br. 48 od 26. jula, koja je izdana u očekivanju talijanske kapitulacije i dalje upotpunjavana dodatnim naređenjima koja su dali Hitler, Vrhovna komanda, komandant jugoistočne Evrope i Vojni zapovjednik jugoistočne Evrope. Najveće raspoložive snage u tu svrhu imala je na jugoslavenskom teritoriju je hrvatska marionetska država i one su u to vrijeme brojale preko četvrt milijuna ljudi. Ipak, bile su to slabo uvježbane i loše vodene jedinice, bez odgovarajuće opreme, a njihovo poboljšanje tražilo je njemačku pomoć. K tome je u toj vojsci, medu svim činovima, bilo mnogo partizanskih simpatizera. Hitlerova naredba od 7. septembra o »Poboljšanju obrambene moći hrvatske vojske« trebala je ukloniti te nedostatke, ali se taj pothvat nije pokazao kao osobito uspio.

Već gotovo godinu dana prije talijanske kapitulacije mnogi su njemački generali i diplomati na sektoru Balkana bili uvjereni da čisto vojni pristup borbi protiv partizana ne može uspjeti. Generali Löhr, Bader i Glaise, kao i njemački poslanik u NDH Kasche, zahtijevali su kombinirani vojno-politički pristup. Ali Hitlerov Glavni stan sve do talijanskog sloma nije shvatio da Nijemci moraju naći još saveznika koji bi im pomogli da ispune svoje znatno povećane obaveze na Balkanu, a osobito za borbu protiv partizana, koji su se nakon svakog udarca oporavljali i postajali sve jači. Ako se borba protiv partizana mora voditi i na vojnom i na političkom planu, to će zahtijevati veliki stupanj elastičnosti. Dakle, Nijemci će se ipak

nekako morati sporazumjeti s četnicima i pojačati njihovu efikasnost za borbu protiv partizana, a trebat će sklonuti i srpski narod da podrži tu novu politiku, prije svega ublaženjem dugo provođene politike masovnih represalija. Hermann Neubacher, čovjek izabran da koordinira tu novu politiku, odaslan je u oktobru u Beograd sa specijalnim ovlaštenjima, koja je trebalo proširiti na svu jugoistočnu Evropu.

Hitlerove zapovijedi Neubacheru sadržane su u njegovoj direktivi od 29. oktobra 1943. pod naslovom »Jedinstveno vođenje borbe protiv komunizma na Jugoistoku.« Glavne odredbe ove direktive glase kako slijedi (parafrazirano):

1. Komunistička opasnost na Jugoistoku zahtijeva jedinstvenu protuakciju.

2. Političko vođenje protuakcije zadatak je poslanika Neubachera, specijalnog opunomoćenika ministarstva vanjskih poslova, koji svoje smjernice dobiva od ministra vanjskih poslova Reicha. Specijalni opunomoćenik sprovodi ovu akciju u najužoj suradnji s Glavnim komandantom jugoistočne Evrope i Vojnim zapovjednikom jugoistočne Evrope.

3. Zadatak je specijalnog opunomoćenika da politički organizira nacionalne antikomunističke snage u raznim zemljama Jugoistoka i da usmjeri njihove napore u borbi protiv komunističkih bandi. Jedino je on ovlašten da vodi, odobri ili odbije pregovore s vodama bandi.

4. Ekonomsku politiku na Jugoistoku, osobito s obzirom na snabdijevanje stanovništva, treba organizirati tako da doprinosi ujedinjenoj antikomunističkoj akciji. Specijalni opunomoćenik ima punu ovlast da ustanovi i sprovodi principe ekonomske politike na Jugoistoku.

6. Njemačke civilne vlasti treba efikasnije reorganizirati, a njihovo osoblje smanjiti. Nacionalnim administracijama na raznim područjima Jugoistoka treba dati veću ulogu u vođenju upravnih poslova i ekonomije, pod uvjetom da je to politički besprijekorno...

8. Za provođenje kaznenih mjera (represalija) treba dobiti pristanak specijalnog opunomoćenika.[4]

4 Mikrofilm br. T-120, rola 753, snimci 365.533-36. Vidi također Neubacher, str. 164-170.

Direktiva je sadržavala i nekoliko drugih točaka, uključujući i one koje se odnose na položaj i jurisdikciju njemačkih vojnih i diplomatskih predstavnika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Kao što se često događalo pod njemačkim okupacionim režimima, Neubacherova aktivnost zapravo se nije proširila do granica njegovih ovlaštenja navedenih u direktivi. Kad je politika kolaboracije s četnicima jednom bila zacrtana, Neubacher je usprkos riječima direktive imao malo što uraditi oko zaključivanja i provođenja pojedinačnih sporazuma o

primirju. On praktično nije imao nikakvog utjecaja na formiranje njemačke ekonomske politike ni u Srbiji ni na drugim područjima Jugoistoka, osim u Grčkoj. Ekonomski opunomoćenik za Srbiju, Neuhausen, bio je previše moćan i previše uspješan u vođenju srpske privrede na veliku njemačku korist da bi dozvolio miješanje izvana. Nadalje, Neuhausenove su ovlasti upravo bile proširene prilikom reorganizacije okupacione administracije, kad je on postao šef i vojne administracije. Neubacher je ipak imao znatan utjecaj na politiku masovnih represalija u Srbiji i zaslužan je za drastično ublaženje njene surovosti. Okrutna formula strijeljanja pedeset talaca za svakog ubijenog Nijemca, koja je u februaru 1943. smijenila prijašnju formulu 100:1, bila je sada posve uklonjena. Vojni komandanti nisu više imali naznačen obavezujući broj za odmazdu i zbog toga su strijeljanja talaca postala rjeđa, a broj strijeljanih relativno malen. Malo je vjerojatno da je ova promjena politike (iako zaista dobrodošla) značajnije promijenila stav širokih slojeva stanovništva. Ranija divljaštva bila su još previše živa i promjena je bez sumnje shvaćena kao još jedan znak da njemačka ratna sreća nestaje.

Točka 6 direktive od 29. oktobra ovlastila je Neubachera da proširi ovlasti nacionalnih vlada na Jugoistoku, uključujući i Nedićev režim u Srbiji. Ali kako se Hitler uporno protivio konkretnim prijedlozima što ih je Neubacherčinio u tom smislu, Nedić je ostao bez moći kao i prije. Neubacher je ipak pomogao da dođe do nekog stupnja kolaboracije između četnika i Nijemaca i ubrzo nakon njegovog dolaska u Beograd zaključen je niz takozvanih ugovora o primirju između nekoliko istaknutih četničkih komandanata i njemačkih snaga.

Usprkos slovu Neubacherove direktive (točka 3) pravo zaključivanja ugovora o primirju s četnicima i odlučivanja o pitanju pomoći imao je Glavni komandant jugoistočne Evrope (von Weichs), koji je, u slučaju Srbije, to pravo prenio na vojnog zapovjednika jugoistočne Evrope (koji je također bio i vojni zapovjednik Srbije), a na komandanta Druge oklopne armije za jugoslavenska područja pod njegovom komandom.[5] Stvarne pregovore, zasnovane na principima koje je obznanio Glavni komandant, i potpisivanje sporazuma obavljali su niži oficiri, uglavnom majori i kapetani. S četničke strane, također, poslije pregovora u Divcima 1941. godine nikada nije Mihailović bio taj koji je pregovarao s Nijemcima, već su to bili njegovi razni viši komandanti ili zamjenici tih komandanata. Nema sumnje da je to bilo smišljeno nastojanje četničke Vrhovne komande: ako Mihailović nije osobno uvučen u pregovore, uvijek su mogli reći (što su kasnije stvarno i. govorili) da on nikada nije odobrio takve sporazume, te da su ih pojedini komandanti zaključili na svoju ruku, pa za to ne treba kriviti Mihailovića. Svejedno se čini da je on sigurno znao za. te sporazume i odobravao ih. Kao što će se uskoro vidjeti, te su ugovore na kraju krajeva sklapali neki glavni Mihailovićevi komandanti i glavni inspektor svih četničkih trupa. Ugovori s Nijemcima bili su dio šire četničke politike, a ticali su se velikih i strateških važnih teritorija, kao i teritorija u neposrednoj blizini Mihailovićevog štaba. A što je najznačajnije, izgleda da u direktivi Glavnog komandanta jugoistočne Evrope od 21. novembra 1943. i u tekstu samih

sporazuma postoji smišljeni napor da se u kolaboraciju ne umiješa, general Mihailović, čak i da ga se razriješi svakog grijeh kolaboracije.

5 Mikrofilm br. T-313, rola 488, snimak 245.

ČETNIČKO-NJEMAČKI SPORAZUMI O KOLABORACIJI U SRBIJI

Formalna osnova svih ovih tzv. sporazuma o primirju (Waffenruhe-Verträge) između predstavnika Vojnog komandanta jugoistočne Evrope i voda raznih četničkih grupa bila je direktiva od 21. novembra 1943. feldmaršalaMaximiliana von Weichsa, Glavnog komandanta jugoistočne Evrope, kojom se određuju principi na kojima takvi ugovori trebaju počivati:

1. Kao rezultat pregovora s vođama četničkih snaga koji su otpočeli prije nekog vremena u tijesnoj suradnji sa specijalnim opunomoćenikom ministarstva vanjskih poslova (Neubacherom) i Glavnim komandantom jugoistočne Evrope, sklopljen je sporazum kojim se preporučuju lokalna primirja i predviđaju zajedničke operacije protiv komunista, a zaključivat će se od slučaja do slučaja.

2. Uvjeti tog sporazuma jesu - a isto vrijedi za svaki eventualni daljnji sporazum - da će četničke snage:

a) obustaviti sve borbene i sabotažne operacije protiv njemačkih snaga, njihovih saveznika i domaćih snaga koje surađuju s njima, kao i protiv Muslimana (jedinica muslimanske milicije),

b) u slučaju združenih operacija protiv komunista staviti se pod njemačku komandu,

c) prekinuti svaku vezu sa silama koje su u ratu s Njemačkom, te izručiti sve oficire za vezu koji su sada kod njih,

d) sudjelovati u zajedničkoj propagandi protiv komunista.

3. Sve (njemačke) oficire treba obavijestiti o slijedećem:

a) Postojeća zabrana suradnje s četničkim snagama ili s pojedinim grupama donesena je zbog jasne odluke vrhovnog četničkog vođe Draže Mihailovića da nastavi borbu protiv Njemačke i njenih saveznika, odluke od koje on dosad *nije* odustao.

b) Izjašnjavanje *pojedinih* četničkih voda da će voditi borbu protiv komunista zajedno s njemačkim oružanim snagama proizišlo je iz ocjene opće situacije na Jugoistoku, prema kojoj

su komunistički gerilci i dokazana ideološka i materijalna pomoć koju im daje SSSR osnovna opasnost i dovelo je do preocjenjivanja četničkih ponuda (za suradnju?).

c) Lojalno ponašanje *pojedinih* četničkih jedinica u posljednje vrijeme *ne može* se generalizirati, jer i danas još četničke bande vrše neke napade i akte sabotaže.

d) Odsad pa na dalje zabranjuje se trupama da s četničkim jedinicama vode bilo kakve pregovore. Neovlaštene akcije u tom smislu mogu dovesti do poremećaja u pregovorima koje su započele najviše političke i vojne vlasti i oštetiti našu politiku na čitavom Jugoistoku.

e) Lokalne četničke vođe koji nude sudjelovanje u zajedničkoj borbi treba povezati s prvom višom instancom Abwehra ili SD (Sicherheitsdiensta).

f) Propagandna kampanja protiv četnika treba da prestane, njeno ponovno aktiviranje zavisit će o razvoju novostvorene situacije.[6]

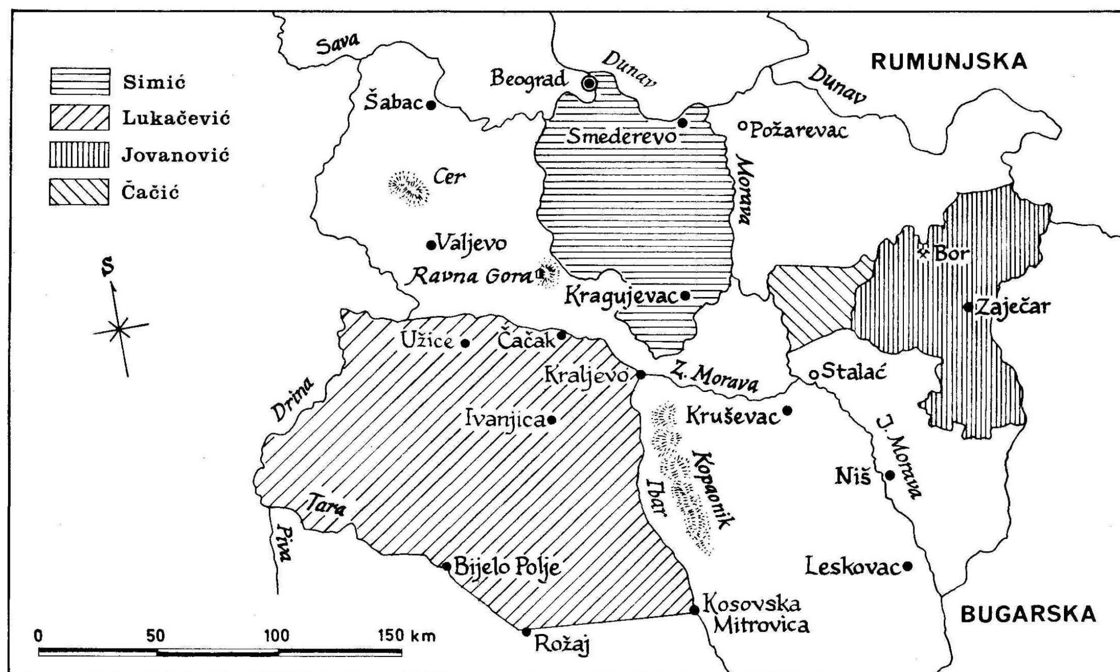
6 Mikrofilm br. T-77, rola 883, snimak 5,631.870-71.

Ovaj dokument je višestruko zanimljiv. On pokazuje da su najviše njemačke političke i vojne vlasti u Srbiji ozbiljno željele uspješnu kolaboraciju s četnicima i da su iz tog razloga zabranjivale lokalnim komandantima sklapanje nagodbi na vlastitu ruku i čak angažiranje u pregovorima.[7] Naglasak na *pojedinim* četničkim jedinicama koje surađuju u borbi protiv komunizma i pozivanje na Mihailovićevu neprekinutu borbu protiv Njemačke formalno lišava samog Mihailovića svakog neposrednog sudjelovanja u sporazumu i svake odgovornosti za četničko-njemačku kolaboraciju. Izgleda da je to bilo namjerno, jer ako bi četničko-njemačka kolaboracija potkopala četnički ugled kod stanovništva općenito, odgovornost bar ne bi pala na glavnog četničkog vođu. Budući da su obje strane nužno trebale jedna drugu, trebalo je činiti međusobne ustupke u interesu postizanja osnovnog cilja - ojačanja fronta protiv prodora snaga NOVJ u Srbiju koji je odskora prijetio sa zapada i s jugozapada. Ali promišljeno nastojanje da se Mihailovića oslobodi krivnje za djelovanje njegovih komandanata moglo bi, nadali su se, sačuvati njegov ugled u narodu i kod zapadnih Saveznika, ako bi oni saznali za sporazume. Četničko vodstvo htjelo je vuka sitog i kozu cijelu, a činilo se da von Weichsova direktiva pokazuje da su u tome uspjeli. I dok su u Srbiji četnici nastavljali voditi dvoličnu politiku, njihov odnos s Nijemcima bio je više izravan nego posredan (preko Nedićevog režima) i prilično intenzivan, a barem nekoliko mjeseci zasnivao se i na formalnim sporazumima.

7 Četnici su poduzeli iste mjere opreza, ovlašćujući samo neke određene osobe, da pregovaraju s Nijemcima i zabranjujući svakom drugom takve korake. Vidi *Dokumenti o izdajstvu Dra^e Mihailovića,* I, 687.

Od sredine novembra pa do kraja decembra 1943. zaključena su četiri kratkoročna ugovora između četnika i Nijemaca. Prvi, zaključen 13. novembra, a potpisan šest dana kasnije (na njega se aludira u von Weichsovojdirektivi) bio je sklopljen između vojnog zapovjednika jugoistočne Evrope i majora Vojislava Lukačevića, načelnika četničkog štaba br. 148.[8] Drugi sporazum od 26. novembra sklopljen je između vojnog zapovjednika jugoistočne Evrope s jedne, te majora Nikole Kalabića i pukovnika Jevrema Simića s druge, četničke strane. Treći, od 14. decembra, bio je između Nijemaca i kapetana Mihaila Čačića, komandanta četničke Ravaničke brigade. U sva tri slučaja potpisnik za Nijemce bio je konjički kapetan Prinz von Wrede, obavještajni oficir vojnog zapovjednika

8 3. novembra 1943. partizani su ugrozili trupe četničkog komandanta koji je držao područje južno od Užica i on se je obratio komandantu 24. bugarske divizije* za pomoć u municiji. Taj zahtjev proslijeđen je Nijemcima koji su odgovorili: sve dok se četnici bore protiv partizana Nijemci ih neće napadati s leda i pribavit će im sanitetski materijal ali ne i municiju, jer misle da je četnici imaju dovoljno. Nijemci su također izjavili da se četnici mogu boriti protiv partizana ispred njemačkih linija, ali da na svaku daljnju pogodbu moraju čekati. Mikrofilm br. T-501, rola 253, snimak 740. Ovdje je jasno implicirano da su se vodili neki razgovori između Nijemaca i četnika, ali da konačna nagodba, još nije bila sklopljena.

Ka rta 6. Područja u Srbiji obuhvaćena četničko-njemačkim sporazumima o primirju

jugoistočne Evrope; s iznimkom Čačića, četničke komandante zastupao je jedan član njihovog štaba (npr. majora Lukačevića kapetan Milorad Mitić, Kalabića i Simića potpukovnik Janko Mijatović). Četvrti sporazum zaključen je od 23-25. decembra između potpukovnika Ljube Jovanovića Patka, komandanta četničkih snaga za istočnu Srbiju i njemačkog

majora Müllera u ime okružne komande (Kreiskommandantur) Zaječar. Svaki je od tih sporazuma ili ugovora imao deset do dvanaest točaka, koje su trebale biti na snazi u periodu od pet do deset tjedana. Svakim sporazumom utanačena je ili se podrazumijevala njegova obnova, ako sam sporazum bude lojalno izvršavan: tako je 17. januara 1944. zaključen novi sporazum između Nijemaca i pukovnika Simića, kojim je obuhvaćeno nekoliko općina više nego ranijim sporazumom s Kalabićem i Simićem (26. novembra), a određena je i njegova valjanost do 31. marta 1944.[9]

9 Za izvode iz Lukačevićevog sporazuma vidi mikrofilm br. T-77, rola 883, snimci 5,632.502-4; za izvode iz Kalabićevog i Simićevog sporazuma snimke 5,632.500-1. Puni tekst Lukačevićevog, jialabićevog i Simićevog, Cačićevog, Jovanovićevog i Simićevog sporazuma, svih pod br.NOKW-1082, nalazi se u U.S. National Archives, *World War II Crimes Records - Record Group 2}8.* Puni tekst Simićevog sporazuma od 17. januara 1944. navodi se također u mikrofilmu br. T-77, rola 883, snimci 5,632.508-10.

Jedan njemački izvještaj poziva se na sporazum koji je već bio sklopljen ili ga je upravo trebalo skopiti s četničkim komandantom Popovićem na području Leskovca u južnoj Srbiji, s valjanošću do 21. februara 1944.[10] Nije pronađen tekst tog sporazuma niti se pomoću dokumentacije mogla potvrditi Neubacherova tvrdnja da je sporazum o primirju zaključen i s potpukovnikom Dragutinom Keserovićem, još jednim istaknutim četničkim komandantom, iako je on, kao što će se vidjeti, intenzivno kolaborirao s Nijemcima tokom ljeta 1944.[11]

10 Mikrofilm br. T-501, rola 256, snimak 101.

11 Vidi Neubacher, str. 166.

S iznimkom kapetana Čačića, četnički komandanti koji su sklapali navedene sporazume bili su među petoricom ili šestoricom najviših Mihailovićevih operativnih komandanata u Srbiji. Iako su Lukačević i Kalabić imali niže činove, obojica su bili glavni komandanti na svojim područjima. Simić je bio inspektor svih četničkih snaga, a Jovanović je bio Mihailovićev najviši komandant u istočnoj Srbiji.[12] Vojnu važnost Lukačevića i Kalabića (i Simića) kao i sporazuma koje su potpisali najbolje pokazuju velika područja pod njihovom komandom, na koja su se odnosile i odredbe sporazuma. Karta 6 pokazuje područje obuhvaćeno sa četiri sporazuma koji su bili na snazi oko 20. januara 1944. Teritorij obuhvaćen Lukačevićevim sporazumom od 19. novembra 1943. imao je slijedeće granične točke: Bajina Bašta, rijeka Drina, rijeka Tara, Bijelo Polje, Rožaj, Kosovska Mitrovica, rijeka Ibar, Kraljevo, Čačak, Užice, Bajina Bašta. Simićevim sporazumom od 17. januara obuhvaćeni su srezovi: Posavina, Vračar, Grocka, Podunavlje, Jasenka, Kosmaj, Mladenovac, Oplenac, Orašac, Kačer, Kragujevac, Gruža, Lepenica, Veliki Orašac i Kolubara, te pet kilometara široki pojas zemlje zapadno od željezničke pruge između Obrenovca i Gornjeg Milanovca. Čačićev sporazum pokrivao je manje područje srezova Paraćin i Ćuprija i južni dio sreza Despotovac ali kroz to područje prolazila je sekcija vitalne željezničke pruge između Beograda i Soluna, a

na samom području bila su četiri rudnika ugljena važna za njemačku ratnu privredu. Jovanovićev sporazum uključivao je srezove Negotin, Salaš, Zaječar, Boljevac, Andrejevac, Knjaževac i južni dio sreza Jabukovac - područja na kojem se nalazi Bor, veliki rudnik bakra, kao i neka druga manje važna rudarska poduzeća.

12 Simić je bio Mihailovićev drug iz klase, ali iako mu je Mihailović dao visoki položaj u svojoj vojnoj organizaciji, nije o njemu mislio dobro i nije mu vjerovao, jer je Simić imao običaj da laže. Vidi *The Trial of Draja Mihailović,* str. 358.

Mnogo se toga može reći o tim sporazumima, a bit će ispravnije reći izravnim navođenjem. Iz tog razloga navest ću kao primjer potpuni tekst jednoga od tih sporazuma; to je Simićev sporazum od 17. januara 1944. Dva motiva koje treba uzeti u obzir opravdavaju ovu potpunu analizu: prvo, važnost njemačko-četničkih sporazuma koji usprkos svojoj kratkotrajnosti pokazuju četničku politiku ne samo prema Nijemcima, nego i prema partizanima i zapadnim Saveznicima; drugo, uporno poricanje generala Mihailovića da je znao za takve ugovore, kao i poricanje četničkih i pročetničkih autora od rata naovamo da su takvi sporazumi uopće postojali ili, ako jesu, poricanje da su bili dio opće četničke političke linije. Ovi pisci dokazuju da su sporazumi sklapani isključivo u svrhu dobivanja municije od Nijemaca, te da su ih zaključivali na svoju ruku samo neki lokalni komandanti i da se ti sporazumi u stvari ne razlikuju od sličnih nagodbi koje su navodno i partizani činili s Nijemcima u toku rata.

Simićev sporazum je bio jedan od posljednjih sklopljenih sporazuma, bio je najobuhvatniji i sa sigurnošću se može pretpostaviti da je bio brižljivo sročen. Njegov tekst glasi kako slijedi:

Zaključuje se slijedeći sporazum o primirju između Vojnog zapovjednika jugoistočne Evrope (Felbera) kao vrhovnog organa okupacionih snaga u Srbiji i kao predstavnika njemačkog Reicha pri srpskoj vladi, s jedne i Inspektora četničkih snaga Draže Mihailovića, pukovnika Jevrema Simića, s druge strane:

1. Svrha sporazuma je zajednička borba protiv komunističkih partizana, u koju će se svrhu sve jedinice četnika Draže Mihailovića koje su pod komandom pukovnika Simića priključiti borbi njemačkih i bugarskih trupa, kao i trupa srpske vlade, protiv komunista.

2. Sporazumom su obuhvaćeni slijedeći srezovi: Posavina, Vračar, Grocka, Podunavlje, Jasenica, Kosmaj, Mladenovac, Oplenac, Orašac, Kačer, Kragujevac, Gruža, Lepenica, Veliki Orašac, Kolubara, te pored toga u zapadnom smjeru teritorij koji se proteže 5 km zapadno od željezničke pruge Obrenovac-Gornji Milano vac.

3. Na području obuhvaćenom primirjem neće se za vrijeme trajanja ovog sporazuma poduzimati hapšenja ili akcije protiv sljedbenika pokreta Draže Mihailovića, osim ako

bi takve mjere postale potrebne zbog počinjanja kažnjivih djela od strane pojedinih sljedbenika Draže Mihailovića.

4. Pukovnik Simić potvrđuje da na području sporazuma i u jedinicama pod njegovom komandom nisu prisutni pripadnici oružanih snaga zemalja koje su u ratu s Njemačkom, ni kao oficiri za vezu ni u bilo kojem drugom svojstvu. Pukovnik Simić na području obuhvaćenom sporazumom preuzima obavezu zabrane (funkcioniranja) svih kanala koji bi mogli neprijatelju pružiti obavještenja o njemačkoj i bugarskoj vojsci, te o vojnim pokretima Nijemaca.

5. Za vrijeme trajanja sporazuma četnici Draže Mihailovića uzdržat će se od svake neprijateljske aktivnosti prema njemačkim, bugarskim i srpskim trupama i policijskim jedinicama, kao i prema njihovim vojnim i civilnim organima. U regrutiranje za trupe srpske vlade četnici se ne smiju miješati niti propagandom. Na isti način četnici će obustaviti sve represalije i prijetnje porodicama onih Srba koji su kao vojnici, službenici, namještenici, radnici, ili u bilo kojem drugom svojstvu u službi srpske vlade ili okupacione vojske.

6. Ako bi se bilo koje jedinice četnika Draže Mihailovića, s kojima sporazum o primirju nije sklopljen, pojavile na području obuhvaćenom sporazumom, pukovnik Simić će te jedinice staviti pod svoju komandu ili će se pobrinuti da one napuste područje. Pukovnik Simić bit će odgovoran za akcije pripadnika takvih jedinica koje bi se mogle ogriješiti o odredbe ovog sporazuma. Oni potčinjeni pukovnika Simića koji odbiju priznati ovaj sporazum bit će uklonjeni s područja obuhvaćenog sporazumom.

7. Na području obuhvaćenom sporazumom četnici Draže Mihailovića posvetit će se isključivo borbi protiv komunističkih partizana i time poduprijeti borbu snaga reda i zakona u Srbiji.

8. Ako bi četnici Draže Mihailovića primili informaciju da se pripadnici njemačkih, bugarskih ili srpskih jedinica ili drugih organa ili pojedine osobe bave komunističkom djelatnošću ili održavaju veze s komunistima, četnici se neće na svoju vlastitu inicijativu miješati i dijeliti pravdu, već će inkriminirajući dokazni materijal, a u slučaju opasnosti i dotične osobe, predati njemačkim vlastima.

9. Jedinice četnika Draže Mihailovića moraju što hitnije prijaviti najbližem organu snaga poretka pojavu, porijeklo, pravac marša itd. bilo koje komunističke jedinice (koja bi ušla) na područje sporazuma, kao i njihovu jačinu i naoružanje.

Jedinice četnika Draže Mihailovića moraju smjesta prihvatiti borbu protiv tih jedinica, ako im snage dostaju. U tu svrhu, a prema potrebi dat će im se municija i sanitetski materijal.

U slučaju da četničke jedinice Draže Mihailovića nisu dovoljne, snage reda i zakona pružit će im pomoć u trupama, a po potrebi i u teškom naoružanju. Ranjeni četnici Draže Mihailovića bit će zbrinuti u njemačkim vojnim bolnicama.

10. Za borbu protiv komunista četnici Draže Mihailovića stavit će bezuvjetno na raspolaganje snagama reda svoju izviđačku i obavještajnu službu.

U svrhu uzajamne razmjene informacija štabu pukovnika Simića bit će dodijeljena grupa za vezu. Nadalje, uputit će se postaje okupacionih vojski i (srpske) vlade na području sporazuma da surađuju u smislu ovog sporazuma s četnicima Draže Mihailovića, te da prenose njihova saopćenja.

11. Uzajamnim dogovorom četnici Draže Mihailovića preuzet će obavezu zaštite saobraćajnih pravaca i transportne opreme protiv napada, pljačke i sabotaže, i ako bi takve akte vršili Angloamerikanci putem operacija na terenu.

Četnici Draže Mihailovića preuzet će naročito obavezu da unutar područja sporazuma aktivnim vojnim operacijama surađuju u osiguranju slijedećih saobraćajnih linija:

a) cesta Ripanj - Topola - Kragujevac - Kraljevo,

b) željeznička pruga Obrenovac - Lajkovac - Gornji Milanovac, uključivo ogranak Lazarevac - Aranđelovac - Mladenovac,

c) željeznička pruga Beograd — Mala Krsna - Velika Plana, s ogrankom do Požarevca,

d) željeznička pruga Beograd - Mladenovac - Lapovo.

Zaustavljanje i inspekcija svih vrsta vlakova (od strane četnika Draže Mihailovića), čak i kad su na stanicama, smatrat će se neopravdanim ometanjem željezničkog saobraćaja i zabranjuje se.

12. Sklapanje ovog sporazuma treba zadržati u tajnosti. Sporazum stupa na snagu neposredno po potpisivanju i vrijedi do 31. marta 1944.[13]

13 Mikrofilm br. T-77, rola 883, snimci 5,632.508-10., http://www.znaci.net/00001/4_14_3_267.htm

Svaki slijedeći sporazum bio je većim dijelom još detaljniji i konkretniji od prethodnih, a upravo navedeni Simićev sporazum krajnje je egzaktan. Specifični uvjeti na raznim područjima igrali su također izvjesnu ulogu pri formulaciji odredbi ovih ugovora. Neki od ranijih sporazuma predviđali su da se područja obuhvaćena njime povjere četničkim komandantima za samostalnu borbu protiv partizana, uglavljujući da će samo u slučaju većih

pothvata njemačke i četničke snage operirati zajedno i pod njemačkom komandom. U nekim od sporazuma izričito se navodi da su sporazumom s njemačke strane obavezane i bugarske trupe, Nedićeve trupe, Srpski dobrovoljački korpus, Ruski zaštitni korpus i Muslimanska legija u Sandžaku. Drugi se naprosto pozivaju na »ostale snage reda i zakona«. Budući da su Nijemci imali neprilika sa srpskom radnom snagom u rudnicima, Čačićev i Jovanovićev sporazum imaju posebne odredbe koje ova dva komandanta obavezuju da vrate na rad u rudnike sve odbjegle radnike čak i ako su se pridružili četničkim redovima, te uopće da čuvaju ove rudnike od sabotaže.

Kako pokazuje Karta 6, područje obuhvaćeno sporazumima (osim koridora u sredini o kojem će biti riječi kasnije) prostiralo se je od beogradskih predgrađa do južnih granica Sandžaka, a uključivalo je također ekonomski strateško područje istočne Srbije.[14] Treba ipak spomenuti da se četničko-njemačka kolaboracija nije u to vrijeme ograničavala na područja obuhvaćena sporazumima, već je aktivno sprovodena i na nekim drugim područjima. Tako se, na primjer, u izvještaju oblasne komande br. 599 (Beograd) za razdoblje od 15. novembra do 15. decembra 1943. kaže: »Red i poredak u području feldkomande Beograd i krajskomande Požarevac nisu poremećeni. U požarevačkom okrugu su četnici odlučili da povedu aktivnu borbu protiv komunista, ma da nije postignut nikakav ugovor koji se odnosi na to. Sporazum okupacione sile sa četnicima, u cilju zajedničke borbe protiv komunista, skoro je bez izuzetka radosno pozdravljen, možda sa neizraženim mislima, da se ovo teško vreme prođe bez odmazde.«[15] Četnici su na požarevačkom području bili pod komandom još jednog važnog oficira, potpukovnika Simeona Ocokoljića (poznatog i kao Siniša Pazarac), a o njegovoj kolaboraciji s Nijemcima izvještavaju i Nedićeve vlasti. Slična situacija postojala je i u okrugu Šabac u sjeverozapadnoj Srbiji, gdje su četnici stupili u akciju protiv poznatih komunista i onih za koje se sumnjalo da su komunisti, a da ih njemačke i srpske kvislinške vlasti nisu u tome ometale.[16]

14 Na kartama kojima su popraćeni dvotjedni izvještaji o situaciji Vojnog komandanta jugoistočne Evrope Operativnom štabu Vrhovne komande, a pokazivale su područja koja su kontrolirale razne gerilske grupe u Srbiji, za područja obuhvaćena sporazumima naznačeno je da ih kontroliraju »četnici pod ugovorom« *(Vertrags-Chetniks).* Vidi npr. mikrofilm br. T-501, rola 267, snimak 232.

15 Dokumenti o izdajstvu Dra^e Mihailovića, 1, 593.

16 Vidi *ibid,* str. 558, 561, 596-99.

Zanimljiv aspekt područja obuhvaćenih sporazumima je i koridor koji je, kako pokazuje Karta 6, širi na zapadu a uži na istoku i koji je razdvajao Simićevo od Lukačevićevog područja. Zemlja neobuhvaćena bilo kakvim ugovorom leži sjeverno od linije Kraljevo-Čačak-Požega i uključuje srezove Ljubić, Takovo (osim nekih dijelova zapadno od željezničke pruge, od sjevera do Gornjeg Milanovca) i veći dio sreza Požega. Na zapadnom dijelu tog područja, na

jednoj od padina planine Suvobor nalazi se Ravna Gora, gdje je general Mihailović imao svoj glavni štab, a također i selo Pranjani (gdje su u aprilu 1944. četnici napravili privremeno uzletište); tu se također nalazi selo Ba, gdje je tokom posljednjeg tjedna u januaru 1944. održan četnički kongres. Unutar toga koridora nalazi se također željeznička pruga i dobre ceste između zapadne i istočne Srbije. Tako je Mihailović sjedio u svom glavnom štabu (krećući se često unutar tog područja) nevezan bilo kakvim odredbama sporazuma s Nijemcima. Ta situacija jedva da je bila slučajna, ali ako je to bila koncesija s njemačke strane, kao što se može pretpostaviti, tada nije bila skupa.

Tekst von Weichsove direktive od 21. novembra sa svojim kurzivom i pažljivim bilježenjem Mihailovićevog nastavljanja s otporom, izgleda da podupire takav zaključak. Četnici i Nijemci imali su valjane razloge za kolaboraciju, ali obostrano su postojala ograničenja: za Nijemce Hitlerovo naređenje da se sporazumi moraju sklapati samo s komandatima kao pojedincima i tako po definiciji za manja područja, te ako se daje pomoć u oružju i snabdijevanju, da operacija mora biti dobro definirana i pod njemačkom sveukupnom komandom; za četnike Mihailovićevo inzistiranje da se njegov položaj u narodu i kod zapadnih Saveznika ne smije kompromitirati otvorenom suradnjom s Nijemcima.[17] U stvari, njemački sporazum sklopljen s Mihailovićem osobno poprimio bi nešto od općenito srpskog ili jugoslavenskog karaktera i u svjetlu Hitlerovih specifikacija bio je u principu nemoguć. Mihailovićeva tobožnja odlučnost da nastavi s borbom protiv Nijemaca u isto vrijeme dok njegovi komandanti zaključuju sporazume o primirju s Nijemcima ne dokazuje ništa. On te komandante sigurno nije pozvao na disciplinsku odgovornost. A što se Nijemaca tiče, obilježiti područja obuhvaćena sporazumom tako da se isključi Ravna Gora značilo je na neki način prednost, iako su Nijemci i prije tih sporazuma vrlo dobro znali za Mihailovićevo boravište.[18] Zaključenjem sporazuma Mihailovićevo područje kretanja smanjeno je, a sa Ravne Gore nije bio u poziciji da ugrozi Nijemce.[19]

17 Nijemci su 21. novembra 1943. uhvatili Mihailovićevu poruku vojvodi Đujiću, njegovom komandantu za sjevernu Dalmaciju, s instrukcijom da surađuje s njemačkim snagama. Za sebe samoga rekao je da »to ne može zbog javnog mišljenja.« Mikrofilm br. T-311, rola 196, snimak 223. Odbijanje da osobno ima bilo kakav posao s neprijateljem bilo je politika od koje je Mihailović odstupio samo u četiri ili pet navrata: na sastanku u Divcima sredinom novembra 1941, na dva sastanka s predstavnikom izaslanika Neubachera, Rudolfom Stärkerom, u jesen 1944 (prvi u zapadnoj Srbiji na kojem je Mihailovića pratio pukovnik Robert H. McDowell, šef američke vojne misije pri njegovu štabu, a drugi u sjeveroistočnoj Bosni) i posljednji sastanak sa Stärkerom na planini Vučjak, početkom aprila 1945. Poznato je da je jedan četnički komandant, potpukovnik Petar Baćović, savjetovao Mihailoviču da se drži u pozadini, kad se radilo o četničkim poslovima s Talijanima. Vidi *The Trial ojDraja Mihailović,* str. 448. Zanimljivo je da i Neubacher u svojoj knjizi, str. 166- 168, također pokušava Mihailovića razriješiti odgovornosti za kolaboraciju.

18 Pukovnik Klamroth iz njemačkog generalštaba je nakon inspekcijskog putovanja po Balkanu u augustu 1943. izvijestio: »Nadzor nad Dražom Mihailovićem je dobar. Njemačke službe brzo saznaju za njegova boravišta koja neprestano mijenja.« Mikrofilm br. T-78, rola 332, snimak 6,289.881.

19 Pastirske kolibe na Ravnoj Gori, smještene na jednoj od padina Suvobora (865 m), lako su dostupne sa svih strana. Da su Nijemci htjeli istjerati Mihailovića iz te njegove baze, nakon što se vratio u Srbiju u junu 1943, ili ga zarobiti, vjerojatno bi to s malo napora mogli i učiniti.

Može se spomenuti i ovo: jedna od pogodbi u svim četničko-njemačkim sporazumima bila je da komandanti na područjima obuhvaćenim sporazumom ne mogu pri svojim štabovima ili pri bilo kojoj svojoj jedinici imati oficire za vezu ili druge oficire koji predstavljaju sile u ratu s Njemačkom (misli se očito na britanske, američke ili ruske oficire). Kod Mihailovića su i dalje, sve do maja 1944, bili britanski i američki oficiri za vezu, a zatim opet američki oficiri od augusta do druge polovine septembra 1944, kada je bio potisnut iz Srbije (i u sjeveroistočnoj Bosni do 1. novembra 1944).

Potpisivanje ovih sporazuma bilo je na više načina korisno četnicima. Sada su bili sigurni od Nijemaca za vrijeme borbe protiv partizana, bila im je zajamčena izvjesna količina municije za vođenje te borbe, (iako mnogo manja nego su se nadali) kao i nužna sanitetska oprema, te liječenje ranjenika u njemačkim vojnim bolnicama. Stekli su prilično veliku slobodu da rade na poboljšanju svojeg vojnog, političkog i obavještajnog sistema i faktičnu slobodu prisilne regrutacije, čak i u nizinskim predjelima.[20] Sporazumi su im do izvjesne mjere olakšali snabdijevanje i skupljanje novčanih priloga od ljudi, a ta je demonstracija snage navela bar neke da pređu s Nedićevske ili s neutralističke pozicije četnicima, povećavajući tako četničke mogućnosti za infiltraciju Nedićevog administrativnog i vojnog aparata. Istovremeno je, naravno, ova direktna kolaboracija mnoge druge ljude odvela na partizansku stranu i četnici su bili vrlo zainteresirani da sporazumi ostanu tajna bojeći se kompromitacije. Sporadični ispadi nekih četničkih jedinica protiv Nijemaca čak i nakon potpisivanja sporazuma mogli su možda biti pokušaj da se spriječi negativna reakcija u javnosti, a i raskid Simićevog sporazuma sredinom februara 1944. može se također pripisati tome. I zaista: britanski oficir za vezu, major H. B. Dugmore, koji je kod partizana u istočnoj Srbiji boravio od početka novembra 1943. do sredine juna 1944, izvijestio je svoje pretpostavljene da se je u to vrijeme broj partizana u Srbiji popeo od oko 1.700 na preko 13.000 ljudi.[21]

20 Vidi izvještaj vojnog zapovjednika jugoistočne Evrope glavnom komandantu jugoistočne Evrope od 23. decembra 1943. Mikrofilm br. T-501, rola 253, snimci 1.020-21.

21 Prema saopćenju iz pouzdanog britanskog izvora.

Nakon potpisivanja sporazuma porasla je po svoj Srbiji četnička aktivnost protiv partizana. Obilje dokaza o tome može se naći u periodičkim izvještajima njemačkih komandi, te sreskih i okružnih predstojnika Nedićeve administracije.[22] Sredinom decembra 1943. Mihailović se je pozivom obratio svim tjelesno sposobnim Srbima da uđu u njegovu vojsku za odlučni boj protiv partizana, a u dijelovima Sandžaka je SS-ovski komandant Muslimanske legije Karl von Krempler dao izvjesiti oglase s izjavom da je Lukačevićevim četnicima dopušteno da mobiliziraju »nacionalne snage« među srpskim stanovništvom ovog područja.[23] Major Lukačević je u borbi protiv partizana u tim dijelovima Sandžaka pokazivao takvu gorljivost da ga je 22. decembra pukovnik Remold, komandant Remoldove grupe, pohvalio specijalnom naredbom, a dopušteno mu je i da zadrži nešto od oružja koje je zarobio.[24]

22 Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića, I, 513, 591, 596-598, 605 i *passim.*

23 Izvještaj Abwehrove jedinice 381 od 20. decembra 1943. u mikrofilmu br. T-313, rola 488, snimak 249. Za Kremplerove oglase vidi *ibid,* snimak 350.

24 Ibid, snimci 230-232. Ova dnevna zapovijest razljutila je komandu Druge oklopne armije, a 5. SS brdski armijski korpus pod kojim je djelovala Remoldova grupa dobio je naređenje da obavijesti svoje niže komande kako su takve akcije - misleći na službene pohvale četnicima - nepoželjne i ne smiju se više ponoviti bez prethodne dozvole štabova divizija.

Kako bi se osigurala bolja ukupna suradnja Nijemaca i kolaborirajućih četničkih snaga i posebno da bi se efikasnije pružila pomoć u oružju i municiji pri raznim operacijama, dodijeljeni su specijalni oficiri za vezu onim četničkim jedinicama koje su imale formalni sporazum ili su neformalno kolaborirale s Nijemcima. Ti su oficiri za vezu također davali savjete o taktičkim problemima prilikom raznih operacija. Medu Nijemcima koji su obavljali tu dužnost jedan od najpoznatijih bio je poručnik Heusz; on je bio oficir za vezu kod majora Lukačevića do 22. decembra 1943, a kasnije i kod potpukovnika Đurišića.[25] Zatim je tu bio major Weyel koji je održavao vezu s kapetanom Neškom Nedićem, načelnikom štaba četničkog komandanta Srbije generala Miroslava J. Trifunovića. Weyel je također direktno zapovjedao četnicima koji su bili pridodani njegovoj grupi jedinica.[26] Čak je i Keserović na svom suđenju priznao da je Weyel došao u južnu Srbiju ljeti 1944. kao predstavnik njemačke komande u Srbiji i da je koordinirao operacije Račićevih, Kalabićevih i Keserovićevih četničkih jedinica s onima njemačkih, srpskih kvislinških i bugarskih jedinica protiv partizana.[27]

25 Ibid, snimci 171, 225.

26 Vidi npr. dnevne izvještaje vojnog zapovjednika jugoistočne Evrope glavnom zapovjedniku jugoistočne Evrope za maj 1944, mikrofilm br. T-501, rola 256, snimci 669-699 i *KTBjOKWjWFSt,* sv. IV, dio 1 (1944), str. 710.

27 *Suđenje članovima rukovodstva organizacije Draže Mihailovića,* str. 215.

U objavljenoj korespondenciji između Mihailovića i jugoslavenske izbjegličke vlade četničko-njemački sporazumi nisu nikada bili spomenuti. Ne iznenađuje da nikakva informacija o tim sporazumima nije došla do izbjegličke vlade kanalima koji su bili pod britanskom kontrolom, ali nema niti tragova da je u tome saopćeno bilo kojim drugim kanalima. Zamislivo je da je izbjeglička vlada o njima mogla saznati od majora Lukačevića osobno kad je s pukovnikom Baileyem otišao iz Jugoslavije u februaru 1944. i posjetio jugoslavenske i britanske funkcionare i u Kairu i u Londonu. Ali ako je ikad i rekao štogod predsjedniku vlade Puriću ili nekon drugom funkcionaru izbjegličke vlade, te činjenice, koliko je poznato, nisu objavljene. Treba stoga dopustiti da je moguće, čak i vjerojatno, da ni najgorljivije pročetnički raspoloženi članovi vlade u izbjeglištvu zajedno s Purićem, nisu uopće znali da postoje takvi sporazumi, bar ne dok su vršili funkcije u vladi, te da su bili iskreni kad su ih u to vrijeme poricali. Znali su toliko koliko bi im Mihailović saopćio: naime, da između četnika i neprijatelja nema kolaboracije.[28] Britanska vlada je, naravno, od decembra 1942. pa nadalje saopćavala izbjegličkoj vladi izvjesnu količinu svojih informacija o četničkoj kolaboraciji.

28 Nisam smatrao za potrebno da stupim u dodir s bivšim predsjednikom vlade Punčem ili da se posebno raspitujem da li je on znao bilo što o postojanju četničko-njemačkih sporazuma na prelazu 1943. u 1944; siguran sam da bi on rekao da nije, budući da je i svojim službenim i privatnim stavom uvijek podržavao generala Mihailovića, koji je tvrdio da nije bilo takvih sporazuma.

Međutim, pitanje od važnosti jeste: da li su Britanci znali da ti sporazumi postoje? Budući da nikakvi britanski obavještajni izvještaji iz Jugoslavije nisu objavljeni, osim izvadaka u raznim autobiografskim djelima kao što su Churchillova, Edenova, Macleanova i Deakinova, sve do nedavna nismo imali službene potvrde o tome jesu li Britanci načuli za te sporazume, a ako jesu, kada i kako.[29] Ali u dosad objavljenim materijalima, kao i u nedavno otvorenim dokumentima Foreign Officea koji se bave jugoslavenskim poslovima i nizom britanskih inicijativa i poteza, ima indicija koje ukazuju na to da su Britanci u najmanju ruku veoma sumnjali na to da se takvi sporazumi zaključuju, te da su i te kako mogli dobiti točna obavještenja o njima nekoliko dana nakon potpisivanja.[30] Dvije stvari osobito podupiru ovu slutnju. Prvo, Lukačevićev sporazum s Nijemcima potpisan je 19. novembra, a Kalabićev i Simićev sporazum 27. novembra; a već 29. novembra su britanske vojne vlasti na Srednjem istoku pitale svoju grupu oficira za vezu u sjeveroistočnoj Srbiji koju je predvodio potpukovnik Jasper Rootham (a vjerojatno i oficire za vezu na drugim područjima) da li bi »mogli procijeniti reakciju lokalnih komandanata ako bi Mihailović bio smijenjen i zatim,

znaju li da li je neki od četničkih komandanata primio od Mihailovića naređenje da kolaborira s Osovinom.« Rootham je kasnije pisao da nikad nije ni pomislio na Mihailovićevu kolaboraciju s Osovinom ili na njegovo uklanjanje, iako je znao da Britanci nisu bili zadovoljni s Mihailovićem i da se mnogi od Mihailovićevih pristaša nisu slagali s njegovom politikom, te da je zbog toga ova poruka došla kao »silno zaprepaštenje«.[31]

29
U ranije citiranoj britanskoj brošuri *The Cetniks* (septembar 1944) koja sadrži skraćenu verzij u Kalabićevog i Simićevog sporazuma s Nijemcima, izričito se tvrdi (str. 19) da je jedan britanski obavještajni oficir izvijestio o tome u junu 1944. Tu se, naravno, može raditi o slučaju kad se pomiču datumi i druge pojedinosti kako bi se zaštitio dotični obavještajac.

30 Iz danas pristupačnih izvještaja SOE oficira kod Mihailovića izgleda jasno da oni nisu imali dokumentirane dokaze o četničkoj kolaboraciji s Nijemcima. Ali Britanci su te dokaze mogli pribaviti od drugih svojih agenata u Jugoslaviji ili na Balkanu, ili iz drugih izvora. Nakon što je ova knjiga već bila otisnuta na korekturnim arcima autor je, ljubaznošću profesorice Phillis Autv, vidio niz referata predanih za simpozij koji su ona i profesor Richard Clogg organizirali od 6-8. jula 1973. u Cumberland Lodge, Windsor Great Park, Engleska, pod naslovom: *British Policy TowardsResistence in Yugoslavia and Greece in the Second World W ar* (Britanska politika prema pokretu otpora u Jugoslaviji i Grčkoj u drugom svjetskom ratu), a u referatima se kaže da su Britanci provalili njemačku šifru i da su iz uhvaćenih radio prijenosa znali i što se zbiva između Nijemaca i četnika. Izvor tih informacija smatrao se toliko važnim da su zbog čuvanja tajne uhvaćena saopćenja kružila samo među strogo odabranom grupom ljudi. Britanci također nisu direktno reagirali na informacije iz tih poruka kako ne bi pobudili njemačku sumnju.

31 Rootham, str.171.

Druga je indikativna okolnost, da je 16. decembra general Wilson preko brigadnog generala Armstronga izdao Mihailoviću pismeno naređenje da četnici bace u zrak željeznički most na Moravi, južno od željezničkog čvorišta Stalać na glavnoj pruzi Beograd-Atena, a također i željeznički most na Ibru, između Kraljeva i Kosovske Mitrovice, na sporednoj pruzi koja povezuje Beograd i Skoplje (a time i Atenu), te da ove akcije izvrše do 29. decembra.[32] Potpukovnik Rootham također je 9. decembra dobio naređenje sa Srednjeg istoka da izvrši sabotažu na glavnoj željezničkoj pruzi u blizini svog operativnog područja.[33] Koliko je poznato, nije bilo nikakvog njemačko-četničkog sporazuma koji bi obuhvaćao područje na Moravi južno od Stalaća, ali zapadna obala Ibra ležala je unutar područja obuhvaćenog Lukačevićevim sporazumom. Tim sporazumom nije bilo konkretizirano (kao Simićevim sporazumom od 17. januara 1944. u točki 11) da su četnici obavezni čuvati željezničke pruge od sabotaže upravo one vrste koju je general Wilson naredio Mihailoviću, ali to se možda smatralo samo po sebi jasnim i četnici

su bili spremni to poštivati. Mihailović je najprije odgovorio generalu Armstrongu da ne mogu baciti u zrak ni jedan most jer nemaju opreme, jer postoji opasnost od njemačkih represalija, jer nemaju vojnog materijala da zaštite civilno stanovništvo od takvih represalija, i tako dalje. Na kraju je Mihailović natuknuo da će izdati naredbu za dizanje mostova u zrak, a izgleda da je to i uradio, ali ta zapovijed nikad nije bila izvršena.[34]

32 Za djelomični tekst Wilsonove naredbe kojom se konkretiziraju ciljevi sabotaže vidi Mihailovićevu korespondenciju s izbjegličkom vladom u Jovan Đonović, »Veze sa generalom Mihailovićem sa Srednjeg Istoka«, str. 19. Mihailovićeve reakcije na tu naredbu koju je saopćio izbjegličkoj vladi nalaze se u *ibid,* str. 19-22.

33 Rootham, str. 175. ,

34 Mnogo godina kasnije, 23. jula 1961, brigadni general Armstrong je na poziv srpske emigrantske grupe »Oslobođenje« održao govor u srpskoj crkvi u Londonu i rekao da su on i Mihailović zaista poslali neke oficire na Moravu da unište most, ali da komandant lokalnog četničkog korpusa Radomir Cvetić nije dopustio da se izvrši akcija, jer su njegovo područje ugrožavali partizani. Govor citira Vukčević »Od Teherana do Šubašićevog ustoličenja«, str. 45-46. Cvetić je možda radio na svoju ruku, ali nije isključeno da je slušao druge Mihailovićeve naredbe, kako bi zaštitio četnike pred Nijemcima, a i Mihailovića pred Britancima.

Treća indikacija da su Britanci znali o tim sporazumima i da su zbog njih bili vrlo nezadovoljni bila je naredba datirana 13. decembra kojom se Roothamu daje diskreciono pravo da povede svoju grupu do najbližih partizanskih jedinica koje su, prema informaciji dobivenoj istim telegramom, bile udaljene od oko 120 km do oko 233 km. Rootham i njegovi drugovi ipak se nisu prebacili partizanima, već su prije krenuli prema Ravnoj Gori gdje je glavna britanska misija dovršavala svoj posao i otkuda je nekih pet mjeseci kasnije bila evakuirana u Italiju.[35]

35 Rootham, str. 176-177.

Treba ipak jasno reći da nisu svi četnici, ma koliko jako antipartizanski nastrojeni, bili voljni pokoriti se sporazumima o kolaboraciji. Simićev sporazum (točka 6) jasno je predvidio tu nesklonost određujući da su komandanti područja obuhvaćenih sporazumom dužni četnike koji neće surađivati protjerati s područja. Dok je još bio oficir za vezu kod Lukačevića, poručnik Heusz je 1. decembra 1943. izvijestio o tome da je među Lukačevićevim ljudima bilo negodovanja zbog sporazuma koji je on sklopio s Nijemcima.[36] Sami četnici bili su potpuno svjesni negativnog efekta koji će na njihov ugled kod stanovništva vjerojatno imati ovi sporazumi. Ali kolaboraciju se nije moglo sakriti, a rezultat je bilo neizbježno osipanje morala u četničkim redovima. Drugim riječima, dvolična politika koja se priklonila prema tješnjoj kolaboraciji s Nijemcima bila je za četnike očigledno opasna.

36 Mikrofilm br. T-313, rola 488, snimak 524.

Pod tim okolnostima sporazumi o primirju nisu uspjeli zadovoljiti ni jednu stranu. Neke su četničke jedinice još uvijek vršile sporadične napade i sabotaže protiv kvislinških trupa, a čak i Nijemaca; neke odredbe jednostavno nisu uzimali u obzir i općenito su se sporazumima služili kao prikladnim pokrićem za jačanje svoje organizacije i za infiltriranje u Nedićevu administraciju. Čak su se i hvalili da su sporazumi izraz njemačke slobosti.[37] Taj stav je posebno bio vidljiv na kongresu održanom u selu Ba krajem januara 1944 (o kojem će se raspravljati u Glavi 11), koji se ne bi mogao održati osim uz prešutan njemački pristanak, a koji je nekom ironijom pružio priliku za izljev antinjemačkog osjećaja. Nijemci su reagirali naređenjem da se neki od četničkih vođa (uključujući i Čačića) koji se ne pridržavaju sporazuma imaju opet smatrati neprijateljem kojeg treba zarobiti i čije odrede treba uništiti.[38] Na sastanku Glavnog komandanta jugoistočne Evrope von Weichsa i poslanika Neubachera, održanom 1. februara, ustanovljeno je da većina četničkih vođa ne sprovodi u život uvjete sporazuma, te da zbog toga ne samo da sporazume ne treba obnavljati, već da na četnike treba opet izvršiti vojni pritisak.[39] General Felber je u svojoj okružnici od 2. februara, kao i u pismu generalu Meyszneru od 11. februara, nešto općenitijim rječnikom iskreno priznao kako sporazumi o primirju nisu ispunili svoju svrhu da osiguraju kolaboraciju četnika protiv partizana. On je zapovijedio njemačkim trupama i srpskim kvislinškim trupama da odlučno postupe protiv četnika kad god ovi budu djelovali protiv Nijemaca ili kvislinških snaga i vlasti. Pokušaje četničkih vođa da sklope nove sporazume treba odbijati zbog brojnih prekršaja ranijih sporazuma.[40] A kad je pukovnik Simić 11. februara opozvao svoj sporazum, ali s uvjetom da kasnije može povući opoziv, Nijemci su taj opoziv prihvatili kao konačan. Razlog koji su četnici naveli za povlačenje ovog ugovora bio je taj, da Nijemci ne provode sporazum s obzirom na Srpski dobrovoljački korpus; konkretno, bilo je nekih teškoća s vlakom koji je prevozio ranjenike dobrovoljačkog korpusa, pa je u borbi koja se razvila bilo dvadeset pet ubijenih i dvadeset dva zarobljena četnika, bez gubitka na strani dobrovoljačkog korpusa.[41] U izvještaju za period od 15. januara do 15. februara Oblasne komande 599 (Beograd) također se, i to vrlo značajno kaže da je jedan od razloga za opoziv Simićevog sporazuma taj što stanovništvo osuđuje četnike zbog kolaboracije s okupacionom silom.[42] Konačni ishod ovog neslaganja bila je jedna naredba od 23. februara 1944. Glavnog komandanta jugoistočne Evrope:

37 Mikrofilm br. T-501, rola 256, snimak 39; mikrofilm br. T-311, rola 286, snimci 185-187.

38 Vidi naredbu vojnog zapovjednika jugoistočne Evrope od 2. februara 1944, mikrofilm br. T-311, rola !86, snimak 24.

39 Mikrofilm br. T-501, rola 256, snimak 3.

40 Ibid, snimci 26, 54

41 Ibid, snimci 7, 55.

42 Dokumenti o izdajstvu Draže Mihaitovića, I, 594.

Ponovo se naglašava da se na osnovi dosadašnjeg iskustva zabranjuje svako daljnje zaključivanje sporazuma s vođama potčinjenim Draži Mihailoviću. Na snazi ostaje samo sporazum s Lukačevićem u jugozapadnoj Srbiji. Glavni komandant za jugoistočnu Evropu zadržava pravo da okonča i taj sporazum, ako četnički vode na tom području ne bi ispunjavali svoje obaveze. Četnički zahtjevi za municijom moraju biti pažljivo ispitani prije nego budu podneseni Glavnom komandantu. U slučaju sumnje uvijek treba pretpostaviti da su zahtjevi preveliki u usporedbi sa ciljem da se popunjavaju zalihe municije Draže Mihailovića.[43]

Posljednje dvije rečenice su u najmanju ruku dvosmislene, ali čini se kao da naznačuju da su neki sporazumi još uvijek funkcionirali. Štoviše, kako su to pokazali kasniji događaji, četnički zahtjevi za municijom su i bez formalnih sporazuma bili prihvaćani i udovoljavano im je nakon dužeg ispitivanja njihove opravdanosti i predviđene namjene.

Nisu samo narušavanja odredbi takvih ugovora sa četničke strane djelovala protiv njihovog formalnog produžavanja. I Nedić i Ljotić bili su protiv sporazuma koji su težili tome da ih kao njemačke lutke odgurnu u stranu za volju četnika. General Meyszner bio je očito protiv njih od početka. U februaru je otpočeo s pravom kampanjom protiv njih, nastojeći uvjeriti vojne komandante da objave kako je Njemačka »u ratnom stanju« s četnicima. On se je vrlo protivio daljnjem naoružavanju Đurišića i Lukačevića, ne naprosto zato što su oni bili (nepouzdani) četnici i Srbi, već zato što su prekršili svoj sporazum s Nijemcima i što je muslimansko pučanstvo u Albaniji, na Kosovu i u Sandžaku izrazilo zabrinutost zbog njemačkog ojačavanja četnika; Hrvati su, rekao je, također vrlo zabrinuti zbog jačanja četnika.[44] U isto vrijeme je (22. februara) general Asen Nikolov, komandant bugarskog 1. okupacionog korpusa, također pokazao svoje protivljenje svakom sporazumu s četnicima.[45]

43 Mikrofilm br. T-501, rola 256, snimak 97.

44 Ibid, snimci 18, 128, 144 i mikrofilm br. T-311, rola 286, snimak 185.

45 Mikrofilm br. T-501, rola 256, snimak 16.

U međuvremenu je primarni razlog četničko-njemačke kolaboracije — partizanska opasnost za Srbiju — dobivao na važnosti. Vojne pripreme NOVJ na zapadnim prilazima Srbiji, kao i ustrajno napredovanje sovjetskih armija s istoka, jasno su nagovještavali da će glavno područje partizanskih operacija u drugoj polovini 1944. biti Srbija. Zbog toga je za četnike suradnja s Nijemcima, ili bar njemačko oružje i municija, postajalo sve bitnije pitanje. U maju im je povlačenje vođe britanske misije, brigadnog generala Armstronga i svih drugih

britanskih oficira za vezu, oduzelo svaku nadu da bi od Britanaca dobili još oružja i opreme. Mihailović se je još uvijek pouzdavao da će zapadni Saveznici na kraju doći i spasiti ga, ali shvatio je da za bitku s partizanima koja se približavala ne može od njih očekivati nikakvu pomoć. Problem je stoga bio izdržati, čvrsto se držati nekog teritorija i spriječiti da partizani ne savladaju četnike u Srbiji. Da bi se to postiglo bilo je neizbježno nastaviti kolaboraciju s Nijemcima.

NEFORMALNA KOLABORACIJA U SRBIJI

Usprkos nekim primjedbama Nijemci su, kao što smo vidjeli, nakon prekida većine sporazuma s četnicima živo željeli sačuvati sporazum s Lukačevićem, koji je imao kontrolu nad vitalnim područjem Sandžaka i jugozapadne Srbije i mogao je biti od velike koristi ako pomogne spriječiti prodiranje partizana u Srbiju. Iz zapisnika sastanka između generala Felbera i Meisznera, održanog 24. februara 1944, je sporazum s Lukačevićem tog datuma još uvijek bio na snazi,[46] ali ubrzo poslije toga Nijemci su izgubili kontakt s Lukačevićem. Dnevni red sastanka od 4. marta između Feldbera i poslanika Neubachera uključivao je pitanje: »Gdje se sada skriva Lukačević?«[47] Lukačević je u stvari već bio izvan zemlje - na putu preko Italije i Kaira u London, gdje je na vjenčanju kralja Petra trebao zastupati Mihailovića.[48] Do 4. marta Nijemci su uhapsili i htjeli sprovesti u Beograd načelnika Lukačevićevog štaba, majora Rudolfa Perhineka, zbog napada koje su na njemačke trupe izvršili njegovi četnici.[49]

46 Ibid, snimak 128.

47 Ibid, snimak 218.

48 Lukačevića su u Londonu primili kralj George VI i visoki britanski funkcionari, medu njima i ministar vanjskih poslova Eden. Ali Lukačevićeva nastojanja da pridobije podršku za Mihailovića nisu uzeta u obzir. On se je u Jugoslaviju vratio krajem maja, upravo u vrijeme kad je voda britanske vojne misije, brigadni general Armstrong, odlazio iz Mihailovićevog štaba. Vidi članak od T. Z. »Vojislav Lukačević«, str. 97-100.

49 Mikrofilm br. T-501, rola 256, snimak 218. Perhinek, Slovenac, bio je jedini na visokom položaju medu četnicima u Srbiji, a da nije bio Srbin.

Izlazi da je početkom marta 1944. jedini formalni sporazum na snazi između Nijemaca i četnika bio onaj sklopljen s potpukovnikom Đurišićem koji je zapovijedao Crnogorskim dobrovoljačkim korpusom, jedinicom koju su formirali Nijemci i Nedić još prošle jeseni, s ciljem da se bori protiv partizana u Crnoj Gori, ali koja je vjernost dugovala i Mihailoviću.

S dokidanjem četničko-njemačkih sporazuma o primirju, krajem februara 1944, četnici su formalno opet postali neprijatelj okupacionih snaga. Izvještaj Vojnog komandanta za jugoistočnu Evropu za razdoblje od 22. januara do 20. februara bilježi da »Osim pojedinih

slučajeva, do sad nije bilo nikakvih (četničkih) napada i značajnijih sabotaža.«[50] Ponovljene izjave, te nastavljene akcije i četnika i Nijemaca u Srbiji ipak pokazuju da su obje strane bile dvolične s obzirom na kolaboraciju ili njeno izostajanje: jedina stvar koja ih je povezivala i primoravala na suradnju bila je sve veća opasnost od partizana. Između marta i kraja augusta 1944. ta je podvojenost bila očita: prevladavala je izvjesna suradnja bez formalnih sporazuma, ali su Nijemci pridržali pravo da upotrijebe silu kad god su četnici istupili protiv njih ili protiv Bugara i srpskih kvislinških snaga ili vlasti. Ta sila nije tokom 1944. češće primjenjivana u praksi, ali vrijedno je zabilježiti nekoliko slučajeva njene primjene. Najveći i najpoznatiji je operacija *Treibjagd,* koja je otpočela sredinom februara protiv Kalabićevih četničkih odreda u srednjoj i južnom dijelu srednje Srbije. Bila je to zajednička akcija njemačkih, bugarskih i srpskih kvislinških snaga, pod komandom pukovnika Diesenera, inače komandanta štaba br. 5 sekcije za osiguranje željezničkih pruga. Operacija je završena do 5. marta, a u njoj su četnici imali 81 mrtvog, mnogo ranjenih i 913 zarobljenih, uključujući mnogo oficira.[51] Manje akcije bile su češće. Njemački dnevni izvještaj za 31. marta spominje jednu akciju protiv beogradske organizacije Draže Mihailovića, u kojoj su uhapšena tri komandanta korpusa, dva komandanta brigade i još neki četnički oficiri.[52] Dnevni izvještaj za 25. aprila bilježi da je jedna operacija protiv četnika u blizini Ljiga opozvana, jer nije imala nikakvog uspjeha.[53] U istom izvještaju navode se također gubici koje su partizanima i četnicima nanijeli Nijemci od 16. marta do 15. aprila: četnici 182. mrtva, 127 zarobljenih; komunisti 1.586 mrtvih, 94 zarobljena, 40 talaca strijeljano, 200 uhapšenih u Beogradu. Ali četnički su komandanti izgleda još uvijek nastojali sklopiti nove sporazume, jer je na sastanku glavnog komandanta jugoistočne Evrope sa zamjenikom poslanika Neubachera, održanom 28. marta, glavni komandant izjavio da je »opća linija politike prema Mihailoviću da s njim treba nastaviti igru, ali bez ikakvih obećanja. Treba izjavljivati da nas njegove ponude ne zanimaju.»[54]

50 Ibid, snimak 106.

51 Ibid, snimci 57, 224.

52 Ibid, snimak 380.

53 Ibid, snimak 590.

54 Ibid, snimak 360.

Najozbiljniju opasnost u to vrijeme predstavljao je prodor dvije partizanske divizije, 2. i 5., u jačini od oko pet tisuća boraca, u jugozapadnu Srbiju iz Sandžaka i Bosne. Cilj ovih divizija bio je da pređu preko Ibra i Kopaonika i da se spoje sa najjačim i najaktivnijim jedinicama NOVJ u Srbiji koje su djelovale na području planine Jastrebac, te u Topličkoj i Jablaničkoj dolini u južnoj Srbiji i da tako pojačaju partizansku aktivnost u Srbiji i pripreme teren za ulazak ostalih partizanskih snaga iz Bosne i Sandžaka.[55] Ta opasnost izazvala je

neposrednu i intenzivnu kolaboraciju između Nijemaca, Bugara, srpskih kvislinških snaga i četnika. Referirajući o novoj situaciji u Srbiji, u svom izvještaju od 22. aprila, general Felber je o suradnji zabilježio: »Javljeno je da je sam Draža Mihailović u jednom govoru tražio lojalnu suradnju s okupacionim snagama kako bi otklonio komunističku opasnost u Srbiji. Vidljiv znak ovog novog razvoja je činjenica da se u južnoj Srbiji Nijemci, srpski dobrovoljački korpus i četnici bore rame uz rame.« Ali u istom izvještaju Felber također kaže: »Pokret Draže Mihailovića je podvojen. Dok se jedan dio aktivno bori s Nijemcima protiv komunista - a da time nikako ne prestaje biti rezerviran prema svim okupatorima - manje grupice Draže Mihailovića u srednjoj i istočnoj Srbiji nastavljaju kao i ranije činiti štetu.«[56] Mnogi drugi izvještaji iz tog perioda pozivaju se na četničko-njemačku kolaboraciju protiv partizana. Na primjer, u dnevnom izvještaju vojnog zapovjednika jugoistočne Evrope od 8. aprila, koji se bavi operacijom *Kammerjäger* povedenom protiv divizija NOVJ koje su prodrle u Srbiju, izjavljuje se da su četničke odrede kapetana Rakovića, istaknutog četničkog komandanta, partizani vrlo teško porazili.[57] Deset dana kasnije (18. aprila), načelnik štaba Srpskog dobrovoljačkog korpusa, potpukovnik Radoslav Tatalović, izvijestio je generala Felbera da je »saradnja sa Cvetićevom grupom (Cvetić je bio važan četnički komandant na jugu srednje Srbije) vrlo dobra.«[58] A u naredbi generala Felbera od 28. aprila, o završnim fazama operacija protiv 2. i 5. divizije NOVJ blizu Požege u jugozapadnoj Srbiji, spominje se i četničko sudjelovanje u operacijama s njemačkim i bugarskim snagama.[59] Još je zanimljivija informacija u dnevnom izvještaju za 1. maj generala Felbera, u kojem se kaže da je oko tisuću četnika uključeno u jednu njemačku jedinicu koju vodi major Weyel, koji je u to vrijeme s četničkim kapetanom Neškom Nedićem tijesno surađivao u koordiniranju njemačko-četničkih operacija protiv partizana. U istom izvještaju izjavljuje se da na pravcu Požega -Kosjerić-Ražana-Povlen ima oko pet tisuća četnika, te da su kod njihovih raznih jedinica već postavljeni njemački oficiri za vezu. Izvještaj nastavlja: »Draža Mihailović koji je preuzeo svu komandu nad ovim četničkim snagama uspostavit će radio-vezu s njemačkom komandom.«[60] (Ne mogu ipak dati nikakvu potvrdu toj slutnji da je Mihailović održavao direktnu radio-vezu s Nijemcima, a uzimajući u obzir njegov način ponašanja u cijelom ratu, malo je vjerojatno da jest).

55 Oslobodilački rat, II, 227-235.

56 Mikrofilm, br. T-501, rola 256, snimci 549, 552.

57 Ibid, snimak 450.

58 Ibid, snimak 502.

59 Ibid, snimak 622. Da su britanski oficiri za vezu s četnicima znali za tu njemačko-četničku kolaboraciju u jugozapadnoj Srbiji jasno se vidi u *The Četnih,* str. 22-23. Vidi također *The Trial of Draja Mihailović,* str. 188, gdje Mihailović priznaje da za ono što su četnici radili s Nijemcima u to vrijeme *»sadejstvo* može da se kaže, saradnja ne.«

60 Mikrofilm br. T-501, rola 256, snimci 669-670. Na svom suđenju Mihailović je priznao da je preko majora Lalatovića rukovodio operacijama četničkih snaga protiv dvije divizije NOVJ koje su prodrle u Srbiju. *The Trial oj Draja Mihailović, str. 224.*

Na sastanku održanom 26. aprila u Čačku, između šefa SD (Sicherheitsdiensta) Biermanna i kapetana Predraga Rakovića, komandanta drugog četničkog korpusa i jednog od glavnih četničkih ljudi za vezu s Nedićem i Nijemcima, Raković je napomenuo da je general Mihailović povukao njegova ovlaštenja da obavlja poslove s Nijemcima po naređenju i u ime Draže Mihailovića i da zbog toga na ovom sastanku ne sudjeluje kao njegov predstavnik.[61] Zaključak je očigledan: Mihailović je bio sasvim upoznat sa sporazumima i kontaktima i davao je za njih ovlaštenja, a Raković je usprkos tome što su mu ovlaštenja bila povučena, održavao kontakte i obavljao poslove s Nijemcima.

61 Mikrofilm br. T-311, rola 286, snimak. 314.

Kao i u periodu sporazuma o primirju, tako su i sada u periodu neformalne kolaboracije obje strane očito nastojale da stvari ostanu u tajnosti. Na bojištu je tajnost, naravno, jedva bila moguća, ali bilo je mnogo razloga da se ta tajnost sačuva na drugim mjestima. Kad su u maju beogradske novine na njemačkom jeziku *Donau-Zeitung* objavile članak u kojem se kaže da se četnici bore pod njemačkom komandom, četnici su imali nekih političkih teškoća.[62] Ali četničko--njemačka kolaboracija je nastavljena. General Felber rekao je 13. maja glavnom komandantu jugoistočne Evrope von Weichsu da ga četnici (misleći neke četničke vođe) uvjeravaju da su odustali od svake akcije protiv Nijemaca, te da žele sudjelovati u borbi protiv komunista sve do konačne pobjede. Te četnike, rekao je, vode kapetan Neško Nedić i major njemačke vojske Weyel. On je također podvukao da je krajnje teško naći pravi postupak s Mihailovićem i četnicima, ali da je naredio da se s njima kad god se bore na njemačkoj strani protiv komunista postupi »odgovarajuće« (to vjerojatno znači prijateljski), te da im se treba oštro suprotstaviti oružjem kad god svoje oružje okrenu protiv Nijemaca.[63] Tri dana kasnije (16. maja) uslijedila je direktiva generala Felbera, u kojoj se detaljno zacrtava pravilno ponašanje njemačkih vlasti i trupa prema četnicima koji su bili i dalje ostaju neprijatelji; četnički neprijatelj br. 1 su partizani, ali okupaciona sila je njihov neprijatelj br. 2. Četnici surađuju s Nijemcima da bi popunili zalihe municije i općenito se ne bore odlučno protiv partizana kako bi prolili što manje krvi. Zbog toga sve četničke mjere koje nepovoljno utječu na njemačke interese ili interese Nedićeve vlade, napadi na istu, regrutiranje u četničke odrede, miješanje u poslove lokalne uprave i u isporuke poljoprivrednih i stočarskih proizvoda, treba smatrati »neprijateljskim ponašanjem« i u skladu s time postupiti, a sve četničke akcije na učvršćenju njihovih štabova i centralnih organa treba svim sredstvima sprječavati. S druge strane, sve četničke grupe koje se bore protiv partizana ne treba smetati ni napadati, već im prije treba pomoći municijom. U tu svrhu potrebno im je isporučiti ograničenu količinu municije za tekuće i lokalne borbe ali pod strogim njemačkim nadzorom, kao i snabdijeti ih sanitetskim materijalom, te zbrinuti

ranjenike. Svaka pomoć u municiji mora biti odobrene od vojnog zapovjednika jugoistočne Evrope.[64]

62 Mikrofilm br. T-501. rola 256, snimak 647.

63 Ibid, snimci 723-724.

64 Ibid, kadrovi 754-755. I četnički dokumenti također se pozivaju na neodlučnost nekih četničkih jedinica iz Srbije u borbi protiv partizana. Vidi npr. naredbu generala Trifunovića od 19. jula 1944, u *Dokjimenti o izdajstvu Draže Mibaihvića,* I, 86-87.

Kad su 2. i 5. divizija NOVJ pod jakim pritiskom združenog njemačkog, bugarskog, srpskog kvislinškog i četničkog napada bile primorane da se početkom maja povuku u Sandžak, četnici su čak i nakon toga nastavili kolaborirati s Nijemcima protiv domaćih partizanskih jedinica u Srbiji. Kolaboraciju su nastavljali pothranjivati isti motivi: četnička potreba za oružjem i snabdijevanjem i uzajamna četničko-njemačka borba protiv partizanske opasnosti. Četnički vođa u istočnoj Srbiji, potpukovnik Ocokoljić, čije su snage jednom ranijom prilikom napale njemačko skladište municije da se domognu oružja, podnio je, na primjer, 30. juna molbu za novo oružje i municiju. Svoju je molbu Ocokoljić podupro argumentom da partizani iz jugoistočne Srbije planiraju proboj u sjeveroistočnu Srbiju i pokret prema Dunavu, gdje će se sastati sa trupama sovjetskog zračnog desanta u cilju združenih operacija protiv Nijemaca. Ocokoljić je također rekao Nijemcima da je glavna tema propagande Titovih snaga u Srbiji pomoć koju dobivaju zrakom od Angloamerikanaca i da vlada kralja Petra vodi pregovore s Titom (sporazum Tito-Šubašić od 16. juna bio je stvarno već potpisan) i upozorio ih je da četnici moraju inzistirati na tajnosti pregovora o dobivanju oružja, jer će inače »izgubiti svako povjerenje u narodu.«[65]

65 Mikrofilm br. T-311, rola 286, snimci 556-567. Osim što su pomagali partizanima u Srbiji snabdijevanjem zračnim putem, zapadni Saveznici su počevši od aprila 1944. poduzeli niz bombarderskih napada na željezničke uređaje u Beogradu i u nekim drugim srpskim gradovima, te na neke gradove u kojima su, prema partizanskim informacijama, bile jake njemačke snage (iako je neizbježno u svima njima bilo mnogo civilnih žrtava). Ti su napadi, zajedno s približavanjem sovjetskih snaga i pripremama partizana u Bosni i Sandžaku za upad na Srbiju, predskazivali brzi kraj njemačkog okupacionog režima, a vjerojatno su u političkom smislu djelovali i protiv četničkog položaja u Srbiji.

U julu su Nijemci uz pomoć bugarskih, srpskih kvislinških i elitnih četničkih jedinica opet krenuli u napad protiv partizanskih snaga u južnoj Srbiji (operacija *Trumpf,* vidi Glavu 11). U toku te operacije njemački i četnički predstavnici raspravljali su o daljnjim združenim akcijama protiv partizana, a četnici su se kao uvijek osobito brinuli da za svoje jedinice osiguraju više oružja i municije.[66]

66 Na primjer, sastanak između kapetana Neška Nedića, glavnog četničkog oficira za vezu s Nijemcima i njemačkih predstavnika, na dan 14. jula. Mikrofilm br. T-311, rola 195, snimci 725-726. General Trifunović, četnički komandant za Srbiju, također je u to vrijeme održavao kontakt s poslanikom Neubacherom i obavijestio ga da se Mihailović nalazi u situaciji u kojoj mora kolaborirati s Nijemcima. Vidi mikrofilm br. T-50 1, rola 256, snimak 458.

Možda je ipak najzanimljiviji sastanak održan 11. augusta u Topoli između grupe Nijemaca, koju je vodio konjički kapetan Prinz von Wrede, zastupajući vojnog zapovjednika jugoistočne Evrope i četničke delegacije koja se sastojala od tri važna komandanta: majora Dragoslava Račića, kapetana Neška Nedića i kapetana Nikole Kalabića. Svrha tog sastanka bila je da se razrade uvjeti za sastanak između generala Mihailovića i poslanika Neubachera, te da dvije strane izlože svoje uvjete za pojačanu kolaboraciju. U izvještaju od 12. augusta, Prinz von Wrede je formulirao pozicije dviju strana kako slijedi:

1. Draža Mihailović želi razgovarati s Führerovim opunomoćenikom za Jugoistok, Neubacherom; 2. on traži savez svih srpskih nacionalističkih snaga; 3. on zahtijeva mobilizaciju i naoružavanje svih tjelesno sposobnih nacionalističkih Srba za borbu protiv komunista, s tim da su naoružavanje i vodstvo u rukama Wehrmachta; 4. Draža Mihailović traži da on sam ostane u ilegalnosti; 5. članovi četničkog pokreta ne smiju biti u njemačkoj uniformi; 6. mjesto sastanka ne smije ni pod kojim okolnostima biti Beograd ili neki veći grad.

Nasuprot tome naše vlastite želje su: 1. Draža Mihailović se mora složiti samo s usmenim, a ne s pismenim sporazumom; i 2. četničko obećanje da će obustaviti sve korake usmjerene protiv njemačke vojne administracije i da će je štititi.[67]

67 Mikrofilm, br. T-311, rola 286, snimci 508-511.

U očitoj vezi s prijedlozima Mihailovićeve delegacije na sastanku u Topoli stoji saopćenje njemačke komande u Beogradu, u kojoj se kaže da Mihailović vrši pritisak na Nijemce da donesu odluku do 20. augusta; u saopćenju se ukazuje na to da je Mihailović u dodiru s predsjednikom vlade Nedićem i da se s njim složio o načinu primanja i upotrebi njemačke pomoći. U saopćenju se kaže da uzevši u obzir slabost njemačkih trupa u Srbiji i nadmoćno naoružanje partizana koji su već otpočeli sa sistematskom infiltracijom Srbije, kao i neizvjesnost u budućem ponašanju bugarskih trupa, Nijemci ne mogu sebi dopustiti da budu bez četničke pomoći.[68]

68 Mikrofilm br. T-77, rola 883, snimak 5,631.180

Sastanak između Mihailovića i Neubachera nikada nije održan, ali Neubacher je postao još jači zagovornik naoružavanja četnika u razumnoj mjeri, za nadolazeću bitku protiv NOVJ -

ukoliko je tehnički izvedivo i dok je to u njemačkom interesu, što je značilo da četnici nisu imali nikakvog izgleda da stvore zalihu oružja za nastavak borbe protiv partizana nakon što Nijemci budu prisiljeni na povlačenje.

Otprilike u isto vrijeme Mihailović je imao još jedan dodir s Nijemcima, preko njemačkog agenta imenom Jefto. Uvjeti i zahtjevi bili su u biti isti poput onih koje su njegovi predstavnici iznijeli u Topoli, s dopunom da četnici neće svoje oružje okrenuti protiv Nijemaca čak ni u slučaju iskrcavanja zapadnih Saveznika na dalmatinsku obalu, već će nastaviti borbu protiv partizana i nastojati spriječiti povezivanje partizana i savezničkih trupa nakon iskrcavanja.[69]

69 Ibid, snimak 5,631.178.

Jedan od najrječitijih dokaza da su četnici nastavili aktivno kolaborirati s Nijemcima i nakon što je istekao zadnji formalni sporazum, nalazi se u bilješkama koje je pripremilo osoblje glavnog komandanta jugoistočne Evrope, feldmaršala von Weichsa, za njegov sastanak s Hitlerom 22. augusta 1944. U općem uvodnom dijelu o vojnoj i političkoj situaciji koja vlada u Srbiji i drugdje u Jugoslaviji, von Weichs je primijetio da od nedavna ponašanje četnika Draže Mihailovića obilježavaju slijedeće karakteristike: a) aktivna borba protiv komunističkog neprijatelja u Srbiji, NDH i Crnoj Gori, koja je zbog brojčane i oružane nadmoći komunističkih bandi za snage Draže Mihailovića u svakom slučaju povezana s rizikom; b) neizvršavanje općih i posebnih naređenja Saveznika za sabotažu; c) ponekad vrlo aktivna lokalna kolaboracija između četnika Draže Mihailovića i njemačkih trupa sigurnosti,Abwehra i njemačkih organizacija ustanovljenih za ekonomsku eksploataciju zemlje; d) apsolutna spremnost da se poslušaju taktičke direktive njemačkih oficira za vezu i e) neprestani pokušaji da se u zamjenu za dokazanu lojalnost dobije oružje i municija za borbu protiv komunističkog neprijatelja.[70] U kontrastu s ovim općim ponašanjem stoje neki četnički prijestupi, osobito oni u formi napada na transporte s hranom i municijom, ali ti napadi, naglašava se u izvještaju, nemaju nikakvo veliko značenje i četnici uvijek nastoje da ne ozlijede njemačku pratnju.

70 Mikrofilm br. T-311, rola 195, snimak 960.

U istom se dokumentu nadalje izjavljuje: iako je general Nedić imao neke rezerve prema generalu Mihailoviću, on je sada postao jedan od Mihailovićevih zagovornika i govorio je njemu u prilog pred Nijemcima, tako da konačno postoji ujedinjeni srpski antikomunistički front u kojem Mihailović ima podršku više od 90% svih Srba. Von Weichs je znao da su takvi pretjerani zahtjevi za municijom kao Nedićevi, koji je tražio 3,000.000 metaka, potpuno nerealni i predložio je početnu isporuku od samo 250.000 metaka. Četnici su govorili da će podići vojsku od 50.000 ljudi; von Weichs je smatrao da je tako velika vojska nemoguća iz tehničkih razloga i umjesto nje predložio je da se iz iskusnih Keserovićevih i Račićevih četničkih trupa formiraju tri puka s ukupno 6.000 ljudi, te da im se

da zatraženo oružje (oko 5.000 talijanskih pušaka, 40 talijanskih teških mitraljeza i 30 lakih bacača).[71]

71 Ibid, snimci 960-962. O cijelom pitanju Nedićevih i Mihailovićevih nastojanja da pribave oružje i municiju od Nijemaca, te o raspodjeli tog materijala vidi također *The Trial of Dra^a Mihailović,* str. 242 — 244.

Nedić i Mihailović sastali su se 20. augusta, u vrijeme kad je von Weichs morao napustiti Beograd da podnese izvještaj Hitleru. Prema obavijesti koju je primio von Weichs, položaj dvojice generala u ovoj novoj kombinaciji bio je politički uvjetovan: »Iz obzira prema srpskom narodu i s obzirom na budućnost, Draža Mihailović će kao i do sada ostati u pozadini. Borbu protiv komunista vodit će ipak on, dok će političke veze sa okupacionom silom i dalje ostati u domeni predsjednika vlade Nedića.« Von Weichs je bio svjestan da naoružavanje četnika u Srbiji povlači za sobom stanoviti rizik, ali je svejedno u svjetlu prilika koje su vladale u Srbiji i vjerojatnih događaja koji su predstojali, a i na osnovi prošlih iskustava, bio uvjeren da je pokret Draže Mihailovića u trenutku *»najpozitivniji* element u borbi protiv komunizma, koji u ovom času Nijemci ne mogu ni pod kojim okolnostima napustiti.« To nisu mogli, jer u slučaju povlačenja bugarskih trupa Nijemci u Srbiji ne bi imali dovoljno snaga i bili bi izloženi napredovanju Titovih trupa, a čak da bugarske trupe i ostanu, njemačke trupe u Srbiji nisu bile dovoljne da nadomjeste četničke formacije; i na kraju, četnici su u mnogo slučajeva direktno ili indirektno osiguravali ekonomsku eksploataciju Srbije, a to je pod postojećim uvjetima bilo od temeljnog značenja za njemačku vojnu industriju.[72]

72 Mikrofilm br. T-311, rola 195, snimci 963-964.

Drugi dokument pripremljen u okviru ovog izvještaja Hitleru bavio se gubicima srpskih nacionalističkih snaga u borbi protiv komunista između 15. marta i 15. augusta 1944. Oni se navode kako slijedi:

Ubijeni Ranjeni Nestali

Srpski dobrovoljački korpus 140 312 69

Srpska državna straža 157 107 26

Srpska granična straža 3 13 2

Lojalni četnici 1.749 2.089 120

Gubici lojalnih četnika po mjesecima bili su kako slijedi: od 16. marta do 15. aprila, 228; od 16. aprila do 15 maja, 231; od 16. maja do 15. juna, 290; od 16. juna do 15. jula, 594; i od 16. jula do 15. augusta, 406. Nijemci nisu mogli točno ustanoviti gubitke četničkih

jedinica koje su se samostalno borile, ali procijenili su da su visoki barem kao i gubici lojalnih četnika.[73] Budući da se četnici nisu mogli boriti bez municije, koju su morali dobivati od Nijemaca, ovi brojevi implicitno govore da je tijesna suradnja između Nijemaca i velikog dijela četnika u Srbiji postojala čak i poslije marta 1944, to jest nakon što su istekli svi sporazumi o primirju.

73 Ibid, snimak 968.

Von Weichsov izvještaj u prilog kolaboraciji i pružanju pomoći četnicima možda prejako naglašava važnost četnika, ali on je naravno imao vojne razloge da nastoji uvjeriti Hitlera kako četničku pomoć treba za njemačku stranu pridobivati čak i više nego prije. U toj fazi rata, pritisnuti sa svih strana, Nijemci su mogli odvajati malo materijalne pomoći i Hitler se je više nego ikad odupirao da četnicima pruži išta osim najmanje količine vojnih potreba. Njegov prvo usmeni, a zatim i telegramom potvrđeni odgovor von Weichsu bio je eksplicitan: »Smiju se upotrijebiti isključivo pojedine četničke formacije koje su se i do sada dobro pokazale i to u lokalno ograničenim i taktički malim pothvatima, te pod njemačkom komandom i kontrolom.«[74] Ova naredba vezala je ruke njemačkim komandantima u Srbiji i oduzela Mihailoviću nade u znatniju njemačku pomoć u borbi protiv partizana. Hitlerove antisrpske predrasude, kojima su se sada pridružili i neki drugi faktori (gubitak Rumunjske i primicanje gubitka Bugarske, bojazan od udara u Mađarskoj i čak strah od antinjemačkih promjena u hrvatskoj ustaškoj državi) isključivale su svako pružanje neke veće pomoći četnicima.[75]

74 Mikrofilm br. T-77, rola 781, snimak 5,507.576.

75 U tom smislu vidi *KTBjOKWjWFSt,* s,v. IV, dio 1 (1944), str. 708-711.

Poslanik Neubacher podnio je 28. augusta njemačkom ministarstvu vanjskih poslova novi zahtjev za bitniju pomoć četnicima u oružju i municiji, nakon što je Hitler samo djelomično prihvatio von Weichsove prijedloge.Neubacher je dokazivao da nedostatak njemačke pomoći izaziva nezadovoljstvo u četničkim redovima, te da zbog toga — a i zbog drugih razloga kao što su odbacivanje Mihailovića od strane zapadnih Saveznika, uslijed čega je izgubio još jedini preostali položaj načelnika štaba Vrhovne komande, približavanje sovjetskih snaga s istoka i početak jakih napada NOVJ u Srbiji — četnicima prijeti rasulo. S obzirom na ograničene snage koje su Nijemci imali u Srbiji, takvo bi rasulo bilo protiv njemačkih vojnih interesa i Neubacher je predložio da se oružje uzme iz tajnih spremišta jugoslavenskog oružja, koje je ostalo u mađarskim rukama od invazije 1941,[76] budući da su njemačke rezerve oružja male. To je bio dobro smišljen argument, ali ni on nije imao uspjeha. U okolnostima kad je i sam imao smanjene zalihe oružja, Hitler više no ikad nije bio voljan pružiti bitniju pomoć dvojici srpskih generala kojima nikada nije vjerovao, a još se uvijek bojao mogućnosti savezničkog iskrcavanja na Balkan, u kom bi slučaju četnici okrenuli njemačko oružje protiv Nijemaca. Također se plašio da bi pružanje pomoći velikosrpskim

snagama moglo pomoći Srbima da ponovno steknu položaj vodećeg političkog i vojnog faktora na Balkanu, što je on htio spriječiti i nasuprot čemu bi čak i jačanje komunista moglo biti prihvatljivije.[77]

76 Mikrofilm br. T-77, rola 883, snimci, 5,631.201-6

77 Prema bilješkama generala Jodla koje citira general Warlimont, kad je feldmaršal von Weichs 22. augusta 1944. došao u Hitlerov glavni stan tražiti dozvolu da organizira zajedničku borbu s generalom Nedićem i Mihailovićem protiv partizana u Srbiji, Hitler mu je rekao da »Njemačka mora do kraja suzbijati sve planove o Velikoj Srbiji. Ne smije se stvarati srpska vojska. Prihvatljivija je čak stanovita komunistička opasnost.« Warlimont, str. 499.

Jedna od kobnih četničkih pogrešaka do sredine 1943. bilo je potcjenjivanje partizanske političke pronicavosti, vojnog rukovođenja i elastičnosti. To potcjenjivanje prevladavalo je čak i nakon Mihailovićevog povratka u Srbiju, juna 1943. i tokom slijedeće godine. Tim tonom prevelikog optimizma obilježena je i Mihailovićeva okružnica iz maja 1944. koja sadrži instrukcije za komandante korpusa, osobito one u Beogradu, kao i njegovo pismo Jevđeviću pisano u junu 1944 [78] Medu mnogim stvarima, Mihailović u svom pismu Jevđeviću govori o slabostima partizana i četničkoj snazi:

78 Mikrofilm br. T-311, rola 286, snimci, 451-456, osobito snimak 452, te snimci 471-475 za pismo Jevđeviću.

Tokom protekla dva ili tri meseca komunisti su imali teške gubitke i mnogo uzastopnih poraza. Komunisti su danas mnogo slabiji na svim područjima. Nadam se da će uskoro postati još slabiji i da će biti potpuno likvidirani. Najvažnija stvar je da ljudi danas ustaju sve više i više protiv njih, jer su zapazili sve njihove zločine i namere.

Nasuprot tome, mi smo danas znatno jači nego prije godinu dana i naša organizacija napreduje i širi se sve više i više. Naše oružane snage broje u stvari u celoj zemlji preko 100.000 ljudi, dok se broj regruta koji bi mogli biti naoružani penje na preko pola miliona. Ne smatramo za potrebno da ove stvari razglašavamo, niti treba da preterujemo s brojkama kao komunisti. Komunisti tvrde da imaju preko 200.000 vojnika, dok u stvari nemaju više od nekoliko desetaka hiljada.

Mihailovićevi izvještaji izbjegličkoj vladi bili su na sličan način optimistički, a njegov optimizam nije se smanjio ni nakon gubitka položaja u izbjegličkoj vladi; njegovi izvještaji svojim zastupnicima u inozemstvu tokom ljeta 1944 - 12. i 27. jula, na primjer - općenito su puni nade s obzirom na četničku situaciju.[79] Ali slijedeća tri mjeseca pokazat će kako je taj optimizam bio na krivim temeljima.

79 Vidi Mihailovićeve izvještaje kako ih je objavio Jovan Đonović u »Veze s Dražom Mihailovićem sa Srednjeg i Bliskog Istoka i Severne Afrike«, str. 56-57, 61-65.

Ma koliko je Mihailović mogao imati brojne pristalice u Srbiji i ma koliko se njegov pokret mogao uspješno infiltrirati u upravni i vojni aparat Nedićevog režima, izvan Srbije, a osobito kod zapadnih Saveznika, podrška mu je brzo opadala. Britanci, koji su bili glavni faktor za utvrđivanje politike zapadnih Saveznika u Jugoslaviji i na Balkanu, napustili su ga. Sjedinjene Države nisu htjele poduzeti ništa bitno u njegovu korist, jer se to kosilo s političkim načelima stvorenim u najvišim američkim vladinim i vojnim instancama. Povrh toga, Mihailoviću su bila oduzeta njegova dva položaja u vladi, pa zbog toga nije više imao legitimni status, a izbjeglička vlada je postajala instrument Narodnooslobodilačkog pokreta. Kako je vrijeme prolazilo, sve više i više njegovih sljedbenika u Srbiji shvaćalo je da je stvar za koju se Mihailović bori beznadna i okretalo se je od njega. Rasulo u četničkim redovima, koje je Neubacher primijetio u augustu 1944, bilo je u stvari već neko vrijeme očevidno. Major Radoslav Đurić, četnički komandant jugoistočne Srbije, u maju je prešao partizanima s nekoliko svojih oficira i vojnika,[80] a u augustu je partizanima prešla Ibarska četnička brigada.[81]

80 The Četnik, str. 24-27. Neki promihailovićevski Srbi koji su poslije rata pisali prikaze o ratnim prilikama u Srbiji tvrde da je Đurić od početka naginjao partizanima i bio komunistički trojanski konj kod četnika. Na sličan način i jedan drugi pronedićevski emigrantski autor optužuje glavnog političkog savjetnika kod potpukovnika Keserovića, profesora Mihaila Kneževića. Vidi Karapandžić, str. 264-267. Đurićeve akcije u kritičnim danima oktobra i novembra 1941. u zapadnoj Srbiji i njegova kasnija nastojanja da svede na najmanju mjeru borbu između četnika i partizana ukazuju na to da je bio posve drugačiji od većine ostalih četničkih komandanata. Nakon prelaska postao je zamjenik načelnika Glavnog štaba NOV i POJ Srbije. Mihaila Kneževića ubio je četnički komandant kapetan Raković ili je ubijen po njegovom naređenju. Vidi *Suđenje članovima rukovodstva organizacije Dra^e Mibailovića,* str. 530.

81 Mikrofilm br. T-77, rola 883, snimak 5,631.204. U junu 1972. saznao sam u Beogradu od jednog historičara, specijaliste za srpsku povijest u drugom svjetskom ratu, da je u toj brigadi bilo oko šezdeset komunista prije nego je prešla partizanima.

Takvo je, dakle, bilo stanje stvari u četničkom taboru u Srbiji, krajem augusta 1944. Na istoku su se sovjetske snage približavale jugoslavenskim granicama; partizani su upravo otpočeli s napadima i protiv Nijemaca i protiv četnika u Srbiji sa zapada i jugozapada, a Bugari su se spremali za izlazak iz saveza s Nijemcima i za povlačenje svojih snaga iz Srbije i Makedonije. Bugarska je 25. augusta proglasila svoju neutralnost i poslala svoje predstavnike u Kairo da zatraže kontakt sa zapadnim Saveznicima. Sovjetski Savez je 5. septembra navijestio rat Bugarskoj. Tri dana kasnije, Bugarska je navijestila rat Njemačkoj, a dan nakon toga kapitulirala je pred sovjetskim snagama.

KOLABORACIJA IZVAN SRBIJE DO OKTOBRA 1944.

Kao što je ranije izloženo, revidirana njemačka politika mobilizacije svih antikomunističkih grupacija u jugoistočnoj Evropi za borbu protiv snaga predvođenih komunistima, bila je nakon talijanskog sloma u septembru 1943. najprije izložena u Hitlerovoj direktivi od 29. oktobra specijalnom poslaniku Neubacheru, a proširena u direktivi glavnog komandanta jugoistočne Evrope od 21. novembra. Vidjeli smo da je ovlaštenje za sklapanje sporazuma o primirju s četnicima (u stvari o kolaboraciji) u okupiranoj Srbiji bilo prenijeto na vojnog zapovjednika jugoistočne Evrope, a na Drugu oklopnu armiju za područja pod njenom komandom, koja su uključivala većinu ostalog jugoslavenskog teritorija, kao i Albaniju. Premda je Crna Gora bila u domeni Druge oklopne armije, vojni zapovjednik jugoistočne Evrope je, iz razloga koje ćemo objasniti kasnije, bio upleten u provođenje ove nove politike na tom području. Nadalje, dogodile su se i neke promjene u njemačkoj politici prema četnicima na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske, i to odlukom Druge oklopne armije, još prije nego je nova njemačka politika dobila svoju konačnu formulaciju.

Raspravimo najprije manje važan slučaj Crne Gore. Iako su četnici bili vrlo oslabljeni porazima koje su im tokom proljeća 1943. nanijeli partizani i razoružanjem velikog dijela njihovih trupa u Crnoj Gori i nekih u jugoistočnoj Bosni, oni su u Crnoj Gori još uvijek imali znatne snage. U toku ljeta 1943. njih je, uz pomoć pukovnika Baje Stanišića i majora Đorđija Lašića, reorganizirao general Blažo Đukanović, koji je i ostao komandant. Čini se da je general Mihailović izdao naređenje da se ove trupe s oružjem odupru ulasku njemačkih trupa u Crnu Goru nakon kapitulacije Italije, kako bi sačuvale ovo područje kao mogući mostobran za očekivano savezničko iskrcavanje. Stanišić je, ipak, istovremeno s pozivom partizanima da se stave pod njegovu komandu za borbu protiv Nijemaca, pisao 12. septembra Jevremu Sauliću, gradonačelniku Nikšića i svom pouzdaniku, kako je naredio svojim trupama da ne napadaju njemačke snage na prolazu preko njegovog teritorija. Nadalje, savjetovao je Sauliću da stupi u kontakt s njemačkim komandantom u Nikšiću ako smatra za potrebno i da ga obavijesti o Stanišićevom naređenju, te da zatraži od njega da ne dira u četnike dok rade posao koji su otpočeli (to jest, dok tuku partizane).[82]

82 *The Četniks,* str. 63-64.

Ali, kakve god planove Đukanović i Stanišić imali za prilagođavanje njemačkoj prisutnosti u Crnoj Gori, nisu ih mogli provesti, jer su ih sredinom oktobra 1943. u manastiru Oštrog opkolili i ubili partizani.[83] U međuvremenu su Nijemci ušli u Crnu Goru i uspostavili vojnu vlast u obliku Oblasne komande (Feldkommandantur) br. 1040, pod generalom Wilhelmom Keiperom, ostavljajući Crnogorsku narodnu upravu, sastavljenu od predstavnika i »bjelaša« i »zelenaša« (tj. od prosrpskih i pročetničkih grupa, te crnogorskih separatista) ali s malo stvarne vlasti. Budući da je oblasna komanda raspolagala s malo njemačkih trupa, reorganizirala je i povećala prijašnju žandarmeriju ove pokrajine i ubrzo

počela sklapati sporazume s ostacima domaćih »nacionalnih snaga« - to jest četnika - koje su bile pod komandom majora Jove Đukanovića. Nijemci su već početkom decembra 1943. ove snage koristili protiv partizana, a u aprilu 1944. opet su ih upotrijebili u većoj mjeri, ali u oba slučaja s malim uspjehom.[84]

83 Vidi Puniša Perović, »Kako su završila dva najveća crnogorska izdajnika«, i Pajović »Likvidacija četničkog vodstva u Ostrogu u oktobru 1943.«

84 Vidi »Završni izvještaj o vojnoj upravi u Crnoj Gori«, pripremljen u aprilu 1945, u mikrofilmu br. T-501, rola 258, snimci 679-684; i Vujović, str. 491-494.

Promjenjiv položaj njemačke vojne vlasti u Crnoj Gori može se pratiti iz načina na koji je oblasna komanda br. 1040 bila podređena višim komandnim mjestima. Kad je 26. septembra 1943. uspostavljena, bila je podređena njemačkom generalu u Albaniji koji je u isto vrijeme bio njemački komandant Crne Gore. Kasnije je premještena pod jurisdikciju 5. SS brdskog korpusa, a zatim pod Drugu oklopnu armiju. Konačno je u aprilu 1944. podignuta u rang Samostalne oblasne komande i bila je pod neposrednom komandom zapovjednika jugoistočne Evrope (Felbera), koji je bio i vojni zapovjednik Srbije, sa sjedištem u Beogradu.[85] Ova zadnja promjena bila je rezultat Neubacherova plana da se od Srbije, Sandžaka i Crne Gore stvori federacija (kojoj bi s vremenom bio priključen i dio istočne Bosne) sa ciljem da se ojača Nedićev režim, a time i ukupni antikomunistički front na jugoslavenskom teritoriju. Zbog Hitlerovog protivljenja taj plan nikad nije bio prihvaćen, ali su s obzirom na Crnu Goru učinjeni neki vojni aranžmani između generala Felbera i generala Nedića. U tim je aranžmanima važnu ulogu igrao major Pavle Đurišić, koji je, kao što smo vidjeli u Glavi 7, 14. maja 1943. bio uhvaćen, razoružan od Nijemaca i odveden u zarobljeništvo.

Đurišić je bio odveden u zarobljenički logor u Galiciji, (nedaleko grada Stryj, u međuratnom periodu dio Poljske, sada u Ukrajini). Iz zarobljeništva je pobjegao navodno u augustu 1943. i nakon nekog vremena došao u Srbiju. Uhvatile su ga srpske kvislinške vlasti i smjesta predale Nijemcima, koji su ga zatvorili. Ali, kako se znalo da Đurišić uživa dobar glas među četnicima i pročetničkim stanovništvom u Crnoj Gori, a da su druga dva starija crnogorska četnička vođe u to vrijeme ubijena, Neubacher, Nedić i Felber su bili mišljenja da bi se moglo iskoristiti Đurišića za borbu protiv partizana u Crnoj Gori i za razvijanje čvršćih veza između Srbije i Crne Gore. Đurišić je zbog toga oslobođen i general Nedić imenovao ga je pomoćnikom komandanta Srpskog dobrovoljačkog korpusa.

85 Mikrofilm br. T-501, rola 258, snimak 675.

Kada je Samostalna oblasna komanda br. 1040 bila stavljena pod neposrednu Felberovu komandu, Nijemci, Nedić i Ljotić pomogli su Durišiću pri stvaranju Crnogorskog dobrovoljačkog korpusa, čije su neke jedinice po prvi puta upotrijebljene u Sandžaku, a

kasnije po cijeloj Crnoj Gori. U proljeće 1944. poslan je za neko vrijeme u Sandžak jedan bataljon Srpskog dobrovoljačkog korpusa da pomogne Durišiću, a bivši Nedićev ministar i Ljotićev bliski drug Mihailo Olćan došao je s tim bataljonom u Sandžak kao oficir za vezu između Đurišića i Nedića (neko vrijeme je kao oficir za vezu služio Ratko Parežanin).[86] Crnogorski korpus dijelom su sačinjavale bivše Đurišićeve trupe koje su Nijemci pustili iz zarobljeništva, ali većinom su to bili četnici, koji su uglavnom pod imenom »nacionalnih snaga« ostali u Crnoj Gori. Bivši voda ovih snaga, major Đukanović, bio je također obuhvaćen ovom Đurišićevom organizacijom i dana mu je komanda Lovćenskog korpusa.[87] Sve u svemu, ubrojivši trupe koje su bile dio pravog Crnogorskog dobrovoljačkog korpusa i ostale četnike koji su se pridružili, Đurišić je u Crnoj Gori i Sandžaku raspolagao s vojnom snagom od možda kojih sedam do osam tisuća ljudi.

86 Parežanin, str. 485-487; Karapandžić, str. 311-317. Oba izvora tumače Durišićevu ulogu u Crnoj Gori u to vrijeme s točke gledišta generala Nedića i Ljotića. Četnička verzija njegovog djelovanja navodi se u njegovoj biografiji u *Glasnik SIKD »Njegoš«,* juni 1960, str. 85-93, koja ga predstavlja kao jednog od vodećih četnika i srpskih heroja iz drugog svjetskog rata. Vidi također Neubacher, str. 145.

87 Vujović, str. 505.

Nijemci su Durišiću dodijelili budno oko u osobi oficira za vezu, poručnika Heusza, prijašnjeg oficira za vezu pri majoru Lukačeviću. Heuszu je 30. maja 1944. poslana detaljna uputa o njegovim dužnostima kod Đurišića, zajedno s instrukcijama da je odgovoran »za kontrolu i izvršenje direktiva koje izdaju njemačka komandna mjesta« i »vezu između štabova i jedinica Crnogorskog dobrovoljačkog korpusa s jedne, te njemačkih komandnih mjesta s druge strane, osobito tokom operacija protiv bandi (partizana).« Upozoren je da bude taktičan i da uspostavi osjećaj povjerenja između njemačkih komandnih mjesta i Crnogorskog dobrovoljačkog korpusa i, naravno, da ažurno obavještava vojnog zapovjednika jugoistočne Evrope o prilikama u korpusu, o njegovim borbenim kvalitetama, o personalnim problemima, snabdijevanju i tako dalje.[88]

88 Mikrofilm br. T-501, rola 256, snimak 862.

Što se tiče organizacije, formalne lojalnosti, komandnih kanala i opskrbe, Đurišić i njegove jedinice bile su dio kvislinških snaga koje su organizirali i izdržavali Nijemci, i tijesno povezane sa Srpskim dobrovoljačkim korpusom. Usprkos svemu tome, Đurišić, pa tako i njegove trupe, nastavile su sa svojom prvotnom odanošću Draži Mihailoviću i njegovoj organizaciji.

Crnogorski četnici opravdavali su svoju kolaboraciju s Nijemcima i prije i poslije Đurišićevog povratka istim razlozima kojim su opravdavali svoju raniju kolaboraciju s Talijanima — to jest, nuždom da se bore protiv komunista i da zaustave građanski rat koji je

uzrokovao smrt i propast njihovih brojnih pristalica u Crnoj Gori. Imali su, ipak, još jedan jaki razlog — potrebu da u svoju pokrajinu dovoze hrane s područja pod njemačkom kontrolom i pomoću njemačkih transportnih sredstava. U nekim dijelovima ove pokrajine hrane je bilo tako malo da je skoro vladala glad. Kolaboracija četnika s Nijemcima ipak nije ublažila situaciju, a narod je za oskudicu krivio i jedne i druge.[89] Četnici su danomice gubili naklonost naroda i zbog nekoliko drugih događaja koji su bili van njihove moći: zbog masovnih prelijetanja savezničkih aviona preko Crne Gore i povremenih napada na Podgoricu (u jednom od tih napada ubijen je četnički voda Lašić), zbog ulaska divizija NOVJ i sovjetskih snaga u Srbiju i povlačenja Mihailovića i njegovih četnika s tog teritorija, te napokon zbog spoznaje, sve šire prihvaćene, da će Nijemci, a time i njihovi saveznici, uskoro biti poraženi.

89 Talijani su za vrijeme svog okupacionog razdoblja uvozili u Crnu Goru (prema njemačkim izvještajima za koje se drži da su pouzdani) između 1200 i 1500 tona hrane mjesečno, uglavnom žitarica. Njemačke pošiljke hrane iz Srbije nikada nisu prešle 250 — 300 tona mjesečno. Kao glavni razlog navodio se nedostatak transportnih sredstava. Vidi »Završni izvještaj...«, *ibid,* rola 258, snimak 679.

U julu 1944. Nijemci su odlučili reorganizirati Crnogorski nacionalni upravni Savjet, koji je izgubio svaku podršku naroda, a kada ni Đurišić nije dopustio da bilo koji od njegovih predstavnika sudjeluje u njegovom radu, sasvim su ga raspustili.[90] Kolaboracija između Đurišićevih snaga i Nijemaca nastavila se tog ljeta i dalje tokom jeseni. Kvarile su je povremene teškoće, ali početkom decembra su se i Nijemci i Đurišićeve snage (kao što ćemo vidjeti u glavi 12) morali povući iz Crne Gore, idući dijelom puta zajedno: Nijemci u pravcu Austrije, a Đurišić sa svojim snagama u sjeveroistočnu Bosnu da se pridruži Mihailoviću.

90 Ibid, snimci 679-682; vidi također *ibid,* rola 256, snimci 550-551.

U dijelovima Nezavisne Države Hrvatske, koje su kontrolirali Talijani, svi su četnički odredi ovom ili onom prilikom kolaborirali s Talijanima protiv NOV i POJ. Nakon što su Talijani kapitulirali, a Saveznici se nisu iskrcali u Dalmaciji, ti su četnici bili manje-više primorani na kolaboraciju s Nijemcima, kako se ne bi našli u procjepu između njih i partizana. U stvari su neke četničke jedinice odmah krenule tim smjerom, pružajući usluge njemačkim divizijama dok su još preuzimale područja koja su ranije bila pod talijanskom okupacijom.[91]

91 Mikrofilm br. T-314, rola 566, snimak 342.

Visoka njemačka komandna mjesta očito su još vjerovala da četničke odrede na tim područjima treba učiniti neškodljivima uklanjanjem sa scene njihovih vođa: negdje oko 20. septembra 1943. je *Abwehr* u Dubrovniku dobio naređenje da uhapsi sve četničke vođe prisutne u tom gradu, a 114. pješadijskoj diviziji u sjevernoj Dalmaciji naređeno je 23. septembra da uhapsi komandanta najveće postojeće četničke formacije, Momčila Đujića.[92]

92 Mikrofilm T-501, rola 267, snimak 1034; mikrofilm br. T-314, rola 566, snimak 790.

Ali njemački operativni komandanti mislili su drugačije. Oni su četnike trebali kao saveznike u borbi protiv NOVJ, koja je vrlo ojačala zapljenom brojnog oružja i opreme od Talijana, te prilivom mnogih tisuća novih dobrovoljaca. Istovremeno, njemački su komandanti četnike još uvijek smatrali potencijalnom opasnošću u slučaju savezničkih iskrcavanja na obali, čega su se i dalje plašili. Iz oba razloga nisu željeli stavljati na kocku sporazume s četnicima, hapšenjem njihovih vođa. Zbog toga su se najprije oglušili o naređenja, a tada su, čini se, naveli više komande da promijene politiku, zbog čega je 29. septembra Druga oklopna armija izdala opsežnu direktivu o politici koju treba provoditi prema četnicima na teritoriju NDH. Slijedećeg dana je 15. armijski korpus (komandno mjesto poznato od prije kao komandant njemačkih trupa u Hrvatskoj, koje je preimenovano u augustu) ovu naredbu podređenim divizijama i samostalnim grupama saopćio slijedećom porukom:

1. U slučaju krajnje lokalne nužde, komandanti divizija i vode samostalnih grupa mogu se naći u situaciji da iznimno i s obzirom na ograničeno mjesto i vrijeme, moraju zaključiti sporazume s četničkim grupama za zajedničku akciju protiv komunista.

2. Takve sporazume treba smjesta prijaviti obavještajnom oficiru 15. armijskog korpusa.

3. Politički pregovori zabranjeni su u principu. Ako se učini da su takvi pregovori umjesni, to treba prijaviti.[93]

93 Mikrofilm T-314, rola 566, snimak 681.

Budući da su na područjima NDH koja su stalno bila pod njemačkom kontrolom sporazume obično zaključivale vlasti NDH (iako nakon januara 1943. u dogovoru s Nijemcima), novo naređenje Druge oklopne armije vrijedilo je za sve četničke odrede koji su bili u hrvatskoj marionetskoj državi. Izgleda da je prvi sporazum sklopljen na temelju nove naredbe bio onaj između 373. pješadijske divizije (legionara) i četničkog vođe Mane Rokvića, koji je imao vlast na području koje je uključivalo dijelove zapadne Bosne i dijelove Like.[94]

94 Ibid, snimak 678.

Izvještaj 15. armijskog korpusa od 19. novembra Drugoj oklopnoj armiji daje zanimljive i konkretne pojedinosti njemačko-četničke kolaboracije. Četničke trupe služile su u to vrijeme Nijemcima za čuvanje željezničkih pruga i važnih industrijskih poduzeća, te za izviđanje i akcije u pozadini jedinica NOV i POJ, ali pismeni sporazumi nisu sklapani. Kraj toga što su služili kao stražari četnici su Nijemcima koristili i u obavještajnom radu s obzirom na partizane i kao vodiči, te pri skupljanju stoke od naroda, omogućujući djelomično održavanje

stočnih sajmova. Izvještaj također podvlači da će pravoslavno pučanstvo (Srbi) koje stoji iza četnika, biti izručeno na milost ustašama ako bi Nijemci prekinuli ovu kolaboraciju, te da će pod tim pritiskom četničke formacije postati ili pljačkaške bande ili će se pridružiti partizanima, a obje alternative su protiv njemačkih interesa.[95]

95 Ibid, snimci 342-343.

U praksi je kolaboracija poprimala oblik dodjele konkretnih akcionih područja raznim četničkim grupama, uvijek unutar komandnog područja ove ili one njemačke divizije ili samostalne grupe, sa specijalnim njemačkim oficirom zaduženim za održavanje veze sa svojim četničkim pandanom, u svrhu koordinacije. Četnici su dobivali oružje i municiju, kao i hranu i drugu opskrbu dovoljnu da pokrije najveći dio njihovih potreba, s tim da je uskraćivanje snabdijevanja bio način da se četnički odredi primoraju da izvrše dodijeljene zadatke; ako četnici ne bi poslušali njemačka naređenja, snabdijevanje bi moglo prestati.[96] Ali detalji sporazuma uvijek su se uglavljivali usmeno, dijelom da se zbjegne vrijeđanje vlasti NDH, pa pismena naređenja očito nikad nisu ni zdavana.[97]

96 Vidi *ibid,* snimci 85 — 86. Mnogi dokumenti pokazuju kako je raspodjeljivano snabdijevanje. Vidi npr. dan obavještajni izvještaj za februar 1944. o tome da su Đujićevi četnici primili aprovizaciju za otprilike dvije ećine svojih jedinica od Nijemaca, dok su ostatak namaknuti iz svojih vlastitih sredstava, u mikrofilmu br. T-3 1, rola 286, snimak 232; izvještaj od 27. maja 1944. o snabdijevanju hercegovačkih četnika oružjem, municijom hranom, u mikrofilmu br. T-77, rola 883, snimak 5,631.760; izvještaj od 27. septembra 1944. o snabdijevanju lujićevih četnika s oružjem i municijom, u mikrofilmu br. T-501, rola 257, snimci 1074-1075.

97 Može se primijetiti da generalpukovnik Lothar Rendulic, komandant Druge oklopne armije, u svojim lemoarima posvećuje sedamdeset osam stranica razdoblju koje je proveo na dužnosti u Jugoslaviji, ali uopće ne osvjetljava odnose između jedinica pod svojom komandom i četnika na teritoriju NDH. *Gekämpft, gesiegt, schlagen,* str. 151-229.

Kolaboracija u Hrvatskoj postala je intenzivnija tokom zime 1943-1944, ako je u slučaju hrvatskih kvislinških snaga i četnika bila pod neprestanom lapetošću. Podaci navedeni u izvještaju generala Glaisea od 26. februara 1944. zasnovani na službenim podacima NDH) otkrivaju opseg kolaboracije: 11. ebruara bilo je na teritoriju NDH trideset i pet posebno imenovanih četničkih rrupa, neke manje (200-400 ljudi), ostale, kao na primjer Đujićeva grupa bile su velike i do 2.500 ljudi. Od toga je s Nijemcima i vlastima NDH kolaboriralo levetnaest grupa s ukupno 17.500 ljudi; šesnaest ostalih grupa s 5.800 ljudi ibrajane su u pobunjene četnike. S iznimkom odreda Uroša Drenovića u ;jeverozapadnoj Bosni, s oko 400 ljudi, kojeg su vlasti NDH smatrale potpuno ojalnim, za sve druge četničke kolaborirajuće grupe vlasti NDH smatrale su da e prema Nijemcima odnose osobito prijateljski kako bi od njih dobile što više oružja i municije, ali se istovremeno drže neprijateljski prema njihovoj

državi.[98] nešto kasnije izvještaj, datiran 14. aprila 1944, navodi osamdeset sedam četničkih vođa za koje su vlasti NDH znale da su bili na teritoriju njihove države u to vrijeme, i naznačuje koji su od njih rođeni u Srbiji ili u Crnoj Gori.[99]

98 Mikrofilm br. T-311, rola 286, snimci 224-228. Za detaljan opis ovih jedinica i imena njihovih lavnih oficira vidi *ibid,* snimci 230-239.

99 Ibid, snimci 336-342. U još jednom izvještaju *(ibid,* snimak 343) tvrdi se da je tog istog datuma na ritoriju NDH bilo oko 35.000 četnika, što mi se čini prevelik broj.

Baš kao što se četničko-njemačka kolaboracija u Srbiji morala do neke mjere lositi s osjetljivošću generala Nedića i Ljotića, vidjet će se da su se Nijemci i u marionetskoj državi Hrvatskoj, samo u mnogo većoj mjeri, morali nositi s upornim protivljenjem ustaških vlasti. U NDH je nadalje situaciju komplicirala injenica da su je Nijemci smatrali formalno nezavisnom državom, iako je u stvari bila okupirani teritorij, pa su stoga bili obavezani da paze na formalnosti, poteškoće između Nijemaca i ustaša u odnosu na četnike počele su skoro odmah nakon talijanskog sloma. To vidimo iz pritužbe vlade NDH koju je podnijela na sastanku s njemačkim funkcionarima u Zagrebu i o kojoj je poslanik Kasche svijestio 19. oktobra 1943, a ticala se upotrebe četnika i pronjemački orijentiranih Talijana kao straža u raznim dalmatinskim gradovima, dok Nijemci isto vrijeme nisu dozvoljavali trupama NDH da uđu u ta područja.[100] Kako je vrijeme prolazilo Nijemci su se sve više oslanjali na četnike, pa je pitanje njemačko-četničke kolaboracije postalo daleko najmučnije pitanje između njemačkih komandnih mjesta i vojnih i civilnih vlasti NDH. Ustaše je osobito uznemiravala činjenica da su se praktično svi četnički komandanti na njihovom teritoriju - iako su to poricali - zakleli na vjernost generalu Mihailoviću, to jest vođi najmrže vojne i političke grupacije u drugoj zemlji, kao i to da je znatan broj oficira iz Srbije i Crne Gore držao važne položaje u četničkim formacijama u ustaškoj državi. To je bilo protiv ustaške politike izolacije »svog« srpskog stanovništva od Srba u Srbiji i primoravanja tog stanovništva na lojalnost isključivo NDH. Prisutnost srbijanskih oficira u četničkim jedinicama ugrožavala je čak i privid suvereniteta NDH, pa su na toj i na drugim osnovama vlasti NDH neprestano protestirale kod Nijemaca — protiv njihove suradnje s četnicima, protiv bratimljenja njemačkih i četničkih trupa i tako dalje. Neke takve proteste Pavelić je podastro direktno Hitleru. Ali Nijemci su trebali četnike: nisu imali dovoljno vlastitih trupa, a većina domobrana, pa čak i legionarske divizije, bile su od vrlo ograničene koristi, jer su njihovi članovi masovno dezertirali partizanima. Bar neke četničke jedinice smatrane su odličnim borcima protiv partizana, a za malo njih (osim novo regrutiranih) bilo je vjerojatno da će preći partizanima, zbog zvjerstava koje su počinili nad njima i njihovim simpatizerima.[101] Zaista, Nijemci su računali da će se oni pokazati lojalni čak i u slučaju savezničkog iskrcavanja u Dalmaciji. Njemački dokumenti porijeklom iz NDH često sadrže tvrdnju koja nam je poznata iz sličnih dokumenata o njemačko-četničkoj kolaboraciji u Srbiji: da se ne mogu odreći četnika kao saveznika.[102] S druge strane, Nijemci nisu željeli do kraja izazvati ustaške vlasti, jer su im i hrvatske kvislinške trupe bile potrebne i, kao što je njemački vojni ataše u Zagrebu izvijestio

Operativni štab Vrhovne komande, bili su svjesni da će prikladnom upotrebom nacionalističkih parola, sve dok su glavna opasnost partizani i Sovjeti, Nijemci još uvijek moći mnogo izvući iz te zemlje.[103] Zbog toga su bili spremni da vlastima NDH učine samo neke manje ustupke koji nisu bili protivni njemačkim interesima.

100 Mikrofilm br. T-77, rola 883, snimak 5,631.876; mikrofilm br. T-501, rola 264, snimak 795.

101 Vidi npr. izvještaj njemačke grupe za vezu pri Dujiću od 27. septembra 1944. u mikrofilmu br. T-501, rola 257, snimci 1072-1075.

102 Vidi direktivu od 11. maja 1944, o kojoj se raspravlja niže, te izvještaj komandanta 369. pješadijske divizije (hrvatskih legionara) glavnom komandantu jugoistočne Evrope, od 7. augusta 1944, u mikrofilmu br. T-311, rola 195, snimak 672.

103 Telegram atašea od 30. augusta 1944. u mikrofilmu br. T-77, rola 883, snimak 5,631.327. Ataše je međutim mislio da to ne bi bilo tako u slučaju iskrcavanja zapadnih Saveznika na dalmatinskoj obali, jer da hrvatske mase smatraju ove trupe jedinim mogućim spasom svoje osobne i nacionalne egzistencije.

Možda je najvažniji pokušaj da se ublaži osjetljivost ustaša bila »Direktiva o upotrebi i subordinaciji hrvatskih borbenih grupa« koju je 11. maja 1944. izdala Druga oklopna armija.[104] Direktiva počinje izjavom da se »u toku daljnje pacifikacije hrvatskog teritorija Nijemci ne mogu odreći suradnje pravoslavnog stanovništva koje se bori protiv komunizma. Tu potrebu priznaje i glavni komandant jugoistočne Evrope.« Konkretna naredba objavljena je na osnovi jedne Hitlerove odluke i bila je formulirana u devet zasebnih točaka. Pod točkom 1. utvrđuje se da zbog neprestanih nesporazuma između hrvatskih kvislinških i njemačkih komandi s obzirom na četničke formacije (sastavljene od pravoslavnih stanovnika koji su građani NDH i koji su izrazili lojalnost kvislinškoj hrvatskoj državi), ove formacije treba preimenovati u »Hrvatska borbena grupa« s naznakom onog četničkog komandanta koji je vodi. Te grupe treba zatim podijeliti u manje jedinice i podrediti ih raznim njemačkim (također i hrvatskim) jedinicama, a odgovarajuće njemačko osoblje za vezu treba osiguravati nadziranje i komandu. Pod točkom 3. naređuje se da »Hrvatske borbene grupe« koje su podređene njemačkim jedinicama i pod njihovom kontrolom i koje su time izgubile nešto od svoje samostalnosti, treba snabdijevati oružjem, municijom, hranom i sanitetskim potrebama, zavisno o veličini borbenih zadataka. U točki 4. izjavljuje se da četničke formacije imaju pravo na njemačku zaštitu ukoliko ispunjavaju uvjete suradnje. Konačni cilj ovih mjera bio je da se u neko dogledno vrijeme sve »borbene grupe« pridodaju regularnim vojnim jedinicama NDH. U točki 7. izjavljuje se da treba uskratiti svaku potporu onim četničkim trupama koje odbijaju podrediti se njemačkim jedinicama u smislu ove direktive, ali sve dok te grupe vode aktivnu borbu protiv komunističkih bandi, neće ih se za sada u tome sprečavati silom oružja. Ako bi takve grupe ipak pokazale bilo kakvo neprijateljstvo

prema njemačkim trupama ili trupama NDH, bit će smjesta razoružane. Svaka kolaboracija s četničkim grupama iz uže Srbije bila je zabranjena i zahtijevao se njihov hitan povratak u Srbiju. Sve četničke vođe iz Srbije koji se nalaze u NDH treba u slučaju hvatanja predati hrvatskim vlastima. U svjetlu različitih uvjeta na raznim područjima, način provođenja ove direktive :treba prepustiti nahođenju njemačkih komandi (očito onih divizijskog ili pukovskog ranga).

104 Za tekst ove direktive vidi mikrofilm br. T-311, rola 286, snimci 423-425.

Taj pokušaj da se ublaži ustaška srdžba nije imao uspjeha. Iako je organiziran znatan broj »Hrvatskih borbenih grupa« pod nadzorom raznih ijemačkih divizija, ni hrvatske političke i vojne vlasti niti četničke formacije nisu likad iskreno prihvatile naziv »Hrvatske borbene grupe«. Mnoge su jedinice NDH, očito s odobrenjem Zagreba, koliko su god mogle sabotirale kolaboraciju četnicima.[105] A ustaške vlasti nastavile su s pritužbama Nijemcima zbog njihove kolaboracije s četnicima, bombardirajući ih informacijama o prisutnosti oficira rođenih u Srbiji na važnim komandnim mjestima u četničkim jedinicama na hrvatskom teritoriju, o bratimljenju između njemačkih vojnika i četnika, o etničkoj nepouzdanosti, njihovom prozapadnom stavu i tako dalje.[106] Ali 15. armijski korpus bacio je sve to u stranu i naredio komandama nižih ešalona »da se ne obaziru na ustaške proteste«[107] i kolaboracija s četnicima nastavila se kao i prije.

105 Vidi npr. izvještaj od 11. augusta 1944, o ponašanju 2. hrvatske lake pješadijske brigade koja je bila ridodana 373. pješadijskoj diviziji (hrvatskim legionarima) u *ibid,* rok 195, snimak 674.

106 Medu bogatim materijalom o toj stvari vidi npr. mikrofilm br. T-77, rola 781, snimci 5,507.627-36 i jla 883, snimci 5,631.326-27; mikrofilm br. T-311, rola 286, snimci 336-343; mikrofilm br. T-313, rola 488, limci 267-268; mikrofilm br. T-501, rola 264, snimci 464-467.

107 Mikrofilm br. T-314, rola 566, snimci 67, 73. U stvari, početkom 1944, kad su se neki ustaški oficiri ikobili s četnicima koji su u Bosni radili za poduzeća važna za Nijemce, te su se i inače pokazali kao štetni za jemačke lokalne jedinice, 15. armijski korpus, Druga oklopna armija, pa čak i glavni komandant jugoistočne .vrope, odlučili su da proriv ustaških jedinica primijene silu, ako te provokacije ne prestanu. Vidi *ibid,* snimci 33-249. Kasniji događaji pokazuju da stvari nisu došle do te kritične točke.

Nijemci su ipak imali mnogo rezervi prema kolaboraciji. Te su rezerve dobro furmulirane u memorandumu o sastanku nekoliko zainteresiranih oficira s obavještajnim oficirom Druge oklopne armije, održanom 29. jula 1944.[108] Prema tom memorandumu, jedinice njemačke vojske nisu aktivno podupirale prijelaz četnika iz Srbije na teritorij NDH ili im davale municiju, ali su, s druge strane, trebale spriječiti da ustaški bataljoni zatvore

granicu prema Srbiji ili da povedu borbu protiv četnika koji su uspjeli prijeći. Što će s obzirom na četnike učiniti *Sicherheitsdienst* (služba sigurnosti) ne tiče se vojske, stoji u memorandumu, ali nije ni dužnost njemačke vojske da ometa pokrete četnika iz Srbije u NDH, a naročito ne kad ni obavještajni oficir vojnog zapovjednika jugoistočne Evrope (Prinz von Wrede), koji zna za četničko nastojanje da prijeđu i »koji uvijek drži četnike na uzici«, nije protiv toga poduzeo ništa. Bilo je ipak potrebno pobrinuti se da četnici ne ugroze interese NDH. Memorandum nadalje bilježi da vojska ne izdaje nikakva pismena naređenja. U slučaju ustaških pritužbi uvijek treba podvlačiti da se četnici ponašaju korektno, da zbog ograničenog broja trupa s kojima Nijemci raspolažu nisu u stanju spriječiti četnike da dolaze iz Srbije, te da Nijemci moraju izbjegavati opasnost da se četnici bore protiv njih i hrvatskih kvislinških snaga. Istina je, ističe se u memorandumu, postoje jasne direktive viših komandi da se Srbima nikako ne smije pomagati, ali to ne bi trebalo izazvati mnogo oklijevanja i sve aranžmane (s četnicima) treba opravdavati vojnim razlozima pozivajući se na ograničenost njemačkih snaga, a treba tražiti i podršku NDH.

108 Mikrofilm br. T-501, rola 257, snimak 1042.

Ali takva razmatranja na njemačkoj strani očito nisu zadovoljavala ustaške vlasti. General Glaise izvijestio je 24. augusta 1944. o jednoj posjeti Paveliću; tom prilikom Pavelić je posebno zahtijevao da se njemačke trupe trebaju više distancirati od četnika, kako bi se poboljšali odnosi NDH i Nijemaca.[109] Slijedećeg mjeseca Pavelić je pokrenuo pitanje četnika prilikom svog posjeta Hitleru u njegovom Glavnom stanu, u Vučjoj jami (Wolfsschanze) blizu Rastenburga u istočnoj Pruskoj, i dobio je obećanje da će »njemački Wehrmacht od kolaboracije s četnicima odustajati sistematski i postupno i da im neće pružati pomoć ni u kojem vidu.«[110] Ali to očigledno nije bilo ono što su Nijemci namjeravali; iako je i nakon septembra dolazilo do povremenih borbi između Nijemaca i nekih četničkih grupa s područja izvan Srbije, Nijemci su svejedno nastavljali pružati pomoć svim četnicima kad su se borili protiv partizana.

109 Ibid, rola 264, snimak 756.

110 Mikrofilm br. T-311, rola 196, snimak 332.

Da je odluka o kolaboriranju s četnicima zavisila samo o njemačkoj vojsci, ono bi vjerojatno počelo mnogo ranije i bilo bi po svoj prilici intenzivnije. Više instance nisu do kraja 1943. shvatile da su »Talijani u toj stvari postupali mnogo mudrije, naoružavajući četnike i prebacujući na njih dio borbe protiv Titovih snaga«.[111] Čak i tada je njemačke operativne komandante sputavala Hitlerova mržnja, nepovjerenje i strah od Srba, pa kad je nakon talijanskog sloma i okretanja plime protiv Nijemaca kolaboracija postala vojnički i politički nužna, mogla se je sprovoditi samo unutar uskih granica koje joj je propisao Hitler. Na svim područjima na kojima je provođena četnička kolaboracija s Nijemcima i kvislinškim snagama, a to znači na svim područjima gdje su četnici djelovali, ta je kolaboracija išla na ruku

partizanima i potkopavala je snagu četnika, osobito kad je svakom postalo jasno da će Nijemci izgubiti rat'~i kad su zapadni 'Saveznici odbacili četnike, a svu vojnu, političku i diplomatsTcu pomoć koncentrirali na podršku partizanima.

111 KTBjOKWjWFSt, sv. III (1943), dio 2, str. 1537.

GLAVA D E S E T A

Odnosi sa Saveznicima

BRITANSKI PREKID S ČETNICIMA

Ljeti 1943. Britanci su uveli politiku »jednake pomoći« i jednakog tretmana četnika i partizana. Jedan od formalnih znakova ove politike bilo je imenovanje brigadira za šefove vojnih misija i pri Mihailovićevom (C. D.Armstrong) i pri Titovom štabu (Fitzroy Maclean); pukovnik Bailey, do tada vođa britanske misije kod četnika imenovan je oficirom za politička pitanja i zamjenikom šefa misije. Glavni razlog za podizanje ranga britanske misije kod četnika bila je, pored politike jednakog tretmana s partizanima, želja da se četnike snažnije gurne u samostalnu akciju protiv Nijemaca i, ako bude moguće, zajedno s partizanima. Britanski je pritisak imao nešto malo uspjeha. Krajem septembra i u oktobru, dijelom očekujući iskrcavanje Saveznika na dalmatinsku obalu, a dijelom i da opovrgnu prevladavajuće mišljenje da nisu dovoljno aktivni protiv Nijemaca, četnici su proveli novu mobilizaciju ljudi u istočnoj Bosni i poduzeli niz uspješnih akcija, koje su njemačke snage na tom području protumačile kao nagovještaj mogućeg općeg ustanka četnika. Najvažnija je bila akcija u kojoj su četnici zauzeli Višegrad na srpsko-bosanskoj granici i u kojoj su također sudjelovali neki britanski i dva američka oficira iz misija kod Mihailovića.[1] Četnici su također poduzeli neke manje akcije protiv kvislinških i njemačkih snaga u Srbiji. Ali te su se akcije rasplinule nekoliko tjedana kasnije i Britanci su, osjećajući da one ne predstavljaju nikakvu temeljitu promjenu četničke politike, obnovili pritisak na Mihailovića. Mihailović se nije osvrtao na taj pritisak i u decembru su Britanci obustavili isporuku svakog snadbijevanja četnicima i istovremeno proširili vojnu i političku pomoć partizanima.

1 Vidi npr. izvještaje 369. pješadijske divizije (hrvatski legionari) od 29. septembra, te 10. i 11. oktobra 1943, u mikrofilmu br. T-314, rola 554, snimci 931, 1065, 1362, i Seitz, str. 26-30.

Četnici su već neko vrijeme pokazivali znakove negodovanja prema britanskoj politici. Osobito ih je ljutilo što nisu bili unaprijed obaviješteni o pregovorima za kapitulaciju Italije i krivili su Britance što nisu naredili talijanskim trupama u Jugoslaviji da se sa svojim vojnim zalihama predaju četnicima. Britanci nisu o tome obavijestili ni partizane, a ni svoje oficire za vezu kod četnika i kod partizana. Svi su oni vijesti o kapitulaciji Italije čuli preko savezničkih radio-stanica. U uvjetima primirja, potpisanog 3. septembra, bilo je predviđeno da se

talijanske snage moraju predati bezuvjetno (ova odredba je kasnije uklonjena) i da se moraju smjesta povući u Italiju »iz svakog sudjelovanja u tekućem ratu sa svih područja u kojima bi u trenutku mogle biti angažirane.« Nakon predaje na dan 8. septembra, general Wilson poslao je radijom poruku u Jugoslaviju u kojoj je rekao da za talijanske snage sada vrijede njegova, a ne njemačka naređenja i da im je naredio da obustave sva neprijateljstva protiv jugoslavenskih snaga. Rekao je jugoslavenskim snagama - ne spominjući posebno ni četnike ni partizane - da ne smetaju talijanskim trupama prilikom odlaska u Italiju i da ne nasjednu ni na kakvu njemačku varku kojom bi bili umiješani u nove borbe s Talijanima. Takoder je rekao: »Vama koji se borite otvoreno protiv Osovine« — a to je naravno moglo da se interpretira da se odnosi samo na partizane »ja poručujem: učinite sve što možete da dobijete bez borbe italijansko oružje i opremu, koje će vam omogućiti da produžite vašu slavnu borbu protiv neprijatelja sa još većim uspjehom ... Očekujte naš znak za opšti ustanak.«[2]

2 Za dokumente o primirju vidi Velika Britanija, *Documents Relating to the Conditions of an Armistice with Italy (September-November 1943);* za letak s Wilsonovom proklamacijom vidi mikrofilm T-313, rola 151, snimak 7,404.932. Maršal Pietro Badoglio, predsjednik talijanske vlade u to vrijeme, rekao je u svojim memoarima: »Pomoću savezničkih obavještajnih službi pokušavali smo poslati instrukcije trupama na Balkanu i u Grčkoj da se pridruže partizanima, a snagama na talijanskim područjima okupiranim od Nijemaca naredili smo da formiraju gerilske družine.« *Italy in the Second World War,* str. 101.

Jedna talijanska divizija, »Venezia«, smještena u Beranama u Crnoj Gori, stvarno se predala pukovniku Baileyu i četničkom majoru Lukačeviću, ali Lukačevićeve trupe nisu uspjele da diviziju stave pod svoju čvrstu kontrolu. Jedinice NOVJ u prisustvu britanskih oficira za vezu, koje su iskrsnule u Berane ubrzo nakon toga, uspjele su u onome u čemu četnici nisu — služeći se i uvjeravanjem i prijetnjom — i divizija se pridružila partizanima.[3]Drugim jedinicama NOVJ također je uspjelo razoružati pet ili šest drugih talijanskih divizija i uvjeriti znatan broj talijanskih vojnika da formiraju posebne jedinice i da im se pridruže.

3 Jovan Đonović, »Telegrami Draže Mihailovića o engleskim misijama«, *Glasnik SIKD »Njegoš«,* juni 1960, str. 30-32; Seitz, str. 102-103.

Četnici su se također žalili na sve veću naklonost prema partizanima u emisijama BBC-a. Ta se naklonost prvi puta osjetila ljeti 1943. Na momente je bila apsurdna, kao kad je četničku višegradsku akciju pripisala u zaslugu partizanima.[4] Mihailović je smatrao za važno da 20. oktobra obavijesti izbjegličku vladu da je narod vrlo razočaran BBC-em i da ga malo ljudi sluša, jer »narod smatra da je Radio-London komunističko-ustaški.«[5]

4 Prema pouzdanom britanskom izvoru, Hudson je u svom zadnjem izvještaju prije odlaska iz Jugoslavije (podnesenom iz Berana sredinom marta 1944.) rekao da je Mihailović bio vrlo ogorčen emisijom o Višegradskoj operaciji; teško je bilo slušati četničke pritužbe na BBC koji je njihove akcije pripisao partizanima, kaže Hudson, baš kao što je bilo teško slušati Tita 1941, kada je BBC partizanske akcije u Srbiji pripisivao četnicima.

5 Jovan Đonović, »Telegrami Draže Mihailovića o engleskim misijama«, *Glasnik SIKD »Njegoš«,* juni 1960, str. 33-35. Britanskom propagandnom linijom, a time i emisijama BBC-a upravljao je PWE (Political Warfare Executive, Egzekutiva za političko ratovanje), organ koji su sačinjavali jedan usmjeravajući ministarski odbor (isprva ministar vanjskih poslova, te ministar informacija i ministar za ekonomsko ratovanje, a kasnije samo prva dvojica) te izvršno osoblje na čelu sa R. H. Bruce Lockhartom kao generalnim direktorom. On kaže da je »promjenjiva situacija na Balkanu bila trajni izvor neprilika za našu propagandu, zbog konfliktnih političkih odluka ili još bolje niza improvizacija koje su smišljali premijer Churchill i načelnici štabova, a ne Foreign Office.« *Comes the Reckoning,* str. 290. Za tjedne direktive PWE jugoslavenskoj službi u BBC-u vidi F. O. 371/44289, R14503/25/92.

O Mihailovićevim pritužbama na pukovnika Baileyja već se govorilo opširnije (glava 8). Kako su mjeseci prolazili, a Mihailović je i dalje izbjegavao borbu s Nijemcima i nastavljao borbu protiv partizana, Bailey je pokušao pridobiti neke četničke oficire, nadajući se da će smijeniti Mihailovića i time učiniti pozitivan korak prema tome da četnike i partizane dovede u neki oblik združene akcije protiv Nijemaca. Mihailović je optužio Baileya da je pokušao podmititi novcem jednog od njegovih važnih komandanata, majora Keserovića, te da je obećao podršku poslije rata drugim četničkim oficirima. Keserović je stvarno primio novac od Baileya, ali se nije slagao s njegovim planom. Umjesto toga knjižio je novac kao državni prihod, te je obavijestio i Baileya i Mihailovića što je učinio. Mihailović je također optužio britansku misiju da je pokušala nahuškati jednu grupu oficira protiv druge, baš kao što su to učinili u Kairu i među jugoslavenskim i medu grčkim oficirima, i rekao je da je zadovoljan što može izvijestiti da su svi njihovi pokušaji u tom smislu propali.[6]

6 Jovan Đonović, »Telegrami Draže Mihailovića o engleskim misijama«, *Glasnik SIKD »Njegoš«,* juni 1960, str. 27-28. Vidi također bilješku 24.

U nekoliko navrata četnici su došli u posjed kopija nekih Baileyevih otvorenih izvještaja pretpostavljenima, a Mihailović je neke njihove dijelove prenio tokom ljeta i jeseni 1943. izbjegličkoj vladi zajedno sa svojim srditim komentarima. Neki od tih Baileyevih izvještaja ne samo da nisu bili laskavi za četnike, već su izričito pokazivali da Britanci namjeravaju iskoristiti Mihailovića i četnike i za svoju ratnu strategiju i u svojim poslijeratnim planovima. Mihailović je 23. augusta komentirao: »Trošim poslednje rezerve novca. Britanci pokušavaju da me slome ne dajući mi sredstva za život i rad«; 30. augusta: »novčanim sredstvima Englezi nas ucenjuju«; 23. oktobra: »treba da znate da nas Englezi ostavljaju i bez novčanih sredstava. Oni upotrebljavaju i ovo sredstvo za pritisak na nas da bismo izvršavali njihove

zahteve bez obzira na naše interese i žrtve narodne. Oni traže i takve akcije koje se penju na desetine hiljada streljanih. Pri tome ne daju nam nikakva ni borbena, ni novčana sredstva. Za svaki avion ucenjuju kao najgori trgovci. Verujemo da nije Nemaca, Englezi bi bili najgori narod.« U jednom izvještaju s početka oktobra (br. 104) poslanom generalu Petru Živkoviću, koji je bio na položaju zamjenika Vrhovnog komandanta Jugoslavenske vojske (to jest kralja Petra) Mihailović izvještava da su četnici došli do Baileyeva izvještaja njegovim pretpostavljenima u Kairu, u kojem Bailey kaže: »Tražim dovođenje partizana, sa engleskim pretstavnicima kod njih, zapadno i južno od Mihailovićevih snaga ...« [u Srbiji?] Mihailovićev je komentar na ovo bio: »Naš najveći neprijatelj je pukovnik Beli (Bailey). Sve teškoće koje imamo ovde potiču od njega. On je naš strahoviti zlotvor.«[7] Iz nekoliko Mihailovićevih izvještaja stječe se dojam da je pukovnik Bailey služio Mihailoviću da se iskali na njemu za svoje probleme s Britancima.[8]

7 Za tekst nekih izvadaka iz Baileyevih izvještaja koje je Mihailović sa svojim komentarima saopćavao izbjegličkoj vladi, kako ih je objavio Đonović, vidi *ibid,* str. 25-30; i *ibid,* decembar 1960, str. 54-55.

8 Nakon što je Bailey otišao, Mihailović i Moljević su mu 28. maja 1944. ipak poslali vrlo prijateljska pisma, zahvaljujući mu za njegov trud. Vidi F. O. 371/44273, R10605/11/92.

Mihailović je, naravno, bio zadovoljan jednim od Baileyevih izvještaja pretpostavljenim iz augusta 1943, u kojem je Bailey rekao da u stvari niti nema s kim raditi osim s Mihailovićem i da »samo vešto rukovan Mihailović« predstavlja »naš idealan instrumenat da uputimo njegove snage našem cilju.« Mihailović ima, kaže se u izvještaju, moralni autoritet kod civilnog stanovništva i taj se autoritet ne može smanjiti »sve dotle dok njegov vojni autoritet nad njegovim lokalnim komandatima ostane nepokolebiv ... Jedini način koji bi imao garancije da bude uspešan bilo bi javno opozivanje od strane Kralja. Ja smatram da to neće, ponavljam, neće biti skoro.«[9]

9 *Ibid,* str. 25-27.

Nijemci su, čini se, bili dobro obaviješteni o prisutnosti savezničkih oficira za vezu i kod četnika i kod partizana. U jednom se njemačkom dokumentu kaže da se britanski oficiri za vezu kod četnika kreću prilično slobodno po raznim dijelovima Srbije, opskrbljeni ponekad ispravama izdanim od Nedićevih vlasti u kojima se njihova nacionalnost navodi kao »slovenski izbjeglica«.[10] U jednom drugom njemačkom dokumentu od 1. februara 1944. navode se imena i mjesta boravka za oko tri stotine obavještajnih oficira, oficira za vezu i ostalih oficira i vojnika stranih sila u Jugoslaviji, Albaniji i zapadnoj Rumunjskoj.[11] Ali četnici su očito uspijevali obavljati svoje poslove odvojeno, pa nije dolazilo ni do slučajnih susreta između britanskih i američkih oficira za vezu s njemačkim oficirima za vezu i drugim oficirima; saveznički oficiri uglavnom se nikad nisu našli blizu njemačkih trupa. Zna se da je samo u tri navrata došlo do zabune. Prvi je slučaj majora N. IL Selbyja, diverzantskog

stručnjaka britanske vojske, koji je djelovao na području pod kontrolom majora Keserovića. Prema Deakinu, Selbyju se zgadilo ono što je vidio u štabu kojem je bio dodijeljen i 23. augusta 1943. javio je radijom svojim pretpostavljenima da kreće najbližim partizanskim jedinicama. Putem je nekako bio izdan, uhvatile su ga srpske kvislinške trupe i predale ga Gestapou. Odveden je u Beograd i tamo je ubijen prilikom pokušaja bijega iz zatvora.[12] Druga su dva slučaja kapetana Nasha i slučaj kapetana Vercoea.[13] Nash, poljski oficir poljsko-srpskog podrijetla, bio je britanski agent u sjeveroistočnoj Srbiji sa specijalnim zadatkom da pomogne u oslobađanju prisilno regrutiranih poljskih radnika koji su radili u rudnicima bakra u Boru, te da ih odvede četnicima. On je poginuo u akciji 12. decembra 1943, a tom istom prilikom Nijemci su zarobili i britanskog poručnika Hargreavesa. Vercoe je bio spušten padobranom u istočnu Srbiju, ali se tom prilikom teško ozlijedio. Više od šest mjeseci sakrivali su ga i njegovali četnici i seljaci, dok ga u martu 1944. nisu uhvatili Nijemci i odveli u zarobljenički logor. Kasnije je repatriran.

10 Mikrofilm br. T-501, rola 256, snimak 903. Ovaj dokument odnosi se prije svega na Christie Lawrencea koji zapravo nije bio oficir za vezu nego britanski komandos, zarobljen u Grčkoj u junu 1941, da bi nakon toga pobjegao iz njemačkog transporta i na srpskom teritoriju uspostavio kontakt s raznim četničkim grupama, uključujući i one Koste Pećanca. Mnogo se kretao sve dok ga u junu 1942. nije uhapsio jedan od Pećančevih komandanata (Mašan Đurović) i izručio ga Nijemcima. Vidi Lawrence, str. 257-258.

11 Mikrofilm br. T-311, rola 189, snimci 449-466.

12 Za njemački dokument koji spominje Selbyjevo hapšenje vidi *ibid,* snimak 458. Izgleda da je prvi britanski izvještaj o Selbyjevom hapšenju pismo kapetana Charlesa Robettsona od 24. augusta 1943. kapetanu Boonu, u kojem se kaže da je Selbyja i narednika Boxera zarobila Srpska državna straža u selu Kulinovo, blizu Malog Jastrepca. Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Četnički dokumenti, reg. br. 16/1-1, kutija 129. O Selbvjevoj smrti vidi osobito izjavu njegovog prijatelja Deakina, koji je nakon rata sam proveo istragu, u St. Antony's College, Oxford University,*Proceedings of a Conference on Britain and European Resistence 1939-1945,* dio diskusija o Jugoslaviji, str. 8.

13 Mikrofilm br. T-311, rola 189, snimak 464; Rootham, str. 119-120, 179, 182, 205-206.

Dodjeljivanje brigadira Armstronga Mihailovićevom štabu u septembru 1943. trebalo je poboljšati odnose između četnika i Britanaca; postojala je nada da bi čovjek njegovog ranga mogao navesti Mihailovića da pristane na suradnju s partizanima ili ako ne to, ono bar da dođe do neke nagodbe s njima, pa da svoje trupe okrene na Nijemce, umjesto na partizane. Armstrong nije uspio ni u jednoj od tih namjera — a u svjetlu svega što se bilo dogodilo između Britanaca i Mihailovića, njegov neuspjeh vjerojatno nije iznenadio nikoga. Britanci bi se bili rado odrekli Mihailovića, kojim su teško upravljali, ali nisu mogli olako

napustiti četnike. Brojni četnički pristaše u Srbiji, kao i taktički motivi u vezi s partizanima, otežavali su im otpisivanje četnika i to je Mihailović shvatio. Nastavio je igrati zajedno s Britancima, ali je jasno stavljao do znanja da zamjera što ga iskorištavaju. U poruci od 20. oktobra (br. 138) izbjegličkoj vladi, tuži se na britanski stav. »Pružaju malu pomoć a žele dosta. Naročito se jasno vidi da žele da sprovedu jak uticaj i sada i docnije.« Četnici su, rekao je, britanske oficire primili ljubazno i otvorena srca, pretpostavljajući da će potpuna otvorenost najviše pridonijeti zajedničkoj stvari, porazu neprijatelja. »Međutim«, nastavio je, »ti oficiri bili su neiskreni i štetili su svojim prisustvom. Oni su bili zaneti nekom političkom ulogom i nisu pretstavili ni važnost ni ozbiljnost naše akcije kod svojih nadležnih faktora tamo. Sigurno je da su mnogo pomogli da se razvije propaganda u korist komunista i time štetili mnogo našim interesima.« Pozivajući se drugom prilikom na jednu od Baileyevih poruka do koje su došli četnici, rekao je: »Samo se Englezi varaju da sam ja njihov idealni instrumenat, jer nepokolebivo stojim na odbrani prava Krune koju oni ruše za svoje prljave ciljeve.«[14]Ovaj komentar je zanimljiv, jer je britanska politika od sredine 1943. upravo bila da žrtvujući Mihailovića spasi Krunu.

14 Za ove komentare vidi Jovan Đonović, »Telegrami Draže Mihailovića o engleskim misijama«, *Glasnik SIKD »Njego!«,* juni 1960, str. 28, 33-34. i *ibid,* decembra 1960, str. 54-55.

Ponešto o prirodi posla britanske misije izneseno je u pismu brigadira Armstronga od 15. novembra 1943. Mihailoviću, kojim rezimira sastanak što su ga on i pukovnik Bailey imali s Mihailovićem 13. novembra. Tom prilikom je Armstrong prekorio Mihailovića zbog nedostatka aktivnosti protiv neprijatelja i rekao mu da je zapadnom svijetu vrlo teško shvatiti njegovu neaktivnost. Čini se da je Mihailović potpuno obuzet unutrašnjom borbom protiv Hrvata, Muslimana i partizana, posebno u Bosni i Hercegovini, a u manjoj mjeri i u Sandžaku, što sve predstavlja gubitak za mogući jugoslavenski doprinos ratnom naporu Ujedinjenih naroda; Mihailović mu nikada nije dao ni jedan plan za akciju protiv Nijemaca u Srbiji i očita četnička neaktivnost prema neprijatelju mogla bi imati žaljenja vrijedne posljedice za srpski narod i za ocjenu koju će srpski narod poslije rata donijeti o tome što je Mihailović radio u ratu. On potpuno razumije Mihailovićevu želju da čuva srpske živote, simpatizira s četničkom stvari i želi pomoći koliko god može, ali ne vidi nikakve koristi od četničke politike odlaganja akcije i odbijanja političke suradnje (očito s partizanima) i akcije protiv Nijemaca.[15]

15 Ibid, juni 1961, str. 36-37.

Mihailović je ovu poruku proslijedio svojoj vladi (ne britanskim radio-kanalima) zajedno s primjedbom da je Armstrong prekoračio svoja ovlaštenja koja ima kao vođa prijateljske vojne misije »i zašao je u politiku i to na takav način koji se ne srne oprostiti tako visokom savezničkom vojniku.« Mihailović je također obavijestio vladu da je upozorio Armstronga da je njegovo pismo predano Centralnom nacionalnom komitetu na proučavanje. Citirao je svoje pismo Armstrongu u kojem mu je rekao da su interesi srpskog

naroda direkno upleteni u neopravdane prijetnje koje je Armstrong izrazio s obzirom na budućnost Srba, te da u međuvremenu britanska misija treba saznati više o velikim žrtvama u krvi i imanju koje su četnici i srpski narod podnijeli boreći se sami, bez strane pomoći, koju već mnoge mjesece uzalud traže. Mihailović je svoju poruku izbjegličkoj vladi zaključio ovako: »Smatram da je brigadir Armstrong jedan od naših velikih neprijatelja i da sa njim nećemo moći ništa da postignemo, jer je naklonjen komunistima.«[16]

16 Ibid, str. 37-38. *Ibid,* decembar 1960, str. 54-55, sadrži ovaj žučljivi komentar o Armstrongu koji je Mth ilović poslao izbjegličkoj vladi 23. oktobra 1943: »On je običan podnarednik, kao i Beli (Bailey), da striktno izvršava naloge engleske politike kako je dobio instrukcije u Kairu. Pokušava jake prcsije na mene, ali ja ih već dobro poznajem i vodim računa o interesima naroda i aktuelnoj situaciji.«

U kasnu jesen 1943. Britanci su primili nova obavještenja koja su pokazivala da je »Mihailović i dalje odlučan da igra svoju vlastitu igru i ne ispunjava utvrđene uvjete« iz ranijih sporazuma. Nakon što je krajem novembra još jednom preispitala svoju politiku, britanska je vlada došla do slijedećeg mišljenja o Mihailoviću:

a) Mihailović ne samo da nije bio od *nikakve vojne vrijednosti* Saveznicima, nego je postao i *stalna prepreka* bilo kakvom *jugoslavenskom jedinstvu,* i tada i u bližoj budućnosti.

b) On je bio toliko *opsjednut komunističkom opasnošću* da je izgleda i javno izjavljivao kako je bolje biti zaštićen od Nedića i Nijemaca nego se podrediti partizanima.

c) Nema određenog dokaza da je on sam kolaborirao s Nijemcima, ali njegovi podređeni jesu; zbog toga je ili nemoćan da vlada svojim podređenima, ili je kriv što je odobravao njihove aranžmane.

d) *Svi njegovi pristaše ne dijele njegove ekstremističke poglede.*

e) Partizani ne bi ni pod kojim okolnostima surađivali s njim, ali ništa ne ukazuje na to da bi odbili raditi s drugim vođama.[17]

17 Velika Britanija, Foreign Office, »Odnosi između generala Mihailovića i vlade Njegovog Veličanstva«, od 27. jula 1944, str. 6. F. O. 371/44276, R12712/11/92.

Par dana nakon ovih političkih smjernica Velika trojica su na sastanku u Teheranu i formalno priznala NOVJ kao savezničku oružanu snagu kojoj će se pružiti svaka moguća pomoć. U objavljenim »Vojnim odlukama« četnici nisu spomenuti. Poslije završetka teheranske konferencije premijer Churchill je razgovarao s kraljem Petrom i predsjednikom vlade Purićem u Kairu i rekao im da su snaga i značenje partizana takvi da bi moglo biti potrebno razriješiti Mihailovića njegova položaja u vladi i da bi ubuduće kraljeva jedina nada

mogla biti u tome da postigne neki sporazum s Titom uz britansko posredništvo, prije nego što partizani budu još jači. Rusi su se, rekao je, već složili s tim da podrže njegov plan.[18]

18 Churchill, *The Second World War,* V, 467-468.

Britanske vlasti u Kairu mora da su znale ili su bar vrlo sumnjale na to da su četnici sklopili niz sporazuma o primirju s Nijemcima u cilju združene akcije protiv partizana u Srbiji. Kratko vrijeme nakon što je otišao iz Teherana, Eden je u Kairu u razgovorima s generalom Wilsonom, britanskim ambasadorom pri jugoslavenskoj vladi Ralphom Stevensonom i brigadirom Macleanom »doznao za izvještaje da Mihailović ne surađuje [s britanskom misijom] i o dokazima da bar neki njegovi podređeni rade s Nijemcima i njihovim marionetama.« Pišući svoje memoare, Eden se sjeća: »Bio sam nesretan zbog toga, pa smo premijer Churchill, Wilson i ja odlučili zatražiti od Mihailovića da izvrši jednu operaciju kako bismo provjerili njegove namjere. General Wilson je stoga 8. decembra 1943. poslao Mihailoviću poruku, sa zahtjevom da napadne dva određena mosta na željezničkoj pruzi Beograd - Solun.«[19] Nedavno otvoreni dokumenti Foreign Officea jasno razjašnjavaju namjere tog pokusa. U već citiranom dokumentu Foreign Officea »Odnosi između generala Mihailovića i Vlade Njegovog Veličanstva« kaže se na str. 6: »Zbog odluke Komiteta za specijalne operacije (Special Operations Committee) u Kairu nastale su početkom decembra nove komplikacije; *budući da većinu dokaza o Mihailovićevoj kolaboraciji s neprijateljem nije moguće objaviti,* dokaze protiv njega treba poduprijeti pozivom da do zadanog dana izvrši neku konkretnu operaciju za koju se zna da ju može izvesti — « *uz sigurno saznanje da je neće izvršiti.«* Takav zahtjev upućen je prije nego je Churchill vidio kralja Petra u Kairu: brigadir Armstrong je 16. decembra uručio pismeno naređenje Mihailoviću da baci u zrak važan željeznički most južno od željezničkog čvorišta Stalać na glavnoj pruzi Beograd — Solun, a istovremeno i most na sporednoj pruzi koja ide od Kraljeva preko Kosovske Mitrovice do Skoplja i Soluna, te da ovo naređenje izvrši do 29. decembra.[20]

19 Eden, str. 500.

20 Za tekst Wilsonove naredbe i Mihailovićevih prethodnih komentara o toj naredbi, koje je saopćio izbjegličkoj vladi vidi Jovan Donović, »Veze sa generalom Mihailovićem sa Srednjeg Istoka«, str. 19-20.

Nekoliko dana nakon što je Armstrong uručio Mihailoviću Wilsonovu naredbu, njih dvojica su se opet sastali. Mihailović je rekao Armstrongu da će mostovi biti razoreni, ako ne do 29. decembra, a onda prvom polovinom januara 1944, jer da takav pothvat zahtijeva opsežne pripreme. Ali pokrenuo je dva druga pitanja: prvo, potrebu da se usklade savezničke operacije na Balkanu s četničkim operacijama, uz zahtjev da unaprijed dobije potrebne informacije, i drugo, okončanje građanskog rata u Jugoslaviji, kako bi se sve snage mogle usmjeriti protiv okupacionih sila. Svu krivnju za građanski rat bacio je na partizane, navodeći to kao razlog da im ne vjeruje, i rekao je da će britanski oficiri trebati poslužiti kao

posrednici.[21] To je stvarno izgledalo kao obrat od Mihailovićevog ranijeg stava što ga je ne tako davno, 12. novembra, definirao izbjegličkoj vladi kako slijedi: »Naša vlada, kao i svi naši funkcioneri u inostranstvu, ne treba da priznaju niti uopšte da pominju komuniste, a to je nazovi narodna oslobodilačka vojska. Sloga jugoslovenske vojske u otadžbini i narodnih nacionalno orijentisanih elemenata sa komunistima je nemoguća, ponavljam sa komunistima je nemoguća. Stoga tamo u inostranstvu ovu slogu ne treba zastupati ni preporučivati.«[22] Teheranska konferencija i II zasjedanje AVNOJ-a mogli su samo učvrstiti Mihailovića u njegovom stavu. To što se sada činilo da on razmatta — možda iz taktičkih razloga — mogućnost suradnje, moglo je vrlo lako biti rezultat loših vijesti o Churchillovim primjedbama kralju Petru i predsjedniku vlade Puriću u Kairu, za koje je Mihailović morao znati. Koliko je Mihailović bio iskren nabacujući pokusno prijedlog za suradnju s partizanima, najbolje pokazuje činjenica da su upravo u to vrijeme neki od njegovih istaknutih komandanata u Srbiji sklapali s Nijemcima sporazume za zajedničku akciju protiv partizana u Srbiji; na područjima izvan Srbije većina je njegovih komandanata već kolaborirala s Nijemcima. U svakom slučaju, kao što je general Mihailović izjavio na svom suđenju, brigadir Armstrong obavijestio ga je 3. januara 1944. da britanska vlada ne želi posredovati.[23] Jedva da je mogla i učiniti nešto drugo, budući da su Britanci očito već donijeli odluku da napuste Mihailovića. Churchill je to 2. januara u noti ministru vanjskih poslova Edenu sumirao jezgrovito ovako: »Mihailović je mlinski kamen privezan o vrat maloga Kralja koji nema nikakve šanse sve dok ga se ne riješi.«[24]

21 Za Mihailovićev izvještaj izbjegličkoj vladi o ovom sastanku vidi *ibid,* str. 21-22.

22 J ovan Đonović, »Telegrami Draže Mihailovića o engleskim misijama«, *Glasnik SIKD »Njegofa,* lecembar 1960, str. 57.

23 The Trial oj Draja Mihailović, str. 212.

24 The Second World War, V, 470. Za dio korespondencije iz marta i aprila 1944, između Baileya i Armstronga o mogućnosti »dvorske revolucije« protiv Mihailovića i za komentare Foreign Officea vidi F. O. 571/44269, R 4937/11/92.

Mihailović nikad nije izvršio Wilsonovo naređenje koje se odnosilo na miniranje mostova, ali situacija se toliko pogoršala da mu ne bi pomoglo ni da ga je izvršio, kao što kaže jedan spis iz Foreign Officea, britanski »stav prema njemu zavisio je o mnogo širim okolnostima«, a mišljenje Komiteta za specijalne operacije bilo je da se »mi ne možemo obazirati na pokajanje u zadnji čas, kao da je to dovoljno da prevagne nad njegovom dvogodišnjom neaktivnošću.«[25]

25 Foreign Office, »Odnosi između generala Mihailovića i vlade Njegovog Veličanstva«, str. 6.

Isti spis otkriva na str. 6. da je 13. januara 1944. primljen dokazni materijal od britanskih oficira kod partizana i kod četnika, a kojim se ustanovljuju slijedeće činjenice:

1. Već dugo vremena neki četnički komandanti u Jugoslaviji otvoreno surađuju sa snagama Osovine - Nijemcima, Talijanima, Hrvatima i Bugarima, već prema tome gdje se nalaze.

2. Nema dokaza o neposrednoj osobnoj kolaboraciji između Mihailovića i neprijatelja, ali nema sumnje da je znao za djela svojih podređenih i da ih je u stanovitim slučajevima opravdavao.

3. Mihailović je osobno rukovodio operacijama protiv partizanskih snaga u dolini Neretve u martu 1943, kao partner u zajedničkoj njemačko-talijansko-hrvatskoj ofenzivi.

Churchill kaže u svojim memoarima da su početkom decembra 1943. Britanci »povukli službenu podršku Mihailoviću i opozvali britanske misije koje su djelovale na njegovom teritoriju.«[26] Raskidanje odnosa s Mihailovićem bilo je mnogo zamršenije nego što te riječi pokazuju. Čini se da je točno da su neki članovi britanske misije, Hudson na primjer, dobili naređenje da se povuku prema obali ili prema partizanskom teritoriju već sredinom decembra, a Bailey je otišao iz četničkog glavnog štaba u zapadnoj Srbiji 5. januara (Bailey je bio evakuiran sredinom februara, a Hudson sredinom marta). A britanske grupe za vezu u sjeveroistočnoj Srbiji također su 13. decembra dobile diskreciono pravo da krenu, ako žele, poslije 15. decembra do najbližih partizanskih jedinica.[27] Izbjeglička vlada i Mihailović obaviješteni su o povlačenju svih članova britanskih misija s danom 1. marta, ali posljednji članovi, uključujući brigadira Armstronga i neke američke i britanske avijatičare, koji su iskočili padobranom nad četničkim teritorijem, te neke četničke političare, nisu bili evakuirani sve do posljednja tri dana u maju. Posljednjih mjeseci su Britanci, koji su još bili u četničkoj Vrhovnoj komandi, jedva razgovarali sa svojim domaćinima. Prema Topaloviću, svaki je osobni kontakt između Armstronga i Mihailovića prestao nakon januara. Armstrongov ađutant, major H. S. K. Greenlees, pojavljivao se u Mihailovićevom uredu tokom četiri mjeseca svako jutro u jedanaest sati kako bi saopćio želju svog šefa da ga Mihailović primi, ali je odgovor svaki puta bio isti: »Zauzet!« Tako su komunicirali uljudnim pismima i nisu se sastali čak ni kad je Armstrong odlazio.[28]

26 The Second World War, V, 467.

Armstrongovo posve razumljivo razočarenje vidljivo je iz jednog od njegovih izvještaja u aprilu 1944. »S operativne točke gledišta«, rekao je, »Mihailovićeva naređenja o neaktivnosti poznata su i sluša ih se gotovo beziznimno ... Glavna briga sve od kraja oktobra je propaganda. Ona nikad nije skrenula s linije da je Srbija u dobru i u zlu vezana za angloameričku zvijezdu, te da nikakav kompromis s okupacionim silama nije moguć. Jednako je tako jaka propaganda protiv partizana koji su u svijesti ljudi zauzeli mjesto Nijemaca, kao

neprijatelj br. 1.« Iako britanska misija nema dokaze o kolaboraciji, rekao je, iz ponašanja četničkih komandanata proizlazi da »postoji neka vrsta pakta o nenapadanju koji doprinosi lagodnosti svih zainteresiranih.« Zaključio je da četnička organizacija zbog »loše vojne spremnosti i moralnog defetizma« ne bi sada mogla učiniti išta više nego da za par dana ubrza ionako neizbježivo povlačenje Nijemaca, te da će »nastaviti borbu s partizanima s onim oružjem koje ima, sve dok ne bude konačno poražena ili sve dok ne dođe do partizanske zastupljenosti u jugoslavenskoj vladi.«[29]Izgleda da Armstrong uopće nije slutio da su četnici i Nijemci upravo tada na veliko kolaborirali protiv dvije divizije NOVJ, koje su prodrle u Srbiju. Njegova oskudna obavještenost mora se bar djelomično protumačiti činjenicom da su četnici, budući da su se britanski oficiri za vezu spremali da napuste Jugoslaviju, bili iz očitih razloga krajnje oprezni i pazili su da Britanci ne saznaju ništa o četničkoj aktivnosti izvan Vrhovne komande.[30]

27 Rootham, str. 176.

28 Topalovič »Rastanak sa zemljom«, str. 56-58. U kratkom članku Mihailoviču u pohvalu (u kojem ima nekoliko činjeničnih grešaka) Armstrong ne spominje njihove krajnje zategnute odnose tokom zadnjeg dijela svog boravka pri četničkom štabu. *Naša Reč,* London, br. 172-173 (juni-juli 1966), str. 16-17.

29 The Četmks, str. 21-22.

30 Bailey se vratio u London početkom marta i imao je niz razgovora ne samo sa svojim pretpostavljenima i obavještajnim nadleštvima, već i s Edenom i Churchillom. U aprilu 1944. podnio je svoj »Izvještaj o misiji kod generala Mihailovića i o prilikama u Jugoslaviji«, koji se sastojao od 37. odjeljaka ili nastavaka. Manje osjetljivi dijelovi izvještaja koji su sada dostupni (F. O. 371/44282, R21295/11/92) nagovještavaju da je čitav izvještaj imao nekoliko stotina stranica. Budući da u januaru 1970. još uvijek nisam ništa znao o nekim stvarima u odnosu između britanske vojne misije i generala Mihailovića, uputio sam niz pitanja pukovniku Bailevu, ali nisam nikada dobio odgovor, iako smo razmijenili nekoliko pisama. Uz pomoć nedavno otvorenih dokumenata Foreign Officea i drugih izvora, mogao sam ipak razjasniti sve sporne točke.

U Londonu su napori Churchillove vlade da smijeni jugoslavenski kabinet s drom Purićem na čelu konačno uspjeli, a sa smjenjivanjem Purićeve vlade eliminiran je također i general Mihailović kao ministar vojske, mornarice i vazduhoplovstva, iako je još zakratko ostao na položaju načelnika štaba Vrhovne komande. Churchill je 24. maja rekao u Donjem domu: »Razlog zbog kojeg smo prestali snabdijevati Mihailovića oružjem i uskratili mu podršku je jednostavan. On se nije borio protiv neprijatelja, štoviše, neki su njegovi potčinjeni sklapali nagodbe s neprijateljem.« U tom je govoru Churchill više puta naglasio da je glavna misao koja je oblikovala politiku britanske vlade bila »potući neprijatelja što je prije moguće i skupiti sve snage u tu svrhu koja je preča od svake druge svrhe.«[31] Vrijeme koje je

Britancima bilo potrebno za odluku o toj stvari kazuje da su bili spremni nastaviti s podrškom četnicima, koje su smatrali važnom političkom i vojnom snagom u užoj Srbiji, ako bi ustanovili ikakvu temeljitu promjenu u četničkoj politici, kao npr. potpuni zaokret od obustavljanja kolaboracije s Nijemcima na odlučnu borbu s njima i neke stvarne poteze prema suradnji s partizanima. Svaki takav obrat četničke politike bio je naravno malo vjerojatan. Ali sve dok je britanska misija ostajala u Mihailovićevom štabu, premda su njihovi odnosi bili gotovo neprijateljski, mogao se je održati neki privid britansko-četničke suradnje. Četnici su isto tako znali da će odlazak britanske misije biti očigledan znak da su Britanci prekinuli svoje odnose s četnicima, te da će takav potez neizbježno imati nepovoljne posljedice po Mihailovića i četnike u vojnom, političkom i psihološkom smislu, poslužit će kao prednost Narodnooslobodilačkom pokretu.

31 Velika Britanija, *Parliamentary Debates,* Session 1943-44, sv. 400, str. 775-776.

Armstrongov konačni oproštaj bio je pokvaren nekim beznačajnim incidentima, koji su, iako ih potpuno različito tumače četnički i britanski izvori, indikativni za ćor-sokak u koji su zapali njihovi odnosi. Dva četnička komandanta, major Vojislav Lukačević i potpukovnik Petar Baćović, na povratku u Jugoslaviju iz Kaira, bili su u Bariju temeljito pretraženi i izgleda da su im Britanci konfiscirali većinu novca, vrijednih poklona i pisama koje su oni nosili sa sobom, očito u svrhu istrage u vezi s pljačkom koja se dogodila u jugoslavenskom glavnom štabu u Kairu. Vratili su se u Srbiju upravo u času kad je brigadir Armstrong trebao otići i zahtijevali su da ga se zadrži kao neku vrst taoca, sve dok konfiscirani predmeti ne dođu iz Barija.[32] Prevladala su treznija razmišljanja, ali je taj incident bio neugodan završetak uvijek teških četničko-britanskih odnosa.

32 Topalović »Rastanak sa zemljom«, str. 56 — 65, daje jednu ne baš laskavu sliku britanskog ponašanja. Ali feldmaršal Wilson, *Eight Years Overseas, 1939-1947,* str. 213-214, daje jednako tako nelaskavu sliku o -etnicima.

Istodobno s demisijom Purićeve vlade i Mihailovića, oko 18. maja stigla je u London partizanska vojna misija s general-majorom Vladimirom Velebitom na čelu. Njen cilj je bio da na britanskoj strani olakša britansko-partizansku suradnju, ali je također služila za održavanje kontakta između vlasti narodnooslobodilačkog pokreta i nove jugoslavenske vlade dra Šubašića, koja je 1. juna preuzela vođenje jugoslavenskih poslova u inozemstvu.

Zanimljiva je pojedinost iz vremena nakon Mihailovićevog smjenjivanja kao ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva: njemačke su službe 10. jula 1944. uhvatile pismo naslovljeno na Jevđevića, bez datuma, ali pisano evidentno početkom juna i pripisale ga Mihailoviću. U tom pismu Mihailović piše Jevđeviću, nakon što se pozvao na povratak Lukačevića i Baćovića iz Kaira, da su »britanski visoki i vrlo viđeni funkcionari dali na znanje da trebamo što prije likvidirati komuniste. Čim izvršimo likvidaciju komunista doći će do promjene situacije — to jest, Saveznici će smjesta promijeniti svoj stav, svoju propagandu i,

što je najvažnije, svoju politiku.«[33] Prema tom pismu i Lukačević i Baćović su bili uvjereni da je sadašnja politika prema NOV i POJ samo privremena taktička stvar i da će Saveznici promijeniti svoju politiku čim četnici potuku NOVJ. Pošto je Mihailović još imao mnogo prijatelja među britanskim funkcionarima, posve je moguće da mu je takva poruka bila poslana, ali je očito da ju nije mogao poslati nijedan funkcionar koji je u to vrijeme imao važnu riječ u formuliranju britanske politike prema Jugoslaviji.[34] Dakako, da su četnici bili u stanju pobijediti NOVJ u drugoj polovini 1944, njihov bi se položaj jako popravio i Saveznici bi se morali nanovo odlučivati; međutim, takva pobjeda nije dolazila u obzir zbog jakosti same NOVJ, a i zbog snage nadolazeće Crvene armije.

33 Mikrofilm br. T-311, rola 286, snimak 473.

34 Na svom suđenju Mihailović je izjavio da je poruka došla od Toma Mastersona iz kairskog štaba SOE, koji je bio poznat po svom pročetničkom stavu. *The Trial of Draja Mihailović,* str. 305.

Usprkos kraljevskom dekretu potpisanom 24. augusta 1944. kojim se ukida Vrhovna komanda u Jugoslaviji i usprkos govoru kralja Petra emitiranom 12. septembra, kojim je pozvao sve Srbe, Hrvate i Slovence da pređu pod komandu maršala Tita, Mihailović se nije predavao. Većina njegovih četnika ostala mu je i dalje vjerna, a u skladu s rezolucijom Centralnog nacionalnog komiteta od 23. jula, u kojem komitet za sebe zadržava pravo da poduzme mjere za zaštitu interesa naroda i države, Mihailović i četničko vodstvo nastavili su podržavati mišljenje da Vrhovna komanda Jugoslovenske vojske u otadžbini još uvijek postoji i da je Mihailović njen legitimni šef, ali nakon poraza u Srbiji i povlačenja u Bosnu bila je to vojska koja je stalno kopnila. A i podrška civilnog stanovništva brzo se osipala.

I Churchillovi i Edenovi memoari pokazuju da su Britanci iz više razloga oklijevali s odbacivanjem Mihailovića, znajući da će time od sebe udaljiti cijeli četnički pokret u Jugoslaviji i Mihailovićeve prijatelje ne samo među jugoslavenskim političarima u emigraciji, nego također i među funkcionarima i narodom u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama, te su učinili sve što su mogli kako bi sklonuli Tita da im pruži uvjeravanja da će se s kraljem Petrom postupiti ispravno.[35] Bitan politički cilj ovog žrtvovanja Mihailovića i podržavanja Tita bio je spasiti monarhiju, a s njom i neke političke institucije, a možda i nešto britanskog utjecaja u Jugoslaviji poslije rata. Ali Tito nije dao nikakve garancije, osim što je javno očitovao demokratski karakter i namjere partizanskog pokreta i potvrdio da će se odluka o monarhiji donijeti na općim i slobodnim izborima poslije rata. Kralj je tek nakon takvih uvjeravanja, a protiv savjeta velike većine izbjeglih političara, ipak popustio Churchillovom pritisku i potpuno napustio Mihailovića i četnike.

35 Vidi npr. Churchill, *The Second World War,* V, 466-478; Eden, str. 500-502, 546-547.

NADE U SPAS IZ SJEDINJENIH AMERIČKIH DRŽAVA

U proljeće 1943, kad su se odnosi između četnika, iza kojih je stajala izbjeglička vlada, i britanske vojne misije, iza koje je stajala britanska vlada, počeli temeljito kvariti, i kad su se vijesti o četničko-osovinskoj kolaboraciji počele sve češće pojavljivati u britanskoj i američkoj štampi, izbjeglička vlada i ambasador Fotić u Washingtonu još su jednom pokušali što potpunije angažirati Sjedinjene Američke Države na četničkoj strani. Fotić je 5. maja, vrativši se upravo iz Londona, pokrenuo stvar kod Roosevelta. Fotića je uglavnom zanimalo da uvjeri Roosevelta, za kog se znalo da je naklonjen Srbima i četnicima, kako nema nikakve istine u pričama o četničkoj kolaboraciji s Osovinom koje, iako potječu većinom od sovjetskih agencijskih vijesti na temelju obavještenja iz partizanskih izvora, sada ponavlja i engleska i američka štampa; također ga je pokušao uvjeriti kako je temeljni cilj partizana pripremanje terena da komunisti preuzmu vlast u Jugoslaviji nakon rata.

Fotić je tražio da Roosevelt pošalje nepristrane vojne promatrače, ljude koji ranije nisu bili angažirani oko jugoslavenskih problema, u Mihailovićev štab kako bi pravilno procijenili stvari. Od podsekretara State Departmenta Sumnera Wellesa Fotić je 12. maja 1943. saznao da je Roosevelt odlučio poslati »dva američka oficira Mihailoviću i druga dva Titu.«[36] To je bilo nešto više od onoga što je Fotić želio tražeći da se utvrde prave prilike u Jugoslaviji, ali nije bio u poziciji da prigovara.

Prije no što je i jedan Amerikanac stigao u četnički štab, jedan njemački agent koji je radio za *Abwehrstelle* u Beogradu i imao direktne kontakte u Mihailovićevom štabu, izvijestio je početkom augusta da će »prema navodno istinitim obavještenjima general Mihailović pokušati iz suparništva između Britanaca i Amerikanaca izvući neku korist za buduću Jugoslaviju.«[37] To je zaista i bio očiti četnički cilj. Osamnaestog augusta 1943. stigao je u Mihailovićev štab prvi američki oficir, kapetan Walter R. Mansfield.[38]

36 Fotić, *The War We Lost,* str. 205-207. Vidi također *FRUS 194},* str. 1006-1007. Wellesovo saopćenje nije zabilježeno u *FRUS 1943.* i možda je bilo dano neformalno. Ali drugi dokumenti u ovoj publikaciji, čak i nešto kasnijeg datuma, ne daju naslutiti o nekoj takvoj Rooseveltovoj odluci u to vrijeme. Ona je vjerojatno donesena tek nakon što su Britanci uspostavili kontakt s partizanskim Vrhovnim štabom preko misije *Typical* (Deakin-Stuart) i Fotiću je saopćena kasnije nego on to navodi.

37 Mikrofilm br. T-311, rola 196, snimak 150.

38 Formalni status američkih oficira kod četnika pretrpio je nekoliko promjena tokom vremena. Od augusta 1943. do maja 1944. američki su oficiri bili pridodani britanskoj vojnoj misiji i pod njenom komandom; od kraja jula do kraja augusta 1944. neki američki oficiri bili su s četnicima isključivo zato da olakšaju evakuaciju savezničkih (uglavnom američkih)

avijatičara, koji su iskočili padobranom nad četničkim teritorijem; a od kraja augusta do 1. novembra 1944. kod Mihailovića je bila samostalna američka obavještajna misija.

Kapetan Mansfield je napisao nekoliko članaka o četnicima. U njegovom prvom članku (1946), jednostavnom »pripovijedanju o dogodovštinama jednog marinca kao obavještajnog oficira«, nema ni tračka razumijevanja četničke pretpovijesti ni njihove politike u ratu, niti kakve aluzije na njihovu kolaboraciju bilo s Talijanima bilo s Nijemcima.[39] Drugi članak pod naslovom »Mihailović i Tito« pripremljen je 1946, u vrijeme Mihailovićevog suđenja, ali nije objavljen sve do 1956. U tom se članku tvrdi da se je Mihailović uvijek borio protiv Nijemaca i da nikad nije kolaborirao. »Američka misija kod Mihailovića«, kaže Mansfield, »nikad ga u toku 1943 i 1944 nije videla da sarađuje s Nemcima.« On dopušta da je nekoliko četničkih komandanata zaista sklopilo nagodbe s Nijemcima, ali samo kako bi održali svoje jedinice, te dobili oružje koje će kad dođe vrijeme okrenuti protiv Nijemaca i kako bi suzbili partizanske napore da unište četnike koji nisu htjeli prihvatiti komunizam.[40]

39 »Marinac s četnicima«, *Marine Corps Gazette,* januar i februar 1946.

40 »Mihailović i Tito«, str. 349, 355-356. U jednom ranijem govoru, objavljenom i u *Knjizi o Draii,* sv. II, Mansfield na strani 362. očito prihvaća četničku tvrdnju da su britanski i američki državnici izdali Mihailovića u Teheranu i Jalti. Nakon što su špalte ove knjige već bile otisnute, dobio sam Mansfieldov izvještaj »Mihailović i njegove snage«, datiran 24. aprila 1944. (F. O. 371/44271, R7885/11/92), koji je ograničen u zapažanju iako relativno realan, ali također sadrži veoma apologetske iskaze o Mihailoviću.

Potpukovnik Albert B. Seitz i poručnik George Musulin spustili su se padobranom u Srbiju zajedno s brigadirom Armstrongom, krajem septembra 1943. Oni su, kao i kapetan Mansfield, bili pridodani britanskoj misiji i Seitz kaže da mu je Armstrong rekao neposredno po dolasku kako je cijela ta stvar »britanski pothvat« i kako će mu biti dopušteno da saobraća s Mihailovićem samo u prisutnosti britanskih oficira, samo na srpskom, a ne na francuskom jeziku, dok će mu pukovnik Bailey biti tumač.[41] Seitz je protestirao kod svojih pretpostavljenih, ali Armstrong je bio podržan u svemu osim što nije smio redigirati Seitzove depeše (ali je imao pravo da ih pročita). O tom razdoblju u Mihailovićevom štabu Seitz kaže:

Mi Amerikanci bili smo tako svedeni na prekobrojne sakupljače vijesti i na slanje onoga što bi Štab radiom ili kurirom prikupio od raznih komandanata korpusa. Ti obavještajni podaci nisu se mogli provjeravati i bio sam siguran da ih se moglo skoro potpuno zanemariti.

Osjećao sam da rat treba biti saveznički pothvat, te da Amerika mora izvršiti određeni zadatak na Balkanu. Možda samo snabdijevanjem, ali snabdijevanje je mišićna snaga rata.[42]

41 Seitz, str. 13. govori povoljno i o Baileyu i o Hudsonu, ali Armstronga opisuje kao »jednog umnogome izvrsnog malog čovjeka, ali koji prilično sporo misli«, i koji, izgleda, nije bio u stanju da shvati ni Amerikance ni Srbe (str. 40).

42 Ibid, str. 14.

Sputani tom situacijom u štabu, i Seitz i Mansfield su bili željni odlaska na teren kako bi mogli sakupiti obavještenja iz prve ruke i provjeriti da li je točno ono što im govore četnici. Četnici su pozdravili tu ideju videći priliku da učine na američke oficire dobar dojam i da time, nesumnjivo, stvore u prilog četničkoj stvari protutežu kojom će izravnati negativan stav britanske misije i britanskih komandnih mjesta na Sredozemlju. Ne čekajući ovlaštenje svojih pretpostavljenih iz Kaira, Seitz i Mansfield su početkom novembra krenuli s odobrenjem brigadira Armstronga na inspekcijsko putovanje. Pratili su ih Hudson i kapetan Borislav J. Todorović, četnički oficir za vezu koji je govorio engleski, a vodile su ih grupe četnika koje su zastupale komandante područja kojima su prolazili ili su ih vodili komandanti osobno. Pokazalo im se što su tražili da vide, ispitivali su osobe koje bi sreli, vršili su inspekciju i smotru četničkih oružanih jedinica i nenaoružanih rezervista. Jednom prilikom promatrali su i stvarnu borbu »jedne četničke brigade i komunista.«[43] Svagdje su primani s krajnjom ljubaznošću i svakoga dana častili su ih jelom i pićem njihovi srpski domaćini.[44] Svoju relativnu slobodu kretanja tokom cijelog putovanja Seitz i Mansfield protumačili su kao dokaz da četnici kontroliraju područja kojima su prošli. Istina je bila, naravno, da je na najmanje dva područja, na onom pod komandom kapetana Kalabića i onom majora Lukačevića (vidi Kartu 6, str. 290.), vladalo stanje njemačko-četničke kolaboracije i da su Nijemci četnike opskrbljivali municijom. Primiti savezničke oficire u svoju sredinu značilo je povrijediti uvjete sporazuma s Nijemcima i nekoliko mjeseci kasnije ti su formalni sporazumi dokinuti ili su istekli. Ali nema sumnje da su u vrijeme posjete savezničkih oficira i Kalabić i Lukačević (koje Seitz mnogo hvali) kolaborirali s Nijemcima.[45] Stoga je čudno da Seitz može reći: »Bajka o kolaboraciji nije se mogla shvatiti ozbiljno; bio sam s previše četničkih vođa u vrijeme kad ih je sigurno loše obaviješteni ili lažljivi Radio-Tbilisi optuživao za kolaboraciju.« U nekim svojim tvrdnjama Seitz nadmašuje čak i četnike — kao kad kaže da su četnici svojom pobunom pod Mihailovićevim vodstvom učinili »neprocjenjivo dobro Rusiji«, primoravajući Njemačku da odgodi svoj napad na Rusiju od aprila na juni 1941, te da su četnici tokom zime 1941-42. zadržavali trideset neprijateljskih divizija.[46] Ni u jednoj ovoj tvrdnji nema ni zrnca istine.

43 Ibid, str. 52. Jedan proljotićevski i antičetnički orijentirani Srbin u emigraciji, B. M. Karapandžić, tvrdi *{Građanski rat,* str. 260-261) da su četnički komandanti Račić, Kalabić, Marković, Smiljanić, Keserović i drugi kako bi impresionirali angloameričku inspekcionu komisiju (Hudsona, Seitza i Mansfielda) poveli napad ne protiv Nijemaca nego protiv Nedićevih i Ljotićevih trupa, tamo gdje je dotad vladao mir i radeći tako ubili nekoliko Ljotićevih komandanata i više od stotinu pripadnika Srpskog dobrovoljačkog korpusa.

44 Seitz, str. 48-49.

45 Kako je pokazano ranije, Nijemci su u februaru i martu poveli specijalnu operaciju *Treibjagd* protiv Kalabića i neke operacije protiv Čačića, kako bi uništili njihove snage, ali nekoliko mjeseci kasnije ovi četnički komandanti opet su neformalno kolaborirali s Nijemcima.

46 Vidi Seitz, str. 128, 138-139.

Nakon nekoliko mjeseci koje su proveli u Jugoslaviji, Seitz i Mansfield, a uz njih i Hudson, primili su naređenje da dovrše svoju misiju. Budući da četnici u to vrijeme nisu imali čak ni improvizirano uzletište, evakuaciju je trebalo izvršiti morem ili polijetanjem s partizanskog teritorija. Odabrali su evakuaciju morskim putem i s kapetanom Todorovićem kao vodičem krenuli prema jadranskoj obali, ali su se Seitz i Hudson, praćeni dvojicom britanskih oficira koji su im se usput pridružili, odvojili i umjesto toga otišli na partizanski teritorij u Crnoj Gori[47] Pukovnik Bailey i još neki britanski oficiri, kao i major Lukačević, krenuli su također prema obali i njih je zajedno s Mansfieldom i Todorovićem, te četničkim komandantom potpukovnikom Baćovićem sredinom februara 1944. evakuirao južno od Dubrovnika jedan britanski ratni brod. Seitz i Hudson stigli su u Berane i odatle su zračnim putem oko 18. marta sigurno evakuirani.[48]

47 Za Todorovićeva iskustva kao oficira za vezu sa Seitzom, Mansfieldom i Hudsonom na njihovom inspekcijskom putovanju, kao i za njegov prikaz teških iskušenja na putu do obale i evakuacije vidi njegov članak »Beleške oficira za vezu«, str. 372 — 412. Osobito zanimljiv je međutim onaj dio Todorovićevog kazivanja gdje priča kako su svi četnički oficiri koji su izišli iz zemlje s Baileyem bili po dolasku u Kairo uhapšeni i zadržani nekoliko dana u vojnom zatvoru (str. 408-412).

48 Za Baileyev izvještaj o njegovoj evakuaciji iz Jugoslavije vidi F. O. 371/44282, R21295/11/92, odjeljak 5. Za Seitzova zapažanja o njegovom boravku na partizanskom teritoriju vidi njegovu knjigu, str. 94-96.

Seitzovi ratni operativni izvještaji još nisu otvoreni i nisu mi stajali na raspolaganju. Stavovi izraženi u njegovoj knjizi, koji najvjerojatnije održavaju osnovni ton njegovih ratnih izvještaja, zamjetno se razlikuju od gledišta koje su saopćavali britanskim i američkim komandama drugi (prvenstveno britanski) mnogo iskusniji i obavješteniji promatrači.[49] Iz događaja koji su slijedili proizlazi da su se Mansfieldovi i Seitzovi izvještaji povoljno dojmili šefa OSS brigadnog generala Williama J. Donovana i drugih američkih funkcionara. Donovan je htio ne samo da poručnik Musulin ostane kod Mihailovića, nego i da proširi američku misiju i za svoj plan dobio je punu podršku State Departmenta. Odgovarajući na Donovanovo pismo od 7. aprila, državni sekretar za vanjske poslove Cordell Hull je pismom od 18. maja opisao Donovanu zadatke predviđene misije kao »vojno

obavještajno djelovanje, specijalne operacije, organizacija linija snabdijevanja, skupljanje tehničkih podataka za zračne snage, te psihološke operacije protiv neprijatelja.«[50] Britanci su smatrali da bi bilo pogrešno ostaviti američku vojnu misiju kod četnika, jer bi se to moglo protumačiti kao znak neslaganja među Saveznicima. Churchill je intervenirao da se odbaci taj plan i Musulin je povučen u isto vrijeme kad i brigadir Armstrong.[51] Ali to nije značilo kraj američkih nastojanja da imaju bar jednu obavještajnu misiju kod Mihailovića, tim više što su Mihailovićevi pristaše u Sjedinjenim Američkim Državama nastavili vršiti pritisak na američke vlasti da imaju jednu takvu misiju.

49 Prema pouzdanom britanskom izvoru Hudson je predao puni izvještaj nakon svog inspekcijskog putovanja sa Seitzom i Mansfieldom. Ovaj izvještaj iz Berana s datumom 17. marta 1944, prikazao je uravnoteženu sliku razvoja četničkog pokreta od ljeta 1941, uključivši detaljna opažanja o inspekcijskom putovanju. U izvještaju se nabacuje kako su pomisao da se Mihailović i njegovi četnici zaista bore podupirali česti sukobi sa Srpskim dobrovoljačkim korpusom, povremena razoružanja Nedićevih jedinica i ubijanje ostataka partizana u Srbiji, dok su Nijemci uglavnom ostajali ravnodušni prema ovoj borbi medu raznim srpskim grupama.

50 FRUS 1944, IV, 1369-1370.

51 Ibid, str. 1349-1350; Martin, str. 229; Roberts, str. 255-256.

Izgleda također da su Mansfieldovi i Seitzovi izvještaji ponešto ojačali poziciju onih ličnosti u vladi Sjedinjenih Američkih Država, uključujući i državnog sekretara Hulla, koje su bile mišljenja da bi Sjedinjene Američke Države trebale ići vrlo polako u širenju svojih odnosa s partizanima. U pismu predsjedniku Rooseveltu, datiranom 17. maja 1944, Hull je sugerirao da Predsjednik ne bi smio osobno odgovoriti na jedno ranije pismo maršala Tita, zbog postojećeg sukoba između NOP i vlade kralja Petra, koju Sjedinjene Američke Države priznaju. Hull se je posebno protivio prijedlogu da se u Sjedinjene Američke Države pošalje vojna misija NOVJ poput one koja je upravo došla u London. On je vjerovao da bi takva misija ne samo otežala rješavanje raznih spornih pitanja između izbjegličke vlade i partizana, već bi pogoršala i prepirke među raznim južnoslavenskim grupama u Sjedinjenim Američkim Državama.[52] Hullovi prigovori su prihvaćeni i u Washington nije nikad bila poslana neka vojna misija NOVJ.

52 Za Titovo pismo od 15. marta 1944. Rooseveltu vidi *FRUS 1944,* IV, 1356-1357; za izvod iz Hullove >redstavke Rooseveltu od 17. maja, za nacrt odgovora Titu koji će potpisati budući šef vojne misije pri /rhovnom štabu NOV i POJ i za Hullovo pismo od 18. maja generalu Donovanu, vidi *ibid,* str. 1368-1370.

Sjedinjene Američke Države su imale nekoliko razloga da se u određenim granicama umiješaju u jugoslavenske stvari. Prije svega, američka vojna i obavještajna nadleštva htjela

su održati vezu s četnicima kako bi spasili američke avijatičare koji su bili prisiljeni iskočiti nad teritorijem koji su kontrolirali četnici, a prilikom povratka na talijanske aerodrome iz napada na ciljeve u jugoistočnoj Evropi. Ta nadleštva, a i vlada u Washingtonu, htjela su znati da li ili ne, i ako da u kojoj mjeri, partizani upotrebljavaju oružje i drugu opremu koju su im slali Amerikanci protiv četnika, a američke obavještajne službe htjele su dobiti iz prve ruke podatke sa četničkih područja, kao i podatke iz drugih zemalja jugoistočne Evrope kanalima koje su imali četnici.

Počevši od jula 1944, američka se politika u Jugoslaviji prilagodila politici zacrtanoj u direktivi koju je formulirao politički savjetodavni štab Vrhovne savezničke komande za Sredozemlje i koja je važila za sve pripadnike Balkan Air Force i koju je američka misija u Alžiru poslala na odobrenje State Departmentu u Washington. Dio nacrta koji se odnosi na Jugoslaviju glasi:

Opća je politika da svu moguću vojnu podršku treba pružiti onim elementima koji se hoće i mogu oduprijeti neprijatelju. Konačni cilj je potpomoći stvar nacionalnog jedinstva u cijeloj zemlji u pripremi za poslijeratna rješenja. Ne treba započeti nikakvu akciju koja bi nas obavezivala na priznanje bilo kakvog zahtjeva za revizijom predratnih granica. Takva pitanja moraju ostati neriješena i rješavat će se na mirovnoj konferenciji. To znači da u Jugoslaviji treba najpotpuniju pomoć pružati Titovim partizanima. Poticat ćemo ujedinjavanje svih borbenih jedinica u Jugoslaviji s Narodnooslobodilačkom vojskom u jedinstveni front, u skladu s odredbama sporazuma Tito-Šubašić. Mihailovićevim snagama neće se pružati nikakva podrška. Pomoć se neće pružati ni partizanima tamo gdje je očito da se neće upotrebiti protiv Nijemaca, Bugara, ustaša i ostalih koje se definitivno smatra kvislinzima, nego tek protiv četnika. Pomoć se može dati ipak u slučajevima kad se partizanske snage bore protiv četnika koji potpuno jasno kolaboriraju s Nijemcima, Bugarima ili kvislinškim srpskim jedinicama i u slučajevima kad partizanske snage naiđu na aktivno suprotstavljanje prilikom napada na rudnike, komunikacije ili druge vojno značajne ciljeve. Kao naše vodeće pravilo, osim u dva spomenuta iznimna slučaja, neka nam posluži misao da se ne smijemo miješati ili sudjelovati u čisto unutarnjim sukobima ili u domaćim problemima u Jugoslaviji.[53]

53 Ibid, str. 1383.

Misija Sjedinjenih Američkih Država u Alžiru smatrala je da takva politika mplicira faktičko isključivanje Mihailovića iz savezničke pomoći, a budući da se iporno provlačila misao da bi se Mihailović još uvijek mogao nekako boriti srotiv Nijemaca, smatrala je da je to u proturječnosti s politikom pružanja jomoći svim elementima koji hoće i mogu se boriti protiv neprijatelja. Ovu primjedbu podržao je kasnije State Department[54] i direktiva *]c* možda stoga nogla biti malo promijenjena. Partizani su, s druge strane, bili u stvari potpuno slobodni da oružje upotrijebe protiv četnika, jer su četnici općenito kolaborirali s Nijemcima i kvislinškim trupama protiv njih.

54 Ibid, str. 1384, 1386-1388, 1407-1408.

Što se tiče spašavanja američkih avijatičara s četničkih teritorija, američke obavještajne službe i 15. Air Force više puta su tražile britansku dozvolu da uspostave kontakt s četnicima i da pošalju američke oficire koji bi pripremili evakuaciju avijatičara koji su se sakrivali kod četnika. Kontakt je napokon uspostavljen oko 20. jula i 2. augusta spustio se je blizu Ravne Gore padobranom poručnik George Musulin. Noću 9. augusta spustio se i poručnik (kasnije kapetan) Nick Lalich, koji je pomagao Musulinu, a kasnije je postao i šef jedinice za spašavanje avijatičara koja je pod šifriranim imenom *Halyard* djelovala na četničkom teritoriju. U noći 9. i 10. augusta, s grubog uzletišta kraj sela Pranjani koju su sagradili četnici i seljaci još prošlog aprila, šesnaest transportnih aviona evakuiralo je savezničke letače. Tokom tri slijedeća mjeseca organizirana su sa istom svrhom još tri leta u sjeverozapadnu Srbiju i sjeverni dio centralne Bosne. Posljednji let, s kojim je otišao i Lalich, izvršen je 27. decembra s jednog uzletišta kraj sela Boljanići blizu Doboja. Ukupno je spašeno 417 avijatičara od kojih su 343 bili Amerikanci.[55]

55 Izvještaj natporučnika Lalicha od 10. januara 1945. o misiji *Halyard,* RG 226, OSS-dokument br. XL5727. Budući da je Lalich bio zadužen isključivo za evakuaciju savezničkih avijatičara, a ne za obavještajni rad, nije podnosio nikakve obavještajne izvještaje. U ovom je izvještaju ipak zabilježio ono što je »čuo i vidio« na četničkom teritoriju, ali ništa nije zaista vrijedno da se na tome zadržimo. Vidi također Vučković, »Spašavanje američkih avijatičara«.

Misija kod Mihailovića koju je vodio pukovnik Robert H. McDowell potpuno se razlikovala od dosad opisanih. Slijedeći prikaz McDowellove misije zasnovan je na jednom razgovoru s njim osobno na Stanford University, 19. marta 1968; nadalje, na razgovoru s jednim članom četničkog Odbora stručnjaka koji je s drugim članovima odbora razgovarao s McDowellom u Srbiji, na raznim radio-porukama četničke Vrhovne komande nižim komandama o navodnim McDowellovim izjavama koje je uhvatila njemačka radio-služba, te na izjavi koju je on 1946. podnio istražnoj komisiji »Komiteta za nepristrano suđenje Draži Mihailoviću«, što je koliko ja znam njegova jedina objavljena izjava. Iz te izjave, kao i iz našeg razgovora, bilo je jasno da su njegove simpatije na četničkoj strani i da ga je duboko smetala drastična promjena stava onih britanskih instanci koje su stvarale politiku, postupno napuštanje četnika u korist partizana, koje se dogodilo drugom polovinom 1943. i konačno dovelo do odbacivanja četnika. Imao je dobru priliku da promatra promjenu britanske politike prema dvjema suparničkim grupama u Jugoslaviji, budući da je bio član JICAME (Joint Intelligence Collection Agency Middle East, Zajednička služba za prikupljanje obavještajnih podataka, Srednji istok) u Kairu i bio je nezadovoljan s njom baš kao i neki oficiri britanske SOE u Kairu koji su jako podržavali Mihailovića. McDowell je najprije tražio da ga pošalju na zadatak u Jugoslaviju u martu 1944, ali je odbijen, a njegov drugi zahtjev u junu također. Razlog odbijanja bilo je protivljenje Britanaca, koji su se izgleda bojali da bi prisutnost jedne američke misije kod četnika mogla povećati trvenje medu Velikom trojicom s obzirom na jugoslavensko pitanje, te da bi također mogla još više komplicirati unutarnju

jugoslavensku situaciju, jer bi se činilo da ohrabruje četnike koje su zapadni Saveznici u to vrijeme i službeno odbacili. Brigadni general Donovan, šef OSS ipak je »progurao« slanje takve misije i nakon šest neuspjelih pokušaja 26. augusta 1944. su pukovnik McDowell i još četvorica — kapetan John Milodragovich, poručnik Ellsworth Kramer, stariji vodnik (kasnije poručnik) Michael Rayachich i jedan radiotelegrafist — spušteni padobranom na četnički teritorij nedaleko od Mihailovićevog štaba. Nick Lalich, voda jedinice za spašavanje avionskih posada, također je bio pridodan McDowellu. Kramer je ubrzo bio raspoređen u štab potpukovnika Keserovića.

Pukovnik McDowell mi je rekao da je njegov zadatak u Jugoslaviji bio sakupljanje općih obavještajnih podataka - uglavnom iz četničkog tabora, naravno — i uspostavljanje veza (uz pomoć već postojećih četničkih kanala) s predstavnicima prozapadnih snaga u Mađarskoj, Rumunjskoj i Bugarskoj. Budući da se je položaj četnika u Srbiji i drugdje u Jugoslaviji drastično pogoršao ubrzo nakon McDowellova dolaska Mihailoviću, izgleda da su mu najviše vremena uzeli četnički problemi.

Jedan bivši član četničkog Odbora stručnjaka rekao mi je u julu 1967. u Beogradu da se cijeli Odbor sastao s McDowellom ubrzo nakon njegovog dolaska u Srbiju, kako bi utvrdio koga on zapravo predstavlja i što mu je pravi zadatak. Osobito ih je zanimalo da saznaju dolazi li on kao specijalni izaslanik predsjednika Roosevelta, ministra rata Stimsona, načelnika generalštaba Marshalla ili je samo još jedan predstavnik OSS — drugim riječima zanimalo ih je koliko bi on stvarno mogao biti utjecajan. Odgovori pukovnika McDowella na tom sastanku (kojega se on nije mogao sjetiti kad sam ga o tome pitao) bili su neodređeni i Odbor stručnjaka pravilno je zaključio da je on operativac OSS, to jest samo još jedan obavještajni oficir. Ranija četnička iskustva i s britanskim i s američkim obavještajnim oficirima bila su u najmanju ruku razočaravajuća, što je vrlo umanjilo McDowellovu stvarnu važnost i utjecaj. Na ovoj kritičnoj točki četničke situacije svejedno se činilo da je pukovnik McDowell stvarni dobitak u psihološkom i propagandnom smislu, a postojala je barem krajnje mala mogućnost da će on moći uvjeriti američke vojne i političke vlasti da četnicima ukazu neku stvarnu pomoć. Da je Mihailović ocijenio McDowellovu misiju u tom smislu može se vidjeti iz dva dokumenta: iz cirkularnog telegrama br. 677, »Samo za komandante korpusa i više starešine«, razaslanog ubrzo nakon McDowellovog dolaska, te iz Mihailovićevog pisma Fotiću od 18. novembra 1944. - to jest, kratko vrijeme nakon što je McDowell napustio Jugoslaviju. U cirkularnom telegramu Mihailović je rekao: »Šef američke vojne misije pukovnik Mek Daul (McDowell), koji je stigao u moj štab 26 avgusta ima široka politička ovlašćenja. Sa njim sam izradio detaljan saveznički, politički i vojnički plan. Sad je potrebno da svaki starešina vrši samo ono što mu ja naredim. Svaka inicijativa mimo mojih naređenja može sve da nam pokvari. Zato naređujem da se nikakva akcija bez moga naređenja, osim protiv komunista ne srne preduzeti.«[56] U svom pismu Fotiću, Mihailović piše da je McDowell otišao »kao veliki naš prijatelj«. Rekao je da ga je McDowell pratio kroz veliki dio zapadne Srbije i sjeveroistočne Bosne i da je »imao prilike

da vidi velike naše vojničke snage, kao i čvrstu povezanost između naroda i vojske. U Bosni je bio oduševljen našim radom na zbliženju sa Muslimanima i Katolicima. Učestvovao je na zborovima gde su sve ove veroispovesti bile zastupljene, i ja verujem da će njegov referat, pored referata Sajca (Seitz) i Mansfilda (Mansfield), bit još jedna potvrda stvarnog stanja u zemlji u našu korist.« Mihailović je također rekao da je McDowell s njim posjetio vojne bolnice i razgovarao s četnicima koje su većinom ranili partizani i da mu je McDowell rekao da će biti velikog skandala ako američki narod čuje da se nacionalistički vojnici ubijaju američkim oružjem koje isporučuju američki avioni (partizanima). Mihailović je sugerirao Fotiću »da McDowellovo ime treba čuvati kako ga ne bi onemogućili u radu.« Mihailović je dodao i ovaj prijedlog: »Smatram da bi trebalo da potražimo što jači naslon na Ameriku, jer Amerika ima velikih ekonomskih interesa na Balkanu, a i mi isto tako imali bi interes da se ekonomski vezujemo za nju.«[57]

56 Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Četnički dokumenti, reg. br. 33/3, kutija 129. Mihailovićevo saopćenje o McDowellovim ovlastima i o tome da je s njim »izradio detaljan, savezniči, politički i vojnički plan«, očito je više izraz razmišljanja prema vlastitim željama, nego prema činjenicama i vjerojatno je bila namijenjena podizanju morala njegovih komandanata. Kasnije je njegov telegram pročitan trupama.

57 Za tekst ovog pisma vidi *Knjiga o Draži,* II, 171 — 174.

Četnici su nužno trebali podršku iz Amerike i prirodno je da su nastojali ne samo »obraditi« američku misiju već i izbiti najveći politički i propagandni kapital iz spašavanja oborenih avijatičara. Njihove nade je dobrim dijelom poticalo razmišljanje iskrivljeno vlastitim željama, ali neosporno je i sam McDowell imao udjela u tome da Mihailoviću poraste nada. Niti njegov izvještaj nakon izlaska iz Jugoslavije, datiran 22. novembra 1944, niti njegova izjava istražnoj komisiji »Komiteta za nepristrano suđenje Draži Mihailoviću«,[58] ne govore ništa o tome što je on izjavljivao Mihailoviću ili govorio na raznim političkim skupovima dok je bio u Jugoslaviji. U porukama četničke Vrhovne komande ima ipak nekih nagovještaja. U jednoj poruci datiranoj 17. oktobra 1944. i upućenoj štabu za Dalmaciju, kaže se (parafrazirano) da »je šef američke misije pri Vrhovnoj komandi, pukovnik McDowell, izričito izjavio na političkim sastancima da je britansko-američka invazija Balkana neminovna, te da Balkan nikad neće biti.prepušten Rusima i time boljševizaciji.« A u poruci od 22. oktobra svim nižim komandama kaže se: »Pukovnik McDowell, šef američke misije pri Vrhovnoj komandi, izjavio je kako se premijer Churchill boji da će nakon rata Engleska biti jedina zemlja u Evropi koja će morati zastupati ideju monarhizma, te će stoga podržavati svaku monarhističku stranku, uključujući i Mihailovićev pokret.«[59] Jedna službena izjava (četničke) komande za Srbiju kaže još konkretnije da je McDowell istakao slijedeće: a) da su Saveznici prestali snabdijevati partizane, jer to snabdijevanje nisu upotrebljavali za borbu protiv okupatorskih vojski; b) da će uskoro doći do iskrcavanja samo američkih trupa u Jugoslaviju i da to garantira narodu da svoja demokratska načela može izražavati bez ikakvog pritiska i c) da su Saveznici u

Francuskoj i Italiji razoružali sve partizanske odrede i dozvolili samo regularnu vojsku. Ova i još neke izjave izdane su u obliku letaka i raspačavane u velikom broju primjeraka po cijeloj Srbiji.[60]Stoga ne iznenađuje da je pitanje o McDowellovoj misiji i njegovim izjavama iskrsnulo i na Mihailovićevom suđenju. Mihailović je posvjedočio da je McDowell ubrzo nakon svog dolaska pravio brojne primjedbe kao: »Sadašnjost vam je teška, budućnost je vaša«; »Nemačka je izgubila rat - vaša borba s Nemcima nas ne interesuje; vaše je da se održite u narodu - ja sam došao da vam pomognem«; i »Kad se Rusi pojave na granici i osmotre naš dolazak, Crvena Armija neće ulaziti u Jugoslaviju.« Jednom drugom prilikom McDowell je rekao Mihailoviću da mora zadržati nešto teritorija.[61]

58 Za tekst McDowellove izjave ovom komitetu vidi Committee for a Fair Trial for Draja Mihailovich, *Report of Commission of Inquiry,* str. 12—16.

59 Mikrofilm br. T-311, rola 189, snimci 1096, 1073. Ove obavijesti Vrhovne komande podređenim komandama su parafraze koje su bile uključene u dnevne izvještaje njemačke radio službe za hvatanje radio poruka (Kommandeur der Nachrichtenaufklärung 4, koja se, izgleda do 18. oktobra 1944. skrivala pod oznakom Dienststelle Feldpostnummer 31208). Poruke su vjerojatno bile šifrirane, ali je dobro poznato da su Nijemci začas dešifrirali sve četničke i partizanske šifre.

60 Za tekst ovih izjava i tekst letaka vidi Kostić, str. 169-172, ili Karapandžić, str. 368-370.

61 The Trail of Drafy Mihailović, str. 269, 307-308.

Jedva da treba reći kako niti jedna od citiranih izjava koje se pripisuju pukovniku McDowellu nije predstavljala službenu politiku. Kad je McDowell govorio Mihailoviću o iskrcavanju američkih trupa u Jugoslaviji - što je za četnike bila vitalna stvar - on nije mogao govoriti ni na temelju svojih prvobitnih uputa prije odlaska u misiju, niti na bazi novih instrukcija svojih pretpostavljenih, dobivenih tokom boravka kod Mihailovića, jer odluka da angloameričke snage, a još manje samo američke snage, izvrše invaziju Jugoslavije nije nikad bila donesena niti je to mogla biti u svjetlu utvrđene politike Sjedinjenih Američkih Država. Sjedinjene Američke Države su tokom cijelog rata smatrale da je Balkan izvan njihovih izravnih političkih i vojnih interesa i zbog toga su se protivile svakoj, bilo britanskoj bilo američkoj, operaciji u Jugoslaviji koja bi prelazila pružanje pomoći gerilcima, podršku iz zraka i povremene akcije komandosa. Za ovu suzdržanost postojali su različiti vojni razlozi s obzirom na ukupnu američku vojnu strategiju: vojne operacije na Balkanu previše bi rastegle linije komunikacija i time vrlo povećale problem snabdijevanja trupa na tom području; proširene operacije na Balkanu također bi mogle odgoditi glavni napad na Evropu u operaciji Overlord i stvoriti mučnu situaciju s Rusima.[62] Mora biti da je McDowell stoga govorio na svoju ruku, očito ne shvaćajući kako će se tumačiti njegove izjave — ili je možda pomalo nesmotreno pokušao četnicima podignuti moral. Moguće je, također, da je te izjave

izmislila četnička Vrhovna komanda i pripisala ihMcDowellu, opet sa svrhom da podigne moral, ali to je malo vjerojatno, jer se izjave iz četničkih izvora malo razlikuju od onih koje McDowellu pripisuju antičetnički srpski (pronedićevski i proljotićevski), partizanski i njemački izvori.[63]

62 Više o američkoj politici neangažiranja u bilo kakvoj operaciji većih razmjera na Balkanu vidi npr. u Stimsonovu memorandumu konferenciji u Quebecu, u augustu 1943, u Stimson and Bundy, str. 436-438, i osobito Rooseveltovu konferenciju s načelnicima združenog štaba, na palubi broda *Iowa,* održanu od 15-19. novembra 1943, uoči sastanka u Kairu i Teheranu, u Matloff, str. 343-344, 505. Vidi također Wedemeyer, str. 228-234.

63 Nije da četnički organi nisu fabricirali vijesti o McDowellu. Na primjer, štab za istočnu Bosnu obavijestio je štab za Hercegovinu 26. novembra 1944, da se pukovnik McDowell prethodnog dana vratio iz Washingtona u četničku Vrhovnu komandu. Vidi mikrofilm br. T-311, rola 189, snimak 1253. Motiv za takvu očito neistinitu tvrdnju zbunjuje: to je moglo biti samo u očajanju. Jedan raniji slučaj takvog izmišljanja vijesti u svrhu podizanja morala četničkih snaga predstavlja i cirkularna objava četničke Vrhovne komande svim nižim komandama od 10. oktobra 1944. o tome da se u inozemstvu (Italiji) stvara jugoslavenska vojska od oko 100.000 ljudi u kojoj će biti i mnogo jugoslavenskih oficira i vojnika iz Švicarske (bivših jugoslavenskih ratnih zarobljenika u Italiji koji su nakon talijanskog sloma uspjeli prijeći u Švicarsku). *Ibid,* snimak 999.

Partizani su bili nezadovoljni s time što je pukovnik McDowell poslan u Mihailovićev štab i Tito je oštro protestirao kod brigadnog generala Macleana. On ne može razumjeti, rekao je, prisutnost ovog američkog oficira kod četnika kad se ima u vidu općenito dokazana Mihailovićeva kolaboracija s Nijemcima i nakon što ga je »čak i kralj Petar javno žigosao.«[64]

64 Vidi izvještaj od 31. oktobra 1944. američkog političkog savjetnika pri štabu Vrhovne savezničke komande za Sredozemlje državnom sekretaru; *FRUS 1944,* IV, 1415-1416.

Prema jednom telegramu američkog političkog savjetnika pri štabu Vrhovne savezničke komande za Sredozemlje od 7. septembra 1944, pukovnik McDowell je za vrijeme dok je bio pridodan Mihailovićevom štabu imao sastanak s jednim njemačkim obavještajnim oficirom (Rudolfom Stärkerom) koji je zastupao specijalnog poslanika Hermanna Neubachera, opunomoćenika njemačkog ministarstva vanjskih poslova na Balkanu. Stärker jepredložio jedan sporazum s Britancima i Amerikancima, po kojem bi se sve njemačke trupe na Balkanu povukle do linije Dunav-Sava bez ikakvog uplitanja sa strane Saveznika, za uzvrat na njemačko obećanje da će te trupe upotrebiti protiv Rusa. Predstavnik OSS odgovorio je da su razgovori na bazi prijevare ili savezničke nesloge van diskusije, ali da će on vrlo rado s njemačkim predstavnikom raspraviti skoro okončanje

njemačkog otpora na Balkanu i dispoziciju njemačkih trupa, te da će prenijeti svaki ozbiljan prijedlog koji bi Nijemci htjeli učiniti.[65]

65 Ibid, I, 549-550. Treba ipak spomenuti da se je taj kontakt na njemačku inicijativu dogodio u vrijeme kad su savezničko zrakoplovstvo iz Italije i kopnene snage NOV i POJ izvršavale specijalnu operaciju pod imenom *Rativeek* protiv komunikacija u Jugoslaviji u svrhu usporavanja njemačkog povlačenja iz Grčke i pokreta njemačkih trupa i snabdijevanja unutar Jugoslavije. Više detalja o tome u glavi 11.

Budući da se, prema savezničkom sporazumu, o svakoj lokalnoj predaji njemačkih komandanata moglo razgovarati samo kao o bezuvjetnoj predaji, od tih razgovora nije bilo ništa.

McDowellov boravak kod četnika završio je, jer je Churchill, s kojim to nije bilo dogovoreno i koji je, sjetit ćemo se, intervenirao kod Roosevelta još u aprilu, oštro prigovorio. Churchill sve do početka septembra nije čuo da je McDowell u Jugoslaviji. Smjesta je podsjetio Roosevelta na njegovo obećanje da neće poslati misiju. Roosevelt je priznao pogrešku i naredio je generalu Donovanu da opozove McDowella.[66] McDowell mi je rekao da je ipak odgodio svoj povratak pozivajući se na to da nema uzletišta s kojeg bi otišao i ostao je s četnicima do 1. novembra. Po povratku u Italiju primili su ga odgovarajući američki i britanski oficiri da ih izvijesti o svojoj misiji, ali kad je to obavio i predao svoj izvještaj (od 22. novembra), sva su mu britanska vrata u Italiji ostala zatvorena i poslan je natrag u Washington. Tamo su ga primili s pomiješanim osjećajima. Rekao mi je da su ga neke ličnosti htjele odlikovati zbog dobro obavljenog posla, dok su drugi govorili da će ga zbog neizvršavanja naređenja staviti pred vojni sud (misleći po svoj prilici na to da je odgađao s odlaskom iz Jugoslavije).

66 F. O. 371/44262, R13335/8/92; Roberts, str. 256-257.

U našem razgovoru pukovnik McDowell mi je rekao (a mogao sam to potvrditi i s drugim izvorima) da je u svom izvještaju od 22. novembra 1944. dao slijedeće preporuke: 1) Saveznici trebaju svim snagama u Jugoslaviji narediti da obustave međusobnu borbu i vršenje nasilja, pod prijetnjom da će izgubiti savezničku pomoć. 2) U sve veće gradove Jugoslavije trebalo bi poslati savezničke ekipe da uspostave osnovne organe uprave, surađujući sa onom grupom koja već kontrolira grad. 3) U Jugoslaviji treba ustanoviti novu vladu sastavljenu trećinom od četnika, trećinom od partizana, a trećinom od osoba koje će iz redova Jugoslavena izabrati Saveznici. Vlada bi trebala pripremiti slobodne izbore i provesti ih pod savezničkim nadzorom. 4) Ova vlada treba prihvatiti predaju i četničkih i partizanskih snaga i formirati od njih jedinstvenu jugoslavensku vojsku koja će se boriti protiv Nijemaca pod savezničkom komandom.

McDowell je smatrao da bi za izvođenje njegovih preporuka bio potreban tek mali broj savezničkih trupa, što bi bilo mnogo bolje nego perspektiva nastavljanja građanskog rata, u koji bi Saveznici mogli biti pozvani da ga zaustave, što bi zahtijevalo mnogo veće snage. On je očekivao da će isprva doći do negodovanja u Jugoslaviji zbog takve savezničke politike, ali je mislio da bi ju ubrzo prihvatilo 85% jugoslavenskog stanovništva.

Može se zamisliti reakcija koju su ove preporuke izazvale kod britanskih i onih američkih službenih krugova koje su podržavale britansku politiku u Jugoslaviji. Ne samo da su preporuke ovakve vrste ulazile u sferu visoke politike uglavnom već unaprijed rezervirane za premijera Churchilla, već su također bile snažno u prilog četnika koje su Saveznici nakon mnogo mjeseci razmišljanja napustili, koje su partizani teško porazili i uz sudjelovanje Crvene armije primorali da napuste Srbiju i čije su pristalice u narodu bili ograničeni samo na stanovite dijelove zemlje. Štoviše, te se preporuke nisu osvrtale na britansku politiku, koja je bila zamišljena tako da sjedinjenjem izbjegličke vlade i Titovog Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije postigne osnovnu promjenu u Jugoslaviji, kao ni na britanske aranžmane sa sovjetskom vladom o podjeli utjecaja u Jugoslaviji po načelu 50:50 koji su upravo bili sklopljeni u oktobru u Moskvi i na koje su Sjedinjene Američke Države pristale. Drugim riječima, te preporuke jedva da su se mogle uzeti ozbiljno. Za četnike je McDowellov neuspjeh da im pomogne bio još jedno u nizu razočaranja u situaciji koja se brzo pogoršavala.

McDowellova izjava istražnoj komisiji »Komiteta za nepristrano suđenje Draži Mihailoviću« bavi se uglavnom s dva pitanja: s onim o navodnoj kolaboraciji Mihailovića i Osovine i s pitanjem relativnog doprinosa četnika i partizana zajedničkoj borbi protiv Osovine. O prvom pitanju McDowell u svojoj izjavi kaže: »Potpisani nije ni čuo ni vidio nikakve dokaze koji bi poslužili da se generala Mihailovića osobno ili oficire pod njegovom neposrednom komandom dovede u vezu s kolaboracijom s Nijemcima u bilo kojoj formi. Ovo potvrđuju ne samo osobna zapažanja već i ukupni dokumenti i razgovori vođeni s američkim, savezničkim i čak neprijateljskim licima. Tu su uključeni i vrlo visoki , i odgovorni britanski funkcionari.«[67] McDowell naravno priznaje da su neki ; četnički vođe koji nisu bili pod izravnom Mihailovićevom komandom sklapali primirja i nagodbe s Nijemcima, ali on optužuje komunističke vođe da su radili isto. Ukratko, McDowell razrješuje Mihailovića svake sukrivnje i odgovornosti za četničku kolaboraciju.

67 Report of Commission of Inquiry, str. 13. (Izvještaj istražne komisije). Posljednja rečenica ovog citata je posebno zanimljiva utoliko što implicira podršku nekih britanskih funkcionara McDowellovim tvrdnjama da Mihailović i četnički komandanti pod njegovom neposrednom kontrolom nisu kolaborirali s Nijemcima. Kad sam u našem razgovoru McDowellu svratio pažnju na britansku obavještajnu publikaciju *The Cetniks,* rekao mi je da ga je jedan britanski general informirao da je materijal u toj publikaciji patvoren. Tu je optužbu predamnom kasnije u Londonu kategorički odbila jedna osoba koja je i sama pomagala u sastavljanju te publikacije. Praktički se svaka tvrdnja o

četničkoj kolaboraciji iz te publikacije zaista može potvrditi zaplijenjenim njemačkim i talijanskim dokumentima.

McDowell smatra relativni doprinos četnika i partizana borbi protiv Osovine neriješenim pitanjem. On misli da su sve zasluge koje partizani svojataju nerealne ili pretjerane. Mihailović je, kaže on, bio osobito aktivan protiv sila Osovine tokom 1941 - 1942. i značajno je pomogao savezničkim operacijama u sjevernoj Africi ometajući njemačke linije komunikacija; postojeće okolnosti u 1944 - 45, objašnjava McDowell, spriječile su i partizane i četnike da bitnije pomognu Saveznicima. U svjetlu dokumentarnog materijala iznesenog u ovoj knjizi, nema potrebe sporiti se s McDowellovim stanovištem.

Američki oficiri ipak nisu bili jedini krivci za buđenje lažnih nada među četnicima. Tu su također bile i optimističke poruke potpukovnika Živana Kneževića, jugoslavenskog vojnog atašea u Washingtonu od ljeta 1943. do jula 1944, koje je Mihailoviću (preko četničkog radio-kanala u Istambulu) prenosio Mladen Žujović, njegov predstavnik u Kairu od septembra 1943. U poruci od 8. juna 1944, na primjer, Knežević je javio Mihailoviću o njemačkom zračno-desantnom napadu na Titov štab u Drvaru i rekao mu da su partizani poraženi na svim područjima, te da još samo na tri mjesta u Jugoslaviji postoje njihovi ostaci. Poruku je završio ovako: »Tito nikad slabiji. Ne treba se iznenaditi da Rusi napuste Tita i priznaju Vas jer Tito nije uspeo da boljševizuje Balkan.« U poruci od 19. juna koju je Žujović 21. juna prenio Mihailoviću, rekao je: »Iz engleskih izvora potvrđuju se vesti o akciji na Balkanu. Misli se da će početi kroz dve nedelje. Pominje se obala Split - Neretva.« A u poruci od 1. jula Knežević je dijelom rekao: »Đeneral Marshall u Londonu pregovara o invaziji u Jugoslaviji. Po padu Ancone (talijanski) stabilizovaće sefront i grunuti u našu zemlju ... Ruska misija za Titov pokret kaže da je neozbiljan, nema oficira, disciplina slaba i vojnici nisu bliski narodu. Dražu smatraju jakom i ozbiljnom snagom.«[68] Većina ovih poruka bila je čista fantazija, ali kako su potjecale od glavnog jugoslavenskog službenog obavještajnog oficira u Washingtonu, koji je uz to imao veza s Britancima zahvaljujući svojoj funkciji šefa vojnog kabineta predsjedništva vlade u Jovanovićevoj vladi, Mihailović ih je uzimao vrlo ozbiljno i čini se da su imale znatan utjecaj na njegovo mišljenje i na njegove odluke. Teško je ocijeniti Kneževićeve razloge kad je Mihailoviću slao ovakve optimističke izvještaje, jer je sigurno znao da su odgovorni britanski faktori rekli još prije aprila 1944. kralju Petru da do savezničkog iskrcavanja na Balkanu neće doći.[69]

68 Ove depeše objavio je zajedno s drugim porukama za i od Mihailovića Jovan Donović u »Veze s Dražom Mihailovićem sa Srednjeg i Bliskog Istoka i Severne Afrike«; vidi osobito str. 53.

69 Vidi pismo kralja Petra od 17. aprila 1944. predsjedniku Rooseveltu, u kojem se također kaže: Saopćeno nam je da do nikakvog iskrcavanja na Balkan neće doći. Ako je takva kobna odluka donesena, aklinjem vas da ju promijenite.« *FRUS 1944,* IV, 1359-1361, osobito 1360.

I sam Žujović bio je od vremena na vrijeme nepouzdan izvor informacija, kao na primjer u slijedećoj poruci koju je Mihailoviću poslao 6. novembra 1944.:

a) U vezi s odlukama Moskovske konferencije apsolutno je potrebno održati srpske jedinice. General Mihailović mora biti u stanju da računa s podrškom srpskog naroda i borbenom snagom svoje vojske.

b) Govoreći vojno, preporučljivo je da sve četničke jedinice budu koncentrirane na jednom ili dva područja koja se smatraju sigurnim iznutra i izvana.

c) Veoma se preporuča da general Mihailović opovrgne glasine kako planira bijeg u Italiju.

d) Ličnosti koje podržavaju Mihailovićev pokret u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama uvjeravaju da neposredno predstoji promjena kursa u savezničkoj politici s obzirom na jugoslavensko pitanje, ali pod uvjetom da četnička vojska izdrži u međuvremenu.[70]

Ali, treba se prisjetiti i da su Mihailovićevi izvještaji vladi u izbjeglištvu do maja 1944., a nakon toga njegovim predstavnicima u inozemstvu, osobito Đonoviću i Fotiću, davali stalno ružičastu sliku.[71] Tek tamo nakon četničkog povlačenja iz Srbije u septembru i oktobru 1944. počinju i Mihailovićevi izvještaji zvučati potišteno — kao da je konačno shvatio ozbiljnost svog opasnog položaja. Tada je već nosio na leđima teret od nekoliko desetaka tisuća dezorganiziranih i demoraliziranih vojnika i izbjeglica, a tragičnom su ga kraju tjerale sile na koje lije mogao utjecati, a još ih manje nadvladati.[72] Nekom je ironijom ispalo da je tokom zadnjih četiri ili pet mjeseci rata vrlo utjecajan Mihailovićev korespondent z unutrašnjosti Srbije bio nitko drugi nego jugoslavenska UDBA, koja je djelujući kao četnički izvor slala Mihailoviću lažna obavještenja zajedno s onim točnima, kako bi mu se pružila lažna nada; što se naravno odražavalo u Mihailovićevim izvještajima Ljotiću koji se nalazio u Slovenskom primorju i predstavnicima u inozemstvu.[73] (Za Mihailovića su, kao što će se vidjeti u Glavi 2, posljedice bile katastrofalne).

70 Mikrofilm br. T-311, rola 189, snimak 1234. Poruku je 28. oktobra poslao Žujović iz Kaira, ali ju je hvatila njemačka radio služba dok ju je 6. novembra emitirala tajna četnička radio stanica u Istambulu. Ta :anica kojom je upravljao Dušan Petković radila je od 10. decembra 1943. do 10. maja 1945. Vidi Petkovićev lanak »Kako je uspostavljena veza s deneralom Mihailovićem iz Istanbula«.

71 vidi Jovan Đonović, »Veze s Dražom Mihailovićem sa Srednjeg i Bliskog Istoka i Severne Afrike«, :r. 51-65.

72 Vidi Jovan Donović, »Izveštaji Đenerala Mihailovića iz kraja 1943. i 1944 godine«.

73 Ibid, str. 70-71; Kostić, str. 238-239.

Nedostatak potpunijih obavještenja u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama o onome što se zbivalo u Jugoslaviji, bar što se ticalo široke javnosti a čak i mnogih vladinih funkcionara i vojnih lica, djelovao je u četničku korist. Još dugo nakon što je četnička stvar izgubila naklonost vrhunskih funkcionara u britanskoj i američkoj vladi, veliki dio javnosti bio je još uvijek na četničkoj strani i težio je tome da se partizanski, sovjetski i čak britanski izvještaji o četničkoj kolaboraciji s Nijemcima odbace kao propaganda komunističke inspiracije. Istovremeno su pričanja o tome kako četnici spašavaju američke avijatičare godila američkom sentimentu. Većina je tih priča bila ponešto preuveličana, kako su kasnije pokazali podaci. Od otprilike tisuću i petsto savezničkih avijatičara koji su evakuirani iz Jugoslavije (a nekolicina i iz Albanije), manje od jedne trećine spasili su četnici; ostali su došli s teritorija koji su držali partizani, te su sakupljeni i evakuirani uz njihovu pomoć. Četnici su, kao i sa članovima američkih vojnih misija, učinili sve što su mogli da od spašenih avijatičara dobiju pomoć u predstavljanju svoje stvari američkim komandama i javnosti; kako je izjavio jedan od četnika koji je danas u Sjedinjenim Američkim Državama, oni su ih smatrali »ambasadorima istine«.[74] To je naravno i bilo jedino razumno, pa su i partizani u mnogome sprovodili istu politiku, iako suptilnije.

74 Za prijateljski postupak četnika prema savezničkim avijatičarima, osobito američkim, te za četničku pomoć pri njihovoj uspješnoj evakuaciji vidi Vukčević, »Amerikanci na Ravnoj Gori«. Bilo je slučajeva da su neke avijatičare orobili seljaci, ali su četničke vlasti strogo postupile protiv takvih prekršitelja. Vidi Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, Četnički dokumenti, reg. br. 33/2, kutija 129.

Kad je Šubašićeva vlada preuzela dužnost, Konstantin Fotić je izgubio mjesto ambasadora, ali ostao je u Washingtonu kao predstavnik Mihailovića i četnika i radio je sve što je mogao da pomogne njihovoj stvari. U pismu upućenom predsjedniku Rooseveltu 14. oktobra 1944. tražio je zaštitu srpskog naroda sve dok njegovi propisno i slobodno izabrani predstavnici ne budu u stanju da za njega donose vitalne odluke. Rooseveltov odgovor od 3. novembra nije bio ohrabrujući. Ponovio je, da je američka politika ne miješati se u unutrašnje stvari Jugoslavije, i izrazio je nadu da će nakon dobivenog rata u novom uređenju nacionalnog života u Jugoslaviji prevladati duh uzajamnog obzira i razumijevanja - što je samo bio drugi način da se izrazi politika Velike trojice koji su nastojali da dođe do ujedinjenja izbjegličke vlade i privremene partizanske vlade uz potpuno neobaziranje na četnički pokret. Na još dva Fotićeva pisma Rooseveltu odgovoreno je u istom tonu.[75]

75 Fotić, *The War We Lost,* str. 288-289.

Četničko očekivanje pomoći od Sjedinjenih Američkih Država u obliku iskrcavanja američkih snaga na jadransku obalu razbilo se na jednoj temeljnoj činjenici — naime, na čvrstom protivljenju vrhovnih američkih političkih i vojnih vlasti svakom proširenju vojne

uloge zapadnih Saveznika na istočnom i Sredozemlju i na Balkanu. Jaka američka podrška četnicima nikako nije dolazila, ma kakva da su suprotna uvjeravanja Mansfield, Seitz i McDowellmogli pružiti. Uvjeravanja su se mogla zasnivati na pretpostavci da se već samom prisutnošću američkih oficira u Mihailovićevom štabu podrazumijeva dobra volja za pružanje pomoći velikih razmjera: inače, takva bi se uvjeravanja jedva mogla dati, jer je američka i britanska politika bila potpuno suprotna, protiv iskrcavanja u Jugoslaviji. Britanci su u stvari obustavili sve isporuke pomoći četnicima još dok su Mansfield i Seitz bili u Jugoslaviji.

Četnici očito nisu shvatili domašaj britanskog utjecaja na savezničku politiku u Jugoslaviji i na Balkanu. Činilo se da se Amerikanci i Sovjeti slažu s tom politikom jer su je podržavali, ali četnici očito nisu uspjeli shvatiti da su Amerikanci bili apsolutno protiv velikih operacija na Balkanu, a da se bez njihove podrške Britanci u takvim operacijama nisu mogli angažirati čak i da su htjeli.[76] Sve dok Britanci nisu postavljali Amerikancima nerazumne zahtjeve za kopnenim trupama, njihovo je vođenje politike na Balkanu bilo prihvaćeno; kao što smo vidjeli, dva su se Saveznika potpuno slagala o povećanju pomoći partizanima i uskraćivanju pomoći četnicima. Četnici ipak nisu pravili razlike okrivljujući i Britance i Amerikance. Đonovićevim riječima: »Naši veliki Saveznici prosto su nas izdali i pomogli komuniste da zavladaju Jugoslavijom.«[77]

76 Neposredno poslije rata mnogo se govorilo o tome da je postojalo osnovno političko neslaganje o strategiji na Sredozemlju, te da su Britanci bili za operacije velikih razmjera protiv Nijemaca na Balkanu, dok su Amerikanci bili protiv. Leighton u *»OVERLORD Revisited: An Interpretationof American Strategy in the European War, 1942-1944«* (osobito str. 922, 928, 932, 937); i Howard u *The Mediterranean Strategy in the Second World War, passim,* pokazuju uvjerljivo da nije postojao nikakav konkretni britanski plan za invaziju Balkana iako se o tom govorilo, a osobito Churchill, kao i da su Amerikanci napokon priznali nužnost sredozemnog fronta sa središtem u Italiji kao pomoćnog fronta protiv Nijemaca.

77 Jovan Đonović, »Izveštaji Đenerala Mihailovića iz kraja 1943. i 1944. godine«, str. 63.

NADE U SAVEZNIŠTVO SA SOVJETSKIM SNAGAMA

Diplomatski odnosi između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, koje su Sovjeti prekinuli u maju 1941, ponovo su uspostavljeni s izbjegličkom vladom nakon što je u junu došlo do napada i na sam Sovjetski Savez. Ti su odnosi bili korektni, ali spremale su se neprilike

između pročetničke izbjegličke vlade i Sovjeta, čija je podrška i simpatija očito bila na strani pokreta otpora koji su u Jugoslaviji poveli partizani predvođeni komunistima. Britanci su pokušali uvjeriti sovjetsku vladu da pomogne kako bi se dvije grupe otpora ujedinile pod Mihailovićem. Ti napori nisu uspjeli i kako je vrijeme prolazilo, a partizani i četnici se sve više udaljavali, došlo je do povećane diplomatske napetosti između sovjetske i jugoslavenske vlade. Ali kada su Sovjeti nastavili s uspješnim odupiranjem njemačkom napadu i kad se vidjelo da će odigrati odlučujuću ulogu u dobivanju rata i oblikovanju mira, jugoslavenska vlada je shvatila da je razborito učiniti napor kako bi poboljšala svoje odnose s moćnom slavenskom državom. Početkom 1942. dvije su vlade napravile ugovor o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći. Konačno potpisivanje je odgođeno (trajno, kako se pokazalo) na savjet britanske vlade, koja je smatrala da nije razborito zaključiti jedan tako važan ugovor u vrijeme rata.[78] Sredinom ljeta 1942. su novosti o četničko-osovinskoj kolaboraciji počele iz partizanskih izvora stizati do Sovjeta, ali su i pored toga odnosi između dviju vlada nastavljeni bez prekida.[79]

78 Fotić, *The War We Lost,* str. 172-173.

79 Za neke note jugoslavenske izbjegličke vlade sovjetskim vlastima s obzirom na sjedinjenje dvije grupe otpora, a kasnije i na poricanje da Mihailović kolaborira sa silama Osovine i marionetskim režimima vidi Živan L. Knežević, *General Mihailwicb and U.S.S.R.*

Tokom svojih posjeta Jugoslaviji čuo sam u nekoliko navrata nagađanja jugoslavenskih znanstvenika o tome da je Mihailović održavao neke kontakte sa sovjetskom obavještajnom službom skoro od samog početka svog otpora. Oni koji misle da je tako, zasnivaju svoju tvrdnju na tri točke: 1) Mihailović je bio u prijateljskim odnosima sa sovjetskim vojnim atašeima dok je služio kao vojni ataše u Sofiji i Pragu sredinom tridesetih godina i vjerojatno je zadržao neke od tih kontakata; 2) jedan povjerenik Kominterne, Mustafa Golubić,[80] uspostavio je 1940. ili 1941. u Beogradu kontakt sa dva čovjeka: Dragišom Vasićem, koji je u međuratnom razdoblju navodno imao neke kontakte sa sovjetskom obavještajnom službom, i Mladenom Žujovićem, a kasnije su obojica, uz dra Moljevića, postali Mihailovićevi glavni politički savjetnici; 3) priča se da je tokom rata Vasić dao jednom četničkom oficiru koji je bio i partizanski agent izjave o tome da je Rusima slao izvještaje o partizanima, te da im je rekao da su jugoslavenski komunisti trockisti.[81]

80 Golubić je bio hercegovački Musliman, član revolucionarnog udruženja »Mlada Bosna« i dobrovoljac u srpskoj vojsci u balkanskim ratovima i u prvorn svjetskom ratu, te je bio i zatvoren u vezi sa Solunskim procesom. Imao je dobre veze u srpskim nacionalističkim krugovima, ali je 1920. postao komunist i od 1927. do 1940. živio u Sovjetskom Savezu. Kominterna ili sovjetska tajna policija uposlile su ga kao povjerenika za međunarodne operacije. U julu 1941. uhvatili su ga u Beogradu Nijemci i smaknuli ga. Vidi Marjanović, *Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi: Beograd,* str. 132.

81 Milovanović, »Bio sam u Dražinoj Vrhovnoj komandi«, NIN, 15. decembra 1968.

To je vrlo zanimljiva teza, ali postoje uvjerljivi dokazi koji joj proturječe. Prvo, u jednoj poruci od 17. aprila 1944. ambasador u Washingtonu Fotić savjetovao je predsjedniku vlade Puriću da njeguje odnose sa Sovjetskim Savezom i tražio je od njega da od Mihailovića zahtijeva uspostavljanje direktnog kontakta sa Sovjetskim Savezom, s obzirom na usklađivanje vojnih operacija. Čini se da je logično pretpostaviti da bi i Fotić i Purić znali da je Mihailović već imao kontakte sa Sovjetima i ne bi trebali isticati važnost zahtjeva za njihovim uspostavljanjem. Drugo, u poruci od 12. jula 1944. Jovanu Đonoviću, koji je od početka aprila 1944. bio jugoslavenski predstavnik pri vladi Slobodne Francuske u Alžiru, Mihailović je pitao Đonovića da li bi bilo oportuno uspostaviti izravan dodir s Rusima diplomatskim posredovanjem generala de Gaullea. Mihailović je objasnio da bi uspostavljanjem takvog dodira i stavljanjem Britanaca pred gotov čin mogao zadržati izvršenje bilo kojeg njihovog plana koji bi išao na račun srpskog naroda; time bi u isto vrijeme zadao politički udarac jugoslavenskim komunistima koji idu ruku pod ruku s Britancima, što je činjenica koja se Rusima sigurno ne dopada. Izgleda da Đonović nije ni pokušao konzultirati de Gaullea, ali je uputio četničke obavještajne oficire u Kairo da tamo dođu u dodir s Rusima, te da pokrenu stvar. Sovjetskoj vladi je u augustu na njihov zahtjev predan ed-memoar o toj temi, ali prema Đonoviću, od Rusa nije bilo odgovora sve do februara 1945, a i taj je bio neodređen.[82] Da je Mihailović imao direktne kontakte s Rusima prije jula 1944, očito ne bi bilo potrebe da se raspituje kod Đonovića. Na kraju, što je možda i najuvjerljivije, postojanje takvog dodira otvoreno poriče ranije spomenuti njemački agent koji je imao tijesne kontakte u Mihailovićevom štabu. Prema jednoj poruci koju je višim vlastima poslala 5. augusta 1943. *Abwehrstelle* u Beogradu, agent je javio: »Sam Draža Mihailović sasvim sigurno nema nikakav kontakt sa Sovjetima.«[83]

82 Vidi ovu korespondenciju kako ju je objavio Jovan Đonović u »Moje veze sa Dražom Mihailovićem sa Srednjeg Istoka«, str. 90, 92-93.

83 Mikrofilm br. T-311, rola 196, snimak 150.

Stoga je očito da su jedini kontakti koje su četnici imali sa sovjetskim vlastima i vojskom bili oni preko izbjegličke vlade sve dok ona nije u maju 1944. jrestala biti njihov eksponent — a tek nakon tog vremena četnici su najviše trebali akve dodire, jer su sada bili bez britanske podrške i, usprkos prisutnosti jedne imeričke misije u svom glavnom štabu, bez i najmanjeg izgleda da od Amerikanaca dobiju stvarnu podršku. Budući da se je Crvena armija približavala jugoslavenskim granicama, četnici su znali da moraju naći neki modus vivendi s Rusima. Fotić je u tu svrhu čak i nakon smjenjivanja nastavio održavati vezu s Andrejem Gromikom, sovjetskim ambasadorom u Washingtonu, a Đonović je preko svojih agenata održavao kontakt sa sovjetskim predstavnicima u Kairu. Konačno je početkom septembra, kad su i Rumunjska i Bugarska bile izbačene iz rata i došle pod sovjetsku

kontrolu, i kad su sovjetske trupe bile na ugoslavenskoj granici, sam Mihailović pokušao uspostaviti izravan dodir sa sovjetskim snagama.[84]

84 Prije no što produžimo treba zabilježiti da su četnici tokom svih ratnih godina bili svjesni uvriježenih proruskih simpatija u naroda Jugoslavije, koje su postojale, bar u smislu sveslavenske solidarnosti, nasuprot celokupnom njemačkom naporu da svim slavenskim nacijama oduzme njihovu državnost i narodnost. Te su simpatije bile osobito jake u Srbiji i Crnoj Gori koje su s Rusima imale zajedničku religiju i jaku tradiciju prijateljstva. Četnici nisu mogli dopustiti da partizani postanu jedini korisnici ove narodne simpatije za Rusiju, ali je komplicirajući faktor bio to što je Rusija komunistička zemlja. Četnička propaganda je zbog toga pokušala praviti razliku između ruskog naroda i njegove komunističke vlade i nastojala je pokazati da je velika borba koju Rusi vode protiv Nijemaca više borba ruskih nacionalnih snaga nego komunista. Također su jugoslavenske komuniste prikazivali kao trockiste koji su posve različiti od ruskih komunista. Vidi mikrofilm r. T-501, rola 249, snimak 99. Potpukovnik Živan Knežević, šef vojnog kabineta predsjednika vlade Jovanovića, također je 1. aprila 1942. poslao pismo sovjetskom vojnom atašeu pukovniku Sizovu, tvrdeći da su neke partizanske grupe u Jugoslaviji staljinističke, a neke trockističke, te da ove potonje katkada napadaju i špijuniraju one prve. Knežević, *General Mihailovich and U.S.S.R.,* str. 14-15.

Mihailovićevi glavni ciljevi s obzirom na Ruse u tom kritičnom času, to jest kad su sovjetske trupe već jednom ušle u Srbiju iz Rumunjske i Bugarske, bili su da četnicima osigura status savezničke vojske, nadoknađujući od Rusa ono što su četnici izgubili od zapadnih Saveznika i pojačavajući time svoj položaj naspram partizana, te da kao ruski saveznik osigura pravo na preuzimanje vlasti u oslobođenoj Srbiji.

Mihailović je svoj prvi potez povukao još dok su se sovjetske snage pripremale za operacije protiv Nijemaca u Srbiji i Vojvodini. Poslao je ovjetskim snagama u Rumunjskoj misiju pod vodstvom potpukovnika Velimira Piletića, komandanta sjeveroistočne Srbije, s instrukcijama da uspostavi vezu. Mihailovićeva pismena naredba nije sadržavala nikakve detaljne upute, ali Mihailovićev emisar koji je naredbu donio Piletiću ukazao je na to da misija treba da pokuša dobiti rusku suglasnost o nizu prijedloga, koji su svi u biti politički, prema potpukovniku Ratkoviću, jednom od sudionika u misiji, trebalo je predložiti slijedeće: 1) Rusi trebaju posredovati kod partizana u cilju okončanja ;rađanskog rata, tako da se sve domaće snage mogu okrenuti protiv neprijatelja: 2) nakon što rat završi treba i četničke i partizanske snage povući u kasarne sve dok neutralna domaća vlada ne održi slobodne izbore pod nadzorom Velike trojice; 3) sva suđenja za ratne zločine treba odgoditi do poslije izbora, a tada ih trebaju preuzeti civilni sudovi.[85] Četnička misija prešla je preko Dunava u Rumunjsku 10. septembra i krenula doKrajove (Craiova) gdje je uspostavila kontakt s Rusima. I ti dodiri svršili su razočaranjem, a saznavši da su britanska i američka vojna misija već u Bukureštu, odlučili su da se probiju do tamo kako bi uspostavili vezu s njima. Ali još dok su bili u Krajovi, Piletićev ađutant, jedan student s navodnim komunističkim sklonostima, denuncirao je Rusima članove misije kao britanske špijune. Tako su, umjesto da

sjednu za pregovarački stol s ruskim komandantima koji su se spremali ući u Jugoslaviju, četnici 1. oktobra bili uhapšeni i avionom prebačeni u Moskvu gdje su bili u zatvoru i ispitivani od sovjetske policije.[86]

85 Problem s tumačenjem ovih prijedloga koje su četnici navodno predali Rusima je u tome da se oni u 'ora bitnom aspektu - to jest, u politici prema partizanima - razlikuju od političke linije koju potvrđuju ratna dokumentarna svjedočanstva i koja se je (kao što će se zamalo vidjeti) sastojala u tome da su četnici htjeli biti od Rusa priznati kao saveznici, nastavljajući borbu protiv partizana.

86 Vidi Ratković, str. 115-117. Piletića su Rusi držali u zatvoru sve do novembra 1945, a tada je poslan u Jugoslaviju da mu se sudi, ali je u Rumunjskoj uspio pobjeći i kasnije doći do zapadne Evrope. Karapandžić, str. 350-351. Karapandžićev prikaz Piletićeve misije razlikuje se ponešto od Ratkovićevog.

Četnička nada da će se dodvoriti Rusima koji će ih prihvatiti kao svoje saveznike i da će istovremeno moći nastaviti s borbom protiv partizana bila je samo još jedan primjer naivnosti koju su tako često pokazivali i ranije. To je Nijemcima bilo jasno, kako pokazuje jedan obavještajni izvještaj od 19. oktobra 1944. o ponašanju Mihailovićevih snaga u Srbiji: »Draža Mihailović nije nikada odgovarajućom propagandom spremao četnike za borbeni susret s Rusima. Draža Mihailović je naprotiv podržavao fikciju da Rusi kao britanski i američki saveznici nikad neće raditi protiv interesa srpskih nacionalista.«[87] Mihailović je i sam rekao uglavnom istu stvar u svojoj cirkularnoj naredbi od 5. oktobra: I »Smatramo Ruse svojim saveznicima. Borba protiv Titovih snaga u Srbiji nastavit će se.«[88] Ono što izgleda nije shvatio, bila je stvarnost suradnje između Tita i Rusa (koja će se vrlo pojačati nakon što je u Moskvi 28. septembra objavljen sporazum kojim se regulira ulazak ruskih trupa na jugoslavenski teritorij u svrhu gonjenja njemačkih trupa), a nije shvatio učinak koji je na Ruse imao ne samo četnički gubitak savezničke podrške, nego i dugotrajna kolaboracija između četnika i snaga Osovine.

87 Mikrofilm br. T-311, roia 194, snimci 562-563.

88 Ibid, rola 189, snimak 961. Ovo i sva ostala pozivanja na materijale iz mikrofilma br. T-311, rola 189 (u ovom dijelu knjige) odnose se na njemačko hvatanje radio poruka između četničkih komandi.

U stvari su samo dva značajnija četnička komandanta surađivala sa sovjetskim trupama, i to tek kratko. To su bili potpukovnik Keserović, komandant grupe jurišnih korpusa i kapetan Raković, komandant Drugog ravnogorskog korpusa. Keserovićeve trupe sastale su se s Rusima koji su iz Bugarske napredovali u srednjeistočnu Srbiju. Prema poruci Keserovićeve grupe jurišnih korpusa Drugom jurišnom korpusu od 16. oktobra, Keserovićevi četnici i neke sovjetske jedinice zajedno su okupirale Kruševac i Rusi su zatim komandu

grada predali Keseroviću. Ali dva dana kasnije, Keserović je obavijestio majora Račića, komandanta Četvrte grupe jurišnih korpusa koji je razmatrao mogućnost suradnje s Crvenom armijom, da ruska komandna mjesta surađuju samo s komunistima (partizanima), te da zahtijevaju razoružanje četnika i odbijaju suradnju s njima. Savjetovao je Račiću da napusti plan o susretu s Crvenom armijom, jer su zbog sovjetske birokratske mašine svi kontakti beznadni, a i zbog toga što Rusi barataju »s tisuću smicalica.«[89] Keserović je 19. oktobra obavijestio Vrhovnu komandu da se njegov predstavnik kod ruske divizije vratio sa ultimatumom koji naređuje da svi četnici pod njegovom komandom polože oružje do 18. oktobra u podne i da budu prebačeni u logor blizu Paraćina gdje će ih reorganizirati u jedinice jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske. Ako ultimatum bude odbijen, Sovjeti prijete otvaranjem neprijateljstava. Do te promjene u sovjetskom stavu došlo je po svoj prilici zbog protesta maršala Tita maršalu Fjodoru I. Tolbuhinu, komandantu Trećeg ukrajinskog fronta, kad je Tito obaviješten o sovjetsko — četničkoj suradnji.[90] Keserović je odbio ultimatum — vjerojatno slušajući jedno naređenje četničke Vrhovne komande od 14. oktobra — i povukao se sa malim snagama od pet stotina ljudi prema dolini Ibra.[91] Nešto veći broj njegovih ljudi mogao je s uspjehom poći za njim u Sandžak, ali dvije su. njegove brigade razoružali Rusi koji su obećali da će im izdati novo oružje nakon što polože ono koje imaju.[92] Rusi su također odveli američkog oficira za vezu pri Keserovićevom štabu, poručnika Kramera i otpremili ga u Bugarsku, ali je ubrzo nakon toga bio pušten.

89 Ibid, snimci 1029, 1048, 1102.

90 Prema podacima pukovnika Vojmira Kljakovića iz Vojnoistorijskog instituta u Beogradu.

91 Mikrofilm br. T-311, rola 189, snimak 1233, Keserovićeva poruka od 19. oktobra Vrhovnoj komandi. Na suđenju Keseroviću u augustu 1945, nije spomenuta njegova kratka suradnja s Crvenom armijom. Keserovićevo svjedočenje o jačini trupa pod njegovom komandom prije i tokom povlačenja bilo je proturječno i u sebi i prema ostalim podacima. Vidi *Suđenje članovima rukovodstva organizacije Dra^e Mihailovića,* str. 216-220. Glavno sovjetsko djelo o operacijama sovjetskih snaga u Jugoslaviji u jesen 1944. ne spominje posebno sovjetsku suradnju s četnicima, ali spominje suradnju s jugoslavenskim snagama u operacijama oko Gornjeg Milanovca, Kragujevca i Kruševca, a barem su neke od tih snaga bile četničke. Vidi Birjuzov, ur, str. 109.

92 Mikrofilm br. T-311, rola 189, snimci 1074, 1134.

Kapetan Raković i njegov Drugi ravnogorski korpus surađivali su sa Crvenom armijom u zauzimanju Čačka. Za razliku od Keserovića, Raković očito nije obavještavao Vrhovnu komandu o razvoju te suradnje. Ipak, 11. novembra se saznalo da je pred Crvenom armijom morao pobjeći u Sandžak. Tek je 16. i 17. novembra Vrhovna komanda okružnicom izvijestila sve četničke komande i objasnila Rakovićev slučaj. Raković je izgleda sa Crvenom armijom

uspostavio zadovoljavajuće odnose i zaključio je s njima pismeni sporazum prema kojem je bio obavezan da surađuje s njima u borbi protiv Nijemaca, u zamjenu za obećanje da će njegove jedinice ostati naoružane i pod njegovom komandom. Također se podrazumijevalo da te jedinice pripadaju vojsci generala Mihailovića. U operacijama oko Čačka četnici su se borili dobro i zarobili su 339 pripadnika od Nijemaca organiziranog Ruskog zaštitnog korpusa i predali ih Crvenoj armiji. Također su pomagali sovjetskim snagama prilikom izviđanja. Dok su te operacije trajale, sovjetske jedinice su zadržavale jedinice NOVJ na tom području od napada na četnike. Raković je bez incidenta posjetio štab jedne od sovjetskih jedinica, ali ubrzo poslije toga, očito uslijed Titovog protesta Tolbuhinu, sovjetski komandant je zahtijevao da Raković i njegove jedinice pređu pod Titovu komandu. Kad je Raković to odbio, partizani su pokušali razoružati jednu od njegovih brigada, a Sovjeti su mu dali ultimatum da položi oružje i krene u logor u kojem će njegove trupe biti reorganizirane u jedinice jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske. Videći da su ga Rusi izigrali, te da nema izgleda za zadovoljavajuću suradnju ili pregovore s njima, Raković je naredio svojim trupama da krenu prema Sandžaku, ali je on sam ostao skrivajući se u Srbiji. U istom se izvještaju Vrhovne komande jasno navodi da je Crvena armija razoružala i četničke jedinice potpukovnika Ocokoljića u sjeveroistočnoj Srbiji.[93]

93 Ibid, snimci 1211, 1237-38.

Major Račić, zadugo jedan od najodlučnijih partizanskih neprijatelja u Srbiji, očito je smatrao za potrebno da otpočne neprijateljstva protiv Nijemaca u jugozapadnoj Srbiji, kako bi poboljšao svoj položaj u namjeravanom susretu sa Crvenom armijom.[94] U borbama protiv Nijemaca angažirao se izgleda samo jedan dan (16. oktobra) ali vjerojatno čuvši loše vijesti iz Keserovićevog i Ocokoljevićevog tabora promijenio je mišljenje i u skladu s Mihailovićevim naređenjem usmjerio je svoje formacije na jugozapad, prema Sandžaku.[95] Neke druge četničke jedinice, na primjer Zlatiborski korpus, također su odlučile da će se boriti protiv Nijemaca u jugozapadnoj Srbiji i kratko vrijeme činile su to s nešto uspjeha,[96] a tada su se i one povukle na jugozapad, prema Sandžaku. Prema jednom od četničkih komandanata koji je u tome sudjelovao, što na veliko potvrđuju poruke koje su uhvatili Nijemci a koje su razmjenjivali razni četnički komandanti, do 21. oktobra velik broj četničkih komandanata i njihovih formacija nalazio se u punom povlačenju i tog dana su komandanti u Ivanjici održali sastanak da rasprave situaciju. Na toj točki bili su van dohvata Crvene armije i mislili su da idu pravcem koji će ih dovesti do spajanja sa savezničkim trupama nakon što se one iskrcaju na jadranskoj obali.[97]

94 Izvještaj Kommandeur der Nachrichtenaufklärung 4 za oktobar kaže: »Nadajući se da će spriječiti rusku okupaciju jugozapadne Srbije usklađivanjem svojih operativnih planova s ruskim planovima, (četnici) su napustili svoju dosad postojeću suradnju s Nijemcima. 16. oktobra trupe majora Račića otpočele su neprijateljstva prema njemačkim snagama u dolini zapadne Morave«. *Ibid,* snimak 1135.

95 Ibid, snimci 1029, 1055, 1111.

96 Ibid, snimci 1061, 1068, 1111.

97 Milosevic, str. 217-219.

Srećom po četnike, malo je njihovih trupa bilo smješteno na područjima glavnog sovjetskog udara; Keserovićeve, Rakovićeve i Račićeve snage bile su blizu, ali nalazile su se samo na bokovima glavnog udara.[98] Dok su se ti komandanti pokušavali nagoditi sa ruskim komandama (ili razmišljali o tome, kao u Račićevom slučaju), sovjetske i partizanske snage borile su se da oslobode Beograd od Nijemaca. Oslobođenje grada 20. oktobra neizbježivo je označilo kraj svih četničkih nada u Srbiji.[99]

98 Vidi Kartu 2 u Birjuzov, nakon strane 64. Glavni cilj sovjetskog naleta u dolinu zapadne Morave bio je da odsiječe željezničku prugu kroz Ibarsku dolinu kao put za povlačenje njemačkih trupa iz Grčke. Vidi mikrofilm T-501, ro!a 257, snimak 210.

99 Tokom kratkog perioda svoje suradnje sa sovjetskim snagama četnici su otkrili da su Sovjeti u operacijama oko Čačka upotrebljavali Jugoslavensku legiju, koju su organizirali u Sovjetskom Savezu. Četnički izvori izvještavaju da je ta jedinica bila divizija jačine od oko tri tisuće vojnika, a vodio ju je navodno ustaša, potpukovnik Marko Mesić. Vidi mikrofilm T-31r\ rola 189, snimak 1253. Birjuzov (str. 107), koji je bio jedan od sovjetskih komandanata u operacijama u Srbiji, mnogo hvali Mesića i još jednog oficira iz te jedinice, kapetana Milutina Perišića, Srbina. Jugoslavenska legija je imala zanimljivu povijest. Bila je djelomice sastavljena od ljudi koji su bili pripadnici 369. hrvatskog ojačanog puka, formiranog u Pavelićevoj Hrvatskoj 16. jula 1941, koji je u svom punom sastavu od 3.870 ljudi poslan na ruski front. Njegovi su pripadnici mogli biti samo Hrvati, Ukrajinci i ruski izbjeglice. Jedna trećina otprilike bili su bosanski Muslimani. Puk je postupno proširivan i u augustu 1942. imao je, uključujući rezervu, pun sastav od 6.300 ljudi. Kao dio Šeste armije feldmaršala von Paulusa, puk je uništen kod Staljingrada. Od preživjelih zarobljenika i iz drugih grupa Rusi su početkom 1944. formirali Jugoslavensku legiju. Na dan 16. aprila 1944. ona je imala u svom sastavu 1543 vojnika, od kojih su 775 bili Hrvati, 440 Slovenci, 293 Srbi, 14 Židovi, 10 Slovaci, 5 Rusi, 3 Rusini, 2 Mađari, 1 Crnogorac. (Podaci dobiveni od pukovnika Vojmira Kljakovića iz Vojnoistorijskog instituta u Beogradu). Moguće je naravno da je legija prije slanja na jugoslavenski front bila pojačana i da se je tada njen sastav razlikovao od onog iz aprila 1944.

Četnički komandanti drugdje u zemlji različito su tumačili vijesti o događajima u Srbiji. Major Lukačević, koji je u to vrijeme bio u Hercegovini, ali i u Mihailovićevoj nemilosti, predložio je 19. oktobra da položaj četničkog pokreta treba nanovo definirati, i to na slijedeći način: prvo, da sovjetske snage koje dolaze treba pozdraviti kao »savezničku rusku oslobodilačku vojsku« i drugo, da se od Sovjeta zatraži da stave četnike pod komandu

jednog sovjetskog generala.[100] Potpukovnik Ostojić, komandant istočnobosanskog područja, bojao se da Sovjeti namjeravaju četnike izručiti komunistima. On je 21. oktobra zatražio sastanak s pukovnikom McDowellom kako bi mu predložio stavljanje četničkih snaga pod komandu jednog američkog generala, a ako taj potez ne uspije da bi četnici trebali pokušati da se nekako sporazumiju sa Sovjetima.[101] Napokon, tu je bio i potpukovnik Baćović, još jedan istaknuti četnički komandant, koji je par dana kasnije rekao kako je osvjedočen da su Britanci ostavili četnički pokret na cjedilu i ako uskoro ne dođe do masovnog savezničkog iskrcavanja na dalmatinskoj obali, četnici će se suočiti sa životom ljudi van zakona.[102]

100 Mikrofilm br. T-311, rola 189, 1036.

101 Ibid, snimak 1043.

102 Ibid, snimak 1072.

Četničko nastojanje da poprave svoju sudbinu stvaranjem neke nagodbe sa Sovjetima, dok bi u isto vrijeme nastavili borbu protiv NOVJ nije nikako moglo biti uspješno. Sovjeti su najkasnije do proljeća 1943. iz diplomatskih razloga mogli imati interesa da se ne protive Mihailoviću i njegovoj vojsci, ali kad je četnička kolaboracija s Talijanima i Nijemcima bila dokazana, a kad su i Britanci povukli svoju podršku, nije ni za Sovjete bilo nikakvog razloga da prema četnicima imaju obzira. Uostalom, Tito im je bio blizak; iako ih je s vremena na vrijeme znao naljutiti svojim nezavisnim akcijama, on i partizani bili su Rusima, kako se tada činilo, najbolji zalog da će steći velik, ako ne i vladajući poslijeratni utjecaj u Jugoslaviji.[103]

103 U specifičnom smislu Tito je također predstavljao izbor Britanaca i Amerikanaca, koji su računali na to da će njegove trupe pomoći savezničkim operacijama u Italiji vezivanjem velikog broja njemačkih trupa za Jugoslaviju i ometanjem dovoza njemačkih trupa i snadbijevanja, osobito nafte, njemačkim snagama u Italiji.

GLAVA JEDANAESTA

Gubitak baze u Srbiji

Kolaboracija između četnika i Nijemaca u Srbiji, koja je počela u novembru 1943, bila je u prvom redu diktirana izgledima da će ubrzo ojačati operacije NOVJ, usmjerene na to da se stekne kontrola nad tim područjima. Položaj NOV i POJ je sada u svim dijelovima zemlje osim u Srbiji bio zadovoljavajući. Oni su izgubili nešto oslobođenog teritorija, ali su inače u svakom pogledu jačali - politički, diplomatski, kao i vojnički - dok su četnici, a i Nijemci, gubili na snazi. Partizani su sada mogli razmišljati o ulasku u Srbiju s jakim snagama i o

preuzimanju kontrole. Do tog je vremena partizanska aktivnost u Srbiji, četničkoj zavičajnoj bazi i izvoru snage, bila ograničena; a kontrola Srbije bila je, međutim, ključ za kontrolu Jugoslavije. U obavještenju od 6. decembra komandantu Drugog partizanskog korpusa u Crnoj Gori — jedinici koja je raspoređena da povede operaciju za oslobođenje Srbije — Tito je analizirao važnost ovog pothvata.[1] Osim važnosti za cijelu Jugoslaviju, rekao je, Srbija je također od temeljnog značenja za vojne i političke aktivnosti u drugim balkanskim zemljama, osobito u Bugarskoj. Iako su Mihailović i njegovi četnici već bili politički poraženi, njihove snage i njihova politička organizacija u Srbiji moraju također biti likvidirane. Nije od najmanje važnosti, rekao je Tito, da Srbija, uz Makedoniju i Kosovo, predstavlja važan rezervoar žive sile za buduće vojne operacije NOVJ. Naravno, napad na Srbiju zahtijevat će velike snage. (Dodao je da je planirao izdati naređenje za napad prije početka zime, ali da su nepovoljni uvjeti uzrokovali odgađanje).

1 Tito, *Vojna djela,* I, 208-209.

Plan Vrhovnog štaba za operacije u Srbiji imao je dva aspekta: prvi, pojačati jedinice koje su već u Srbiji i povećati njihovu vojnu i političku aktivnost,[2] a drugi, prodrijeti u Srbiju s velikim snagama sa zapada i jugozapada i povezati se sa srpskim partizanskim snagama za združene akcije. Djelujući na temelju razborite pretpostavke da se partizanske snage okupljaju u Crnoj Gori, Sandžaku i istočnoj Bosni i spremaju za upad u Srbiju, Nijemci su 2. decembra izveli pokret ne bi li ove snage namamili u stupicu i uništili ih prije nego što otpočne predviđeni napad. Za ovu operaciju, nazvanu *Kugelblitz,* Nijemci su prikupili velike snage u sastavu: 1. brdska divizija, 7. SS »PrinzEugen« divizija, dijelovi 369. pješadijske divizije (hrvatski legionari), dijelovi 187. rezervne divizije i neke manje jedinice, potpomognute 24. bugarskom divizijom iz Srbije i nekim četničkim jedinicama iz Sandžaka pod Lukačevićem. Operacijom je zapovijedao komandant 5. SS brdskog korpusa koji je također imao na raspolaganju i neke trupe raspoređene u Srbiji (24. bugarska divizija), koje su mu privremeno bile dodijeljene sa zadatkom da granice Srbije obrane od jedinica NOVJ.

2 Krajem 1943, Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju poslao je okružnicu (br. 6) svim partijskim organizacijama i partijskom članstvu u Srbiji. Okružnica je sadržavala savjet kako se infiltrirati i kako služiti u njemačkim, kvislinškim i četničkim formacijama u svrhu pomaganja partizanskih ciljeva; naglašena je potreba dä se krivica za sve napade i sabotaže prebaci na četnike, tako da se za represalije koje uslijede također može okriviti njih; rečeno je kako poticati borbu između četnika i srpskih kvislinških formacija da bi se spriječilo njihovo ujedinjenje protiv partizana itd. Ovo pismo nije nikada objavljeno u Jugoslaviji. Opširni izvodi iz te okružnice u njemačkom prijevodu nalaze se u mikrofilmu br. T-311, rola 488, snimci 863- 865.

Operacija *Kugelblitz* bila je usmjerena u prvom redu protiv četiri divizije NOVJ - 2, 5, 17 i 27.[3] Plan je bio da se širokim zamahom obuhvate ove divizije i da se zatim što brže stegne obruč, a one unište. Tu su taktiku Nijemci i prije mnogo puta upotrijebili, iako u pravilu

neuspješno, a nije uspjela ni ovaj puta. Čim su uočene namjere Nijemaca, Tito je svojim trupama izdao naređenje da se razvuku, izbjegnu frontalni udar i prebace u pozadinu njemačkih snaga kako bi izbjegle okruženje i uništenje.[4] Taj manevar je uspio. Glavnina ovih snaga NOVJ potpuno je izmakla Nijemcima i operacija je 18. decembra zaustavljena. Iste su njemačke divizije (bez 24. bugarske divizije koja je vraćena pod komandu vojnog zapovjednika jugoistočne Evrope) skoro smjesta poslane u novu akciju, operaciju *Schneesturm,* protiv partizanskih snaga u dolini rijeke Krivaje, sjeverno od Sarajeva. Ali pokazalo se da su im partizani i tu izmakli.[5] Otprilike u isto vrijeme tri su divizije i nekoliko manjih pridodanih jedinica, u sastavu 15. brdskog armijskog korpusa izvele niz operacija *(Ziethen, Herbstgewitter, Panther, Delphin, Merkur,Waldrausch, Weihnachtsmann)* protiv jedinica NOVJ u sjevernoj i zapadnoj Bosni, Dalmaciji i Hrvatskoj.[6]

3 Za naređenje za operaciju *Kugelblitz* vidi mikrofilm br. T-313, rola 189, snimci 7,449.037-45; vidi također snimke 7,449.062-80. Za važnost operacije *Kugelblitz* sa točke gledišta vojnog zapovjednika jugoistočne Evrope, koji je također bio šef okupacionog režima u Srbiji, vidi mikrofilm br. T-501, rola 253, snimci 879-883 i 893-896. Vidi također *Oslobodilački rat,* II, 11-12.

4 *Oslobodilački rat,* II, 14.

5 *Ibid,* str. 22-27; KTV/OKW/WFSt, sv. III, dio 2, str. 1372-1373, 1396.

6 Za vrijeme i područje tih operacija vidi mikrofilm br. T-314, rola 554, snimci 75-126. Vidi također *Oslobodilački rat,* II, 32-69.

Sve su ove operacije bile pod ukupnom komandom general-pukovnika Lothara Rendulica, komandanta Druge oklopne armije, koji je prethodnog augusta sa istočnog fronta premješten u Jugoslaviju zbog dva konkretna zadatka: da preuzme dijelove Jugoslavije i Albanije dotada pod talijanskom okupacijom nakon očekivanog sloma Italije, te da uništi Tita i partizane.[7] Operacije u septembru i decembru bile su tako samo početak nečega što se pokazalo kao niz operacija širokog opsega, koje su se produžile kroz razdoblje od preko šest mjeseci. Pojedinosti tih operacija ovdje nas ne zanimaju. U nekima su Nijemci i njihovi saveznici nanijeli teške gubitke jedinicama NOV i POJ i ponovo zauzeli znatan dio teritorija koji su oni oslobodili. Ali u postizanju glavnog cilja - uništenju NOV i POJ kao efektivne borbene snage — Nijemci nisu uspjeli.

7 Rendulic, str. 156. i *passim.*

KONGRES U BA

Nedugo nakon nastupa nove godine, dok je prodor jedinica NOVJ u Srbiju bio privremeno odložen, četnici su, iskorištavajući relativnu sigurnost koju su im dopuštali

njihovi sporazumi o primirju s Nijemcima, sazvali kongres u selu Ba, blizu Ravne Gore u zapadnoj Srbiji. To je bila daleko najvažnija politička manifestacija četničkog pokreta tokom cijelog rata — a budući da su je Nijemci lako mogli spriječiti ili raspršiti usred vijećanja, mora se pretpostaviti da je održana s prešutnim odobrenjem njemačkih okupacionih vlasti. Kongres je zasjedao od 25. do 28. januara (budući da je 27. januara sveti Sava, često se spominje i Svetosavski kongres). Prisustvovalo mu je preko tri stotine delegata,[8] a po prvi i jedini puta okupili su se glavni četnički vojni komandanti, političari koji su od početka stali na stranu četničkog pokreta, kao Dragiša Vasić i dr Stevan Moljević, te priličan broj političara iz starih srpskih stranaka koji su, pomalo u zakašnjenju, odlučili da se otvoreno svrstaju s četnicima — ljudi kao Živko Topalović, Adam Pribićević i drugi. Na kongresu je također bilo i nekoliko Hrvata (Vladimir Predavec, Đuro Vilović i Niko Bartulović),[9] jedan Slovenac (Anton Krejči, izbjeglica u Srbiju) i jedan bosanski Musliman (Mustafa Mulalić).[10] S iznimkom Mulalića, svi nesrpski učesnici nisu bili političari i predstavljali su samo sebe. Kongres u selu Ba imao je, što se srpskih i crnogorskih sudionika tiče, mnogo širu zastupljenost nego ranija konferencija mladih četničkih intelektualaca, održana krajem 1942. u selu Sahovići u Sandžaku.

8 Prisutan je bio i poručnik George Musuiin, jedan od američkih oficira pridodanih britanskoj vojnoj misiji kod Mihailovića. Druga dva američka oficira, potpukovnik Seitz i kapetan Mansfield, bili su u to vrijeme na svom inspekcijskom putovanju u unutrašnjosti Srbije. Koliko sam mogao ustanoviti, članovi britanske misije nisu prisustvovali, a izgleda da nisu bili ni pozvani. Ali u Public Record Office u Londonu postoji iscrpan izvještaj o kongresu.

9 Bartulović i Vilović bili su pisci iz Splita i pročetnički opredijeljeni od početka rata. Ni jedan od njih nije predstavljao neku političku stranku. Čini se da je Predavec u četničkom pokretu imao neki status, dijelom zato što je bio jedan od prvih Hrvata koji je prišao četnicima, dijelom stoga što je bio sin Josipa Predaveca, bivšeg potpredsjednika Hrvatske seljačke stranke, ubijenog 1931; on sam međutim nije imao nikakve veze s HSS. Upućivao je Hrvatima pozive da priđu četnicima (vidi npr. njegov poziv iz septembra 1943, u mikrofilmu br. T-501, rola 257, snimci 1030- 1031), ali s vidljivim neuspjehom i potkraj rata pokušao je pomoći da dođe do kontakta između Mihailovića, te Mačeka i Pavelića.

10 Vidi mikrofilm br. T-311, rola 196, snimci 244-249 za pismo koje je Mulalić poslao 28. decembra 1943. Huseinu Rovčaninu, komandantu Muslimanske milicije u Sandžaku. Izgleda da je to bila okružnica, koja je vjerojatno upućena i drugim muslimanskim vodama. U tom pismu Mulalić, bivši član jugoslavenske Skupštine i Jugoslavenske nacionalne stranke, istupa protiv ustaša i partizana u korist četnika, te preporučuje da se sandžački (a naravno i bosanski) Muslimani, osobito Muslimanska milicija, svrstaju uz Mihailovića. Za četničko otvaranje prema Muslimanima od kraja 1943. na dalje i za nastojanje nekih muslimanskih vođa, uključujući i Mulalića, da muslimanske prvake i oružane grupe svrstaju uz Mihailovića vidi Hurem, »Koncepcije nekih muslimanskih građanskih političara o položaju Bosne i

Hercegovine u vremenu od sredine 1943, do kraja 1944. godine«, osobito str. 536-538, 542-545.

Mišljenja o karakteru kongresa u selu Ba uvelike se razlikuju među onima koji su na njemu sudjelovali, a glavna je razlika između četnika s dugim stažem u vojnim i političkim organizacijama pokreta, i političara koji su prisustvovali kao predstavnici starih stranaka. Dvije grupe donijele su novoj organizaciji različita svojstva: četnici su donijeli vojnu organizaciju i vodstvo, te službeni status organa kao sila izbjegličke vlade, dok su političari donijeli bar vanjsko obilježje stare srpske pučke demokratske tradicije. A obje grupe željele su imati jednaku riječ u budućoj državi Jugoslaviji. Uz neke političare, osobito je Topalović, šef majušne Socijalističke stranke, koji je imenovan predsjedavajućim kongresa, je govorio kasnije o njemu kao u biti osnivačkom kongresu Jugoslovensko-demokratske narodne zajednice, koju je pozdravio kao nosioca svejugoslavenskog, demokratskog, narodnog otpora protiv okupacionih sila, a u kojoj su političke stranke ravnopravni partneri s četnicima.[11] Četnici su, po njemu, postali vojna ruka Zajednice. Istina je, vjerojatnije, bila suprotna: to jest, Jugoslovensko-demokratska narodna zajednica trebala je funkcionirati kao politička ruka četnika, jer je Mihailović zadržao sva vojna i politička ovlaštenja.[12] Ubrzo je postalo jasno i četničkim zastupnicima i političarima na kongresu da neće biti lako složiti se čak ni o proceduralnim stvarima, a ni o odlukama. Mihailović je kasnije na svom suđenju rekao da su Centralni nacionalni komitet i Beogradski četnički komitet bili protiv svakog kongresa koji bi uključio predstavnike starih političkih stranaka, te da su oni pozvani samo na njegovo inzistiranje.[13] Mihailović je, čini se, bio protiv toga da se dodijeli bilo kakva važna uloga Vasiću s kojim se sve više svađao i popustio je tek na Topalovićevo inzistiranje. A mnogi su mlađi četnici bili neprijateljski raspoloženi prema starijoj grupi stranačkih političara, koje su prezirali kao niže i korumpirane i stoga su ih smatrali preprekom svakom stvarnom političkom, ekonomskom ili socijalnom napretku poslije rata.[14]

11 Za četničke poglede na kongres u selu Ba vidi *Knjiga o Dra^i,* II, 1-32. Za poglede političara kako ih , / predstavlja Topalović, koji je uz to što je bio predsjedavajući na kongresu bio i predsjednik Organizacionog odbora trojice ustanovljenog na kongresu, vidi Topalovićevu knjigu, *Pokreti narodnog otpora,* str. 80-94.

Dr Topalović dobio je vodeću ulogu na kongresu, jer je Mihailović smatrao da to može pomoći četničkoj stvari, budući da je Topalović poznavao osobno laburističke članove britanske vlade Clementa Atlee-ja i Ernesta Bevina, s kojima bi se povremeno sastajao na međunarodnim kongresima socijalističkih partija. Mihailović je smatrao da su bliski odnosi rukovodstva NOP sa sovjetskom vladom ogromna prednost za NOP, te da je jugoslavenska izbjeglička vlada premještanjem u Kairo udaljena iz središta zbivanja i da je sada samo / igračka u britanskim rukama - otuda i nada da bi Topalovićeve veze mogle poslužiti boljem razumijevanju četničke stvari kod nekih članova britanske vlade. Vidi Topalović, *Borba %a budućnost Jugoslavije,* str. 97-98.

12 Po mojem mišljenju, neodrživa je Topalovićeva tvrdnja *(Pokreti narodnog otpora,* str. 92-95) da je glavni cilj ovih ujedinjenih, četničkih i srpskih stranačkih političkih snaga bio postizanje sporazuma s NOP kako bi se okončao građanski rat. Točno je da je Mihailović tokom decembra 1943. i januara 1944. izrazio Britancima spremnost da otpočne razgovor s rukovodstvom NOP, pod uvjetom da britanski oficiri posluže kao posrednici. Ali to je nesumnjivo bio taktički potez s njegove strane, ili kako su Britanci rekli, »pokajanje na samrtnoj postelji« u vrijeme kad su (kao što smo već vidjeli) Britanci počeli vršiti pritisak na kralja Petra da Mihailovića~ukloni iz vlade. Tako su Britanci odbili da posluže kao posrednici.

13 The Trial of Draja Mihailović, str. 331. Više o Mihailovićevim pogledima na kongres u Ba vidi u *ibid,* str. 320 — 324, 330 — 333. Nakon kongresa i proširenja Centralnog nacionalnog komiteta, Mihailović je posebno htio da četnici steknu širu političku osnovu u narodu, dijeleći odgovornost s predstavnicima starih političkih stranaka.

14 Kako je saopćio dr Miloiad M. Drachkovitch iz Hoover Institution, Stanford University. Vidi također Drachkovitchev i Lazitchev članak »Omladinski štab 501 Ravnogorske omladine«, str. 104, gdje kažu da su se delagati omladinske organizacije, kao i mnogi civilni i vojni delegati, protivili službenoj liniji kongresa jer im se činilo da su »drugorazredni« političari, koji su do tog vremena imali samo simboličnu vezu s četničkim pokretom, htjeli preuzeti vodstvo i dati mu drugačiju liniju i sadržaj. Samo njihova disciplina i odanost Mihailoviću, kažu oni, spriječila ih je da na kongresu ne protestiraju otvoreno. Za diskusiju (s pro-mihailovićevskog gledišta) odnosa između srpskih političkih stranaka (koje su tada, naravno, djelovale ilegalno) i četničkog pokreta, vidi Lazitch, *La tragedie du General Draja Mihailovitch,* str. 50-61. Za Vasićevo protivljenje srpskim stranačkim političarima i sazivanju kongresa u Ba vidi također Milovanović, *NIN,* 2. marta 1969.

Rezolucija, koja je konačno nakon tri dana rasprave prihvaćena, obuhvaćala je i političke i vojne odluke. Prvo, kongres je žigosao odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a koje je održano u Jajcu u novembru 1943. kao djelo ustaško-komunističke manjine. Da uzvrati na to što se AVNOJ proglasio jedinim predstavnikom jugoslavenskog suvereniteta, kongres u Ba je izrazio punu podršku vladi u izbjeglištvu, Jugoslovenskoj vojsci u otadžbini i Mihailovićevom vojnom vodstvu. Također je ponovo potvrdio četničko neprijateljstvo prema njemačkom okupacionom režimu i svim njegovim saveznicima i izjavio svoju odlučnost da mobilizira sve antikomunistički raspoložene Srbe u borbi za spas Srpstva. Napokon, kongres je objavio svoj vlastiti plan za buduće političko i socijalno-ekonomsko uređenje Jugoslavije, podsjećajući srpski narod, u skladu s postojećom četničkom propagandnom linijom, da su partizani i ustaše udružili svoje snage kako bi ga istrijebili.[15] Točkom 1 prihvaćene rezolucije izjavljuje se da kongres s »oduševljenjem i naročitim priznanjem pozdravlja Jugoslovensku narodnu vojsku, koja se, pod komandom đenerala Draže Mihailovića organizovala u Otadžbini. Ova prava narodna vojska, pod komandom narodnih starešina i pod stručnim vodstvom

narodnih oficira, jeste istiniti branitelj narodnih sloboda i zaloga državne budućnosti svih Jugoslovena.«[16]

15 Ustaše su na sličan način ukazivali na partizane kao na »Srbokomuniste« koji su čvrsto odlučili da unište Hrvate. Naravno da nije postojala ni »ustaško-komunistička« niti »srbo-komunistička« zavjera; partizani su naprosto provodili istinski jugoslavenski program koji je bio koliko protiv ustaša, toliko i protiv četnika.

16 Za tekst rezolucije vidi *Knjiga o Draži,* II, 10-15, osobito str. 13. i *Poruka* br, 19, str. 18.

Četnici su po prvi puta otvoreno usvojili načelo federalizma kao osnovu za buduće uređenje jugoslavenske države.[17] Točka 4 b rezolucije kongresa kaže: »Jugoslavija treba da bude uređena kao federativna država u obliku ustavne i parlamentarne nasledne monarhije, sa narodnom dinastijom Karađorđevića i Kraljem Petrom II na čelu«. Ovaj ustavni princip trebalo je razraditi i provesti tek nakon svršetka rata i to uz jedno strogo ograničenje: »Kongres smatra da je solidnost buduće Jugoslavije uslovljena stvaranjem, na demokratski način, jedne srpske jedinice, koja bi na demokratskim osnovama okupila ceo srpski narod na njegovoj teritoriji. Isto načelo treba da važi za Hrvate i za Slovence«. Iako je federalizaciju trebalo sprovesti »demokratskim putem«, lako je prepoznati u toj odredbi ponešto modificirane ideje dra Moljevića i drugih četničkih vođa o Velikoj Srbiji. Da su pobijedili, četnici bi najvjerojatnije sproveli svoj raniji program — to jest, definirali bi granice Srbije jednostrano i stavili bi Hrvate i Slovence pred gotov čin s obzirom na srpsku jedinicu. Ne samo da na kongresu u Ba nije priznato postojanje Makedonije i Crne Gore kao zasebnih nacija, nego se također podrazumijevalo da Hrvatska i Slovenija i teritorijalno i stanovništvom trebaju postati puki privjesci Velike Srbije. Tako za one koji nisu Srbi — što znači blizu 60% stanovništva cijele zemlje - ono što su četnici zamislili u januaru 1944. za poslijeratnu jugoslavensku državu, obnovljenu i pod njihovom punom kontrolom, ne bi značilo nikakvo poboljšanje u odnosu na meduratni period, nego bi zaista bilo mnogo gore, osobito za Hrvate. Uzme li se u obzir sastav kongresa, jedva će iznenaditi da je nj-egov duh bio duh spašavanja Srpstva i osiguranja srpske prevlasti u obnovljenoj državi nakon rata, a ne stvaranja životno sposobne i jake Jugoslavije, prihvatljive svim južnoslavenskim narodima.

17 Prijedlog za federalno uređenje poslijeratne Jugoslavije pojavio se ranije u internim četničkim dokumentima, osobito u Moljevičevom programatskom memorandumu »Homogena Srbija«, pripremljenom u junu 1941, ali taj je federalizam počivao na uvjetima velikosrpskih snaga, koji su očito bili neprihvatljivi za. druge narode Jugoslavije. Kasnije, u poruci poslanoj iz Londona s datumom 5. decembra 1942, predsjednik vlade Jovanović obavijestio je Mihailovića da će se poslijeratno uređenje Jugoslavije morati zasnivati na federalizaciji. Poruka jednim dijelom glasi: »Unutrašnje uređenje Jugoslavije posle rata neće moći da bude, po svemu sudeći, zasnovano na centralizmu. Razlozi su: stalne težnje Hrvata

ka federaciji, kao i želja Srba da se u budućnosti zaštite od užasnih iskustava pretrpljenih u Pavelićevoj državi. Federacija, obezbedujući jedinstvo države bila bi najpodesnija da umiri srpske osetljivosti izazvane ustaškim pokoljima. Ona bi vodila računa o posebnim interesima sva tri dela, a obezbedila bi budućnost«. Radoje L. Knežević, »Jugoslavenska vlada i Draža Mihailović«, *Poruka* br. 10, str. 13.

U izjavi o socijalno-ekonomskim pitanjima kongres je »izrazio želju da se još u toku stvaranja ovakve državne organizacije obezbede preduslovi te za korenite reforme: privredne, socijalne i opštekulturne koje duh vremena nameće i koje budu odgovarale potrebama naroda srpskog, hivatskog i slovenačkog, sa ciljem da se osnovna načela demokratije provedu ne samo na političkom, nego i na privrednom, socijalnom i opšte kulturnom polju«.[18] U cjelini, četnički politički program, kako je izložen u rezoluciji kongresa u Ba, značajno se udaljavao od četničkih političkih ciljeva kako su bili utvrđeni 1941. i 1942, naročito u naglašavanju demokratskih principa s nekim socijalističkim crtama. Čini se, međutim, da je svrha ovog ispovijedanja demokracije bila daleko više propagandistička nego programatska; ništa ne ukazuje na to da je ono odražavalo istinsku promjenu mišljenja među četničkim vođama, te da će mu slijediti pravi napor u cilju zadovoljavanja potreba većine naroda u Jugoslaviji i nekih nacija kao što su posebno Hrvati i Makedonci.

Praktički gledano, osnivanje Jugoslovensko-demokratske narodne zajednice bio je najvažniji ishod kongresa. Budući da su se sve raznorodne prisutne struje izjasnile spremnima da odustanu od samostalne političke akcije sve do »obnove države i normalizovanja u njoj«, spremno su se i složile da postojeći četnički Centralni nacionalni komitet treba proširiti tako da uključi predstavnike svih snaga koje sudjeluju u novoj političkoj organizaciji. Ali zahvaljujući znatnim razlikama između četničkih vođa i stranačkih političara, stvarni izbor članova Centralnog nacionalnog komiteta povjeren je Organizacionom odboru trojice (Topalović, Vasić, Moljević) koji je dobio instrukcije da se savjetuje s vođama raznih stranaka. Komitet je izabran do slijedećeg juna,[19] a uključivao je i ljude kao Konstantina Fotića i Jovana Đonovića, koji su u interesu četnika djelovali u inozemstvu od početka četničkog pokreta.

18 Političku i socijalno-ekonomsku platformu za četnički kongres očito je napisao Adam Pribićević, član obitelji dobro poznate u političkom životu i vođa Samostalne demokratske stranke. Njegov nacrt je prodiskutiran na kongresu i izgleda da je utjecao na neke formulacije u prihvaćenoj rezoluciji. Nacrt je zatim poslan lokalnim ravnogorskim narodnim odborima (lokalnim organima Zajednice) na raspravu, ali revizija nije nikad dovršena. Pribičević je kasnije u emigraciji po sjećanju napisao verziju predložene platforme; vidi njegov članak »Ideologija Dražina pokreta«.

19 Topalović, *»Pokreti narodnog otpora«,* str. 89. Za spisak članova Komiteta s danom 15. jula 1944. vidi Đonović, »Moje veze sa Dražom Mihailovićem sa Srednjeg Istoka«, str. 90.

Njemačke vlasti zanimalo je, naravno, sve što se zbivalo na kongresu u selu Ba i preko SS i policijskog generala Meysznera, koji je od svojih agenata primao podrobne izvještaje o radu kongresa, znali su da su često izbijali nastupi antinjemačkog osjećaja.[20] Jedan je agent izvijestio da je general Mihailović rekao kako će se za njemačku formulu kojom za svakog ubijenog Nijemca treba ubiti sto Srba, već naplatiti u pravo vrijeme ubijanjem tisuću Nijemaca za svakog ubijenog Srbina.[21] Ova priča je vjerojatno varka, jer su agenti, iako Srbi, mogli biti za Nedića ili za Ljotića i, u tom slučaju, protivnici njemačko-četničkih sporazuma koji su tada bili na snazi i spremni da naškode Mihailoviću.[22] U drugu ruku, agenti su naprosto možda pokušavali da zadovolje svoga poslodavca generala Meysznera za kog su znali da je protiv sporazuma s Mihailovicem. Ili je možda zaista Mihailović ponešto grandiozno prijetio. Kakve god bile činjenice, izvještaji ovakve naravi sigurno nisu olakšavali već i onako zategnute odnose između četnika i Nijemaca u Srbiji. Kako je pokazano u Glavi 9, svi četničko--njemački sporazumi o primirju su ubrzo nakon kongresa u Ba okončani, ali okolnosti su i dalje prisiljavale na neformalnu, sporadičnu suradnju. Situacija u Srbiji, kao i općenito u Evropi, brzo se je, međutim, približavala odluci.

20 Mikrofilm br. T-311, rola 286, snimci 181-184, 211-213.

21 Ibid, snimak 183.

22 Nedića je veoma uvrijedila činjenica da je četnički kongres uopće održan. Rekao je Nijemcima kako već više od dvije godine nastoji od njih dobiti dozvolu da sazove skupštinu, a sada je četnicima nakon svega tri mjeseca kolaboracije dozvoljeno da održe kongres koji je po svom karakteru ispao kao antinjemački. Vidi Nedićevo pismo od 22. februara 1944. generalu Felberu, vojnom zapovjedniku jugoistočne Evrope, mikrofilm br. T-501, rola 256, snimak 883.

Početkom ljeta, izrazito oslabljeni porazima na ruskom frontu i suočeni sa svim savezničkim armijama nakon dana D, Nijemci više nisu mogli biti sigurni da će moći braniti Srbiju, a zbog toga ni bilo koji dio jugoistočne Evrope. To je značilo da četnici više nisu mogli računati na zaštitu njemačkog okupacionog aparata koji je partizane zadržavao izvan Srbije, četničkog zavičajnog teritorija. Početkom juna četnicima je zadan odlučan politički udarac kad je Purićevoj vladi oduzet mandat, a Mihailović odstranjen kao ministar vojske, mornarice i vazduhoplovstva. Premda slaba, Purićeva je vlada Mihailoviću barem pružala legitimnost, službeni status i službeno ga predstavljala u inozemstvu. Lišen položaja u vladi i prava na legitimnost, Mihailović je na svoje ranije oruđe, na izbjegličku vladu, gledao sada kao na svog neprijatelja. Povrh toga, odlazak posljednjih članova britanske vojne misije iz četničkog štaba krajem maja, presjekao je sve preostale veze s Britancima i oduzeo svaku nadu u njihovu podršku. Sada je jedini otvoreni put bio da pokuša ići sam.

Vojne akcije u Srbiji koje su počele ljeti 1944. bit će od prvorazredne važnosti za sve četnike. Mihailović je 30. juna imenovao Odbor stručnjaka od šest članova, da djeluje kao

savjetodavno tijelo u pitanjima koja nisu vojne prirode, a oni su bili zaduženi za vanjske poslove, zakonodavne poslove, ekonomske i financijske poslove, nacionalna pitanja i propagandu, socijalne poslove i ekonomsku obnovu. Jedna od prvih odluka komiteta bila je da se osudi nova Šubašićeva vlada kao vlada hrvatskih separatista i komunističkih prijatelja i da se imenuju specijalni predstavnici četničkog pokreta u inozemstvu: Konstatin Fotić u Sjedinjenim Američkim Državama, Bogoljub Jevtić u Velikoj Britaniji, Jovan Đonović u Alžiru, general Petar Živković u Italiji i Mladen Žujović u Egiptu[23] — sve ljudi koji su izgubili svoje visoke položaje u izbjegličkoj vladi ili u diplomatskom koru s promjenom karaktera izbjegličke vlade.

Plenarna sjednica Centralnog nacionalnog komiteta održana 20 — 23. jula također je osudila Šubašićevu vladu za koju se tvrdi da nije ovlaštena govoriti ili djelovati u ime Jugoslavije, budući da ne uključuje predstavnike političkih stranaka udruženih u Jugoslovensko-demokratskoj narodnoj zajednici. U rezoluciji komiteta izjavljuje se da nova vlada ne može kako treba štititi interese zemlje i Krune i komitet je za sebe zadržao slobodu akcije prema njoj kao i »slobodu preduzimanja mera [koje budu smatrali potrebnim] za zaštitu narodnih i državnih interesa.«[24] U mjesecima koji su slijedili, Mihailović i Centralni nacionalni komitet sa svojim prijateljima medu jugoslavenskim političarima u izbjeglištvu, činili su sve što su mogli protiv Šubašićeve vlade, očito ohrabreni u svom nastojanju Purićevom upozoravajućom porukom od 4. aprila 1944. u kojoj im javlja o stalnim britanskim manevrima da smijene Mihailovića rušenjem Purićeve vlade i postavljanjem jedne privremene vlade koja bi se sporazumjela s Titom. Purić je dodao: »Kralj i ja odlučno smo protiv. Ma šta drugo čuli preko radia nemojte verovati. Sve ovo javljamo zbog mogućnosti prekida veze. U slučaju ma kakve kombinacije bez vas kao ministra vojske, Kralj i ja mislimo da vi treba da produžite u zemlji kao jedini slobodan član Vlade s parolom: Kralj je zarobljenik, živeo Kralj.«[25] Mihailovićeva odluka da slijedi ovaj savjet vidljiva je iz poruke od 21. jula 1944. Đonoviću i Žujoviću, odgovarajući na Đonovićev upit o tome kakav treba biti (sadašnji) stav jugoslavenskih državnih činovnika, vojnika i civila u inozemstvu:

(1) Centralni nacionalni komitet izražava nepokolebivu volju naroda da zajednički sa svojim velikim saveznicima nastavi borbu do oslobođenja jugoslavenske teritorije od neprijatelja.

(2) Izražava vernost dinastiji Karađordevića.

(3) Izražava puno poverenje generalu Draži Mihailoviću i pozdravlja sve pretstavnike srpskih i slovenačkih političkih stranaka u emigraciji zbog odlučnog stava koji su zauzeli prilikom obrazovanja Šubašićeve vlade.

(4) Smatra za svoju dužnost da izjavi, s obzirom na okolnost pod kojom je obrazovana Šubašićeva vlada, i na njen sastav, da C. N.K. Kraljevine Jugoslavije nema poverenja da će ova vlada dostojno braniti i zastupati legitimne interese srpskog i slovenačkog naroda i Kraljevine Jugoslavije.

(5) Ograđuje se potpuno od svih njenih budućih postupaka i zadržava pravo prema njoj u pogledu mera koje će smatrati da preduzme.

(6) Moli načelnika štaba Vrhovne komande da tekst ove rezolucije dostavi Nj. V. Kralju.[26]

23 Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije,* str. 310. Za statut Odbora stručnjaka vidi Arhiv /ojnoistorijskog instituta u Beogradu, Četnički dokumenti, reg, br. 28/2, kutija 7. O tom Odboru vidi i Vlilovanović u *Borbi* od 23. i 24. oktobra 1970.

24 Za tekst ove rezolucije vidi Jovan Đonovič »Veze s Dražom Mihailovićem sa Srednjeg i Bliskog stoka i Sjeverne Afrike«, str. 59-60. Vidi i Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije,* str. 310-311.

25 Jovan Donović, »Veze s generalom Mihailovićem sa Srednjeg Istoka«, str. 24.

26 Jovan Đonovič, »Veze s Dražom Mihailovićem sa Srednjeg Istoka«, str. 90-91.

Jasno je da Mihailović nije prihvaćao službeni gubitak svog ministarskog položaja. Isto tako nije prihvatio ni gubitak svog mjesta načelnika Vrhovne komande. Do kraja rata četničke snage su se i dalje nastavile nazivati Jugoslovenska vojska u otadžbini, s Mihailovićem na čelu te vojske.

Povijest političkog krila četničkog pokreta za preostalo vrijeme njegovog postojanja može se opisati ukratko. Između jula 1944. i marta 1945, Centralni nacionalni komitet sastao se samo dva puta.[27] Topalović je krajem maja bio poslan u Italiju da predstavlja Mihailovića i da učini što može dapotpomogne četničku stvar kod Savezničke vojne komande i političkih predstavnika britanske i američke vlade pridodanih toj komandi (Harold Macmillanza Britance i Robert D. Murphy kojeg je naslijedio Alexander C. Kirk za Amerikance). U augustu su još neki članovi Centralnog nacionalnog komiteta (Adam Pribićević, Vladimir Belajčić i Ivan Kovač) i jedan od Mihailovićevih vodećih komandanata, major Vučković, odaslani da se pridruže Topaloviću. Razni memorandumi koje su podnijeli savezničkoj komandi nisu međutim ništa pomogli četničkoj stvari.[28]

27 Na judenju vojnim i političkim rukovodiocima Mihailovićeve organizacije u julu i augustu 1945, medu kojima je bilo i devet članova Centralnog nacionalnog komiteta, prika2ano je vrlo malo informacija o aktivnosti tog komiteta. Vidi *Suđenje Hanovima rukovodstva organizacije Dra^e Mihailovića,* str. 69-136. i *passim.*

28 Za memorandum koji je taj komitet 3. septembra 1944. podnio Vrhovnoj savezničkoj komandi Sredozemlja i predstavnicima britanske i američke vlade vidi Topalović, *Pokreti narodnog otpora,* str. 95 — 96.

Mihailović je raspustio Odbor stručnjaka sredinom septembra, tik prije nego što je bio prisiljen da se iz Srbije povuče u sjeveroistočnu Bosnu, govoreći da sa sobom može povesti samo borce.[29] Većina članova Centralnog nacionalnog komiteta, zajedno s Moljevićem i nedavno pristiglom američkom misijom koju je predvodio pukovnik McDowell, ipak je pratila Mihailovića u povlačenju.

29 Prema osobnom saopćenju bivšeg člana ovog Odbora.

UOČI BITKE ZA SRBIJU

Dolaskom proljeća 1944. jedinice NOVJ su prešle u akciju: dvije njihove divizije, 2. proleterska i 5. udarna, ušle su u Srbiju iz Sandžaka sredinom marta. Cilj im je bio da preko Ibra i Kopaonika pređu u jugoistočnu Srbiju gdje će se spojiti s tamošnjim jedinicama NOV i POJ, najvećim i najbolje organiziranim od svih jedinica NOP u Srbiji, te poslužiti kao kvasac za bujanje narodnooslobodi-lačke borbe u cijeloj Srbiji. Dvije su divizije ubrzo naišle na jak otpor Nijemaca, Bugara, srpskih kvislinških i četničkih snaga (operacija *Kammerjäger)* i morale su skrenuti prema sjeverozapadu. Nakon neka dva mjeseca borbi i teških gubitaka dvije divizije morale su odstupiti prema Sandžaku.

Osujećeni tako u svom prvom pokusnom napadu na njemačko i četničko uporište - Srbiju, partizani su odlučili pokušati s nešto drugačijim pristupom, zasnovanim na jačanju svoje vojne i političke organizacije u samoj Srbiji, a dijelom i na upotrebi mnogo većih snaga sa zapada i jugozapada. Između 20. maja i 21. juna, od partizanskih brigada u južnoj Srbiji formirane su divizije (21, 22, 23, 24. i 25. srpska divizija), a početkom jula došao je u jugoistočnu Srbiju general Koča Popović, koji je ranije bio vrlo uspješan komandant 1. proleterske divizije, da preuzme komandu Glavnog štaba snaga NOV i PO za Srbiju, čije su glavne jedinice bile novoformirane srpske divizije.[30]

30 Hronologija 1941-1945, str. 750, 779-781, 829. Te divizije imale su u početku možda 1500-2500 ljudi svaka. Jugoslavenski autori procjenjuju ukupnu snagu divizija i partizanskih odreda u južnoj i jugoistočnoj Srbiji u to vrijeme na oko 15.000 ljudi. Vidi Pantelić, str. 252.

Ulazak divizija NOVJ u Srbiju postao je zbog nekoliko događaja još hitniji, a činilo se da je i vrijeme za to napokon sazrelo. Crvena armija približavala se jugoslavenskom teritoriju sa sjeveroistoka i bilo je važno da partizani s njom uspostave operativni kontakt, te da s njom zajedno surađuju na istjerivanju Nijemaca iz Srbije. Bugarska se upravo spremala da promijeni stranu u ratu i da povuče svoje trupe iz Srbije, ostavljajući dijelove srpske granice na zapadu nedovoljno zaštićene. Nadalje, zbog savezničkih i svojih strategijskih potreba, te potaknuti od Savezničke komande u Italiji, NOVJ je htjela onemogućiti da se njemačka vojska u Grčkoj za svoje povlačenje posluži željezničkom prugom Solun-Skoplje-Niš-Beograd-najbržom i najdirektnijom linijom - ili prugom koja dolinom Ibra ide do Kraljeva i zatim do Užica i Bosne. Njemačko povlačenje je bilo neminovno i Crvena armija je također htjela da Nijemcima bude zatvoren put Niš-Beograd tako da Nijemci ne bi ugrozili sovjetsko napredovanje preko granice, u sjeveroistočnu Srbiju i Vojvodinu.

Pazeći na promijenjenu stratešku situaciju u Srbiji, divizije NOVJ su nastavile s prikupljanjem u Crnoj Gori, Sandžaku i istočnoj Bosni dok se i dalje odvijao proces jačanja jedinica u južnoj Srbiji, spremajući se za operacije u Srbiji. Ali u julu su Nijemci pokrenuli niz planova kojima su namjeravali osujetiti namjere ovih snaga. Najprije su otpočeli s operacijom *Trumpf* protiv partizanskih snaga u južnoj Srbiji (novoformirane 21, 22, 24. i 25. srpske divizije), na području Kopaonika, Jastrepca i u Topličkoj i Jablaničkoj dolini, s ciljem da ih neutraliziraju kao krak mogućih kliješta u operacijama protiv Nijemaca i njihovih saveznika u centralnoj i sjevernoj Srbiji.[31] To je bila združena operacija njemačkih snaga potpomognutih bugarskim, srpskim kvislinškim i elitnim četničkim jedinicama pod komandom majora Radoslava Račića. Osim Račićeve četvrte grupe jurišnih korpusa koje je doveo iz zapadne Srbije, četničke su snage uključivale lokalnu rasinačko-kopaoničku grupu jurišnih korpusa, koju je vodio potpukovnik Dragutin Keserović, u ukupnoj jačini od 10.000 ljudi.[32] Koordinacija između njemačke komande i četničkih snaga bila je, kako je već rečeno, u rukama njemačkog majora Weyela, a Nijemci su, naravno, četnike opskrbili municijom i s nešto oružja.[33]

31 23. partizanska divizija poslana je u istočnu Srbiju protiv četničkih i bugarskih snaga. Vidi Vojin Popović, »Prodor jedinica Glavnog štaba Srbije u istočnu Srbiju (maj - jul 1944)«, i Ratković, str. 110-113, 116.

32 Vidi izvještaj od 15. jula 1944. vojnog zapovjednika jugoistočne Evrope [Felbera] koji je imao ukupnu komandu nad operacijom *Trumpf,* u mikrofilmu br. T-311, rola 195, snimak 725-726. Nešto veće brojke navode se u glavnoj jugoslavenskoj studiji o toj operaciji, u Višnjić, »Nemačka ofenziva na oslobođenu teritoriju u južnoj Srbiji sredinom 1944. godine«, str. 122.

33 Za Keserovićevo svjedočenje o tim operacijama vidi *Suđenje članovima rukovodstva organizacije Draže Mihailovića,* str. 242-244.

Mihailović je 12. jula poslao izvještaj Đonoviću u Alžir, obavještavajući ga o tim operacijama: »Izvodimo akciju protivu komunista, a isto tako se bore protivu njih i druge snage. Nama je glavno da nam druge snage ne smetaju.«[34] Izgleda kao da je general Mihailović točno znao što se događalo. Nakon završetka operacija u južnoj Srbiji, za koje su očekivali da će biti okrunjene uspjehom, četnici su planirali poduzeti operacije širokih razmjera protiv NOV i POJ u Sandžaku i Crnoj Gori, a njihova Vrhovna komanda pravila je opsežne planove za te operacije predviđajući ne manje od 20.000 vojnika.[35] Ali operacije u južnoj Srbiji nisu bile okrunjene uspjehom. Neke su divizije NOVJ pretrpjele ozbiljne udarce, sve njih mnogo su progonili, ali nisu bile onesposobljene za daljnju akciju.[36] A u međuvremenu su se zbivali drugi događaji koji će ne samo smanjiti pritisak na divizije NOVJ u južnoj Srbiji, nego će uskoro prisiliti Nijemce i četnike da pomaknu svoje snage na jugozapad i zapad Srbije da dočekaju divizije NOVJ koje su ulazile iz Sandžaka i Bosne.

Usporedo s operacijom *Trumpf u* južnoj Srbiji Nijemci su poduzeli još jednu akciju sa svrhom da onesposobe glavninu partizanskih snaga koje su se pripremale u Crnoj Gori, Sandžaku i Bosni. Početkom jula otpočela je operacija *Draufgänger* (ili kako je jugoslavenski historičari zovu, Andrijevička operacija) protiv partizanskih trupa u Crnoj Gori. Ova operacija odgodila je za nekoliko dana ulazak prve tri partizanske divizije u Srbiju, ali ga nije zaustavila.[37] Ona također nije imala sudbonosne posljedice po četiri srpske divizije NOVJ, koje su bile meta operacija *Trumpf,* iako je Tito priznao da je do ugroženosti ovih jedinica došlo dijelom i zbog odgođenog ulaska divizija iz Crne Gore i Sandžaka u Srbiju. Tito je u naredbi od 25. jula naredio grupi divizija predviđenoj za operacije protiv neprijatelja u južnoj Srbiji da smjesta krenu u planiranom pravcu.[38] Dva dana kasnije, 2. proleterska divizija i 5. udarna divizija - dvije divizije koje u proljeće nisu uspjele s prodorom u jugoistočnu Srbiju - te 17. divizija kretale su se prema Srbiji i do 2. augusta prešle su rijeku Ibar na sektoru između Kosovske Mitrovice i Raške.[39] Nastojeći da se suprotstave njihovom napredovanju, Nijemci i četnici su pomakli dio svojih snaga prema zapadu, dalje od akcije u južnoj i jugoistočnoj Srbiji. Ali taj manevar je smanjio pritisak na srpske divizije NOVJ i ničim nije zaustavio ulazak divizija iz Crne Gore. Bilo je samo pitanje vremena kad će se ove divizije povezati sa srpskim divizijama NOVJ, pa da čitava vojska bude spremna za daljnje operacije.[40]

34 Jovan Donović, »Veze s Dražom Mihailovićem sa Srednjeg i Bliskog Istoka i Severne Afrike«, str. 56-57. Vidi također Mihailovičev izvještaj od 27. jula u *ibid,* str. 61.

35 Ibid, str. 56-57. Za središta domačih jedinica NOV i PO u Srbiji i koncentracije divizija NOVJ, kao i za lokacije glavnih četničkih komandanata i njihovih jedinica u Srbiji i drugdje na dan 23. jula 1944, vidi njemačku kartu u mikrofilmu br. T-311, rola 196, snimak 617.

36 Oslobodilački rat, II, 253-257.

37 Ibid, str. 257-259; *KTBjOKWjWFSt,* sv. IV, dio 1 (1944), str. 672-674, 681.

38 Tito, *Vojna djela,* I, 251.

39 Oslobodilački rat, II, 259-260; *KTB\OKW\WFSt,* sv. IV, dio 1, str. 682-683.

40 Oslobodilački rat, II, 260-262.

Budući da operacija *Draufgänger* nije spriječila napredovanje NOVJ prema južnoj Srbiji, Nijemci su (u skladu s naređenjem koje je 29. jula izdao Glavni komandant jugoistočne Evrope) obratili svoju pažnju snagama NOVJ koje su još uvijek čekale u Crnoj Gori u sastavu: 1. proleterska divizija, 3. udarna divizija i 37. divizija, nadajući se da će ih zadržati od proboja prema jugozapadnoj Srbiji. Ovaj zadatak dodijelili su glavnini snaga 5. SS brdskog korpusa koji je bio vrlo ojačan dolaskom njemačke 1. brdske divizije iz Grčke, elitne jedinice koja je imala borbeno iskustvo u Crnoj Gori u maju i junu 1943, tokom operacije *Schwartz.*[41] Prema planu trebalo je opkoliti divizije NOVJ na zaravni između Pive i Tare i uništiti ih. Ali te su divizije imale strogo Titovo naređenje da izbjegavaju taj susret i da produže prema jugozapadnoj Srbiji.[42] Druge divizije iz istočne Bosne također su imale naređenje da prijeđu Drinu i da svoje akcije usklade s divizijama koje su dolazile iz Crne Gore. Ali divizije u Crnoj Gori, koje su djelomice bile zadržane osiguravanjem evakuacije oko tisuću ranjenika i bolesnika avionima za Italiju,[43]zahvatili su Nijemci napadom koji je počeo 12. augusta. Na kraju neka dva tjedna borbi, koje jugoslavenski historičari zovu Durmitorska operacija, inače crnogorska faza njemačke operacije *Rübezahl,* partizanske su se jedinice izvukle i nakon kratkog zastoja nastavile svoj marš prema jugozapadnoj Srbiji. Nijemcima je i opet uspjelo nanijeti im znatne gubitke i izazvati zastoj u njihovim planovima, ali nisu uspjeli spriječiti njihov proboj u jugozapadnu Srbiju. Tako je u posljednjem tjednu augusta druga grupa od tri divizije iz Crne Gore, formirajući 1. korpus, prodrla u jugozapadnu Srbiju, jugozapadno od Užica.[44]

41 Vidi *KTBjOKWjWFSt,* sv. IV, dio 1, str. 682. Ove snage uključivale su također SS diviziju »Skenderbeg« sastavljenu od albanskih vojnika i njemačkih oficira i specijalista (što je bila glavna snaga upotrebljena u operaciji *Draufgänger)* i prema jugoslavenskim izvorima također i neke jedinice Đurišićevog Crnogorskog dobrovoljačkog korpusa.

42 Oslobodilački rat, II, 268.

43 Ibid, str. 271.

44 Ibid, str. 272-273; *KTBjOKWjWFSt,* sv. IV, dio 1, str. 683-684. Za izvještaj od 22. augusta 1944. štaba glavnog komandanta jugoistočne Evrope o operacijama *Trumpf, Draufgänger i Rübezahl,* u kojem se priznaju partizanski uspjesi, vidi mikrofilm br. T-311 rola 195, snimci 956-959.

Dio operacije *Rübezahl* izvršavale su 7. njemačka SS »Prinz Eugen« divizija i 13. SS divizija »Handžar« u centralnoj i istočnoj Bosni protiv divizija 3. i 12. korpusa NOVJ, koji su se na području Šekovića, jugoistočno od Tuzle, spremali na suradnju ili da pruže podršku divizijama NOVJ iz Crne Gore pri ulasku u Srbiju. Njemački je cilj bio da potisnu 3. i 12. korpus što dalje na zapad i od obala Drine. Dva su se korpusa NOVJ većim dijelom augusta pod teškim borbama kretala najprije jugozapadno do područja planina Konjuh, Zvijezda i Javor, a tada je, da prisili njemačke jedinice na širenje, 12. korpus krenuo još dalje na jug, do područja Foče. Oba su ova korpusa pretrpjela velike gubitke i bila su prisiljena napustiti svoja polazna područja, povoljna za operacije u Srbiji. Tri divizije koje su činile 12. korpus — 6, 16. i 36. — nisu mogle prijeći Drinu sve do 5. i 6. septembra, a prijelaz je uslijedio kod Starog Broda, sjeverno od Višegrada, oko 60 kilometara južnije nego što je bilo planirano. Čim su stigle u Srbiju, jedinice 12. korpusa surađivale su u operacijama s jedinicama 1. korpusa koji se već nalazio tamo. U sjeveroistočnoj Bosni partizani su još više kasnili u svojim planovima: zbog njemačke akcije, 11. divizija nije prešla Drinu sve do 18. septembra. Ali iako je bosanska faza operacije *Rübezahl* samo zadržala ove jedinice, ni ovdje ih opet nije zaustavila.[45]

45 Oslobodilački rat, II, 263, 267; *KTBjOKWjWFSt,* sv. IV, dio 1, str. 684.

U međuvremenu su stvari na drugim mjestima dobivale prioritet, jer su Nijemci bili suočeni s novom i zaista nadmoćnom prijetnjom u istočnoj i sjeveroistočnoj Jugoslaviji — približavanjem sovjetskih armija. Operacija*Rübezahl* je 30. augusta prekinuta. 1. brdska divizija je iz Crne Gore prebačena u sjeveroistočnu Srbiju, a 7. SS »Prinz Eugen« divizija prebačena je iz Bosne u istočnu Srbiju,[46] dok je većina njemačkih trupa iz zapadne i jugozapadne Srbije bila prebačena u sjeveroistočnu Srbiju ili u Banat da pojača obranu protiv sovjetskih snaga. U isto su vrijeme Bugari povukli svoju 24. diviziju iz jugozapadne i zapadne Srbije u Bugarsku. Njemačka obrana u jugozapadnoj i zapadnoj Srbiji bila je tako ostavljena u rukama malobrojnih njemačkih trupa, nekih jedinica Srpskog dobrovoljačkog korpusa i Ruskog zaštitnog korpusa, te iznad svega četnika. Cijelo područje sjeverozapadne Srbije između Kolubare i Drine bilo je pod komandom pukovnika von Jungfelda.[47]

46 KTBjOKWjWFSt, sv. IV, dio 1, str. 684-685; *Oslobodilački rat,* II, 271.

47 Mikrofilm br. T-501, rok 257, snimci 157 i 173.

SLOM NJEMAČKO-ČETNIČKE OBRANE U ZAPADNOJ SRBIJI

Titova strategija za operacije u Srbiji, kako ju je saopćio 28. augusta 1944. komandantu operativne grupe divizija, bila je da se jedan dio njegovih snaga treba povezati sa srpskim divizijama NOVJ u jugoistočnoj Srbiji, omogućujući tako nekim od ovih srpskih divizija da krenu na sjever prema Dunavu i sastanu se s Crvenom armijom, dok bi ostale divizije krenule

u centralnu Srbiju da s nadolazećom Crvenom armijom surađuju u oslobađanju Beograda.[48] Divizije NOVJ koje su ušle u jugozapadnu Srbiju iz Crne Gore krajem augusta i one što su trebale ući u zapadnu Srbiju početkom septembra iz Bosne, trebale su krenuti prema sjeveru, stavljajući redom pod kontrolu planine na svom putu, dok ne dođu do mačvanske ravnice i Save. Tu su se trebale okrenuti prema Beogradu, usklađujući svoje djelovanje s ostalim snagama NOVJ i s Crvenom armijom. Budući da je Tito očekivao žestoku njemačku obranu doline Zapadne Morave, što je bila sekundarna linija komunikacije s Grčkom kroz Ibarsku dolinu, mislio je da to područje treba isprva zaobići.[49] S nešto malo odstupanja, Titovi su komandanti slijedili ove njegove direktive.[50]

48 Ovdje samo nabacujem letimičnu analizu oslobođenja Srbije. Moja glavna briga je da pokažem kako su četnici izgubili glavnu bazu svoje snage.

49 Oslobodilački rat, II, 276-277.

50 Tito je jako kritizirao ova skretanja jednim naređenjem od 18. septembra. *Vojna djela,* I, 285.

Iza čitave operacije stajao je, naravno, temeljni cilj da se unište četničke vojne snage i njihova politička organizacija u Srbiji. Tito je to jasno rekao u jednoj naredbi od 5. septembra »Komandantu operativne grupe za ubrzanje pokreta (u Srbiji) i likvidaciju četnika«: »Upamtite da je u cjelokupnoj ovoj operaciji osnovni zadatak likvidacija četnika D. Mihailovića i nedićevaca, kao i njihovog aparata. Spriječite Mihailovića da vrši mobilizaciju i odvodi narod sa sobom. Četničke seoske starešine pohapsite, jer su oni glavna uporišta Mihailovića u narodu.«[51] Mihailović je 1. septembra pozvao na opću mobilizaciju u Srbiji. Koliko se mladih ljudi odazvalo tom pozivu nije poznato; zbog nedostatka oružja i ostale opreme mnogi od onih koji su se odazvali poslani su kućama ili su otišli kući na svoju vlastitu inicijativu. Jedva da je to bio povoljan trenutak za opću mobilizaciju, jer su četničke šanse bile krajnje male, a bilo je i vrlo malo vremena da se izvede takav pothvat. Bez valjane organizacije i dovoljnih zaliha oružja i municije bila je to jalova gesta. Čak ni postojeće četničke snage nisu imale dovoljno oružja i municije, a Mihailovićeve molbe Nijemcima u augustu bile su velikim dijelom uzaludne; mnoge su njegove jedinice psihološki bile blizu rasulu, stavljene na tešku kušnju Titovim proglasom od 17. augusta o općoj amnestiji boraca u četničkim redovima i u raznim kvislinškim formacijama u Jugoslaviji, pod uvjetom da priđu jedinicama NOV i POJ do 15. septembra.[52]

51 Ibid, str. 273.

52 U skladu sa slijedećom Titovom naredbom od 18. septembra, čak se i s onim pripadnicima četnićkih i raznih kvislinških snaga, koji su partizanima prešli nakon što je rok amnestije istekao, postupalo prilično liberalno. Jedinice koje su prešle u cjelini nisu ostale kompaktne, nego su bile rasformirane a njihovo ljudstvo porazmještano u postojeće jedinice

NOVJ, dok su njihovi specijalisti bili »stavljeni na raspolaganje Vrhovnom štabu za formiranje tehničkih jedinica«. *Ibid,* str. 284-285.

Ukupni broj četničkih snaga u Srbiji krajem augusta 1944. (prije Mihailovićevog poziva na opću mobilizaciju) može se procijeniti samo približno. Von Weichsova procjena za sredinu augusta, u materijalima koje je kao glavni komandant jugoistočne Evrope predao Hitleru 22. augusta, iznosi ukupno oko 25.000 četnika pod oružjem u Srbiji, raspodijeljenih kako slijedi: sjeverozapadna Srbija 2.500; jugozapadna Srbija 3.000; jugoistočna Srbija 1.500; sjeveroistočna Srbija 5.500 i srednja Srbija 12.500.[53] Budući da su četnici drugom polovinom augusta činili velike napore da povećaju svoje snage i 1. septembra pozvali na opću mobilizaciju, logično je pretpostaviti (uzimajući u obzir čak i samo djelomičan uspjeh mobilizacije) da je u septembru ukupan broj naoružanih četnika u Srbiji iznosio negdje između 30.000 i 40.000.

53 Mikrofilm br. T-311, rola 195, snimak 973. Godinu dana ranije (22. septembra 1943) Nijemci su broj četnika u Srbiji procijenili na samo 16.500 ljudi. Vidi mikrofilm br. T-501, rola 253, snimak 355.

Velika koncentracija četničkih snaga u centralnoj Srbiji sredinom augusta uslijedila je dijelom kao rezultat pomaka četničkih snaga pod komandom majora Račića i kapetana Kalabića iz zapadne Srbije zbog operacija protiv partizana na području Toplica-Jablanica na jugu. Kad je postalo jasno da će snage NOVJ iz Crne Gore, Sandžaka i Bosne upravo krenuti na jugozapadnu i zapadnu Srbiju, Račićeve i Kalabićeve snage raspoređene su natrag u zapadnu Srbiju, gdje su bile pojačane dodatnim jedinicama i kasnije poslužile kao glavna četnička obrana Srbije protiv nadolazećih jedinica NOVJ.

Kao što smo vidjeli, jedna od glavnih organizacionih karakteristika četničkih snaga u Srbiji do juna 1944. bio je njihov raspored po cijeloj zemlji u relativno malim jedinicama i jedinicama srednje jačine — brigadama i korpusima. Korpus se obično sastojao od dvije do pet brigada i varirao je od 500 do najviše 2.000 ljudi. Prema njemačkim izvorima za dan 31. marta 1944. okupirana Srbija bila je pokrivena s ne manje od trideset četiri četnička korpusa; k tome je bilo još devet korpusa u Makedoniji i u jugoistočnoj Srbiji pod bugarskom okupacijom, tri u Sandžaku i osamnaest u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Dalmaciji i Hrvatskoj.[54] Ovaj tip vojne organizacije imao je stanovite prednosti, ali pokretljivost jedva da je bila jedna od njih. To također nije bila ni efikasnost u taktičkoj upotrebi trupa niti striktno izvršavanje naređenja četničke Vrhovne komande. A Mihailoviću su ljeti 1944. bile potrebne obje te stvari.

54 Vidi detaljnu kartu koju je pripremio njemački komandant policije i SD *(Sicherheitsdienste!)* za Beograd u mikrofilmu br. T-311, rola 286, snimci 316-317.

Nakon što su 2. i 5. divizija NOVJ, koje su u proljeće prodrle u Srbiju iz Sandžaka, bile potisnute, Mihailović i njegova Vrhovna komanda odlučili su, pomalo kasno, da organiziraju višu komandnu kategoriju — grupe korpusa i grupe jurišnih korpusa, koje su se sastojale od nekoliko korpusa pod jednim komandantom. Najistaknutija i jedina dobro poznata jedinica ovog višeg reda bila je Četvrta grupa jurišnih korpusa, formirana u junu 1944, u sastavu od dva korpusa gorske garde, Prvog i Drugog ravnogorskog korpusa, Zlatiborskog i Javorskog korpusa - drugim riječima, od vodećih četničkih korpusa iz jugozapadne Srbije. Jedinice obuhvaćene ovim korpusima sačinjavali su elitni vojnici (neoženjeni ljudi) i još su pojačane uključivanjem letećih brigada iz nekih drugih korpusa. Četvrta grupa jurišnih korpusa stavljena je pod komandu majora Račića, a kapetan Neško Nedić bio je načelnik štaba. Nikola Kalabić kao komandant korpusa gorske garde i Predrag Raković kao komandant Drugog ravnogorskog korpusa bili su ostali vodeći komandanti u novoj Četvrtoj grupi jurišnih korpusa. Prema Mihailovićevom vlastitom svjedočenju, organizirao je grupe korpusa i kako bi imao mobilnu i pravu vojsku i da dovede u red ili otpusti razne četničke komandante nad kojima očito nije imao potpunu kontrolu.[55]

55 The Trial of Draja Mihailović, str. 245-254; vidi i Milosevic, str. 207-208.

Četvrta grupa jurišnih korpusa imala je u punom sastavu između 8.000 i 9.000 ljudi, što je u augustu iznosilo otprilike jednu trećinu svih četničkih snaga u Srbiji. Njen prvi važni zadatak bio je u operaciji *Trumpf* protiv jedinica NOVJ u Topličkoj i Jablaničkoj dolini, u julu i augustu, gdje su joj se pridružile Keserovićeve trupe (Keserović nije bio zadovoljan ovim rasporedom). Kad su partizanske trupe iz Sandžaka i Bosne počele početkom augusta ulaziti u Srbiju, Četvrta grupa jurišnih korpusa brzo je pomaknuta više na zapad da ih pokuša zaustaviti, a kasnije je služila protiv drugih divizija NOVJ koje su prodirale iz Sandžaka i Bosne. Druge grupe korpusa, uključujući i jedan pod Keserovićevom komandom, bile su organizirane na isti način kao i Račićeva grupa, ali su Mihailovićevi planovi o temeljitoj reorganizaciji njegovih snaga bili samo djelomice provedeni; vjerojatno je polovica četničkih snaga u Srbiji djelovala kao i uvijek — kao teritorijalna milicija.

S dolaskom tri divizije NOVJ iz Crne Gore početkom augusta, u Srbiji je bilo osam divizija NOVJ i stanovit broj partizanskih odreda. Tokom posljednjih dana augusta i početkom septembra iz Crne Gore, Sandžaka i Bosne ušlo je još šest divizija, a još dvije (11. i 28.) također su krajem septembra i početkom oktobra ušle iz Bosne. Uz to su se partizanske snage koje su došle do Save u sjeverozapadnoj Srbiji i dalje pojačavale živom silom iz Srijema.[56] Pet srpskih divizija koje su rapidno rasle (osobito tokom ljeta) imale su sada ukupno oko 15.000 ljudi. Jedanaest divizija koje su pridošle u augustu, septembru i oktobru imale su sastav od po 1.000-3.000 ljudi po diviziji. Njihov se sastav, međutim, s dobrovoljcima, prelazom iz četničkih jedinica i pristupanjem obaveznoj regrutaciji u Srbiji, u nekim slučajevima više nego utrostručio za nekoliko tjedana.[57] Što je najvažnije, sve su one imale veliku jezgru ljudi prokušanih u bitkama, a vodili su ih u borbi provjereni i pouzdani oficiri. Bile su dobro opremljene lakim naoružanjem, a donekle su ih nastavili opskrbljivati

Saveznici zračnim putem (a nakon spajanja sa Crvenom armijom dobili su oružje i municiju također i od njih). Uz to su, za razliku od četnika, imale visoki moral, koji se danomice poboljšavao.

56 Oslobodilački rat, II, 294, 313.

57 Ibid, str. 275, 295, 303, 325.

Tito je svojim snagama u Srbiji naredio da nastupaju protiv svake četničke grupe i svih njemačkih i srpskih kvislinških snaga koje bi im se ispriječile na putu, i da napreduju kako bi što prije uspostavile dodir sa sovjetskim snagama i urađivale s njima u oslobađanju Srbije i Beograda. Osim što je imao veliku stratešku važnost kao glavno prometno središte u jugoistočnoj Evropi, Beograd je za rukovodstvo Narodnooslobodilačkog pokreta imao izvanredno političko i sihološko značenje, osobito s obzirom na Srbiju, tako da je bilo dvostruko ažno da se sa Crvenom armijom što prije dopre do grada.

Četnička Četvrta grupa jurišnih korpusa pod Račićevom komandom napala je 5. septembra jedinice NOVJ koje su prodirale iz Sandžaka, s ciljem da »tuče komuniste u oblasti Požege i Užica, a potom prikupi snage radi daljeg uništenja crvenih na prostoru Srbije.«[58] Početni nasrtaj je bio uspješan i ove jedinice su dbačene južno i zapadno od Užica; ali »tri dana kasnije, pošto je pregrupisao snage, 1. proleterski korpus je na Jelovoj Gori (sjeverozapadno od Užica) toj grupaciji četnika zadao takav udarac da se od njega nikada više nije oporavila«[59] partizani su opet nastavili s napredovanjem na sjever i 13. septembra tek što nisu opkolili i zarobili generala Mihailovića i četničku Vrhovnu komandu, kao i članove Centralnog nacionalnog komiteta i američke vojne misije s pukovnikom McDowellom na čelu. Mihailovića i njegov najuži krug spasila je jedna jedinica Srpskog dobrovoljačkog korpusa, ali bili su primorani da odstupaju kroz sjeverozapadnu Srbiju i pređu preko Drine u sjeveroistočnu Bosnu.[60] U tom odstupanju Mihailović je imao sa sobom samo oko četiri stotine svojih vojnika.[61]

58 Birjuzov i Hamović, ur., str. 112, citat iz direktive br. 6 od 4. septembra 1944, koju je izdao štab etvrte grupe jurišnih korpusa.

59 Ibid, str. 113.

60 Oslobodilački rat, II, 274-309; Karapandžić, str. 356-358; *The Trial of Draja Mihailović,* str. 258-260, >3-265. Mihailović je na suđenju izjavio (str. 259) da mu je prijedlog za pokret u Bosnu dao Račić, koji mu je vio da se više ne može održati protiv komunista. Vrlo zbrkan četnički opis bitke na Jelovoj Gori može se naći - Milosevic, str. 211-212.

61 Banović i Stepanović, u *Politici* od 9. augusta 1962. U našem razgovoru na Stanford University 19. arta 1968. McDowell je potvrdio ovaj broj koji oni navode.

U to odsudno vrijeme za četnike u Srbiji — nakon poraza u bitci kod Jelove rore 9. septembra i umalo Mihailovićevog zarobljavanja dva dana kasnije, govor ralja Petra preko BBC-a došao je kao strašan udarac svim njihovim nadama.

Kraljev poziv svim Srbima, Hrvatima i Slovencima da se ujedine pod komandom maršala Tita, bio je upućen također hrvatskim i slovenskim kvislinškim formacijama, ali nije bilo sumnje da se uglavnom odnosio na četnike, čiji je glavni zapovjednik bio Mihailović koji je visoko cijenio i kralja i dinastiju. Oni koji ne poslušaju, upozorio je kralj, bit će žigosani kao izdajice i od naroda i od historije. Po četnike je politički i psihološki učinak kraljevog govora bio porazan, a u nekim slučajevima i neposredan. Prema jednom izvještaju štaba za južnu Srbiju četničkoj Vrhovnoj komandi, datiranoj 13. septembra, Petrov govor pridonio je raspadanju brojnih četničkih jedinica u Nišavskoj grupi korpusa, a ubrzao je i slom četničkih snaga u istočnoj Srbiji.[62] Mihailovićeva reakcija na govor vidi se iz njegovog pisma od 18. novembra 1944. Fotiću: »Kralj nam je zadao strahovit udarac. Naročito se on odrazio na kolebljive vojničke starešine u izvesnom broju, ali na narod njegov govor ostavio je obratno dejstvo. Narod je počeo da gunđa protivu Kralja i Dinastije, i protesti su padali na sve strane, i to javno.«[63]

62 Mikrofilm br. T-311, rola 189, snimak 1210.

63 Knjiga o Draži, II, 172-173. Više od godinu dana ranije, 20. oktobra 1943. Mihailović je u izvještaj izbjegličkoj vladi rekao da u svjetlu postojećeg narodnog mišljenja i osjećanja, kralj Petar ne smije dati nikakvu izjavu o komunistima i da ih doista ne smije čak ni spominjati. Vidi Jovan Đonović, »Telegrami Draže Mihailovića o engleskim misijama u svom štabu i engleskoj politici na terenu«, *Glasnik SIKD »Njegoš«,* juni 1960, str. 34. Fotićeva reakcija na govor vidi se iz njegovog pisma od 18. septembra 1944. Jovanu Đonoviću u kojem se spominje kralj kao »onaj mladi nesrećnik« i u kojem se kaže da kasnije, kad narod u zemlji sazna za pravo stanje, i Draža i Centralni nacionalni komitet trebaju zauzeti »drugačiji stav«, te da mu ni mladost ni pritisak koji se na njega vrši »neće pomoći kao izgovor«. Pismo je pregledala britanska cenzura, Vidi F. O. 371/44326, R16741/850/92. Na zabunu koju je kraljev govor izazvao medu srbijanskim seljaštvom živopisno ukazuje i sarkastična narodna pjesmica koja je ubrzo poslije toga kružila: »Mi za kralja, kralj za Tita/ Šta će biti, Bog te pita«. Vidi Topalović, *Kako su komunisti dograbili vlast u Jugoslaviji,* str. 111.

Tokom druge polovine septembra glavne su četničke jedinice pod komandom majora Račića u zapadnoj i sjeverozapadnoj Srbiji pretrpjele daljnje poraze od jedinica NOVJ, a isto je vrijedilo za četničke jedinice u ostalim dijelovima Srbije, gdje god su se sukobile s njima. Budući da više nije bilo nade u još neku bitniju pomoć Nijemaca koji su i sami podnosili uzastopne poraze od Crvene armije i NOVJ, četnici nisu imali drugog izbora osim da

odstupaju na svim frontovima. Račićeve snage borile su se prema sporazumu zajedno s njemačkim snagama pod komandom pukovnika von Jungenfelda, koji je također zapovijedao i nekim jedinicama Srpskog dobrovoljačkog korpusa i Ruskog zaštitnog korpusa. Dva dnevna izvještaja vojnog zapovjednika jugoistočne Evrope, generala Felbera, glavnom komandantu jugoistočne Evrope, ukazuju na tu kolaboraciju na vonJungenfeldovom području: 26. septembra je »planirani napad s četnicima odgođen za 27. septembra«, a 28. septembra su »četničke formacije krenule na područje istočno-jugoistočno od Šapca na odmor; navodno će opet biti na raspolaganju grupi Jungenfeld od 1. oktobra dalje.«[64]

64 Mikrofilm br. T-501, rola 257, snimci 157 i 160.

Nijemce je osobito zabrinjavala činjenica da bi jedinice NOVJ mogle preći u Srijem, gdje bi bili u poziciji da presijeku vitalne komunikacije između Beograda i zapada, a bojali su se da bi ono što je izgledalo kao pokret prema Šapcu mogao biti dio sovjetsko-jugoslavenskog taktičkog manevra da se izolira životno važno prometno i obrambeno središte, Beograd. Čini se da takav zajednički manevar nije postojao, ali Nijemci su uz četničku pomoć postavili kao svoj neposredni cilj zadržati NOVJ da ne uđe na mačvansku ravnicu i ne ugrozi grad Šabac s mostom preko Save i neposrednom vezom s područjem Srijema, te komunikacije koje vode u Beograd.[65] Ključ za posjedovanje ovog područja predstavljala je planina Cer, smještena ravno na jug od Šapca. Nju su branili četnici, a 26. septembra su je izgubili i zauzeo ju je 12. korpus NOVJ, pa je time put za prodor u mačvansku ravnicu i u Šabac bio otvoren.[66] Njemački izvještaj od 27. septembra sumirao je akciju i njene posljedice ovako: »Neprijateljski 12. korpus u napadu prema Šapcu stjerao je Račićeve četničke trupe na mačvansku ravnicu. .. Čini se da se i ove četničke jedinice, nakon što je potvrđen Mihailovićev prelaz preko Drine, namjeravaju povući u Bosnu. Time se naš vlastiti položaj uvelike pogoršava.«[67]

65 Mikrofilm br. T-311, rok 194, snimak 105.

66 Oslobodilački rat, II, 293-295.

67 Mikrofilm br. T-501, rola 257, snimci 158-159.

Nekoliko dana poslije ove akcije, 2. oktobra, Račićeva Četvrta grupa jurišnih korpusa, ili ono što je od nje ostalo, nalazila se je na području između Šapca i Obrenovca, na rijeci Savi. Mihailović je krenuo u istočnu Bosnu, negdje na područje Majevice i tamo je postavio svoj štab. Račić je izvijestio Majevički korpus da su komunisti zauzeli gradove Valjevo, Loznicu, Lazarevac i Ljig u zapadnoj Srbiji, te da su opkolili Šabac.[68] Shvaćajući beznadnost četničko-njemačkog položaja u sjeverozapadnoj Srbiji, Račić je odlučio da se izvuče iz četničkog sporazuma s von Jungenfeldom. Njegove su snage pretrpjele teške gubitke i on je htio ne samo da te ostatke sačuva od uništenja, nego i da se stavi u bolji položaj za buduće

manevre. Ali umjesto da krene u Bosnu i pridruži se Mihailoviću, razlomio je svoje snage u male grupe i 3. ili 4. oktobra naredio im je da pođu na jug do doline Zapadne Morave i Đetinje, gdje bi se mogle pridružiti ostalim četničkim grupama i čekati na daljnji razvoj događaja.

68 Mikrofilm br. T-311, rola 189, snimak 984.

SOVJETSKE SNAGE ULAZE U SRBIJU

22. septembra su prve jedinice Crvene armije — 113. divizija Drugog ukrajinskog fronta — prešle Dunav, iz Rumunjske u sjeveroistočnu Srbiju. Šest dana kasnije su snage Trećeg ukrajinskog fronta ušle iz Bugarske da započnu svojim napadom na njemačke snage u sjeveroistočnoj Srbiji, a 2. oktobra je glavnina snaga Drugog ukrajinskog fronta prešla iz Rumunjske u napad na njemačke snage u Banatu.[69]

69 Birjuzov, ur. str. 62, *Oslobodilački rat,* II, 298.

Njemačke snage koje su se suočile s Rusima u Banatu i Srbiji (od 1. oktobra nadalje organizirane kao armijska grupa Felber) sastojale su se od 1. brdske di vizije, dva puka divizije »Brandenburg«, 117. lovačke divizije, 7. SS »Prinz Eugen« divizije na području Niša daleko na jug i desetak drugih jedinica, neke u jačini brigada, a neke mnogo manje.[70] Protiv njih Crvena armija je bacila jaku napadnu snagu. Samo jedinice Trećeg ukrajinskog fronta imale su 2.200 artiljerijskih oruđa i bacača, te 358 tenkova i motoriziranih artiljerijskih oruđa. Crvena armija raspolagala je na tom frontu i s 1.292 aviona i 80 naoružanih riječnih plovnih jedinica. Krajem septembra i početkom oktobra ove su jedinice znatno dopunjene teškim naoružanjem i popunjene novim ljudstvom.[71]

70 Mikrofilm br. T-501, rola 257, snimak 175.

71 Birjuzov i Hamović, ur. str. 91-93.

U ovoj bitci stranih armija na jugoslavenskom tlu, dvije suparničke jugoslavenske vojske bile su u svom prostoru nadmašene brojem žive sile i naoružanjem. Međutim su jedinice NOVJ, dobro, iako ne teško naoružane, te dobro uvježbane za svoje zadatke, bile Crvenoj armiji od velike pomoći. Prije ulaska sovjetskih snaga one su izvršile vojne diverzije kako bi omele njemačke snage koje su branile granicu prema Bugarskoj, a kad je Crvena armija stigla surađivali su s njom u svim onim dijelovima Srbije u koje je ona ušla, dijelom u samostalnim, a dijelom u združenim akcijama. Na zapadu su same uspješno očistile područje od manjih njemačkih, srpskih kvislinških i glavnih četničkih snaga, a u srednjoj i istočnoj Srbiji, gdje su tijesno surađivali sa sovjetskim snagama, njihov je doprinos bio neprocjenjiv. Po prvi puta su se angažirali u regularnim frontalnim operacijama s velikim jedinicama.

Divizije partizana su bile osobito važne u bitci za oslobođenje grada Beograda. Iako njihov ulazak u Beograd na čelu oslobodilačkih kolona treba samo djelomice zahvaliti prethodnim dogovorima Tita i Tolbuhina, broj poginulih samo pri oslobođenju grada — 2.953 poginula partizana naspram nekih 1.000 poginulih Rusa — dokazuje da su se u združenoj operaciji partizani držali više nego dostojno.[72] Neki ruski autori, a jednako tako i pročetnički pisci, omalovažavaju ulogu NOVJ u oslobođenju Srbije u cjelini, a Beograda posebno, ali u svjetlu činjenica takve su interpretacije otvoreno nepravedne.[73]

72 Ibid, str. 260. Birjuzov ipak kaže, na str. 71, da je maršal Tito 13. oktobra zahtijevao od maršala Tolbuhina da se jugoslavenskim snagama pruži mogućnost da prve udu u Beograd, a da ih sovjetske jedinice podrže tenkovima i artiljerijom.

73 Vidi npr. Bosnitch, koji, braneći četnike, kaže (str. 705-706): »Tako su partizani stekli kontrolu nad Srbijom, a da svoje takmace nisu porazili u odlučnom vojnom ili političkom boju«. Ova tvrdnja zaboravlja pobjede NOVJ nad glavnim četničkim snagama u zapadnoj i sjeverozapadnoj Srbiji, kao i njihov bitan doprinos oslobođenju Beograda. Antipartizanska crta u knjizi koju je izdao Birjuzov pobudila je toliko negativnih kritika da su sovjetski i jugoslavenski autori zajednički pripremili i pod zajedničkim uredništvom Birjuzova i Hamovića objavili novu studiju, već citiranu*Beogradsku operaciju.*

Kako bi spriječila Nijemce da svoje snage od preko 300.000 ljudi povuku brzo i bez velikih gubitaka iz Grčke, te da ih na drugim frontovima upotrijebe protiv zapadnih saveznika ili Crvene armije, saveznička komanda u Italiji je u prvom tjednu septembra zajedno s Vrhovnim štabom NOV i POJ otpočela teški zračni napad na željezničke i cestovne komunikacije diljem Jugoslavije, već prije spomenutu operaciju *Ratweek.* Planom su bili predviđeni ciljevi i točna vremena napada savezničkih zračnih snaga i jedinica NOV i POJ, te se je uz neke iznimke ova združena operacija odvijala glatko. Glavni ciljevi bile su komunikacije u dolini Vardara i Morave, u Makedoniji i Srbiji. Tokom ove operacije savezničko je zrakoplovstvo poslalo nad Jugoslaviju 1.973 aviona (osim njih 600, svi iz američke 15. Air Force) koji su izbacili preko 3.000 tona bombi. Ovi zračni napadi, osim svoje velike vojne i političke vrijednosti, uvelike su pojačali moral jedinica NOVJ.[74] U Srbiji je glavni cilj bio prekinuti komunikacije na željezničkoj pruzi Skoplje - Niš -Beograd, tako da ne bude upotrebljavan i kao put povlačenja njemačkih trupa iz Grčke, niti kao saobraćajna i opskrbna linija u obrani Srbije.

74 Vidi Maclean, Eastern Approaches, stf. 470-490. Najpotpunija i najbolja jugoslavenska studija o ovoj operaciji je Dželebdžić, osobito str. 7-14, 22, 47-57. Schmidt-Richberg na str. 7 kaže da su njemačke snage u Grčkoj brojale preko 300.000 ali Dželebdžič na str. 9. navodi da su brojale preko 400.000.

U istočnoj i jugoistočnoj Srbiji (dolini Južne Morave) i u dolini Vardara, trupe novog bugarskog režima, kojima je po specijalnom sporazumu s Titom bilo dopušteno da operiraju

na jugoslavenskom tlu, surađivale su s jedinicama NOVJ u sprečavanju njemačkih trupa da iz Makedonije i Grčke nastave sa svojim povlačenjem prema Beogradu kako bi tamo pojačale njemačku obranu, ili alternativno, da zaobiđu s boka sovjetske armije koje su napredovale prema glavnom gradu. Do sredine oktobra NOVJ i Bugarima je u suradnji sa Crvenom armijom uspjelo protjerati 7. SS diviziju »Prinz Eugen« s područja Niša. Druge sovjetske snage koje su napredovale sa sjeveroistoka prema Kruševcu, Kraljevu i Čačku u dolinu Zapadne Morave, potpomognute jedinicama NOVJ i Bugarima koji su dolazili iz pravca Niša, upotrijebljene su da Nijemce skrenu na zapad s njihovog puta na sjever prema Beogradu.[75] To su bile one sovjetske snage koje su se sastale i kratko surađivale s Keserovićevim i Rakovićevim četnicima, kako je opisano u Glavi 10.

75 *Oslobodilački rat,* II, str. 303-309; Birjuzov, Karta 2, nasuprot str. 64; Schmidt-Richberg, str. 43-54. Jedan od glavnih ciljeva savezničkih bombardera tokom operacije *Ratweek* bio je Leskovac, gdje se je nalazio veliki njemački garnizon sa znatnim oklopnim jedinicama. Maclean,*Eastern Approaches,* str. 486-487.

Operacije Crvene armije i NOVJ, čiji je direktni cilj bio oslobođenje Beograda otpočele su 11. oktobra, a 20. oktobra grad je bio oslobođen.[76] Nijemci su se već od 2. oktobra spremali da napuste Beograd, shvaćajući da se njihova obrana mora smrviti pod sovjetsko-jugoslavenskim napadom.[77] Napustiti Beograd značilo je napustiti dio planova za evakuaciju trupa. Neke njemačke snage koje su branile Srbiju već su se bile povukle preko Beograda, ali dio njih i preko Šapca, a dio dolinom Zapadne Morave prema Bosni, i to je bio put koji su Nijemci rabili nakon što su od Crvene armije i NOVJ izgubili Beograd. Izgleda da su krajem decembra i posljednje njemačke trupe otišle sa srpskog tla.

76 Birjuzov i Hamović, ur. str. 189-264.

77 Vidi direktivu za evakuaciju Beograda koju je izdao glavni komandant jugoistočne Evrope u mikrofilmu br. T-311, rola 194, snimci 153-154.

Četnike je, čini se, bar neko vrijeme zaokupljala misao da pokušaju sami preuzeti kontrolu nad Beogradom, prije nego što se Nijemci izvuku. Očito odgovarajući na jedan takav prijedlog Jovana Đonovića iz Alžira, Mihailović mu je 25. jula telegrafirao slijedeće (br. 538):

»Veza vaša 71 i 72. Hvala na sugestijama. One su uvek dobro došle. Mi smo Beograd organizovali. Tamo imamo našeg komandanta koji je organizovao pet korpusa. Korpusi imaju svoje naoružanje, koje se postepeno povećava. Ovi korpusi rade sada na konspirativnoj osnovi. Inače, komandant Beograda radi na povezivanju naroda za našu organizaciju. Razvijena je jaka propaganda. Već je sve predviđeno da se za slučaj potrebe posednu sva važnija nadleštva i sve važnije ustanove kao: vodovod, električna centrala, radio-stanica i

drugo. Predviđene su i druge snage iz Srbije koje će odmah upasti u određene reone. Komandant Beograda dolazi često na referisanje. Beogradu posvećujemo veliku pažnju«.[78]

78 Jovan Đonović, »Veze s Dražom Mihailovićem sa Srednjeg i Bliskog Istoka i Severne Afrike«, str. 61.

Jakost četničkih snaga u Beogradu, kao i njihova sudbina, pomalo je tajanstvena. Ne spominju se u četničkim, njemačkim ili partizanskim izvorima koji se bave bitkom za Beograd. Četnički komandant Beograda kapetan Saša Mihajlović otišao je iz grada krajem jula, možda zato da ima lakši pristup Draži Mihailoviću. Jedan proljotićevski izvor tvrdi da su četničke trupe počele s povlačenjem iz glavnog grada u unutrašnjost 5. oktobra sa Srpskom državnom stražom, da bi kasnije krenule prema Sandžaku i Bosni. U istom se izvoru tvrdi (što sam mogao potvrditi) da su neki od vođa četničkog omladinskog štaba 501 uredili da ih Nijemci evakuiraju iz Beograda u Austriju.[79]Dvojica od beogradskih četničkih komandanata, majori Ivan Pavlović i Jovan Navelić, otišli su u Beč i zajedno s Milanom Aćimovićem služili kao oficiri za vezu između Mihailovića i poslanika Neubachera tokom preostalih mjeseci rata.

79 Karapandžić, str. 381-383, 385-386.

ČETNICI SE POVLAČE IZ SRBIJE

Dok su jugoslavenske i sovjetske snage ulazile u Beograd, četničke su snage u Srbiji bile odlučno potučene ili veoma oslabljene, uključujući tu i elitnu Četvrtu grupu jurišnih korpusa. Da ne budu potpuno uništeni četnici su se morali povući iz Srbije. Vrhovna komanda izdala je 14. oktobra naređenje kojim se zabranjuje polaganje oružja, izjavljujući da će narod trebati oružje kad rat svrši.[80] U roku od tjedan dana iza toga Crvenoarmejci su prisilno razoružali dvije Keserovićeve brigade i Ocokoljićeve snage, kako je navedeno u Glavi 10. Ni Raković ni Keserović nisu postigli zadovoljavajuću suradnju s Crvenom armijom. Tako su se do 20. oktobra praktično sve jedinice u Srbiji nalazile u procesu povlačenja prema Sandžaku ili dolinom Zapadne Morave na putu u Sandžak. Komandanti ovih jedinica u povlačenju 21. su oktobra zajedno s Vasićem (koji je još uvijek bio jedan od glavnih Mihailovićevih političkih savjetnika, iako se više nisu potpuno slagali) održali sastanak u gradiću Ivanjici, četrdesetak kilometara južno od željezničke pruge Čačak - Užice, da odluče što da se radi. Mihailovićeve namjere da iz Srbije povuče sve trupe (što potvrđuje i jedna naredba od četiri dana kasnije) jasno su shvaćene i ta je odluka prevladala, iako su komandanti također razmatrali Đurišićev poziv da se krene u Crnu Goru.[81]

80 Mikrofilm br. T-311, rola 189, snimci 1025, 1035.

81 Za naredbu Vrhovne komande od 25. oktobra vidi *ibid,* kadrovi 1106, 1139.

U općem povlačenju prema Sandžaku, a kasnije i prema sjeveroistočnoj Bosni, četnike su pratile preostale jedinice bivše Srpske državne straže koje su se odnedavna povezale s četnicima. 6. oktobra je komanda Srpske straže i Granične straže predana naredbom generala Felbera generalu Damjanoviću, šefu Nedićevog kabineta. Damjanović je bio i glavni Mihailovićev pouzdanik u Nedičevoj upravi, te su se on i komandanti Straže odmah stavili pod Mihailovićevu komandu. Ove jedinice, preimenovane u Srpski jurišni korpus Jugoslovenske vojske u otadžbini, pridružile su se tako drugim četnicima u povlačenju prema Sandžaku. Njihovo je savezništvo ipak bilo nesigurno i, kao što će se vidjeti u slijedećoj glavi, ubrzo se raspalo.[82]

Tokom posljednjih tjedana njemačke prisutnosti u Srbiji, njemački komandanti, te političke i policijske vlasti analizirale su efikasnost četnika protiv partizana i kao njemačkih saveznika i koliko bi još ubuduće mogli biti korisni. Na sastanku 8. oktobra, kojem su prisustvovali i Glavni komandant jugoistočne Evrope feldmaršal von Weichs, policijski i viši SS vođa za Srbiju general Hermann Behrends, poslanik Neubacher i SS voda za Hrvatsku general Kammerhofer, odlučeno je da će Nijemci iskoristiti svaku grupu — uključujući i četnike — koja će nastaviti borbu protiv komunista; četnici bi eventualno mogli poslužiti kao prethodnica protiv NOVJ na onim područjima preko kojih se njemačke snage povlače. Razmatrane su još dvije točke. Prva je bila politički problem koji će nastati s hrvatskim vlastima kad srpski četnici, kako se očekivalo, krenu na njen teritorij. Najprije je odlučeno da će Glavni komandant za jugoistočnu Evropu obavijestiti Vrhovnu komandu oružanih snaga a poslanik Neubacher ministarstvo vanjskih poslova o očekivanim poteškoćama, što je impliciralo da će ove vrhovne instance Reicha srediti stvar s vlastima NDH; kasnije je ta ideja napuštena jer se smatralo da će, kad i ako njemačko-sovjetske vojne operacije budu prebačene na teritorij NDH, problem četnika imati tek sporedno i čisto vojno značenje, te da će s njim lako rukovati i sam Glavni komandant jugoistočne Evrope.[83] Drugi je problem bio naći djelotvorniju metodu za daljnju kontrolu i komandu nad četnicima. Od nekog vremena u augustu četnici su u sjeverozapadnoj Srbiji bili pod komandom njemačkog pukovnika von Jungenfelda, a oni u sjeveroistočnoj i istočnoj Srbiji pod generalom Arturom Müllerom, koji je pod sobom imao i 1. brdsku i 7. SS »Prinz Eugen« diviziju, te manje jedinice grupirane oko ove dvije divizije. Von Weichs je bio mišljenja da bi viši SS i policijski vođa za Srbiju (Behrends) bio najprikladnija osoba za tu funkciju; zapisnici sa sastanka kažu da je »u zaključku general Behrends primijetio kako je već ugradio *(eingebaut)* dovoljno jake odrede komandosa *Sicherheitsdiensta* u četničke jedinice, koji će s njima ostati. Nakon toga je glavni komandant kazao da već sama ta činjenica osigurava višem SS i policijskom vodi daljnje upravljanje četničkim formacijama.«[84] Nije jasno tko su bili ti SD komandosi i kako su regrutirani, niti je jasno da li su general Mihailović i četnički komandanti znali za njihovu prisutnost i funkciju u četničkim jedinicama. Ti su odredi komandosa možda mogli pomoći da se četnici drže na liniji sve dok su Nijemci u Srbiji bili jaki i dok su mogli nametati svoju politiku s obzirom na razne četničke komandante. Ali potreba velikog i brzog pomicanja njihovih snaga, kako bi se suprotstavili opasnosti od

Crvene armije, dovela je do loma u mehanizmu njemačke kontrole nad četnicima[85] i Nijemci nisu mogli spriječiti da se neki važni četnički komandanti, kao Keserović i Raković, ne pokušaju nagoditi s Rusima nakon njihovog prodora duboko u Srbiju. Također se ne zna da li su ovi komandosi *Sicherheitsdiensta* ostali pridodani četničkim jedinicama i nakon njihovog povlačenja iz Srbije. Za razliku od nekih bosanskih, hercegovačkih i sandžačkih, a čak i nekih četnika u Crnoj Gori, koji su se sporadično sukobljavali s Nijemcima, srbijanski četnici (osim Keserovića i Rakovića, te vrlo kratko Račića) nisu nikad okretali oružje protiv Nijemaca tokom preostalih mjeseci rata, već su, naprotiv, nastavili s njima održavati kontakte, povremeno se uz njih boriti protiv NOVJ i primati od njih bar nešto oružja i municije.

82 Mikrofilm br. T-501, rok 256, snimak 871; *ibid,* rola 257, snimak 187. Za dobar opis odnosa između četnika i Straže od početka oktobra 1944. u Srbiji pa do njihovog odvajanja početkom januara 1945. u sjeveroistočnoj Bosni i konačne sudbine Straže vidi Solarić, »Druga strana bosanske Golgote«.

83 Mikrofilm br. T-311, rola 194, snimci 45-47.

84 Ibid, snimak 46. Behrends je zamijenio Meyssnera u proljeće 1944.

85 Ibid, snimak 562.

U izvještajima koje je slao svojim inozemnim predstavnicima u jesen 1944. general Mihailović iz svojih vlastitih razloga ne spominje četnički poraz i bijeg iz Srbije. Slijedećeg proljeća, u jednom saopćenju Fotiću s datumom 15. aprila 1945, koje se, međutim, najviše bavi događajima u Srbiji iz prošlog septembra i oktobra, Mihailović je dao svoje vlastito tumačenje povlačenja:

Da bi se izbegli neminovni sukobi sa sovjetskim trupama, do kojih bi neminovno došlo zbog ovakvih postupaka [on je već ranije javio o njihovom neprijateljskom držanju prema četničkim trupama i o razoružanju nekih njihovih jedinica sa strane sovjetskih trupa], Vrhovna komanda Jugoslovenske vojske u otadžbini naredila je povlačenje borbenih snaga iz Srbije, i to je jedino omogućilo partizanima da nametnu svoju vlast u Srbiji, po odlasku okupatora iz nje.[86]

86 Jovan Đonović, »Izveštaji Đenerala Mihailovića iz kraja 1943. i 1944. godine«, str. 76.

Čak ni tako kasno Mihailović nije htio priznati svojim prijateljima u inozemstvu što se zaista dogodilo, bojeći se možda da bi saznanje o tome moglo još više naškoditi njihovoj djelotvornosti kod britanskih i američkih vlasti a pred širokom javnošću stvaranju podrške četničkoj stvari.

Ne može se sa sigurnošću znati u kojoj je mjeri Mihailović, iako još uvijek glavni zapovjednik, vršio direktnu kontrolu nad četničkim snagama u Srbiji koje su se suprotstavile napadu NOVJ početkom septembra. Jedinice NOVJ su ga 11. septembra skoro zarobile, uslijedilo je odvajanje od glavnine trupa u Srbiji i povlačenje u Bosnu u vrijeme dok su drugi četnički komandanti i njihovi vojnici u borbi za život još uvijek bili u Srbiji, a sve to teško da je povećalo njegov ugled ili podiglo moral njegovih trupa. Postoji zaista obilje dokaza da je povjerenje između Mihailovića i njegovih komandanata bilo ozbiljno poljuljano i da su obje strane bile veoma razočarane.[87] Ali Mihailovića i njegove četnike primoralo je na povlačenje iz Srbije združeno djelovanje niza udaraca: porazile su ih divizije NOVJ, Crvena armija je razoružala neke četničke jedinice, nije bilo moguće naći modus vivendi sa Sovjetima, Nijemci su u Srbiji trpjeli poraze i stoga nisu mogli pomagati četnike. Njemački obavještajni izvještaj od 19. oktobra 1944. sadrži tvrdnje koje razotkrivaju četničku situaciju u Srbiji u to vrijeme:

> *Titovi vojni uspjesi i njegovi sposobni vanjskopolitički potezi očito su povećali osjećaj manje vrijednosti kod četnika. U postojećim okolnostima Tito zaista većini Srba mora izgledati kao glavni stub jugoslavenskog jedinstva. Tito, koji je uvijek bio politički vješt, osobito na nižim administrativnim razinama, i koji je svjesno zaobilazio komunističke parole, nesumnjivo je pod tim okolnostima stekao mnogo novih pristaša također i u Srbiji. Brojčano smanjenje četničkih trupa koje su još u Srbiji rezultat je ne samo nesumnjivo teških gubitaka u borbi s Titovim partizanima tokom prošlih tjedana, već također i sve većeg dezertiranja. Ali točne brojke u tom smislu nisu nam na raspolaganju.*[88]

87 Vidi posebno Mihailovićeve izjave na suđenju, osobito s obzirom na majora Račića i kapetana Neška Nedića. *The Trial od Draja Mihailović,* str. 252, 258-259. Vidi također Banović i Stepanović u *Politici,* 8. i 9. augusta 1962.

88 Mikrofilm br. T-311, rola 194, snimak 563. formulacija »sposobni vanjskopolitički potezi« nesumnjivo predstavlja aluziju na Titov sporazum sa sovjetskom komandom o ulasku sovjetskih snaga na jugoslavenski teritorij zbog operacija protiv Nijemaca, sporazum koji je rukovodstvoNOP shvaćalo prvim formalnim priznanjem njihovog režima od strane jednog Saveznika. To rukovodstvo se nadalo da će im ovo priznanje sa sovjetske strane pomoći da se odupru britanskom pritisku da im se dozvoli iskrcavanje trupa na jugoslavenskoj obali, barem utoliko što će Britanci morati najprije tražiti njihovu dozvolu. Vidi npr. Čolaković, *Zapisi i% oslobodilačkog rata,* V, 302.

Praktično sve one četničke jedinice kojima je uspjelo da se izvuku nalazile su se krajem oktobra na putu u Sandžak. Jedinu iznimku predstavljale su jedinice kapetana Rakovića koji je u razdoblju od neka dva tjedna surađivao s Crvenom armijom i borio se protiv Nijemaca na području Čačka. Ali nakon razmatranja sovjetskog ultimatuma da polože oružje ili da pređu pod komandu maršala Tita, te su jedinice sredinom novembra također odlučile da krenu prema Sandžaku.[89] Gubitak Srbije bio je nepopravljiv za četnički pokret i za generala

Mihailovića osobno. Srbija je bila ono mjesto gdje su četnici pod Mihailovićevim vodstvom započeli kao organizirana, oružana grupa s grandioznim očekivanjima, gdje su se u jesen 1941. reorganizirali kao službena vojska izbjegličke vlade i stekli oduševljenu podršku Britanaca, kojoj je uslijedio uspon Mihailovića kao svjetske figure, gdje su prvi puta formirali svoju vojnu i političku strategiju prema okupacionim silama, kvislinškim režimima i svojim suparnicima partizanima, gdje je njihova politička organizacija bila najjača i gdje su u stvari nakon sredine 1943. organizirali i zadržali neku vrstu vlade u sjeni pod okupacionim režimom,[90] gdje su još u augustu 1944. imali svoje glavne snage i gdje su još i u ljetu 1944. mogli naći stanovitu podršku u narodu.[91]

89 Mikrofilm br. T-311, rola 189, snimci 1116, 1201-1211, 1303-1304.

90 Njemačke vojne vlasti priznale su u nekim svojim izvještajima da su Mihailovićevi četnici u Srbiji imali nešto što je u stvari vrijedilo kao »vlada u sjeni«. Vidi npr. izvještaj načelnika štaba glavnog komandanta jugoistočne Evrope generala Wintera, od 5. jula 1944, u *ibid,* rola 195, snimci 788-791; vidi i komentare iz marta 1945. bivšeg načelnika štaba vojnog zapovjednika Srbije, generala von Geidtnera, o završnom izvještaju o njemačkoj vojnoj upravi u Srbiji, u mikrofilmu br. T-501, rola 260, snimak 424.

Ali srpsko pučanstvo, narod poznat po svojoj političkoj oštroumnosti, pronicavosti i jakom antinjemačkom stavu, sve je više privlačila strana NOP, dijelom zbog onoga za što su partizani bili i kako su se za to borili, a dijelom i zbog toga što su predstavljali jedinu alternativu. Nema sumnje da su četnički porazi u septembru i oktobru 1944. osvjedočili mnogo više ljudi u Srbiji da je NOP pobjednička strana. Sad je izgledalo jasno da su četnici inferiorni NOVJ, brojem, naoružanjem, rukovođenjem, vezama sa Saveznicima i borbenom sposobnošću. Razlika između dvije strane s obzirom na borbenu sposobnost jezgrovito je sumirao general August Winter, načelnik štaba glavnog komandanta jugoistočne Evrope, u svom izvještaju Drugoj oklopnoj armiji, datiranom 2. oktobra 1944: »Prema dosadašnjem iskustvu, formacije Draže Mihailovića nikad se nisu pokazale kao efikasna protuteža Titovim snagama.«[92] Čini se, začudo, da ni Mihailović niti komandanti četničkih trupa u Srbiji nisu shvatili veličinu i implikacije svog poraza. Krećući se prema Sandžaku, oni su očito vjerovali da se kreću smjerom na kojem će se s vremenom sastati s trupama zapadnih saveznika koje dolaze s mjesta iskrcavanja na dalmatinskoj ili crnogorskoj obali, te da će se s njima pobjedonosno vratiti u Srbiju. To se iskrcavanje nije, naravno, nikad ostvarilo i egzodus iz Srbije bio je u stvari prva faza na četničkom putu do potpunog uništenja.

91 Njemački obavještajni izvještaj od 11. jula 1944. kaže da iza četnika u Srbiji stoji oko 90% stanovništva; istim brojem služi se i von Weichs u svom izvještaju Hitleru 22. augusta 1944. U oktobru 1944. kapetan Raković je u svojim razgovorima sa sovjetskim komandantima u Srbiji tvrdio da četnici imaju iza sebe oko 80% naroda u Srbiji. Vidi mikrofilm br. T-311, rola 195, snimci 733, 961; rola 189, snimci 1237.

LUKAČEVIĆ SE OTCJEPLJUJE OD MIHAILOVIĆA

Smjenjivanje Purićeve vlade u maju 1944, a s njom i smjenjivanje generala Mihailovića s položaja ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva, moralo se odraziti na buduće vojno držanje i svrstavanje četničkih snaga izvan Srbije kojih se nije direktno ticala predstojeća bitka za glavno četničko uporište. Major Lukačević, komandant četničkih snaga u Sandžaku, potpukovnik Ostojić, komandant četničkih snaga za istočnu Bosnu, potpukovnik Baćović, komandant četničkih snaga za Hercegovinu, kao i potpukovnik Pavle Novaković i kapetan Krivošić, pokušavali su na svoju ruku radijom stupiti u dodir sa savezničkim snagama u Italiji. Kad u tom nisu uspjeli, uputili su 12. augusta pismo brigadnom generalu Macleanu, šefu britanske vojne misije pri Vrhovnom štabu NOV i POJ, moleći da ih se dovede u dodir s Vrhovnom savezničkom komandom za Sredozemlje u svrhu postizavanja sporazuma za zajedničku borbu protiv neprijatelja. Posebno su tražili da se zaključi privremeni pakt o nenapadanju s Narodnooslobodilačkom vojskom Jugoslavije dok se ne sklopi njihov sporazum sa Vrhovnom savezničkom komandom. Tražili su da se kopija njihovog pisma pošalje kralju Petru, te da im se omogući kontakt s jugoslavenskom izbjegličkom dadom.

92 *Ibid,* rola 194, snimak 149.

Nakon odgovarajućeg razmatranja britanske su vlasti u Italiji obavijestile naršala Tita o tom prijedlogu. Tito nije odbio četnički prijedlog, ali inzistirao je da se četnički komandanti stave pod njegovo zapovjedništvo te da trebaju pokrenuti izravne razgovore s komandantom Prvog korpusa NOVJ.[93] Izgleda, međutim da ni britanske vojne vlasti niti jugoslavenska izbjeglička vlada nisu poslale odgovor na Lukačevićevo pismo, ili ako su Britanci odgovorili da je njihov odgovor bio neobavezan. Prvih dana septembra su se Lukačević, Ostojić i Baćović očito složili da izdaju proglas narodu, u kojem bi objasnili razloge zbog kojih planiraju otpočeti s aktivnom borbom protiv neprijatelja. Čini se da je .Lukačević sam sastavio i izdao proglas u ime sva tri komandanta, ali je uskoro ustanovio da su Ostojić i Baćović promijenili svoje mišljenje i da se ne drže dogovora, iako izgleda da je Baćović odredio da se neke njegove jedinice pridruže Lukačeviću.[94]

Za Lukačevića je kocka bila bačena. Odlučio je da ide naprijed i bez sporazuma s Britancima ili kontakta s jugoslavenskom izbjegličkom vladom ili privremenog primirja s NOVJ, te bez podrške Baćovića i Ostojića. Naredio je svojim trupama koje su brojale oko 4.500 ljudi da krenu prema južnoj Hercegovini i 22. septembra napao je jedinice njemačke 369. pješadijske divizije (hrvatski legionari). Zauzeo je neka mjesta i zarobio nekoliko stotina vojnika.[95] Mihailović nije gubio vremena da Lukačeviću oduzme komandu i zahtijevao je d svojih ostalih komandanata da suzbiju Lukačevićevu aktivnost.[96] Podozrijevajući da bi Lukačević mogao pokušati steći čvrsto uporište u južnoj Hercegovini i na obali kako bi bio u

stanju doći u dodir s britanskim ekspedicionim snagama kojima se nadao, rukovodstvo NOVJ je odlučilo da se mora napasti. Bilo kakvo povezivanje između Lukačevića i Britanaca — kojima partizani usprkos tijesnoj suradnji i dalje nisu potpuno vjerovali — moglo je dovesti do neugodnih političkih i vojnih poteškoća za NOP. Jedinice NOVJ su napale Lukačevićeve snage 25. septembra iz unutrašnjosti i u roku od par dana zauzele četničko porište Bileću, a zatim napredovale prema južnoj Hercegovini gdje su temeljito porazile Lukačevićeve snage. Lukačević se je s nekoliko stotina ljudi iz svoje potučene vojske koji su mu još preostali, povukao najprije u unutrašnjost Hercegovine i napokon na područje Foče u jugoistočnoj Bosni.[97]

93 Niz britanskih dokumenata koji se bave ovim predmetom, uključujući i kopiju pisma četničkih komandanata, nalazi se pod brojem F. O. 371/44262, R13201/8/92. Kapetan Krivošić je 24. septembra 1944. stigao u Bari s grupom drugova u malom brodiću. Ispitivale su ga savezničke vojne vlasti i molio je pomoć za Lukačevićevu grupu, ali je njegova misija ostala bez ikakvog praktičnog rezultata. Vidi F. O. 371/44280, 18689/11/92.

94 Lukačevićev pokušaj da djeluje samostalno u potpunosti se razmatra u Pajovićevom članku -formiranje četničke »nezavisne grupe nacionalnog otpora«. Jedan od specijalnih izvora informacija kojim se poslužio Pajović su prijepisi ispitivanja koje su nakon Lukačevićevog hapšenja izvršile jugoslavenske policijske vlasti, iako Pajović kaže da taj izvor treba koristiti s rezervom, jer je Lukačević nastojao da se obrani, a ne da govori istinu.

95 Ibid, str. 62-64, 67-68.

96 Ibid, str. 60-62; mikrofilm br. T-311, rola 189, snimak 1137. Obavještajni njemački izvještaj od 2. okttobra 1944, služeći se pouzdanim izvorom kaže: »Draža Mihailović izričito ne odobrava neprijateljski stav /ih četnika prema Nijemcima«. Vidi mikrofilm br. T-311, rola 194, snimak 105-106.

Posljednjih dana oktobra, sporazumno s Titom, nekoliko se britanskih jedinica iskrcalo na području Dubrovnika i ubrzo nakon toga raspoređene su s jedinicama NOVJ u Crnoj Gori za borbu protiv njemačkog 21. brdskog korpusa koji se povlačio iz Albanije i dijela Crne Gore. Početkom decembra jedna od tih britanskih jedinica prodrla je duboko u Hercegovinu i došla do Bileće. Lukačević je konačno došao u priliku da stupi u kontakt s Britancima, ali njegovi pokušaji nisu uspjeli i jedinice NOVJ su ga zarobile.[98]

Baćović i Ostojić ne samo da nisu sudjelovali u Lukačevićevim akcijama protiv Nijemaca u septembru, već nisu pokušali stupiti u dodir s britanskim snagama ni kod Dubrovnika ni drugdje. Učinili su nekoliko neefikasnih pokreta ne bi li izišli iz beznadne situacije u kojoj su se, kao i četnički komandanti svugdje, našli u tom času, ali su na kraju ostali gdje su i bili.[99]

97 Mikrofilm br. T-311, rola 189, snimci 1139, 1305.

98 Pajović, »Formiranje četničke nezavisne grupe nacionalnog otpora«, str. 70. Lukačeviču je zajedno s grupom drugih četničkih vojnih i političkih voda Vrhovni vojni sud u Beogradu sudio od 28. jula do 9. augusta 1945. Proglašen je krivim zbog toga što je bio jedan od vodečih vojnih komandanata četničkog pokreta, što je vodio vojne operacije protiv Narodnooslobodilačke vojske, zbog kolaboracije s neprijateljem i zbog raznih drugih ratnih zločina. Osuđen je na smrt, a osuda je izvršena 14. augusta 1945. Vidi *Suđenje članovima rukovodstva organizacije Dra%e Mihailovića,* str. 25-27, 136-138, 549-551, 562-564.

99 Prema poručniku Lalichu, šefu jedinice za spašavanje američkih avionskih posada pri četnicima, Bačović je rekao Mihailoviču da ga u Bari zove general Masterson (iz SOE), ali Lalich je to provjerio u Bariju i saznao da je Bačovičeva tvrdnja neistinita. Baćović je (također prema Lalichu) želio da se ukrca kao slijepi putnik u jedan od aviona kojim su spašavani američki avijatičari. Lalich je također izvijestio da je potpukovnik Ostojić želio uspostaviti direktnu vezu s Britancima u Italiji i čak je Lalichu dao u tu svrhu posebnu šifru, ali se nakon par dana predomislio i povukao je. RG 226, OSS-dokument br. XL 5727, str. 6.

Privid jedinstva među četničkim snagama (koje nikad nije karakteriziralo jedinstvo) brzo je nestajao i komandanti su sve više težili tome da djeluju na svoju ruku, već kako su im okolnosti i njihovo vlastito prosuđivanje nalagali. Neke trupe, naročito one pod komandom Đujića i Jevđevića, kao i veliki dio snaga u istočnoj Bosni, nastavile su kolaborirati s Nijemcima protiv NOVJ. Ostali su tek čekali, kretali se uglavnom po istočnoj Bosni, nesigurni što da rade ili što da očekuju. Pukotine koje su se pojavile u komandnom kadru nastavile su se širiti pod obeshrabrujućim udarcima događaja koji su se nizali jedan za drugim. Čini se da je samo Mihailović još vjerovao da će spasenje napokon doći sa zapada. Držao se grčevito tog vjerovanja, dijelom zbog toga što je bio uvjeren da mora doći do kavge između zapadnih Saveznika i Sovjetskog Saveza u završnoj fazi rata, kad će se njihovi suprotni dugoročni politički ciljevi i interesi sudariti, a dijelom zbog savjeta koji mu je dao pukovnik McDowell, koji je u četničkom glavnom štabu ostao do 1. novembra. U međuvremenu, znao je da mora zadržati što više može od teritorija koji je još bio pod četničkom kontrolom. To je bio onaj razlog zbog kojeg je naredio povlačenje u sjeveroistočnu Bosnu, na područje gdje su četnici još uvijek bili prilično jaki i gdje je hrane bilo relativno obilno — što je bio važan motiv jer se približavala još jedna zima. Ali najgore je tek trebalo doći s događajima koji će u mjesecima martu, aprilu i maju 1945. dovesti do odluke.

GLAVA DVANAESTA

Posljednji mjeseci

Kako se jesen 1944. bližila svom kraju, Mihailovićev položaj postajao je .ista vrlo ozbiljan. On je s nešto svojih trupa žurno izašao iz Srbije, a onda je i Dsljednjim svojim srbijanskim snagama izdao naređenje da se povuku u indžak, koji je smješten centralno i dozvoljava pomak u nekoliko pravaca, ali je drugih razloga bio potpuno neprikladan kao

mjesto zastanka. U prvom redu, :tnici su se povlačili zajedno s njemačkim snagama ili na boku njemačkih snaga, :kih iz Srbije, a nekih na putu iz Grčke, Albanije i Crne Gore; kad Nijemci renu dalje, četnici će biti krajnje ugroženi od NOVJ. Pored toga, saveznički su Dmbarderi često napadali gradove uzduž važnih komunikacijskih linija koje su jdile kroz Sandžak, pa iako su njihov cilj predstavljale njemačke trupe u svlačenju, udarali su i po četničkim formacijama. Mihailović je naredio da se bjegavaju veći gradovi, ali u skladu s jednim sporazumom koji je nedavno bio dopljen s Nijemcima, četnici su trebali pomagati njemačkim trupama u svlačenju sve dok one ne dođu do Sarajeva.

Drugi razlog od velike važnosti bilo je približavanje zime i problem opskrbe četničkih snaga. Sandžak je bio područje s nedovoljno hrane. Crna Gora u koju je potpukovnik Đurišić pozvao srbijanske četnike bila je to još više. S druge rane, sjeveroistočna Bosna je bila plodno područje i pretpostavljalo se da bi mogla zbrinuti hranu za četnike. Mihailović je na svom suđenju posvjedočio da je opskrba bila važan razlog kad je svojim trupama naredio da iz Sandžaka krenu rema sjeveroistočnoj Bosni.[1]

1 *The Trial of Draja Mihailović,* str. 260 - 261.

Kao što smo vidjeli Mihailovića je njegov predstavnik u Kairu, Mladen Žujović, energično nagovarao da koncentrira svoje trupe na jednom ili dva područja koja je smatrao sigurnim - da ih zatim zadrži tamo dok čeka na pretpostavljenu promjenu politike zapadnih Saveznika u prilog četnicima, promjenu za koju se pretpostavljalo da će velikim dijelom biti uvjetovana sposobnošću četnika da izdrže u međuvremenu. Čini se da je Mihailovića također zanimalo da koncentrira svoje snage u sjeveroistočnoj i na sjeveru srednje Bosne u svrhu lakše kontrole, a vjerojatno i da ima na raspolaganju veliku vojsku za svaki manevar koji bi kasnije želio učiniti. Zbog toga je početkom oktobra naredio i četničkim snagama pod komandom majora Vranješevića (procijenjenim na oko deset tisuća ljudi) da iz sjeverozapadne Bosne i doline Vrbasa krenu na sjever srednje Bosne, to jest prema dolini rijeke Bosne.[2]Kasnije je naredio i crnogorskim četnicima (Crnogorskom dobrovoljačkom korpusu) pod Đurišićevom komandom da mu se pridruže u sjeveroistočnoj Bosni.

2 Mikrofilm br. T-311, rola 189, snimci 991, 1141.

Mihailović je imao još jedan očito važan razlog naređujući koncentraciju svih četnika u sjeveroistočnoj Bosni, a taj je bio da su lokalni četnici imali dobre odnose s Nijemcima i donekle čak s hrvatskim kvislinškim vlastima. Mihailović u toj fazi nije želio imati neprilike s Nijemcima već je više volio nastaviti suradnju s njima kako bi pribavio oružje i municiju za borbu protiv NOVJ. Takoder je u njemačkom interesu bilo da se nastavi suradnja, dijelom zbog pomoći koju su mogli dobiti od četnika protiv partizana, koji su što jači postajali to opasniji Nijemcima, a dijelom i zbog četničke pomoći u održavanju kontrole nad komunikacijskim linijama na pravcu povlačenja između Sarajeva i Bosanskog Broda, koji je većim dijelom puta išao usporedno s rijekom Bosnom. Gotovo sve njemačke trupe na

povlačenju iz Grčke, Albanije, jugoslavenske Makedonije i Crne Gore, tokom jeseni i zime 1944 — 1945. pa sve do aprila prošle su kroz komunikacijsko čvorište Sarajevo prema sjeveru do Bosanskog Broda.

Tako je tokom ovog perioda čekanja na dolazak svojih formacija u sjeveroistočnu Bosnu, Mihailović održao kontakt s Nijemcima, posredno preko nekih svojih komandanata, a ponekad i neposredno, pribavljajući od njih nešto oružja i municije, a njegove su se jedinice nastavile boriti protiv NOVJ, bilo u kombinaciji s Nijemcima, bilo samostalno. Međutim je istovremeno vodio i drugu politiku, pokušavajući ponovno steći priznanje zapadnih Saveznika, tako da svoje snage može prevesti pod njihovu komandu, dobiti njihovu vojnu i političku podršku, te započeti borbu s Nijemcima.

DALJNJI POKUŠAJI PRIBLIŽAVANJA SAVEZNICIMA

U poruci od 13. novembra 1944. koju je generalu Wilsonu, Vrhovnom savezničkom komandantu Sredozemlja, poslao preko dra Živka Topalovića, svog predstavnika u Italiji, Mihailović je ponudio da će sve svoje trupe — za koje je tvrdio da imaju oko 50.000 ljudi - prevesti pod komandu generala Wilsona i izrazio je svoju spremnost da se lati bilo kojeg zadatka koji bi mu bio određen na Balkanu ili na bilo kojem drugom ratištu. Vrijeme u koje je podnesen ovaj apel — a došao je manje od dvije sedmice nakon što je pukovnik McDowell iz četničkog glavnog štaba otišao u Italiju - nagovještava da je Mihailović, koji je u McDowella polagao velike nade, pretpostavljao da jeMcDowell s uspjehom pokrenuo njegov plan za promjenu politike zapadnih Saveznika u smislu pružanja jake pomoći četnicima. Mihailović se vjerojatno nadao da će svojom porukom potkrijepiti McDowellove napore. U tome se je razočarao, ali kad je kratko nakon toga Wilsona zamijenio feldmaršal Harold Alexander, Mihailović se ohrabrio i opet pokušao. Prema Topaloviću, Mihailović je Alexandera smatrao svojim prijateljem. Po Mihailovićevom nalogu Topalović je 29. novembra poslao Alexanderu memorandum, tražeći da se Mihailovićeve trupe — u tom pismu procijenjene na oko 55.000 do 57.000 ljudi — stave pod savezničku komandu i upotrijebe pri hvatanju i uništavanju nekih 40.000 Nijemaca na povlačenju iz Grčke i Albanije koji su se nagomilali na području Skadarskog jezera u sjevernoj Albaniji.[3] Ali Alexander se, kao i njegov prethodnik, nije pomučio ni da potvrdi primitak Mihailovićeve poruke. Prema sada jasnoj politici Saveznika koji su pomagali Tita i NOVJ, nikakav oblik suradnje s četnicima nije dolazio u obzir; čini se da je samo Mihailović ustrajao u nadi da će Saveznici preispitati ovu svoju politiku.

3 Za tekst poruka koje je Mihailović preko Topalovića uputio generalu Wilsonu i feldmaršalu lexanderu, vidi Topalović, »Posljednji pokušaj«.

Pod postojećim okolnostima Saveznike je malo zanimalo što se događa s jemačkim trupama na području Skadarskog jezera, a na važnim područjima Mihailović im nije bio u stanju pomoći. Alexander je još uvijek gajio neodređene nade da će se probiti dolinom rijeke

Po i kroz sjevernu Italiju, dovoljno brzo da preko Slovenije stigne do Beča prije Rusa.[4] Ali njemačka se obrana u Italiji pokazala kao vrlo čvrsta, i kad savezničke snage jednom stignu do Slovenskog primorja, pomoć je mogla doći samo od Tita a ne od Mihailovića čije su snage bile u Sandžaku i Crnoj Gori, nekih 450 kilometara na jugoistoku.[5]

4 Alexander, str. 138, 151.

5 Osim toga je general Trifunović, koji je zapovijedao srbijanskim četnicima koji su se prebacili u indžak, rekao i samom Mihailoviću: »Ovo su izbeglice, sa njima se ništa ne može.« *The Trial of Dra^a ihailović,* str. 260.

Nije čudo da je s obzirom na položaj četnika Mihailovićev optimizam počeo splašnjavati. Krajnji neuspjeh njegovih apela Wilsonu i Alexanderu, te McDowellova nemoć da u Washingtonu dođe do nekog rezultata, odražavaju se, čini se, i u Mihailovićevoj poruci od 5. decembra 1944. njegovim predstavnicima u inozemstvu. »U narodu vlada veliki strah da će komunisti zavladati cijelom Jugoslavijom,« kaže se u poruci. »Jedini spas očekuje se od Amerikanaca i Engleza. Međutim oni se ne iskrcavaju i to stvara u narodu veliku depresiju.«[6]. Od Fotića iz Washingtona stigao je odgovor (s datumom 15. decembra 1944) koji je obeshrabrujući i želi ohrabriti:

> *U ovim teškim trenucima, najsrećnije rešenje za vas i vaše hrabre borce bilo bi, da budete stavljeni pod savezničku komandu i sa njima zajedno učestvujete u konačnoj borbi za oslobođenje otadžbine. Ovo na žalost izgleda da je nemoguće postići. Zato smatram da bi bilo od presudne važnosti za vas da ostanete u zemlji i da prilagodite vašu aktivnost prilikama, i da izbegavate svaki sukob sa Rusima. Vaš eventualni odlazak iz zemlje bio bi odmah do krajnosti iskorišćen od naših neprijatelja, koji bi kroz njihovu propagandu pretstavili tu činjenicu kao dokaz vašeg izdajstva. Srpski narod bi se osećao napušten i bez vođe; dok bi Vaše ostajanje u zemlji pretstavljalo simbol njegove nesalomive volje da se odupre nametnutoj vlasti partizana i njihovih neželjenih vođa. To bi narodu služilo za potstrek u odluci da se bori do kraja za svoja prava: da sam odlučuje o svom opstanku i sudbini. Bilo bi od velike koristi ako bi mogli udesiti da se jedna grupa intelektualaca izvuče iz zemlje da nas potpomognu u našoj aktivnosti medu našim prijateljima.*[7]

6 Jovan Đonović, »Izvještaji generala Mihailovića iz kraja 1943. i 1944. godine«, str. 66.

7 Ibid, str. 66 - 67.

Ovo je još jedna od brojnih ironija drugog svjetskog rata u Jugoslaviji, naime to da je Fotić, jedan od najodanijih Mihailovićevih sljedbenika, a nakon smjenjivanja Purićeve vlade najvažniji i najsposobniji predstavnik Mihailovića i velikosrpskih snaga u inozemstvu, u najboljoj namjeri savjetovao Mihailoviću da učini upravo ono što mu je kradomice, naravno

iz sasvim drugih razloga, počela nešto malo kasnije savjetovati i služba sigurnosti NOP — to jest, da ostane u zemlji.

NASTAVAK KOLABORACIJE S NIJEMCIMA

Četnici bi nesumnjivo bili vrlo rado odbacili kolaboraciju s Nijemcima da su mogli sklopiti neku zadovoljavajuću pogodbu sa zapadnim Saveznicima ili čak sa Sovjetima. Budući da niti jedna od tih mogućnosti nije bila otvorena, kolaboracija s Nijemcima je nastavljena. Mogu se posebno identificirati dva četnička oficira koja su održavala neke kontakte ili sklapala pogodbe s Nijemcima krajem 1944: pukovnik Gojko Borota, komandant četničkog korpusa na području Sarajeva i major Jevđenijević iz četničke vrhovne komande. Mogu se indentificirati stanovite četničke jedinice koje su nabavljale municiju od Nijemaca i druge koje su se po njemačkom naređenju borile protiv NOVJ. Posljednjih tjedana prije potpunog njemačkog povlačenja iz Jugoslavije došlo je i do drugih četničko-njemačkih dodira. U radio-poruci od 13. oktobra 1944. koju je uhvatila njemačka radio-služba, četnička komanda za područje istočne Bosne obavijestila je Borotu da njene jedinice dobivaju municiju od Nijemaca.[8] U jednoj drugoj uhvaćenoj poruci istočnobosanske komande Vrhovnoj komandi, datiranoj 28. oktobra, kaže se da je pukovnik Borota, budući da su mu zalihe municije bile iscrpljene, dobio dopuštenje da dođe u dodir s Nijemcima i da su Nijemci obećali veće isporuke oružja i municije ukoliko četnička Vrhovna komanda pošalje jednog od svojih zastupnika da dogovori uvjete.[9] Vrhovna komanda smjesta je poslušala ovaj prijedlog; izvještaj komande njemačke Grupe armija F od 3. novembra kaže da je major Jevđenijević iz četničke Vrhovne komande pregovarao s oficirima Grupe armija F, te da je postignut sporazum u slijedećim točkama: 1) Četnici će pratiti i pomagati njemačke trupe koje se povlače iz Grčke prema Sarajevu. 2) U slučaju da Jugoslavija bude prepuštena Rusima, četnici će nastaviti marš s Nijemcima. Ako, u drugu ruku, zapadni Saveznici interveniraju u Jugoslaviji, četnici koji će zbog slabih zaliha zavisiti o njemačkom snabdijevanju, obećavaju da neće krenuti prema obali već će ostati na području Sarajeva i boriti se protiv partizana. 3) Pristajući na njemačke uvjete za pregovore četnici su obećali Nijemcima da će pustiti sve pripadnike njemačkih oružanih snaga koje drže u zarobljeništvu. (Njih je bilo 20 oficira i oko 300 podoficira i vojnika, vjerojatno pripadnika 369. pješadijske divizije, koje su zarobile jedinice majora Lukačevića u septembru 1944). Izvještaj završava riječima: »Komandna mjesta u Sarajevu trebaju primijeniti krajnju vještinu u pregovorima i najjači vojni pritisak da spriječe zaokret (Abschwenken) Draže Mihailovića.«[10]

8 Mikrofilm br. T-311, rok 189, snimak 1033.

9 *Ibid,* snimak 1109; *The Trial of Dra^a Mihailović,* str. 266 - 267, 280 - 281, 299 - 300.
10 Mikrofilm br. T-311, rola 196, snimci 264 - 265.

Izgleda da je nekoliko motiva pobudilo njemačku želju za ovim sporazumom s četnicima. Jedan od njih bila je nedavna antinjemačka aktivnost četničkih snaga pod

Keserovićem, Rakovićem i (u vrlo maloj mjeri) Račićem u Srbiji, koji su na kratko vrijeme bili okrenuli oružje protiv Nijemaca i pokušali, ako bez uspjeha, da postignu nagodbu sa sovjetskim snagama. Izvan Srbije, neki četnički komandanti poput Lukačevića također su poveli u septembru borbu protiv Nijemaca, kao u Hercegovini, a Nijemci su iz radio-poruka uhvaćenih u oktobru znali da Lukačević, a također i Đurišić u Crnoj Gori, nagovaraju četnike da zapodjenu borbu s Nijemcima, te da na taj način utječu na »javno mišljenje u Engleskoj i Sjedinjenim Američkim Državama u korist četnika.«[11] Ali budući da je Nijemcima bila potrebna svaka pomoć koju su im četnici protiv NOVJ mogli pružiti, ili su bar htjeli osigurati da ovi ostanu neutralni sve dok snage Grupe armija E na povlačenju iz Grčke i snage s drugih područja Balkana ne dođu na područje Sarajeva bili su voljni da do neke granice plaćaju četnicima u oružju i municiji. Otprilike u isto vrijeme Nijemci su odaslali svog agenta Stärkera da se sastane s Mihailovićem, bez sumnje zbog istog cilja — da se Mihailović i četnici ne okrenu protiv Nijemaca.[12] Budući da im nikakav drugi pravac nije bio otvoren i budući da su zavisili o Nijemcima za svoje vojne potrebe, četnici su tako nastavili kolaborirati s njima sve do polovice aprila 1945.

11 Ibid, rola 189, snimak 1302.

12 The Trial of Dra^a Mihailović, str. 265 - 266.

Osim uhvaćenih radio-poruka između četničkih komandi i drugi njemački izvori daju obavještenja o njemačko-četničkoj kolaboraciji u Bosni tokom posljednjih mjeseci 1944. Izvještaj o situaciji u jugoistočnoj Evropi od 26. oktobra 1944. kaže da je njemačka 1. brdska divizija (koja je nakon gubitka Srbije bila prebačena u sjeveroistočnu Bosnu sa štabom u Bijeljini) uspostavila pripremni dodir s četničkim snagama na tom području.[13] 29. novembra je njemačka borbena grupa Brčko izvijestila (uslijed nekih protesta lokalnih ustaških vlasti) da je do tog vremena isporučivala četnicima samo onoliko municije koliko su razumno mogli upotrijebiti u združenim operacijama, misleći na operacije protiv NOVJ.[14] Izvještaj *Einsatzgruppe* njemačke *Sicherheitspolizei* i *Sicherheitsdienste* za Hrvatsku, mjesec dana kasnije, kaže da su četničke grupe koje su se povukle iz Srbije preko Sandžaka sada uglavnom smještene između Višegrada i Zvornika u istočnoj Bosni, te da se bore protiv lokalnih komunističkih odreda, dijelom na svoju ruku, a dijelom »kad ih u akciju pokrene Wehrmacht.« U istom se izvještaju (od 28. decembra) kaže da je Mihailović odobrio upotrebu četničkih formacija na srbijanskoj strani Drine, ali da ih je teško održavati i snabdijevati oružjem i municijom.[15] To se vrlo vjerojatno odnosilo na grupe komandosa koje su uvježbavali četnici — u jednoj od njih je bio neki Gašparović (poznat i kao Gara) koji je bio agent Gestapoa.[16] Većinu komandosa pohvatala je UDBA ubrzo nakon što bi preko Drine prešli u Srbiju, jer je upotrebljavala radio-stanicu o kojoj će kasnije biti više riječi - koja se je identificirala kao četnička i imala vezu s najmanje jednom grupom da »pomogne« planirati ulazak u Srbiju. Samo je nekoliko četničkih komandosa stiglo na svoja odredišta, a kasnije su bili pohvatani i ubijeni. Među njima je bio i bivši četnički komandant Beograda kapetan Saša Mihajlović.[17]

13 Mikrofilm br. T-501, rola 257, snimak 235.

14 Ibid, snimak 1076.

15 Mikrofilm br. T-311, rola 196, snimak 491; vidi također *Oslobodilački rat,* II, 444-448.

16 U to je vrijeme četnička Vrhovna komanda također ozbiljno razmišljala i o potpunoj reorganizaciji četničkog podzemlja u Srbiji. U jednom dugačkom memorandumu (nedatiranom, ali napisanom očito u novembru 1944) pod naslovom »Projekt za akciju u Srbiji«, navode se zanimljive pojedinosti. Vidi Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, Četnički dokumenti, reg. br. 11/2 - 1, kutija 11. Pritisak neodložnijih problema onemogućio je čak i pokušaj provođenja ovih planova.

Čak i dok je pokušavao da se vrati u milost zapadnih Saveznika nastavljajući na mahove kolaboraciju s Nijemcima, Mihailović je marljivo planirao svoje vlastite operacije, a nekoliko njih je i izvršio. Jedan od planova koji se nikad nije ostvario, ali o kojem se od kraja septembra 1944. na dalje pričalo prilično dugo, bio je da pomoću lokalnih četničkih snaga u sjeveroistočnoj Bosni, pod njegovom izravnom komandom, otme to područje jedinicama Trećeg korpusa NOVJ.[18] Drugi plan, koji je pokušao izvršiti, bio je da se zauzme Tuzla, najvažniji grad u sjeveroistočnoj Bosni, koju su sredinom septembra 1944. jedinice NOVJ otele od hrvatskih kvislinških snaga. Za ovu operaciju, koju su poduzeli posljednjih dana decembra, četnici su također upotrijebili Prvi srpski jurišni korpus (sastavljen od bivše Srpske državne straže i Granične straže) koji je početkom oktobra prešao pod četničku komandu. Zauzećem Tuzle četnici bi zbrinuli hranu, sol, municiju i smještaj za zimu, a ne manje važna bio bi velik psihološki učinak na demoralizirane trupe, kao i propagandne prednosti kod kuće i na Zapadu.[19] Napad nije uspio, a poslije toga uslijedile su međusobne optužbe između pravih četnika i bivših pripadnika Straže, pri čemu je svaka strana okrivljavala onu drugu da se nije dobro borila.[20]

17 The Trial of Dra^a Mihailović, str. 270 - 282. Banović i Stepanović, u *Politici* od 20 - 22. augusta 1962. Vidi također *Suđenje Hanovima rukovodstva organizacije Dra^e Mihaiiovića,* str. 246 — 249.

18 Mikrofilm br. T-311, rola 189, snimci 931, 1141.

19 Oslobodilački rat, II, 448 - 450; Banović i Stepanović, u *Politici* od 16. augusta 1962.

20 Solarić, str. 32 - 35.

Uslijed te svađe pripadnici bivše Srpske državne straže napustili su četnike i vratili se Nijemcima. Do 10. januara 1945. već ih je oko 3.000 bilo u Slavonskom Brodu očekujući transport, a druge 2.000 došle su za manje od tjedan dana kasnije.[21] Nijemci su većinu njih

prebacili u Austriju i poslali ih na rad kao radne bataljone dodijeljene Organizaciji Todt. Ali budući da su Nijemcima bile potrebne i pomoćne snage, dopustili su da se neki oficiri i oko 1500 vojnika iz tih formacija prebace na područje Slovenskog primorja, gdje su mogli slobodno izabrati da se pridruže ili Srpskom dobrovoljačkom korpusu ili četničkim jedinicama Đujića i Jevđevića.[22] Mihailoviću, koji je kasnije opisao jedinice formirane od Srpske državne straže kao »najneborbenije trupe na svetu«, izgleda nije bilo žao da odlaze.[23] Prema partizanskim izvorima, Mihailović je bio vrlo potišten zbog poraza kod Tuzle koji je pogoršao napetost u četničkom vojnom i političkom rukovodstvu, što je očito djelovalo tako da je postao prijemčiviji za neke planove koje je služba sigurnosti NOP snovala njemu i njegovim snagama.[24]

21 Ibid, str. 35 - 38; mikrofilm br. T-501, rola 266, snimci 537, 575.

22 Karapandžić, str. 400 - 401.

23 The Trial oj Dra^a Mihailović, str. 262.

24 Banović i Stepanović, u *Politici* od 16. i 17. augusta 1962.

Usprkos beznadnosti svog vojnog i političkog položaja, Mihailović je proveo neko vrijeme u januaru 1945. skicirajući plan za reorganizaciju Jugoslovenske vojske u otadžbini, na liniji onog plana koji je najprije izradio početkom 1939. (i podnio svojim vojnim starješinama) po kojem bi trebale postojati zasebne nacionalne vojske ujedinjene pod jedinstvenom komandom u Jugoslavensku vojsku. Ovaj novi plan (koji je postojao uglavnom na papiru ili u najboljem slučaju u imenovanju samo malih štabova) zahtijevao je organizaciju zasebne »hrvatske« i »slovenske« vojske, te »grupe muslimanskih korpusa«. Komandanti su bili označeni nacionalno simboličnim imenima: »General Gubec« za hrvatsku vojsku, »General Andrej« za slovensku vojsku i »General Đerđelez« za muslimanske korpuse. »General Gubec« bio je u stvarnosti pukovnik Matija Parac, Hrvat, prikladan za taj položaj po nacionalnosti, ali ne i po nekom naročitom ranijem isticanju, bilo u jugoslavenskoj vojnoj organizaciji bilo tokom svog kratkog zadržavanja s Mihailovićevim četnicima. »General Andrej« bio je u stvarnosti pukovnik Ivan Prezelj, komandant one nekolicine četnika koji su još ostali u Sloveniji. I Parac i Prezelj, unaprijeđeni su u čin generala, ali to su bili generali bez vojske.[25] Izgleda, međutim da je komandant slovenskih domobrana, general LeonRupnik, koji je kolaborirao najprije s Talijanima, a zatim s Nijemcima, bio voljan da svoje snage koje su brojale 10.000 - 12.000 ljudi stavi pod Prezeljevu komandu, u slučaju da zapadni Saveznici uđu na slovenski teritorij.[26]»Generala Đerđeleza« nisam mogao identificirati, a možda nikad nitko i nije bio određen na tu dužnost, budući da su četnici u januaru 1945. imali, čini se, samo jedan muslimanski korpus u cijeloj sjeveroistočnoj Bosni, na području Majevice.[27] Mihailovićevi muslimanski korpusi, baš kao i hrvatska ili slovenska vojska, bili su samo vizija i san.

25 Štab i nekolicina vojnika koje je Parac imao bili su oni Hrvati koji su ranije služili u Srpskom dobrovoljačkom korpusu i koje je Ljotić prebacio Parcu. Karapandžić, str. 235 - 236; Kostić, str. 240. Kostić na str. 216. kaže da je Parca i njegove vojnike u potpunosti naoružavao i opskrbljivao Ljotićev Srpski dobrovoljački korpus (kojeg su, naravno, u potpunosti održavale njemačke SS jedinice).

26 Karapandžić, str. 402 - 403.

27 Mikrofilm br. T-501, rola 266, snimci 554 - 555.

PLANOVI OZNE ZA HVATANJE MIHAILOVIĆA

Dok je tako Mihailović bio zabavljen i dok je borbena jakost i borbeni duh četničkih snaga sve više slabio zbog loše opskrbe hranom i zbog nedostatka smještaja, tifusa i drugih bolesti, te unutarnje nesloge oko toga što dalje činiti u beznadnom položaju, NOVJ je održavala stanovit vojni pritisak na četničke snage gdje god su bile smještene. Vršili su sistematsku propagandnu kampanju smišljenu da potkopa moral četnika i drugih antikomunističkih snaga, stalno produžujući rok amnestije i obećavajući onima koji pređu u jedinice NOV i POJ da će zadržati čin. A čitavo vrijeme razmišljali su na koji će način napokon onemogućiti sve svoje protivnike. Mihailović je, naravno, bio specijalni slučaj i planovi namijenjeni njemu i njegovim četnicima nisu nužno bili jednaki onima za druge domaće antikomunističke snage. Na sastanku koji je krajem 1944. održan u Beogradu, rukovodioci snaga sigurnosti nove Jugoslavije odlučili su, čini se, da u završnoj fazi rata unište sve svoje unutrašnje neprijatelje. Poteškoće sa zapadnim Saveznicima, u posljednjim tjednima rata, osobito s Britancima oko Istre i Trsta, te opasnost da bi antikomunističke snage, ako pobjegnu, mogle u budućnosti biti upotrijebljene protiv nove Jugoslavije, bez sumnje su učvrstile takvu odluku. Pišući već citirani niz članaka o hvatanju Mihailovića, Banović i Stepanović sumiraju te odluke ovako:

Krajem decembra 1944. godine, dok su na Sremskom frontu plamtele najžešće bitke, održano je u Beogradu savetovanje načelnika Ozne iz ćele Jugoslavije. Na tom savetovanju kojim je rukovodio Aleksandar Ranković kao član Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, glavna tema razgovora bila je izrada plana za dalju borbu protiv kvislinških jedinica i njihovih ostataka u našoj zemlji. »Sa okupatorom je svršeno« - rekao je Aleksandar Ranković. -»Danas ili sutra nijedan okupatorski vojnik neće ostati na teritoriji naše zemlje i mir je veoma blizu, ali za oficire Ozne ostaje teška i uporna borba protiv domaćih izdajnika. U toj borbi mi ćemo kao i dosad imati neizmernu pomoć našeg naroda i narodne vlasti, naše vojske, a posebno Korpusa narodne odbrane i Narodne milicije.« Jedan deo odmetničkih bandi, naglasio je Ranković, pokušaće da se domogne granice i inostranstva u kome bi na razne načine

dejstvovao protiv Jugoslavije, a drugi će težiti da ostane u zemlji, da bi drugim sredstvima pokušao da poremeti njen razvoj. Bande u zemlji moraju biti razbijene i uništene u oružanim akcijama. S druge strane, u kvislinškim jedinicama koje se povlače ima dosta i nevinih ljudi, mobilisanih ili zavedenih, koji ne bi morali da beže iz svoje otadžbine da se potucaju i propadaju po svetu, niti u samoj zemlji da odgovaraju za svoje ratne zablude. A sa zločincima, bilo da budu zarobljeni u završnim borbama, na putevima svog povlačenja bilo po završetku rata, mora se postupiti onako kako su oni i zaslužili.

Diskusija vođena o povlačenju kvislinških jedinica uopšte, pokazala je da neke tako odmiču s Nemcima da ih neće biti mogućno zadržati. Među većim grupacijama, zaostalim u domašaju vojske i Ozne bili su i četnici Draže Mihailovića. O likvidaciji četničkih jedinica govorilo se posebno.[28]

28 Banović i Stepanović, u *Politici* od 5. augusta 1962. OZNA je Odjeljenje zaštite naroda, ime koje je tada nosila jugoslavenska policija.

Odluka da se unište domaći neprijatelji koji su mogli biti opasni za novu vlast, koja je donesena na opisanom sastanku Rankovića s njegovim najužim suradnicima u decembru 1944, bila je jedna od politički dalekosežnih odluka uoči kraja rata. Osim citiranog mjesta iz *Politike,* pisci u Jugoslaviji podrobnije o tome nisu pisali ali se iz jedne epizode memoara Svetozara Vukmanovića Tempa, načelnika političke uprave Jugoslavenske armije od 1944. do 1948. i člana najužeg rukovodstva KPJ, može zaključiti da su za spomenutu odluku znali (ili je možda odobrili) bar neki najviši jugoslavenski rukovodioci tog razdoblja.[29]

29 Svetozar Vukmanović Tempo na str. 11 — 14 druge knjige svojih memoara *Revolucija koja teče* spominje kako je njegov brat Luka, pravoslavni vjeroučitelj i ideološki protivnik komunista, bio zarobljen krajem rata, na bijegu iz zemlje s grupom Đurišićevih četnika, negdje u Sloveniji. Tempo je bio obaviješten o tome, pretpostavljao je koja sudbina čeka brata, ali nije ništa poduzeo da ga spasi, jer je brat bio ideološki neprijatelj. Luka je strijeljan još istoga dana kad je i zarobljen. Uništenje velikog dijela hrvatske kvislinŠke vojske, također krajem rata na granici Slovenije prema Austriji, bit će raspravljeno u drugoj knjizi moje trilogije *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941 - 1945.*

Ali kolikogod bile neodređene okolnosti koje su dovele do odluke, njeni rezultati mogu se obilno potvrditi: o konkretnim mjerama poduzetim za izvršenje politike uništenja domaćih neprijatelja u ovom slučaju generala Mihailovića i njegovih četnika - postoji masa svjedočanstava iz kojih možemo izvesti prilično potpunu sliku o cijelom procesu.

Iako je NOVJ temeljito porazila četnike kad su im ovi pokušali oduzeti Tuzlu, zadnjeg tjedna u decembru, izgleda da nisu ni mogli ni htjeli početkom 1945. krenuti u jedan sveobuhvatan napad na četnike. Razlog tome treba dijelom tražiti u činjenici da je glavnina

snaga NOVJ bila angažirana u borbi protiv Nijemaca u povlačenju na drugim mjestima, uglavnom na Srijemskom frontu, u Hercegovini i jugoistočnoj Bosni, ali su također bili vrlo oprezni u poduzimanju operacija na području Sarajeva i uzduž rijeke Bosne prema Bosanskom Brodu, gdje su jake njemačke snage štitile povlačenje svojih trupa s Balkana i služile kao zaštita četnicima. Povrh toga, čini se da se htjelo uljuljati četnike u osjećaj relativne sigurnosti i zadržati ih u sjeveroistočnoj i na sjeveru srednje Bosne. Zbog toga su jedinice NOVJ planirale dugoročnu operaciju protiv Mihailovića i to u vrijeme koje sami odaberu, s najmanje napora i krvi. Računalo se da bi za cijeli plan trebalo nekoliko mjeseci, a imao je u sebi nešto fantastično.

Krajem decembra, jugoslavenska policija počela je postavljati Mihailoviću dobro smišljenu zamku. Umjesto da ga zajedno s njegovim snagama potiskuje srema granici u Sloveniju, ili da ga potakne na odluku da prihvati evakuaciju na Zapad zračnim putem, ona će ga namamiti da ostane negdje usred zemlje. Tada će ga u pravo vrijeme moći ili uništiti ili uhvatiti živa da mu se sudi. Plan koji je, čini se Ranković imao pod svojim direktnim nadzorom, bio je brižljivo smišljen i izrađen, te jednako pomno izvršen.

Kasno u decembru 1944. jugoslavenska milicija opkolila je u jednom selu u zapadnoj Srbiji kapetana Predraga Rakovica, jednog od vodećih četničkih komandanata koji je ostao u Srbiji nakon četničkog povlačenja u Sandžak i stočnu Bosnu, te nekolicinu njegovih ljudi. Pomoću varke naveli su njegove ljude da se predaju, ali Raković je izvršio samoubistvo. Kod njega je milicija pronašla šifru, a kraj njega uređaj kojim se služio za radio-vezu s Mihailovićem. snage sigurnosti već su otprije imale u svojim rukama dva bivša četnička radio-telegrafista, kao i bivšeg četničkog oficira majora Trifuna Ćosića, i policija je upotrebljavajući obećanja i pritisak pridobila jednog radio-telegrafistu da aspostavi vezu sa Mihailovićem. Radio-telegrafist se pretvarao kao da poruke šalje neka mala četnička jedinica pod komandom majora Ćosića, koja je još uvijek na slobodi i operira u Srbiji. Služeći se ovom metodom, služba sigurnosti počela je početkom januara 1945. slati Mihailoviću lažne informacije o općim prilikama u Srbiji i o navodnim operacijama četničke grupe koju vodi Ćosić. Mihailović, koji je kao iskusni obavještajni oficir uvijek sumnjao u svakoga, potrudio se da provjeri ovu novu vezu, ali s vremenom je stekao uvjerenje da saobraća s dobronamjernom četničkom grupom i radio-stanicom, i od tad pa nadalje situaciju su kontrolirale snage sigurnosti. Udica je izdržala sve do njemačke kapitulacije. Čak i nakon nje. Čitav pothvat je bio smišljen tako da Mihailovića hrani lažnim informacijama koje su nagovještavale, ohrabrujući ga sve više, da u Srbiji postoji snažan podzemni val protiv novog komunističkog režima. Navodna četnička jedinica majora Ćosića opisana mu je kao da vodi male operacije protiv partizanske milicije i sabotira linije komunikacija; govori se da mnogi vojnici dezertitaju iz jedinica NOVJ i pridružuju se četnicima. Rečeno mu je preko radija da postoji stvarna prilika za organiziranje antikomunističke pobune u Srbiji, jer su teror i pogreške novog režima produbile stara neprijateljstva i stvorile mnogo novih neprijatelja, ali da bi četničke snage uspjele treba im jako i iskusno vodstvo. Mihailović je za uzvrat »majoru

Ćosiću« davao razne savjete, a nekoliko drugih četničkih vojnih rukovodilaca također su istom radio-vezom slali poruke u Srbiju.[30] U svjetlu kasnijih događaja postaje jasno da su od januara do sredine aprila 1945. ove poruke iz Srbije bile od velike važnosti zbog utjecaja na Mihailovićeve odluke.[31]

30 O ovome vidi Banović i Stepanović, u *Politici* od 5, 16, 21. i 22. augusta 1962.

31 Tobožnje informacije, koje je Mihailović primao u tim izvještajima, odražavaju se u njegovim saopćenjima svojim predstavnicima u inozemstvu i Ljotiću. Vidi npr. njegovu poruku od 21. marta 1945. svojim predstavnicima u inozemstvu u Jovan Đonović, »Izvještaji generala Mihailovića iz kraja 1943. i 1944. godine«, str. 71, te njegove radiotelegrame od 1. i 11. aprila Ljotiću, u Kostić, str. 237 - 239.

VRATITI SE U SRBIJU ILI POĆI U SLOVENIJU?

Oko sredine januara, Mihailović je sa svojim trupama krenuo s područja Majevice prema sjeverozapadu, na područje planine Trebava.Tamo su ostali oko dva mjeseca — da bi im se drugom polovinom februara pridružilo nekih sedam do osam tisuća četnika Crnogorskog dobrovoljačkog korpusa, koje je pratilo oko tri tisuće civilnih izbjeglica, svi pod komandom potpukovnika Pavla Đurišića.[32] Kako je objašnjeno u prethodnoj glavi, Crnogorski dobrovoljački korpus bio je specijalna vojna formacija ustanovljena kao oruđe Neubacherove politike za borbu protiv NOV i POJ u Sandžaku i Crnoj Gori, potpuno u njemačkoj službi. Ali korpus je također dugovao lojalnost Mihailoviću, što potvrđuje činjenica da je Đurišić, koji bi mnogo više volio povlačenje kroz Albaniju i Grčku, poslušao Mihailovićevu naredbu da mu se pridruži u sjeveroistočnoj Bosni. Đurišićevi četnici su se, naravno, povlačili iz Crne Gore pomiješani s njemačkim trupama u povlačenju ili su ih slijedili izbliza.[33] Prema jugoslavenskim partizanskim izvorima, crnogorski četnici su bili bolje opremljeni i bolje uvježbani od svih drugih četničkih trupa i bili su prije svega apsolutno lojalni svom vođi Đurišiću.[34] Čim se pridružio Mihailoviću, Đurišić je shvatio da je učinio ozbiljnu pogrešku, jer general uopće nije imao nikakvo rješenje za opasan položaj četnika. Dok mu se možda mogla pružiti prilika da spasi svoje ljude idući preko Albanije u Grčku, ili alternativno, da slijedi Đujićev i Jevdevićev primjer i krene uz obalu do Slovenskog primorja, on je ovdje zapeo s komandantom koji je bio odlučio da se vrati u Srbiju.[35]

32 Cemović, str. 55. Banović i Stepanović, u *Politici* od 18. augusta 1962, navode broj od oko 7.000 izbjeglica, ali broj od 3.000 koji navodi Cemović, jedan od preživjelih iz Đurišićeve grupe, izgleda mi realniji.

33 Posada jednog američkog aviona koja je iskočila nad Đurišićevim teritorijem u Crnoj Gori krenula je na put u istočnu Bosnu zajedno s Đurišićevim snagama i izbjeglicama što su ih pratile. Kasnije su se odvojili od njih i uspostavili kontakt s partizanima koji su ih odveli u

Beograd, odakle su zatim evakuirani. Jedan od sudionika, major James M. Inks, opisao je to putovanje u obliku dnevnika, u jednom prikazu objavljenom 1954; vidi bibliografiju.

34 Banović i Stepanović, u *Politici* od 19. i 22. augusta 1962. U radiotelegramu od 8. aprila 1945. Ljotiću, Mihailović je rekao da su te trupe »slabe borbene vrednosti« - ali to je bilo nakon što je Đurišić napustio Mihailovića. Vidi Karapandžić, str. 414.

35 Kako je Crnogorski dobrovoljački korpus bio formalno dio Srpskog dobrovoljačkog korpusa, Ljotič se je nekoliko mjeseci nadao da će pridobiti Đurišića da svoje snage prebaci u Sloveniju. U septembru je pozvao Parežanina iz Pljevalja gdje je bio oficir za vezu s Đurišićevim snagama u Beograd s posebnim ciljem da ga instruira, kako bi uvjerio Đurišića da to i učini. Kad Parežaninova nastojanja nisu uspjela jer je Đurišić poslušao Mihailovićevu naredbu da krene u istočnu Bosnu, Parežanin je ostavio Đurišića kod Prijepolja u Sandžaku, Zadnjih dana decembra i praćen grupom od oko trideset ljudi, koje je sa sobom doveo iz Srbije, otišao je u Sloveniju. Vidi Parežanin, str. 494 — 498. Kostić, str. 202, citirajući iz Parežaninovog izvještaja o njegovoj nisiji u Crnoj Gori, pokazuje da je Parežanin u Sloveniju otišao preko Slavonskog Broda, što znači da je putovao prugom koju su kontrolirali Nijemci i ustaše.

Negdje polovinom marta ove su razne četničke snage generala Mihailovića krenule preko rijeke Bosne na područje planine Vučjak (vidi kartu 7). U svim tim pokretima četnici su reagirali na dva osnovna motiva: na stvarne i moguće operacije NOVJ, te na pokrete njemačkih snaga, koje su još uvijek čvrsto kontrolirale područje koje je obuhvaćalo liniju komunikacije između Sarajeva i Bosanskog Broda, pa su tako i dalje služile četnicima kao zaštita od partizana.[36]

36 Banović i Stepanović, u *Politici* od 17. i 22. augusta 1962.

Čak i u ovoj situaciji Mihailović se je čvrsto držao svog vjerovanja da će spas doći sa Zapada.[37] Ali kako su dani prolazili, a takva se pomoć nije ostvarivala, Mihailović je znao da mora donijeti neku odluku o svom slijedećem koraku. Četnički položaj na sjeveru centralne Bosne postajao je danomice sve neodrživiji. Mihailović je imao otvorene dvije mogućnosti.

37 To je Đurišić rekao Kostiću za vrijeme njegove posjete četnicima, sredinom marta 1945. Vidi Kostić, itr. 231.

Jedna je bila da se pokuša vratiti u Srbiju, na teren za koji su četnici vjerovali da im je još uvijek prijateljski naklonjen i gdje je, kako ih se navelo da misle, postojala šansa da počnu s novim otporom novoj vlasti koja je tamo uspostavljena u oktobru 1944. Mihailović je bio glavni i najodlučniji zagovornik ove alternative. Očito pod utjecajem Ćosićevih poruka, mislio je da stanovništvo u Srbiji samo čeka dolazak proljeća da masovno ustane i da je sve što mora učiniti samo to da se vrati i povede ih. Ali bez obzira na to kako je Mihailović mogao

tumačiti perspektivu ustanka koji bi podržao četničku stvar ili koje je lade mogao polagati u zapadnu intervenciju ako bi četnici poveli antikomunistički ustanak: za četničke je snage prije svega bilo potrebno da se vrate u Srbiju.

Alternativa je bila probijati se na zapad, do Slovenskog primorja kroz :eritorij koji su dijelom još uvijek držale njemačke snage i snage hrvatske marionetske države, a dijelom snage NOV i POJ. Tamo su se mogli spojiti sa srpskim kvislinškim i četničkim snagama koje su već bile na tom području i aapokon, nema sumnje, uspostaviti kontakt s američkim i britanskim snagama ?oje dolaze iz Italije ili, ako to ne bi bilo moguće, onda sa savezničkim trupama soje su u Austriju ulazile iz južne Njemačke. Ovaj smjer bio je posebno privlačan jtoliko što su Jevđevićevi četnički odredi iz Like bili u Slovenskom primorju još ad početka novembra, a Đujićevi odredi iz sjeverne Dalmacije, zapadne Bosne i užne Like krenuli su na to područje početkom januara. Ovi odredi, ukupno oko Dsam do devet tisuća ljudi pridružili su se trupama Srpskog dobrovoljačkog korpusa koje su Nijemci u oktobru izvukli iz Srbije i transportirali na to područje za borbu protiv NOV i POJ. S tim trupama bio je također i srpski fašistički vođa Dimitrije Ljotić.[38] Nadalje diljem Slovenije nalazili su se slovenski domobrani (Bela garda) pod vodstvom generala Leona Rupnika, a i nekolicina slovenskih četnika pod komandom generala Prezelja. Usto je još i dio Srpske državne straže prebačen iz Austrije u Slovensko primorje gdje se pridružio Srpskom dobrovoljačkom korpusu, a mali broj drugih četnika i neki ratni zarobljenici pušteni iz Njemačke također su došli na to područje. Sve u svemu, ove su trupe prema proljotićevskim izvorima brojale možda i do 35.000 ljudi.[39]

38 Prebacivanje Đujičevih trupa bilo je uređeno njemačko-hrvatskim sporazumom. Prema jednoj Paveličevoj naredbi koju je 21. decembra 1944. izdao svim vojnim i onim civilnim vlastima kojih se to ticalo, hrvatske trupe u vezi s njemačkim trupama trebale su osigurati uredan i nesmetan prolaz (Đujićeve) grupe. Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, Dokumenti NDH, reg. br. 48/1 - 2, kutija 233a. Dujić je imao najviše oko 6.000 vojnika (mikrofilm br. T-501, rola 266, snimak 524); Jevđević je čini se imao samo oko 3.000 ljudi. I Ljotić i Jevđević pomogli su da se dobije njemačka dozvola za pokret Đujićevih trupa na područje Slovenskog primorja. Vidi Kostić, str. 185, i Karapandžić, str. 396 - 399.

39 Kostić, str. 211. Meni se čini da je ova procjena prevelika za oko 20 do 25%.

Iako su se sve ove srpske i slovenske kvislinške snage, kao i Đujićeve i Jevđevićeve četničke trupe, i dalje nadale da će ih kao svoje saveznike prihvatiti snage zapadnih Saveznika, mora da su shvaćali da im njihova poznata kolaboracija s neprijateljem veoma smanjuje šanse. S druge strane, Mihailović je, usprkos svom oštećenom renomeu, još uvijek imao mnogo prijatelja i pomagača na Zapadu; on je sigurno bio jedini čovjek koji bi vjerojatno bio prihvaćen kao vrhovni komandant ove šarolike grupe srpskih i slovenskih antikomunističkih snaga. Pokretačka politička snaga koja je stajala iza planova za koncentraciju svih srpskih i slovenskih antikomunističkih snaga na području Slovenskog primorja, bio je Ljotić. Izgleda da je Ljotić svoja nastojanja da Mihailovića navede na pokret u

Sloveniju najprije saopćio preko Jevđevića i Đujića koji su imali redovitu radio-vezu s Mihailovićem, a ona su, kako će se ubrzo pokazati, došla do vrhunca sredinom marta, slanjem specijalnog izaslanika Mihailoviću.

Pojedinosti o događajima i odlukama donesenim u četničkom taboru u sjeveroistočnoj i u sjevernom dijelu centralne Bosne od januara 1945. pa nadalje, osobito od početka marta nadalje, nisu bile potpuno razjašnjene ni na suđenju vojnom i političkom rukovodstvu Mihailovićeve organizacije 1945, niti na Mihailovićevom suđenju 1946. Neki dokumenti i spisi međutim pomažu da se proširi dokumentacija iznesena na tim suđenjima. To su: razni njemački i četnički dokumenti, spisi nekolicine četnika poput Miloševića, Vučetića i Cemovića koji su uspjeli otići na Zapad, spisi drugih srpskih emigranata poput Kostica, Karapandžića i Topalovića, a osobito već spomenuta serija članaka u beogradskoj *Politici* od augusta i septembra 1962, koja se bavi hvatanjem Mihailovića. Iz svjedočenja na ovim suđenjima i iz drugih spomenutih izvora, možemo dobiti prilično jasnu sliku završne faze četničkog pokreta u ratu. Iako ih je pomno prosijala jugoslavenska služba sigurnosti, materijali prikazani u člancima u *Politici* bez sumnje su zasnovani na saslušanjima samog Mihailovića, njegovih političkih suradnika koji su bili aktivni s njim u Bosni (Stevana Moljevića, Aleksandra Aksentijevića i Mustafe Mulalića), vojnih komandanata poput Nikole Kalabića i Dragutina Keserovića, a također i na izvještajima policijskih oficira koji su sudjelovali u hvatanju Mihailovića. Prema mojim izvorima, ti su članci u suštini istiniti.

Tokom marta 1945. zbila su se dva važna događaja koja su duboko djelovala na sudbinu četnika: 1) formiranje jedinstvene jugoslavenske vlade 7. marta u Beogradu, fuzijom Titovog Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i Šubašićeve jugoslavenske izbjegličke vlade; 2) dolazak Ljotićevog emisara Boška N. Kostića u četničku Vrhovnu komandu kako bi nagovorio četnike da se pridruže srpskim i slovenskim antikomunističkim snagama u Slovenskom primorju.

Budući da je jedinstvena vlada s maršalom Titom kao predsjednikom i ministrom narodne obrane i drom Šubašićem kao ministrom vanjskih poslova bila formirana u skladu s odlukama konferencije na Jalti i da su je Velika trojica gotovo odmah priznala, Narodnooslobodilački pokret je stekao potpunu domaću i međunarodnu legitimnost. Većini četnika to je moralo dokrajčiti sve nade da će ponovo steći naklonost zapadnih Saveznika. Samo su Mihailović i nekolicina njegovih komandanata nastavili vjerovati da će se Veliki savez raspasti, a da će oni biti spašeni. Negdje početkom marta su članovi Centralnog nacionalnog komiteta, koji su očito shvatili da je sve izgubljeno, održali vjerojatno svoj posljednji službeni sastanak u selu Kožuhe blizu Doboja. Mihailović je odbio njihov poziv da prisustvuje, tako da je komitet otišao njemu s prijedlogom da okonča kolaboraciju s Nijemcima i pokuša se nekako sporazumjeti s novom Titovom vladom, čime bi četnici počeli surađivati s režimom, a njihove bi se snage pridružile Narodnooslobodilačkoj vojsci. Mihailović je odbio da razmotri oba dijela tog prijedloga: neće okončati kolaboraciju jer je on »iskorištavao« Nijemce, a glatko je odbio ideju da pokuša surađivati s Titovom vladom i

predbacio je članovima komiteta što su mu uopće nešto takvo predložili. Predložio je umjesto toga da se četnici vrate u Srbiju, gdje po njegovom vjerovanju narod čeka povoljan trenutak da ustane protiv komunističkog režima. Ako dođe do ustanka, dokazivao je, doći će do zapadne intervencije i četnici će odnijeti pobjedu. Mihailović je uspio uvjeriti sve osim jednog člana komiteta. Ta iznimka bio je Mustafa Mulalić, muslimanski potpredsjednik komiteta, koji je odmah nakon sastanka s Mihailovićem otišao do najbliže predstraže NOVJ i predao se.[40]

40 Banović i Stepanović, u *Politici* od 19. augusta 1962. Nekoliko tjedana prije tog sastanka jedan je američki diplomat, nakon četrnaestodnevnog boravka u Beogradu, podnio State Departmentu izvještaj sastavljen na temelju neslužbenih dodira, u kojem se također nalazila i slijedeća ocjena: »Dražine dionice smanjuje neugodna reputacija njegovih drugova i njegov nedostatak političke oštroumnosti i vojne snage. *FRl.'S 1945,* V, 1212.

Alternativa koju je predložio Ljotić — pokret prema Sloveniji - još je uvijek bila otvorena i u skladu sa svojim prijedlogom Ljotić je uredio da se u četnički štab pošalje misija, koja se sastojala od njegovog pouzdanika Boška Kostica, dva oficira koji su zastupali četničke komandante Đujića i Jevđevića, i generala Matije Parca, koga je Mihailović proizveo u vodu »Hrvatske vojske« unutar Jugoslovenske vojske u otadžbini. Dozvolu za to morao je, međutim, dati poslanik Neubacher, a budući da je on bio za to da se Mihailoviću pošalje četnička grupa za vezu iz Beča u osobi Milana Aćimovića, te majora Ivana Pavlovića i Jovana Navelića, na kraju je od čitave delegacije koju je odredio Ljotić ostao samo jedan član, Kostić.[41]

Grupa je 15. marta stigla u četnički štab blizu planine Vučjak. Kostić je Mihailoviću donio poruke od Ljotića i od četničkih grupa koje su već bile u Sloveniji, te je učinio sve kako bi uvjerio Mihailovića da sa svojim trupama krene u Sloveniju, u namjeri da se tamo koncentriraju sve srpske i slovenske antikomunističke snage. Ljotić je dijelio Mihailovićevo uvjerenje da prije ili kasnije mora doći do razdvajanja puteva zapadnih Saveznika i Rusa i njihovih novih satelita i mislio je da bi antikomunističke trupe, ako udruže svoje snage pod Mihailovićevom komandom i zatim stupe u dodir s angloameričkim snagama koje su trebale doći iz sjeverne Italije, mogle tada otpočeti vojnu kampanju protiv partizana. Uz savezničku pomoć Mihailovićeve bi snage mogle uništiti NOVJ i stvoriti jugoslavensku vladu po svom nahođenju.[42] Taj plan zavisio je prije svega o volji i sposobnosti generala Mihailovića i njegovih četnika da se probiju putem od sjevernog dijela centralne Bosne do Slovenije. Plan je također zavisio o prekidu savezništva između zapadnih Saveznika i Sovjeta, i to o tako ozbiljnom prekidu da bi zapadni Saveznici zapravo upotrijebili oružje protiv Sovjetskog Saveza, odmah nakon ili čak prije konačnog poraza Njemačke i u tom času prihvatili četnike i ostale srpske i slovenske antikomunističke snage kao saveznike.

41 Kostić, str. 206 - 207; Karapanđžić, str. 401 - 405.

42 Kostić, str. 211 - 212, 235, 241 - 243, citirajući razne radiotelegrame Ljotića Mihailoviću i proglas generala Damjanovića. Jedan neobičan Mihailovićev plan, koji se spominje već u februaru 1943, bio je da krajem rata organizira jugoslavenske ratne zarobljenike u Njemačkoj i Italiji (oko 90 % njih bili su Srbi) kao specijalnu vojsku pod svojom komandom. Nakon što bi ju opskrbili i u zapadne krajeve Jugoslavije prebacili zapadni Saveznici, ova bi vojska trebala pomoći Mihailoviću da zatvori jugoslavenske granice u Sloveniji i Hrvatskoj, a zatim okupira ona područja nastanjena Hrvatima i Slovencima koja su još uvijek bila pod stranim suverenitetom (t.j. Istru, Slovensko primorje i dijelove Koruške), kao i da razoruža i čuva Pavelićeve kvislinške snage i partizane, dok bi četničke snage uspostavljale četnički režim u zemlji. Te bi specijalne trupe kasnije ušle u sastav Jugoslovenske vojske u otadžbini. Za tekst Mihailovićevog naređenja od 5. februara 1943. o organizaciji ove specijalne vojske, vidi Topalović, »Promašene nade«. Tokom nekoliko posljednjih mjeseci rata Nijemci su izgleda pokušali navesti nešto srpskih ratnih zarobljenika da se pridruže Srpskom dobrovoljačkom korpusu smještenom na području Slovenskog primorja, ali su promihailovićevski oficiri natjerali zarobljenike da to odbiju. Kad je Mihailović o tome obaviješten, smatrao je stav ovih oficira pogrešnim i preko Kostica je 16. marta 1945. uputio poruku ratnim zarobljenicima u Njemačkoj, tražeći njihovu podršku i pomoć. Kostić, str. 222 - 226.

Ljotićev prijedlog svidio se gotovo svim važnim četničkim političkim i vojnim licima u sjeveroistočnoj i sjeverno-centralnoj Bosni. Jedino je Mihailović bio do kraja protiv.[43] Na Kostićevo dokazivanje da bi se ostajući u Bosni general i njegove trupe, u slučaju naglog njemačkog sloma, mogle naći u vrlo teškom položaju, Mihailović je navodno odgovorio: »Ja mislim da će Nemci izdržati ovako još godinu dana. Zato imam još vremena da dođem.«[44] Za razliku od Ljotića-političara, koji je postojeću vojnu situaciju u njenom općem a i u konkretnom jugoslavenskom aspektu shvaćao realistički, Mihailovićeve su ocjene bile potpuno pogrešne ili se on uopće nije obazirao na stvarnu situaciju. U martu 1945. vojni je položaj jasno pokazivao da su njemačkoj vojsci na svim frontovima dani odbrojeni. Ako je Mihailović želio spasiti sebe i svoje trupe odlaskom u Sloveniju, nije mogao dopustiti ni trena odlaganja. Njegova gruba greška u prosuđivanju vojne situacije u svojoj vlastitoj okolici jasno se vidi iz slijedećih izjava u depeši Ljotiću, 1. aprila 1945: »Sada mi ne vidimo nikakve poteze nemačkog povlačenja iz Jugoslavije. Naprotiv, sada su u vrlo oštroj ofanzivi i protivu komunista u oblasti Sarajevo — Tuzla. No mi smo čak u stanju da verujemo po izvesnim znacima i po ovakvome radu Nemaca u Jugoslaviji da oni možda imaju i neki sporazum sa Anglo-Saksoncima.« U istom telegramu također se kaže: »očekujemo da ćete sa svima snagama krenuti ovamo.... Na našem prostoru akcije se razvijaju vrlo povoljno po nas.«[45] Ali njemačke akcije o kojima je govorio Mihailović išle su samo za tim da se zadrži Sarajevo kao otvoreno prometno čvorište. Samo pet dana nakon Mihailovićeve poruke, uslijed nepovoljnih događaja po Nijemce u zapadnoj Mađarskoj i pod sve većim pritiskom NOVJ, njemačke i hrvatske kvislinške trupe nakon uspješnog otpremanja zadnjih transporta s trupama koje su se povlačile, napustile su Sarajevo.[46]

43 Mora da su Ljotić i ostali pretpostavljali da će se Mihailović i njegove trupe moći probiti na zapad, ili imati sreće pa da u pokretu ne budu napadnuti. Ta pretpostavka nikako nije bila realna. Prolaz kroz partizanski teritorij značio bi ogorčenu borbu jer su partizani jako željeli zarobiti Mihailovića. Što se tiče prolaza kroz hrvatski kvislinški teritorij, točno je da su Dujićeve i Jevdevićeve trupe prošle lako, ali neki su dijelovi Srpskog dobrovoljačkog korpusa, povlačeći se pod njemačkom zaštitom preko ustaškog teritorija na zapad, u oktobru i novembru 1944, uletjeli u ozbiljne neprilike iako se Ljotićeve trupe nisu nikad borile s ustašama, a kao vojna snaga koju su održavali Nijemci imale su odličnu reputaciju. Nekih trideset ili četrdeset oficira, iz jedne male grupe ovih trupa, ustaše su na prolazu kroz Zagreb skinuli s transporta i po kratkom postupku ubili. Ustaše su također ubili i grupu od oko 120 četničkih vojnika uključujući neke bolesnike i ranjenike, koji su bili transportirani na zapad preko njihovog teritorija, a koje su 17. decembra 1944. uhvatili u Kostajnici. Kostić, str. 186 - 189. Ustaški general Luburić ističe ove i neke druge demonstracije nasilja kao izraz ustaške nezavisnosti od Nijemaca. Vidi Luburić (general Drinjanin, pseudonim), str. 21.

44 Kostić, str. 229 - 230.

45 Ibid, str. 237 - 238.

46 Zadržavanje Sarajeva je također do neke mjere zavisilo i o napredovanju njemačke ofenzive u zapadnoj Mađarskoj. Ta je ofenziva jenjala sredinom marta, a 20. marta je Hitler dao dopuštenje da se Sarajevo evakuira, što je bila operacija koja je »s operativne točke gledišta već dugo bila neizbježiva«. Schmidt-Richberg, str. 98 - 108, osobito str. 107. Vidi također *Hronologija 1941 - 1945,* str. 1094. Usput se može zabilježiti da su se Nijemci za zaštitu komunikacije Sarajevo - Bosanski Brod poslužili na nekim sekcijama Ruskim zaštitnim korpusom koji su organizirali i upotrebljavali u Srbiji. Kasnije su evakuirani u Njemačku. Vidi Vertepov, ed, str. 316 - 325.

ĐURIŠIĆEV ZLOSRETNI POKRET

Otkad je došao na sjever centralne Bosne, Pavle Đurišić je bio vrlo kritički raspoložen prema Mihailovićevom rukovođenju i bio je glavni predlagač da se krene u Sloveniju. Njegovo čvrsto vladanje crnogorskim četnicima i dobru vojnu prošlost poštovali su drugi četnički komandanti i većina njih slagala se s njim oko pokreta u Sloveniju. Kad se Mihailovića nije moglo uvjeriti, Đurišić je odlučio otići i povesti svoje crnogorske četnike. Zamolio je Ljotića da mu u pomoć pošalje neke svoje formacije da se sastanu na pola puta i Ljotić se s tim drage volje složio; ali Đurišić je još uvijek trebao sam doći na područje Bihaća u zapadnoj Bosni.[47] Đurišić se je tada sporazumio s hrvatskim ustaškim vlastima i predstavnicima crnogorskog separatiste dra Sekule Drljevića da dobije siguran prolaz ili je bar to tako shvatio. Drljević je rat proveo većim dijelom u marionetskoj državi Hrvatskoj,

isprva u Zemunu, a od proljeća 1944. u Zagrebu; u ljetu 1944. osnovao je Crnogorsko državno vijeće, neku vrstu crnogorske izbjegličke vlade. Htio je uz njemačku i ustašku pomoć uspostaviti crnogorsku državu i stvoriti svoju vlastitu crnogorsku vojsku. Tako je Drljević, kad su Đurišićevi i njegovi predstavnici pregovarali za siguran prolaz, uočio priliku da Đurišićeve četničke snage upotrijebi za svoje ciljeve. Nakon zaključenja sporazuma za siguran prolaz s ustaškim vlastima i Drljevićem, Đurišić je sa svojim četnicima, praćen velikom grupom civilnih izbjeglica u kojoj je bilo nekoliko desetaka crnogorskih pravoslavnih svećenika, krenuo 18. marta s planine Vučjak prema Sloveniji (Vidi kartu 7).[48]

47 Karapandžić, str. 405 - 417; Kostić, str. 230 - 232.

48 Mitropolit Joanikije nije bio među ovim svećenicima. On je izgleda iz istočne Bosne otišao u Srbiju, gdje je prema nekim navodima kasnije u 1945. umro.

Koliko je dubok bio rascijep među četnicima pokazivao je ne samo Đurišićev odlazak od Mihailovića, već još više činjenica da se Đurišiću na njegovom putu na zapad pridružio i Mihailovićev prvi titularni zamjenik i glavni politički savjetnik Dragiša Vasić. To su učinili i mnogi Mihailovićevi vodeći komandanti, među njima Zaharije Ostojić, načelnik komande za istočnu Bosnu, Petar Baćović, komandant hercegovačkih četnika, Mirko Lalatović, jedan od vodećih četničkih štabnih oficira, te Luka Baletić i Pavle Novaković.[49] Glavni četnički komandanti iz Srbije, Dragoslav Račić i Nikola Kalabić, također su bili za marš na zapad i činili su sve što su mogli da privole Mihailovića da krene, ali kad je on odbio ostali su s njim.[50] Glavnina bosanskih četnika (osim onih pod Ostojićem) nije se pridružila ni Đurišiću ni Mihailoviću, već se jednostavno razišla; većina njih utonula je u masu srpskog pravoslavnog pučanstva Bosne otkud je i došla, drugi su otišli u duboke bosanske šume gdje su ostali mnoge mjesece poslije svršetka rata. Tako su početkom aprila postojale četiri jasno određene grupe četnika, a svaka je išla svojim putem u nadi da će izbjeći nadolazeću propast: grupa koja je ostala vjerna Mihailoviću, grupa koja je bila uz Đurišića, bosanski četnici koji su se povukli i Đujićevi i Jevđevićevi četnici koji su se već nalazili na području Slovenije.

49 Banović i Stepanović, u *Politici* od 22. i 23. augusta 1962. Sandžački četnički vođa Vuk Kalaitović krenuo je također s Đurišićem, ali je nakon nekog vremena promijenio mišljenje i s oko 200 svojih ljudi udario natrag prema Sandžaku. Čini se da su do Sandžaka sretno stigli. Za zadnju fazu zlosretnog putovanja Đurišićeve grupe vidi Cemović, str. 68 - 88.

50 Kostić, str. 229; Banović i Stepanović, u *Politici* od 22. augusta 1962.

Nisu poznate pojedinosti sporazuma koji je Đurišić sklopio s ustašama i Drljevićevim predstavnicima, ali čini se da je Đurišić sa svojim četnicima trebao preći preko Save u Slavoniju. Tamo bi se svrstali uz Drljevića pod imenom »Crnogorska narodna vojska«, Đurišić bi zadržao operativnu komandu i prebacili bi se na zapad željeznicom. Četnički izvori ukazuju

na to da se je Đurišić namjeravao držati sporazuma samo dok se ne riješi bolesnih i ranjenih među svojim vojnicima i među civilima koji su ga slijedili, tako da bi postao pokretniji i imao veću operativnu slobodu.[51] S tom je namjerom poslao oko osam stotina svojih ranjenika i bolesnika preko Save ustašama i Drljeviću. Tada je sa svojim četnicima i ostalim izbjeglicama, pojačan Baćovićevim i Ostojićevim odredima krenuo prema zapadu, držeći se nešto južnije od desne obale Save. Više je nego sigurno da su Drljević i ustaše od početka namjeravali sporazum iskoristiti kao zamku za Đurišića; kad ih je Đurišić pokušao nadmudriti oni su odbacili svaki privid dobronamjernosti. I Drljević i ustaše imali su svoje posebne razloge kad su htjeli uhvatiti Đurišića u stupicu - ustaše zbog toga što je Đurišić bio jedan od onih koji su najaktivnije vršili masovni teror nad muslimanskim stanovništvom sandžaka i jugoistočne Bosne, a Drljević zato što je Đurišić bio jedan od najjačih pobornika potpunog ujedinjenja Crne Gore i Srbije i time protiv Drljevićevog separatizma.

51 Cemović, str. 65; Zečević, str. 87 - 91. Zečević je, kao i Cemović, jedan od preživjelih iz Đurišićeve grupe, ali on je pripadao jednoj jedinici koja je prilično rano prešla Drljeviću. Vidi također Vučetić, str. 139 - 140.

Gotovo od početka svog kretanja na zapad Đurišić je sa svojim četnicima morao na mahove odbijati ustaške i povremene partizanske napade, ali stigli su do Vrbasa i većina ga je prešla i došla do Lijevča Polja, sjeverno od Banja Luke. Tu su ih napale jake ustaške snage. Đurišićeve snage bile su teško poražene i uslijed poraza su ustaše i Drljevićevi predstavnici uspjeli navesti Đurišićev prvi puk da pređe pod Drljevićevo vodstvo.[52] Đurišić je s dijelom svojih preostalih formacija pokušao zaobići Banju Luku s juga, namjeravajući da produži u smjeru zapada, ali je opet naišao na hrvatske kvislinške snage. S njim su došli u kontakt ustaški oficiri i on je napokon pristao da pregovara neposredno s ustaškim vlastima i Drljevićevim predstavnicima o daljnjem kretanju svojih trupa prema napadu. Pokazalo se da je priča o novim pregovorima bila samo stupica. Putem do mjesta sastanka Đurišića su zajedno s mnogim njegovim pratiocima, uključujući i neke političke vođe i svećenike, napali i uhvatili ustaše. Ima nekoliko verzija o tome što se zatim dogodilo. Ono što je jasno jest da su Đurišić i neki drugi četnički komandanti, među njima Ostojić, Baćović, Vasić i još neki solitički vođe, a također i neki pravoslavni svećenici, bili svi ubijeni. Neki vojnici i izbjeglice koji su pratili Đurišića također su ubijeni. Malom dijelu Đurišićeve grupe uspjelo je pobjeći i probiti se prema zapadu, ali veći je dio, ostavši bez vodstva, pripojen Drljevićevim snagama i odaslan prema austrijskoj granici. Dijelove obje ove grupe uhvatila je kasnije jugoslavenska Treća armija u Sloveniji. Većinu onih koji su uspjeli preći u Austriju Treća armija je vratila u Sloveniju, gdje su drugom polovinom maja zajedno s raznim drugim kolaboracionističkim snagama uništeni. Od cijele vojske onih koji su s Đurišićem krenuli iz Crne Gore, te onih drugih četnika koji su mu se pridružili za put na zapad, preživjelo je možda manje od četvrtine. Sam Drljević je poput svojih ustaških prijatelja bio prisiljen da pred napredovanjem Jugoslavenske armije zadnjih dana rata pobjegne u Austriju. Tamo su njega i njegovu ženu nekoliko jedana kasnije otkrili i ubili neki Đurišićevi pristaše.[53] Treba zabilježiti

da su 11. aprila tri puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa i jedan kontingent Jevdevićevih četnika poslani u jugozapadnu Hrvatsku da se sastanu s Đurišićevim snagama, koje se naravno nisu nikad pojavile. Te su jedinice kasnije usmjerene na sjever prema Ljubljani i dalje prema austrijskoj granici, gdje su se borile protiv Jugoslavenske armije i u završnim danima rata zajedno sa slovenskim kvislinškim snagama i bile likvidirane.[54]

52 Cemović, str. 71 - 80; Banović i Stepanović, u *Politici* od 22 - 25. augusta 1962. Za ustaški prikaz ove akcije vidi Luburić (Domagoj, pseudonim), »Bitka na Lievču polju«. Izgleda da je Luburićeva teza (str. 78) da je Đurišićev marš na zapad bio dio značajnog četničkog plana po kojem je trebalo uspostaviti vezu sa srpskim snagama na području Slovenskog primorja, a zatim uništiti NDH i dovesti natrag kralja Petra. Na str. 9. Luburić spominje da su ustaše tom prilikom uhvatile oko 7.000 četnika, ali ne kaže ništa o sudbini Đurišića i njegovih trupa nakon hvatanja.

53 Cemović, str. 80 - 88; Karapandžić, str. 416 - 419. Banović i Stepanović, u *Politici* od 25. augusta 1962. O sporazumu za siguran prolaz, o Drljevićevim naporima da organizira crnogorsku vojsku i o sudbini tih naga nakon katastrofe na Lijevče Polju vidi također Pajović, »Politička akcija Sekule Drljevića«, str. 79 - 89.

54 Kostić, str. 247.

POSLJEDNJI DANI NA VUČJAKU

Iako je Mihailović donio čvrstu odluku da se vrati u Srbiju sa svojim srbijanskim četnicima, ipak je odaslao u Sloveniju generala Damjanovića (bivšeg šefa kabineta generala Nedića i kraće vrijeme u oktobru 1944. komandanta Srpske državne straže), imenujući ga komandantom istaknutog štaba Vrhovne komande. Damjanović je 27. marta preuzeo komandu nad četnicima i snagama Srpskog dobrovoljačkog korpusa smještenim na području Slovenskog primorja i time su prema sporazumu postignutom za vrijeme Kostićeve posjete Mihailoviću i ove potonje trupe postale dio Jugoslovenske vojske u otadžbini. Sve ove jedinice bile su pod komandom SS i policijskog vođe generala Odila Globocnika u Trstu, koji se je brinuo i za njihovo održavanje.[55]

55 Ibid, str. 222, 233 - 234, 240 - 243. Vidi i Tomac, ur. str. 142.

Mihailović je očito pokušavao zadržati neku vlast nad snagama u Sloveniji, makar je i bio tvrdo protiv toga da sam ode tamo. On je htio u Srbiju, osobito sada kad je imao dojam (iz lažnih poruka koje je primao od svog tobožnjeg četničkog komandanta majora Ćosića) da tamo postoji veliki potencijal za ustanak protiv novog režima. Mihailović je sebe vidio kao vođu i borca za svoj narod i toj svojoj slici o sebi morao je udovoljiti povratkom svome narodu u nevolji. U radiogramu Ljotiću od 1. aprila rekao je: »Mi moramo razviti što jaču gerilu u ćelom našem prostoru Jugoslavije. U komunističkim redovima veliko je rasulo

naročito u Srbiji. Narod u Srbiji nas željno očekuje i kad olista šuma prepuniće šume i planine.« U drugoj poruci Ljotiću, od 11. aprila, rekao je: »Što se tiče ustanka u Srbiji to je sam narod koji se diže i to se ne može sprečiti. Ja samo koristim situaciju koja se time stvara.«[56] Ali Mihailović je imao i druge razloge da ne ode u Sloveniju. Pridružiti se Srpskom dobrovoljačkom korpusu, te Jevđevićevim i Đujićevim četnicima u Slovenskom primorju za njega i njegove formacije značilo bi doći pod neposrednu komandu generala Globocnika. Mihailović koji je dosljedno tvrdio da nije surađivao s Nijemcima već da im se odupirao, ne bi se dragovoljno mogao dovesti u položaj otvorene osobne kolaboracije s jednim njemačkim SS generalom u ovim završnim danima rata. Alternativu - povratak u Srbiju - je vrijedilo riskirati, ako može ispuniti njegove nade da će uspješno organizirati ustanak protiv novog režima i time zapadne Saveznike navesti da interveniraju i da dođu u pomoć njemu i njegovim snagama.

56 Kostić, str. 238 - 239.

Jedan od posljednjih Mihailovićevih telegrama Fotiću, datiran 2. aprila 1945, pokazuje kako je daleko otišao u svojim snovima o eventualnoj zapadnoj intervenciji. U tom telegramu je Mihailović dao Fotiću neke instrukcije s tim da se izvrše »na način koji vi nađete najpogodnijim i na pogodnim mestima.« a) On treba zatražiti da se u Jugoslaviju pošalju savezničke komisije koje će ispitati političku situaciju u zemlji i same vidjeti da se četnici u građanskom ratu ne bore za to da prigrabe vlast, nego za zaštitu demokratskih sloboda i uvođenje demokratske uprave, b) On treba naglasiti da je potrebno osloniti se na demokratske političke stranke u zemlji i na njihovo sudjelovanje u privremenoj vladi i zahtijevati da se prelazna vlada u Beogradu zamijeni jednom vladom u kojoj će sudjelovati demokratske stranke, uključujući Jugoslovensku narodno-demokratsku zajednicu (koju su kontrolirali četnici), c) »Da je hitno potrebno da američka saveznička vojska posedne celu teritoriju Jugoslavije i time spreči dalji građanski rat i omogući uvođenje demokratske uprave u zemlji. Naša Vrhovna komanda i Jugoslovenska vojska u otadžbini koja je pod njom, pozdravili bi to i priključili joj se.«[57] Zadnja točka je naravno, bila najvažnija; njome se htjelo ne samo spriječiti uspostavljanje komunističke vlasti u Jugoslaviji, već istovremeno omogućiti četnicima da u Jugoslaviji uspostave svoju vlast. Fotić je zaista podnio memorandum osnivačkom sastanku Ujedinjenih nacija koji je 25. aprila sazvan u San Franciscu, ali ne u svrhu u koju je to tražio Mihailović, jer bi nakon formiranja ujedinjene vlade u Beogradu na dan 7. marta i njenog brzog priznavanja od strane Velike trojice takav zahtjev bio smiješan. On je zapravo zatražio da jedna međunarodna komisija nadzire i zajamči slobodne izbore i zaista demokratsko sprovođenje odluka konferencije na Jalti, koliko su se odnosile na Jugoslaviju.[58]

57 Jovan Đonović, »Izvještaji generala Mihailovića iz kraja 1943 i 1944 godine,« str. 74.

58 Fotić, *The Political Situation in Yugoslavia Today,* str. 17 - 18.

Treba zabilježiti da je pored Mihailovića bilo i drugih koji su posljednjih jedana rata tražili da zapadni Saveznici okupiraju neke dijelove Jugoslavije. Dr Gregorij Rožman, ljubljanski biskup i jedan od istaknutih vođa antikomunističkih političkih snaga Slovenije, poslao je poruku papi Piju XII da je prenese avezničkoj komandi u Caserti, tražeći da Saveznici okupiraju Sloveniju kako bi spriječili uspostavljanje komunističke vlasti.[59] A Pavelić, poglavnik marionetske hrvatske države na izdisaju, poslao je specijalnog izaslanika dra Vjekoslava Vrančića savezničkoj komandi u Italiji, tražeći od zapadnih Saveznika da dođu u pomoć hrvatskom narodu, te da od partizana zaštite njegovu jezgru i mnoge tisuće unutarnjih izbjeglica. Pavelićeva vlada je tražila hitno odašiljanje jedne savezničke misije koja bi utvrdila činjenice i zahtijevala je da saveznička vojska dođe na naše državno područje, da olakša ovo teško i pogibeljno stanje.«[60] I Rožmanove i Pavelićeve molbe bile su uzaludne.

59 Za tekst poruke biskupa Rožmana vidi Clissold, str. 223.

60 Vrančića su umjesto za zeleni stol s feldmaršalom Alexanderom odveli u zarobljenički logor. O egovoj misiji vidi u *S bielom zastavom preko Alpa.* Tekst memoranduma Pavelićeve vlade može se naći u Stanić, str. 46 - 48.

Kako se situacija razvijala, četnici i druge kvislinške snage iz Srbije okupljene u Slovenskom primorju, videći da Nijemci gube na svim frontovima i a se povlače s juga i jugoistoka prema Austriji i južnoj Njemačkoj i ne videći ni traga od ulaska savezničkih trupa iz Italije morale su odlučiti kuda da krenu, kako bi se spasile da ih ne uništi napredovanje Jugoslavenske armije. Usred ove krize odlučivanja poginuo je 23. aprila u automobilskoj nesreći politički vođa Srpskog dobrovoljačkog korpusa Ljotić.[61] Šest dana kasnije Damjanović je izdao naređenje svim snagama pod njegovom komandom da pređu preko Soče dublje u talijanski teritorij. Ove su snage 4. maja došle do Palmanove, grada udaljenog oko pedeset kilometara na sjeverozapad od Trsta, a 5. maja su po naređenju britanskih snaga koje su bile tamo predale svoje oružje i postale britanski ratni zarobljenici.[62] General Kosta Mušicki, komandant bivšeg Srpskog dobrovoljačkog korpusa, predan je kasnije Jugoslavenima, ali su drugi oficiri i obični vojnici iz ovih trupa ostali neko vrijeme u britanskim zarobljeničkim logorima u Italiji i nakon puštanja su se pomalo rasuli po cijelom svijetu. General Damjanović umro je u Hannoveru, augusta 1956. Vojvoda Jevđević umro je u Rimu, u oktobru 1962, a vojvoda Đujić je još 1973. živio u Sjedinjenim Američkim Državama. Već nekoliko mjeseci Mihailović je živo želio surađivati sa snagama hrvatske marionetske države »jer je zajednički cilj bio uništenje komunista.«[63] Poslao je svog emisara, advokata dra Janka Brašića, ne samo dru Paveliću, poglavniku hrvatske marionetske države, već i poglavaru katoličke crkve u Hrvatskoj, nadbiskupu Alojziju Stepincu, a također i dru Mačeku, vođi Hrvatske seljačke stranke, koji se pasivno protivio kvislinškoj vladi.[64] Pavelić je Brašiću dao određenu količinu lijekova protiv tifusa, koji je bio raširen među četničkim trupama u Bosni. Izgleda da je osim dra Brašića i četnički major Žika Andrić imao tokom posljednjih mjeseci rata neku vrstu stalnog dodira s vojnim vlastima NDH u Zagrebu.[65] Konačno je Mihailović sredinom aprila 1945. poslao generala Svetomira Đukića, navodno u misiju da uspostavi kontakt sa

savezničkim armijama koje su napredovale u sjevernoj Italiji, ali da istovremeno na prolazu kroz Zagreb vidi Pavelića i raspravi s njim mogućnost suradnje između četničkih i hrvatskih kvislinških trupa, te da od njega dobije niz ustupaka. Da pomogne Đukićeve napore u Zagrebu, Mihailović je s njim poslao Vladimira Predaveca, koji je već duže vrijeme bio član četničkog Centralnog komiteta. Đukić je praćen Predavecem, te Brašićem i Andrićem, imao dva sastanka s Pavelićem, 17. i 22. aprila. Na njima je tražio slijedeće: oslobađanje četničke bolnice i onih koji su bili u njoj, a koje su ustaše zarobili na planini Vučjak; puštanje 1200 srpskih civilnih lica koje su ustaše zarobili i držali u Šamcu; lijekove, municiju i hranu za četnike, te slobodan prolaz četničkih trupa kroz NDH na putu u Sloveniju (ali bez Mihailovića koji će ostati u planinama).[66] Ovaj posljednji zahtjev, slobodan prolaz preko teritorija NDH, očito je trebao zavesti ustaške vlasti (a još više jedinice Jugoslavenske armije, čiji su obavještajni izvori u Zagrebu sigurno radili efikasno) da pomisle kako Mihailović namjerava poslati svoje snage u Sloveniju, a ne u Srbiju.

61 Kostić, str. 250.

62 Ibid, str. 259 - 267.

63 Vidi izvještaj njemačkog opunomoćenog generala za Hrvatsku od 24. decembra 1944, u kojem se poziva na izjavu jednog svog pouzdanog agenta. Mikrofilm br. T-311, rola 196, snimak 427.

64 Iako je Mihailović na svom suđenju izjavio da je Brašić bio opunomoćen samo za kontakt s predstavnicima Hrvatske seljačke stranke, dokazano je da je Brašić također vidio Pavelića i Stepinca. Vidi *The Trial of Dra%a Mihailović,* str. 289 - 296, 453 - 456. Dru Brašiću, koji je tada živio u New Yorku, pisao sam 26. aprila 1972. i pitao ga da li je nešto napisao o svojoj aktivnosti kao čovjek za vezu između Mihailovića i Pavelića, a ako nije, da li bi bio ljubazan da odgovori na niz pitanja o tome. U svom odgovoru od 6. maja 1972. dr Brašić je rekao da do sada nije napisao ništa meritorno o svojoj »nacionalno-političkoj delatnosti iz vremena drugog svetskog rata«, jer da u načelu vjeruje kako memoare i slične spise treba objaviti tek pedeset godina nakon događaja koje opisuju. S tog razloga također nije bio voljan odgovoriti na bilo koje pitanje o svojoj aktivnosti tokom rata. Dr Brašić je umro 22. novembra iste godine. Treba zabilježiti da su već 1943. godine predstavnici Mihailovića i Hrvatske seljačke stranke (koju su podržavali mnogi domobranski oficiri) poveli diskusiju o budućnosti Jugoslavije. Do sporazuma međutim nije došlo jer HSS nije htjela priznati Mihailovića kao glavnog komandanta svih jugoslavenskih snaga, uključujući i domobrane, a Mihailović se nije htio složiti s time da se odrekne onih četničkih grupa koje su bile odgovorne za masovni teror nad hrvatskim stanovništvom. Ova informacija potječe od domobranskog pukovnika Ivana Babića, kome su u januaru 1944. visoke vojne vlasti NDH pomogle da pobjegne u Italiju kako bi uspostavio kontakt sa savezničkim snagama u ime domobranske vojske i HSS. Vidi F. O. 371/44245, R 1040/8/92 i F. O. 371/44249, R 3364/8/92. Krajem 1944. su se i neke domobranske jedinice u Bosni, konkretno one

smještene u Varešu i Zenici, očito pokušale nekako približiti Mihailoviću, stavljajući mu u izgled priznanje njegove vrhovne komande. Vidi npr. Mihailovićevo pismo od 29. novembra 1944. domobranskom komandantu Vareša Mati Matićeviću, u *The Trial of Draža Mihailović,*str. 218 i mikrofilm br. T-501, rola 257, snimci 1077 - 1078. Vidi također i sasvim nevjerojatnu priču koju saopćava poručnik Lalich u svom već citiranom izvještaju pretpostavljenima iz OSS.

65 Karapandžić, str. 438.

Prvih dana aprila je i njemački obavještajni agent Stärker posljednji puta posjetio Mihailovića i donio mu ponudu generalpukovnika Löhra da se preda zapadnim Saveznicima, zajedno sa zahtjevom da im tu ponudu preda Mihailović. Mihailović je na svom suđenju posvjedočio da je to učinio i da su dva njegova važna komandanta, major Račić i kapetan Nedić, otišli u Zagreb (vjerojatno prije 12. aprila) da od Löhra zatraže predaju, ali naravno bez uspjeha.[67] To je vjerojatno bila posljedica Stärkerove posjete Mihailoviću.

66 Serija članaka generala Đukića o njegovoj misiji kod Pavelića izlazila je u mjesečniku *Srpska Rastava* (Buenos Aires), od decembra 1954. do maja 1955. pod naslovom »Iz šume u emigraciju«. Đukiću je odgovorio ustaški general Luburić »Otvorenim pismom srpskom generalu Svetomiru Đukiću« u časopisu *Drina* (Madrid), u decembru 1955. Pavelić je 1949. također objavio svoja sjećanja na te sastanke. Karapandžić, str. 436 - 439, opširno citira Đukićev članak, a na str. 439 - 444, u potpunosti navodi Pavelićevu izjavu o istoj stvari.

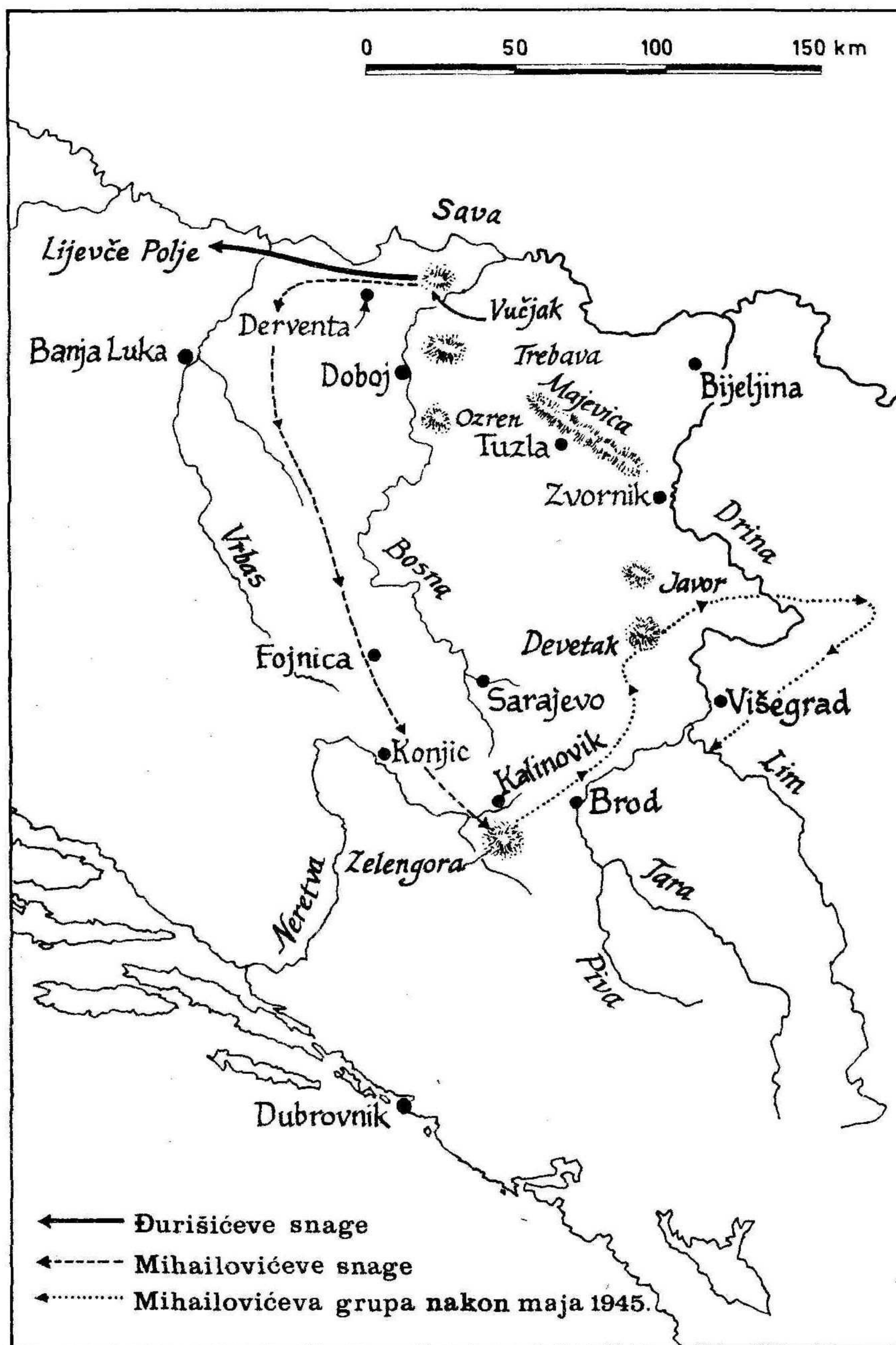
67 The Trial of Dra^a Mihailović, str. 270 - 271, 291 - 292.

PREMA SRBIJI I KONAČNOJ PROPASTI

Mihailović i preostali srbijanski četnici, koji su brojili oko 12.000 ljudi, otišli su 13. aprila s Vučjaka na sjeveru centralne Bosne i započeli svoj~čTug pokret prema Srbiji.[68] Umjesto da krenu prema donjem toku rijeke Drine, gdje je u to doba godine zbog nabujalih voda bilo nemoguće prijeći bez posebne opreme, krenuli su zapadnim putem uzduž desne obale Save, sve dok se nisu približili utoku Vrbasa u Savu. (Ova ruta trebala je navesti jedinice Jugoslavenske armije na pomisao da su krenuli prema Sloveniji). Zatim je njihova približna maršruta, kako pokazuje karta 7, naglo zaokretala na jug i jugoistočno kroz planine, sve do točke koja se nalazi nešto istočnije od Konjica na Neretvi, a zatim na jugoistok u smjeru Kalinovika i Zelengore, te dalje na istok, opet prema Drini, do točke blizu Broda, gdje je bilo moguće prijeći rijeku bez poteškoća.[69]

68 Banović i Stepanović, u *Politici* od 26. augusta 1962. Mihailović također navodi broj od 12.000 u svom saopćenju od 28. februara 1945. svojim predstavnicima u inozemstvu. (On zapravo govori o 20.000 četničkih boraca iz Srbije i Crne Gore). Vidi Jovan Donović, »Izvještaji generala Mihailovića iz kraja 1943 i 1944 godine«, str. 71.

69 Najpotpuniji četnički prikaz ovog pokreta, iz pera jednog preživjelog koji je uspio pobjeći u inozemstvo, nalazi se *u* Milošević, str. 228 - 244. Na suđenju u augustu 1945. Keserović je izjavio da je Mihailović izabrao »najduži i najteži pravac« za povratak u Srbiju. *Suđenje članovima rukovodstva organizacije Draže Mihailovića,* str. 219.

Karta 7. Pravac Mihailovićevog i Đurišićevog posljednjeg pokreta

Na tom maršu, dugom oko dvije stotine osamdeset kilometara, četničke snage bile su ostaci jedne vojske koja je u bitci za svoju stvar bila poražena i čije su snage desetkovali vojni porazi, tifus i unutarnja nesloga. Bila je to vojska kojoj su nedostajale vojna, sanitetska, kao i transportna sredstva, opterećena bolesnim i ranjenim vojnicima. Na početku su se ove obeshrabrene formacije morale nositi s povremenim uznemiravanjem i ustaša i dijelova Jugoslavenske armije, ali njihovi napadi nisu bili u međusobnom odnosu; zatim su ostale samo jedinice Jugoslavenske armije koje su operirale i kao lokalni odredi i kao jedinice regularne vojske i vršile stalan iako ne uništavajući pritisak, prividno namijenjen tome da omete, ali ne i da zadrži četničko napredovanje. Nakon otprilike dvije trećine puta, jugoslavenska avijacija postala je dnevni pratilac četnika, ponekad napadajući a ponekad ne, ali izvještavajući partizanska komandna mjesta o njihovom kretanju.

Mihailović je i dalje cijelo vrijeme od »majora Ćosića« dobivao poruke koje su pružale primamljivu sliku prilika u Srbiji, pa su tako četnici, trpeći loše vremenske uvjete skupa s uznemiravanjem, od strane dijelova Jugoslavenske armije hitali prema, kako su mislili, sigurnom terenu. Nakon otprilike mjesec dana marša približili su se mjestu gdje su namjeravali prijeći Drinu. Tada ih je 10. maja koncentrirani napad djelova Jugoslavenske armije stjerao u stvarno opasni položaj na obali Jezerice, male desne pritoke Neretve, zapadno od Kalinovika. Na tom je mjestu obala Jezerice sasvim okomita i visoka klisura, pa je spuštanje prema rijeci vrlo otežano. Tako zaustavljeni, četnici su bili na milost i nemilost izloženi združenom zračnom i kopnenom napadu ovih snaga. Tokom spuštanja i prelaženja (iako je Jezerica ovdje tek malo širi potok) četnici su izgubili svu svoju tešku opremu, svu radio opremu, sve svoje konje i veliki broj ljudi.[70] Dva dana kasnije opet su partizanske snage, Treći udarni korpus Jugoslavenske armije i 3. bosansko-hercegovačka divizija Korpusa narodne obrane Jugoslavije (KNOJ),[71]koncentrično napale oslabljene četničke kolone. Službena *Hronologija* narodnooslobodilačkog rata bilježi o događajima 12. maja 1945, u dijelu o Bosni i Hercegovini, slijedeće:

»U rejonu r. Sutjeske i s. Zakmura jedinice 3. udarnog korpusa JA i 3. divizije KNOJ-a pristupile uništenju jake četničke grupe. (Četnici su uglavnom bili zarobljeni i uništeni, izuzev 300-400 četnika rasturenih na prostoriji od Zelengore do r. Prače, sa kojima su se nalazili Draža Mihailović i članovi četničke Vrhovne komande.)[72]

70 Banović i Stepanović, u *Politici* od 26. augusta 1962; Milosevic, str. 238 - 239.

71 Ovaj potonji, poznat kao KNOJ, sačinjavale su specijalne trupe, a njegove prve jedinice osnovane su u augustu 1944. One su osobito upotrebljavane za likvidaciju ostataka unutarnjih protivničkih snaga, suradnika okupatora.

72 Hronologija 1941 - 1945, str. 1107.

S ovim snagama Jugoslavenske armije bio je također i odred OZNE pod komandom potpukovnika Đorđa Lazića, čiji je specijalni zadatak bio da Mihailovića uhvati živog. Ali njegov plijen mu je izmakao. U stanju konfuzije koja je zavladala među četnicima, trojici četničkih komandanata — Dragoslavu Račiću, Dragutinu Keseroviću i Nikoli Kalabiću — uspjelo je da se odvoje i da sa nešto svojih vojnika pobjegnu svaki za sebe prema Srbiji. Dva druga vodeća četnička komandanta, general Trifunović i kapetan Neško Nedić, poginuli su. U ta četiri dana, od 10. do 13. maja, pretežnu većinu srbijanskih četnika je nekom ironijom zadesila njihova sudbina blizu mjesta gdje je glavnina snaga NOVJ sa svojim vojno-političkim rukovodstvom u junu 1943. izbjegla uništenje u završnoj fazi operacije *Schwartz* (Peta neprijateljska ofenziva). Ostatke četnika gonile su snage KNOJ-a tjednima nakon ove četničke katastrofe. Možda najveću ovakvu grupu, u kojoj je bio i general Mihailović, opkolila je u noći od 21. na 22. maja blizu sela Bulozi u jugoistočnoj Bosni 3. proleterska brigada i gotovo ju potpuno zbrisala. Mihailoviću i još sedamnaestorici uspjelo je pobjeći. Prema detaljnom prikazu jugoslavenskih historičara između 1. i 18. maja četnički su gubici, ubijeni i zarobljeni, iznosili 9.235 ljudi, uključujući više od 300 oficira.[73]

73 Za potpuni prikaz konačnog napada na četnike i za sudbinu nekih komandanata vidi Banović i Stepanović, u *Politici* od 26. i 27. augusta 1962.

Sloboda trojice četničkih komandanata koji su uspjeli pobjeći ovom napadu u blizini sela Zakmur, bila je kratkotrajna. Keserovića su uhvatili odmah nakon prijelaza preko Drine u Srbiju; suđeno mu je, osuđen je na smrt i u augustu 1945. je kazna nad njim izvršena. Račića su jugoslavenske snage sigurnosti otkrile idućeg novembra u jednom selu u Srbiji i ubijen je na mjestu. Kalabić je u Srbiju došao s možda ne manje od sto i pedeset ljudi i uspio je izmaknuti snagama sigurnosti sve do decembra, kada je uhvaćen pomoću dobro smišljene lukavštine.[74] Pokazat će se da je Kalabić odigrao važnu ulogu u hvatanju Mihailovića nekoliko mjeseci kasnije.

74 Ibid, od 6. do 8. septembra 1962. Kad su službenici jugoslavenske policije pukim slučajem saznali za Kalabićevo, boravište, praveći se da su četnici, uspostavili su kontakt s mladim četničkim oficirom Milićem Boškovićem, kojeg je Kalabić nakon svog povratka u Srbiju imenovao komandantom valjevskog okruga, te su preko njega uspostavili kontakt i s Kalabićem. Rekli su ~Kalabiću da imaju vezu s jednim američkim obavještajnim agentom koji je u Jugoslaviji i želi pomoći Kalabiću da pobjegne u inozemstvo. Kad je Kalabić inzistirao na tome da vidi američkog agenta, doveden mu je čovjek koji se je ponašao kao Amerikanac. Uvjeren, i ne obazirući se na savjete nekih svojih oficira, Kalabić se je složio da ga agenti otprate do Beograda, kako bi tobože stupio u dodir s četnicima koji su tamo živjeli u tajnosti. Kalabić i njegov tjelohranitelj otišli su u Beograd s navodnim četnicima i »američkim« agentom i tamo su ih sakrili u jednoj kući. Ali nakon obroka za kojim se mnogo pilo, Kalabić je odvojen od svog čuvara, savladan i odveden u zatvor.

Mihailović je nekim čudom još uvijek bio na slobodi, sa šakom svojih ljudi i usprkos katastrofi koja je zadesila glavninu njegovih trupa, uspio je nastaviti svojim putem. On je lukavim manevrima nadmudrio svoje gonitelje, krećući se sa svojom malom pratnjom od planine do planine, vraćajući se natrag kad je trebalo da se otrese potjere, te je s vremenom došao na područje planina Devetak i Javor u istočnoj Bosni. Tu je mala grupa naišla na neke bosanske četnike koji su se skrivali u šumama i udružili su snage. Grupa oko Mihailovića, koja ga je direktno opskrbljivala hranom, smještajem i obavještenjima, brojila je sada oko šezdeset ljudi, uključujući majora Dragišu Vasiljevića, Borka Radovića i nekoliko drugih četničkih komandanata. Jugoslavenske snage sigurnosti koje nisu mnogo zaostajale, uskoro su otkrile generalovo boravište, a u julu 1945. su od jednog bivšeg Mihailovićevog pratioca dobile potpune podatke o tome gdje se točno nalazi, o broju ljudi koje ima sa sobom i tako dalje.[75] OZNA je u augustu i septembru učinila svoj prvi odlučni pokušaj da uhvati Mihailovića. Povjerila je taj zadatak jednom od svojih operativaca, čovjeku poznatom kao major Ljubo Popović. Nakon što je pustio bradu kakvu su nosili četnici, Popović je s nekolicinom slično prerušenih pomoćnika otišao u istočnu Bosnu; tamo su u četničkoj odjeći ušli u šume na sumnjivom području kako bi pronašli Mihailovićevu grupu. Bila je to jalova potraga. Ili im je Mihailović izmakao u zadnjem trenutku, ili nije bilo načina da se probije zaštitni pojas koji su oko njega stvorili njegovi ljudi i simpatizeri po selima. Major Popović je povučen u Beograd, ali su snage sigurnosti i dalje stalno nadzirale područje.[76]

75 Ibid, od 28. i 29. augusta 1962. Mihailović je čini se svoj prvi dodir s istočnobosanskim četnicima uspostavio 18. juna i ubrzo poslije toga održao je čak i sastanak s nekolicinom bosanskih četničkih omandanata koji su još uvijek bili na slobodi. Među njima je bio i pukovnik Borota. Nakon sastanka poslao ih natrag na njihova područja, s obećanjem da će poslije povratka u Srbiju dati znak za novi ustanak.

76 Ibid, od 29. do 31. augusta 1962.

Mihailović nije imao veze s »majorom Ćosićem« otkad je izgubio radio-stanicu na Jezerici, ali je još uvijek vjerovao Ćosićevim porukama i živo je želio produžiti u Srbiju. U noći od 20. na 21. septembra četnici su drskim napadom na prilično nebudno stražarsko mjesto jedne jedinice KNOJ-a došli do jednog čamca i sretno prebacili Mihailovića na desnu obalu Drine. Nakon što su se par dana odmarali u blizini rijeke, Mihailović i mala grupa ljudi počeli su napredovati u Srbiju. Uspjeli su prodrijeti u blizinu gradića Kosjerića, oko dvadeset kilometara sjeveroistočno od Užica, ali su se razočarali što nisu našli nikakve četničke odrede i što seljaci očito nisu bili skloni da im pomognu. Prema jugoslavenskim izvorima, Mihailović je tek tada počeo shvaćati istinu o »majoru Ćosiću« i porukama koje su ga namamile u Srbiju. Umjesto da nastoji prodrijeti dalje u Srbiju, on se je sa svojom grupom vratio u Bosnu, negdje na područje Višegrada i sakrio se iza zida povjerljivih četnika i četničkih simpatizera. U međuvremenu su snage sigurnosti, došavši do zaključka da jednostavnim gonjenjem Mihailovića od mjesta do mjesta neće postići ništa, kovale potpuno novi plan za njegovo hvatanje.[77]

77 Ibid, od 1. do 3. septembra 1962.

MIHAILOVIĆ JE UHVAĆEN

U novom planu za hvatanje Mihailovića ključna figura je bio Kalabić, koga ;u do tog vremena (decembra 1945) već uhvatile snage sigurnosti. Kalabić je :nao da je padom u ruke jugoslavenskih vlasti proigrao svoju sudbinu, ali je bio pripravan, učiniti skoro sve samo da spasi svoju kožu. Svoju prvu uslugu policiji ačinio je pomažući pri hvatanju petnaest članova svog vlastitog bivšeg štaba.[78] Dnda se je pokušao cjenkati sa službom sigurnosti: ako budu velikodušni, on će lastojati utjecati na pročetničko stanovništvo u Srbiji da prihvati novi režim; za izvrat je htio da ga njegovi zarobljivači puste otići u inozemstvo ili da mu lopuste živjeti pod krivim imenom u nekom gradiću u Srbiji s tim da će se jdreći svake političke aktivnosti protiv režima. Policija je ovu ponudu odbila, ali e pozvala Kalabića da im pomogne uhvatiti Mihailovića u mrežu i nakon što je azmislio (odbijajući najprije) Kalabić je pristao da surađuje. Policija je bila na)prezu zbog mogućnosti da se Kalabić u zadnji čas povuče ili nađe načina da dade znak Mihailoviću i njegovim ljudima da su u zamci i znala je da bi u tom slučaju mogli poginuti neki njeni ljudi, a i da bi Mihailović mogao biti ubijen. Ona nije željela da Mihailović bude ubijen, budući da je nova vlast samo sa živim Mihailovićem mogla prirediti primjereni politički proces koji joj je bio potreban iz domaćih i međunarodnih političkih razloga. Ali vrijeme je bilo najhitnije; što duže Mihailoviću uspije ostati na slobodi, to su mu veći bili izgledi da umakne. Jer kada jednom dođe proljeće i vrijeme se popravi, moći će manevrirati s mnogo više uspjeha.

78 Ibid, od 10. septembra 1962.

Jugoslavenske vlasti držale su šesnaest godina u tajnosti okolnosti oko Mihailovićevog hvatanja. Slutnju o tome što se dogodilo objavio je već 1948. na Zapadu Monty Radulovic, predratni Reuterov dopisnik iz Beograda.[79] Radulovic tvrdi da je čuo tu priču od jednog majora OZNE, koji je u tom času navodno bio pod utjecajem alkohola. Tek 1962. pojavio se potpuni, neslužbeni prikaz hvatanja, u već ranije citiranoj seriji članaka Gojka Banovića i Koste Stepanovića u beogradskom dnevniku *Politika,* od 5. augusta do 17. septembra 1962.[80]

79 Vidi njegovu knjigu *Titos Republic,* str. 186 - 188.

80 Ovaj niz članaka (koji bi u obliku knjige iznosio možda kojih 200 str.) je prilično neobična smjesa činjenica i fikcije. Tu se navode imaginarni razgovori između Mihailovića i raznih članova njegovog štaba, te Mihailovićeve misli i refleksije. Tu su također prikazi mnogih konkretnih terorističkih akata koji uopće nemaju veze s Mihailovićevim hvatanjem, iako su ih četnici počinili ili im se pripisuju, a na mnogo mjesta autori subjektivno interpretiraju umjesto da pruže dokumentirane dokaze. Usprkos tomu, prema nekim dobro obaviještenim osobama s kojima sam o tome raspravljao, uzet u cjelini ovaj prikaz

predstavlja glavne činjenice točno. Članci su kasnije trebali biti izdani u obliku knjige, zajedno s dopunskim dokumentarnim materijalom: uz zadnji nastavak najavljen je i skori izlazak knjige. Ali ova se knjiga nije pojavila, što je izazvalo vrlo raznolike komentare. Za komentare četnika ili četničkih simpatizera na članke u *Politici,* vidi članak Nenada Petrovića u *Naša Reč,* juni - juli 1966, str. 20 - 23. Krajem 1971. u Beogradu je agent službe sigurnosti poznat kao Ljubo Popović objavio knjigu pod naslovom *Velika igra sa Dravom Mihailovićem,* koja se bavi hvatanjem generala Mihailovića. Popovićevo pripovijedanje počinje s oktobrom 1945. i vrlo je slično prikazu Banovića i Stepanovića, na kojem sam zasnovao ovaj opis.

Dogodilo se izgleda slijedeće: oko 20. januara 1946, nakon odgovarajućeg planiranja i pripreme, grupa oficira sigurnosti, prerušena u četnike, otišla je s Kalabićem na područje Višegrada i počela ispitivati seljake po nekim selima, ispitujući posebno nekolicinu za koje su sumnjali da znaju za četničku aktivnost ili da su članovi njihovih obitelji među četnicima koji skrivaju Mihailovića. Tada je Kalabić u svom svojstvu zamjenika komandanta četnika u Srbiji (OZNA je već bila poslala poznatim četničkim vezama u Kalabićevo ime pismo Mihailoviću) naredio tim seljacima da dogovore sastanak s jednim od lokalnih bosanskih četnika, čovjekom po imenu Budimir Gajić, za kojeg se smatralo da je osobno upleten u skrivanje Mihailovića. Gajić je sumnjao u izvornost poruke koju mu je donio jedan od seljaka i rekao mu je da se vrati Kalabiću i kaže mu da ne može naći Gajića. Kad su Kalabić i oficiri sigurnosti još dva puta pokušali da isti seljak preda Gajiću pismo, Gajić je, sumnjajući sve više da iza cijele stvari stoji OZNA, savjetovao tom seljaku da se ne vraća Kalabiću. Seljak je preko jednog rođaka javio Kalabiću da ne može naći Gajića, našto je Kalabić poslao još jedno pismo Gajiću, javljajući mu da se vraća u Srbiju, ali da će kasnije doći natrag u Bosnu.

Čitavo ovo manevriranje trajalo je nekoliko tjedana i napokon, negdje početkom marta, zbog nedostatka koordinacije između Beograda i lokalne OZNE, lokalni su službenici pokušali uhvatiti Mihailovića na svoju ruku. Taj pokušaj nije uspio, a Mihailović je sa svojom pratnjom shvatio da je njihovo skrovište otkriveno i brzo su pobjegli u novo. Međutim izgleda da je Kalabićevo drugo i treće pismo dospjelo Mihailoviću u ruke. Budući da su pisma sadržavala i Kalabićeve fotografije s njegovim potpisom, Mihailović je zaključio da su poruke dobronamjerne. Njegov je boravak na području Višegrada tako i tako postajao nesiguran i Mihailović je ponukao svoje čuvare da stupe u kontakt s Kalabićem.[81] Tako su se u trećem pokušaju (koji su agenti sigurnosti s Kalabićem na uzici započeli 6. marta) i Kalabić i Mihailović živo željeli sastati. Četnici su i dalje logično bili oprezni i tek nakon što su prošli nekoliko četničkih javki, te više puta bili provjeravani, Kalabić i njegovi »oficiri« prihvaćeni su kao pravi i napokon su 12. marta, još uvijek na području Višegrada, uspostavili direktni kontakt s Mihailovićem i bili pripušteni njegovom skrovištu.

81 Banović i Stepanović, u *Politici* od 7. i 11. do 14. septembra 1962.

Kalabić nije imao teškoća da Mihailovića, koji očito nije sumnjao ništa, uvjeri da se s njim i njegovim »četnicima« vrati u Srbiju i dogovoreno je da će na put krenuti još iste noći. Mihailović se je također spremno složio s Kalabićevim prijedlogom da se desetak njegovih stražara — približno polovica — pošalje na zadatak prema Višegradu, u smjeru protivnom od onog kojim će Mihailović, Kalabić i drugi krenuti. To je bila mjera opreza zbog koje su oficiri sigurnosti bili posebno zabrinuti, jer bi inače bili brojčano slabiji.

Grupa stražara koju je vodio Gajić otišla je na zadatak i te su noći ostali iz grupe — agenti, Kalabić, Mihailović i tucet njegovih čuvara — krenuli u Srbiju. Bila je mjesečina i mala se grupa kretala šumama u koloni po jedan. Na čelu kolone bio je četnički stražar; iza svakog četnika išao je po jedan prerušeni agent sigurnosti. Dva agenta bila su dodijeljena Mihailoviću (čak su ga i prenijeli preko jednog potoka tako da ne smoči noge). Izgleda da je neki nesporazum odgodio zatvaranje klopke, ali kad je dali" dogovoreni znak, svaki je agent ubio četnika ispred sebe — s iznimkom Kalabića. Mihailović je bačen na tlo i svezan lisicama. Samo je četnik na čelu, iako ranjen, uspio pobjeći. Tako je Mihailović bio nadmudren i konačno zarobljenik svojih zakletih neprijatelja.

Slijedećeg dana (13. marta) Mihailović je odveden u Beograd. Aleksandar Ranković, ministar unutrašnjih poslova pa tako i šef snaga sigurnosti, poslao je maršalu Titu koji je bio u državnom posjetu Poljskoj trijumfalnu poruku kojom je saopćio hvatanje.[82] Nekoliko dana kasnije Ranković je o toj akciji izvijestio Narodnu skupštinu. Osim toga, rekao je Skupštini, »mnogi četnički komandanti ... neće više nikada ugrožavati naša mirna sela i stanovnike« (očito podrazumijevajući da su već bili ubijeni ili zatvoreni). Medu njima su uz Kalabića, Račića i Rakovica, bili slijedeći srpski i bosanski četnički komandanti: kapetan Vasić, kapetan Vasiljević, vojvoda Voja Tribrođanin, poručnik Mišić, vojvoda Borivoje Kerović, kapetan Medić, poručnik Filip Ajdačić, vojvoda Guda Bosiljčić, poručnik Milić Bošković, poručnik Marko Kotarac, poručnik Matić, kapetan Boroš, poručnik Mirko Tomašević, kapetan Leka Damjanović, kapetan Miloš Erić, kapetan Bora Mitranović, pukovnik Gojko Borota, major Slavoljub Vranješević i vojvoda Radoslav Radić.[83]

82 Ibid, od 15. do 17. septembra 1962.

83 Jugoslavija, Ministarstvo za informacije, *The Debate on the Budget for 1946* (Beograd, april 1946), str. 37 - 40.

10. juna 1946, nakon skoro tri mjeseca ispitivanja, Mihailoviću je suđeno za veleizdaju i ratne zločine. Suđenje, koje je bilo veoma pripremljeno i s mnogo publiciteta, trajalo je do 15. jula. Presuda je glasila »kriv«, a osuda, smrt. Mihailovićevu molbu za pomilovanje odbacio je Prezidijum Narodne skupštine FNRJ i 17. jula kazna je izvršena strijeljanjem.[84] Mjesto sahrane nikad nije otkriveno javnosti.

84 Službeni izvještaj o Mihailovićevoj optužnici, suđenju, presudi i izvršenju kazne je često citirani *The Trial of Draja Mihailović,* objavljen 1946, što je engleski prijevod publikacije »Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom«. Suđenje je potaklo velike proteste Mihailovićevih prijatelja u inozemstvu, osobito u Sjedinjenim Američkim Državama, i oni su izdali posebnu publikaciju - *The Report of Commission of Inquiry of the Committee for a Fair Trial for Draja Mihailovich* (Izvještaj istražne komisije komiteta za nepristrano suđenje Draži Mihailoviću, 1946). Potpomognuti svojim prijateljima u Velikoj Britaniji, a osobito u Sjedinjenim Američkim Državama, četnici u emigraciji su otada potrošili mnogo vremena i napora ovjekovječujući i braneći legendu o generalu Mihailoviću. Od važnijih četničkih emigrantskih nastojanja u tom smislu, pored dva sveska *Knjige o Draži,* posebno su zanimljive studije Branka Lazitcha *(La tragedie du General Draja Mihailovitch),* Evgueniya Yourichitcha *(Le proc es Tito - Mihailovitch),* te Radoja Vukčevića *(Na strašnom sudu).* Avakumovićev *Mihailović prema nemaćkim dokumentima* može se spomenuti kao krajnje pristrana interpretacija njemačkih dokumenata, kako bi se potkrijepila misao da su Mihailovićevi četnici bili pravi pokret otpora protiv sila Osovine. To nije ništa drugo nego politički pamflet koji pokušava poduprijeti i obraniti jednu neodrživu tezu. Postoje barem dva zbornika s izjavama podrške Mihailoviću, prije, za vrijeme i poslije suđenja: *General Mihailovich - The World's Verdict* (1947) i *Tributes to General Mihailovich* (1966).

Osim Mihailovića, pred sud su također u isto vrijeme izvedene druge dvadeset i tri osobe. To su bili Mihailovićevi bliski politički suradnici (dr Stevan Moljević, dr Mladen Žujović, dr Živko Topalović, Đuro Vilović), četnički oficiri (vojvoda Radoslav Radić, major Slavoljub Vranješević, kapetan Miloš Glišić), bivši prvaci izbjegličke vlade i jugoslavenski diplomati (Slobodan Jovanović, dr Božidar Purić, dr Momčilo Ninčić, general Petar Živković, Radoje Knežević, dr Milan Gavrilović, potpukovnik Živan Knežević, ambasador Konstantin Fotić — svi suđeni u odsutnosti), vojni komandanti i politički funkcionari Nedićeve vlade i Ljotićevih snaga (Dragomir-Dragi Jovanović, Tanasije Dinić, Velibor Jonić, general Đuro Dokić, general Kosta Mušicki, Boško Pavlović) i dva stara srbijanska političara koji za vrijeme rata nisu imali službenih funkcija, ali su sudjelovali u antipartizanskoj aktivnosti (dr Lazar Marković i dr Kosta Kumanudi).[85] Sedmorica od njih osuđena su na smrt i kazna nad njima je izvršena. To su: Radoslav Radić, jedan od bosanskih četničkih vođa, Miloš Glišić, srbijanski četnički oficir, Dragomir-Dragi Jovanović, gradonačelnik Beograda i šef beogradske policije pod Nedićevim režimom, Tanasije Dinić, pukovnik i Nedićev ministar, Velibor Jonić, Nedićev ministar, Kosta Mušicki, bivši komandant Srpskog dobrovoljačkog korpusa i Boško Pavlović, zamjenik komandanta Nedićeve Srpske državne straže. Žujović i Živković suđeni su u odsutnosti na smrt. Ostala sedmorica koja su suđena u Beogradu, dobila su kazne zatvora u trajanju od najmanje dvije do najviše dvadeset godina. Uz dva velika suđenja četničkim i drugim antikomunističkim vođama u

Srbiji, nove jugoslavenske vlasti uhapsile su, povele istragu protiv, sudile i osudile na kazne zatvora u raznim trajanjima (ili naprosto pustile nakon ispitivanja) mnogo tisuća drugih ljudi koji su bili povezani s četnicima i podržavali četničku stvar ili srpske kvislinške vlasti.

85 Generala Nedića uhapsile su negdje u ranu jesen 1945. savezničke snage u Austriji i predale ga jugoslavenskim vlastima. Rečeno je da je počinio samoubojstvo u oktobru 1945, skočivši s prozora u hodniku tamnice u kojoj je bio zatvoren.

Vladin plan da na suđenju Mihailoviću i suoptuženima iskoristi Mihailovića kako bi diskreditirala njega i njegovu stvar, njegove domaće suradnike i sljedbenike, te bivše jugoslavenske funkcionare u inozemstvu, u velikoj je mjeri uspio. Suđenje je također poslužilo da se u političke i propagandne svrhe žigošu četnički prijatelji na Zapadu, iako su mnogi od njih (kao i njihove vlade) odbacili Mihailovića i četnike tokom 1943. i 1944, okrećući svoju podršku Titu i partizanima.[86] Tokom suđenja Mihailoviću 1946, kao i suđenja drugim političkim i vojnim rukovodiocima četničkog pokreta u augustu 1945, bilo je mnogo međusobnog okrivljavanja medu optuženima. Mihailović je stalno pokušavao zaobići pitanja tužioca, optužujući svoje komandante za kolaboraciju, nepoštivanje njegovih naređenja,

vojnu nestručnost, proizvoljno ponašanje i tako dalje.[87] Na isti su način njegovi komandanti, osobito Keserović i Lukačević, na suđenju u augustu 1945, okrivili Vrhovnu komandu za većinu akcija za koje su bili optuženi, služeći se poznatim izgovorom da su jednostavno izvršavali naređenja.[88] Svjedočenja na procesu pokazuju da Mihailović nikad nije imao potpunu i čvrstu kontrolu nad većinom svojih komandanata i da komandanti gotovo cijelo vrijeme nisu od njega imali jasna i precizna naređenja, već su morali raditi po naredbama općenite naravi. Ta su naređenja trebali izvršavati po svom nahođenju i prema konkretnim uvjetima pod kojima su djelovali i nisu bili u strogom smislu odgovorni za svoja djela. Pod takvim uvjetima je za mnoge četničke komandante bilo prirodno da slijede svoje posebne, osobne i lokalne interese više nego da rade kao dio dobro usklađene vojne organizacije.

86 Vidi npr. pozivanje na britanske oficire za vezu kod četnika, pukovnike Baileyja i Hudsona, te na šefa arneričke vojne misije u Mihailovićevom štabu, pukovnika McDowella, u *The Trial of Dra^a Mihailović,* str. 123 - 124, 158 - 159, 184 - 185, 191 - 195, 199 - 203, 304 - 309, 465 - 467, i ZiherI, »Epilog jedne protivnarodne zavere«.

87 The Trial of Dra^a Mihailović, str. 162, 249 - 250, 252, 254, 258 - 259, 262, 270, 283 - 289, 296 - 297, 304, 334, 351, 358, 377 - 378, 384.

88 Suđenje članovima rukovodstva organizacije Drai^e Mihailovića, str. 144, 146, 149 — 150, 157, 161 — 163, 166, 209 - 210, 213, 221 - 223, 223 - 236,' 245, 248.

Nedostatak čvrstog i odgovarajućeg rukovođenja vojnim poslovima iz jednog centra, nedostatak razvoja osobnih sposobnosti generala Mihailovića u skladu sa zahtjevima vremena i odsutnost životno sposobnog političkog programa i potrebne političke organiziranosti, sve je to onemogućavalo koheziju u četničkom pokretu, a s vremenom mu oduzelo i svaku efikasnost. Ove slabosti, zajedno s ustrajnom kolaboracijom s neprijateljem protiv svojih domaćih protivnika, te nesposobnost da iziđu na kraj s međunarodnim problemima s kojima su se suočili, učinile su neizbježnom propast koja je na kraju snašla četnički pokret i njegovo vodstvo.